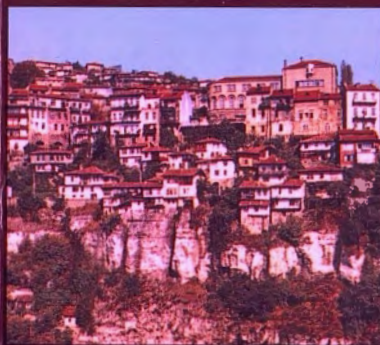

2118

III

ИСТОРИЯ НА НОВА БЪЛГАРИЯ 1878-1944

222

ИСТОРИЯ НА БЪЛГАРИЯ

В ТРИ ТОМА

ТОМ III
ИСТОРИЯ
НА НОВА
БЪЛГАРИЯ
1878-1944

ИСТОРИЯ НА БЪЛГАРИЯ
В ТРИ ТОМА

ТОМ I

ИСТОРИЯ НА СРЕДНОВЕКОВНА БЪЛГАРИЯ VII–XIV ВЕК

ТОМ II

ИСТОРИЯ НА БЪЛГАРИЯ XV–XIX ВЕК

ТОМ III

ИСТОРИЯ НА НОВА БЪЛГАРИЯ (1878–1944)

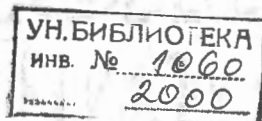
Издателска къща •Анубис•

проф. Елена Стателова ст.н.с. I ст. Стойчо Грънчаров

ТОМ III
ИСТОРИЯ
НА НОВА
БЪЛГАРИЯ
1878-1944

Издателска къща •Анубис• София, 1999

Ист 2148

145

19-000019637

© Елена Боянова Стателова,
Стойчо Георгиев Грънчаров, 1999
© Петър Стойнев Петрунов, художник, 1999
ISBN 954-426-206-7 (т.3)

ДЯЛ ПЪРВИ ВЪЗХОД И ПАДЕНИЕ

* * *

Раждането на третата българска държава е преломен момент в историческото развитие на българския народ. То безспорно е дългоочаквано и търпеливо подготвяно събитие, но далеч не отговаря на вековните национални въжделения. Защото през блестящата епоха на Възраждането българският народ е вдъхновен от един устрем – обединен в свободна държава, да се приобщи към европейската цивилизация. За реализиране на този идеал той развива своята просвета, извоюва църковната си самостоятелност и води неравна борба за политическо освобождение. Усилията за изтръгване от духовната тъмнота на вековното робство стават съдържание на българското историческо битие през Възраждането.

Българската нация търси своето място в свободния свят тогава, когато просветена Европа е отишла напред в новото време. Нужно е било голямо духовно напрежение, за да се пробуди един забравен народ и да се поведе към мечтаното себеосъществяване. И ето че се появява плеяда самоотвержени просветители, прозорливи църковници и общественици, пламенни революционери, които поемат кръста на духовни водачи на народа. Те се трудят в различни бразди, но с една цел – национално обособяване и включване в европейския културен процес. На тях принадлежи заслугата за укрепване на националното самосъзнание на българите и чувството им за народностно единство.

Историята лишава българския народ от възможността сам да осъществи държавното си обособяване. Дълго бленуваното освобождение идва след една руско-турска война, а българският въпрос става залог на съперничество между Великите сили за влияние на Балканите. Резултатът е разпокъсване на българските земи и пропиляване на онова народностно единство, за което десетилетия се трудят най-светлите възрожденски умове.

Третата българска държава започва своя живот под тежката сянка на нерешения национален въпрос. А това има негативно отражение върху нейното цялостно развитие – политическо, икономическо и културно. Вместо да впрегне всичките си сили за догонване на Европа във всяко отношение, тя трябва да отделя национална енергия за осъществяване на обеди-

нението. А това означава разпиляване на вътрешния политически и материален потенциал и борба на много външни фронтове. Пътят на третата българска държава се очертава труден и драматичен.

И все пак първите четири десетилетия от развитието на свободна България са най-оптимистичното време в нейната нова история. Въпреки покрусата от разделението българският народ е ентусиазиран от възможността да изгради своята държава, да преодолее изостаналостта и да подготви националното обединение. През Възраждането той придобива умението да се самоуправлява, да се грижи за своите училища и читалища, да организира църковния си живот. Борбите за национално освобождение го ориентират в сложните дипломатически игри и в международните отношения. Създава се елит от хора с европейско образование, ръководили дълги години обществения живот на българите, запознати с устройството и управлението на големите европейски държави. Всички тези предпоставки благоприятстват успешния старт на младата българска държава.

Излязла късно на европейската политическа сцена, България има да догонва другите страни – съседни и далечни, да навакства историческото си закъснение и да покаже своето право на самостоятелно съществуване. Нейното развитие е задъхано, защото ѝ липсва време за постепенно адаптиране към изискванията на новото време, за изграждане на собствени модели, съобразени с традиционните български условия. От друга страна обаче, България избягва ония вътрешни сътресения, които съпътстват бавното развитие на демократическия процес в съседните държави. Тя има пред себе си постиженията на напреднала Европа и се възползва от това предимство. Бързо се възприемат най-добрите европейски модели на държавно устройство и управление, заимства се опит в администрирането и в законодателната уредба на различните сфери на живота, извършва се ускорена стопанска модернизация, копират се чужди примери в областта на културата. И успоредно с това се гради силна войска и упорито се отстоява държавният суверенитет.

Развитието на българската държава през разглеждания период е възходящо, независимо от това, че върховите постижения се редуват със спадове. Само за три десетилетия свободен живот България успява да осъществи и защити Съединението от 1885 г. – първата успешна акция за осъществяване на националнообединителната програма, ефективно да се противопостави на чуждите опити за вмешателство във вътрешните работи на страната при управлението на Стефан Стамболов, да извоюва просветно-църковни правдини за поробените сънародници в Македония и Одринско, да провъзгласи независимостта си през 1908 г. и да усъвършенства политическата демокрация. През първото десетилетие на XX век тя е най-напредналата държава на Балканите в политическо, икономическо и културно отношение.

В същото време страната преживява първото посегателство срещу демократичния ред – суспендирането на Търновската конституция през

1881 г., острата вътрешнополитическа криза през 1886–1887 г., външнополитическата криза след избора на княз Фердинанд на българския престо и двете национални катастрофи. Но ако след първата катастрофа през 1913 г. към страната са присъединени 24 000 кв. км български земи, то втората катастрофа от 1919 г. погребва усилията и трудовете на две поколения „строители“ на третата българска държава.

И така, България тръгва по трънливия път на историята, поела на плещите си завещания от Възраждането идеал за национално единство. Едно тежко бреме за всяка държава, а още повече за младото българско царство. И ако в усилията на големите български държавници и дипломати има пропуснати прозрения и грешки, „заслуги“ за това имат и Великите сили, които превръщат страната във функция на своите стратегически цели и военно-политически интереси в Европейския югоизток.

България не успява да осъществи своя национален идеал и въпреки това през първите четири десетилетия от съществуването си тя впечатлява света с темповете на стопанското си развитие, с изградената модерна държавна машина и с високите постижения в областта на просветата и културата. За краткото си начално съществуване българската държава придобива модерен европейски облик.

Глава първа

НАЧАЛОТО

§ 1. ПО ПЪТЯ НА ДЕМОКРАЦИЯТА

1878 г. ознаменува началото на нов период в историята на българския народ – ражда се третата българска държава. Пред новоосвободената нация се разкриват хоризонтите на самостоятелно държавно съществуване, на съзидателен труд и приобщаване към европейския свят. Заедно с радостта и въодушевлението обаче идва и покрусата от решенията на Великите сили. На Берлинския конгрес картата на Балканите е прекроена, а резултатите от руските победи във войната са значително ограничени. Най-засегнати са българите, защото техните земи са разпокъсани. Националният идеал, изстрадан с дълголетни борби и с търпеливи усилия за стопанско и културно издигане, понася тежък удар.

Вместо държава в нейните естествени граници българите трябва да приемат малко васално княжество, в което са включени Северна България и Софийски санджак. Южна България с наименованието Източна Румелия е обособена като автономна област в пределите на Османската империя под пряката политическа и военна власт на султана. Македония и Одринско са поставени под турско владичество с препоръка за въвеждане на реформи и административни подобрения. По-малки територии, населени с българи, са предадени на Румъния (Северна Добруджа) и на Сърбия (Нишко и Пиротско). По време на конгреса в Берлин руският дипломат П. Шувалов нарича Източна Румелия „недоволна България“ за разлика от „доволна България“, каквато е княжеството¹. Едва ли е имало обаче българи, доволни от наложеното разделение. Това проличава в разгърналото се всенародно движение против диктата на Великите сили, което започва спонтанно и почти едновременно във всички български земи. Първи изразяват недоволството си българите от Македония и Източна Румелия. Те адресират до европейските държави множество изложения, петиции и мемоари, в които се настоява за запазване на националното единство. Постепенно протестната акция се разраства и приема нови форми. В Южна България се организират митинги и демонстрации, които се засилват, след като в Пловдив пристига Европейската комисия за изработване на Органически устав на Източна Румелия. Комисията е подложена на масиран натиск чрез

протестите на различните групи от българското население. В подадените мемоари и на митингите се изразява непримиримост към разделянето на българските земи и готовност за борба срещу изпращането на турски гарнизони в Източна Румелия.

Българите не се ограничават само с мирни протести, а започват подготовка за въоръжена съпротива срещу прилагане решенията на Берлинския договор. С тази задача се заемат създадените през лятото на 1878 г. в Северна и в Южна България комитети „Единство“. Техни основатели са бивши активни участници в националнореволуционните борби като Стефан Стамболов, Христо Иванов Големия, Христо Караминков и др. Комитетите в Северна България насочват усилията си главно към подпомагане на въоръжената борба на българите в Македония, оставени под османско владичество. Те се свързват със софийския ръководен център на движението и поемат грижата за събиране на доброволци, набавяне на оръжие, боеприпаси и храни. На 5 октомври 1878 г. избухва Кресненско-Разложкото въстание за освобождение на Македония и присъединяването ѝ към Княжество България. Упоритата и героична борба на българите в районите на Кресна, Разлог и Мелник, продължила до средата на 1879 г., се подкрепя от цялата страна. Въпреки че претърпява поражение, въстанието е най-голямата проява на българското националноосвободително и националнообединително движение след Берлинския конгрес.

Южнобългарските комитети „Единство“ също подкрепят борбата на българите в Македония, но тяхната активност е насочена главно към запазване на свободата на областта и съединението ѝ с княжеството. Те отдават най-важно значение на военната подготовка на населението и затова основават 16 гимнастическо-стрелкови дружества. Готовността на народа за въоръжена борба трябвало да убеди западните държави и Турция каква опасност крият опитите за възстановяване на османската власт в Южна България. Дружествата развиват дейност благодарение на съдействието на руските власти, които отпускат оръжие, изработват специални правилници, изпращат руски инструктори. Съпротивителното движение, организирано от южнобългарските комитети „Единство“, има важно значение за отстояване на политическата автономия на Източна Румелия.

Още със създаването си младото княжество е поставено в незавидно положение. То се простира на територия от 63 752 кв. км и има население от около 2 млн. От войната наследява стопанска разруха, обедняло население, разорени бежански маси от неосвободените райони, изстъпления на турски разбойнически банди, на места саморазправи. Натоварено е с многобройни задължения към великите сили и към сюзеренната власт, на първо място с ежегоден данък. На княжеството като официално държавно образувание се пада и грижата за единството на всички българи. Защото след Берлинския конгрес националното обединение се превръща в съдба на целия народ и в основна форма на българското външнополитическо битие. „Княжеството – пише още през 1879 г. един вестник – е надеждата

и на Македония, и на Южна България². Противно на очакванията разочарованието и негодуванието от решението на силите стимулират националната енергия, засилват желанието да се демонстрира зрелост, съзнателност и способност за самостоятелен живот. Започва най-оптимистичното време в новата ни история.

Временното руско управление поставя основите на административното, съдебното и финансовото устройство на новоосвободените български земи. Тази дейност се активизира след подписването на Берлинския договор, който съкращава срока на руската окупация на девет месеца. Руските власти бързат да изградят в общи линии държавните институции и въоръжените сили, да подготвят българи за различните постове, да пуснат в действие основните механизми на държавния живот и по този начин да облекчат началните стъпки на новото княжество и на автономната област. В държавнотворческата си работа те прилагат руската бюрократична практика, но се съобразяват с местните условия и традиции, както и със съвременните модели на европейското администриране. Тяхната дейност е подчинена на стремежа двете български части да бъдат устроени по един и същ начин с оглед на бъдещото им съединение. Резултатите от усилията на временните руски власти са изграждането на централните и местните органи на властта, на съдебното ведомство, създаването на полиция като орган на изпълнителната власт за охрана на вътрешния ред и безопасност, на българската войска за защита самостоятелността на княжеството. В руските военни училища са изпратени много българи, а в София е открито училище за подготовка на офицери. Поставено е началото на изграждането на банковата система в страната, като в София е основана Българска народна банка. Възроден е културният живот в освободените земи – училища, читалища, библиотеки и периодичен печат, възстановени са много църкви, въведена е нова данъчна система, улеснен е извършващият се аграрен преврат. Не са пренебрегнати и такива дейности като санитарно дело, пощенски и телеграфни връзки, определяне на държавните граници съгласно решенията на Берлинския договор и Европейската делимитационна комисия.

Цялата тази дейност се ръководи от Съвета на руския императорски комисар начело с енергичния княз Александър Дондуков-Корсаков. В нея активно участват най-подготвените и образовани българи, които по-късно ще заемат отговорни постове в освободена България. Усилията на руските власти да изградят основите на държавната машина се разпростират и върху Южна България, независимо от настъпилите промени в областта след подписването на Берлинския договор.

Предварителната работа на окупационните власти се оказва необходима поради прекъснатата с векове българска държавна традиция, липсата на опит и подготвени кадри. Разбира се, в периода на Възраждането българите създават свои общини и се приучват на самоуправление. В продължителните си борби за самостоятелна църква, народна просвета и национално освобождение те придобиват известен политически опит. Създава

се една значителна по своя брой интелигенция, голяма част от която е преминала през европейските учебни заведения, акумулирала е полезни знания и наблюдения от обществено-политическия живот в напредналите държави. Това обаче едва ли е достатъчно при решаване на сложната задача и всички проблеми по съзидане на една нова държава.

Решителна крачка в организирането на Княжество България е изработването и приемането на Търновската конституция. За да подпомогне народните представители, които трябвало да се нагърбят с тази задача, руското правителство решава да се подготви проект за Органически устав. Проектоуставът е изработен от завеждащия съдебния отдел при Временното руско управление С. Лукиянов, като за модел служи конституцията на Сръбското княжество от 1869 г. При обсъждането му в Петербург той претърпява важни промени в либерален дух, при което редица основни положения са съобразени с установените в западноевропейските държави парламентарни принципи. По този проектоустав се ръководи в работата си Учредителното събрание, свикано във Велико Търново на 10 февруари 1879 г.

Първото българско учредително събрание се състои от 229 народни представители. От тях 117 са по звание – 12 представители на висшето духовенство и 105 председатели на административните съвети и на съдилищата, 88 – по избор, 5 – представители на учреждения и дружества, и 19 – назначени от руския императорски комисар. Избраните практически са повече от посочената цифра, защото голяма част от председателите на административните съвети и съдилищата са били на свой ред също избирани от народа.

Учредителното събрание включва достатъчно широко народно представителство. Като депутати участват почти всички по-образовани, по-известни и заслужили за отечеството си личности. Или, както пише един съвременник, в Търново се събира цветът на българската нация от всички краища на страната. Преобладават представителите на възрожденската интелигенция – учители, лекари, адвокати, публицисти и книжовници. Характерно е, че депутатите са предимно от средата на градските жители, а селското население е по-слабо представено. Повечето от тях са на средна за тогавашните представи възраст (30–40-годишни), т. е. хора, които са формирали своя мироглед и обществена позиция през 60-те и 70-те години на XIX в. А това е времето на най-активен духовно-национален и обществено-политически живот, периодът, в който се решават задачите на българската националноосвободителна революция. Много от народните представители са изявени участници в църковните и революционните борби, в движението за национална светска просвета, в Руско-турската война (1877–1878 г.), а също и в работата на Временното руско управление³.

Преди да пристъпят към конкретната си работа обаче, учредителите използват свикването на националния форум, за да направят постъпки срещу решеното в Берлин разпокъсване на българските земи. На бурни заседания се обсъждат възможностите да не се открива Учредителното събра-

ние, докато западноевропейските държави не се съгласят да дадат свобода на целия български народ. При създадената след войната международна обстановка този протест едва ли би имал резултат. За да се избегнат нови усложнения, руската дипломация взема мерки да предотврати откритото противопоставяне на Европа. Все пак 120 представители изпращат неофициален мемоар до Великите сили с българското искане за единство. Акцията няма ефект, но е нов израз на всенародната съпротива срещу диктата на Великите сили.

Учредителите започват да обсъждат основния държавен закон едва в средата на март. В продължение на един месец между стените на стария конак, където заседава събранието, се разгръщат бурни и драматични дискусии. Всъщност обсъждат се две идеи за държавно устройство и управление. Групата на д-р Константин Стоилов, Григор Начович, Димитър Греков и други, около която се оформя консервативното течение на събранието, предлага в конституцията да залегнат консервативни принципи, като постепенно се върви към демократизиране на управленската система. Тази идея се основава на прекъснатата държавническа традиция и неподготвеността на българския народ за държавен живот. Консерваторите изхождат от опита на европейските държави, където модернизирването на държавната машина е продължителен процес. Те излагат своите виждания в рапорт, който е изработен от избрана от Народното събрание 15-членна комисия.

По-многобройна е групата около Петко Каравелов, Драган Цанков, Петко Р. Славеиков и други, или либералното течение в събранието, което настоява за най-демократични форми на държавно устройство. Сериозна предпоставка за това са създадените през Възраждането демократични традиции, непримиримостта на българите към всяко неравенство, изостреното им съпричастие към обществените дела. Позицията на това течение е революционна за времето, защото поставя българското общество от робското съществуване под властта на една изостанала феодална държава в условията на модерно обществено-политическо развитие. Тя му спестява мъчителния процес на постепенното демократическо развитие и държавно усъвършенстване, през което преминават Сърбия, Гърция и Румъния. Заедно с това идеята на либералното течение е популистка и ласкае самочувствието на българското общество. Затова съвсем естествено е, че мнозинството от депутатите в Учредителното събрание я подкрепя. Неговият вот определя пътя, по който България започва своя нов живот.

На 21 март 1879 г. събранието отхвърля рапорта на консерваторите, в който се излагат основните принципни положения в бъдещия държавен закон, и пристъпва към разглеждане на конституцията член по член. Водени от стремежа да възприемат най-доброто от постиженията на европейските държави, българските представители консултират главно конституцията на Белгия. Учредителното събрание става първата школа по парламентаризъм за новоосвободения народ.

Търновската конституция се приема на 16 април 1879 г. Тя установява буржоазнодемократично устройство и управление на Княжество България.

Държавата се организира на принципа на разделяне на властите – законодателна, изпълнителна и съдебна, а народният суверенитет е защитен чрез широките права, които са дадени на Народното събрание (обикновено и велико). По форма на управление България е парламентарна монархия, при която парламентът има действителна власт – законодателна инициатива, правото да приема бюджета, да разрешава държавните заеми, да определя данъците и да контролира правителството. Князът е върховен представител и глава на държавата, върховен началник на въоръжените сили, от негово име се осъществяват международните отношения на страната. Той има законодателна инициатива, право да разпуска Народното събрание, да насрочва нови избори, да утвърждава приетите закони. От негово име конституционното правителство упражнява изпълнителната власт. То защитава прерогативите на монарха и представя неговата воля пред парламента, а заедно с това брани интересите на народното представителство, ръководи от негово име и се контролира от него. Българският народ се ползва с всеобщо изборително право без никакви ограничения, получава свобода на словото, на печата, на вероизповеданието, на прошения, сдружения и пр., частната собственост е неприкосновена.

Търновската конституция очертава правомощията на трите фактора в сферата на властта – монарха, правителството и парламента, но не може да предопредели точното съотношение между тях. Коя институция ще вземе надмощие при демократичната уредба на държавата, зависело от развитието на политическия живот в страната и зрелостта на българските политически мъже. Твърде важни за самостоятелното развитие на княжеството са онези членове от конституцията, които отразяват стремежа за еманципиране по отношение на Османската империя (чл. 5, 9, 10, 17) и провъзгласяват духовното единство на българите в лицето на екзарха (чл. 39). „Всичките ни борби – заявява П. Р. Славеиков в събранието – бяха народни и следвало да са за съединяването ни, а сега не ни остава освен църковното ни единство“⁴. Така във времето, когато консерватизмът доминира в политическия живот на големите европейски държави, България се сдобива с модерна демократична уредба. Това става при добронамереното съдействие на Русия, която желае да затвърди политическия си престиж в новоосвободената държава и да парира опитите на другите Велики сили да подронят нейното влияние на Балканите.

В Учредителното събрание се слага началото на политическите партии в следосвободенска България. Очертадите се по време на дискусиите две течения постепенно се оформят в партии – Либерална и Консервативна, които изразяват интересите на различните прослойки в българското общество. Дълго време те представляват формации с непостоянен и твърде разнообразен по социална принадлежност и политически възгледи състав. Тяхната идеология е в процес на избистряне, но основните им характеристики и принципи се проявяват в Учредителното събрание при обсъждане на най-важните проблеми на държавното устройство и управление.

Консервативното течение е по-малобройно и с ограничено влияние както заради откъснатостта на неговите водачи от широката общественост, така и заради идеите, които застъпва. Неговите конституционни възгледи са умерено консервативни. Консерваторите се стремят да ограничат участието на народа във властта чрез въвеждане на избирателен ценз, да поставят главните ресурси на държавното управление в ръцете на монархическия институт и на институции като Сенат и Държавен съвет. Либералното течение, което се ръководи от известни обществени дейци, е многобройно и има широко влияние. Неговите лидери демонстрират вярата си във възможностите на българския народ и затова прокарват в конституцията принципа на народовластие то чрез увеличаване властта на парламента и всеобщото избирателно право.

След като приключва работата на Учредителното събрание, в Търново е свикано Велико народно събрание, което трябвало да избере първия български княз. Руската дипломация смята като най-подходящ за българския престол княз Александър Батенберг. Племенник на император Александър II, той е в роднински връзки с английския двор и в същото време е германски офицер и син на австрийски генерал. Неговата кандидатура се оказва приемлива едновременно за всички заинтересовани страни. На 17 април 1879 г. Велико народно събрание с рядко срещано в новата ни история единодушие избира за княз участника в Освободителната война Александър Батенберг.

Почти едновременно с Търновската конституция е подготвен и основният закон на Източна Румелия, която има територия от 32 978 кв. км и население 815 951 души. Той трябвало да определи правата на главния управител, административното, съдебното и финансовото управление на областта, уредбата и функциите на местната милиция и жандармерия. Органическият устав е подписан от членовете на Европейската комисия в Цариград на 14 април 1879 г. Твърде обемист по размери, той узаконява въведения в Източна Румелия буржоазнодемократичен държавен строй и създава възможности за закрепване на политическата автономия на областта. Но установеният от него ред има своеобразен облик. Законодателната власт е поверена на Областното събрание, което се състои от членове по право, по избор и назначени от главния управител. Събранието излъчва от своите среди Постоянен комитет, който има законодателни функции и в същото време упражнява контрол върху управлението на страната.

Изпълнителната власт е поделена между главния управител и един директорат, който има правата и задълженията на Министерски съвет. Уставът прокламира утвърдените вече в конституциите на европейските държави основни буржоазнолиберални свободи – равенство пред закона, свобода на словото и печата, религиозна свобода, лична сигурност за живота и имота, неприкосновеност на жилището, свобода на сдружаванията, събранията, учението и право на петиции. Заедно с това той въвежда избирателен ценз, което стеснява участието на населението в обществено-политическия живот. За официални езици на страната са провъзгласени българският, турският и гръцкият. Тази постановка разкрива желанието на западните Ве-

лики сили Източна Румелия да се превърне в многонационална област. Твърде важна обаче е уговорката, че в окръзите, околиците и общините трябва да се използва езикът на мнозинството от населението. Пред българите се разкрива възможност с численото си надмощие да наложат българския език⁵.

Органическият устав въвежда най-съвременните модели на управление, но заедно с това фиксира юридическата зависимост на страната от сюзеренната власт. Султанът има право да потвърждава законите, да вкарва войски в областта, да утвърждава директорите, да разпуска Областното събрание по предложение на главния управител. Принципите на буржоазната демокрация, които европейските държави залагат в основите на новата държава, са в несъответствие със зависимостта ѝ от империята. Една буржоазна държава трябвало да се развива в рамките на изостаналата феодална Османска империя, от която зависи в редица отношения. Това противоречие до голяма степен предопределя краткотрайното съществуване на Източна Румелия като отделно образувание. Българите се възползват от предимствата на устава, за да подготвят областта за бъдещото сливане с княжеството. Със същата енергия, с която участват в съпротивителното движение против Берлинския договор, те се заемат със задачата да изградят „втората“ България.

Прилагането на постановленията на Берлинския договор за Източна Румелия включва още два важни въпроса – за правото на султана да разположи войски в областта и за избора на главен управител. Тяхното разрешение има голямо значение за съдбата на Южна България и затова дълго време занимава Великите сили и българското население. Руската дипломация настойчиво търси благоприятен изход, а българите открито се готвят за съпротива. През март и април 1879 г. Иван Ев. Гешов и д-р Г. Янкулов посещават Париж, Лондон, Рим, Берлин, Виена и връчват мемоар с българските искания. В него се заявява, че населението на Източна Румелия няма да допусне влизане на турски гарнизони и назначаване на турски чиновник за главен управител. То ще се вдигне на борба за съединение с княжеството, ако силите не създадат условия за прилагане на автономията. Мисията на източнорумелийските делегати съвпада с връхната точка в дипломатическите усилия на Русия за облекчаване положението на автономната област. Високата порта отчита сложната обстановка на Балканите и заема примирителна позиция. На 2 април 1879 г. султанът назначава за главен управител българина Алеко Богориди, предложен от руската дипломация. В същия месец в Пловдив пристига пратеникът на император Александър II – ген. Обручев, за да съобщи на населението съгласието на турския султан да не изпраща свои войски в областта⁶.

Княжество България и Източна Румелия тръгват към общата цел по различни пътища.

На 24 юни 1879 г. княз Александър I стъпва на българска земя със съзнанието, че се е нагърбил с трудна и неблагодарна мисия. Избран в резултат на „европейски компромис“, той се оказва в центъра на най-противоре-

чиви интереси, с които трудно би се справил и един опитен суверен. Александър I трябвало да бъде едновременно верен на Русия, отстъпчив спрямо Англия и Франция, разположен към Австро-Унгария и Германия, послушен към своя сюзерен – султана. При безогледното съперничество между Великите сили, жалкото състояние на страната и тежките ѝ задължения това се оказва почти непосилна задача. Князът можел да се справи с положението само ако потърси опора във вътрешните сили. Но опитът му да състави смесено правителство от представители на двете партии се проваля поради създадената вече конфронтация в българското общество и неподготвеността на политическите сили за един от най-трудните управленски модели на демокрацията – коалицията⁷.

На 5 юли 1879 г. княз Александър I назначава първото българско правителство в състав: Тодор Бурмов – министър-председател и министър на вътрешните работи, Димитър Греков – министър на правосъдието, Марко Балабанов – министър на външните работи, Григор Начович – министър на финансите, ген. Пьотр Д. Паренсов – министър на войната, д-р Георги Атанасович – министър на просветата. Кабинетът има задачата да доизгради държавната организация в духа на приетата в Търново конституция и да проведе парламентарни избори. Той започва дейността си с декларация за вярност към конституционните принципи и за поддържане на близки връзки с Русия като гаранция за осъществяване на националните идеали.

Началните стъпки на правителството са обещаващи и похвални за държавническите способности на българите. На първо място се определя структурата на отделните министерства и на различните ведомства, назначават се много служители, приемат се временни правила за общинското градско и селско управление. На 28 юли 1879 г. излиза бр. 1 на в. „Държавен вестник“ – официален орган на правителството, запазен до наши дни. Още първите му броеве се изпълват с укази за организиране на държавната машина. По южната граница на княжеството се откриват митници. За да улесни търговските връзки с Източна Румелия и Македония, правителството разрешава безмитен внос на техните стоки.

Кабинетът на Бурмов полага основите на българската външна политика. Когато българската държава е възобновена, останалите християнски държави на Балканите – Черна гора, Сърбия, Гърция и Румъния, имат вече зад гърба си значителен период на самостоятелно съществуване, изпълнен с борби и усилия за решаване на националните проблеми и утвърждаване на държавния суверенитет. За разлика от тях княжеството няма създадени традиции и тепърва трябва да търси и заема мястото си в европейските взаимоотношения. От миналото то наследява скромен дипломатически опит. Църковно-националните и революционните борби в периода на Възраждането поставят българските политически дейци в контакт с европейската дипломация, ориентират ги в международните отношения, принуждават ги да си изработят специфични тактически похвати. Така израства един елит от хора с европейско образование, с връзки с чуждия политически свят, с известен

дипломатически опит, много от които продължават дейността си след Освобождението.

Националното обединение е основна грижа на българската държава, но тя изтегля решаването му в едно обозримо бъдеще, когато ще настъпят благоприятни условия за промяна на установената в Берлин международна система в Европейския югоизток, когато България ще има достатъчно политически възможности и военна мощ. През първите години на свободен живот усилията на младата дипломация се насочват към укрепване и защита на държавния суверенитет на България и подготовка за осъществяване на националното обединение. На първо място това означавало да се търсят възможности за реално вписване на новата държава в съществуващите балкански и международни взаимоотношения. Правителството на Бурмов трябвало да установи нормални дипломатически отношения със съседните държави и Великите сили. Според международното право различните държави имат право да назначават свои дипломатически агенти в България. За Турция обаче Берлинският договор предвижда да изпраща в княжеството само свой представител по въпроса на вакъфските имоти. България пък можела да има свои представители в европейските държави само със съгласието на Портата и те трябвало да бъдат акредитирани към правителствата, а не към държавните глави. Дипломатическите представители на съседните държави – Сърбия и Румъния, трябвало да получат съгласието на Цариград да бъдат акредитирани в София.

Скоро след пристигането на княз Александър I Великите сили назначават свои представители в София с ранг на дипломатически агент и генерален консул. През септември 1879 г. връчват акредитивните си писма сръбският и румънският дипломатически агент, а една година по-късно и гръцкият. С указ от 19 юли 1879 г. са назначени първите български дипломатически агенти в Сърбия, Румъния и Турция. Правителството се ограничава с агентства в съседните държави поради слабите финансови възможности на княжеството и неукрепналото му международно положение⁸. Така България установява дипломатически отношения с Великите сили и балканските държави.

Първото правителство не успява да направи нещо по-значимо, защото се задържа на власт само три месеца. Либералите се възползват от най-малките пропуски или слабости, за да обвинят управляващите в неспособност и нарушаване на конституцията. Основен мотив в антиправителствената кампания става невинното прегрешение на министрите, които използват в обръщението си към княза „Височество“ вместо „Светлост“, както предвижда основният държавен закон. Пропагандата на либералите намира добра почва в българското общество с неговите патриархални разбирания за равенство и социална справедливост. Наскоро извоюваната свобода подхранва много илюзии, които суровата действителност скоро ще разбие.

Проведените в края на септември и началото на октомври 1879 г. избори за I обикновено народно събрание са спечелени от Либералната партия. При това положение Т. Бурмов подава оставката на кабинета. В България

влиза в действие парламентарната практика, следваща примера на най-добрите европейски образци. Още в началото обаче нейното развитие се натъква на сериозно препятствие. На преден план излиза борбата за власт между отделните фактори в структурата на държавното управление. Княз Александър I се опасява, че бурно афиширащата своите народовластнически идеи Либерална партия ще ограничи неговата власт и затова, като се възползва от конституционните си прерогативи, разтурва Народното събрание. Борбата за надмошние отклонява политическите сили от основната задача на времето – градежа на българския държавен организъм.

На 24 ноември 1879 г. е назначено ново правителство, съставено пак от консерватори и с министър-председател епископ Климент Браницки (Васил Друмев). Князът много добре разбира, че това е временен кабинет, който няма да се задържи, ако не получи парламентарна подкрепа. Затова търси съдействието на Русия да бъдат направени промени в конституцията по посока на увеличаване на неговите права и неговата власт. С действията си той поставя началото на една порочна практика на намеса на външна сила във вътрешните работи на България, която впоследствие ще има негативни последици както за него, така и за страната. В момента обаче руската дипломация не подкрепя княжеските амбиции и препоръчва да се следват законни пътища за евентуални промени в основния държавен закон⁹. Тази позиция принуждава българския монарх да отстъпи. През януари 1880 г. се провеждат парламентарни избори, които отново са спечелени от либералите.

На 24 март 1880 г. е назначено хомогенно либерално правителство в състав: Др. Цанков – министър-председател и министър на външните работи, П. Каравелов – министър на финансите, Христо Стоянов – министър на правосъдието, Георги Тишев – министър на външните работи, Иван Гюзелев – министър на просвещението, и руския генерал Казимир Г. Ернрот – министър на войната. С това в България възтържествува принципът на парламентарната демокрация. За председател на II обикновено народно събрание е избран П. Р. Славейков. За разлика от консерваторите либералите не разполагат с голям брой подготвени за държавническа дейност хора. Обликът на кабинета се дава от две силни личности – лидерите на партията Цанков и Каравелов. Под тяхно ръководство се организира управлението на страната в духа на основните принципи на Либералната партия – конституционно устройство, защита на икономическите интереси на дребните производители и външна политика в полза на националните интереси и в съгласие с Русия. Поемането на властта сблъсква либералите с реалностите на държавния живот и ги принуждава да смекчат възгледите си по някои въпроси. На първо място се демонстрира лоялност към княза и зачитане на неговите права според конституцията.

Либералното правителство енергично се заема със съзидателна дейност. Най-голямо внимание е отделено на доизграждане на различните институции и попълване на административния апарат. Извършено е първото

преброяване на населението в княжеството. Снабден с извънредни пълномощия, военният министър с твърда ръка се разправя с разбойническите банди от бивши турски войници, които вилнеят в Североизточна България. Подготвени са основните закони и тяхното приемане е гарантирано от либералното мнозинство в парламента. Второто народно събрание гласува около 26 закона в областта на финансите, администрацията, съдопроизводството и съдоустройството, здравеопазването, армията и просветата. Голямо значение има общинският закон, който утвърждава общинското самоуправление като ядка на държавното управление. Първият избиращ закон, приет на 17 декември 1880 г., въвежда мажоритарната система и създава условия населението активно да упражнява избиращите си права. Той има определяща роля за формиране на избиращата процедура в страната, защото става основа за всички следващи закони, които доусъвършенстват и коригират някои негови постановления, но запазват основните положения¹⁰.

Действията на либералното правителство за икономическото развитие на страната засягат преди всичко селското стопанство, решаването на аграрния въпрос в полза на българите. Във връзка с тежкото положение на селяните в Кюстендилско през 1880 г. Народното събрание назначава комисия начело с П. Каравелов. В резултат на анкетата е изработен Закон за подобряване състоянието на земеделското население по господарските и чифлишките земи. Приет от събранието, законът урежда въпроса за снабдяване на селяните със земя, за предпазването им от грабителските стремежи на едрите земевладелци и чифликчи. Пак с оглед на положението на дребните селски производители е и Законът против зеленичарството, който трябвало да ликвидира практиката на лихварите да отпускат пари на нуждаещите се срещу бъдещата реколта¹¹.

Важно място във външнополитическата дейност на правителството заема финансовото дело. Като министър на финансите Каравелов е убеден, че от финансовия стабилитет на държавата зависи нейното всестранно развитие. Той провежда политика на строги икономии, равномерно разпределяне и редовно събиране на данъците, което естествено няма благоприятен обществен отзвук и се използва от опозицията. Дело на финансовия министър е система от данъчно-финансови закони, които остават в сила десетилетия наред. По негово предложение са приети Закон за гербовия сбор, Закон за Върховната сметна палата, Закон за съставяне и изпълнение на бюджета, Закон за митническия устав и др. В резултат на въведената финансова дисциплина бюджетът на страната е покачен на 30 млн. франка. Заслуга на Каравелов е и изграждането на Статистическо бюро при Министерството на финансите през 1880 г.¹² По този начин се поставя началото на статистиката, без която не би могло да се осъществи целенасочено капиталистическо развитие.

Външната политика на либералното правителство е насочена към укрепване на държавния суверенитет като главно условие за бъдещото решаване на националния проблем. За тази цел трябвало да се поддържат добри

отношения със съседните и великите държави, преди всичко с Русия, на която се гледа като на главна опора на княжеството. В конкретен план кабинетът продължава усилията на първото правителство по уреждане на двустранните въпроси със Сърбия, Румъния и Турция – точното определяне на границите съгласно решенията на международната делимитационна комисия, приемането на завръщащите се в страната турски бежанци и др. През 1880 г. въпреки протестите на Високата порта княжеството се присъединява към Международната телеграфна конвенция от 1875 г. Недоволно от твърдия курс на софийския кабинет, в началото на 1881 г. турското правителство прекъсва установилите се между двете страни дипломатически отношения и започва да третира България като привилегирован турски вилает. Заедно с това то отказва да признава издаваните в княжеството паспорти¹³. Започва едно мъчително противоборство между сюзерен и васал.

Стремешът на либералите да провеждат политика в защита на националните интереси на страната проличава и при обсъждане на международните задължения. Става дума за участието на България в уреждане на дунавското корабоплаване и на железопътния въпрос. Кабинетът си изработва ясна програма за действие. Съгласно решенията на Берлинския договор Европейската комисия, състояща се от представители на Великите сили и крайбрежните на р. Дунав държави, трябвало да изработи Правилник за корабоплаването, речната полиция и надзора по Среден и Долен Дунав. След като си издейства участие на заседанията на комисията в Галац, българското правителство нарежда на своя делегат Кирияк Цанков да гласува против австроунгарския проект, който осигурявал господството на монархията по р. Дунав. В това време австроунгарският агент в София граф Р. Кевенхюлер успява да получи съгласието на княз Александър I България да подкрепи позицията на Виена. Това поставя правителството в затруднено положение. Ръководителят на българската дипломация Др. Цанков намира изход в една рискована игра, която неизбежно щяла да бъде разкрита. Той дава вид, че се съгласява с искането на Кевенхюлер, но не променя инструкциите си до К. Цанков. Така българският делегат в Европейската комисия гласува против австроунгарския проект за правилник. Неговата позиция е одобрена и подкрепена от руския представител, тъй като Русия не може да допусне засилване на австрийското влияние в района на Дунав и Балканите¹⁴.

Берлинският договор натоварва княжеството със задълженията на Османската империя по строителството на минаващата през българска територия част от международния път Виена–Цариград. Също така върху България се прехвърлят турските ангажименти към английската компания, концесионер на железопътната линия Русе–Варна – единствената линия върху територията на княжеството, построена преди Освобождението. По инициатива на Австро-Унгария на 17 февруари 1881 г. във Виена се открива Конференцията на четирите държави (Австро-Унгария, Турция, Сърбия и България), на която предстои да се вземе окончателно решение за завършване на международната линия.

Българската дипломация решава да изтъргува съгласието си да строи своята отсечка на висока цена. На двамата български представители – Никола Стойчев и Томас Харовер, е наредено да изразят готовността на княжеството да построи линията Цариград (дн. Димитровград, СР Югославия) – Вакарел при условие, че Австро-Унгария убеди Компанията на Източните железници на барон Хирш да се откаже от всички права и задължения на българска територия. Съгласно конвенцията с Високата порта от 1872 г. компанията има право да построи за сметка на Турция (респективно на България) и да експлоатира железопътната линия Цариград–Вакарел, линията Ямбол–Шумен и Варненското пристанище. Освен това тя може в продължение на 50 години да ползва безвъзмездно строителни материали и топливо в 10-километровата зона от двете страни на пътя и др. Заинтересована от прокарване на международния път, австроунгарската дипломация приема българското искане. Намерен е благоприятен за страната изход, защото свързването с Европа предлага повече предимства, отколкото опасности, а заедно с това създава възможността за отхвърляне на експлоататорските аспирации на барон Хиршовата компания¹⁵. Железопътната политика на либералите е в полза на българските интереси и затова е продължена и от следващите кабинети.

Либералното правителство отделя внимание и на националния въпрос. Политиката му се изразява в подготовка за завършване на националното освобождение и обединение чрез укрепване на националното самосъзнание на българите извън княжеството и дипломатически постъпки пред Силите за облекчаване на тяхното положение. С оглед на това се отпуска финансова помощ на Българската екзархия в Цариград, поддържат се неофициални връзки с източнорумелийските правителства, а през пролетта на 1880 г. се организира първата съединистка акция. Докато в Южна България се възстановяват старите комитети и дейността на Гимнастическите дружества, в София подготвят дипломатически сондаж. В Лондон е изпратен преподавателят в Робърт колеж Стефан Панаретов с мисия да сондира отношението на английското правителство към евентуално българско съединение. Резултатът е обезкуражаващ – британската дипломация не проявява благосклонност към идеята. Вниманието на Великите сили е ангажирано с уреждане на граничните спорове на Гърция и Черна гора с Високата порта и те не смятат за целесъобразно да се усложнява положението на Балканите. Към България са отправени съвети за благоразумие. „Не трябва нищо да правим, защото ще бъдем изоставени“ – отбелязва в дневника си княжеският секретар К. Стоилов предупреждението на руския външен министър¹⁶. Българската съединистка акция се проваля, но чрез нея княжеското правителство проверява разположението на силите и напомня за стремежа на българския народ.

На 27 януари 1881 г. либералният кабинет адресира до Великите сили първата си нота по македонския въпрос. В нотата се излага тежкото положение на българите в Европейска Турция, непрестанният приток на бе-

жанци, което затруднява нормалното развитие на княжеството и вълнува общественото мнение. Прилагането на предвидените в Берлинския договор реформи е необходимо условие за запазване на мира на Балканите. Нотата е посрещната със задоволство в Източна Румелия. За да подкрепи действията на княжеството, Ив. Ев. Гешов – председател на Постоянния комитет в областта, подготвя брошура „Етнография на Македония“ и я изпраща в чуждите агентства в Пловдив и София.

Българският демарш не среща никакъв отглас от страна на Силите. Те даже отричат правото на княжеското правителство да иска прилагане на член 23 и строго предупреждават против всякакви действия в Македония. Противоречивите интереси на големите държави на Балканите ги карат единодушно да не желаят поставяне на деликатния македонски въпрос. Нотата няма конкретен резултат, но с нея се регистрират историческите и етнографските основания на княжеството да се грижи за българите извън пределите на държавата.

Богатата законодателна и друга дейност на правителството показва, че българската държава може да бъде изградена въз основа на прокламираните от конституцията принципи. Извършва се пионерска работа, при която естествено има и засечки, и пропуски поради липса на опит и достатъчно знания. А има и партизански увлечения. Така мнозинството във Второто обикновено народно събрание касира депутатския мандат на бившия министър Д. Греков и на дипломатическия агент в Букурещ Евлогий Георгиев под предлог, че не са български поданици. Въпреки допуснатите грешки обаче либералите доказват, че могат да ръководят държавните дела. Те действат сплотено независимо от съществуващите помежду им разногласия. Положени са основите на българската държава, политическият живот се развива нормално, утвърден е външнополитическият курс на страната.

През декември 1880 г. по искане на кабинета Народното събрание гласува пълномощия на правителството да издава закони и правилници, които да се утвърждават на следващата сесия на парламента. Тази стъпка е продиктувана от стремеж да се ускори изграждането на финансовата и административната система на законова основа. Неин вдъхновител е П. Каравелов, който смята, че в началния етап на държавното организиране е нужна по-голяма централизация на властта. Това разбиране е резултат от натрупания вече опит и на стремежа да се черпи пример от английската парламентарна практика. В искането на правителството има безспорни основания, но то е в разрез с постановленията на конституцията. Излиза, че основният закон се нарушава от неговите главни защитници. В очите на предубедения княз това е сигурен знак за намерението на либералите да ограничат неговата власт.

Докато изграждането на княжеството е съпроводено и в известна степен спъвано от борбата за надмощие в държавното управление, автономната област се развива под знака на националното единство. Външната опасност притъпява и отлага избухването на всякакви политически сблъ-

същи. През първите две години южнобългарското население е сплотено от идеята да се защити българският характер на Източна Румелия. Това улеснява държавнополитическото изграждане на страната. На 15 май 1879 г. в столицата на областта гр. Пловдив пристига главният управител Ал. Богориди, посрещнат от населението с надежди, но и с известно безпокойство. Няколко дни по-късно той назначава първия директорат, в който влизат известни български обществени дейци и двама чужденци: Гаврил Кръстевич – главен секретар и директор на вътрешните дела, Тодор Кесяков – директор на правосъдието, Адолф Шмит – директор на финансите, д-р Георги Вълкович – директор на земеделието, търговията и обществените сгради, Йоаким Груев – директор на народното просвещение, и ген. Виктор Виталис – началник на милицията и жандармерията. Започва устройването на отделните дирекции, назначени са шестте префекти, все от средите на българските дейци, 28-те околийски управители, между които има само 4 гърци и 3 турци, подготвят се парламентарни избори.

В Областното събрание българите имат абсолютно мнозинство – 40 от 56-имата членове. Това съотношение отразява действителното надмощие на българския елемент в Източна Румелия и има голямо значение за бъдещото му консолидиране. Депутатите са високообразовани и общественоангажирани дейци като Ив. Ев. Гешов, Иван Ст. Гешов, Г. Янкулов, д-р Георги Хаканов, Константин Хаджикалчев, Петър Димитров, д-р Христо Стамболски, Димитър Наумов, д-р Георги Миркович, д-р Георги Странски и др. Първото областно събрание поставя добро начало на парламентарния живот в Южна България. Мнозинството налага българския език за официален и създава атмосфера на деловитост. Гласуван е бюджетът на областта за 1879/1880 г., в който е определен безусловен фонд на главния управител, предназначен за издържане на българската гимназия в Солун, без знанието на Високата порта. С това българските представители показват загриженост за съдбата на поробените сънародници и готовност да им помагат независимо от финансовите си затруднения.

Събранието приема 12 закона, което свидетелства за усърдие в организиране на живота на областта. Още в началото народните представители поставят под контрола си висшите администратори, като гласуват вот на недоверие на директора на финансите Шмит. Изобщо Областното събрание функционира като истински парламент. „Събранието – пише в спомените си Иван Вазов – сякаш състоеше от човеци, дълги години врили в парламентарния живот, привикнали на дисциплина и на прилични отношения един към други. Имаше нещо европейско тук, нещо хубаво и утешително“¹⁷.

Областното събрание избира членовете на Постоянния комитет. Българите се обединяват около една предварителна листа и я налагат, като гласуват по измислена от Иван Салабашев формула. По този начин и третият важен орган в управлението на областта е в ръцете на мнозинството. За председател на Постоянния комитет е избран Ив. Ев. Гешов. Заемането на представителните органи на властта улеснява по-нататъшните усилия на българите

те да укрепят административната и политическата автономия на областта. В тази посока действа и главният управител, който следва политика на умело лавиране между претенциите на Османската империя и националните възжелания на българите, но така, че тези възжелания да не бъдат накърнени.

Трудностите на Източна Румелия са много и от различен характер. Разбойнически банди периодично предизвикват размирици в районите с компактно турско население – Кърджалийско, Хасковско, Анхиало-Месемврийска околия (Поморийско-Несебърска). Областните власти бързо възстановяват реда, но са принудени да провеждат анкети в засегнатите места. Високата порта използва правата си, за да създава системни препятствия на източнорумелийските власти – изпраща големи бежански маси, отказва да утвърди приетите закони, заплашва, че ще настани турски гарнизони по Балкана, настоява да бъдат разтурени Гимнастическите дружества и т. н. Гръцкото и турското малцинство засипват чуждите представители с протести и оплаквания от властите. Те целят да дискредитират българското управление и да принудят силите да се намесят. В същата посока са действията на английския представител в Пловдив, който не крие антибългарските си настроения. Единствено Русия застава в подкрепа на южнобългарското население и предупреждава Портата против всякакви опити за въоръжена намеса в областта.

Неблагоприятната обстановка мобилизира силите на българското общество. За кратко време са изградени и функционират всички клонове на администрацията. Източнорумелийските държавници се консултират с министрите в София, така че да няма голяма разлика в институциите на областта и на княжеството. Общият стремеж е Източна Румелия да бъде организирана като българска държава. Успех в това отношение е и подготовката на милицията като гаранция за защита на националните интереси на българския народ¹⁸.

В края на 1880 г. става ясно, че не може да бъде заличен българският характер на Източна Румелия. Вместо многонационална област на юг от Балкана се създава втора българска държава, която започва самостоятелно развитие. При това даже неприятелски настроените чужди представители са принудени да признаят, че българите, които са мнозинството от населението, са способни да се управляват. А те се подготвят за нови, още по-убедителни изяви на стопанския и културния фронт. „Берлинският конгрес – пише французинът Дьо Марти, – считайки тая област турска, беше я оставил под турците; международната комисия, която я уреди, я счеете вече полутурска, полугръцка; вие, българите, я направихте съвсем българска. Та тя е и такава“¹⁹.

§ 2. ПЪРВОТО ИЗПИТАНИЕ

В началото на 1881 г. облаците над либералното правителство, а и над България, се съгъстават. Княз Александър I все по-определено се замисля за необходимостта от промяна на конституционния ред. В тази насока получава поощрения от различни страни. Близките до него Начович, Греков и Стоилов,

или „триумвиратът“, както ги нарича П. Р. Славейков, не пестят думи, за да представят либералите като нихилисти, застрашаващи трона и страната. По всеки повод и даже и без повод до княза се изпращат оплаквания и петиции от различни градове, организирани от консерваторите. Масата от населението се чувства излъгана в илюзиите си, че либералното правителство ще установи мечтания рай без данъци и други задължения. Наистина трудно се възпитават чувство на законност, така чуждо на българите тогава, а и по-късно. Тези настроения са добра почва за антиправителствена кампания. Либералите имат силен враг и в самото правителство. Военният министър ген. Ернрот, убеден антиконституционалист, влиза в конфликт със своите колеги и застава на страната на роптаещия княз.

Преобладаващата част от чуждите дипломати не остава равнодушна към княжеските жалби. Австро-Унгария е недоволна от българската позиция по Дунавския въпрос, Франция е обидена от анулирането на договора с френския финансист Хогде, назначен от първото правителство за съветник във финансовото министерство, в Цариград негодуват от системното игнориране на претенциите на сюзеренната власт. Политиката на либералния кабинет не се одобрява и от Англия, но британската дипломация посреща резервирано княжеските сондажи за необходимостта от ревизиране на конституцията.

Княз Александър I много добре разбира, че главно значение за реализирането на плановете му има становището на Русия. Подкрепата на руския император би гарантирала успеха на един преврат в страната и приемането му от чуждия свят. През януари 1881 г. князът отново иска позволение да промени конституцията, но получава отказ. Промяна настъпва, когато на 1 март 1881 г. император Александър II е убит от организацията „Народна воля“. Новият император Александър III възприема реакционен политически курс на преследване на всички демократични сили в руското общество.

Пристигнал в Русия за погребението на императора, княз Александър I заварва променена обстановка и по-различни настроения в руските управляващи среди. Той разбира, че условията са благоприятни за реализиране на неговите планове. Досега не е намерен официален документ, който да доказва, че княжеските намерения са били одобрени от император Александър III или от Азиатския департамент. Твърде вероятно е князът да не е изложил конкретните си планове, разчитайки на тяхната приемливост при господстващите в официална Русия настроения. Във всеки случай той потегля за България окуражен, като пътем спира в Дармщат, Берлин и Виена.

След пристигането си в София княз Александър I уведомява представителите на Великите сили за предстоящия преврат. Планът е подготвен с активното съдействие на ген. Ернрот. На 27 април 1881 г. князът сваля законното правителство на либералите и назначава кабинет начело с ген. Ернрот. Едновременно с това той издава прокламация към българския народ, в която съобщава, че двугодишните опити за управление на страната са безуспешни.

В резултат княжеството, „свършено дискредитирано отвън, се намира в голямо разстройство отвътре“. Като декларира вяност към конституцията, князът съобщава намерението си да свика Велико народно събрание, на което да постави своите условия, необходими за правилното държавно управление.

Правителството, което трябвало да проведе избори за Велико народно събрание, разделя страната на 5 области, ръководени от „чрезвычайни комисари“. За комисари са назначени руски офицери с широка власт. Тези мерки се вземат с оглед евентуална съпротива от страна на либералите. На 11 май стават известни условията на княза, формулирани в три точки: извънредни пълномощия за седем години, през които да управлява страната с укази, бюджетът за 1881 г. остава в сила и за 1882 г., преди изтичане на 7-годишния срок да се свика ВНС, което да извърши поправки в конституцията²⁰.

Превратът не е изненада за големите държави и тяхната реакция до известна степен е очаквана. Трябва да се отбележи, че князът правилно отчита благоприятно сложилата се за него международна обстановка. Австро-Унгария и Германия приветстват решението да се суспендира конституцията. Подкрепата, която те дават на княза, формално е демонстрация на разположение към Русия, с която в момента се водят преговори, завършили през юни 1881 г. със сключване на съюза на тримата императори. Но особеното въодушевление на австро-германските управляващи среди от събитията в България показва, че те се оценяват като полезни за укрепване на собственото им влияние в княжеството. „Г-н Хаймерле, г-н Андраши и г-н Калай – съобщава по това време Н. Стойчев от Виена – топло аплодираха това решение“²¹. Високата порта одобрява княжеския акт, а Англия запазва резервираната си позиция.

Решително значение за успеха на преврата има подкрепата на официална Русия. Новоназначеният руски дипломатически агент М. А. Хитрово се поставя в услуга на княза. На 28 май 1881 г. руският външен министър Гирс с открита телеграма изразява пълно одобрение на действията на българския княз. Но така необходимата руска помощ създава възможност за намеса на Русия във вътрешните работи на страната. Увлечени от желанието да изпълнят планове си, нито князът, нито консерваторите се замислят върху опасностите, които крие този прецедент. Използването на чужда подкрепа в бъдеще можело да има непредвидими последици и да доведе до неблагоприятни усложнения в българо-руските отношения.

Държавният преврат е посрещнат с неодобрение от българите извън пределите на княжеството. В Източна Румелия мислят, че действията на княза ще разклатят международното положение на България като обединителен център на всички българи и ще окуражат намесата на Високата порта в работите на областта. В Македония и Одринско пък намират, че борбите около конституцията отклоняват вниманието на българските управляващи среди от националния въпрос. Наистина, събитията от пролетта на 1881 г. нанасят удар върху престижа на княжеството пред неприсъединените българи. Вследствие на това настъпва охлаждане в отношенията между княз

Александър I и източнорумелийското правителство и установените връзки за известно време прекъсват.

Превратът затваря всички пътища за постигане на съгласие в българския политически свят. След първоначалното си объркване либералите бързо се съвземат и започват борба в защита на конституцията. Отначало те критикуват само княза и консерваторите, но скоро в техния вестник „Независимост“ се появяват изобличителни материали срещу действията на руските комисари. Др. Цанков изпраща открито писмо до Хитрово, в което остро осъжда руската намеса в българските работи. Писмото завършва с дръзкото предупреждение, напомняйки думите на древния мъдрец към пчелата: „Не ти ща ни меда, ни жилото“²². Неговата поява е твърде знаменателен симптом – за пръв път след Освобождението български деец открито напада представител на Русия. Като че ли настъпва краят на святото преклонение на един народ пред всичко руско.

Изборите се провеждат на 14 и 21 юни в условията на полицейски режим и терор, което осигурява мнозинство на консерваторите. Второто велико народно събрание се открива в Свищов на 1 юли 1881 г. За председател е избран убеденият консерватор Д. Греков. Тероризирани от правителствени шайки, представителите на Либералната партия не са допуснати да участват в събранието. За около един час 300-те депутати гласуват исканите от княза пълномощия, при това без разисквания и с аплодисменти. Свидетел на събитието, кореспондентът на в. „Таймс“ Макензи Уолес пише: „Имам чувството, че присъствам на едно много хубаво погребение на българската конституция“²³.

След закриване на събранието княз Александър I издава манифест, в който обещава зачитане на свободата и правдините на народа, системна работа за усъвършенстване на държавното устройство, свикване на Обикновено народно събрание за обсъждане на бюджета, данъците, приходите и разходите на държавата и въпроси от международен характер. Следователно правата на парламента са стеснени в духа на разбиранията на княза за ограничаване на народовластието. Без съмнение в този смисъл щели да се направят по-късно изменения в Търновската конституция. А това щяло значително да промени установената в княжеството система на държавно устройство и управление. България щяла да се превърне в страна с конституционномонархичен ред, при който парламентът е без представителен характер и лишен от законодателна инициатива, а правителството се назначава от княза и не е отговорно пред събранието.

Веднага след гласуване на княжеските пълномощия е назначено ново правителство, но без министър-председател и с участие на чужденци. Управляващ Министерството на вътрешните работи става един от „чрезвычайните комисари“, руският офицер полк. А. Ремлинген. Военното министерство е поверено на руския генерал В. Крилов, а Г. Теохаров, К. Иречек, Г. Желязкович и д-р Г. Вълкович (дошъл от Източна Румелия) съответно поемат Министерството на правосъдието, на просвещението, на финансите и

на външните работи. Консерваторите не влизат в кабинета, изчаквайки по-благоприятно време, когато обстановката в страната се успокои.

Новото правителство започва дейността си с редица реконструкции в сферата на управлението на страната. Д-р Вълкович реорганизира Министерството на външните работи по европейски образец, а полк. Ремлинген поставя жандармерията под ръководството на военното министерство. Направени са подобрения във финансовата администрация и в санитарното дело. Приети са правила за строене на частни здания, преустроено е столичното полицейско управление. Специални комисии са натоварени с все още неуредения чифлишки въпрос и със съдопроизводството в страната. Проф. К. Иречек енергично се заема с образованието, като изработва нови учебни програми и устав на педагогическото училище²⁴.

Във външната политика на страната не настъпват промени. Новото правителство продължава линията на либералите по основните въпроси, които трябвало да се разрешат. През юни 1881 г. България успява да се освободи от задълженията си към барон Хирш, а Австро-Унгария признава правото ѝ да решава начина на експлоатация на собствените си железопътни линии. Докато във Виена заседава железопътната конференция, британската дипломатия засилва натиска си върху българското правителство да откупи линията Русе–Варна. В София обаче се придържат към тактиката на умишлено протакане, изтъквайки другите ангажменти на страната и финансовите ѝ затруднения.

Режимът развива полезна дейност, но либералното правителство също така правело много за изграждане на държавния организъм. Отново става ясно, че в дъното на събитията от пролетта на 1881 г. стои борбата за власт – на кого ще принадлежи решаващата дума при управлението на страната. Князът успява да вземе надмощие, но по-важното е как ще го реализира. В момента той се нуждае и получава помощ от консерваторите и руските дейци. Това го прави обаче доста зависим и от едните, и от другите и в крайна сметка отново подчинен. Първоначално трите главни фактора на режима действат в съгласие, тъй като са обединени от нуждата да укрепят въведения ред. Либералите са подложени на преследване – Др. Цанков е интерниран в Русе, П. Р. Славеиков – в Трявна, П. Каравелов избягва в Източна Румелия, либералният печат е задушен чрез приетите допълнения към отоманския закон за печата, които изискват за издаването на вестник разрешение от Министерството на вътрешните работи, а чиновниците с либерални убеждения са уволнени.

Скоро обаче в управляващия лагер на княза, консерваторите и руските дейци изникват големи различия. Авторите на преврата и неговите главни извършители се сблъскват по железопътния въпрос. Хитрово и полк. Ремлинген настояват руската фирма „Гинсбург-Струве“ да строи българските железници, а консерваторите поддържат френската фирма „Шатсбан“. С железопътния спор започва разрывът между довчерашните съюзници. Консерваторите поглеждат на руските искания като опит за налагане на чужда

воля в българските работи. Хитрово пък разбира, че руските дейци са използвани да вършат черната работа на режима и да укрепват властта на княза и консерваторите. Постепенно той се убеждава, че Либералната партия е най-влиятелната политическа сила в обществото и тя се отнася със симпатия към Русия. Следователно, вместо да подкрепя малобройната консервативна група, царското правителство би трябвало да се опре на либералите и на широката българска общественост. В съгласие с това прозрение Хитрово установява връзки с някои умерени либерали с намерение да ги противопостави на консерваторите. Неговото поведение е в разрез с официалната руска политика, която все още дава своята подкрепа на княз Александър I и одобрява действията му.

Главен момент в институционната дейност на режима е създаването на Държавен съвет. Съгласно изготвения от проф. М. Дринов проект атрибутите на този орган са доста широки и включват голяма част от правата на Народното събрание. Новата институция щяла да играе съвещателна роля в законодателната област – да изготвя законопроекта, да обсъжда тези, които се внасят от правителството, и да следи за спазване на съществувашите закони и правилници. Тя има съдебни, административни и финансови контролни права, като докладва на княза за всички нарушения в областта на частните и на обществените права. На 14 януари 1882 г. князът учредява Държавния съвет с преобладаващ брой умерени консерватори и под председателството на Т. Икономов²⁵.

Малко преди това княз Александър I прави промени в правителствения състав. На 31 декември 1881 г. той уволнява полк. Ремлинген и го замества с Гр. Начович. В кабинета е включен и Д. Греков като министър на правосъдието. Консерваторите застават начело на управлението на страната, но победата им се оказва доста илюзорна. Защото сега върху тях падат отговорностите, които до този момент носели руските дейци. Срещу тях се насочва и общественото недоволство, умело направлявано от либералите. Руският дипломатически агент се съобразява с дадените му инструкции и нарежда на руските военни и граждански служители да не участват в българските политически борби. Всъщност правителството и князът са оставени без подкрепа и сами трябвало да се справят с нарастващото негодование от режима.

Консерваторите много добре знаят, че нямат авторитета на руските дейци, нито пък популярността на либералите. За да се задържат на власт, те трябвало да си осигурят съюзник вътре в страната и да продължат твърдата политика срещу опозицията. От януари 1882 г. водачите на Консервативната партия предприемат стъпки за компромис с умерените либерали около Др. Цанков, М. Сарафов, Н. Стойчев и други, останали в страната. В продължение на пет месеца се водят преговори без никакъв резултат, защото консерваторите не отстъпват от становището си да се запазят пълномощията. Умерените либерали на Цанков проявяват готовност за разбирателство и отстъпки, но при условие да се възстанови конституционният режим.

Около емигриралите в Източна Румелия П. Каравелов, П. Р. Славейков, Ив. Славейков и други се създава втори център на Либералната партия. Групата на непримиримите либерали се обявява против всякакви компромиси с княза и консерваторите и издига лозунга за пълно възстановяване на Търновската конституция. От тази идея се вдъхновява българската общественост, която отказва да приеме въведения режим. Опозиционните настроения в страната се разрастват особено след интернирането на Др. Цанков във Враца на 6 февруари 1882 г., масовите уволнения на чиновници с либерални възгледи, арестуването на Д. Петков – автор на позив срещу княза и др. Въпреки предприетите мерки правителството не може да смаже дейността на опозицията²⁶.

Усилията на Държавния съвет и на кабинета да усъвършенстват държавната машина остават в сянката на острите вътрешнопартийни борби. Основният въпрос, който вълнува обществеността, е възстановяването на конституционния ред, а не подобряването на отделни управленски ресурси, колкото и това да е важно. Приетите редица правилници за водене на статистиката, за функциониране на пощите и телеграфите, за реорганизиране на финансовото министерство, за събиране на беглика и сърчимата на истината са необходими. Зает с реформиране на учебното дело в страната, К. Иречек изготвя доклад с предложения за подобряването му. Работи се и върху нов закон за чиновниците.

Задълбочаването на вътрешнополитическата криза обаче обезсмисля цялостната дейност на правителството. Обезпокоен от нападките срещу него и неспособността на консерваторите да овладеят положението в страната, князът се чувства политически и обществено самотен. Той има нужда от силна опора и отново търси подкрепа от Русия. На 15 април 1882 г. Александър I заминава при родителите си в Дармшат, но във Виена внезапно променя маршрута и тръгва към Петербург. В лятната царска резиденция Гатчино той има дълъг разговор с император Александър III, в който се опитва да разясни положението и да заличи насадените от руския дипломатически агент отрицателни впечатления за него. И този път успява – императорът решава Хитрово да бъде отзован и в България да бъдат изпратени като министри двама руски генерали – Леонид Н. Соболев и Александър В. Каулбарс.

На 23 юни 1882 г. България се сдобива с ново правителство – седмото поред за три години свободен живот. Започва поредният експеримент на княза за управление, което да гарантира неговата доминираща роля. Кабинетът е в състав: Л. Н. Соболев – министър-председател и министър на вътрешните работи, А. В. Каулбарс – военен министър, Гр. Начович – министър на финансите, Д. Греков – министър на правосъдието, Г. Теохаров – министър на народното просвещение, д-р Вълкович – министър на външните работи и на вероизповеданията. В него ръководна роля се пада на руските генерали, които идват с намерение да поддържат режима на княза. По-конкретно министър-председателят предвижда да се свика Народно събрание, да се даде свобода на печата, да се укрепят отношенията между кня-

жеството и Русия, без да се накърнява българската самостоятелност, да се засилят търговските връзки между двете страни. Заедно с това той споделя разпространеното сред някои руски кръгове мнение за безпочвеността на политическите партии в България.

Генералите са посрещнати в София с големи почести и внимание. И двамата са участници в Освободителната война, но това като че ли е единственият актив в новото им положение. Соболев и Каулбарс идват в България с твърде ограничен административен опит и с малко господарско самочувствие на спасители, което никак не прилягало на възпламенения български национализъм. Отначало между тях и консерваторите се установява пълно единодействие и разбирателство. Първа грижа на съюзниците е да изработят нов избирателен закон.

Законът, утвърден от княза на 22 август 1882 г., важи за избори на Народно събрание, Държавен съвет и окръжни и общински съвети. С него се въвежда двустепенна система на гласоподаване, мотивирана с краткия политически живот на нацията и недостатъчния опит в обществените дела; намалява се броят на депутатите и се увеличава мандатът на парламента на шест години. Установява се имуществен и образователен ценз. Не могат да бъдат избиратели военнослужещите, а чиновниците, съдиите, учителите и свещениците са лишени от правото на избираемост. Князът получава правото да назначава председателя и подпредседателя на Народното събрание²⁷. Законът ликвидира прокламираното от конституцията широко народовластие.

Сътрудничеството между генералите и консерваторите е краткотрайно. Щом се поставя железопътният въпрос, сполучливо наречен от С. Радев „хроническата болест на българската политика“, в кабинета избухват противоречия. Консерваторите смятат, че княжеството трябва да изпълни задълженията си за построяване на отсечката Цариброд–Вакарел, но едновременно с това да се прокара и линия от София до Дунав. Тази линия ще съдейства за икономическото развитие на княжеството и ще осигури пряка връзка с Русия, което ще спаси страната от „изключителното господство на Австрия“. За строежа ѝ трябвало да се привлечат всички български капитали (и от Източна Румелия) и да се осигури помощта на Русия под формата на субвенция. Князът се солидаризира с позицията на министрите-консерватори.

Противно е мнението на Соболев, който иска да се даде предимство на Дунавската линия като необходима за укрепване на руското влияние в страната. Отново представител на Русия не се съобразява с официалната политика на своето правителство. Защото на всички молби от българска страна за финансова помощ императорът и Гирс отговарят, че България трябва сама да прецени как ще строи. Въпреки това министър-председателят изработва план за строеж на линията София–Свищов с държавни средства. Различията между консерваторите и генералите по железопътния въпрос неизменно вещаят разрив.

До настъпването му кабинетът организира акция за съживяване на съединителната идея и за издигане на авторитета на княза като символ на националното единство. С оглед на това министърът на външните работи д-р Вълкович посещава Пловдив, където се среща и разговаря с дейци на Народната партия и видни журналисти. Мнението на румелийските общественици е, че князът и консерваторите трябва да дадат пълна свобода на Народното събрание, което предстояло да се свика, и да се вслушат в неговите решения. В края на 1882 г. в Източна Румелия е изпратен Петър Берковски в качеството на княжески политически агент. Той има за задача, както сам пише, „да работи по съединението на тази последната с княжеството под ръководството на тукашното руско консулство“²⁸. С финансовата помощ на българското правителство на 30 декември 1882 г. в Пловдив излиза бр. 1 на в. „Съединение“, който се заема с пропаганда на идеята за обединение на Северна и Южна България. Усилията на софийската дипломация да се възстановят връзките между двете български части и да се повиши авторитетът на княза оставали безрезултатни. Усложненията във вътрешнополитическия живот в княжеството не благоприятстват подготовката за евентуално съединение.

На 10 декември 1882 г. е открито Третото обикновено народно събрание, в което консерваторите имат мнозинство. Приети са важни за развитието на държавата закони – за териториално-административното деление, за чиновниците, за преобразуване на натуралния десятък в паричен данък. Тези закони остават в сила около две десетилетия, което доказва тяхната полезност и необходимост. Народното събрание взема отношение и по Дунавския въпрос. В края на януари 1883 г. в Лондон се открива международна конференция за корабоплаването по Дунав. Тя трябвало да удължи срока на действие на Европейската комисия, да разшири властта ѝ и да приеме изработените в Галац правилници за корабоплаване, речна полиция и надзор по Среден Дунав. Великите сили предпочитат да продължат пълномощията на Европейската комисия, вместо реката да се постави под надзора на крайбрежна комисия. Като васална държава България не е допусната до участие в Лондонската конференция. Затова княжеското правителство заявява, че няма да се подчини на решенията на конференцията, и тази позиция получава пълна подкрепа от Народното събрание.

Покрай съзидателната дейност в събранието избухват остри конфликти между консерваторите и руските генерали, които отразяват разделението в кабинета. Министър-председателят Соболев е обситан с интерпелации във връзка с допуснати нередности в управлението. Предложеният от него законопроект за железопътно строителство е отхвърлен от Министерския съвет и не достига до парламента. След закриване на сесията отношенията между двата лагера в правителството остават открито враждебни. Това резонира в цялото общество и задълбочава противопоставянето. Генералите започват да търсят подкрепата на либералите, а в края на февруари 1883 г. министрите Стоилков, Начович и Греков подават оставка от кабинета.

Княз Александър I се чувства все по-затруднен от пълномощията, из-

действани с толкова усилия. Консерваторите го притискат с искания, руските генерали се стремят да го сложат под опеката си, а либералите ожесточено го нападат. Князът с удоволствие би се отървал от Соболев и Каулбарс, които го дразнят със своята безцеремонност. Но той се страхува, че уволнението на двамата генерали, поканени от самия него само преди няколко месеца, ще предизвика подозрения в Петербург. Затова въпреки съветите на консерваторите князът оставя Соболев и Каулбарс на постове им. Все пак, за да подчертае временния характер на тяхното управление, той назначава начело на министерствата не министри, а управляващи. В кабинета влизат: А. Теохаров – на правосъдието, Д. Д. Агура – на просвещението, К. Цанков – на външните работи, княз Михаил Ив. Хилков – на обществените сгради, търговията и земеделието, Т. Бурмов – на финансите. Фактически цялата власт се съсредоточава в ръцете на Соболев, защото само той поддържа връзка с княза.

Така или иначе положението става парадоксално – в условията на пълномощията, които би трябвало да гарантират повече права на монарха, борбата за властта продължава. Всяка от страните търси съюзници и крои планове за сразяване на противника. Генералите засилват контактите си с либералите в страната, поощряват агитациите им, приемат депутации от различни градове, които връчват петиции за възстановяване на конституцията. Заедно с това те използват връзките си с управляващите руски среди, за да оправдаят дейността си и да злепоставят княза и верните му консерватори като „австрофили“. След неколкomesечен престой в България Соболев и Каулбарс се убеждават, че за да се запази руското влияние, е необходимо да се ликвидира режимът на пълномощията и да се въведе една по-умерена конституция.

За разлика от генералите князът не разполага с по-солодна вътрешна подкрепа. Консерваторите са доста слаби, за да може да се опре на тях. Техният съвет да бъде свикано Народното събрание, за да се иска мнението му за управлението на генералите и така да се стигне до отстраняването им, му се вижда опасен. Лишен от твърдост и решителност, така необходими за управление в сложна обстановка, княз Александър I отново залага на външна помощ. И сега той разчита на намесата на руския император, който да отстрани генералите и да ги замени с опитния в делата на пълномощията ген. Ернрот. Това можело да стане при посещението на Александър I в Москва, където през юни щяла да стане официалната коронация на император Александър III.

През май 1883 г. в Русия се събират различни представители на княжеството. В Москва пристига князът и изпратената от консерваторите в негова помощ делегация от Народното събрание начело с председателя митрополит Симеон Варненски. Делегацията трябвало да изрази пред руските управляващи среди недоволството на българския парламент от управлението на генералите. Министър-председателят също идва в Москва с подкрепление – депутация на Софийския градски съвет (либерален по състав) начело с кмета Н. Сукнаров. Тук се оказват и други български политици – управляващите министерства К. Цанков, Т. Бурмов и княз Хилков, някои източноруме-

лийски дейци. Между двата лагера се разгръща ожесточена подмолна борба. А и позорна, защото съдбата на българското държавно устройство и управление се решава в една чужда държава.

Настроенията в руските управляващи среди не са благоприятни за княза. В императорския двор започват да гледат с подозрение на българския монарх, постоянно недоволен от царските представители и свързан с враждебните на руското влияние елементи. Това проличава при официалните церемонии и в последвалите разговори. Император Александър III не скрива раздражението си от княза. Той отказва да замени Соболев и Каулбарс с ген. Ернрот и определя за специален руски пратеник в България дипломата от кариерата А. С. Йонин. Това означавало, че доверието към Александър I е изчерпано и царското правителство се ориентира към нов курс. А той можел да бъде само един – възстановяване на конституционния ред като възможност за спасяване на доста накърнения престиж на Русия в страната.

Влошаването на отношенията между княза и императорския двор активизира вътрешните политически сили. Преговорите между консерваторите и умерените либерали са подновени, като се стига до споразумение за „възстановяване на конституционния режим“. Документът предвижда да се свика Велико народно събрание, което да прегледа конституцията по проект на правителството. Проектът трябвало да се изработи от смесена комисия или смесено правителство с равен брой представители на двете партии. Междувременно на 11 август 1883 г. в София пристига Йонин. Царският пратеник установява контакт с либералите и напълно одобрява програмата им за премахване на пълномощията и възстановяване на конституцията. С това руското правителство издава присъда на собствената си политика в продължение на две години и се връща на позициите си до 1881 г. Само че сега предпочитаният съюзник са умерените либерали²⁹.

Князът най-после проумява, че само премахването на пълномощията може да го спаси от генералите. При това той трябвало да бърза и да не оставя инициативата в ръцете на Йонин. Между довчерашните гробари на конституцията започва комично състезание за преднина при възстановяване на конституционния режим. По съветите на Начович и Цанков князът издава указ за свикване на извънредна сесия на Народното събрание на 3 септември. Веднага след откриване на парламента между консерваторите и умерените либерали е постигнато компромисно споразумение. То предвижда: възстановяване на конституцията, разтуряне на Държавния съвет, разпускане на Третото обикновено народно събрание, след като гласува изменение на конституцията, а изменението да бъде въведено след 3 години, като дотогава остане в сила Търновската конституция.

На 6 септември в отговор на тронното слово Народното събрание се обръща с молба към княза да възстанови конституцията. Князът веднага издава манифест в смисъла на споразумението между Цанков и консерваторите. Така Търновската конституция е възстановена от нейните най-го-

леми врагове – княз Александър I и консерваторите. Веднага след това Соболев и Каулбарс подават оставка и напускат страната.

Просъществували малко повече от две години, пълномощията на княз Александър I, или, както ги нарича С. Радев – „политическият роман на неговата младост“³⁰, завършват с пълен провал. Съпротивата от страна на демократичните сили в българското общество и най-вече нарастващата външна намеса във вътрешните работи на страната предопределят края на режима. Двугодишният експеримент за управление без конституция забавя, но не спира демократическия процес в България.

Във времето, когато свободното княжество е лишено от своя основен закон, полузависимата от султана Източна Румелия се радва на конституционен ред. Областното управление стриктно спазва постановленията на Органическият устав, за да не се дават поводи за намеса на Портата и Великите сили. Вдъхновител на този принцип е главният секретар Г. Кръстевич, прочул се с фразата: „Всичко добро и хубаво, но да видим какво казва уставът, какво казва законът“³¹. Дейността на директората е под контрола на Постоянния комитет, който от 1882 г. обявява заседанията си открити за обществеността. Комитетът играе балансираща роля, защото следи за спазване на съотношението между трите фактора в пирамидата на властта – събранието, главния управител и директората. Значението му нараства от правото да издава публично-административни правилници със законова сила между две парламентарни сесии. Така се елиминират постоянните спънки от страна на Портата, която умишлено забавя или не утвърждава приетите закони.

През двете години на сплотена борба за защита на българския характер на областта командните позиции в източнорумелийското управление се заемат от най-заможните и най-образованите български дейци. По думите на С. Радев до 1881 г. „голямото Гешовско семейство господствуваше над Пловдив“³². Положението се променя, когато надмощието на българската нация е признато даже от Западните сили и заплахата от страна на Османската империя намалява. Тогава се изпарява и рядко срещаното в българската история национално единство. Очертават се две политически течения, между които започва борба за власт. Първото открито сблъскване става във връзка с изборите за депутати в Областното събрание през май 1881 г. Силите на двете групировки са почти равни и те получават еднакъв брой места в Постоянния комитет и в директората. Относителното равновесие на политическите сили в управлението на областта се запазва до средата на 1883 г.

В този период се оформят двете политически партии в Източна Румелия – Народна (Съединистка) и Либерална. Между тях няма големи различия. Народната партия се ръководи от Ив. Ев. Гешов, Ив. Ст. Гешов, д-р Г. Янкулов, д-р Хр. Стамболски и др. Тя обединява най-образованите и издигнати хора в областта, които развиват оживена търговска, земеделска и друга дейност и имат по-тесни стопански връзки с основната маса от населението. В нейните редове има бивши участници в националноосвободителните борби и в съпротивата против възстановяването на турската власт в Южна Бълга-

рия. Външнополитически партията е ориентирана към Русия като главна опора на самостоятелното съществуване на българския народ и неговото бъдещо обединение. Либералната партия е с по-слабо влияние и се оглавява от д-р Г. Странски, д-р Ст. Чомаков, Ив. Салабашев, К. Хаджикалчев и др. Повечето от привържениците ѝ създават състоянието си в първите години след Освобождението чрез търговия и препродажба на турски земи. Либералната партия се ползва с подкрепата на главния управител Богориди и затова получава прозвището „казионна“. Тя се обявява за добри отношения с всички Велики сили, без да допуска намесата на някоя от тях във вътрешните работи на областта.

Към този принцип се придържа и главният управител, който трябвало едновременно да щади самолюбието на новоосвободените българи, да забикаля собственическите претенции на Портата, да отклонява вмешателството на Силите, да се съобразява с руските интереси. Най-деликатни са отношенията му с представителите на Русия, които постепенно се влошават. Недоразуменията възникват във връзка с исканията на руското правителство да се подновят договорите с руските офицери в милицията, да се назначи руски офицер за началник-щаб в Главния щаб и да се купи оръжие от Русия. Румелийските въоръжени сили заемат важно място в близоизточните планове на царизма и затова са обект на постоянен интерес от страна на Русия, която се стреми да засили участието си в тяхното командване и подготовка и следователно да ги държи под контрол. Това би дало възможност на руската дипломация да предотвратява и всякакви нежелани движения в Южна България. След Руско-турската война център на външнополитическата активност на царизма става Средна Азия. Затова Русия е против усложнения и промени на Балканите и възприема политика на запазване на статуквото в този район.

Независимо от руските държавнополитически интереси създаването на силна българска войска в областта е от полза за българския народ с оглед запазване на политическата автономия на Източна Румелия и бъдещото ѝ съединение с княжеството. Западните сили, особено Англия, които не желаят засилване на руските позиции на Балканите, остро се противопоставят на исканията на царското правителство по отношение на милицията. Към турското правителство и главния управител се отправят строги предупреждения. На свой ред Високата порта реагира със създаване на нови затруднения на областното управление. При това, държавният преврат в княжеството довежда до активизиране на руската намеса в Източна Румелия. Според Богориди при тежките условия, в които е поставена, областта може да се развива само ако се спазва Органическият устав и не се допуска намесата на никоя Велика сила във вътрешните работи на страната. Главният управител възприема политика на уравнивяване на чуждите влияния в Източна Румелия.

Притискан от Високата порта и атакуван от българските офицери, които виждат в лицето на руските офицери пречка за своето издигане, той се опитва да лавира, като задоволява частично руските желания³³. Това се пос-

реща с недоволство в Петербург. Както в княжеството, така и в Източна Румелия отношенията между главния управител и руските консули претърпяват негативна еволюция. За разлика от княз Александър I обаче, Алеко Богориди търси опора във вътрешните сили и се сближава с южнобългарските либерали и либералите емигранти.

След преврата в Източна Румелия пристигат П. Каравелов, П. Р. Славейков, Ив. Славейков, З. Стоянов, Т. Китанчев, Ив. Стоянович, Д. К. Попов-Централния и други либерали. Те са приети много добре от Богориди и получават различни служби. Недоволни от развоя на събитията в княжеството, емигрантите либерали имат само един път – те застават зад Богориди и съдействат за укрепване на Либералната партия. В изборите за второто подновяване на състава на Областното събрание през април 1883 г. либералите спечелват мнозинство и успяват да вземат властта. Благодарение на надмощието си в събранието и в Постоянния комитет те принуждават двамата директори от Народната партия – д-р Хр. Стамболски и Ив. Ев. Гешов, да подадат оставка. Местата им се заемат от либералите Павел Дагоров и Иван Хаджипетров.

И така, в Източна Румелия също се развиват борби за власт, но те нямат острия и драматичен характер на вътрешнополитическите сблъсъци в княжеството. Страхът от посегателствата на Високата порта, непълната самостоятелност и тежкото икономическо положение на страната създават обстановка на по-голяма търпимост и толерантност. „Разума в Източна Румелия – отбелязва в дневника си К. Иречек – Кевенхюлер го приписва на влиянието на екзарха (аз – на Дамоклевия меч – Портата)“³⁴.

По-спокойната политическа атмосфера в страната позволява на областното управление да съсредоточи усилията си за развитието на стопанството и културата. В бюджета се предвиждат средства за подпомагане на земеделското население, в Садово се открива Земеделско училище и образцов чифлик за подготовка на специалисти за селското стопанство, въведени са данъчни облекчения. През 1882 г. Областното събрание гласува Закон за намаляване на данъка на Източна Румелия към империята. Данъкът е определен на 180 000 турски лири, съобразно с реалните приходи на страната.

Съживяването на икономиката е съпътствано от разцвет на културния живот. В Пловдив работят пет печатници, открита е богата Народна библиотека, създадена е професионална театрална труппа, основано е Научно-книжовно дружество. Отделени от княжеството, българите в Източна Румелия се въодушевяват от благородната национална амбиция и творят българска култура. „Българщината – пише в спомените си Ив. Вазов – завоюва областта заедно с благоденствието. Пловдив се превръщаше в център на интензивен културен живот. След две години това беше вече една цветуща област, българска, архибългарска“³⁵.

§ 3. МЕЖДУ ДЪРЖАВНАТА СТАБИЛНОСТ И ПОЛИТИЧЕСКАТА КРИЗА

На 7 септември 1883 г. княз Александър I назначава коалиционно правителство от консерватори и либерали в състав: председател на Министерския съвет и министър на вътрешните работи – Др. Цанков, министър на финансите – Гр. Начович, министър на външните работи – М. Балабанов, министър на земеделието, търговията и обществените сгради – Т. Икономов, министър на просвещението – Д. Моллов, министър на правосъдието – К. Стоилов. За председател на Народното събрание е назначен Д. Греков. Пред неговото правителство стоят за разрешение три важни задачи: да прокара през Народното събрание конвенцията за окупационния дълг към Русия и конвенцията за построяване на железопътната линия Цариград–Вакарел и да направи желаните от княза изменения в Търновската конституция.

Двете конвенции са приети без възражения на извънредната сесия на Третото обикновено народно събрание, но това не облекчава положението на правителството. В Либералната партия кипи недоволство от компромиса на Др. Цанков. Бюрата на либералите в София и в провинцията настояват за безусловно възстановяване на конституцията и за разтуряне на Третото народно събрание. Мнозинството от либералите се групира около дошлия от Пловдив П. Каравелов, макар че авторитетът на Др. Цанков и вярата в него са все още силни. За да запази позициите си в партията, министър-председателят е принуден да дава обещания, да прави някои отстъпки и да лавира. С надежда да убеди мнозинството в Либералната партия в полза на конституционните промени той прекъсва заседанията на Народното събрание и ги отлага за 10 ноември. Кабинетът взема мерки да укрепи положението си, като в административния апарат, съдебното и финансовото ведомство са извършени уволнения, размястения, назначения на служещи. Той търси и външнополитическа опора в лицето на Русия.

Загубило доверие в княза, руското правителство дава подкрепата си на привържениците на Др. Цанков, защото одобрява техните умереноконституционни възгледи. То се надява чрез умерените либерали да ограничи действията на княза и да запази позициите си в България. На 10 ноември 1883 г. в София е подписана руско-българска военна конвенция, която урежда въпроса за функциите на военния министър и положението на руските офицери в българската армия. Според нея военният министър се назначава от княза със съгласието на руския император, промени във военното министерство могат да се правят само със съгласието на министъра и на Министерския съвет, руските офицери са подчинени на министъра, на българските закони и наредби, забранява им се участие във вътрешнополитическите работи на страната и пр.³⁶ С подписаното съглашение Русия запазва ключовите си позиции в българската армия.

Остава да се реши най-важната задача – изменението на конституцията. Тъй като противоречията в Либералната партия се задълбочават, Др. Цанков решава да постави мнозинството пред свършен факт. Законопроектът за изменение на конституцията е внесен за обсъждане на 5 декември 1883 г. без предварително оповестяване на дневния ред и на закрито заседание. Той е приет с 37 гласа и предвижда следните изменения в Търновската конституция: намалява се броят на депутатите в Народното събрание, изборително право се дава само на лица, притежаващи недвижими имущества, създава се втора камара със законодателни и административни права, броят на министърствата трябва да се определя със специален закон и др. Изменя се титлата на княза от „Светлост“ на „Височество“, разрешава се даване на орденни, ползване на държавни имоти от княза и роднините му и пр. Тези изменения значително ограничават правата на народа в полза на властта на монарха. Те щели да бъдат узаконени (и да влязат в сила) от Великото народно събрание след 3 години.

Веднага след като Народното събрание приключва работата си, министрите консерватори Гр. Начович, К. Стоилов и Т. Икономов подават оставка. На 31 декември 1883 г. князът назначава ново правителство в състав: Др. Цанков – министър-председател и министър на вътрешните работи, М. Балабанов – министър на външните работи, М. Сарафов – министър на финансите, Т. Икономов – министър на земеделието, търговията и обществените сгради, Константин Помянов – министър на правосъдието, Д. Моллов – министър на просвещението, и княз Михаил Кантакузин – военен министър. С изключение на Т. Икономов и военния министър всички членове на кабинета са умерени либерали. Задачата на хомогенното правителство на Цанков е да въведе умерено конституционно управление и да осигури узаконяване на приетите изменения в Търновската конституция. С цел да се улеснят действията на министър-председателя в словото си при закриване на събранието княз Александър I тържествено се отказва от пълномощията.

Това обаче не може да спре вълната от недоволство, която се надига в страната. Приемането на измененията окончателно убеждава непримиримите либерали, че на Др. Цанков повече не може да се разчита и трябва да се продължи борбата за пълно възстановяване на Търновската конституция. С тази борба се заемат П. Каравелов и П. Р. Славейков, които окончателно се завръщат от Източна Румелия. В края на 1883 г. в София е създадено ново Централно бюро, в което влизат само непримиримите либерали. Отправен е призив към местните бюра в провинцията да настояват до два месеца да се проведат парламентарни избори и Народното събрание да се свика до четири месеца след разтуряне на предишното събрание, както постановява конституцията. В много градове са организирани митинги с искане да се спази този срок.

Правителството обаче не бърза с изборите, защото се страхува от резултатите и има нужда от време, за да спечели общественото мнение.

Разцеплението на Либералната партия е вече очевиден факт. През февруари–март 1884 г. Др. Цанков предприема обиколка из страната с надеждата да разсее опозиционните настроения спрямо правителството, създадени от агитацията на недоволните либерали. През това време П. Каравелов също не бездейства, като иска аудиенция от княза. На 2 март 1884 г. той е приет в двореца, където декларира принципите си: нито княз без власт, нито народ без права³⁷. Това означавало, че недоволните либерали нямат нищо против княза, при положение че Търновската конституция се възстанови. Княз Александър I остава доволен от изявленията на Каравелов. При враждебното отношение на руския императорски двор той има нужда от вътрешна опора, а непримиримите либерали му я предлагат. Тяхното влияние в страната нараства и ги прави сериозна политическа сила, с която князът трябвало да се съобразява.

Към вътрешнополитическите затруднения на правителството се прибавят и външнополитически. В края на 1883 г. в Сърбия избухва т. нар. Зайчарско въстание на селските маси с участието на радикалната партия, насочено против волята на крал Милан и неговите правителства. След потушаването на бунта голяма част от ръководителите и участниците в движението търсят убежище в княжеството. Емигрантите са приети в страната въпреки протестите на белградското правителство. Емигрантският въпрос се усложнява от граничните спорове. Българо-сръбската граница по р. Тимок остава неопределена поради отказа на Сърбия да се съобрази с решенията на Европейската гранична комисия. В началото на май 1884 г., точно в разгара на сръбската дипломатическа офанзива по емигрантския въпрос, сръбски въоръжен караул преминава Тимок в района на с. Брегово. По нареждане от София видинският окръжен управител го изгонва отвъд реката.

В българо-сръбските отношения настъпва сериозна криза. На 28 май 1884 г. сръбският дипломатически агент в София Джордже Симич връчва на българското правителство ултиматум с искане в тридневен срок да се възстанови сръбският караул, да се изгонят всички емигранти от съседните на кралството области и от София, включително и намиращият се в България митрополит Михаил. Др. Цанков категорично отхвърля сръбския ултиматум и с подробен мемоар запознава представителите на Русия, Германия и Австро-Унгария с историята на емигрантския и на граничния въпрос. Чуждите дипломати заемат позиция в полза на България, но Сърбия отзовава Симич от София³⁸. Дипломатическите връзки между двете държави са прекъснати и на Балканите се създава опасно гнездо от противоречия.

Ангажирано с вътрешните неуредици и външните проблеми, правителството на Др. Цанков проявява съдържаност по въпроса за националното обединение. То посреща резервирано съединисткото движение, което се разгаря в автономната област в началото на 1884 г. и е свързано с борбите между южно-българските партии по повод изтичане на мандата на първия главен управител. Либералната партия се обявява за преназначаване на Ал. Богориди за още 5 години и започва пропаганда в негова полза. Народната партия се възползва

от негативното отношение на Русия към първия главен управител и организира широка кампания против неговата кандидатура. Тя включва в пропагандния си арсенал и свидната за всяко българско сърце идея за съединение.

В първите месеци на 1884 г. Източна Румелия е залята от митинги, на които се настоява за обединение на областта със свободното княжество. Двама представители на Народната партия – Ив. Ст. Гешов и Христо Христов, са изпратени да пледират за каузата пред европейските държави. На път за Виена румелийските пратеници спират в София, за да се консултират с българското правителство. Др. Цанков се среща с тях, разговаря и отпуска средства за пътуването, но не се ангажира с мисията. Обществеността в княжеството посреща със съчувствие идеята за обединение на Северна и Южна България, но правителството преценява, че международната обстановка е неблагоприятна за нейното реализиране. Действително, навсякъде румелийските пратеници са приети хладно и се ограничават да депозират мемоар с исканията на населението в областта.

На 25 март 1884 г. княз Александър I издава указ за насрочване на парламентарни избори. Те са проведени на 27 май същата година и един месец по-късно е открита извънредната сесия на Четвъртото народно събрание. Убедителното надмощие на непримиримите либерали принуждава Др. Цанков да подаде оставката на правителството.

На 30 юни 1884 г. е съставен нов кабинет, в който влизат П. Каравелов – министър-председател, министър на финансите и управляващ Министерството на обществените сгради, земеделието и търговията, П. Р. Славейков – министър на вътрешните работи, д-р В. Радославов – министър на правосъдието, и Райчо Каролев – министър на просвещението. Военният министър княз Кантакузин запазва портфейла си. Правителството е изцяло от редовете на Либералната партия на П. Каравелов. То получава незавидно наследство – разстроени финанси, неуредени външнополитически проблеми, влошени отношения между българския княз и император Александър III. При това опозицията се увеличава с още една партия – умерените либерали на Др. Цанков.

П. Каравелов обявява лаконично програмата на своя кабинет – възстановяване на Търновската конституция. Това означавало организиране и ръководене на държавата съобразно с принципите на основния закон. За да не се усложняват отношенията с княз Александър I, първата извънредна сесия на Четвъртото народно събрание не отменя закона за изменение на конституцията от 5 декември 1883 г., който трябвало да влезе в сила през 1886 г. Дотогава Търновската конституция действа и правителството последователно ликвидира всички антиконституционни разпоредби, въведени от предишните режими. Законът за изменение на конституцията е отменен формално на четвъртата извънредна сесия на IV народно събрание през лятото на 1886 г.

Първа грижа на правителството е да подобри финансовото положение на страната предвид стоящите на дневен ред международни задължения.

Взети са мерки за редовно постъпление на данъците и събиране на натрупаните недобори, които възлизат на 12 687 467,92 лв. Извършват се размествания в централния и в местния административен апарат и нови назначения на вакантни места. Усилено се подготвят законопроекти, засягащи отделните държавни ресурси.

Първата редовна сесия на Четвъртото обикновено народно събрание е открита на 15 октомври 1884 г. и закрыта на 1 февруари 1885 г. Тя развива изключително ползотворна работа – обсъдени са около 40 законопроекта, които засягат различни страни на стопанския и културния живот, съдебното ведомство и пр. Приет е закон за забрана на употребата на румънски и сръбски монети, за намаляване стойността на руската сребърна монета, което трябвало да стабилизира българския лев и да го превърне в основна парична единица в княжеството. Голямо значение за стопанския живот има законът за Българската народна банка, който утвърждава единственото кредитно учреждение в страната като държавно с 10 000 000 зл. лв. основен капитал. Това е най-значителното финансово начинание на Каравелов. Банката трябвало да осигури средствата, необходими за предстоящите големи строжежи, от вътрешните държавни ресурси и частните национални натрупвания.

Грижата за решение на аграрния въпрос се проявява чрез закона за господарските и чифлишките земи, подготвен от Каравелов. Законът определя цената и начина на заплащане на даваните на селяните по закона от 1880 г. земи. Той урежда оземляването на част от българското селячество. В изложението на мотивите за закона Каравелов казва: „Необходимо е земеделецът да се направи стопанин не само на своя труд, но и на обработваната земя“³⁹. Няколко закона – за акциза върху питиетата, за гербовия сбор, за патентите на данъка върху недвижимите имуществата – имат за цел да осигурят равномерно разхвърляне на данъците и редовното им събиране.

Със специален закон е отменен законът за събранията, приет от пълномощническия режим. Законите за обществените и частните училища и за окръжните училищни инспектори утвърждават демократичния характер на българското просветно дело, дават известна практическа насока на образованието и предвиждат средства за разширяване на образователната мрежа. Приети са серия закони за организиране на съдебното и военното ведомство. За да се подобри състоянието на войската, военната служба е увеличена на три години, а с указ от 13 януари 1885 г. е възстановен законът за Народното опълчение, отменен от правителството на Др. Цанков.

В съгласие с идеите на Либералната партия за предпазване на страната от експлоатацията на чуждия и на местния капитал П. Каравелов изработва програма за построяване на железопътна линия Цариград–Варна чрез вътрешните ресурси на княжеството. На 31 януари 1885 г. след продължителни дебати Народното събрание гласува Закон за железниците, който предоставя на държавата право да строи, притежава и експлоатира железопътните линии. Този закон има важно значение за по-нататъшното икономическо развитие на България. Неговата главна цел е да предпази най-голямото предприя-

тие в страната от наемската на чуждия капитал. В същия ден е приет и Закон за построяване на линията Цариград–Варна. Според него стойността на линията не трябва да надвишава 17 000 000 лв., на правителството се разрешава да сключи заем от 7 000 000 лв., предприемачът трябвало да се определи чрез търг. През май 1885 г. строежът на линията е предоставен на образуваното за случая българско акционерно дружество на инженер Иван Грозев.

Либералното правителство урежда и друг важен въпрос, който тегне над българската държава още от 1879 г. Става дума за откупуването на железопътната линия Русе–Варна. При преговорите с английската компания-концесионер Каравелов успява да наложи по-приемливи за страната условия. Съединението ускорява реализирането на сделката. Разчитайки на дипломатическата подкрепа на Англия, българското правителство изразява готовност да уреди въпроса. На 4 декември 1885 г. е подписано съглашение, според което линията се откупува за 44 500 000 фр., като княжеството получава всички права върху нея, включително експлоатацията и паричните задължения на Високата порта за периода 1875–1878 г.

Подготвеният договор е внесен за одобрение на четвъртата извънредна сесия на Четвъртото обикновено народно събрание, открита през юни 1886 г. Той предизвиква остри дискусии и е критикуван както от опозицията, така и от членове на самия кабинет. С големи усилия правителството успява да наложи приемането на законопроекта. По този начин, макар и с известни жертви, чуждата собственост на територията на княжеството е ликвидирана.

Масщабната дейност на правителството по организиране на държавната машина се извършва при трудни условия. Опозицията в страната регрупира силите си. След продължителни преговори между консерваторите и умерените либерали е постигнато споразумение за сваляне на либералния кабинет и съставяне на смесено правителство, което да приложи закона от 5 декември 1883 г. Съединената опозиция използва недоволството от събирането на данъците, организира протестни митинги и създава напрежение в страната. „България е в упадък, държавата е в разстрой, народът в тление и разврат“ – пише органът на умерените либерали в „Средец“ и добавя: „И на всичко това Каравелов е причината, този узурпатор е виновен, той е отговорен и пред народа, и пред историята...“⁴⁰ В повечето случаи критиките срещу кабинета са неоснователни и се дължат на партизански настроения и лични амбиции.

В същото време руският императорски двор запазва враждебното си отношение към княз Александър I. Това подхранва разпространяването на различни слухове за руските намерения и за съдбата на страната, които безпокоят обществото и създават раздразнение сред политическите партии. Духовите се вълнуват както в София, така и в провинцията. П. Каравелов се страхува от насилствено отстраняване на княза, което би довело страната до нови усложнения. Либералите не го и смятат за необходимо, тъй като те ограничават участието на Александър I в ръководенето на държавните дела в конституционни

те рамки. Правителството се стреми да заглади лошото отношение на царския двор чрез последователна политика на тесни връзки и сближение с Русия. Тази политика се корени в разбирането, че България може да се развива и да запази независимостта си само с подкрепата на руското правителство, без да се допуска намесата му във вътрешните работи на страната.

При усложнената обстановка лидерът на либералите проявява изключителни качества на държавник и дипломат. Той трябвало едновременно да бди за разположението на Русия, да пази непостоянния княз, да отбива несправедливите нападки на опозицията и да издига пред Европа престижа на своето правителство. Каравелов не отстъпва позициите си на конституционалист и политическият живот се развива в рамките на законността и легалността даже когато страстите се разгарят. Неговият режим е демокрация в действие. Може би в някои отношения българите не са подготвени за нея, но това не значи, че не е можело да бъдат приучени. От такава амбиция се вдъхновява и Каравелов.

Либералното правителство зорко следи положението на оставените под чуждо владичество българи и подкрепя културно-просветното дело в Македония и Одринско. Когато през есента на 1884 г. в страната се създава обществено движение в полза на поробените сънародници, правителството не взема мерки за ограничаването му. На 13 декември същата година то организира интерпелация в Народното събрание по македонския въпрос. Преди закриването на сесията народните представители гласуват благодарствени телеграми до белгийския професор Емил дьо Лавеле, редакторите на някои европейски вестници, император Александър III, граф. Н. Игнатиев, У. Гладстон и други държавници за това, че са се обявили в защита на християнското население в Европейска Турция. Актът на събрание то трябвало да напомни на Великите сили за задълженията им по Берлинския договор и да подтикне европейската общественост в защита на българите в Македония и Одринско.

Смисълът на правителствената политика по националния въпрос е стремеж да се предизвика европейска намеса за въвеждане на реформи в европейските провинции на империята. Съзнавайки слабостта на княжеството и заинтересоваността на силите от Балканския полуостров, правителството оценява, че българската държава не може сама да разреши въпроса. Насилствените действия се отхвърлят като безполезни и опасни за свободното развитие на всички българи. И този път надеждите не се оправдават. Заети с ликвидиране на англо-руския конфликт в Афганистан, Великите сили не смятат за своевременно да поставят въпроса за реформиране на Европейска Турция. Само Русия прави дипломатически постъпки в Цариград в защита на поробеното християнско население.

Провалът на дипломатическите усилия активизира дейността на македонските комитети в княжеството, които се ориентират към четнически действия. П. Каравелов взема бързи мерки против формирането на чети в страната. „И по македонския въпрос – пише официозът в. „Търновска кон-

ституция“ – ний сми вярвали и вярвами, че Македония няма да се освободи с чети по 50 и 100 души. Ний сми настоявали и ще настоявами за изпълнението на Берлинския трактат по отношение на Македония, защото там стоим на законна почва. Не че не искаме съединението било на Тракия, било на Македония; но не искаме пък да скандалим себе си и да компрометираме бъдещето си с детински подвиги“⁴¹.

Възгледите на Каравелов по основния външнополитически проблем на българската държава – националното обединение – държат сметка за трите фактора, които имат значение за решаването на този въпрос: свободното княжество, Екзархията и революционното движение. Основната роля се пада на държавата, защото само тя е в състояние да извърши българското национално обединение, включващо съединение на Източна Румелия с княжеството и освобождение и присъединение на Македония и Одринско. Но за тази цел е необходимо време, за да може България да създаде силна армия и да си осигури подкрепата на Русия. Нужно е подготовката да се извършва постепенно и неотклонно, при помощта на Екзархията с нейното културно дело за укрепване на българската народност в поробените области и на македонските комитети, които трябва да повдигат духа на неосвободените българи. Именно поради това Каравелов подкрепя дейността на Екзархията, но не одобрява революционните действия на комитетите. Скептик по отношение на възможностите за въстаническо движение, той не вярва, че с него може да се постигне освобождението на поробените българи. Четническите акции му вдъхват по-скоро страх за съдбата на страната. Добре запознат с положението на Балканите и с политиката на Великите сили, Каравелов е за поэтапно решаване на националния въпрос. По-лесно може да се осъществи съединението на Северна и Южна България, но с това дело не трябва да се бърза.

През май 1885 г. обаче една чета под предводителството на Адам Калмиков преминава в Македония. Чуждите представители обвиняват българското правителство в подкрепа на въстаническото движение и искат да се спрат четническите действия. Атакуван от страна на Великите сили, П. Каравелов налага строги санкции на българските емигранти от Македония, засилва охраната на границата, а „Търновска конституция“ напомня за опасностите, които крият за страната необмислените и авантюристични планове. Министър-председателят не се отклонява от политиката си, въпреки че е обвиняван от опозицията и някои дейци на македонското движение като предател на Калмиковата чета.

Същата позиция П. Каравелов заема и по отношение на евентуалното обединение на Южна България. Непрестанните предупреждения на Русия, както и липсата на всякаква външна подкрепа го убеждават, че няма благоприятни условия за провъзгласяване на съединението. Твърде нестабилно е и вътрешното положение на страната. Междупартийните борби, крехките финанси и поетите задължения по железопътния въпрос не позволяват активни действия по съединението на княжеството с Източна Румелия. Полагат се

големи усилия да се постигне помирение между княза и руския двор, но поведението на царската дипломация не обещае добър изход. Като се въздържа от всякакви дипломатически постъпки за съединение, българското правителство се насочва към укрепване на близките връзки с автономната област.

По това време в Източна Румелия също настъпват промени. През април 1884 г. Русия категорично се обявява против преназначаването на Ал. Богориди. Западните Велики сили не споделят руското становище, но нито една от тях не се намесва в негова полза. Англия е ангажирана с Египетския въпрос, Франция използва балканските работи, за да направи реверанс на Русия, а Австро-Унгария и Германия са принудени да се съобразяват със „съюза на тримата императори“. Портата отстъпва пред руския натиск и приема предложената от Петербург кандидатура на Г. Кръстевич. Срещу това тя получава обещание за руска подкрепа в предстоящата конференция за Египет.

С идването на новия главен управител позициите на Народната партия укрепват. Г. Кръстевич няма доверие на либералите, в чиито ръце са директоратът и Постоянният комитет. Скоро отношенията му с правителството се изострят и се стига до открит конфликт, което спъва правилното функциониране на изпълнително-разпоредителната власт. Либералите открито се противопоставят на някои действия на главния управител, защото разчитат на Областното събрание, в което имат надмощие.

Под предлог, че в изборите през 1883 г. са извършени злоупотреби и нередности, Кръстевич разпуска събранието и насрочва нови избори за 23 септември 1884 г. Този акт се посреща с възмущение от Либералната партия и от непримиримите либерали от княжеството. „По този начин – пише „Търновска конституция“ – Кръстевич сближи Румелия с България, като направи и той един преврат, за да си приличат по политическа зрелост и опитност“⁴². Политическият живот в областта постепенно се изменя в неблагоприятна насока. Намаляващата опасност от страна на Османската империя и намесата на чуждата дипломация, особено на руската, във вътрешните работи на областта имат за резултат изостряне на политическите борби за властта. Заедно със събранието е разпуснат и Постоянният комитет, излъчен от него.

Борбата между двете партии завършва с победата на съединистите, които спечелват в изборите абсолютно мнозинство. Постоянният комитет е съставен от привърженици на Народната партия и се председателства от Ив. Ст. Гешов. Въпреки че според Органическия устав главният управител има право да назначава директорите (с изключение на директора на външните работи и началника на милицията), Г. Кръстевич се обръща към Областното събрание да му посочи лица за директори. За пръв път от съществуването на Източна Румелия народното представителство предлага на главния управител кандидати за директорските места. При положение че преобладаващата част от депутатите са привърженици на Народната партия, ясно е, че директорите ще са от нейните среди. И ако Кръстевич и съединистите се опитват да установят парламентарен режим в Източна Румелия, това се прави с про-

пагандна цел и като демонстрация на намаляването на правата, които султанът има в областта чрез своя представител – главния управител.

В новия директорат влизат: М. Маджаров – директор на финансите, К. Величков – директор на народното просвещение, д-р Г. Хаканов – директор на земеделието, търговията и обществените сгради, и С. С. Бобчев – директор на правосъдието. За директор на вътрешните дела и главен секретар на областта Кръстевич издига Начо Начов, който не е свързан с никоя партия. Портата назначава за директор на милицията и жандармерията пруския офицер на турска служба генерал Август Дригалски.

Второто областно събрание развива активна дейност и гласува важни закони – за ипотеките, за основаване на Областна банка, за горите, за намаляване на данъка върху овцете и други с икономически характер. Подобно на предишния новият директорат прави смяна и раз местване на служителите в административния апарат. От началото на 1885 г. започва раз местване на префекти, освобождаване или прехвърляне на чиновници, главно привърженици на противната партия. Уволненията се засилват с разрастване на движението за съединение. При управлението на Народната партия получава разрешение въпросът за назначаване на руски офицер в щаба на милицията като началник на административния отдел. На този пост идва капитан Харкевич от Генералния щаб. Постъпката на правителството не е продиктувана само от желание да се задоволи руското искане с оглед запазване покровителството на Русия, а и от подчертания интерес към милицията. Подобряването на нейната подготовка, дисциплина и въоръжение се смята необходимо за националните интереси на южнобългарското население. Привлечени са руски специалисти и в администрацията.

Г. Кръстевич споделя политиката на Каравеловото правителство за укрепване на връзките между двете български части. Но той се стреми контактите със София да бъдат тайни, за да не се предизвикват подозренията на Високата порта. Още през есента на 1884 г. по инициатива на П. Каравелов между Княжество България и Източна Румелия започват преговори за сключване на митническа спогодба. Тя трябвало да засили търговските връзки между Северна и Южна България и да подпомогне икономическото им развитие. Спогодбата е подписана на 30 септември 1884 г. и утвърдена от първата редовна сесия на Четвъртото обикновено народно събрание. Тя гарантира безмитен внос на основните местни артикули и започва да се прилага, макар че Портата отрича правото на Източна Румелия да сключва подобни споразумения.

Отначало Кръстевич се страхува от съединистката пропаганда на Народната партия. Но след като идват на власт, съединистите обявяват, че в момента няма благоприятни условия за обединение с княжеството, и изоставят съединисткия идеал. Те се оказват в плен на своето русофилство и се съобразяват с политиката на царската дипломация. От това се възползват либералите, които подеват захвърленото знаме и се заемат да изобличат пред народа политическите си противници. Те са улеснени от започналото

през есента на 1884 г. общественото движение в полза на българското население в Македония и Одринско. Създадените в княжеството македонски комитети разширяват дейността си и в областта. В началото на 1885 г. в Пловдив се основава комитет за борба за освобождение на Македония от турско робство, който скоро трансформира дейността си в организиране на съединистко движение. Това внася ново усложнение в политическия живот на автономната област.

В периода 1879–1885 г. Княжество България и Източна Румелия се развиват под знака на борбата за опазване на политическата демокрация и за осъществяване на националното единство. В тях се изграждат модерни държавни институции, развива се нормален парламентарен живот, започва да се формира политическа култура, внедряват се европейските модели за администриране. Само за седем години са положени стабилни основи на държавния живот и са създадени добри условия за развитие на икономиката и културата. В деня на голямото събитие – Съединението, княжеството и автономната област имат зад гърба си успешно извървян път и готовност да защитят интересите на българската нация.

БЕЛЕЖКИ

¹ Архив внешней политики России (АВПР), ф. Канцелярия, д. 81, л. 217.

² Витоша, № 31, 12 септ. 1879.

³ З. Маркова, Е. Стателова. Социологическо проучване на състава на Учредителното събрание. – В: Търновските законодатели. Юбилеен сборник. С., 1980, 23–33.

⁴ Дневници на Първото учредително народно събрание в Търново по изработване на българската конституция. С., 1890, Дневник XIV, з. на 23.III.1879, с. 78.

⁵ Е. Стателова. Източна Румелия (1879–1885). Икономика, политика, култура. С., 1983, 22–38.

⁶ И. В. Козменко. Руската дипломация и формирането на българската държавност след Освобождението. С., 1982, 190–207.

⁷ С. Радев. Строителите на съвременна България. Т. I. С., 1973, с. 169.

⁸ Е. Стателова, Р. Попов, В. Танкова. История на българската дипломация (1879–1913 г.). С., 1994, 4–8.

⁹ И. Димитров. Князът, конституцията и народът. С., 1972, 20–22.

¹⁰ В. Николова. Българският парламент и опитите за превръщането му в действителен орган (1887–1912 г.). – Исторически преглед, 1988, № 5, с. 5.

¹¹ Стенографски дневници на Второто обикновено народно събрание. II р.с. С., 1881, кн. II, LXXVII з., 14 ноем. 1880, 32–35; LXXXIV з., 24 ноем. 1880, 154–161.

¹² Г. Т. Данаилов. Петко Каравелов – В: Летопис на БКД в София, IV, 1902–1903. С., 1904, 100–103.

¹³ Е. Стателова. Дипломатията на Княжество България 1879–1886. С., 1979, 97–101, 105–107, 113–114.

¹⁴ Е. Statélova. La Bulgarie et le problème danubien (1879–1883). – Etudes historique. T. VI, 1973, 193–195.

¹⁵ Е. Стателова. Дипломатията на Княжество България..., 51–54.

¹⁶ К. Стоилов. Дневник. Ч. I. С., 1996, с. 144.

¹⁷ Ив. Вазов. В Източна Румелия. Спомени. – Събрани съчинения. Том десети. С., 1977, с. 257.

¹⁸ Е. Стателова. Източна Румелия, 102–105.

¹⁹ Ив. Вазов. В Източна Румелия, с. 259.

²⁰ И. Димитров. Князът, конституцията и народът, 56–63.

²¹ Български исторически архив при Народна библиотека „Кирил и Методий“ (БИА-НБКМ), ф. 14, оп. 3, а.е. 2384, л. 21–22.

²² Независимост, № 71, 30 май 1881.

²³ АВПР, ф. Гл. архив V-A₂, 1881, д. 917, ч. II, л. 17–19.

²⁴ Цв. Тодорова. Отново за „преврата“ през 1881 г. и режима на пълномощията. – Известия на Българското историческо дружество, 1983, кн. XXXV, 101–102.

²⁵ Г. Д. Тодоров. Проф. М. Дринов и държавният преврат в Княжество България през 1881 г. – Известия на Института за история. Т. 16–17, 1966, 233–267.

²⁶ И. Димитров. Князът, конституцията и народът, 119–136.

²⁷ Държавен вестник, № 103, 8 септ. 1882.

²⁸ Външната политика на България. Документи и материали. Т. I (1879–1886). С., 1978, № 175, с. 368.

²⁹ С. Д. Сказкин. Конец австро-руско-германского союза. Т. I. 1879–1884. М., 1928, 292–308.

³⁰ С. Радев. Пос. съч. Т. I, с. 367.

³¹ М. Балабанов. Гаврил Кръстевич. С., 1914, с. 370.

³² С. Радев. Пос. съч. Т. I, с. 475.

³³ Е. Стателова. Изграждане на въоръжените сили на Източна Румелия. – Военноисторически сборник, № 6, 1983, 14–29.

³⁴ К. Иречек. Български дневник, 1879–1884. Т. I. Пловдив–София. 1930, с. 54.

³⁵ Ив. Вазов. В Източна Румелия, с. 257.

³⁶ Г. Вълков. Възникване, развитие и уреждане на „военния въпрос“ (1883). – Известия на Военноисторическото научно дружество, 19–20, 1975, 173–140.

³⁷ Централен държавен исторически архив (ЦДИА), ф. 600, оп. I, а.е. 262, л. 1, 8.

³⁸ А. Пантев. Емигрантският въпрос в българо-сръбските отношения (1883–1886 г.). – Векове, 1973, № 4, 8–9.

³⁹ Дневници на IV ОНС. I С. Кн. I, С., 1885, XV заседание, 9 ноем. 1884, с. 351.

⁴⁰ Средец, № 105–105, 16 март 1885 г.

⁴¹ Търновска конституция, № 151, 9 юли 1885.

⁴² Пак там, № 75, 22 септ. 1884.

БЪЛГАРСКОТО СЪЕДИНЕНИЕ 1885 Г.

§ 1. ПРОВЪЗГЛАСЯВАНЕ НА СЪЕДИНЕНИЕТО

Съединисткото движение през 80-те години се развива като неделима част от българското националноосвободително движение. То започва веднага след Освобождението и постепенно набира скорост, за да се превърне в общонационален порив. Пътят към Съединението минава през масовата съпротива срещу Берлинския диктат на Великите сили, търпеливите усилия за поддържане на близки връзки между княжеството и автономната област, несполучливите акции през 1880 и 1884 г. и постоянните дипломатически сондажи пред Европа.

На 10 февруари 1885 г. група националреволюционери и участници в Руско-турската освободителна война основават в Пловдив таен комитет за борба за освобождение на Македония от османско робство. В началото той носи различни наименования: „Българо-македонски революционен комитет“, „Тайний революционен комитет“, „Таен централен българо-македонски комитет“, „Тайний революционен македонски комитет“. Комитетът е в състав: председател Захари Стоянов, секретар Иван Андонов, касиер Тодор Гатев и членове: Петър Зографски, Спиро Костов, Иван Стоянович, Спас Турчев, поручик Ганьо Атанасов и Тома Карайовов. Главна фигура в комитета е З. Стоянов – активен организатор на Априлското въстание в Панагюрски революционен окръг, талантлив публицист и историограф на националноосвободителното движение. След държавния преврат в княжеството той се установява в Пловдив и оттук участва в борбата против режима на пълномощията и за възстановяване на Търновската конституция.

Оглавеният от него комитет издига лозунга за пълно национално освобождение и обединение на българския народ независимо от наименованието и първоначалния замисъл. Както по времето на съпротивата срещу Берлинския договор и сега движението в Южна България неизбежно включва задачата за съединение на Източна Румелия с Княжество България. Създаден от активни участници в националореволюционната борба, комитетът в Пловдив в сравнение с македонските комитети в княжеството се превръща в революционна организация с по-мощна програма – разрешение на българския национален въпрос.

Комитетът оповестява своята цел през март 1885 г. с две нелегални възвания към българския народ за въстание в Македония и Тракия. В тях се апелира към всички българи да подпомогнат борбата с оръжие, пари и др. „Братя! Съдбата ни е в ръцете ни! – се казва в едното възвание. – Денят приближава... Нека тоя ден да ни завари готови“¹. Македонските комитети в София и Русе също излизат с възвания, което показва, че те съгласуват действията си с пловдивския комитет.

Тайният революционен македонски комитет развива активна организационна дейност. Следвайки опита от предишните години, той създава комитетска мрежа в страната. Основаните през 1878 г. комитети „Единство“, гимнастическо-стрелковите дружества от 1878–1879 г. и възобновените за кратко време през 1880 г. комитети стават готовата и сигурна база на движението от 1885 г. На нея стъпва тайният комитет, който вдъхва нов импулс и придава нова организационна форма на готовността за съединение.

През април 1885 г. комитетът е наречен Български таен централен революционен комитет (БТЦРК). Изработена е програма и устав, които наподобяват програмата и устава на БРЦК в Букурещ. Вероятно тези основни документи са написани от З. Стоянов. Те трябвало да покажат, че БТЦРК е продължител на делото на БРЦК. Разбира се, З. Стоянов съобразява програмата и устава с новите условия и конкретните исторически задачи, които стоят за разрешаване пред българския народ.

Член 1 от програмата определя целта на комитета: „Българският Т. Център. Революционен комитет има за цел окончателното освобождение на българския народ чрез революция морална и с оръжие“². Всички, които пречат за осъществяването на тази цел, ще бъдат смятани за врагове на народа. Изтъкната е необходимостта от създаване на балканска федерация като средство за защита на свободата на балканските народи. В програмата не се засяга въпросът за формата на управление на българския народ след окончателното му освобождение. Това означава, че З. Стоянов и другите създатели на комитета приемат наложената от Великите сили парламентарна монархия. Те се съобразяват със съществуващите международни условия и смятат възстановения в княжеството конституционен ред като най-добрия вариант за българския народ в момента.

В устава подробно се определят съставът и задачите на Централния комитет и частните революционни комитети, връзките помежду им, начинът на набавяне на средства, функциите на началниците на тайната полиция. Всички членове на организацията трябвало да полагат клетва, а за привличането им щяла да се изработи специална наредба. Предвиждат се наказанията в случай на нарушаване на устава. В отделен член е отбелязано, че ЦК е задължен да въоръжи частните комитети. Програмата и уставът са отпечатани в печатницата на Ангел Семерджиев, а старият революционер Стою Филипов от Чирпан изработва нов печат на комитета.

След приемане на програмата и устава дейността на БТЦРК става по-организирана и активна. Продължава създаването и укрепването на частни-

те революционни комитети. В резултат на това изникват комитети в Хасково, Стара Загора, Чирпан, Сливен, Ямбол, Татар Пазарджик, с. Голямо Конаре (дн. Съединение, Пловдивски окръг), Станимака (дн. Асеновград), с. Конуш, Бургас, Ихтиман, Котел, Харманли, с. Дермендере (дн. с. Първенец, Пловдивски окръг), с. Царацово и др. Те се ръководят от дейци, активно участвали в борбите за национално освобождение и срещу решенията на Берлинския договор.

Макар че се създава като тайна организация, БТЦРК не остава изолиран от различните политически среди. Преди всичко създателите на комитетите поддържат тесни връзки с най-дейните ръководители на македонските дружества в княжеството – Д. Ризов, кап. К. Паница, Д. Петков и др. На тяхна страна застават и водачите на Либералната партия в Източна Румелия – д-р Г. Странски, Д. Тончев, Г. Бенев, А. Каблешков и др. Източнорумелийските либерали използват създамата се благоприятна конюнктура за възстановяване на своя политически кредит и влияние сред южнобългарската обществено-ност. Техният орган в „Южна България“ прави активна пропаганда на националната идея в унисон с програмата на БТЦРК.

Въпреки че си поставя за цел пълното национално освобождение и обединение на българския народ, БТЦРК постепенно насочва дейността си към решаване на проблема за съединението като по-лесно осъществим. Не само князът и управляващите среди, но и демократично настроената интелигенция разбират, че въпросът за освобождението на поробените българи е сложен и условията за поставянето му все още не са на зрели. От македонския въпрос са заинтересувани всички Велики сили и съседните балкански държави, а Княжество България е все още твърде слабо, за да може да защити националните си интереси. Освобождението на Македония и Одринско можело да стане с борба срещу турската власт там, а съединението на Северна и Южна България не би създавало такава трудност. В автономната област има изградено българско управление, българска войска, не са допуснати турски гарнизони и въпреки зависимостта от Османската империя Южна България се развива като българска страна. След Освобождението Източна Румелия играе роля на междинно и свързващо звено между останените под османско владичество Македония и Одринско и свободното княжество. Нейното положение и развитие стават пример за поробените българи и са стъпка към осъществяване на националното обединение.

Създателите на БТЦРК разбират, че е трудно едновременно решаване на двете задачи. Вместо да преследват максимални цели, те проявяват реализъм, основан на добро разбиране на вътрешните български условия и международната обстановка. Дейците на комитетата преценяват, че успешно осъществяване на съединението ще улесни по-нататъшните усилия за освобождение на поробените българи в Европейска Турция. При това те имат предвид и практиката на постепенното решаване на националния въпрос в Румъния, Сърбия и Гърция. Насочвайки усилията си към подготовка на съединението, създателите на тайния комитет продължават дейността си в за-

щита на българите от Македония и Одринско. Но тази дейност служи за упражняване на натиск върху Великите сили и Високата порта.

Съединистката идея е наложена в живота чрез утвърждаване на българския характер на Източна Румелия, изграждането ѝ като българска либерално-буржоазна държава, чието развитие влиза в конфликт с регламентираната от Великите сили зависимост от Високата порта. БТЦРК е плод на съединисткото движение, което има вече своя история. Тя започва с никога непрестаналите след 1878 г. стремления за „събиране“ на земите, така драстично разкъсани на Берлинския конгрес. Опитът на съединистките акции през 1880 и 1884 г. показва, че българският народ трябва да разчита само на собствените си сили. БТЦРК се заема да осъществи съединението като самостоятелна българска акция.

Възникването на комитетата в Източна Румелия не е случайно. Традицията на националноосвободителните борби през Възраждането и на съединисткото движение подготвя областта за този исторически акт. В Източна Румелия се създава комитетска мрежа, чиято дейност, замираща след всеки неуспех, е готова да възкръсне при първия сигнал. Съединението е поставено на дневен ред от самото икономическо, политическо и културно развитие на Източна Румелия. Предварителната подготовка и на зрелият исторически момент извикват на живот организацията, която се заема да провъзгласи съединението.

Първите действия на БТЦРК за подготовка на съединението са насочени към изобличаване на правителството на Народната партия и към създаване на обществено мнение в полза на идеята. Всенародният стремеж за национално обединение трябвало да се канализира и превърне в масово движение. За тази цел комитетът решава да организира тържествени чествания по повод на бележити дати. На 19 май 1885 г. в Пловдив и в други областни градове се провеждат тържества по случай 9-годишнината от героичната смърт на Христо Ботев. Навсякъде те се превръщат в съединистки демонстрации, които правителството се оказва безсилно да предотврати.

Движението за съединение получава нов импулс, когато БТЦРК основа свой печатен орган. На 28 май 1885 г. започва да излиза в. „Борба“, редактиран от З. Стоянов. Уволнен от служба, големият публицист взема перото, за да пропагандира програмата на комитетата. „Ние – пише той в програмната статия на вестника – ще да се борим за истинската свобода и независимост на тая страна, която се нарича България и която е разделена на три части, като употребяваме подходящите оръжия, где каквото е нужно“³.

„Борба“ става неофициален орган на БТЦРК и неговото разпространение се поема от членовете на местните комитети, които вече се наричат комитети за съединение. З. Стоянов подчинява цялото съдържание на вестника на една основна идея – съединението. Той пише статии и за Македония – за тежкото положение на поробените българи, за необходимостта от въоръжена борба и подпомагане на сънародниците. Но поставянето на този въпрос трябвало да служи на подготвяното съединение. „Тя – пише вестникът за Из-

точна Румелия – е осъдена на смърт, а тая смърт може да се ускори само с въпроси като македонския“⁴.

Вестникът на З. Стоянов изпълнява предназначението си. „Няма пример – пише С. Радев, – щото един вестник да е имал в България такъв бърз и триумфиращ успех, като „Борба“. Тя подеждва гръмотевично“⁵. С появата на „Борба“ подготовката на съединението се активизира. БТЦРК вече открито призовава да се свали правителството на Г. Кръстевич.

Успоредно с организирането на съединисткото движение в областта БТЦРК отделя внимание и на въпроса за позицията на либералното правителство на П. Каравелов спрямо замисленото дело. За успеха на акцията е от изключително значение да се спечели съдействието на управляващите среди в княжеството. Делото е общонародно, а княжеското правителство – единственият официален представител на българските национални интереси. Още през пролетта на 1885 г. по внушение на З. Стоянов Ив. Стоянович пише на П. Каравелов, за да му съобщи за движението в областта и да поиска подкрепата му. Като не получава отговор, той търси посредничеството на Ив. Славейков. Реакцията на П. Каравелов е неблагоприятна. „Съобщи им на тези в Пловдив – казва той – да си налягат парцалите. Аз в скандали не желая да участвам“⁶.

Честен и талантлив държавник, болезнено загрижен за положението на страната, водачът на Либералната партия е чужд на политическата авантюра. Макар че желае съединението, той се страхува от рисковете и преждевременни акции, които биха могли да срутят трудно издигнатата държавна сграда. Каравелов смята, че при слабите финанси, острите вътрешнополитически борби около династичния въпрос и липсата на външна подкрепа, и то от страна на Русия, княжеството трудно би могло да реши такъв важен външнополитически въпрос като съединението. С присъщата си острота и невъздържаност Каравелов отблъсква предложенията на Пловдивския комитет.

По този начин, макар че е уведомено за дейността на БТЦРК, правителството запазва резервираното си отношение към провъзгласяване на съединението в момента. В спомените си Ек. Каравелова пише: „Каравелов казваше, че съединението не се нуждае от никаква проповед и пропаганда, защото то е близко до всяко българско сърце и желано от всеки българин, обаче той смяташе, че с огън не трябва да се играе, че трябва да бъде после сигурна подкрепа на Русия, за да се извърши тоя акт без заплахи и опасности за България“⁷.

В позицията на Каравелов проличава неговата висока отговорност на държавник. След първите сондажи БТЦРК решава да запази намеренията си в тайна от министър-председателя. Официалните власти в княжеството не трябвало да се замесват в дело, което по същество било нарушение на международен договор. Съединението трябвало да се провъзгласи чрез спонтанна народна акция и едва след това да се търси съгласието на правителството. „Комитетът – пише в спомените си Д. Ризов – настояваше да не се открива нищо г. Каравелову без крайна нужда“⁸.

Необходимостта да се осигури външна подкрепа на делото се осъзнава и от ръководителите на тайната революционна организация. Предишните опи-

ти за съединение на Източна Румелия с Княжество България се натъкват на отрицателното отношение на всички Велики сили. Подобна реакция можела да се очаква и сега и тя би поставила на изпитание извършеното дело. На страниците на в. „Борба“ З. Стоянов уверява, че след като българите направят съединението, Русия ще го подкрепи, а другите европейски държави ще се примирят. Това обаче не означавало, че БТЦРК не си дава сметка за трудностите, които могат да възникнат. Той предприема мерки да спечели съдействието на някоя Велика сила.

С външната подготовка на съединението се заема княз Александър I. Подобно на П. Каравелов и князът е осведомен от различни пратеници за дейността на БТЦРК. Макар че не дава категоричното си съгласие, за разлика от министър-председателя той не се и противопоставя на подготовката на съединението. В реализирането на една такава национална акция като съединението на Северна и Южна България князът вижда възможност да възстанови своя престиж, силно пострадал от злополучния режим на пълномощията. След като се уверява в сериозността на движението, той решава да направи дипломатически сондажи пред някои от Великите сили.

При влошените си отношения с руския император Александър III българският княз търси и се надява да получи подкрепа от главните съперници на Русия на Балканите. През юли 1885 г. той посещава Лондон, за да присъства на сватбата на брат си Хенрих с дъщерята на английската кралица. От разговорите си с британските държавни дейци разбира, че Англия не би възразила на съединението, при положение че то няма да ползва Русия. На връщане от Лондон княз Александър I спира във Виена, където е приет от външния министър Г. Калноки и император Франц Йосиф. „Уверили княза – съобщава К. Стоилов на Гр. Начович, – че ако може да съедини Румелия без война с Турция, всички ще са съгласни“⁹. Макар че са окуражителни, тези сондажи не успяват да спечелят определена поддръжка от страна на някоя държава.

През летните месеци на 1885 г. градусът на общественото вълнение в Източна Румелия се повишава. Едно след друго в различни части на областта стават сблъсквания между властите и населението. Най-масовата демонстрация, организирана от БТЦРК, е тържественото честване на 17-годишнината от героичната гибел на Хаджи Димитър и неговата чета. На 21 юли 1885 г. на връх Бузлуджа се стичат около 300 души – бивши опълченци, дейци на съединението и общественици от княжеството и Източна Румелия. Присъства и майката на Хаджи Димитър. На лобното място на героите са поставени венци и цветя. Вълнуващи речи произнасят П. Зографски – от името на БТЦРК, Д. Куртев – от името на Сливенското опълченско дружество, П. Пешев – от името на Периодическото списание в София и др. Всички оратори изразяват голямата любов на народа към отечеството и готовността му да се жертва в името на свободата и независимостта на целокупна България. С особено внимание е изслушано писмото-обръщение на майор Райчо Николов до опълченците от Северна България, което завършва с призива: „Да живее Тракия, присъединена към България! Нека се развее тук българския лев!“¹⁰

След тържествата настъпва нов етап в дейността на БТЦРК, който пристъпва към непосредствена подготовка за провъзгласяване на съединението. На 25 юли 1885 г. в с. Дермендере се провежда тайно заседание, на което присъстват дошлите от княжеството Д. Ризов и кап. К. Паница. Избран е нов състав на Централния комитет, в който влизат: З. Стоянов, Ив. Андонов, Ив. Стоянович, Д. Ризов и кап. К. Паница. Включването на последните двама показва, че македонските комитети в княжеството се поставят в услуга на делото на съединението. Дейците от Северна и Южна България трябвало да обединят силите си за успешно изпълнение на поставената цел. Както съобщава Ив. Андонов, на заседанието е решено, че „от днес нататък се преустановява всяко действие по македонския въпрос“¹¹. Това решение просто фиксира едно вече изработено и на практика следвано становище.

На същото заседание на БТЦРК е взето важното решение на 15 септември да се вдигне въстание за сваляне на плавния управител и правителството на областта и провъзгласяване на съединението. Това трябвало да се пази в тайна до последния момент от княжеското правителство и дори от княз Александър I, за да се предотврати евентуална намеса в делото по дипломатически съображения. Набелязани са и конкретни мерки за подготовка на въстанието. На първо място си налага да се спечели милицията с оглед да не се допусне сблъскване между вдигналите се народни маси и българската войска в областта. Още при първата съединистка акция от 1880 г. се предвижда съчетаване на народната борба в Южна България с подкрепа на въоръжените сили на княжеството. Сега отново се възприема тактиката на съвместното действие на войската и въстаниците. Всъщност голяма част от българските офицери са вече спечелени за делото. В помощ на БТЦРК работят майор Р. Николов, поручик Г. Атанасов, майор Д. Филов, майор Ст. Любомски и др. Налага се обаче да се разшири кръгът на офицерите, за да се осигури участието на цялата милиция в свалянето на източнорумелийското правителство.

С посредничеството на д-р Странски комитетът успява да привлече командира на II пехотна дружина майор Данаил Николаев, един от старшите български офицери в областта с голямо влияние сред офицерите. Особено важно е обстоятелството, че Николаев е определен за началник на сборния лагер на войските край Пловдив, които щели да се свикат за предстоящите маневри на I и II опълчение на източнорумелийската милиция. Маневрите трябвало да се проведат в началото на септември и това улеснявало осъществяването на акцията.

Подготовката на въстанието се осъществява по няколко линии. На 3 август 1885 г. в с. Дермендере се свиква разширено заседание на БТЦРК, в което участват представители на местните комитети за съединение. Събират се най-активните дейци на съединисткото движение от провинцията – Чардафон Велики, Ст. Филипов, войводата Панайот Хитов, Михаил Сестримски, Георги Буков, Атанас Попиванов и много други. На заседанието е съобщена датата на въстанието и са дадени конкретни наставления за работа в

отделните градове и села. Комитетът не се ограничава с това, а определя и специални агитатори, които да обикалят областта и да подсилят дейността на местните комитети. Сам председателят на БТЦРК З. Стоянов тръгва с агитационна мисия из Сливенско и Котленско.

На 23 август 1885 г. тайният комитет обсъжда плана на въстанието. Очертават се две становища. З. Стоянов и д-р Странски настояват превземането на конака и свалянето на правителството в Пловдив да се извърши от въстаническите чети. Тези чети трябвало да се съставят в селищата около столицата. В помощ на въстаналия народ щели да влязат чети от княжеството, с организирането на които вече е натоварен Илия Куртев. По този начин целият свят щял да види, че съединението е народно дело, а не заговор или военен преврат.

Други членове на БТЦРК, като Ив. Андонов и П. Хитов, предлагат във въстанието да вземат участие едновременно народните чети и войската, което ще гарантира неговия успех. В крайна сметка това становище се приема. Скоро практиката ще потвърди неговата целесъобразност. Старите методи на революционна борба се оказват неподходящи и неприложими при новите условия, когато трябвало да се реши един общобългарски въпрос в една българска страна с българско управление и българска войска.

След като е определена датата на въстанието, комитетът решава да уведоми княз Александър I и да получи съгласието му за провъзгласяване на съединението. С тази мисия са натоварени Д. Ризов и майор Сава Муткуров. Включването на майор Муткуров в делегацията трябвало да увери княза, че войската действа заедно с БТЦРК и следователно подготовката е напреднала и сериозна. На 30 август 1885 г. двамата пратеници се явяват във военния лагер край Шумен, където са приети от княз Александър I. Тук те разкриват решението на комитета да провъзгласи съединението на 15 септември и искат от княза да се съгласи да приеме извършения акт. „Тайният революционен комитет – заявява накрая Ризов – е решил да прогласи съединението, даже при отказа на В. Височество“¹².

Това изявление трябвало да прекрати колебанията на княза, който с основание се бои от последиците на подобен решителен акт. На външна подкрепа не може да се разчита. Даже Русия, която подпомага и покровителства младото княжество, в момента има отрицателно отношение към провъзгласяване на съединението, защото е заета с проблемите си в Средна Азия и е недоволна от княз Александър I. През втората половина на август 1885 г. князът отново посещава Австро-Унгария, където е поканен да присъства на военните маневри в Пилзен. На 20 август във Францсбад (дн. Франтишковице, Република Чехия) той се среща с руския външен министър Н. К. Гирс. На срещата князът открито е предупреден, че Великите сили са за запазване на статуквото на Балканите. На свой ред той уверява, че България няма да направи опит за съединение без решението на Русия¹³. След строгите предупреждения на Гирс да не се нарушава мирът князът разбира, че въпреки всички двусмислени декларации и полвинчати обещания България може да осъществи съединението само на свой риск и по своя собствена инициатива.

В същото време ултиматумът на комитета му показва, че ако не приеме предложението, срещу него ще се обявят пламенните агитатори и организатори на движението. Влязъл в конфликт с руския император и атакуван от цанковистката опозиция в княжеството, княз Александър I няма друг избор, освен да оглави общонародното дело на съединението. Той дава обещанието си и уведомява министър-председателя за водените разговори. И сега П. Каравелов посреща скептично съобщението и заявява пред Ризов, че не вярва в сериозността на подготвяната акция. В същия ден, 30 август, княз Александър I повишава 79 български офицери в чин капитан и 5 руски – в чин майор. На 31 август той заминава за Варна, а Каравелов предприема обиколка в Североизточна България.

През това време вълненията в Източна Румелия се засилват и вземат застрашителни размери. Въпреки че не е посветено в конкретните планове на комитета, правителството на Народната партия усеща промяната на общественото настроение. При това съединистките агитации на в. „Борба“ са открити. Атакуван от Високата порта, директоратът взема някои мерки да ограничи движението. На 1 август 1885 г. главният секретар на областта Н. Начов издава окръжно до префектите, с което се забранява на чиновниците да участват в политическите борби. В края на месеца Г. Кръстевич е принуден да се откаже от проектираната обиколка из областта. По предварителния план той трябвало на връщане от Цариград, където бил повикан да дава обяснения за митническата спогодба с княжеството и по други въпроси, да посети по-големите градове на страната. Вместо това на 1 септември 1885 г. главният управител пристига в Пловдив. На 3 септември той свиква частния съвет, за да обсъди положението в областта. Решено е да се установи строг контрол върху печата и да се наказват всички противодържавни агитации.

Тези плахи мерки се оказват твърде закъснели и неефекасни. Събитията в Източна Румелия се развиват с шеметна бързина и изпреварват решенията на комитета. Основната част от южнобългарското общество вече живее с мисълта за неизбежното съединение и най-малката искра би могла да я възпламени. На 2 септември З. Стоянов, П. Зографски, Ив. Стоянович и кап. К. Паница заминават за провинцията с агитационна цел. През същия ден в Панагюрище става вълнение, което поставя началото на съединистката акция. По примера на Априлското въстание трима младежи – С. Милков, Т. Хаджикирилов и А. Обрешков, излизат на главната улица с развято знаме и с изстрели обявяват: „Долу Румелия“, „Да живее Съединението“. Властите ги арестуват, но това предизвиква недоволство сред населението. Около 2000 мъже и жени обсаждат околийското управление, освобождават арестуваните и вземат знамето. Демонстрацията продължава под лозунга „Да живее Съединението“. От Пазарджик е изпратена жандармерийска рота, която да възстанови реда.

Вълнението в Панагюрище и раздвижването на властите принуждават БТЦРК да ускори провъзгласяването на съединението. Според посветените в движението офицери моментът е подходящ, тъй като войската вече е свикана за маневрите. На 3 септември вечерта в отсъствието на З. Стоянов, заминал за

Пазарджик, БТЦРК взема решение акцията в Пловдив да се извърши на 5 срещу 6 септември 1885 г. Майор Д. Николаев трябвало да обгради конака с войска и въстанически чети от Голямо Конаре, Чирпан и Станимака.

С бързи писма поручик Стефов, който замества председателя на комитета, нарежда на местните комитети да вдигнат народа на 5 септември. В писмото до Голямоконарския комитет се разяснява новият план за действие, ролята на четата от селото и взаимодействието ѝ с другите чети. „Въставайте! – се казва в отделно писмо до Чардафон. – Земайте пушките и тръгвайте за Пловдив храбро...“¹⁴

Движението набира скорост, но управляващите среди в Пловдив остават все така безучастни. Г. Кръстевич призовава към благоразумие, Н. Начов не смее да се ангажира с твърди мерки, а двамата директори С. С. Бобчев и М. Маджаров заминават за Копривщица, където трябвало да се състои сватбата на Маджаров. В този момент инициативата се поема от председателя на Постоянния комитет Ив. Ст. Гешов. На 4 септември той свиква извънредно заседание на комитета с участието на намиращите се в Пловдив директори, за да се реши как да се реагира на назряващите събития. Начов и Фон Дригалски, директор на милицията, смятат, че положението не е толкова сериозно, но останалите са убедени, че движението не може да бъде спряно.

Управляващата Народна партия обсъжда възможността да вземе инициативата за осъществяване на акта. Директорът на народното просвещение К. Величков предлага правителството да изпревари събитията, като само провъзгласи съединението с Княжество България. Идеята е привлекателна, но привържениците на народната партия нямат смелостта да я реализират без съгласуване с руската дипломация. Възпира ги и отговорността им на управляващи. Затова е определена една делегация в състав Ив. Ст. Гешов, Ив. Вазов и свещеник Г. Тилев, която да разбере мнението на руското консулство. Делегацията е приета от управляващия агентството Игелстром и военния аташе подполк. Чичагов. Тя заявява готовността на Постоянния комитет незабавно да обяви съединението, ако му се каже, че Русия ще го одобри и подкрепи. Отговорът на царските представители е категоричен – Русия е против агитацията за съединение и едно нарушение на Берлинския договор ще има катастрофални последици за България. Пред това изявление пловдивските представители капитулират. Макар че също желаят съединение, те са убедени, че провъзгласено против волята на Русия, то няма изгледи за успех¹⁵.

На 5 септември председателят на БТЦРК е вече в Пловдив, където написва прокламацията за съединението. В нея се казва: „Братя! Часът на нашето съединение удари!... Вие ся задължавате в името на отечеството ни, в славата и величието на България да ся притечете на помощ и подпомогнете святото дело“¹⁶. В това време в отделните градове и села комитетите вдигат народа в името на съединението.

През нощта на 5 срещу 6 септември край Пловдив се събират въстанически отреди. Първа пристига Голямоконарската чета, водена от Чардафон, а след нея идва част от станимашките въстаници начело с К. Балтов, П. Сребров

и Г. Ковачев. Специални куриери поддържат връзката между майор Д. Николаев, членовете на ЦК, пловдивските съзаклятници и въстаническите отреди.

Към 4 часа на разсъмване майор Николаев повежда войската. За кратко време резиденцията на главния управител е обкръжена и към войниците се присъединяват въстаническите чети. Започва военно-революционната акция, макар че не е даден уговореният сигнал с биене на камбаните на черквите „Св. Георги“ в квартал Мараши и „Св. Богородица“ в Каршияка. И докато разбудените граждани се стичат към конака, Г. Кръстевич е арестуван. От името на БТЦРК З. Стоянов и Ив. Андонов му съобщават, че е свален и Източна Румелия повече не съществува. „И аз съм българин“ – заявява Кръстевич, за да изрази съпричастието си с общонародния стремеж за съединение. Без да оказват съпротива, управляващите съединисти приветстват делото и протягат ръка на неговите организатори.

В ранната утрин на 6 септември 1885 г. целият град е на крак. На площада пред конака се събират граждани, пристига Конушката чета на поп Ангел Чолаков. Провъзгласяването на Съединението в Пловдив и в другите градове на Южна България става без особени трудности, защото няма българин, който да е против това дело. Неслучайно Ив. Вазов пише за Съединението: „една от най-лесните революции в историята, защото отдавна тя бе извършена в душите“¹⁷. След конака и другите правителствени учреждения са превзети.

След обявяването на Съединението на Източна Румелия с Княжество България под скиптъра на княз Александър I БТЦРК съставя Временно правителство и се саморазтуря. В правителството влизат: председател д-р Г. Странски, подпредседател д-р Ст. Чомаков и членове – майорите Д. Николаев, Д. Филипов, С. Муткуров и Р. Николов, Й. Груев, К. Пеев (кмет на Пловдив), д-р Г. Янкулов (председател на Областното събрание), З. Стоянов, Д. Юруков, Г. Данчов, А. Самоковец, Г. Бенев. Както се вижда, в правителството са включени членове на БТЦРК и на двете партии в областта. Зад Съединението застават всички българи, независимо от политическата им принадлежност. БТЦРК преустановява всяка дейност, за да покаже на света, че новата власт в Източна Румелия не е революционна.

Временното правителство изпраща телеграма до княз Александър I, с която му съобщава, че Съединението е провъзгласено „в името на Ваше Височество“. Вземат се мерки за запазване на „реда и тишината“ в страната, не са допуснати никакви преследвания или вътрешни размирици. Доскорошните политически противници си подават ръка и действат в разбирателство. Със специална заповед в Южна България е обявено военно положение и мобилизация на всички резервисти от 18- до 40-годишна възраст. По границата се изграждат укрепления, а главнокомандващият майор Николаев определя четири пункта за съсредоточаване: Харманли, Търново-Сеймен (дн. Симоновград), Ямбол и Казъл Агач (дн. Елхово). Първите войкови подразделения потеглят към границата с Турция. Железопътната линия от Саранбей (дн. Септември) до Харманли е завзета от българските войкови части. Под ръковод-

ството на руския военен аташе подполк. Чичагов е разработен план за отбрана на страната от евентуално нападение на Турция.

Княз Александър I получава във Варна телеграмата на Временното правителство и веднага влиза във връзка с П. Каравелов, който се намира в Търново. Със съгласието на министър-председателя той издава два указа – за обща мобилизация и за свикване на IV обикновено народно събрание на извънредна сесия на 10 септември 1885 г. След като Съединението е провъзгласено, Каравелов не се поколебава да приеме извършения акт и да се заеме с неговата защита. Противното би означавало да постави страната пред опасността от тежка криза и катастрофа. „Веднъж фактът станал – заявява той, – трябва да се вземат мерки, за да се спаси положението“¹⁸. В този дух министър-председателят говори на свикания в Търново митинг, ръководен от Ст. Стамболов. Нещо повече, иначе съдържаният Каравелов се поддава на общото ликуване и възторг, като завършва речта си с думите: „Тая година в Тракия, догодина в Македония.“ В същия ден – 6 септември – князът телеграфира на император Александър III, за да го извести за станалото събитие и да го моли за подкрепа.

Вестта за Съединението обикаля България още на 6 септември и навсякъде предизвиква бурно въодушевление. И сякаш никой не се бои от опасностите, които надвисват над страната. На 7 септември в много градове на княжеството – София, Русе, Шумен, Дупница, Тутракан и други, се провеждат масови тържествени митинги в подкрепа на извършеното дело. На многолюдно събрание в столицата старият обществен деец и поет П. Р. Славейков произнася вълнуващо слово. Той призовава народа да защити независимото политическо съществуване на България.

До председателя на БТЦРК са изпратени поздравителни телеграми от много градове в княжеството – Враца, Плевен, Луковит, Свищов, Видин, Тутракан, Радомир, Дупница, Русе, Шумен и др. В тях се декларира всеобщата радост и солидарност с извършеното дело. П. Р. Славейков телеграфира до З. Стоянов: „Дерзайте, симпатиите на целий народ са с вас! Делото е патриотическо, надявам се да бъде успешно!“¹⁹ Съединението предизвиква невиджан национален подем. То се ръководи и направлява от поборническо-опълченските дружества, които отново се проявяват като най-активната обществена организация.

§ 2. ДИПЛОМАТИЧЕСКА И ВОЕННА ЗАЩИТА НА СЪЕДИНЕНИЕТО

На 8 септември 1885 г. княз Александър I пристига в Търново, където го очакват П. Каравелов, председателят на Народното събрание Ст. Стамболов и изпратените от Временното правителство в Пловдив делегати К. Хаджикалчов и д-р Г. Янкулов. Тук той издава манифест към българския народ, с който официално признава Съединението и призовава нацията да защити

„светото дело“. На 9 септември князът и министър-председателят влизат в Пловдив и поемат в свои ръце делото на Съединението.

Предстои трудната задача да се защити извършеният общонационален акт. Временното правителство е разпуснато, а неговите функции се поемат от „комисарство“ в състав: д-р Г. Странски, П. Р. Славейков и Й. Груев. Успоредно с подготовката за въоръжена защита на страната започват дипломатическите постъпки пред сюзеренната власт и Великите сили. Съединението е нарушение на Берлинския договор и затова неговото признаване е международен акт. Българската дипломация е изправена пред сериозни изпитания.

На 9 септември княз Александър I уведомява представителите на Великите сили в София, че е поел в свои ръце управлението на Южна България. Това е първата нота по Съединението, съставена от правителството, но подписана от княза. В нея се признава сюзеренната власт на султана и се уверява, че Съединението не е извършено с враждебни намерения спрямо империята. Заедно с това нотата изразява твърдата готовност на народа да защити делото от чуждо посегателство. Тя завършва с апел към Великите сили да признаят българското Съединение и да съдействат за санкционирането му от султана. В този смисъл, но много по-умерено е личното послание на княза до султана от същия ден. В него се подчертава васалността на България и лоялността на нейния владетел спрямо сюзеренната власт, като се избягва всеки намек за съпротива срещу евентуално възстановяване на статуквото.

Събитията в Пловдив не са голяма изненада за Великите сили. Европейската дипломация отдавна е убедена в неизбежното сливане на Северна и Южна България, а и българите нееднократно декларират стремежа си към обединение. Чуждите консули в Пловдив и София редовно осведомяват правителствата си за обществените настроения в двете български части и най-вече за агитацията на БТЦРК. И ако реакцията на Великите сили се забавя, това се дължи по-скоро на желанието им да разберат кой стои зад Пловдивския акт. Още на 6 септември европейските представители в София се обръщат към Цанов с въпроса дали провъзгласяването на Съединението не е организирано от Русия с цел да се отстрани княз Александър I от българския престол. По-голяма е изненадата в съседните държави, защото тук се намесва съперничеството и ревността по отношение решителността на българския народ. Започва поредната криза на Балканите.

Правителството на П. Каравелов трябвало да постигне едно на пръв поглед абсурдно решение по въпроса – да се утвърди българското Съединение, без да се нарушава формално Берлинският договор. Защото нарушението би могло да предизвика верижна реакция, а всяка ревизия на международния трактат би могла да бъде в ущърб на българските интереси. Пресен е още споменът от Освободителната война, когато въпреки руската победа картата на Балканите е прекроена съобразно дипломатическите комбинации на Великите сили и най-важното – без да се зачитат българските национални интереси. Княз Александър I и правителството му не могат да допуснат в името на Съединението да се жертва идеалът на целокупния български народ.

За изпълнение на тази сложна задача кабинетът възприема една изключително гъвкава тактика. Тя съчетава постъпки пред всички Велики сили, опит за успокоение на духовете в съседните държави и мерки за ограничаване на съединистката акция. Тази тактика не е нова – тя се следва още преди 6 септември, когато се извършва подготовката за провъзгласяване на Съединението. Само че сега тя се очертава по-ярко, защото и положението е по-комплицирано. Първоначално в отношението към големите държави е направено разграничение, като е показано предпочитание към Русия. Както вече отбелязахме, първото дипломатическо послание е до руския император. Това е напълно естествено при традиционно близките българо-руски връзки. След Освобождението руското правителство последователно провежда политика на укрепване на самостоятелното съществуване на България, на българския характер на Източна Румелия и подготовката ѝ за неизбежно съединение. Затова в София се надяват, че то ще подкрепи българското дело независимо от влошените отношения между княз Александър I и император Александър III. Но от Петербург изобщо не отговарят на княжеската телеграма.

Когато се провъзгласява Съединението, много от европейските дипломати са в отпуски, а някои държавни глави – в чужбина. Това обаче не е пречка Великите сили да започнат размяна на мнения по събитието на деня. Въпреки известни различия основното в първоначалната им реакция е единодушното осъждане на Съединението и желание да се възстанови статуквото по дипломатически път.

Първото открито изявление на Русия по българските събития се съдържа в телеграмата на Влангали от 9 септември, получена в София на 10 септември. В нея се нарежда на военния министър княз М. Кантакузин да подаде оставка, а руските офицери да не се ангажират в румелийските работи. Малко по-късно тези офицери са отзовани от страната²⁰. Макар че не съдържа порицание, телеграмата по същество е неодобрение на Съединението. Именно така тя е приета от княз Александър I и П. Каравелов.

Реакцията в Петербург е обусловена от царската политика на Балканите и еволюцията в българо-руските отношения. Ангажирана в конфликта с Англия в Афганистан, Русия е против усложнения в Европа. Още повече, че позициите ѝ на Балканите са значително отслабени – в Цариград и Гърция взема преднина английското влияние, в Сърбия и Румъния доминира австрийското. Следователно Русия можела да разчита само на България. Въпреки предупрежденията на Гирс князът предприема несъгласувана с нея стъпка, която можела да я въвлече в балкански, а даже и в европейски конфликт. Неговото поведение увеличава наслоените вече в Петербург подозрения. През есента на 1885 г. в руския императорски двор надделява недоволството от българския княз пред трайните интереси на двете държави. Отношението към княз Александър I се прехвърля и върху българската държава, следователно и върху Съединението.

Положението на България се усложнява и от поведението на Турция и съседните балкански държави. Изненадана от пловдивските събития, Турция

ги посреща с напълно разбираемо недоволство. Съединението засяга непосредствено сюзеренните права на султана, регламентирани с Берлинския договор. Жизнените интереси на империята изискват тя да защити своите права и да ликвидира опасния прецедент. Веднага след Съединението турското правителство струпва войски на източнорумелийската граница и окупира гр. Кърджали и т. нар. „непокорни села“ в Родопите. Офицерският състав в турската армия е обхванат от войнствени настроения. Надигат се гласове за незабавна въоръжена интервенция в бившата автономна област. На 9 септември Високата порта с циркулярна нота уведомява представителите на Великите сили в Цариград, че ще се възползва от правата си по Берлинския договор и с оръжие ще възстанови стария ред в Източна Румелия. Самият факт на това уведомяване обаче говори по-скоро за опипване на почвата, отколкото за решителност. И наистина турските управляващи среди са раздвоени, защото международният характер на въпроса налага съобразяване с комбинациите на силите. А една военна интервенция в Южна България можела да предизвика вълнения в различни части на Европейска Турция, които да прераснат в балкански конфликт с опасни за империята последици.

Много по-остра е реакцията на Сърбия и Гърция. Провъзгласяването на Съединението предизвиква тревога в тези страни не само поради нарастването и засилването на България, което неизбежно щяло да я направи фактор с по-голямо значение на Балканите. То създава опасения от разпространение на съединисткото движение в Македония. Прецедентът на нарушаване на Берлинския договор от страна на княжеството става повод за възбуждане на териториалните претенции на другите християнски балкански държави. Впрочем крал Миланова Сърбия отдавна не крие претенциите си не само по отношение на Македония, но и спрямо райони от територията на княжеството – Видинско, Кулско, Белградчишко, Брезнишко и част от Софийско и Кюстендилско. Към това се прибавя и лошото състояние на отношенията между двете държави. През 1885 г. официалните държавни връзки между България и Сърбия са прекъснати, отношенията с Румъния – влошени, а с Гърция – само привидно добри.

Веднага след 6 септември крал Милан, който се намира в Глайхенберг, Австрия, се завръща в Белград, за да оглави бурната антибългарска кампания. Неговото правителство обявява мобилизация, временно премахва закона за печата и събранията, свиква Скупщината на извънредна сесия на 19 септември 1885 г. Пред чуждите представители в Белград кралят открито декларира позицията на Сърбия – възстановяване на статуквото или териториални компенсации за кралството, равни на териториалното нарастване на България. Той не скрива причината за отрицателното си отношение към Съединението – страх от засилването на съседното княжество, стремеж да закрепят собствения си трон чрез увеличаване на територията на кралството и да притъпят вътрешните политически борби. Крал Милановата формула за компенсации се подема от официозния печат, който представя България за враг на държавното развитие на Сърбия.

От войнствени настроения е обхваната и Гърция. След завръщането на крал Георги от чужбина гръцкото правителство издава декрет за частична мобилизация и подсилва гарнизоните в Епир и Тесалия. Атина застава на позицията на Белград – възстановяване на статуквото или териториални компенсации за Гърция. Освен известния вече мотив за нарушаване на равновесието гръцките управляващи среди се позовават и на загрижеността си за положението на гръцкото население в Източна Румелия. По-различна е реакцията на Румъния и Черна гора. След първоначалното безпокойство в Букурещ заемат неутрално поведение, като изразяват съчувствие към Съединението и надежда, че то ще закрепят българския престол. Черна гора също не се обявява против обединението на Северна и Южна България²¹.

Еднаквостта в позициите на Сърбия и Гърция създава благоприятни условия за разбирателство между тях. От Белград вземат инициативата за създаване на антибългарска балканска коалиция. До споразумение не се стига, тъй като гръцките аспирации са към територии – част от Османската империя, с която двете държави не смеят да воюват.

Въпреки тревожните сигнали от всички страни българското правителство не губи самообладание. То продължава да се подготвя за отбрана и търпеливо да тропа на всички врати. След като Русия отзовава княз Кантакузин, за управляващ военното министерство е назначен кап. Константин Никифоров, а на местата на руските офицери са поставени български офицери. Успоредно с мобилизацията усилено се сформират доброволчески отреди. Извънредната сесия на Народното събрание, проведена от 11 до 14 септември, гласува кредит от 5 млн. лева за мобилизацията на войската, одобрява обявеното военно положение и натоварва правителството да направи нови постъпки пред Силите и Портата. Депутатите приемат и телеграма до император Александър III, с която го молят да покровителства Съединението на българския народ.

Една от важните задачи на либералния кабинет след Пловдивското събитие е да ограничи съединистката акция. За успеха на делото се налага да се предотврати всяко въстаническо действие в Македония, което би го компрометирало и би поставило страната в още по-критично положение. Това разбиране се потвърждава от единодушната реакция на Силите по отношение на разпространение на движението в Европейска Турция. По инициатива на Австро-Унгария още на 11 септември повечето от Силите се съгласяват да предупредят България в този смисъл. Затова в София решават да не се допуска раздвижване на македонската емиграция.

На 11 септември П. Каравелов телеграфира на З. Стоянов: „Земете най-строги мерки нито един доброволец да не мине в Македония“²². Пловдивските дейци се солидаризират с правителствената линия и ограничават действията на войводите и подготвените чети, които са прехвърлени в Южна България за защита на Съединението. Два дни по-късно министър-председателят лично уверява чуждите агенти в София в енергичните действия на правителството с оглед да се запази редът в Македония.

Официалното становище по македонския въпрос се посреща с разбира-

не от цялата общественост. „Макар – съобщава Хр. Стоянов на Гр. Начович и да излезе още първите дни след събитието едно въззвание на Д. Петков (Свирчо) за въстание и борба в Македония, на всички очите са обърнати в Тракия (Източна Румелия – б. а.), а за борба в Македония тука не се мисли, освен че се зимат мерки на нашата македонска граница за дефанзивност“²³.

Следователно българската дипломация възприема тактиката на сдържано и коректно поведение спрямо европейските провинции на империята като средство за улесняване на Съединението. По-нататъшните събития показват, че това е абсолютно необходимо.

Великите сили бързо реагират на усложняващата се обстановка на Балканите. В отговор на турската нота от 9 септември те единодушно се обявяват за запазване на Берлинския договор, но отхвърлят употребата на насилствени мерки от страна на Портата. Руският посланик в Цариград определено заявява, че въпросът е руско-европейски и всяка въоръжена намеса в областта би могла да има лоши последствия²⁴. На 11 септември между Виена, Берлин и Петербург е постигнато споразумение за свикване на общо съвещание на посланиците в Цариград за консултации между Великите сили по българския въпрос. До откриване на заседанията към Сърбия, Гърция и Румъния са отправени съвети за въздържание. Затова много настоява Портата, силно разтревожена от войнствените гласове в Белград и Атина.

Оживената преписка между дипломатическите канцеларии на европейските сили продължава. Съединението става заложник на голямата политика на всяка Велика сила. Съмненията, че Русия стои зад събитията в Пловдив, са разсеяни от негативната реакция на царското правителство. Действията на Петербург внимателно се следят от всички сили, но най-вече от Англия. Британската дипломация отпреди е осведомена за рязката промяна в отношението на император Александър III към българския княз, за нетактичната намеса на царските дипломати в българските работи, за разочароването и даже недоволството в някои среди на българското общество. Тя отдавна се подготвя да нанесе удар на руското влияние в княжеството и да укрепи собствените си позиции на Балканите. Отношението към Съединението предлага такава възможност. На 12 септември лорд Солзбъри нарежда на английския посланик в Цариград У. Уайд да настоява за признаване на Съединението под формата на лична уния, т. е. българският княз Александър I да бъде назначен за главен управител на Източна Румелия. Така привидно Берлинският договор не се нарушавал, а се променяло само управлението на областта. Британската идея прави възстановяването на стария режим по-трудно, но тя има и по-далечен прицел – да постави на изпитание съюза на „тримата императори“²⁵.

През това време българската дипломация също не бездейства. Съгласно решението на Народното събрание е съставена делегация, която да изложи пред Александър III българските стремежи и да измоли подкрепа. В София все още се надяват да смекчат царската непримиримост. Делегацията включва представители от Северна и Южна България и следователно олицетворява българското единство. В нея влизат митрополит Климент (В. Дру-

мев), Ив. Ев. Гешов, Ив. Герджиков, Д. Тончев и Д. Папазоглу. Българските пратеници потеглят на 13 септември за Копенхаген, където се намират по това време императорът и министърът на външните работи. На 20 септември те се представят на Гирс, а на следващия ден са приети от Александър III. В разговора Гирс изразява недоволство, че Съединението е провъзгласено при бързано и без предварителното съгласие на Русия. Той даже предупреждава, че България трябва да очаква заплаха от страна на сърбите. В срещата с императора ръководителят на делегацията повтаря българската молба за покровителство и готовността на българите с живота си да защитят извършеното дело. Александър III заявява, че „за резединение и дума не може да става“, но на руска подкрепа не трябва да се разчита при управляващото в България правителство. Впоследствие Гирс обяснява, че под правителство трябва да се разбира княз Александър I²⁶.

Българската делегация е доста объркана, защото не чува как ще бъде съчетана благосклонността към българския народ с нетърпимостта към неговия владетел. Почти по същото време руският император в отговор на послание на султан Абдулхамид II уверява, че „ще окаже своята лоялна помощ за възстановяване на реда и запазване правата на султана“²⁷. Този израз е дешифриран от Нелидов в смисъл на „комбинация между простото признаване на свършения факт и връщане към статуквото“. Но от Петербург дълго време не излизат с конкретно предложение в този смисъл.

Желанието на делегацията да посети Петербург е отклонено от императора и тя потегля обратно към България. Един от членовете на делегацията – Ив. Ев. Гешов, заминава за Лондон. Той пристига тук на 26 септември с мисия да разбере становището на британското правителство и да се постарее да спечели подкрепа за българската кауза. Гешов има многобройни срещи с английски журналисти и държавни дейци. Официалните представители на английското правителство дават да се разбере, че Англия ще подкрепи Съединението, ако България следва само нейните съвети и прояви отстъпчивост. На първо място се препоръчва да се започнат преговори с Турция за ликвидиране на въпроса чрез персонално съединение. С това се цели да се засилят позициите на княз Александър I като гаранция за пълно откъсване на страната от руското влияние. Но английското обещание за съдействие далеч не е категорично. Както съобщава Гешов, Солзбъри му заявява, че решението на въпроса зависи от позицията на Русия, Германия и Австро-Унгария, и не скрива опасенията си от Сърбия. А английският министър лорд Р. Чърчил открито предупреждава, че „колкото Англия и да желае Съединението, тя няма да се бие за него“²⁸. Ясно е, че от България се искат доказателства за готовност да действа в съгласие с английската политика.

Българското правителство съзнава необходимостта да постигне непосредствено споразумение с Турция. Още на 21 септември двама пратеници на Южна България – д-р Ст. Чомаков и Ив. Хаджипетров – отиват в Цариград да преговарят за признаване на Съединението. Мисията им остава без резултат поради нежеланието на Портата да вземе решение без съгласието на всички

Сили. По същото време в София чакат турското съгласие, за да бъдат изпратени в Цариград като лични делегати на княз Александър I д-р К. Стоилов и К. Хаджикалчов. Те трябвало да представят на султана и на великия везир лично послание от българския княз.

Успоредно с усилията да влезе в преки преговори с турското правителство българската дипломация се опитва да заложи на противоречивите интереси на Великите сили. По нареждане от София в края на септември дипломатическият агент в Букурещ Гр. Начович заминава за Виена. Тук той трябвало да сондира мнението на австрийското правителство и по възможност да го спечели за българското дело. Начович изтъква пред външния министър Калноки, че Съединението ще закрепни положението на българския княз, а това означавало, че България ще остане извън руското влияние. Във Виена са особено чувствителни по този въпрос и затова Калноки уверява, че Австро-Унгария по принцип не е против Съединението. „Аз се убедих във Виена – пише по-късно Начович, – че Австрия никак не беше против нас и че нашето въстание, ако и да не им беше приятно, понеже докарваше компликации, не им беше обаче съвсем неприятно от тая страна, че то стана против Русия и способствуваше за охлаждането на българите против русите.“ Заедно с това Калноки осъжда българския акт, който „трябвало да стане на времето си“²⁹ (т. е. не точно сега). Това разкрива причините за недоволството на Австро-Унгария, която в момента не е готова да пристъпи към анексията на Босна и Херцеговина, договорена в съюза на „тримата императори“ срещу евентуалното съединение на Княжество България и Източна Румелия.

Българската дипломатическа активност се разпростира и върху съседните балкански държави. Заплашителното поведение на Сърбия и нейните претенции не са тайна за никого. В София пристига информация по различни канали – официални и неофициални. По внушение на баща си княз Александър I решава да потърси директни контакти с крал Милан. Той изготвя писмо до сръбския монарх с уверения в приятелски чувства, което трябвало да бъде връчено от Д. Греков. Писмото предварително е показано на турския комисар в София. От Сърбия отказват да приемат Греков под предлог, че княжеството инсинуира действия против Османската империя. Опитът за преговори се проваля. Сред като решава да търси компенсации от българската територия, крал Милан не вижда смисъл в мирния диалог.

Отказът на сръбския владетел да приеме Д. Греков се посреща с неодобрение от Великите сили. Официалните обяснения на сръбския външен министър, че това е направено с цел да не се усложняват преговорите между Силите и да не се предприемат действия, вероятно насочени срещу интересите на Османската империя, не се приемат сериозно. Още повече, че в София публикуват в „Държавен вестник“ княжеското писмо и отнемат възможността за обвинения. Чуждите представители в Белград оценяват сръбската реакция като „враждебен спрямо България акт“³⁰. Тяхната намеса обаче се ограничава с пожелания.

На 22 септември посланиците на Великите сили в Цариград за пръв път

се събират, за да изработят общо становище в отговор на молбата на Портата за намеса. Докато изясняват позициите си за изхода от българската криза, големите държави полагат усилия да ограничат огъня и да не допуснат прерастването му в балкански пожар. В това двупластово действие изкрystalлизират различията между тях. Най-сложно се оказва положението на държавите от подновения през 1884 г. съюз на „тримата императори“, които трябва да синхронизират отношението си към Съединението с установената помежду им договореност. Защото запазването на съюза като че ли става съмнително.

Първо Бисмарк, а след него и Калноки посрещат идеята на Солзбъри за персонално съединение като приемлива. Очевидно австро-немската дипломация се надява с поведението си да насърчи английското противопоставяне на Русия. От Петербург отхвърлят идеята за персонална уния, защото целта на царската дипломация не е дакрепи княз Александър I на българския трон, а да го отстрани. Но разположението на Берлин и Виена към британската идея – равнозначна на признаване на Съединението – показва, че формулата „Съединение без Батенберг“ не ще може да се реализира. От Виена Калноки настоява за по-бързо споразумение между трите кабинета. На 26 септември Гирс пристига от Копенхаген във Фридрихсруе за среща с Бисмарк, на която присъства и княз Лобанов, специално извикан от Виена. В разговорите трябвало да се постигне уеднаквяване на отношението на трите съюзнически империи спрямо Съединението.

Руският външен министър уведомява германския канцлер, че император Александър III и руското правителство са против персоналното съединение на Княжество България и Източна Румелия. Непримириемостта на руския самодържец към българския княз е вече добре известна в Берлин и Виена. На срещата въпросът за отстраняване на княз Александър I не се обсъжда. Бисмарк и Гирс се договарят да следват пътя на „формалното непризнаване на свършения факт“ и да се свика европейска конференция, която да възстанови законния ред в княжеството и областта. Те разговарят и по въпроса българският княз да бъде поканен да се оттегли от Източна Румелия и за евентуално изпращане на руски комисар в областта³¹.

Въпреки противоречията помежду си трите северни монархии са в съюзнически отношения, засягащи пряко балканските проблеми. Това ги задължава да намерят обща линия на поведение по българския въпрос, която поне формално да е в духа на съюза на „тримата императори“. Постигнатата във Фридрихсруе договореност е всъщност потвърждение на съгласието в Скерневиц през 1884 г. и в Кремзир през 1885 г. за запазване на статуквото в Европа и за зачитане на съществуващите договори.

Австро-Унгария и Германия се съгласяват да се настоява за възстановяване на статуквото, макар да се съмняват, че това е възможно. Защото Англия, доволна от задълбочаване на българо-руския конфликт, настойчиво разпространява идеята си за персонално съединение. Значи трудно би се постигнало единодействие на Великите сили против Съединението и виенската дипломация се подготвя за тази вероятност. След като не успява да се въз-

ползва от българското нарушение на Берлинския договор, за да анексира Босна и Херцеговина (това тя ще направи 23 години по-късно, през 1908 г.), Австро-Унгария избира друг подход – уголемяването на България да се използва за разпалване на противоречията между балканските страни. Един българо-сръбски конфликт би нанесъл сериозен удар на славянското единство и на руските позиции на Балканите, следователно би разкрил възможности за разширяване на австроунгарското влияние. Така Виена продължава подмолните си действия срещу Русия в този район.

Преговорите за свикване на конференция в Цариград са придружени с усилия за въздържане на балканските държави. Военната истерия в Сърбия взема застрашаващи размери – издигат се призови за възстановяване на старата „Сръбска империя“. В Гърция също не отслабват войнствените настроения, подплатени с искането да се спаси „застрашена Македония“. Великите сили единодушно се противопоставят на всяко движение към Македония. Англия се заема да укроти Гърция, а Австро-Унгария – своето протеже Милан. На 2 октомври 1885 г. посланиците на силите в Цариград излизат с обща декларация, връчена чрез колективна нота на Високата порта, България, Сърбия и Гърция. В декларацията се потвърждават суверенните права на султана, осъжда се българското Съединение и съсредоточаването на войски по границите на Източна Румелия, а съседните балкански държави се призовават да запазят мира и да предоставят решението на въпроса на волята на Европа³².

В отговор българското правителство обещава да не допусне вълнения в „съседните области“ и сред македонските българи, но отново настоява да се признае Съединението като начин за запазване на мира и стабилността. И този път Белград и Атина са категорични – да се възстанови статуквото, с което ще се гарантират сръбските и гръцките национални интереси. В техния отговор не се обяснява с какво българското Съединение засяга интересите на двете държави.

Оказва се, че Берлинският договор се защитава по-яростно от Сърбия и Гърция, отколкото от неговите създатели – Великите сили. Докато се водят преговорите за свикване на европейска конференция в Цариград, Сърбия струпва войски на границата с България, а Австро-Унгария става неин адвокат пред Европа. Двуетинната монархия все по-определено пледира за компенсиране на Сърбия и заедно с това недвусмислено окуражава сръбските претенции спрямо територията на княжеството. Нейният представител в Белград граф Кевенхюлер открито заявява, че „истинските интереси на Сърбия са на изток“³³. Нито една от другите Велики сили не се обявява категорично в защита на България. Според Бисмарк евентуалното нападение на Сърбия срещу княжеството би означавало „ограничаване на пожара“³⁴. За да не се стигне до война, която би усложнила обстановката, Англия е склонна да приеме тезата за някои териториални отстъпки от българска страна. Само Русия възразява против всякакви компенсации на Сърбия, тъй като противното би означавало да изостави принципа на възстановяване на статуквото.

Двусмислената позиция на европейските държави не е от естество да

спре крал Милан и неговото правителство. От Белград продължават дипломатическата офанзива срещу княжеството, като засипват чуждите дипломати със съобщения за несъществуващи български провокации по границата, за малтретиране на сръбски граждани в България и организиране на чети от черногорци и сръбски политически емигранти за действия срещу крал Милан и белградското правителство. Външният министър Цанов официално отхвърля тези обвинения, като обяснява, че емигрантите са отстранени от граничните райони, а водачите им Н. Пашич и П. Павлович са арестувани. Българските опровержения не успяват да насмогнат на сръбските инсинуации. Макар че разкриват несъстоятелността на нападите срещу княжеството, те не подтихват силите към по-енергична намеса за предотвратяване на назревяващия конфликт.

Исправено пред враждебно настроените си балкански съседи, българското правителство не смята да прави отстъпки от своята територия, нито пък в Македония. Австрийските сондажи за някои компенсации за Сърбия срещат категоричен отказ в София. Англия също препоръчва да се направят териториални отстъпки на кралството, защото смята, че в една война България ще бъде разгромена, а това би я тласнало отново към Русия. „За Видин и окръга му – отговаря Цанов – и за чисто български места в Македония България е готова да жертвува и последния гражданин и сантим“³⁵. Действията на княжеската дипломация са в духа на българската политика за цялостно национално обединение. Принудени от обстоятелствата да степенуват задачите, управляващите среди в София ревностно бдят и за положението в Македония и Одринско.

И така, българското правителство благоразумно изчаква решението на силите и не се поддава на провокациите на западния си съсед. Заедно с това то предприема стъпки за укрепване на делото, така че възстановяването на статуквото да стане невъзможно. Една седмица преди откриване на конференцията в Цариград различните отдели в Източна Румелия са прикрепени към съответните министерства в София. По нареждане на министъра на правосъдието д-р Радославов областните архиви са пренесени в княжеството, а комисарството в Пловдив е закрито. Д-р Странски е прехвърля в София, за да помага на Каравелов за по-бързото административно сливане на княжеството с бившата автономна област. Управляващият руското консулство в Пловдив Г. Игелстром вижда в тези действия на българското правителство внушение от страна на английския агент Фр. Ласелс, който се намира при княз Александър I. Няма съмнение, че британската дипломация окуражава княза и Каравелов, но едва ли е автор на идеята да се ускори административното сливане на Северна и Южна България. В тази насока българското правителство действа още след провъзгласяване на Съединението.

Постигнали формално съгласие помежду си, Русия, Австро-Унгария и Германия натоварват своите представители в Цариград да изработят предварителна програма за работата на конференцията. Програмата предвижда покана към България да изтегли войските си от Източна Румелия и не изключва

възможността за турска военна демонстрация на границата като средство за натиск върху българите с оглед възстановяване на утвърдения от Берлинския договор ред. Тази най-обща основа за международното третиране на българския въпрос трябвало да се приеме от останалите Велики сили и Турция.

Англия посреща с резерви решението на трите империи да се свика конференция на базата на възстановяване на статуквото. Лорд Солзбъри заявява, че приема принципа на зачитане на договорите, но намира изготвената програма на конференцията „доста неясна и недостатъчно разработена“. От нея не се разбирало с какви средства България би могла да бъде заставена да изтегли войските си от Румелия и какво би станало в областта, ако това се извърши. „Разбрах също така – докладва австроунгарският посланик в Лондон, – че лорд Солзбъри не счита за възможно и целесъобразно окончателното възстановяване от конференцията на статукво анте“³⁶. Малко преди откриване на международния форум в Цариград Солзбъри нарежда на Ласелс да замине за Пловдив и да бъде близо до княза. Това трябвало да покаже на света, че Александър I е под английска закрила.

И така, Англия приема участие в конференцията, но с резерви. Нейният представител в Цариград Уайт трябвало да действа така, че да не допусне общоевропейска акция за възстановяване на статуквото. Той е инструктиран при обсъжданията да се обяви против всяко предложение европейските държави да упълномощят Турция да използва въоръжена сила в Източна Румелия, даже и ако то се прави само за сплашване на българите. Франция също обвързва съгласието си да участва на конференцията с резерви. Фрейсине инструктира френския посланик в Цариград маркиз Дьо Ноай да се въздържа при обсъждане на въпроса за насилствени действия срещу българите. Италия се обявява против военна интервенция на Турция в България, но смята, че това би могло да се използва като ефикасно средство за натиск³⁷. Тази позиция създава надежди в представителите на Австро-Унгария, Германия и Русия, че италианският представител ще ги подкрепи на конференцията. Следователно силите не постигат единодушие за насоката, в която ще действа международният форум, а това е добър знак за съдбата на Съединението.

Официалната покана за свикване на посланическа конференция в Цариград е отправена от Високата порта. Конференцията се открива на 24 октомври в Топханенския дворец под председателството на Саид паша. Два дни преди това светът научава за нова репресивна мярка по отношение на българския княз. С указ от 22 октомври Александър I е отчислен от почетния състав на руската армия и лишен от званието генерал. Това означавало, че Русия е категорична в стремежа си да го отстрани от българския престол. На първото заседание на конференцията турският външен министър излага желанието на своето правителство да се възстанови статуквото на базата на Берлинския договор. Той изобщо не засяга въпроса с какви средства трябва да се постигне това, предоставяйки решението на европейските държави. На 25 октомври се провежда второто заседание на конференцията, на което се изказва руският посланик. Нелидов се обявява за възстановяване на статук-

вото, което би осигурило мира на Балканите и сигурността на подписаните договори. Той обосновава своето становище с пример от близкото минало. А именно, че на Берлинския конгрес Англия се обявила против създаване на голяма България и Русия приела това становище в интерес на европейския мир и спокойствието на Балканите. По същите причини сега Русия настоява за „формално възвръщане“ на статуквото в Източна Румелия³⁸. Нелидов не изяснява какво разбира под „формално“ възстановяване, нито пък как то може да се осъществи. Неговото изявление обаче показва, че Русия няма да промени отрицателната си позиция.

Декларацията на Нелидов е подкрепена от германския представител Фон Радовиц и италианския граф Корти. Френският делегат говори за поддържане на мира и правата на султана, но си запазва свободата да иска инструкции от правителството си относно предложението за запазване на постановлението на Берлинския договор. С най-голям интерес се очаква заявлението на английския представител. А то е блестящо изпълнение на инструкциите на лорд Солзбъри – да се саботира работата на конференцията. В декларацията си на второто заседание Уайт призовава конференцията „да се занимае на първо място с положението в Източна Румелия с оглед намирането на твърде сигурни и ефикасни средства за подобрене участието на нейните населения“. Това щяло да привърже населението към султана, т. е. нямало да се засегне целостта на Османската империя. Подобно на маркиз Дьо Ноай Уайт казва, че ще уведоми за всичко правителството си и ще чака нови инструкции³⁹.

След декларацията на английския представител става ясно, че Англия ще протака, а това е в полза на българската кауза. Единодушното решение на Великите сили за възстановяване на статуквото става проблематично. Въпреки това заседанията продължават. На 28 октомври Саид паша прави следните предложения: 1. Да се прояви снисхождение към Александър I, ако той изтегли войските си от Източна Румелия. 2. Да се назначи валия (генерал-губернатор) на областта съгласно установения ред. 3. Да се обявят най-подходящите средства, чрез които да се достигне поставената цел – българският княз да спазва задълженията си според договорите. Успоредно с това турското правителство иска декларация от силите, че няма да бъдат засегнати материалните и териториалните интереси на империята и че след възстановяване на статуквото тя си запазва правото да разполага гарнизони на Балкана. Турската дипломация прави усилия да наложи достоен и полезен за Портата изход от положението.

Турският проект предизвиква продължителни разисквания. Маркиз Дьо Ноай настоява да се обсъди проблемът за режима, който трябва да се установи в Източна Румелия преди оттеглянето на княза, а Нелидов възразява на искането да се укрепи българо-турската граница. На свой ред Уайт предлага, преди да се вземе някакво решение, да се проведе „една сериозна анкета“ за положението в областта. Само така можели да се разберат причините, довели до Съединението⁴⁰. Работата на конференцията определено затъва в безполезна разисквания, а това е целта на британската дипломация.

За да провали идеята на Уайт за анкета, турската делегация внася ново предложение. На заседанието от 31 октомври тя настоява да се вземе решение по пет точки: 1. Специален делегат да покани от името на Великите сили и султана княз Александър I да се изтегли заедно с войските си от областта. 2. Делегатът да призове населението и властите към подчинение. 3. В Източна Румелия да се изпрати извънреден комисар, който да управлява до назначаването на генерал-губернатор. 4. Този комисар да поеме властта след оттегляне на княза. 5. След като населението се подчини, да се изпрати смесена комисия на Великите сили, която да проведе анкета. Турското предложение е компромис между английската и руската идея за уреждане на румелийския въпрос.

Представителите на Русия, Австро-Унгария, Италия и Германия подкрепят турските предложения, макар и с някои уговорки. Уайт отново е в опозиция, този път в компания с маркиз Дьо Ноай. Двамата заявяват, че ще доклават програмата на правителствата си, което по същество е нова отсрочка. Изглежда, че ще се сбъдне предупреждението на Бисмарк към Русия, че, поставен в европейска конференция, въпросът за Съединението „би бил удавен в масилница“. Английският саботаж създава непреодолими препятствия пред международния форум. Провалът можел да бъде преодолян само чрез формула, която да примири разногласията между големите държави.

Вместо това Бисмарк замисля ход, който да задълбочи английско-руското неразбиране. На 30 октомври в секретен разговор с руския посланик в Берлин граф Шувалов той внушава идеята за споразумение между Русия и Австро-Унгария по въпроса за влизане на руски войски в България, ако българското правителство откаже да се подчини на решенията на посланическата конференция. Канцлерът даже предлага да ходатайства в този смисъл пред Виена. Очевидно е желанието му да тласне руското правителство към опасна намеса в българския въпрос. Но в Петербург не се поддават на тази привидна демонстрация на подкрепа. Върху доклада на Шувалов император Александър III отбелязва: „Никога няма да се съглася на окупация на България от нашите войски“⁴¹.

Неуспешната работа на конференцията и разногласията между Великите сили бързо стават известни на света. В Белград разбират, че обсъждането ще се проточи, а всеки ден работел в полза на българското Съединение. За да предотврати такъв изход, сръбското правителство изоставя изчаквателното поведение и преминава към решителни действия. Иначе разпаленото недоволство можело да се обърне към крал Милан и неговите управници. Защото свиканата под бойните знамена войска тежи на бюджета, повече от месец бездейства на границата и започва да негодува. За да спаси престижа си в страната, крал Милан започва с нищо непредизвикана война срещу българите.

Предстои най-трудният момент в защитата на Съединението. Дипломатическите преговори прекъсват и на дневен ред застават бойните действия. България е оставена сама срещу агресора. Въпреки че преди това предупреждават Сърбия да се въздържа от въоръжена намеса, големите държави не дават открита подкрепа на княжеството. Турция смята, че войната между двете

държави ще улесни нейното връщане в Източна Румелия. Русия е обезпокоена от войната между двата славянски народа, но в същото време отчита, че поражението на България окончателно ще компрометира княз Александър I и неговото правителство. Затрудненията ще принудят българското общество отново да се обърне към Русия и това автоматично ще укрепи руското влияние в страната. Официално Австро-Унгария заявява, че прави усилия да въздържа Сърбия. Граф Калноки обаче не пропуска да подчертае, че „сръбският крал е в правото си да води война или да поддържа мира от името на своето правителство“⁴². Тази двусмислена позиция правилно е изтълкувана в Белград. Бисмарк пък очаква, че войната ще задълбочи англо-руския конфликт и ще усложни положението на Балканите, а това ще направи Русия по-зависима от съюза на „тримата императори“. Даже и Англия, която подкрепя каузата на Съединението, се ограничава с пожелания за победа на българското оръжие, в което впрочем не вярва.

Оказва се, че Великите сили не се опасяват от сръбско-българската война, защото тя ще локализира конфликта на Балканите. Нито една от тях не се опитва да спре сръбските войски след нахлуването им в княжеството. Тази позиция контрастира на отношението им към всеки опит за движение в европейските провинции на Османската империя. Всички сили се противопоставят на турското нахлуване в Източна Румелия или на балканските държави в Македония. Интересът към балканското наследство на империята е общ и все още няма готовност за неговото преразпределяне. Така Европа остава наблюдател на сблъсъка между Сърбия и България, а българският народ трябва сам да брани своята млада самостоятелност.

На 2 ноември 1885 г. Сърбия обявява война на България. В манифеста на крал Милан се заявява, че кралството е принудено да започне война поради нарушението на Берлинския договор от страна на княжеството. Изтъкват се влошените отношения между двете съседни държави, за което била виновна България. Сръбските войски се призовават да защитят „правото дело на Сърбия“⁴³. Продължителната сръбска дипломатическа офанзива и провокациите по границата завършват с нахлуване на българска територия. Чрез гръцкия дипломатически агент в София Рангабе на 2 ноември към обяд сръбското правителство връчва нота на българското правителство за обявяване на войната. Всъщност военните действия на сръбската войска са вече започнали.

През същия ден княз Александър I издава манифест към българския народ. В него се посочва вероломното нападение на Сърбия и се призовават всички граждани, способни да носят оръжие, да се притекат в името на „своето отечество и свобода“. Заедно с тава българският външен министър адресира до представителите на Великите сили в София нота, в която съобщава, че Сърбия е обявила война на България и сръбските войски са навлезли в българска територия. Подчертават се усилията от българска страна да се избегне всякакво стълкновение по границата. „На Европа се пада да отсъди – завършва нота – кой в настоящия момент е повел инициативата за тази война и на коя страна е правото“⁴⁴. В същото време княз Александър I телеграфически уведо-

мява султана и великия везир за сръбското нападение и моли сюзеренната власт за подкрепа и съдействие. Българските призови остават без отговор.

Само осем години след Освобождението си българската държава трябва да се брани от страна с опит и традиции във военното дело. През първите три дни българските войски отстъпват, но със съпротива, която забавя сръбското настъпление. На 3 ноември в София пристига от Пловдив главнокомандващият княз Александър I, придружен от министър-председателя П. Каравелов. В столицата вече се чуват оръдейните изстрели от Драгоман. През същия ден специален коронен съвет при княза решава боят да се приеме на височините на запад от Сливница. Дадено е нареждане да се изтеглят всички войски от Южна България, а защитата на областта се поверява на дванадесет дружини и на доброволчески отряди. Препоръчва се, ако турската войска навлезе, да не ѝ се оказва съпротива, за да се предпази населението.

Най-критичните дни от войната са 5, 6 и 7 ноември, когато се водят сражения на Сливнишката позиция. Въпреки лошото време, умората и мъчителния преход на войските от Южна България българските войници отбиват неприятелските нападения и настъпват. Провален е замисълът на сръбското командване за бързо превземане на столицата София. Вечерта на 7 ноември П. Каравелов телеграфира на пловдивския префект и окръжните управители: „Вчера и днес след продължителна и ужасна битка при Сливница българската войска победи съвършено неприятелските войски“⁴⁶. Тази вест бързо се разнася из сраната, а чуждите телеграфни станции я предават по цял свят. Изненадата от победата при Сливница прераства в нескрит възторг от себеотрицанието на един малък народ, проявил способност да брани своята самостоятелност и свобода. „Европа – пише кореспондентът на „Кьолнише Цайтунг“ Фон Хун – се наелектризира от българските успехи“⁴⁶.

Пред българския народ обаче стоят още много изпитания. В Северозападна България положението е тежко – сръбските войски заемат гр. Кула, обстрелват Белоградчик и настъпват към Видин. На 10 ноември градът е плътно обкръжен и единствената му връзка с външния свят е р. Дунав. През това време на южния фронт българските войски преминават в контранастъпление – освободен е гр. Брезник, заета е височината при Цариброд. За командир на Западния корпус е назначен подполковник Д. Николаев, сложен е ред в снабдяването на войниците с храна и са взети мерки за пренасяне на ранените.

Докато българите се готвят да изгонят нашественика от страната, Високата порта изведнъж решава да се намеси в качеството си на сюзерен. На 9 ноември великият везир Кямил паша телеграфира на княз Александър I, че Портата е доволна от изтеглянето на българските войски от Източна Румелия. Тя смята със съгласието на княза да предложи примирие на сръбското правителство и в същото време за изпрати в Пловдив турски комисар, който да поеме управлението до възстановяване на статуквото. Това – съобщава Кямил паша – е „съобразно мнението на конференцията“⁴⁷.

Независимо от тези уверения Великите сили не подкрепят активно за-

късната турска инициатива. На 10 ноември княз Александър I в името на „падналите на бойното поле“ отхвърля предложението за примирие „преди пълното опразване на България от сръбските войски“. Заедно с това той предупреждава, че изпращането на турски комисар в Южна България „би могло да наруши реда и спокойствието сред румелийското население“⁴⁸. В този дух Ил. Цанов адресира циркулярна нота до Великите сили. Българското правителство е решено да продължи военните действия до изгонване на неприятелските войски, защото разбира, че не може да разчита на чужда подкрепа и Великите сили не са единодушни по въпроса за Съединението.

На Сливница отново загърмяват оръдията. Българските войски вписват в летописа на войната още победи, извоювани с ожесточени боеве и тежки загуби. На 10 ноември е овладян Драгоманският проход, на 12 ноември са превзети гр. Трън и гр. Цариброд, където се установява българската главна квартира. По целия фронт инициативата е в български ръце, а сръбските войски панически отстъпват. По нареждане на крал Милан от Белград започват дипломатически постъпки пред Великите сили за спиране на българското настъпление. На 12 ноември Австро-Унгария, Германия и Русия правят колективна постъпка в Белград и София за прекратяване на кръвопролитната война. На следващия ден в българската главна квартира пристига сръбски парламентър, който предава решението на крал Милан да се подчини на волята на Европа. Подполк. Д. Николаев отговаря, че не е получил никаква заповед от върховния главнокомандващ княз Александър I.

Българското правителство решава да не се подчини на помирителната инициатива на трите Велики сили, към които се присъединява и Турция. Всъщност тази постъпка е в полза само на Сърбия, тъй като не дава гаранции на княжеството, в чиято територия се намират неприятелски войски. На 14 ноември Цанов отговаря на дипломатическите представители на Австро-Унгария, Германия и Русия, че техният апел ще бъде обсъден след завръщането на княза от бойното поле. Накрая той прибавя, че сръбските войски продължават да бомбардират гр. Видин. По този начин се обръща внимание на недиокретността на сръбското желание за прекратяване на военните действия.

Българските войски трескаво се готвят за изтласкване на сръбските войски отвъд границата. Спечелените победи и молбите на крал Милан за примирие повдигат бойния дух. Всички са ентузиазирани и готови да се бият до изгонване на последния нашественик от родната земя. На 14 ноември българските войски преминават границата, а на 15 ноември навлизат в Пирот. Пътят към Ниш е открит. През това време край Видин продължават ожесточени схватки, в които българските защитници дават много жертви.

След победата на българските войски край Пирот Австро-Унгария решително се намесва в защита на крал Миланова Сърбия. На 15 ноември по нареждане на Виена в българската главна квартира пристига австроунгарският дипломатически представител в Белград граф Кевенхюлер. Той се среща с главнокомандващия княз Александър I и от името на Великите сили и поспециално на Австро-Унгария, Германия и Русия настоява да се спрат воен-

ните действия, като заплашва, че в противен случай българските войски ще срещнат императорските австрийски войски. Кевенхюлер предупреждава, че „намесата обаче на една Велика сила ще повлече след себе си и без съмнение намесата и на други“⁴⁹.

Това е недвусмислен намек, че ако Австро-Унгария се притече на помощ на Сърбия, Русия може да навлезе в България. Постъпката на Виена не е съгласувана с руското правителство и предизвиква неговото недоволство.

Пред ултиматума на Кевенхюлер князът отстъпва. Още същия ден външният министър съобщава с нота на великия везир и на европейските сили, че в отговор на тяхната колективна постъпка и на декларацията на австроунгарския агент България е преустановила военните действия и приема да преговаря за примирие. Така на 16 ноември на южния фронт военните действия са спрени и за временна демаркационна линия е определен фронтът.

Преговорите за сключване на примирие обаче се затягат. Сръбското командване предлага войските да останат на позициите си от 16 ноември, да не се извършва разместване на частите, ако е възможно да се пристъпи към взаимно опразване на окупираните територии и примирието да трае до 1 януари 1886 г. Тези предложения не държат сметка за българската победа и не поставят въпроса за започване на преговори за мир. От българска страна издигат контрапредложение: сръбските войски да се изтеглят от българска територия, българските войски да останат на заетите позиции, веднага след подписване на примирието да се пристъпи към преговори за мир. Сръбското правителство отхвърля българските условия, като успоредно с това продължава заплашителните си военни приготовления.

Напразно българската дипломация търси съдействието на Великите сили. И този път те застават на страната на Сърбия. В паузата на незаглъхналите боеве Австро-Унгария предлага да бъде създадена международна военна комисия от военните аташета на Русия, Германия, Англия, Франция и Италия във Виена и по един представител на Австро-Унгария и Турция. Великите сили се съгласяват условията на примирието да се набележат от техните експерти. Комисията се събира в Пирот на 6 декември и започва заседанията си. За няколко дни тя изработва договор за примирие между България и Сърбия, без да взема предвид справедливите искания на българското правителство. Според договора примирието ще трае до 17 февруари 1886 г.; първо сръбските, а след тях и българските войски трябва да се оттеглят на старите граници; демаркационната линия трябва да върви по границата, като се образува временна неутрална зона; незабавно да се назначат делегати за водене на мирни преговори и да започне взаимна размяна на пленниците. Актът на примирието е подписан на 9 декември 1885 г.⁵⁰

§ 3. МЕЖДУНАРОДНО ПРИЗНАНИЕ

Българската армия свършва работата си – идва ред на дипломатията. Победата прави възстановяването на статуквото в Източна Румелия почти невъзможно, но това не означавало край на изпитанията на княжеството. Сключеното примирие е по-скоро в полза на победена Сърбия, зад която твърдо стои двуединната монархия. България отново е сама и никой не гарантира нейното спокойствие и сигурност, а петициите на жителите на Пирот с искане за присъединяване към отечеството са оставени без внимание.

В дипломатическото обсъждане на Съединението настъпва нова фаза. Англия, подкрепяна от Франция, открито отхвърля възможността за връщане на стария ред. Руското правителство запазва позицията си, въпреки че акцията на Кевенхюлер предизвиква в Петербург сериозни съмнения в лоялността на Австро-Унгария. Подозрения ебужда и двойствената политика на Бисмарк, който на думи държи на единството на съюза на „тримата императори“, но зад кулисите подкрепя английската позиция спрямо Съединението. Разнобойят между Великите сили обрича Цариградската конференция на безпомощност.

При това положение Русия, Австро-Унгария и Германия подтикват Високата порта да предприеме „бързи мерки в Източна Румелия“, като „последна възможност за възстановяване на нейния авторитет в тази провинция“⁵¹. В Цариград решават да изпратят в Пловдив двама делегати – Лебиб ефенди и Гадбан ефенди, със задачата да уведомят населението за желанието на султана да се възвърне старият режим. Абдулхамид II не е готов за по-енергични мерки, а и едва ли разчита на успех. От посланиците на силите е поискано да инструктират своите консули в областта да подкрепят мисията на турските пратеници. На тази молба се отзовават само австроунгарският, германският, руският и италианският посланик. Англия и Франция отказват да съдействат на инициативата на Портата, тъй като тази мярка още не е приета от международната конференция.

Лебиб ефенди и Гадбан ефенди пристигат в Пловдив на 20 ноември 1885 г. Съгласно инструкциите на П. Каравелов пловдивският префект П. Димитров ги посреща любезно, но като частни лица. Той ги предупреждава, че не може да позволи разпространяването на турската прокламация, с която се призовава населението на Източна Румелия да приеме специалния императорски комисар Джевдет паша. Двамата пратеници веднага разбират, че мисията им ще се провали. По-нататъшните им опити да изпълнят поръчението си срещат повсеместна конфронтация както от страна на българската администрация, така и от населението. В Пловдив, Сливен, Стара Загора, Хасково и Харманли се провеждат митинги, на които се заявява готовност за съпротива на евентуална турска окупация.

И наистина българският народ е въодушевен от току-що спечелената победа и заедно с това окуражен от липсата на единодушие между Великите сили. Съгласно с инструкциите си английският и френският консул в Плов-

див отказват да се срещнат с делегацията. Настроението в областта показва, че мирното възстановяване на статуквото е невъзможно. Лебиб ефенди и Гадбан ефенди търсят съдействието на чуждите представители, за да оправдаят провала си. На 24 ноември руският, италианският и австроунгарският консул подписват протокол, че разпространението на прокламацията би могло да предизвика безредици в областта. Снабден с този документ, Лебиб ефенди се връща в Цариград, а Гадбан ефенди заминава за София като турски комисар по вакъфите.

След като парира анемичната инициатива на Турция, българското правителство прави нов опит да си възвърне разположението на Русия. Към това го подтиквават сведенията за известно смекчаване на позицията на руската дипломация, която вече е принудена да приеме невъзможността да се върне старият ред в Източна Румелия. В края на ноември в Пловдив е основан Централен комитет за Южна България начело с епископ Гервасий. Той се обръща към император Александър III и към руското правителство с телеграмми, в които се моли за покровителство при разискване на българския въпрос. Опит за смекчаване на царската неприязън спрямо княза в името на Съединението е направен и от София. На 10 декември Александър I издава специална заповед до армията, в която се изказва благодарността на българския народ към създателите на войската – руският император и руските офицери. Идеята е внушена от руския военен аташе във Виена барон Н. Каулбарс. Част от руските дипломати не одобряват официалната политика спрямо България, защото предвиждат опасностите, които крие курсът за изгонване на княз Александър I. Заедно с указа българският княз отправя чрез барон Каулбарс писмо до Александър III с молба за среща.

Императорският отговор звучи съвсем обезкуражително. Декларирайки добрите си чувства към българския народ, Александър III заявява, че моментът не е удобен за лични обяснения⁵². Победата над Сърбия засилва популярността на княз Александър I, а това предизвиква още по-голямо раздразнение в Петербург. Отношението към княза остава негативно, но отношението към Съединението се променя под натиска на обективните реалности.

Английското внушение за директно разбирателство между Турция и България намира все по-определена поддръжка в Цариград. В началото на декември султан Абдулхамид II вече не крие предпочитанията си към подобен вариант за решаване на въпроса. От своя страна правителството на Каравелов прави някои отстъпки, за да улесни българо-турските разговори. То приема участието на императорския комисар Маджид паша като пръв делегат на преговорите за мир със Сърбия, а като втори делегат е назначен Ив. Ев. Гешов. Портата пък се съгласява да подкрепи пред Великите сили искането на княжеството да получи парична компенсация от Сърбия.

От средата на декември между княз Александър I и пристигналия в София нов комисар по вакъфите Гадбан ефенди се водят конкретни разговори за българо-турска спогодба. Набелязано е и едно предварително споразумение по преминаване на Източна Румелия под българско управление. Според

него българският княз ще бъде назначен за главен управител на областта със съгласието на султана, България трябва да плаща годишен данък на Портата от 200 000 турски лири, Турция и България ще сключат взаимен отбранителен договор. Настояванията на Гадбан ефенди за отстъпване на гр. Бургас и за увеличаване на вече заетата от империята българска територия в Родопската област са отхвърлени.

Този предварителен проект за турско-българско споразумение е значителен напредък по въпроса за Съединението при явното безсилие на Цариградската конференция, която на 13 декември провежда последното си заседание. Преките преговори между двете страни стават известни на силите. В последвалата размяна на мнения Англия, Франция и Италия определено са в полза на персоналната уния. Русия настоява за „административна уния“, която според нея по-пълно би задоволила източнорумелийското население. Австро-Унгария и Германия смятат, че изходът от кризата е в преките българо-турски преговори.

Очевидно въпреки различията помежду си Силите търсят формула за признаване на Съединението. Това много добре е разбрано от българското правителство, което взема изпреварващи мерки. В края на декември князът подписва редица укази, целящи административно и институционно сливане на княжеството и Източна Румелия и единна организация на войската. Протестите на Гадбан ефенди са пренебрегнати. Българското правителство бърза, защото Сърбия използва примирието, за да се превъоръжи, а Турция държи на границата големи военни сили. През януари 1886 г. българо-турските преговори продължават в Цариград, където пристига Ил. Цанов, снабден с „неограничени пълномощия“ от княз Александър I. Те се водят при активното посредничество на У. Уайт, който държи на клаузата за отбранителна конвенция.

През това време се подготвя и свикването на конференция за подписване на мирен договор между България и Сърбия. По инициатива на Русия на 30 декември 1885 г. Великите сили отправят колективна нота до Сърбия, Гърция и България, в която настояват за демобилизация. Българското правителство веднага изразява готовност да се подчини, ако получи гаранции за своята територия. Заедно с това то се отказва от искането да си възвърне Пирот и други свои градове и инструктира Маджид паша и Ив. Ев. Гешов да настояват Сърбия да заплати материално обезщетение от 25 000 000 лв. Така българската дипломация се разкъсва на два фронта – преговорите за признаване на Съединението в Цариград и подготовката на конференция за мир. От това се възползва Портата, която изменя предварителната договореност и излиза с нови претенции. Притиснат от нуждата да се бърза и оставен без всякаква подкрепа от чуждите представители, Ил. Цанов отстъпва.

На 20 януари 1886 г. българският външен министър и великият везир подписват споразумение от шест точки за начина на прехвърляне на властта над бившата Източна Румелия. Според него управлението на областта се поверява на княз Александър I за срок от пет години, след което той може да бъде преназначаван от султана; в случай на въстания турските войски имат

право да влизат в областта и в княжеството за възстановяване на реда; на Турция се отстъпват преминалите към нея родопски села на българи с мохамеданско вероизповедание и няколко села в Кърджалийска околия, а определянето на границата в Родопите ще стане с оглед стратегическите интереси на Портата; взаимна военна помощ в случай на нападение срещу България или Турция; преразглеждане на Органическия устав от една смесена комисия в срок от четири месеца. Всички други положения на Берлинския договор се запазват⁵³.

Всъщност споразумението ограничава държавния суверенитет на България, без да дава юридическа санкция на Съединението. С него – пише Ал. Богориди до П. Каравелов – „полунезависимото Княжество България се е понижило до положението на привилегированата област Румелия“⁵⁴. Правителството на Каравелов добре разбира, че споразумението е неблагоприятно за страната и не бърза да го публикува. Но съдържанието му става известно на обществеността, която го приема като обидно и срамно за българския народ, дал скъпи жертви на бойното поле. Отстъпчивостта на правителството може да се обясни само със желанието по-бързо да се приключи с въпроса и с надеждата, че клаузата за вкарване на турски войски в България няма да се прилага подобно на чл. 15 от Берлинския договор, предвиждащ разполагане на турски войски на Стара планина. Вероятно се мисли, че Великите сили, които трябва да одобрят спогодбата, могат да изменят някои клаузи. Наистина българо-турското споразумение предизвиква нови преговори между отделните кабинети и Високата порта.

През това време започват и сръбско-българските преговори за сключване на мирен договор. По предложение на германския канцлер Бисмарк те се водят в Букурещ. Този жест изразява задоволството на Великите сили от благоразумното поведение на Румъния по време на войната. На 23 февруари 1886 г. румънският външен министър Ферекиди открива заседанията с реч, в която изразява готовността на своето правителство да съдейства за сключване на мира. В Букурещ още се страхуват от балкански компликации и с нетърпение очакват приключването на сръбско-българския конфликт. Великите сили също вземат мерки за по-бързото подписване на мирния договор на базата на статуквото, като отблъскват всички български искания. Страната победител не трябвало да получи никакво удовлетворение.

Това окуражава неотстъпчивостта на Сърбия, която даже проявява с нищо неоправдани за една победена страна претенции. Сръбският делегат Ч. Миятович предлага конференцията да разгледа въпроса за изпъдените от княжеството сърби, за сключване на търговски договор, за спорните територии край с. Брегово, Видински окръг, за срока на построяване и свързване на жп линия Цариград–Вакарел с линията Ниш–Пирот и др. Всички тези въпроси се поставят с цел да се затрудни и забави работата на конференцията. А България се чувства все по-притисната – Сърбия заплашително придвижва войски към границата, Гърция поддържа претенциите си за компенсация, русофилската опозиция на Др. Цанков широко спекулира с неуредените въпро-

си, в Цариград се точат преговорите по Съединението. Тя не получава подкрепа от страна на нито една Велика сила, даже и от Турция, въпреки предварителното ѝ обещание. Твърде показателна за сръбските аспирации е инициативата на Миятович, който в разговор с Гешов заявява: „Тогава да се съгласим за едно бъдеще разделение на Македония“⁵⁵.

Напразно българската дипломатия настоява срещу отказа на България от всяко обезщетение силите да направят официално съобщение, че признават Съединението. В крайна сметка тя е принудена да приеме предложения от сръбското правителство и одобрен от Австро-Унгария, Германия, Италия и Англия проект за договор, състоящ се от един член: „Възстановява се мирът между Сръбското кралство и Българското княжество, смятано от деня на подписване на настоящия договор.“ Единственото зачитане на достойнството на страната победител е съгласието Букурещкият мирен договор да се подпише на 19 февруари – деня, в който е подписан Санстефанският договор. Изборът на тази дата е недвусмислено напомняне на идеала, към който се стреми българският народ.

Подписването на договора е нова отстъпка от страна на България, но с това се облекчават до известна степен действията на българската дипломатия за признаване на Съединението от Турция и Великите сили. Скоро след сключването на мира правителството обявява демобилизация на войската, но военното положение не е отменено. Мирът е възстановен, но не и гарантиран. Въпреки това българският народ може да отдъхне и да се заеме с раните от войната.

От София отново обръщат поглед към Цариград. Веднага след като излиза султанското ираде за българо-турското споразумение, руското правителство възразява на някои клаузи и предлага следните промени: да не се споменава името на Александър I, преназначаването му да става със съгласието на Силите, Органическият устав да се прегледа от международна комисия, да се премахне клаузата за взаимна военна помощ. Тези контрапредложения показват, че отношението към княза остава враждебно и че Русия няма да допусне военни клаузи, които биха застрашили нейните балкански позиции. Те обаче са в полза на българската самостоятелност и затова правителството на Каравелов ги приема. Впрочем то няма голям избор. През февруари в Англия е извършена правителствена промяна. Новият кабинет на У. Гладстон е ангажиран с Ирландския въпрос и не желае конфронтация с Русия. На Уайт е наредено да приеме руските възражения, а същите инструкции получава и германският посланик Фон Радовиц. Великите сили бързат да сложат край на продължилата вече седем месеца криза на Балканите.

На 24 март 1886 г. посланиците на Великите сили в Цариград подписват т. нар. Топханенски акт. В българо-турската спогодба от 20 януари са направени поправки – премахнато е името на Александър I и петгодишният срок на мандата на българския княз, както и клаузите за българо-турска „взаимопомощ“ и за правото на турските войски да влизат в България в случай на въстание⁵⁶. Така се слага край на мъчителната дискусия по българското

Съединение. На 13 април на тържествена аудиенция в София Шакир паша връчва на княз Александър I султанския ферман, с който му се поверява главното управление на Южна България.

Топханенският акт е международно признание на Съединението, постигнато след много и умели постъпки на българската дипломация, след изумителната победа на българската войска срещу чуждия агресор и при осезателната подкрепа на Англия. Поради противоречивите си интереси Великите сили не постигат съгласие за възстановяване на стария ред, но успяват да ограничат конфликта на Балканите. Това спестява на България нови изпитания и непредвидими усложнения. Макар че съдържа някои ограничения и уговорки, Топханенският акт дава възможност на българското правителство да осъществи фактически пълно съединение на Северна и Южна България. След подписването му страната се връща към нормален живот – на 29 март 1886 г. е отменено военното положение, бюджетът на Източна Румелия става част от българския държавен бюджет, в областта са прехвърлени софийски администратори и т. н. В края на март са насрочени избори в Южна България за попълване на местата в общобългарското Народно събрание.

На 2 юни 1886 г. е открита четвъртата извънредна сесия на IV ОНС, на която участват депутати от Източна Румелия. Българското правителство не се съобразява с протестите на Високата порта и Великите сили, които смятат, че общият парламент е нарушение на Топханенския акт. По време на обсъждането на Съединението то е обвинено от опозицията едновременно в авантюризм и отстъпчивост. Министър-председателят П. Каравелов обяснява политиката на кабинета, защитава обединението на Северна и Южна България и разяснява начина на по-нататъшно приобщаване на областта. „Съединението зехме, господа! – заявява той. – И мога да кажа, че благодарение на тия отстъпки днес тук заседаваме. Аз зная едно: яйцето ний изядохме, а черупките останаха на другите“⁵⁷.

Източна Румелия става минало, един краткотраен епизод от следосвобожденската история на българите. Започва животът на съединена България.

Съединението на Княжество България с Източна Румелия е самостоятелно българско дело и първата успешна акция за осъществяване на националното обединение. То решително премахва едно опасно за националното единство отделно съществуване. България почти двойно уголемява своята територия – 96 345 кв. км с население от 3 070 988 жители. Това е голямо постижение в усилията за консолидация на българската нация. Княжеството става най-значимата държава на Балканите, която разполага със солидна армия, демонстрирала вече своите качества в преминалата Сръбско-българска война. Българската дипломация натрупва полезен опит и се отърсва от детската си слабост на непрекословна зависимост от волята на Русия. Създават се реални предпоставки за оживяване на стопанския живот, за политически и културен просперитет. Издига се престижът на страната не само в балкански, но и в европейски мащаб.

Съединението разкрива твърдото желание на българите да постигнат

национално единство. Естествено това засилва подозрението на съседните балкански държави и недоверието на Великите сили. Уголемена България можела да приложи модела на Съединението и спрямо Македония и Одринско. А веднъж успял, българският народ има самочувствие и вяра в собствените си сили. Той щял да продължи борбата за освобождение на останалите под турска власт сънародници. Възможностите на България нарастват, но заедно с това се увеличават и трудностите. Защото след 1885 г. външнополитическите действия на княжеството и българското националноосвободително движение стават обект на още по-ревниво следене и на решително контриране от страна на Османската империя, европейските държави и недоволните съседи. От развитието на политическата обстановка в Европа и от зрелостта на българските държавни мъже зависело дали България ще може да използва натрупания опит и предимствата си след Съединението за завършване на националното обединение.

БЕЛЕЖКИ

¹ Архив на Възраждането. Т. II. Документи по Съединението. Под ред. на д-р Д. Т. Страшимиров. С., 1908, с. 87.

² Пак там, с. 127.

³ З. Стоянов. Съчинения. Т. III. С., 1966, с. 90.

⁴ Пак там, с. 623.

⁵ С. Радев. Пос. съч. Т. I, с. 490.

⁶ ЦДИА, ф. 750, оп. 1, а.е. 15, л. 186.

⁷ Като антична трагедия. Съдбата на Екатерина Каравелова и на нейното семейство в писма, дневници и фотографии. С., 1984, с. 75.

⁸ Спомени за Съединението от 1885 г. Съст. Е. Стателова и Р. Попов. С., 1980, с. 135.

⁹ БИА-НБКМ, ф. 14, оп. 4, а.е. 3399, л. 165.

¹⁰ Спомени за съединението от 1885 г., с. 35.

¹¹ Пак там, с. 36.

¹² Пак там, с. 136.

¹³ E. Corti. Alexander von Battenberg. Wien, 1920, 187–188.

¹⁴ А. Головин. Княз Александър I Български. Варна, 1897, с. 340.

¹⁵ ЦДИА, ф. 250, оп. 1, а.е. 77, л. 6–8.

¹⁶ Архив на Възраждането. Т. II, с. 319.

¹⁷ Ив. Вазов. Събрани съчинения. Т. 10. С., 1977, с. 422.

¹⁸ Цит. по С. Радев. Пос. съч. Т. I, с. 541.

¹⁹ Архив на Възраждането. Т. II, с. 326.

²⁰ С. Татищев. Из прошлого русской дипломатии. СПб., 1890, с. 416.

²¹ Е. Стателова. Балканските държави и българското Съединение. – Военноисторически сборник, 1985, № 4, 105–107.

²² Съединението 1885. Сборник от документи 1878–1886. С., 1985, № 410, с. 442.

²³ БИА-НБКМ, ф. 14, оп. 5, а.е. 3432, л. 8.

²⁴ Външната политика на България. Документи и материали. Т. I, 1879–1886. С., 1978, № 284, 569–570.

²⁵ Е. Стателова, А. Пантев. Съединението на Княжество България и Източна Румелия в 1885 година. С., 1985, 103–104.

²⁶ Съединението 1885. Спомени. С., 1985, с. 197.

²⁷ Съединението на Северна и Южна България и Сръбско-българската война. Дипломатически документи 1885–1886. С., 1989, № 160, с. 160.

²⁸ *Ив. Ев. Гешев*. Спомени и студии. С., 1923, 151–154, 160.

²⁹ БИА-НБКМ, ф. 14, оп. 6, а.е. 4394, л. 1–2.

³⁰ Archives du Ministère des Affaires Etrangères de France (AMAE), s. Correspondance politique (CP), Serbie, t. 6, f. 289.

³¹ Съединението на Северна и Южна България..., № 194, с. 194.

³² Кореспонденция по въпроса за Съединението. С., 1886, 13–15.

³³ AMAE, s. CP, Serbie, t. 6, f. 320.

³⁴ Ibidem, f. 319.

³⁵ Външната политика на България. Т. I, № 308, с. 598.

³⁶ Съединението на Северна и Южна България..., № 231, с. 223.

³⁷ Пак там, № 270, с. 265; № 273, с. 266; № 309, с. 300.

³⁸ Протоколите на Цариградската конференция по работите в Източна Румелия. С., 1886, 13–16.

³⁹ *Е. Стателова, А. Пантев*. Пос. съч., 118–119.

⁴⁰ Протоколите на Цариградската конференция..., с. 26, 39.

⁴¹ Съединението на Северна и Южна България..., № 305 и 306, 295–296.

⁴² Пак там, № 299, с. 289.

⁴³ История на Сръбско-българската война 1885 г. С., 1925, 241–242.

⁴⁴ Външната политика на България. Т. I, № 337, с. 640.

⁴⁵ Дневен бюлетин, № 3, 8 ноем. 1885.

⁴⁶ *А. фон Хун*. Борбата на българите за съединението си. Русе, 1890, с. 171.

⁴⁷ Външната политика на България. Т. I, № 344, с. 653.

⁴⁸ Пак там, 653–654.

⁴⁹ Съединението на Северна и Южна България..., № 314, с. 330.

⁵⁰ Пак там, № 381, 699–700.

⁵¹ Пак там, № 362, с. 350.

⁵² АВПР, ф. Политархив, д. 1284, 1885, л. 1425–1426.

⁵³ Външната политика на България. Т. I, № 395, с. 718.

⁵⁴ Съединението 1885. Сборник от документи 1878/1886, № 559, с. 586.

⁵⁵ Външната политика на България. Т. I, № 412, с. 736.

⁵⁶ Пак там, № 463, 789–790.

⁵⁷ Дневници на IV ОНС, IV ИС., 1887, 7 заседание, 11 юни 1886, 64–65.

БЪЛГАРСКАТА КРИЗА И ЕВРОПА (1886–1894)

§ 1. НА ПРАГА НА ГРАЖДАНСКАТА ВОЙНА

Удовлетворението от успешната защита на Съединението и международното му признаване не внася логично очакваното успокоение в българското общество. Стопанското разстройство на страната след войната създава социално напрежение, което е благодатна почва за избуяване на междупартийни войни. Политическите сили се противопоставят главно по два въпроса: условията на уреждане на Съединението и отношението към княз Александър I. Правителството на П. Каравелов е атакувано от опозицията за това, че е проявило отстъпчивост пред Високата порта при сключването на Топханенския акт и пред Сърбия при подписване на мирния договор, че не е успяло да подобри влошените българо-руски отношения.

Негативната позиция на царското правителство към княжеството се запазва и след признаване на Съединението, а това допълнително стимулира вътрешнополитическите борби. Нарасналият авторитет на Александър I като герой от войната със Сърбия и поведението на Великобритания в току-що преминалата криза затвърждават желанието на Петербург князът да бъде отстранен от българския престол.

Политическата криза в страната назрява в условията на влошаващи се международни отношения. Уреждането на българското Съединение предотвратява разширяването на конфликта на Балканите, но засилва англо-руските противоречия и не само в този район на света. То в значителна степен обезсмисля „съюза на тримата императори“, макар че Австро-Унгария и Германия привидно продължават да демонстрират добри отношения с Русия. Целта им е да поощрят царската агресивност спрямо Българското княжество, което щяло да задълбочи англо-руското съперничество на Балканите. Те са подкрепяни от Италия и само Франция, страхуваша се от Германия, гледа с по-доброжелателно око към Русия.

Руската политика спрямо княжеството има за следствие увеличаване на напрежението и разделението в българското общество. Пред политическите сили застава дилемата: княз Александър I или Русия. Постепенно се оформят две крайно противоположни групировки, между които избухва непримирима борба. Отделни групи и лица от средите на дейците по Съедине-

нието, от Либералната (казионна) партия в Южна България, от Консервативната партия и от либералите около д-р В. Радославов застават зад девиза „Без Батенберг няма България“. Те третират личността на княза като символ на обединена България и на суверенността на държавата. „Няма него в България – пише издаваният от З. Стоянов, Д. Петков и Д. Ризов в „Независимост“, – няма самостоятелна и свободна България“¹. Националистическите настроения са провокирани от отношението на руската царска дипломация към Съединението и brutalната ѝ намеса във вътрешните работи на страната.

Противният лагер, наречен русофилски, се оформя от либералите на Др. Цанков, отделни дейци от Консервативната партия и Народната (съединистка) партия в Южна България. Той издига лозунга „Без Русия не можем“, което означавало, че княз Александър I трябва да бъде жертван в името на възстановяване на добрите българо-руски отношения. За русофилските сили българската държава не може да съществува без покровителството на Русия. „Не е ли по-добре – пише журналистът Светослав Миларов, убеден цанковист – да жертвуваме княза, за да задоволим миналото си, да избегнем настоящето си и да осигурим бъдещето си?“²

Озовало се под огъня на двата воюващи лагера, либералното правителство възприема най-целесъобразния с оглед на националните интереси политически курс – подобряване на отношенията с Русия, без да се отстранява княз Александър I, което би довело страната до съдбоносни сътресения. Министър-председателят П. Каравелов и председателят на Народното събрание Ст. Стамболов правят постъпки пред руското дипломатическо агентство в София за помирение, изразяват готовност да се оттеглят от властта, но отхвърлят необходимостта от детронация на княза. Отговорът на П. Богданов е категоричен – Русия не може да промени отношението си към Александър I, когото смята за враг на своите интереси.

Състоянието на българо-руските отношения във връзка със съдбата на княза създава тревожни настроения и сред висшия състав на армията. Русофилски настроените офицери застават на страната на опозицията и постепенно възприемат проповядвания от нея изход от положението. Антикняжеските чувства се подхранват и от неудовлетворени лични амбиции след войната. През лятото на 1886 г. в някои офицерски среди назрява заговор за насилствено отстраняване на Александър I. Заговорниците получават недвусмислено насърчение от руското дипломатическо агентство. Още през лятото на 1885 г. император Александър III изразява безапелационното си становище по отношение на българската криза. „Няма съмнение – пише тогава той, – че настъпи моментът решително да се действа в България...“³

На 9 август 1886 г. група офицери под ръководството на майор Петър Груев, кап. Атанас Бендерев, кап. Радко Димитриев и с подкрепата на Струмския пехотен полк, Първи артилерийски полк в София и юнкерите от Военното училище извършват държавен преврат. Князът е арестуван, принуден да подпише акт за абдикацията си и под конвой изведен извън страната. След

това детронаторите се опитват да съставят временно правителство, в което включват водачите на всички политически партии в страната, без да вземат предварителното им съгласие. Повечето от предвидените дейци, като П. Каравелов, Ст. Стамболов, К. Стоилов и др., отказват да влязат в правителството. Така още в началото става ясно, че заговорниците нямат добре обмислен план за действие. Те наивно смятат, че с изгонването на княз Александър I и назначаването на ново правителство благоволенieto на Русия ще бъде спечелено и проблемите на България – автоматично решени.

Всъщност детронацията на княза поставя началото на т. нар. „българска криза“, продължила в най-острата си фаза цяла година. Безпомощни да се справят със създаденото от самите тях безвластие, заговорниците искат да стоварят отговорността върху политическите сили. Съставеното вечерта на 9 август правителство начело с митрополит Климент (Васил Друмев) се оказва неспособно да закрепят резултатите от преврата и просъществува само три дни. През това време положението в страната рязко се променя.

След първоначалното стъписване либералите националисти и войсковите командири на някои гарнизони в провинцията, главно в Южна България, надигат глас против детронацията на княза. На 10 август под ръководството на подполк. Сава Муткуров в Пловдив започва организиране на контрапреврат. Спечелени са командирите на дружините и полковете в Пазарджик, Хасково, Стара Загора, установена е връзка със Стамболов в Търново, който също се обявява за връщане на княз Александър I. Председателят на IV ОНС застава начело на силите на контрапреврата, като провъзгласява Муткуров за главнокомандващ войските на цялото княжество. В страната се установява двувластие – от София се разпорежда временното правителство, а от Търново – председателят на Народното събрание. Това внася объркване сред обществените дейци и офицерския състав, изостряне на политическите страсти и опасност от открито сблъскване⁴.

Критичната обстановка безпокои както държавните мъже в София, така и чуждите дипломатически агенти. Тя налага да се състави отговорно правителство, което да предотврати кръвопролитията и да въведе законен ред. Детронаторите, а също и руският и английският агент виждат в лицето на П. Каравелов най-авторитетния държавник в момента, „единствения човек, способен да спаси страната от междоусобна война“⁵. Каравелов осъжда преврата и смята, че трябва на всяка цена да се избегнат вътрешните сблъсъци, но князът да не се връща, за да не се усложнява повече положението на България.

На 12 август 1886 г. е обявено регентство в състав: Каравелов, Стамболов и майор Никифоров, и правителство, в което влизат: Каравелов – министър-председател, К. Стоилов – министър на външните работи, Ив. Ев. Гешов – министър на финансите, майор О. Панов – министър на войната, В. Радославов – министър на вътрешните работи, Г. Орошаков – министър на правосъдието, Т. Иванчов – министър на народното просвещение. Назначаването на регентството, макар че е в нарушение на Конституцията, е в съгласие с разбиранията на Каравелов, че България е без княз. По своя състав кабине-

тът има коалиционен характер, което показва, че възгледите на министър-председателя се споделят от авторитетни дейци от различни партии и групи.

След съставянето на Каравеловото правителство детронаторите се оттеглят и е предотвратена опасността от сблъсък между войсковите части в столицата. Остава заплахата от силите на контрапреврата и особено от командваните от Муткуров южнобългарски гарнизони. Каравелов и Панов започват мъчителни преговори със Стамболов в Търново за признаване на новото правителство и на избрания от него курс за излизане от кризата. Въпросът, който разделя двете страни, е за съдбата на княз Александър I. Каравелов настоява тя да се реши от Народното събрание след омиротворяване на страната, а председателят на Народното събрание не отстъпва от решението си да върне княза на трона, даже и с риска на една гражданска война. По това време той вече се мъчи чрез дипломатическия агент в Букурещ Гр. Начович да открие местонахождението на Александър I и да уреди довеждането му в България. Още по-неотстъпчиви са пловдивските военни, насърчавани от английския консул и южнобългарските националисти.

На 13 август три полка под командването на кап. В. Велчев потеглят от Пловдив към София. Два дни по-късно при Вакарел се намират вече 4 пехотни полка, артилерийският и кавалерийският полк. За да предотврати евентуалното кръвопролитие, софийското правителство взема мерки да изтегли от столицата Струмския и артилерийския полк, замесени в преврата на 9 август. Главната грижа на Каравелов е да се запази гражданският мир и в името на това той е готов да се оттегли от властта.

На 15 август 1886 г. Стамболов изпраща телеграма до княз Александър I, който на път за Дармщат се намира в Жемберг (дн. Лвов), тогава на австроунгарска територия, с молба да се върне в България. На следващия ден той издава „Прокламация до българския народ“ за съставяне на наместничество от Ст. Стамболов, П. Р. Славейков и д-р Г. Странски и на правителство под председателството на д-р В. Радославов и членове: Гр. Начович – министър на външните работи и временно управляващ финансите, полк. Д. Николаев – министър на войната, Д. Тончев – министър на правосъдието, и Г. Живков – министър на народното просвещение. Съгласно Конституцията наместничество се избира, когато князът се намира вън от пределите на страната. Подполк. С. Муткуров остава на поста главнокомандващ на всички български войски. Първият акт на правителството на Радославов е да въведе военно положение⁶.

Така Стамболов елиминира Каравеловото правителство и то се оттегля от властта. На 17 август княз Александър I се завръща в България и поема управлението. Но успехът на контрапреврата и тържественото посрещане не го успокояват. Положението в страната е неспокойно – извършват се арести на замесени в преврата и политически противници, войската е лишена от много офицери и деморализирана, получилите надмощие сили са готови за саморазправа. Князът не притежава необходимата за такава сложна обстановка решителност и смята, че без формалната санкция на Русия не би могъл да управлява страната. Без знанието на Стамболов и правителството той из-

праща телеграма до император Александър III, с която иска одобрение на връщането си в България. Отговорът от Петербург пристига на 20 август 1886 г. в Нова Загора, където се намират князът и придружаващите го в пътуването из страната лица. „Предвиждайки – се казва в царската телеграма – страшни последствия за тъй зле изпатилата страна, не мога да одобря Вашето връщане в България“⁷.

Резервираното поведение на чуждите представители в София засилва ефекта от руския отговор. Само английският агент демонстрира открита подкрепа на завърналия се княз, но това не вдъхва кураж в двореца. На 26 август 1886 г. княз Александър I оповестява доброволната си абдикация от българския престол. В издадената за целта прокламация е обявен съставът на назначеното от него регентство – Стамболов, Каравелов и подполк. Муткуров, които трябвало да управляват страната до избора на нов княз. Направени са някои промени в правителството: Радославов – министър-председател и министър на вътрешните работи, Начович – министър на външните работи, Ив. Ев. Гешов – министър на финансите, К. Стойлов – министър на правосъдието, Т. Иванчов – министър на народното просвещение, и подполк. Д. Николаев – министър на войната. Още същият ден княз Александър I напуска столицата и се отправя към Дармщат.

Започва най-тежкото време в живота на княжеството след Освобождението – безкняжието. Контрапревратът е успешен, но не извежда страната от държавно-политическата криза. Защото князът си отива, но руско-българските отношения остават непроменени, а между двата политически лагера вече зее дълбока пропаст. Политическата власт обаче остава в ръцете на националистическите сили, организирали контрапреврата. В кабинета няма нито един деец от русофилския лагер, основателно смятан за вдъхновител на преврата от 9 август. Пред регентството и правителството стоят две основни задачи: да запазят реда в страната и да намерят княз за овакантия български престол. Кандидатът за държавен глава трябвало да бъде готов да отстоява интересите на България, но и да е приемлив за великите сили, които съгласно Берлинския договор е необходимо да потвърдят направения избор. Така българският въпрос автоматично става и проблем на международните отношения.

В първите дни след абдикацията на княз Александър I великите сили, включително и Русия, заявяват, че няма да се намесват във вътрешните работи на България и изходът от кризата трябва да се търси единствено в рамките на Берлинския договор. Турция, в качеството си на сюзерен, съветва управляващите в София да запазят реда и спокойствието в страната, за да се избегне всяка външна намеса. Привидно резервираната позиция на Силите към събитията в България не може да скрие очертаващите се между тях противоречия. Руските управляващи среди са недоволни от начина на решение на кризата около княза, защото на власт остават антируските националистически сили, в които те нямат доверие. След като не успява да задържи Александър I в България, британската дипломация залага на регентството и неговото правителство като гаранция за задълбочаване на конфликта между княжест-

вото и Русия. Продължаващият англо-руски сблъсък на Балканите и в Близкия изток хвърля тежка сянка върху българския въпрос. Ликвидирането на ненормалното положение на княжеството е в зависимост от развитието на международните отношения и от поведението на българските управляващи среди.

На 1 септември 1886 г. започва петата извънредна сесия на IV ОНС, свикана от княза преди абдикацията му. Парламентът трябвало да се произнесе по някои въпроси, свързани с финансовите затруднения на държавата – сключване на външен заем и приемане на бюджета за 1887 г. В тронното слово на регентите, произнесено от Стамболов, се припомнят току-що преминалите събития и абдикацията на княз Александър I в името на възстановяване на „добрите отношения между България и освободителката Русия“. След това се обещава, че скоро ще бъде свикано Велико народно събрание, което да избере княз на България. Народните представители одобряват близката цел на регентството и гласуват телеграма до руския император с уверения в „любов и преданост“ и с молба за покровителство. Телеграмата завършва с надежда, че „Ваше императорско величество ще вземе пак, както и понапред, под своя защита българския народ и неговото народно дело за обединение на българските земи, за тяхната самобитност и самостоятелност“⁸.

Така от българска страна е направена първата стъпка за подобряване на отношенията с Русия. Очакването е, че след отстраняването на княз Александър I императорът ще бъде по-благосклонен и ще предложи кандидат за българския престол. Но от Петербург не поемат подадената ръка, защото не вярват, че управляващите сили в България ще допуснат избор на руски кандидат. Шумно изразените симпатии към сваления княз по време на парламентарните заседания, отстраняването на русофилите от политическата сцена, преследването на детронаторите ясно говорят за настроенятия сред официалните власти.

Наистина правителството на Радославов безцеремонно се разправя с опозицията – заподозрените офицери и чиновници се уволняват или разместват, много обществени дейци са арестувани, военни и граждански лица търсят спасение в емиграция. Между тях са южнобългарските съединисти С. С. Бобчев, Д. Стамболов, Д. Юруков, Ив. Ст. Гешов, Д. К. Попов, М. Маджаров, Ив. Вазов и др.⁹ Непрестанно нарастват емигрантските групи в Русия, Румъния, Сърбия и Турция. На полям натиск е подложен и членът на регентството П. Каравелов, за когото умишлено се разпространяват слухове, че е виновник за преврата. Целта е авторитетният държавник и убеден радетел за подобряване на отношенията с Русия да бъде отстранен от държавните дела. Предвид на всичко това за руското правителство е важно, преди да предложи кандидат за българския трон, да възстанови контрола си върху управлението на княжеството. С тази цел е организирана мисията на военното аташе във Виена ген. Н. В. Каулбарс.

Генерал-майор барон Каулбарс пристига в София на 13 септември 1886 г. в качеството на руски дипломатически агент. Два дни по-късно той връчва на правителството нота с руските искания: 1. Да се отложат изборите за Велико

народно събрание; 2. Да се вдигне военното положение и да се освободят всички задържани след преврата на 9 август. Тези искания, представени като съвети, са обосновани със състоянието на страната, при което избраното ВНС не можело да се приеме за законно. Българското правителство се предупреждава, че Русия няма да признае решенията на това събрание¹⁰.

Както се вижда, исканията се разминават с официалните декларации на Русия за ненамеса във вътрешните работи на страната. Въпреки това регентството и правителството проявяват готовност за компромис. Още на 15 септември е взето решение за отмяна на военното положение и се обсъжда формата за освобождаване на участниците в преврата. Но по въпроса за отлагане на изборите за ВНС между управляващите няма единомислие – Каравелов, Стамболов и Стоилов са склонни на отстъпки, докато крайните националисти Радославов, Начович, полк. Николаев и Иванчов отхвърлят искането като груба намеса във вътрешните работи на страната.

Преди да бъде взето окончателно решение, външният министър Начович уведомява чуждите агенти за постъпката на Каулбарс и разяснява, че изборите са насрочени преди пристигането на руския пратеник и в съгласие с постановленията на Конституцията. От формална гледна точка българската позиция е необорма, от фактическа – въпросът опира до степента на вмешателство на царизма във вътрешните работи на страната. А това зависело и от реакцията на останалите велики сили.

Ако софийските управляващи са се надявали чрез този сондаж да получат подкрепа, те наистина успяват. Със специално окръжно до английските посланици външният министър лорд Д. Идеслей се обявява против исканията на Каулбарс и призовава силите да подкрепят българското правителство. След Англия и Австро-Унгария застава на позицията за ненамеса в работите на България, а германската и френската дипломация запазват резервираното си отношение към развиващите се събития¹¹. Решителността на София се засилва не само от реакцията на силите, но и от постъпките на руския пратеник. На 17 септември Каулбарс разпраща циркуляр до руските консули в страната, разпространен сред обществеността. Циркулярът съдържа 12 точки, в които българският народ се призовава да има доверие в императора, повтарят се руските искания и категорично се заявява, че Ал. Батенберг не може да се върне никога в България.

На 20 септември 1886 г. Начович връчва на Каулбарс нота, изготвена по съветите на английския агент Ласелс. Българският отговор е твърде уклончив и неангажиращ – правителството е готово да се вслуша в съветите на Русия, доколкото те не противоречат на Конституцията и законите на страната. Привидната сговорчивост не може да задоволи руската дипломация, защото насрочените за 28 септември избори не са отменени. Българското упорство подтиква генерала-дипломат да засили натиска си, като предприеме действия, несъобразени с положението му. Каулбарс се появява на митинг в София, отправя все по-остри по тон ноти, а на 22 септември предприема обиколка в Северна България с цел да окуражи съпротивата на населението срещу политиката на

регентството и правителството. Неговото пътуване в навечерието на изборите е най-драстичната намеса на Русия във вътрешните работи на страната.

Руският дипломат посещава Орхание (дн. Ботевград), Враца, Кнежа, Плевен, Свищов, Русе, Шумен и Варна. В големите градове той прави опит да влезе във връзка и с офицерите от гарнизоните, за да ги спечели в полза на руските искания. Усилията му претърпяват пълно фиаско, защото правителството взема мерки не само да осигури гражданския ред, но и да организира демонстрации и контрамитинги на своите привърженици. Всъщност пътуването на Каулбарс компрометира пред Европа руската политика спрямо България и засилва напрежението вътре в страната. И без това правителството е пуснало в ход различни репресивни мерки, за да смаже броженията – продължава чистката на „неблагонадеждни“ офицери, уволненията на чиновници, арестите и побоите над опозиционни дейци. В такава обстановка се провеждат изборите на 28 септември 1886 г., на които правителствените кандидати спечелват победа – 420 от общо 590 депутатски места¹².

На 1 октомври 1886 г. Каулбарс със специална нота уведомява Начович, че императорското правителство не признава изборите и смята събранията за незаконно. Натискът е подплатен с демонстрация на сила. На 13 октомври 1886 г. във варненското пристанище акостира военният клипер „Забяг“, снабден с 12 оръдия и екипаж от 150 души, а на 17 октомври пристига и „Память Меркурия“ с 18 оръдия и 418 души екипаж. Според руското правителство военните кораби са изпратени да защитават руското консулство във Варна, но в действителност целта ѝ да се сплаши регентството и да се подкрепят русофилските сили в страната. Успоредно с това в нотите на Каулбарс се появяват открити предупреждения за скъсване на дипломатическите отношения. Руско-българските отношения стават все по-обтегнати, а положението на княжеството критично както във вътрешен, така и във външен план. Ожесточението и насилието на инакомислещите вече трайно характеризират българския политически живот. В Пловдивско, Сливен, Бургас и някои райони на Северна България избухват русофилски бунтове, бързо потушени от правителството. Подкрепата на английската и австроунгарската дипломация си остава платонична, останалите велики сили съветват за умереност и никоя от тях не предлага кандидат за княз въпреки настойчивите постъпки на външния министър Начович.

„Явно вече става – записва Стамболов в дневника си, – че цял свят ни е изоставил на волята и прищевките на Русия“¹³. Регентството търси начин да подобри отношенията с царското правителство, без да се стига до пълно подчинение на диктата на Петербург. На 17 октомври 1886 г. е взето решение да се освободят арестуваните по преврата на 9 август офицери. Отблъснато е английското внушение за преизбиране на княз Александър I, което би изострило конфликта с Русия. На 29 октомври 1886 г. ВНС избира за княз Валдемар Датски, брат на руската царица Мария и син на датския крал Христиан IX. Този избор е частична отстъпка от българска страна в името на помирението. На 31 октомври датският крал изпраща отрицателен отго-

вор от името на своя син. Всички български жестове за сдобряване с Русия се оказват напразни.

Развоят на събитията показва далновидността на Каравелов, който настоявал първо да се осигури кандидат за княз и едва след това да се свиква ВНС. Следваната от управляващите политика на „свършения факт“ не дава резултат. Очевидно единственият път е отново да се настоява Великите сили да предложат кандидат за княз. За да се постигне успех, трябвало да се заложи на противоречивите интереси на европейските държави и главно на съперническите на Русия сили. Пълната капитулация пред царизма е предварително изключена, тактиката на частичните отстъпки се оказва безплодна, остава да се прояви неотстъпчивост.

Регентството не се двоуми с избора си, тъй като е окуражено от недвусмислената позиция на Австро-Унгария и Англия към ескалиращия българо-руски конфликт. На 25 октомври в реч пред делегациите на австроунгарския парламент император Франц Йосиф заявява, че българският въпрос трябва да се реши „чрез задружното действие на силите“. Три дни по-късно на банкет, даден от кмета на Лондон, лорд Солсбъри открито порицава „посегателствата върху правата на един независим народ“ и изразява загриженост за европейския мир¹⁴. След необичайно острото изявление на английския министър-председател се произнася и австроунгарският външен министър. На 1 ноември Калноки огласява пред делегациите позицията на двуединната монархия по българския въпрос: Австро-Унгария иска мир, но не „мир на всяка цена“. Фактически Англия и Австро-Унгария обявяват българския въпрос за общоевропейски и отричат правото на руската дипломация сама да решава кризата.

Междувременно отношенията между България и Русия определено вървят към разрыв. На 1 ноември ВНС гласува оставката на регента Каравелов и избира на негово място Георги Живков. Решено е тричленна депутация в състав К. Стоилов, Д. Греков и К. Хаджикалчов да посети столиците на Великите сили, за да изложи същността на българския въпрос и да поиска съдействие за излизане от кризата чрез избор на княз.

Регентите и министрите все още се намират в Търново, когато в Пловдив става един неприятен инцидент – местните власти нанасят побой на гавазина на руското консулство. Каулбарс веднага изпраща ултимативна нота на Начович с искане до 5 ноември да се уволнят бригадният командир и комендантът на града, да се накажат преките виновници, да се отдадат почести на руското знаме пред консулството. Тъй като не получава отговор в определения срок, на 6 ноември той съобщава на външния министър, че руското правителство не може да поддържа връзки с „българското правителство в сегашния му състав“¹⁵. Два дни по-късно всички служители в агентството и консулите напускат страната. Прекъсването на дипломатическите отношения между двете държави поставя началото на нов етап в развитието на българската криза.

Изявленията на Солсбъри и Калноки, последвани от солидарна реч на

италианския външен министър Ди Робилант и от двусмисленото поведение на Германия, са сигнал за активизиране на европейската дипломация. В Петербург правилно схващат, че в българо-руското противоборство настъпват усложнения, особено след провала на мисията на Каулбарс и скъсването на дипломатическите отношения с княжеството. Налага се руското правителство да внесе успокоение в европейския концерт. Със специална декларация по българския въпрос то уверява, че ще действа с мирни средства в духа на съществуващите договори. Това, разбира се, не означава намаляване на активността на царската дипломация. Поредният ход на Петербург е още по-несполучлив – издигната е кандидатурата на грузинския княз Николай Д. Мингрели, обвързана с предварително условие за промяна в състава на регентството и правителството и избори за ново събрание. Тази кандидатура е категорично отхвърлена не само в София, но и в Лондон, Виена и Рим. С нея обаче се поставя началото на официалното обсъждане на българския въпрос от европейските сили.

Българските управляващи среди са подготвени вече за този обрат с избраната от ВНС делегация пред Европа. В София се опитват да превърнат слабостта на Великите сили – Берлинския договор, в свое преимущество. Делегацията е мотивирана с берлинските договорености, които задължават българските управляващи среди да се отнасят до силите преди избора на княз. Тя трябвало да се срещне с високопоставени държавни дейци – германския канцлер О. Бисмарк, английския министър-председател Солзбъри и външните министри Калноки (Австро-Унгария), Гирс (Русия), Ди Робилант (Италия) и Е. Флуранс (Франция). Българските пратеници потеглят на 20 ноември 1886 г. На път за Виена те спират в Белград, за да засвидетелстват благодарност за приятелското разположение на сръбското правителство и задоволство от възстановяване на отношенията между двете страни. Подкрепата на Белград, а също и на Букурещ е от голямо значение за регентството.

В австроунгарската столица Стоилов, Греков и Хаджикалчов са приети сърдечно и имат важни срещи с дипломати и държавни дейци. В разговорите си с Калноки те разбират, че двуединната монархия одобрява политиката на регентството и ще помогне за излизане от кризата и за намиране на княз. Виенската дипломация даже ходатайства в Берлин за приемане на българските делегати поне като частни лица. От особено значение е срещата с руския посланик княз А. Б. Лобанов-Ростовски, от когото трябва да се разбере дали депутацията ще бъде допусната в Петербург. Отговорът е отрицателен – Русия не признава нито правителството, нито събранието, по чието решение е организирана мисията.

През десетдневния си престой във Виена Стоилов, Греков и Хаджикалчов правят проучвания за евентуален кандидат за българската корона, който би се съгласил да дойде в България, ако бъде избран от Великото народно събрание. Те влизат във връзка с принц Фердинанд Сакс-Кобург-Готски, чиято кандидатура се приема благосклонно от австроунгарската дипломация. В телеграма до Начович делегатите съобщават, че князът е „спечелен за бъл-

гарското дело“ и е готов да направи постъпки пред император Франц Йосиф и пред руското правителство¹⁶. В София са обнадеждени, макар че очакват големи трудности от страна на Петербург.

По-нататък мисията на българската депутация се развива нееднозначно: в Берлин препоръчват разбирателство с Русия, в Лондон поздравяват българите за „твърдата им съпротива срещу чуждото господство“, но с оглед желанието си за преизбиране на княз Александър I съветват да не се бърза, в Париж внушават отстъпчивост пред руските искания, а в Рим изразяват симпатии към България и подсказват да се прибегне до посредничеството на Високата порта за нормализиране на отношенията с Петербург. Дипломатическата обиколка само потвърждава разнобоя между великите сили и показва, че нито една от тях не желае да се ангажира с официална подкрепа на която и да е кандидатура за български княз. „С една дума – записва в дневника си Стамболов, – малко работи има, които могат да ни дадат кураж за продължение на борбата, която досега водихме срещу русите. Но ние ще я продължаваме, че каквото даде Бог“¹⁷.

Междувременно Портата влиза в ролята на посредник. В Цариград е повикан Др. Цанков като представител на русофилската опозиция за преговори с турските управляващи среди, тук е и специалният български пратеник д-р Г. Вълкович, пристигат и тримата делегати по Европа. Великият везир Кямил паша иска чрез помирение на политическите партии да се постигне съгласие за съставяне на смесено регентство и правителство за удовлетворяване на Русия. Така можело да се смекчи руското недоволство, без да се променя следваният от регентството курс. Идеята е в духа на турската политика по българската криза – да се избягват усложненията, но тайно да се подкрепят софийските управници, тъй като намаляването на руското влияние в България се желае от Цариград. Неслучайно Кямил паша съгласува всичките си предложения чрез д-р Вълкович, Стоилов, Греков и Хаджикалчов с българското правителство.

Преговорите между Цанков и турските управляващи кръгове се водят от началото на януари до средата на февруари 1887 г. В тях, макар и неофициално, участват английският посланик Уайт и руският му колега Нелидов. Програмата на Цанков, озаглавена „Проект за мирно разрешаване на българската криза“, е в духа на руските искания. Тя съдържа 6 точки – премахване на регентството; съставяне на коалиционно правителство, в което най-важните постове да се дадат на цанковистите, а военният министър да е руснак; възстановяване на службите им на офицерите-детронатори; да се свика Велико народно събрание, което да избере руския кандидат княз Мингрели за български владетел; да се ревизира Конституцията. Софийските управляващи кръгове са далеч от мисълта да сключват споразумение с опозицията. Те застават на позицията, че промените в управленските органи могат да се извършат от съществуващото ВНС, и то при условие, че Портата представи кандидат за престола. Все пак, за да не се охладят отношенията с турското правителство, а и предвид съветите на Великите сили да се даде удовлетворение на Русия, от София демонстрират готовност за компромис.

В края на януари Начович телеграфира на Вълкович, че на опозицията могат да се отстъпят едно регентско място и два министерски поста. В хода на преговорите той непрекъснато напомня, че Високата порта трябва да предложи на България „приемлив кандидат“. „Сичките наши свиждания и преговори са маневри – докладва от Цариград Стоилов, – за да произведем убеждение, че ние сме готови да направим всичко, което е съвместимо с реда и тишината в България и с независимостта и правата на отечеството ни, и че вината и причината на нашата несполука е Цанков и русите“¹⁸. Впрочем, прекъсването на преговорите не е изненада за никого.

Руската дипломация отдавна не вярва във възможностите за легална промяна в състава на регентството и неговото правителство. Според нея създаването на ново правителство е възможно само при насилствено отстраняване на софийските управници от властта. Това можело да стане със силите на военната емиграция, която трябвало да получи морална и материална подкрепа. Още по време на преговорите в Цариград руският самодържец е категоричен: „Единствената надежда е в движението на военните емигранти, останалото е празна работа. Всичко това ме убеждава все повече и повече, че ние трябва да поддържаме материално и с пари военното движение и само това средство ще помогне. Всички споразумения впрочем, както и преговорите с партиите са глупост и безсмислица и нищо не променят“¹⁹.

В началото на 1887 г. офицерите емигранти в Румъния създават комитет за подготовка на въоръжено въстание в България. Те установяват връзка с началника на Силистренския гарнизон кап. Хр. Кръстев и с офицери от Русенския гарнизон, които са спечелени за идеята. Направени са опити да бъдат привлечени към заговора и съмишленици от други военни части в страната. Организаторите получават подкрепа от страна на руския дипломатически представител в Букурещ Хитрово. В специално въззвание към българския народ те изтъкват необходимостта да се свалят установеният в страната режим. „Българите – пише той в документа – трябва сами да се справят с тая шепа предатели“²⁰.

Бунтът избухва преждевременно в Силистра на 17 февруари 1887 г., а в Русе – на 19 февруари. Той е потушен от правителството с помощта на войскови части от Русе, Шумен и Варна. Ръководителите на въстанието са арестувани и съдени от военно-полеви съд. Девет души са осъдени на смърт чрез разстрел – майор Ат. Узунов, майор О. Панов, кап. Г. Зеленогоров, поручик Кръстенияков, подпоручиците Кожухарски, Тръмбешки, Енчев, Т. Кърджиев и Ал. Цветков.

В потушаването на русофилските бунтове дейно участие вземат дружинките „България за себе си“. Тези структури се създават в много градове и села на страната в края на 1886 г. и началото на 1887 г. със задача да подкрепят политиката на регентството и неговото правителство. Те получават съдействие не само от централните и местните органи на властта, но и от бригадните командири и войсковите началници. На практика дейността им се изразява в тероризиране на опозицията, натиск върху населението и органи-

зиране на обществена подкрепа на управляващите. С бруталното си поведение в подкрепа на правителствената политика дружинките задълбочават разделения и противопоставянето в българското общество²¹.

Правителството смазва метежите и взема мерки да заглуши всеки опозиционен глас в страната. Още на 19 февруари в София са арестувани видни политически дейци от русофилските среди: П. Каравелов, М. К. Сарафов, Ст. Данев, Ант. Франгя, Ил. Цанов, Г. Орошаков, П. Станчев, Ил. Георгов, Д. Ризов, Ал. Людсканов, Н. Сукнаров, Ив. П. Славейков, майор К. Никифоров и др. Вечерта задържаните в Черната джамия са малтретирани – на побой е подложен даже бившият министър-председател П. Каравелов. Арести на заподозрени лица са извършени и в провинцията. Следва нова вълна от уволнения на военни, интерниране на граждански лица и емигриране от страната. Целта на властите е да се сплаши населението и да се покаже силата на правителството. Бруталните насилия създават драматична обстановка в България и zlepоставят управляващите кръгове в международен план.

Изострянето на българската криза съвпада с рязко влошаване на международната обстановка. В началото на 1887 г. нараства напрежението в отношенията между Франция и Германия, засилва се нестихващият антагонизъм между Англия и Русия и тлеещото недоверие между Австро-Унгария и Русия. Събитията в България допълнително усложняват международната конюнктура. Очертава се ново прегрупиране на Великите сили в духа на Бисмарковата система на съюзи. Възобновен е Тройният съюз (Германия, Австро-Унгария и Италия), допълнен с два нови договора – итало-немски и итало-австроунгарски, чийто основен смисъл са взаимни задължения за спазване на статуквото в Изтока, района на Средиземноморието и на Балканския полуостров.

Създава се и нов блок – на Средиземноморското съглашение, между Англия, Италия и Австро-Унгария, с което трите държави поемат ангажимент да поддържат статуквото в Средиземноморския басейн – Черно море, Егейско море, Адриатическо море и северните брегове на Африка. Те се задължават да попречат на друга държава да нарушава статуквото. По същество съглашението е антируска и антифренска коалиция. Германия формално не влиза в него, но съобразява близоизточната си политика с принципите му. За да не допусне руско-френско сближаване, Бисмарк продължава да демонстрира пред Петербург приятелски отношения в рамките на Съюза на тримата императори, чийто срок изтича през март 1887 г. и не се възобновява. Съюзническата обвързаност между Англия, Австро-Унгария, Германия и Италия изключва всяка открита чужда намеса в България и следователно е в подкрепа на политиката на управляващите среди в София.

След потушаването на войнишките бунтове в Силистра и Русе настъпва нов етап в развитието на българската криза. Регентството и правителството разбират, че продължаването на безкняжието крие големи опасности за страната както във вътрешен, така и в международен план. Изходът е да се избере княз, без да се търси предварителното одобрение на Великите сили. За тази цел трябвало да се намери кандидат, готов да приеме избора и да

дойде в България въпреки съпротивата на Русия и преди решението на силите, подписали Берлинския договор. На 15 март 1887 г. д-р К. Стоилов потегля за Виена, натоварен с мисия да разбере дали бившият княз Александър I е съгласен да бъде отново избран и да се върне в страната без съгласието на европейските държави. При отказ трябвало да се преговаря с принц Кобург, ерцхерцог Йохан Салватор или някой друг кандидат, склонен да приеме българските условия. Стоилов има за задача да работи и за намиране на много необходимия в момента външен заем.

Княз Александър I не скрива желанието си да бъде преизбран, но поставя няколко условия. Той иска, преди да стъпи на българска земя, да бъде признат от Англия, Австро-Унгария, Италия, Германия и Турция; ВНС да провъзгласи независимостта на княжеството и той да заеме престола като независим владетел. В София схващат опасностите от възприемане на този вариант. Още повече, че проникналите в печата сведения за намерението на българските управляващи среди да се провъзгласи независимостта и да се избере отново бившият княз алармират европейската дипломация. Във Виена, Рим, Лондон и Цариград остро осъждат евентуалното нарушаване на Берлинския договор от страна на България. „Ако провъзгласим независимостта си – предупреждава от Цариград д-р Вълкович, – всички ще ни изоставят и ще се отнесат враждебно с нас“²².

На Стоилов екстрено е наредено да продължи мисията си в съгласие с изготвената програма. Българският пратеник подновява срещите си с принц Кобург, разговаря и с други евентуални претенденти – ерцхерцог Й. Салватор и Емил Рудолф фон Шьолах-Каролай. От София настояват да бърза поради настъпилите разногласия в управляващия екип. Регентите Стамболов, Муткуров и Живков, както и министрите-консерватори Начович и Стоилов отстояват становището, че международната обстановка не е благоприятна за преизбиране на бившия княз. Противоположна е позицията на министър-председателя Радославов и на военния министър полк. Николаев, които се обявяват в полза на Александър I. Около тях се групират висши военни, много от привържениците на южнобългарската Либерална партия, част от активните дейци на Съединението. Тези политически сили са в постоянна връзка с бившия княз, който в кореспонденцията си подхранва надеждите, че при подходяща обстановка може да се завърне в България.

Противоречията между двата лагера се задълбочават от сблъсъка между Радославов и Начович, който е недоволен от бруталното поведение на някои министри и ведомства спрямо чужденците и чуждите дипломатически представители в страната. Външният министър даже подава оставка, но правителствената криза е преодоляна с енергичната намеса на Стамболов. Ожесточената борба за властта в управляващия екип се води на фона на влошената обстановка в страната поради безотговорните насилия над населението²³. Това признава даже членът на правителството Начович в писмо до д-р Вълкович. „Положението в провинцията е такова – пише той, – щото ерата на регентството ще са слави като ерата на Муравиева в Полша. Греков ми раз-

каза за такива ужасни произволи, щото описанията на руските вестници остават като хвалби или гъделичкания на правителството“²⁴.

В края на май 1887 г. след неколкократно запитвания от София княз Александър I декларира категоричния си отказ да се кандидатира за българския престол. Това усилва позициите на регентите и техните привърженици. Действията на българската дипломация се концентрират около кандидатурата на принц Кобург, което не остава тайна за европейските кабинети. Реакцията е серия от взаимно обезсилващи се дипломатически инициативи. За да предотврати избора на Фердинанд като евентуален проводник на австроунгарските интереси в княжеството, Англия лансира за претендент втория син на шведския принц Оскар Карл Август. Активизира се и руската дипломация, която предлага в България да се изпрати ген. К. Ернрот в качеството на княжески наместник, който да управлява страната до избора на княз. Бисмарк отказва да подкрепи инициативата на Гирс, Австро-Унгария се дистанцира, а Високата порта я отхвърля. „В. везир ми каза – докладва д-р Вълкович от Цариград, – че В[исоката] порта ще представи на одобрение на в. сили само онова лице или лица, които са угодни на българите...“²⁵

Успокоени от подкрепата на турското правителство и от разногласията между Великите сили, българските управляващи среди правят решителната крачка. На 25 юни 1887 г. свиканото в Търново Велико народно събрание избира за княз на България Фердинанд Сакс-Кобург-Готски. Изборът е рискован, защото не се знае как ще реагират Великите сили, подписали Берлинския договор. Пък и новоизбраният княз изразява готовност да дойде в България, след като „бъде утвърден от Високата порта и признат от силите“. С тази задача е натоварено съставеното на 28 юни ново правителство с министър-председател д-р К. Стоилов и членове: Начович – министър на външните работи, Странски – министър на вътрешните работи, Ст. Чомаков – министър на народното просвещение, и майор Р. Петров – министър на войната. Управлението на министерствата на правосъдието и на финансите се поема от Стоилов. Регентството успява да наложи своя политически курс и да отстрани от властта Радославов и Николаев.

Реакцията на силите е в духа на следваната от тях до този момент политика. Тъй като не признава законността на Великото народно събрание, Русия е категорично против избора, Франция също го смята за нелегитимен. Австро-Унгария, Италия и Англия се произнасят уклончиво, че биха приели всеки кандидат, който отговаря на изискванията на Берлинския договор. Германия се скрива зад формулата, че няма да предприеме нищо без останалите Велики сили. Отговорите на европейските кабинети не изненадват българското правителство, което разбира, че може да постигне успех само ако продължи по избрания вече път²⁶.

Докато Силите взаимно се дебнат и гадаят дали принц Кобург ще рискува да отиде в България, в София му приготвят униформа на главнокомандващ българската войска и уточняват маршрута на неговото пътуване. На 2 август 1887 г. Фердинанд полага клетва пред ВНС в Търново и тържествено

е коронясан за княз на България. Със специална прокламация към българския народ той благодари за избора и обещава да управлява страната в съгласие с Конституцията. Веднага след това събранието е закрито, властта на регентите е прекратена, а правителството на д-р Стоилов подава оставка.

На този етап картата „свършен факт“ се оказва печеливша. Българските управляващи среди успяват да наложат своя изход от кризата – намиране на княз и довеждането му в България като средство за защита на националната самостоятелност. С това приключва периодът на регентството и се слага край на най-острия етап от българската криза.

§ 2. ЖЕЛЯЗНАТА РЪКА НА СТАМБОЛОВ

Изборът на Фердинанд Сакс-Кобург-Готски за български княз внася промени в характера и развитието на българската криза. Тя загубва своята острота, но продължава с нов акцент – неуреденото международно положение на страната. Наистина князът не е признат от Великите сили, но с идването му в България се слага край на мъчителния период на безкняжие, което ограничава възможността за чужди вмешателства. Създават се предпоставки за известно нормализиране на държавния и на стопанския живот. Полаганите за търсене на княз усилия сега могат да се насочат към правилното функциониране на държавната машина и за решаване на наболелите проблеми на икономическото и културното развитие.

Първата грижа на княз Фердинанд е да формира кабинет. На 20 август 1887 г. е съставено ново правителство с министър-председател Ст. Стамболов. Останалите министри са: д-р Г. Странски – на външните работи, Г. Начович – на финансите, д-р К. Стоилов – на правосъдието, Г. Живков – на просвещението, и полк. С. Муткуров – на войната, а министър-председателят е и министър на вътрешните работи. Както се вижда, в кабинета влизат трима бивши регенти и трима министри от предишното правителство, като доминиращата фигура е Стамболов.

Съставът показва, че основните насоки в следваната до момента политика ще се запазят. Те са представени от официозния вестник „Свобода“ като защита на родината, короната и конституцията²⁷. В конкретната ситуация тази патриотична платформа има определен подтекст – недопускане на чуждо, по-специално руско, вмешателство във вътрешните работи на страната, която се радва на конституционен ред.

Правителството трябва да действа при неблагоприятни вътрешни и външни условия. Страната отдавна изпитва финансови затруднения, държавната машина се нуждае от усъвършенстване, опозицията е разстроена, но не е унищожена, в армията има много привърженици на княз Александър I. Международното положение на България също не е добро, макар че пристигането на Фердинанд не довежда до пълна изолация, каквито са първоначалните опасения на регентите. Само германският генерален консул и френският дип-

ломатически агент в София получават нареждане да се държат резервирано. Останалите представители установяват официални отношения с правителството, а с княза поддържат частни връзки. Високата порта е в постоянно съприкосновение със софийските управници чрез д-р Вълкович в Цариград и турско комисарство в българската столица.

Руската дипломация запазва непримиримостта си – присъствието на Фердинанд в България е обявено за незаконно и всички действия за отстраняването му са оправдани и ненаказуеми. Официално тя прави постъпки пред Портата в България да бъде изпратен ген. Ернрот в качеството на регент с прерогативи на княз, който да състави ново правителство и да проведе избори за ново ВНС без участието на южнобългарското население. Франция подкрепя инициативата, Германия изказва съчувствие, а Италия, Англия и Австро-Унгария предупреждават Портата за лошите последици от всяка акция, предприета без тяхно съгласие. Притиснато от Русия, турско правителство възприема подход, който знае, че е неприложим – иска от Великите сили програма, по която да действа. За да тушира руското недоволство, на 10 август 1887 г. то адресира до българското правителство нота, с която съобщава, че Османската империя и европейските държави смятат присъствието на Фердинанд в България противно на постановлението на Берлинския договор. Тайно великият везир Кямил паша успокоява княза и уведомява софийските управници, че могат да не отговарят на нотата. Съветът е послушан²⁸.

Създадената след едногодишното управление на регентството обстановка определя основните задачи, с които трябва да се справи Стамболовото правителство: стабилизиране на обществения ред и излизане от международната изолация чрез признаване на княз Фердинанд от Великите сили. Двете задачи са взаимно обусловени, затова по тях се работи паралелно. В отделни моменти всяка от тях придобива по-остър характер и заема доминиращо място в официалната държавна политика.

И все пак като че ли по-важно е положението в страната. Защото укрепването на властта на правителството и на положението на новоизбрания княз, смазването на всяка съпротива срещу възприетия политически курс и успешното материално и духовно развитие на държавата биха отнели претекстите за чуждо вмешателство. При съществуващото между Великите сили разноезичие по българския въпрос това е обещаващият ход, на който Стамболов залага. Със завиден държавнически нюх и желязна ръка той се заема да сложи ред в държавата. Подкрепят го националистическите групи, които вървят след него по време на управлението на регентството – част от старата Либерална партия, южнобългарските либерали, кръгът на З. Стоянов и Д. Петков, зад които стоят дружинките на „България за себе си“.

Опозиционните сили не са единни и организирани. Водачите на русофилските партии са преследвани, много от тях емигрират, като Др. Цанков, М. Маджаров, Ив. Ст. Гешов и др. При това Каравелов и последователите му не признават избора на Фердинанд и настояват за споразумение с Русия, а цанко-

вистите са за изгонване на княза с руска помощ и за установяване на пълно руско влияние в княжеството. След довеждането на Фердинанд в България южнобългарските съединисти се отделят от Цанков и се обявяват против въоръжената борба за сваляне на Стамболовия кабинет и за изгонване на княза.

Тези разпокъсани опозиционни сили не са опасни за правителството и то взема крути мерки за пълното им политическо елиминиране. На 31 август тълпа от 50–60 души, водени от Д. Петков, извършва погром над дома на Каравелов, а след това напада печатницата на К. Кушлев, където трябвало да се печата в „Търновска конституция“. Подобни акции на „патриотични“ граждани се извършват в цялата страна. Повсеместният натиск разстройва всякакъв организационен живот и прекъсва връзките между последователите на отделните партии. Спирането на печатните органи на опозицията при тогавашните комуникативни връзки има парализиращ ефект в цялата страна, в която се чува само гласът на официоза „Свобода“.

Не е пощадена и църквата, която също не признава княза и не може да приеме скъсването на традиционните връзки с Русия. В софийската митрополия нахлува тълпа, която настоява Климент в триднешен срок да напусне столицата. Обръчът се стяга и около твърде безобидната опозиционна група на Радославов, която приема избора на Фердинанд, но се обявява против Стамболов. При това положение сериозна заплахата за управляващите представляват само офицерите емигранти, които продължават заговорническата си дейност. В края на 1887 г. в страната нахлуват въоръжените чети на кап. П. Набоков и кап. П. Боянов, бързо разгромени от властите²⁹.

На 30 август е вдигнато извънредното положение и са насрочени избори за Пето обикновено народно събрание. В тях взема участие малка част от населението, което е естествено след преживените сътресения и при бруталните действия на управляващите. В такава обстановка българите обикновено реагират с пълна резигнация – своего рода пасивна съпротива. А там, където пред урните застават повече избиратели – в Кутловица (дн. Монтана), Плевен, Хасково, Горна Оряховица и др., – са извършени насилия и даже има убити. Както свидетелства Т. Васильов, изборите са придружени „с изстъпления и кръвопролития, каквито никога дотогава, па и после не са бивали в България“³⁰. В резултат на предприетите мерки мнозинството от депутатите са от привържениците на правителството.

Първата редовна сесия на V ОНС е открита на 15 октомври 1887 г. е тронно слово на княз Фердинанд. В него се изтъква, че в страната цари ред, което е гаранция за спечелване на симпатиите на султана и на Великите сили. Подтекстът на това лаконично изявление е решимостта на управляващите среди да поддържат установения порядък, за да може да се постигне международно признание на Фердинанд. Народното събрание обсъжда и гласува бюджета и редица закони, отнасящи се до устройството на съдебната система, на окръжните съвети, на пограничната стража и др. Най-важните са приети в края на сесията на парламента.

На 14 декември 1887 г. е гласуван Законът за изстребление на разбойни-

чеството. То трябва да даде правна санкция на усилията да се ликвидира разбойничеството, появило се през размирната 1886–1887 г. Действията на различни банди, убийствата по пътищата и похищенията за откуп разстройват нормалния живот в страната и я злепоставят пред външния свят. Законът предвижда съдене на заловените от военно-полеви съдилища по късата процедура. Но в него има и разпоредби с политически оттенък. Така според член 13 на полеви съдилища са подсъдни всички, които вдигат бунт в държавата. А съгласно член 12 селата, които укриват разбойници или отказват помощ при преследването им, се подлагат на екзекуция, т. е. на тяхна издръжка се изпращат за определен срок войсковы части.

Тези два члена се тълкуват твърде широко от властите и веднага са приложени по отношение на политическите противници и селячеството. Режимът има нужда от пълно подчинение, каквото демократическият дух на Конституцията не може да гарантира. Ефектът от действието на закона по отношение на разбойничеството обаче се забавя. Така през лятото на 1888 г. банда на братя Николови залавя придворния фотограф Ив. Карастоянов, който отивал при княз Фердинанд в Рилския манастир. В преследването на различни шайки са включени големи части войска и полиция и разбойничеството е премахнато чак през 1889 г.

На 13 декември 1887 г. Народното събрание приема Закон за печата, чийто автор е министърът на правосъдието д-р К. Стоилов. В общи линии той повтаря „Наказателен закон за престъпленията по печата“ от декември 1883 г., съставен пак от Стоилов и отменен от правителството на Каравелов през 1885 г. Новият закон дава право на всеки пълнолетен българин с граждански и политически права да бъде издател или редактор. Той брани от нападки в пресата безопасността на държавата, неприкосновеността на княза, министрите, народните представители, обществените и правителствените учреждения, духовните лица, офицерите. За престъпление се смята всяко подбуждане „на непослушност или неизпълнение на законите или законовите разпореждания на властта...“³¹. Предвижда се 7-дневен срок за разпледане на делата по печата. Независимо от това, че въвежда известни ограничения, сам по себе си законът е добър с оглед равнището на политическата култура в страната. Важното е при какви условия и как ще се прилага. А условията в България са все още далеч от нормалните, защото правителството не допуска критика на възприетия политически курс и налага контрол върху всички власти, включително и независимата съдебна власт. Законът се използва против опозиционните вестници, които са принудени да прекратят съществуването си.

Стамболов преследва не само противниците на официалната политика, но и всички по-самостоятелни и влиятелни дейци. „На тая политика – пише в спомените си Т. Васильов – служеха и дипломация, и правосъдие, и войска, и поща, и телеграф, и печат. Тук-таме само от време на време се чуваха слаби екове на независимо мнение или на протест, ала те бяха гласове в пустиня“³². През пролетта на 1888 г. е организиран процес срещу майор Хр. Попов, обвинен в материални злоупотреби. Майорът е участник в Сръбско-българската

война, виден деец на контрапреврата и човек с обществен авторитет. Близостта му с княз Фердинанд и неговото независимо поведение го правят опасен за премиера като потенциален претендент за поста военен министър. Скалъпеният процес отстранява майор Попов от армията, но довежда до първото сблъскване между всеилния Стамболов и стремящия се към повече власт Фердинанд. Той предизвиква безпокойство сред част от офицерите и дава възможност на княза да укрепи връзките си с ръководния състав на войската.

Появяват се сериозни пукнатини и в управляващия страната екип. Бруталният натиск на Стамболов и Муткуров над съдебните власти се посреща с недоволство и от техните съюзници в кабинета – Стоилов и Начович, които заплашват с оставка. С големи усилия Стамболов предотвратява правителствената криза, която много би усложнила неговото положение³³. Все пак в края на 1888 г. двамата бивши консерватори напускат кабинета и са заместени от Д. Тончев – министър на правосъдието, и Ив. Салабашев – министър на финансите.

През 1888 г. режимът не само успява да задейства отделните механизми на държавната машина, но и да обърне поглед към стопанските и финансовите проблеми на страната. През лятото на същата година е завършена и пусната в експлоатация железопътната линия Цариград–София–Вакарел, която осигурява пряката връзка с Централна и Западна Европа. Правителството оценява възможността на съобщителните връзки за развитието на икономиката и прокарва в есенната сесия на V ОНС програма за построяване на железопътните линии Ямбол–Бургас, Каспичан–Шумен–Търново–Севлиево–Ловеч–Плевен–София и София–Кюстендил, както и пристанищата Варна и Бургас. Железопътните линии ще се строят по стопански или концесионен начин и ще се експлоатират от държавата. Започва мащабно изграждане на пътната мрежа в страната.

Стремежът към ускорено обществено строителство изисква значителни капитали, с каквито страната не разполага. За тази цел трябвало да се сключи външен заем, необходим и за разплащане на неотложни дългове. Повече от две години българската дипломация прави настойчиви постъпки да получи заем от чужбина, но те са посрещани сдържано поради несигурното положение на страната. На 5 октомври 1888 г. е сключен първият външен заем в Лондон, който е свързан със спогодбата за откупуване на железопътната линия Русе–Варна от английската компания концесионер. Той е в размер 46 777 500 лв. номинални при 6% годишна лихва, погасим за 33 години. Средствата отиват за погасяване на вноски от източнорумелийския дълг, за изплащане на линията Русе–Варна, на разходите по строителството на линията Цариград–Вакарел и за закупуване на военни припаси. Заемът е кратък отдых за българското съкровище, защото нуждата от вливане на капитали в страната остава³⁴.

Поради ограничените си възможности правителството не може да окаже ефективна помощ на местната индустрия. Още в края на 1887 г. депутатът Хр. Дюкмеджиев внася в първата редовна сесия на V ОНС „Предложение за

повдигане на местната народна промишленост“, подкрепено от 169 депутати. Предложението е програма за насърчаване на националното производство чрез задължително изкупуване на местни стоки, отстъпки на българските индустриалци при строеж на фабрики, внос на машини, сключване на договори за готова продукция и др. То не е прието по външнополитически причини – в момента се водят преговори за сключване на външен заем и сключване на търговски договор с Англия, с което трябва да се направи пробив в ограничителните за България икономически клаузи на Берлинския договор. На този етап кабинетът се ограничава с отпускане на безлихвени заеми на отделни собственици на индустриални предприятия и даване на концесии на производители, които се освобождават от данъци и такси, ползват намаление при превоз и други привилегии. Концесионният принцип е прокаран и в приетия през 1887 г. закон за сключване на търговски договори с други държави.

Колкото и да са плахи, първите действия за покровителстване на местната индустрия показват, че посоката е избрана. За да бъде изработена една цялостна икономическа програма, трябвало да се проучи състоянието на стопанството и да се набележат мерки за развитието му. С тази цел през 1888 г. към Министерството на народното просвещение е създадена специална Индустриална комисия. Положени са грижи и за развитието на вътрешната търговия. През 1888 г. Народното събрание приема Закон за монопола върху солта и Закон за мерките и тегликите, с който се заменят старите мерни единици с нови от европейската мерна система.

Интензивната законодателна дейност на правителството обхваща и други сфери на обществения живот. В есенната си сесия през 1888 г. V ОНС приема Закон за адвокатите, закон за амнистия на политическите престъпници, изключващ „главатарите и инициаторите“, Закон за Висшето училище и др. Странно, но факт – точно в трудната 1888 г. в София е открито Висшето училище, бъдещият университет.

Не по-малко активна е външнополитическата дейност на Стамболовия кабинет, независимо че резултатите са по-скромни. Тя е насочена към преодоляване на международната изолация на страната чрез подкрепата на Високата порта и приятелски разположените държави – Англия, Австро-Унгария и Италия. Управляващите в София целенасочено демонстрират вяност към съюзерена, което трябвало да покаже, че България стриктно спазва Берлинския договор. От Портата се очаква не само помощ срещу външен натиск, но и съгласие за уреждане на редица двустранни въпроси: пощенски, паспортен, митнически, железопътен и др. При това всички руски инициативи по българския въпрос се адресират чрез Цариград.

На 13 февруари 1888 г. руският посланик Нелидов с вербална нота до великия везир настоява Турция като съюзерен да уведоми официално българското правителство и Великите сили, че присъствието на Фердинанд в България е в нарушение на Берлинския договор и затова е незаконно. Русия няма да използва насилствени средства срещу княжеството и ще остави събитията на естественото им развитие. Посланиците на Англия, Австро-Унга-

рия и Италия посрещат постъпката с неодобрение и само представителите на Франция и Германия я подкрепят. Портата остава вярна на тактиката си да протакат и едва на 22 февруари съобщава в София съдържанието на руската нота, като същевременно дава да се разбере, че няма намерение да се намесва решително в българските работи. „Както султанът – съобщава д-р Вълкович от Цариград, – тъй и В. порта искрено желаят, щото Негово височество да не си отива“³⁵.

Отговорът на София е категоричен: „Избраният от българският народ княз Фердинанд Сакс-Кобург-Готски напълно отговаря на условията на този договор [Берлинския], както и на желанията и нуждите на българският народ, който по този начин, като изпълни предписанията на трактатите, очаква потвърждението на избранника си от сюзеренният двор“³⁶. Българското правителство отново дава да се разбере, че няма да отстъпи пред никакъв външен натиск. В същото време реакцията на силите на поредната руска инициатива показва, че скорошно признаване на Фердинанд не може да се очаква и усилията трябва да се насочат към отстояване на държавния суверенитет на страната.

Първото решително действие в това направление е по повод свързването на железопътните отсечки по международния път Виена–Цариград. През лятото на 1888 г. българската линия Цариброд–Вакарел е готова и правителството настоява да поеме експлоатацията и на малката отсечка Вакарел–Белово, построена от дружеството на Ж. Виталис, както и продължението Белово–Саранбей (дн. Септември). С това щяла да се гарантира сигурността на трафика по протежението на новопостроената в княжеството линия. Високата порта обаче отдава отсечката Вакарел–Белово за временна експлоатация на дружеството на Виталис, с което отново показва, че не признава владелските права на княза върху територията на Южна България.

В трудните преговори с Цариград правителството на Стамболов се мотивира с българското законодателство, което предоставя експлоатацията на железниците на територията на княжеството на държавата и не допуска функционирането на финансово-икономически дружество без оторизацията на официалните власти. Тъй като няма изгледи за разбирателство на базата на българските искания, Стамболов нарежда на администрацията да завземе насилствено линията Вакарел–Белово и да започне експлоатацията ѝ със собствен персонал и вагони. Акцията е извършена на 3 юли, а на 31 юли 1888 г. тържествено е открит международният трафик по железопътната линия Виена–Будапеща–Белград–София–Цариград. България не се отказва от експлоатацията на завзетата отсечка, макар че окончателното уреждане на въпроса става едва през 1894 г.³⁷ Защитени са не само икономическите интереси на страната, но и нейният суверенитет.

Поощрено от постигнатия успех, през есента на 1888 г. правителството на Стамболов предприема акция в подкрепа на българското население в пределите на Османската империя. В продължение на две години проблемът за завършване на националното обединение е изместен на заден план поради необходимостта да се реши княжеският въпрос. Връщането към него свиде-

телства за известна сигурност в София и за активизиране на българската външна политика по посока на най-важната национална цел. Инициатор на акцията е дипломатическият агент в Цариград д-р Вълкович, който получава уверения от италианския посланик барон А. Бланк за подкрепата на Италия.

След задълбочено обсъждане в Министерския съвет в София решават да привлечат вниманието на Англия, Австро-Унгария и Италия върху необходимостта от изпълнение на член 23 и член 62 на Берлинския договор за реформиране на македонските вилаети на Османската империя и да оказват натиск върху султана за издаване на владишки берати за българските епархии. Д-р К. Стоилов е натоварен с мисия да сондира отношението на италианските, английските и австроунгарските управляващи среди към евентуални български действия в Македония. В същото време Гр. Начович е изпратен в Цариград, за да проведе тайни разговори с чуждите дипломати. На екзарх Йосиф I е възложено да подаде прошения до Високата порта от името на българите във вилаетите, а в печата е инсинуирана кампания против турските зверства и в защита на поробените сънародници.

Българските сондажи са посрещнати доста хладно – Англия, Австро-Унгария и Италия се обявяват против поставянето на македонския въпрос и съветват България да прояви благоразумие. Те даже отказват подкрепа на исканията на Екзархията за назначаване на български митрополити и за официално признаване на българските общини. Оказва се, че внушенията на барон Бланк целят да се въвлече княжеството в авантюристични действия, за да се отклони международното внимание от италианската колониална експанзия в Източна Африка³⁸. Акцията завършва с пълен провал, но тя помага на амбициозния министър-председател да се върне към Каравеловата тактика по националния въпрос, само че сега тя се прилага с присъщата на Стамболовото управление твърдост. Нейната същност е към реализиране на националната кауза да се върви чрез постигане на частични облекчения на положението на поробените българи посредством преки преговори с турските държавници.

Първото следствие от този курс е строгото ограничаване на всеки опит в княжеството да се организира борба за освобождение на Македония и Одринско. По същото време – 1888 г., бившият министър-председател Каравелов пише: „Главното зло се изражава в постоянните минувания на чети, което не само не принася никаква полза на българщината в Македония, но напротив, величайша вреда... С тези движения правим услуга на най-върлите врагове, като им улесняваме задачата за изстребването на българщината. Та що могат да направят 50–60 души харамии на цяла една страна?“³⁹ Стамболов споделя тези разбирания и не се двоуми да се изправи срещу обществената съпричастност към съдбата на поробените сънародници, колкото и непопулярно да е това. Скоро към лагера на недоволните от режима и неговата политика ще се присъединят най-буйните представители на македоно-одринското движение..

1889 година е по-спокойна за правителството откъм вътрешнополитически трудности независимо от появилите се недоразумения в отношенията между Стамболов и княза и конфликта с Църквата. В края на 1888 г. в София

се свиква Св. синод със задача да обсъди някои неотложни църковни въпроси. Събралите се владци отказват да посетят Фердинанд и Стамболов, с което показват, че не признават княза. По нареждане на министъра на външните работи Странски Синодът е насилствено закрит, а митрополитите – върнати под стража в техните епархии. Инцидентът усложнява отношенията между правителството и екзарх Йосиф I и затруднява дейността на Българската екзархия⁴⁰. В момента обаче за Стамболов е важно да задуши всяко противодействие на официалната политика. Наистина възстановяването на реда в страната е забелязано от европейския печат, който дава висока оценка на държавническата дейност на правителството.

Управляващите в София правилно схващат похвалните изявления на Солзбъри, Калноки и даже на Бисмарк като поощрение на провежданата политика. Произнася се и император Франц Йосиф: „В България властвуват редът и спокойствието; радостно е да се констатира постоянният прогрес, който отбелязва тази страна въпреки тежкото си положение“⁴¹. В международната обстановка настъпват промени, които също работят в полза на България. На 22 февруари 1889 г. крал Милан се оттегля от сръбския престол в полза на сина си, малолетния Александър Обренович. В Англия и Австро-Унгария посрещат абдикацията на краля като успех на руската дипломация, който ще доведе до промяна в съотношението на силите на Балканите. Русия постепенно възстановява влиянието си в Сърбия, а това повишава значението на България в очите на антируски настроените сили.

Вниманието на Виена и Лондон към България става по-благоклонно, но заедно с това между тях започва подмолно съперничество. Британската дипломация навреме е констатирала изпреварващото икономическо проникване на двуединната монархия в княжеството, активното военно сътрудничество – главно превъоръжаването на българската армия от австроунгарски фирми. Пред опасността от засилване на политическото влияние на Виена в София Англия все по-често оказва съпротива на различните австроунгарски инициативи в района⁴².

Стамболов ясно се ориентира в променящата се международна обстановка и знае как да извлече дивиденди в полза на България. През март 1889 г. Гр. Начович е назначен за дипломатически агент във Виена. Обстоятелството, че Австро-Унгария първа от Великите сили се съгласява да приеме български представител, подсказва активизиране на двустранните връзки. Правото на представителство в една от големите европейски държави за България е успех в усилията да се защити държавният суверенитет. Чрез Начович правителството има възможност да установи по-пряк контакт с австроунгарските управляващи среди и да действа по-самостоятелно за уреждане на интересуващите го въпроси с международен характер.

Същия политически ефект има и решаването на някои важни с оглед на икономическото развитие на страната въпроси. На 11 ноември 1889 г. между България и Великобритания е подписана временна търговско-митническа спогодба за срок от една година и възможно продължение до 1 януари 1892 г.

Според нея внасяните в България английски стоки се облагат с мито в размер 8% от стойността, с такса 1/2%, както и с търговските данъци, установени в страната, без накърняване на уговорката за най-облагодетелствана страна. Българските земеделски или промишлени продукти, внасяни в Англия, се облагат със същите мита. Това е първата самостоятелна търговска спогодба на България, чрез която тя се измъква от наложеното ѝ от Берлинския договор подчинение на договорите, сключени между Османската империя и Великите сили. Направена е важна стъпка по пътя към еманципиране в европейския свят. По този повод австроунгарски дипломат записва в дневника си: „Всяка подобна крачка води до издигането на авторитета на правителството пред европейските държави, което е знак за постигане на необходимото признание“⁴³.

На следващата година княжеството подписва подобни външнотърговски споразумения и с Германия, Франция, Италия и Австро-Унгария. Почти по същото време – 1890 г. – е сключен и външен заем с Лендербанк, Виена, използван за нуждите на жп строителството и за военни доставки. Съдействието на виенската дипломация за уреждане на заема означава недвусмислена подкрепа за Стамболовото правителство и неговата политика. Постигнатите успехи повишават самочувствието на управляващите в София. През есента на 1889 г. княз Фердинанд предприема първото си задгранично пътуване след двегодишния си престой в страната. В дипломатическите среди пътешествието из Европа, макар и инкогнито, се преценява като доказателство за стабилното положение на княжеския трон.

Последвалите събития в България в еднаква степен потвърждават и опровергават това заключение. В началото на 1890 г. светът научава, че в София е разкрит и потушен заговор на български офицери начело с майор Коста Паница за изгонване на княз Фердинанд и сваляне на Стамболов от власт. Всъщност става дума за една успешна инсценировка от страна на министър-председателя. Защото истинска подготовка на заговор не съществува, а по-скоро има планове, кроежи и агитации. На Стамболов отдавна е известно, че част от офицерите са враждебно настроени спрямо режима, че дейците на македоно-одринското движение са недоволни от политиката по националния въпрос. Един от тях е буйният майор К. Паница, който агитира против княза и правителството, а тайно търси подкрепа от руска страна за осъществяване на въоръжен преврат. Основният му мотив е, че Македония не може да се освободи без съдействието на Русия, което ще бъде получено чрез отстраняване на управляващите в България.

Намерението на майор Паница е посрещнато с надежди от руската дипломация. Отказът на Петербург от намеса в българските работи, обявен с декларацията от февруари 1888 г., означава, че промяна на положението в България трябва да се извърши с български средства – сваляне на Стамболовото правителство чрез заговорническа акция или изгонване на княз Фердинанд от самото правителство. При възможност да се осъществи един от тези варианти Русия е готова да оказва задкулисна политическа и материална подкрепа на русофилските сили в България. През 1888 и 1889 г. царската дипло-

мация търси контакти със Стамболов за нормализиране на отношенията между двете страни на базата на отстраняване на Фердинанд от българския престол. До разбирателство не се стига. Затова на съобщението за подготовка на заговор в България император Александър III слага резолюция: „Желая им от душа пълен успех“⁴⁴.

Конспирацията още зрее, когато Стамболов решава да представи шумните агитации на майор Паница за подготвен заговор и да накаже подозрителните лица. Той гони няколко цели – да сплши недоволните от режима, да предупреди Фердинанд, че все още е зависим от правителството, и да покаже на Великите сили, че България не може повече да съществува при ненормалните условия, в които е поставена⁴⁵. Планът е реализиран с преднамерена суровост – майор Паница е осъден на смърт и разстрелян, съмнителните офицери са изгонени от страната или уволнени, а Вълкович е натоварен да започне поредната офанзива пред Високата порта за признаване на княз Фердинанд. Натискът на българската дипломация е подплатен с шантажа, че бездействието на сюзеренната власт ще принуди правителството да провъзгласи независимостта на България.

В Цариград посрещат с безпокойство агресивния тон на София, макар че нито една от Великите сили не показва благосклонност към българската настойчивост. Този път обаче Стамболов е решен да действа енергично и без колебание. Без съмнение той знае, че международното признаване на Фердинанд едва ли ще се постигне, но чрез повдигането на въпроса биха могли да се издействат други отстъпки от страна на Портата. До този момент лоялното поведение спрямо сюзеренната власт не дава реални резултати по главния проблем, който вълнува българската общественост – съдбата на поробените сънародници.

Още през пролетта на 1889 г. Вълкович с писмо до Гр. Начович обръща внимание върху „страданията на нашите братя в Турция“ и констатира: „Широко е на ония, които живеят в свободна земя, но дали е изражение на патриотизма да забравят, че два милиона българи пъшкат под игото на турците, подпомогнати от гърци, руси и австрийци? Три цели години става, дете сме се сближили с турците, а те от ден на ден и колкото усещат, че сме слаби и без защита, толкова повече угнетяват нашите еднородци с цел да ги разцепят на гърци, протестанти, сърби и католици“⁴⁶. На свой ред заговорническата дейност на Паница и неговите сподвижници от македоно-одринското движение показва, че е опасно да се пренебрегват обществените настроения в полза на поробените сънародници и е наложително да се предприемат действия в тази насока.

Стамболов е твърде опитен държавник, за да не реагира адекватно на тревожния сигнал и да не се възползва от създадените обстоятелства. Под негово ръководство и с участието на спешно извикания в София д-р Вълкович са изготвени българските искания към Портата. Те включват уреждане на висящи въпроси, като експлоатацията на жп линия Белово–Вакарел, сключване на пощенска и телеграфна конвенция, назначаване на вакъфски коми-

сар в София и главно даване на берати за българските владци в Охрид и Скопие. Исканията са изложени със специална нота до великия везир от 21 февруари 1890 г.

Последвалият отказ не е изненада за Стамболов, който разширява мащабите на акцията – в печата отново се поставя въпросът за обявяване на независимостта; издействано е разрешение от турските власти митрополит Теодосий да посети Скопска епархия, за да освети някои български църкви; настойчиво се иска подкрепа от страна на британската, австроунгарската и италианската дипломация. През юни 1890 г. е извършена реконструкция в кабинета, като са отстранени министрите Странски, Салабашев и управлението на Министерството на външните работи се поема от министър-председателя. На 18 май 1890 г. на тържество при откриване на жп линията Ямбол–Бургас с дължина 112 км Стамболов обявява пред чуждите дипломати, че правителството ще спре изплащането на източнорумелийския данък, ако Портата не удовлетвори българското искане за берати в Македония.

На 4 юни 1890 г. е изготвена най-категоричната нота на правителството до Портата, връчена на великия везир на 7 юни. В нея се настоява за признаване на Фердинанд, даване на берати за екзархийските митрополити в Македония и зачитане на правата на българите в империята. В случай че турското правителство „откаже да чуе гласа на княжеството“, България ще „потърси в собствените си сили средствата за излизане от едно положение, изпълнено с несигурност и опасности“⁴⁷. Преписи от нотата са връчени на чуждите представители в Цариград и в София. Малко преди това Екзарх Йосиф I подава прошение до великия везир за изпращане на български архиереи в Скопска, Охридска и във Велешка епархия, „за да се предупредят роптанията и смущенията“ сред населението. Очевидно действията на духовния глава са съгласувани със София.

Българската нота поставя турското правителство в затруднение. Срещу нея се обявяват Гърция и Сърбия, а вселенският патриарх заплашва с оставка, ако се удовлетвори Екзархията. Руският посланик Нелидов действа пред великия везир за осуетяване на евентуален успех на Стамболовото правителство. От своя страна един след друг представителите на Англия, Австро-Унгария, Италия и Германия изразяват подкрепа на българските искания. Един дипломатически успех би укрепил положението на Стамболов и би отдалечил възможностите за евентуално българо-руско помирение.

За да преодолее колебанията на Портата, министър-председателят нарежда да се спре изплащането на румелийския дълг към Турция и временно да се отложи превеждането на годишните купонни вноски по изкупуването на жп линия Русе–Варна. В Цариград са сериозно стреснати и резултатът не закъснява. На 5 юли 1890 г. излиза султанско ираде, което утвърждава решенията на Министерския съвет за изпращане на владци в Скопска и в Охридска епархия, за издаване на екзархийски вестник на български език, за построяване на българска черква в квартал „Фенер“ и за позволение на митрополит Синесий да посещава свободно българските общини в Одринския вилает⁴⁸.

Дипломатическата офанзива на Стамболов се увенчава с успех. За пръв път след Освобождението са издействани берати за Екзархията, при това дадени на българското правителство. Така Високата порта признава, че княжеството е законният представител на интересите на българската народност извън неговите предели. Откриват се перспективи за консолидиране на поробените българи и за по-ефективно противостоене на засилената сръбска и гръцка пропаганда в Македония и Одринско. Успехът е потвърждение на правилността на провежданата от Стамболов политика на държавен национализъм. Той се посреща със задоволство от българската общественост, особено чувствителна по отношение на откъснатите от отечеството сънародници.

Ловично е да се очаква, че постигнатите външнополитически придобивки ще укрепят вътрешното положение на кабинета. Стамболов обаче не е спокоен, и с основание. Многобройните му агенти в Сърбия, Румъния, Турция, Русия и даже в Австро-Унгария непрекъснато донасят за готвени от емиграцията заговорнически акции. Стига се до изостряне на отношенията със Сърбия, която отказва да екстрадира българските емигранти от своята територия. Вътре в страната опозицията е подавена и не развива никаква политическа дейност – Каравелов се занимава с издаване на сп. „Библиотека Св. Климент“, на книжовна дейност се отдават и по-видните цанковисти и южнобългарските съединисти. Всички противници на режима са дамгосани с политическите епитети „предатели“ и „черни души“.

Но в самия русофобски лагер, твърде пъстролик по състав, започват остри фракционни борби, особено силни в Южна България между бившите дейци на Съединението и казионните. Предстоят парламентарни избори за Шесто обикновено народно събрание, които трябвало да се спечелят от твърдите поддръжници на следваната политика. Затова режимът взема мерки да си осигури обществена подкрепа чрез обединяване на своите привърженици в политическа партия. Така в средата на 1890 г. започва организационно изграждане на Народно-либералната партия, известна като Стамболова партия. Начело на централното ръководство, наречено Централно либерално бюро, стои Д. Петков, а в провинцията са създадени либерални дружинки. Формирането на партията продължава до 1892 г., когато е приет първият устав и е разгърната сериозна организационна кампания⁴⁹.

Много по-опасни за правителството са дейците на македоно-одринското движение, които след разстрела на майор Паница отправят открити заплахи срещу княз Фердинанд и Стамболов. Те поддържат връзка с емигрантските среди и замислят терористични акции. В деня на разстрела на Паница Д. Петков получава писмо от екстрадирания в Белград Д. Ризов, в което има предупреждения за отмъщение. „Ако – съобщава Петков на Стамболов – се допусне разстрелването на Паница, то те, емигрантите били взели едно клетвено задължение да отмъстят за него с вашата глава“⁵⁰. След като опитите за вдигане на въстание отвън се провалят, недоволните от режима се ориентират към нова форма на съпротива – отделни терористични акции.

Стамболов реагира със затягане на полицейския обръч около всички

съмнителни за режима лица. Въпреки това той не успява да предотврати организирания срещу него атентат. На 15 март 1891 г. един куршум, предназначен за министър-председателя, покосява финансовия министър Христо Белчев, когато двамата минават край Градската градина в София. Нападението е извършено от четирима души, които успяват да изчезнат в нощта. Още същата вечер започват арестите в столицата и в провинцията. Задържат се безразборно всички заподозрени като противници на режима, обществени и политически дейци от опозицията или просто „съмнителни“ лица. В столичните участъци са събрани над 200 души, между които са П. Каравелов, д-р Д. Моллов, Тома Георгиев, д-р Минчо Цачев, Св. Миларов, Трайко Китанчев, докаран от Търново, Коста Арсениев – от Лом, и други.

Атентатът дава повод на Стамболовото правителство да осъществи от давна замисленото разчистване на сметки с политическите противници. Още в началото властите подозират, че заговорът е организиран от кръга на майор Паница и убийците се издирват сред емигрантите в съседните страни. Арестуван е Димитър Тюфекчиев – брат на Наум Тюфекчиев, активен деец в македонското революционно движение и близък сподвижник на Паница. Успоредно с това в София започва организиране на политически процес. Един ден след убийството на министър Белчев официозът „Свобода“ пише: „Каквото и откъдето да е дошло обаче това убийство, на великодушието, което е обладало досега правителството към враговете му, трябва да се тури край веднъж завинаги. Усойницата не трябва да се държи в пазвата, защото ще ни отрови. Този фатален човек Каравелов, от когото произлезе всички нещастия за отечеството и пред къщата на когото стана убийството на Белчева, защо мърси с нечистите си крака още България?“⁵¹

Повече от ясно е, че ударът ще бъде насочен срещу Каравелов, макар че властите знаят вродената му неприязън към заговорнически или насилнически действия, както и политическата му пасивност в момента. Но, останал верен на демократичните принципи и неомърсен в последните кървави събития, бившият министър-председател се превръща в жив упрек за Стамболов. И в потенциална заплаха, като личност, около която биха могли да се съберат при удобен случай недоволните от режима. Затова е решено да се организира показан процес със строги присъди, което да пресече всякакви опити за посегателство срещу Стамболовото управление.

Участниците в атентата не са заловени, Д. Тюфекчиев умира в участъка от изтезания, а срещу задържаните не са открити никакви доказателства за заговорническа дейност. На 18 юни 1892 г. на подсъдимата скамейка са поставени 18 души – П. Каравелов, д-р Д. Моллов, Св. Миларов, Тр. Китанчев, Т. Георгиев и др. Междувременно на 16 февруари 1892 г. в Цариград е убит дипломатическият агент д-р Вълкович. Вдъхновителите на заговора успяват да избягат с помощта на руското посолство, а извършителите, свързани с македонските дейци, са заловени по-късно от турската полиция. Този пореден атентат влошава положението на арестуваните в София, тъй като създава оправдания за проектираната суровост. Присъдите са изключително тежки: Св. Мила-

ров, Т. Георгиев, К. Попов и А. Карагюлев са осъдени на смърт, П. Каравелов – на 5 години затвор, Тр. Китанчев – на 3 години затвор, Ив. Бобеков – на 9 години затвор, Г. Великов – на 15 години затвор и т. н. Смъртните присъди веднага са изпълнени, а Каравелов е хвърлен в Черната джамия.

В десетилетията до Балканските войни няма пример на подобна разправа с политическите противници. Назидателните присъди всяват страх сред българското общество, но не донасят очакваното успокоение за управляващите среди. Режимът все повече затъва в безпокойство и подозрения, които довеждат до нови преследвания и репресии. Опасението от зачестилите атентати се отразява най-много върху поведението на министър-председателя Стамболов, който става мнителен и недоверчив даже спрямо своето обкръжение, заобикаля се с шпиони и полиция. В резултат на това постепенно около него остават безскрупулни партизани, които умело се ползват от нарасналото самовластие на премиера.

Иначе външнополитическият курс на правителството се запазва – демонстрира се лоялност спрямо Портата, с която се водят даже преговори за сключване на военна конвенция, отблъснато е предложението на авторитетния гръцки политик Х. Трикупис за антитурско споразумение между Сърбия, Гърция, България и Румъния, през юли 1891 г. Начович, поел отново поста финансов министър, е приет от султан Абдулхамид II. Контактите на високо равнище между двете страни зачестяват – на следващата година султанът дава аудиенция и на самия Стамболов. Атентатите не се отразяват негативно върху нарасналия международен престиж на княжеството. Терористичните актове не се одобряват от цяла Европа, а евентуалното участие на Русия в тях се осъжда в австрийската, германската и английската преса.

Англия и Австро-Унгария продължават подкрепата си на режима и това е демонстрирано с приема на княз Фердинанд през юни 1891 г. от император Франц Йосиф и през лятото на 1892 г. от кралица Виктория. В София даже използват атентатите като аргумент за необходимостта от по-реално съдействие на княжеството от страна на симпатизиращите Велики сили. Отново се правят дипломатически постъпки пред Портата и чуждите представители в Цариград за уреждане на международното положение на България. Положителен резултат и този път няма, но Стамболов смята, че за момента са достатъчни и външните белези на признание на съществуващото положение в страната⁵².

Впрочем икономическият живот в княжеството става все по-оживен и бележи значителни успехи. Строят се железопътни линии (общо за целия период на Стамболовото управление 360 км), откриват се индустриални предприятия (общо за периода 80 фабрики), оживява се търговията благодарение на сключените търговски споразумения с европейските държави. Засилената стопанска активност подтиква правителството да обърне по-голямо внимание на проблемите на младата българска промишленост. Все по-ясно става, че държавата трябва да подкрепи частната инициатива.

Израз на това разбиране е гласуваният от VI ОНС през 1891 г. закон за

снабдяване на армията с материали за въоръжаване, облекло, храна и др., предимно домашно производство. Тази законодателна мярка е ограничена и показва само една тенденция, но не и изработена концепция за ролята на държавата при формиране на либерални стопански отношения. Защото през 1891 и 1892 г. продължава практиката на концесиите, която облагодетелства само отделни личности, най-често приближени на режима. Така VI ОНС (1891 г.) гласува закон за даване на концесия на А. Попов от Търново за построяване на фабрика за тестени изделия, закон за даване концесия на Н. Т. Боботинов и Хр. Гарибов за обработка на железни руди. Този принцип е прокаран и в приетите по същото време Закон за мините и кариерите, Закон за топлите и студените минерални извори.

Все по-често отделни индустриалци надигат глас с искане правителството да подкрепи българското производство. „Ако – пише Евл. Георгиев, построил през 1890 г. текстилна фабрика в Карлово – държавата не дойде на помощ с протекционистически закони на възбращащата се българска индустрия и особено докато Австрия следова да пълни България с евтини и фалшиви платове, преуспяването на народната ни индустрия е повече от проблематично“⁵³.

Концесионната система се прилага и в търговията. Пак през 1891 г. е гласуван закон за даване на концесия на П. Хр. Тъпчилещов за внос на хранителни продукти през Бургаското пристанище. На 15 февруари 1892 г. е утвърден Закон за съставяне на Българско търговско параходно дружество по Черно море. Със специален закон се дават привилегии на първото Българско застрахователно дружество „България“ в Русе (1891 г.). Не е забравено и селското стопанство – VI ОНС приема Закон за насърчаване развъждането на овце с доброкачествена вълна, Закон за складове за жребци и конезаводи, Закон за бубеното семе.

Важно начинание за насърчаване на местното производство е организираното в Пловдив Първо българско земеделско-промишлено изложение. То трябвало да покаже състоянието на всички отрасли на селското стопанство, занаятите и индустрията, техните нужди и възможностите за разширяване на търговията. Инициатор за провеждане на изложението е финансовият министър Начович, а по идея на известния стопански деец Ив. Ев. Гешов е решено да се използва представянето на българското производство, за да се обсъдят необходимите мерки за неговото стимулиране. Със специално постановление се определят съставът и задачите на първия земеделско-промишлен събор, а Гешов е ангажиран с подготовката му.

Изложението се провежда от 15 август до 1 ноември 1892 г. На него се представят български производители от всички окръзи, а също и чужди фирми. Нагледно е демонстриран значителният стопански напредък в страната, но се виждат и слабостите в развитието на отделните отрасли, които трябва да бъдат грижа на държавата. Най-важна роля за подпомагане на националното стопанство изиграва земеделско-промишленият събор, открит на 25 септември 1892 г. Провеждането му се ръководи от 5-членна комисия под председателството на Гешов. В събора участват 81 представите-

ли от отделните окръзи – изтъкнати земеделци, индустриалци и търговци. Заседанията се водят в две секции – земеделска и промишлена. В резултат на обсъжданията са изработени „Постановления на първия български земеделско-промишлен събор“. Това е първият опит да се формулира цялостна програма за стопанската политика на държавата, към която ще се придржат следващите правителства.

Програмата е подчинена на два основни принципа – свобода на частната инициатива и активен държавен протекционизъм. Постановленията препоръчват създаване на търговско-промишлени камари, откриване на занаятчийски училища, отпускане на безлихвени заеми на най-добрите занаятчии. В подкрепа на националната индустрия трябва да се приемат законодателни актове за патентите, за насърчаване на производството чрез предоставяне на безплатни терени, освобождаване на новооткритите фабрики от данъци за 15-годишен период, безмитен внос на машини и суровини, намалени такси за превоз по железниците, премии за износителите. Правителството може да направи дългосрочни държавни поръчки на производителите, да задължи всички граждански чиновници и военни да се обличат с местни изделия, да наложи нова митническа тарифа, която да брани националното производство, да съдейства за откриване на нови банки и за прилагане на закона за пощенските спестовни каси от 1886 г. В доклада се препоръчва също подобряване на съобщенията, откриване на специална Дирекция по земеделието и търговията към Министерството на финансите, основаване на търговски музей в София и др.

В частта за селското стопанство се настоява за закон за съставяне на земеделски дружества, за по-широко използване на машини, внос на семена за индустриални растения, организиране на общи и окръжни изложения с насърчителни премии за най-добрите производители и т. н. Всички тези препоръки са обосновани с опита на Румъния, Сърбия, Белгия и други страни, тъй като българското стопанство трябва да се учи от модерното европейско производство⁵⁴.

Така Пловдивското изложение показва постигнатия стопански напредък, а съборът начертава пътя за по-нататъшния възход на икономиката. Съгласно с препоръките в края на 1892 г. Гр. Начович внася в Народното събрание специален закон за насърчаване на местната промишленост. В него се предвиждат облекчения за индустриалците – освобождаване на новопостроени фабрики от някои данъци и вносни мита за определен срок, предпочитания към продукцията на местната промишленост при доставки за държавата, отпускане на места за строеж на фабрики и др. Законопроектът е приет по принцип от парламента, но обсъждането му на второ четене е отложено за неопределено време по външнополитически причини. Стамболов не желае да предизвиква недоволството на Австро-Унгария, заинтересувана от вноса на своите индустриални произведения в България.

Правителството се ограничава с вземаните до момента частични мерки в помощ на индустриалците – еднократни помощи, даване на концесии и други облекчения. Макар че осъзнава обективните нужди на страната, то загър-

бва икономическите проблеми за сметка на политическите от вътрешен и външен характер.

През 1892 г. с виенската Лендербанк е сключен най-големият до момента външен заем от 142 780 000 лв. при 6% лихва. Част от сумата е използвана за въоръжаване, строеж на жп линии и пристанища, както и за плащане на текущи сметки. В съгласие с приетия през 1892 г. закон през 1893 г. е основано и Българско търговско параходно дружество с основен капитал 2 000 000 лв. Дружеството получава редица облекчения, за да може да закупи параходи и да осигури редовна морска връзка с Цариград.

Грижите на правителството за модернизиране на страната се разпростират и в просветната и културната сфера. Както беше отбелязано, през 1888 г. е гласуван Закон за отваряне на висше училище и в София се слага началото на бъдещия университет. Успоредно с това продължават да се отпускат стипендии и временни помощи на студенти, които се обучават в чужбина. С годините техният размер нараства независимо от финансовите затруднения на държавата.

От 14 декември 1891 г. влиза в сила Закон за народното просвещение, който запазва общообразователната тенденция в образованието, дава системна и пълна организация на основните и средните училища, засилва централизацията в тяхното ръководство и въвежда висок ценз за учителите. Не по-малко важен е и приетият на 17 декември 1889 г. Закон за издирване старини и за спомагане на научни и книжовни предприятия, който съдейства за опазване на националното културно богатство и за поощряване на книжовната дейност. По същото време се появява първият том на „Сборник за народни умотворения, наука и книжнина“, издаван от Министерството на народното просвещение. Пак от 1889 г. започва да се отпуска държавна субсидия на Софийската драматична трупа, а през 1891 г. музеят е отделен от Народната библиотека и става самостоятелен Народен музей⁵⁵.

§ 3. ПОСЛЕДНИТЕ ГОДИНИ НА СТАМБОЛОВОТО УПРАВЛЕНИЕ

Видимият стопански подем в страната, издействаните берати в Македония и все по-благоприятното отзоваване на европейската преса за България повишават самочувствието на управляващите. Стамболов бърза да оползотвори реалните успехи на режима с нова акция за стабилизиране на положението на държавата. За тази цел се налага да се уреди женитбата на княза и така да се създаде династия, което да обезсмисли всякакви опити за отстраняване на държавния глава. След сериозни проучвания се спират на княгиня Мария-Луиза Пармска, дъщеря на Пармския дук Роберт.

За да се улесни сключването на брака, е необходимо да се изменят някои членове на Конституцията – за вероизповеданието на престолонаследника, за намаляване броя на депутатите в Народното събрание, увеличаване продължителността на мандата на събраниято от 3 на 5 години, също така да

се допуска гласуването на законопроектите да става в присъствието на минимум една трета от депутатите. Ключов е член 38, според който престолонаследникът трябва за изповядва източноправославната вяра. А това не се приема от Пармския херцог и папата, които държат децата от брака да имат католическо вероизповедание. С присъщата си непреклонност Стамболов се заема да преодолее и това препятствие.

Повече от ясно е, че замислената промяна може да се осъществи само от едно авторитарно управление. Защото реакцията е остра както в страната, така и в чужбина. Не само политическата опозиция, но и много неутрални обществени и стопански дейци осъждат намерението на управляващите. „Всички по-интелигентни българи от Румъния – пише Евл. Георгиев на Ив. Ев. Гешов – са против проектираното изменение на Конституцията, уверен съм, че и в България е същото“⁵⁶. Даже в самия кабинет няма единомислие – външният министър Греков и министърът на просвещението Живков не споделят възгледа на Стамболов. Недоволни са и такива привърженици на режима, като К. Стоилов, Гр. Начович, Д. Тончев, Г. Странски и др., а Църквата категорично се противопоставя.

Екзарх Йосиф I смята, че замислената корекция ще засили недоволството на Русия, което ще отдалечи възможността за помирение; ще отслаби позициите на Българската православна църква; ще намали престижа на монарха пред собствения му народ и останалите православни държави. „Писах на княжеското правителство – отбелязва в дневника си екзархът, – молих да не бутат правата на господстващата вяра, чувствата на народа, да не засалят църквата да влиза в борба, но всичко напразно“⁵⁷.

Правителството отговаря на протестите на духовния глава със заплахата, че ще бъде спряна издръжката на училищата в Македония, а той самият ще бъде затворен в манастир. В. „Свобода“ помества ругателни статии, в които екзархът е обявен за руски агент. Като използва брутален натиск, режимът не допуска неодобрението на Църквата и на опозицията да се превърне в съпротива. Даже невинният опит на митрополит Климент да чете в църква проповед за Неделята на православието е последван от заповед за арестуването на духовника. През юли 1893 г. срещу него е монтиран процес и той е заточен в Гложенския манастир.

Замислената промяна в българската конституция е посрещната с остро възмущение в Русия, за която православието е основно средство за влияние на Балканите. Първоначално Високата порта, английското, австроунгарското и италианското правителство съветват управляващите в София да не променят член 38, за да не се разклаща положението на княза в страната и да се улесняват неприятелите на България. Скоро обаче те заемат благосклонна позиция под предлог, че основаването на династия „ще закрепят порядъка в страната“. Всъщност в Лондон, Виена и Рим подкрепят правителствената политика, защото нейното следствие е задълбочаване на българо-руския разрыв.

Проектът на Стамболов е внесен в есенната сесия на VI ОНС. При обсъждането му има сериозни дебати само по член 38 и 13 депутати гласуват

против неговото изменение. На 7 декември 1892 г. е приет Закон за изменение на конституцията, който трябва да бъде одобрен от Великото народно събрание. „Споразумението е налице – пише граф Дьо Бурбулон до майка си, – но с цената на един забележителен ритник, теглен на конституцията, който само Стамболов може да си позволи, тъй като е достатъчно дързък, достатъчно авторитетен, достатъчно силен...“⁵⁸ На 8 април 1893 г. княз Фердинанд се венчава за Мария-Луиза в Пианоре (Италия). На сватбеното тържество присъстват министър-председателят Стамболов, външният министър Греков, председателят на НС Д. Петков и други държавни и военни лица. Стамболов отново успява, но не подозира, че укрепеният на престола Фердинанд скоро ще се обърне против него. На 3 май 1893 г. [VI] ВНС утвърждава предложените изменения в конституцията.

По същото време се забелязват и първите признаци на износване на Стамболовия режим, който не променя насилническите си методи. С намаляване на външнополитическите трудности вниманието на обществеността се съсредоточава върху въпроса за характера на вътрешното управление. Диктаторската практика все повече тежи на голямата част от интелигенцията, затруднява стопанската дейност на предприемачите, отблъсква и някои от сподвижниците на Стамболов. Тези симптоми са доловени от опозиционно настроените радослависти, бившите консерватори Начович и Стоилов и групата на Д. Тончев. Още през септември 1891 г. Тончев се оттегля от кабинета, през ноември 1892 г. Начович отново подава оставка, а в края на 1893 г. напуска и Г. Живков.

През лятото на 1892 г., малко преди откриване на Пловдивското изложение, Стамболов отменя цензурата, което трябва да укрепи престижа на режима пред чуждия свят. Малко след това в Пазарджик започва да излиза сп. „Прогрес“, което критикува правителствената политика и настоява за демократизация на живота в страната. В него сътрудничат Начович, южнобългарските съединисти Д. Юруков, К. Величков и др.

Опозиционните настроения се подклаждат и от княз Фердинанд, чиито отношения с премиера стават все по-напрегнати. Търканията между двамата зачестяват, защото монархът се чувства вече закрепен на престола и иска да управлява. Властолюбие то му се сблъсква с железния характер на Стамболов, навикнал през последните години да налага волята си по основните държавни въпроси. Князът не пропуска случай да се оплаква било пред чуждите представители, било пред различни български дейци от действията на своя пръв министър. Това окуражава опозицията, на която съчувства голяма част от офицерите, усърдно привлечени с монаршеско благоволение. В спомените си Султан Р. Петрова пише: „И от всички страни почнаха да се чуват гласове: „Стига скандали, стига тирания, стига посегателства на народната воля и свобода““⁵⁹.

През лятото на 1893 г. радослависти, тончевисти, бивши консерватори и южнобългарски съединисти образуват „съединена легална опозиция“. На 13 юни 1893 г. излиза бр. 1 на „Свободно слово“ – орган на опозиционните сили. Вестникът започва яростна атака срещу режима, разкрива вършените

от него беззакония, но не засяга личността на монарха. Напротив, към княз Фердинанд се отправят покани да „спаси“ страната от тиранията на Стамболов и да участва в управлението, като „надзирава и ръководи изпълнението на властта“⁶⁰. Определяйки на княза ролята на „избавител“ и търсейки неговата помощ, опозиционната групировка създава условия за въвлечането му в политически живот. Страхът от Стамболов ѝ пречи да предвиди опасностите от засилване на властта на монарха. На различни позиции остават само привържениците на Каравелов, които смятат, че демократизацията на политическия живот в страната не трябва да става чрез засилване на монархизма.

Дейността на легалната опозиция се направлява от Гр. Начович в познатия от миналото стил на консерваторите. На бившите съюзници на Стамболов не е трудно да изнесат своето мнение във всички сфери на управлението, в което те самите доскоро участват. Въпросът, който основателно възниква, е защо това се прави едва сега. Несъмнено поощренията идват от двореца, но не без значение е и поведението на Стамболов. Заслепен от властта, изнервен от постоянната заплаха за живота си, заобиколен от безкрупни ласкатели, той загубва представа за политическите реалности в страната. Министър-председателят е раздразнен от критиките на опозицията и в VII ОНС безцеремонно заявява, че в работата си се ръководи от „вътрешно убеждение“, а не от законите. А управлението му все повече разчита на полицейски средства, което умело се използва от опозиционните сили.

„Междувременно – споделя с майка си граф Бурбулон – в двореца вляха петиции и протести ту срещу злоупотреба с власт, ту срещу някоя крещяща несправедливост; в София и окръзите се организираха митинги, на които се събираше все по-многобройна и враждебна опозиция“⁶¹.

Стамболов не е в крак и с измененията в европейската външнополитическа сцена. За разлика от него княз Фердинанд усеща, че след 1892 г. интересът на Великите сили към българския въпрос значително намалява. В края на 1893 г. руско-френското сътрудничество се оформя в съюз, който заплашва колониалните интереси на Англия. От Лондон компенсират новата опасност с усилия за поддържане на приятелски връзки с Тройния съюз, но австро-английското и германско-английското единодействие срещу Русия в Югоизточна Европа постепенно отслабва. На хоризонта постепенно се очертава повишената външнополитическа и икономическа експанзия на Германия, която потенциално застрашава могъществото на Британската империя. Англо-руските противоречия загубват остротата си за сметка на англо-германския антагонизъм в Турция и Близкия изток. Ангажирана с кампания в Далечния изток, Русия провежда пасивна политика на Балканите. Резултатът е известно притъпяване на австро-руските противоречия и засилване на позициите на двуединната монархия в района. Тази тенденция е забелязана от лондонските управляващи среди с лоши предчувствия. Пред нуждата да спечели съюзници срещу германското настаняване в Турция, да не улеснява засилването на влиянието на Виена на Балканите и да парира руско-френското противопоставяне в други части на света британската дипломация е готова да изостави твърдия антирус-

ки курс на Балканите. Това автоматично би лишило България от безусловната подкрепа на Англия, на която залага Стамболовият режим⁶².

Тези тенденции в международната конюнктура все още са трудно доловими и не оказват влияние върху външнополитическия курс на българското правителство. За Стамболов женитбата на Фердинанд и особено раждането на престолонаследника Борис на 18 януари 1894 г. са укрепили положението на княза и международното му признаване не е толкова належащо, щом „сполучливо и щастливо управлява народа“. Не така мисли самият Фердинанд, чието нараснало самочувствие го подтиква да търси и международноправна санкция на своето положение на българския трон. Това разминаване в целите прави Стамболов нежелан министър-председател, независимо от изключителните му заслуги към монарха.

Иначе режимът извоюва още една голяма победа в реализиране на своята програма по националния въпрос. В началото на 1894 г. в София решават, че е настъпил моментът за действие. Българската екзархия отдавна се нуждае от по-сOLIDна подкрепа поради надвисналата опасност от ликвидиране на българското учебно дело в Македония и Одринско. В края на 1892 г. и началото на 1893 г. цариградското правителство посяга на автономията на българските общински училища, като прави опит да ги превърне в частни и така да ги подчини на турската местна администрация. То не издава разрешителни за откриване на български училища, а в същото време улеснява действията на Патриаршията и отварянето на гръцки и сръбски училища в български села.

Екзарх Йосиф I неотстъпно тропва на Високата порта в защита на училищата и с молба за берати за български владци във Велешка и Неврокопска епархия. Оплакванията му за системни беззакония над българското население и за агресивното настъпление на сръбската и гръцката пропаганда във Велешко, Скопско и други райони са окачествени от Портата като преувеличени. Нито един от чуждите посланици не проявява готовност да подкрепи постъпките на екзарха. А през това време българското правителство е ангажирано с много проблеми около женитбата на княза, изменението на конституцията, провеждането на парламентарни избори и не желае да усложнява отношенията си със сюзеренната власт.

Макар и изоставен сам в една неравностойна борба, екзарх Йосиф I не се отчайва. На 16 декември 1893 г. той връчва изложение до султана с пет искания: 1. Митрополитите в Скопие и Охрид и председателите на общините, където Екзархията няма официално ведомство, да изготвят списък на българските училища, снабден с изискваните от закона програми, учебници, свидетелства на учителите. Свидетелствата на учителите да се издават и утвърждават от Екзархията и митрополитите, както е това за гръците; 2. Разрешителните за българските общински училища под ведомството на Екзархията да се издават на митрополитите и председателите на общините; 3. Българската екзархия, митрополитите, председателите на общините, самите общини, директорите и главните учители ще имат моралната отговорност и грижа за религиозното възпитание и реда в училищата; 4. Турското правителство

ще има възможност да ревизира и контролира училищата; 5. При това положение Екзархията не може да приеме управляваните от нея и от общините български училища да се превърнат в частни⁶³.

Високата порта реагира в традиционния си стил – в продължение на месец и половина дава мъгляви обещания, отлага обсъжданията, оправдава се с натиска на Патриаршията. В този момент се задейства Стамболовото правителство. Първият сигнал за активизиране на българската дипломация е акцията от 29 януари 1894 г., когато насилствено е завзета железопътната станция Саранбей (дн. гр. Септември) и с това властите усвояват отсечката Белово–Саранбей, собственост на чуждестранното Дружество за експлоатация на Източните железници. Всъщност повторен е случаят с жп линията Вакарел–Белово.

Сложило ръка на двете отсечки, правителството веднага декларира готовност да започне преговори за сключване на две конвенции – за линията Белово–Саранбей и за съединителната отсечка Вакарел–Белово. Направени са постъпки във Виена за съдействие при уреждане на спора. С посредничеството на Австро-Унгария в Цариград започва работа смесена комисия, в която България е представена с двама делегати – дипломатическия агент П. Димитров и М. Момчилов от Министерството на обществените сгради, пътищата и съобщенията. На 8 март 1894 г. е постигнато съгласие по споразуменията, според които българската администрация получава под наем експлоатацията на двете линии.

Докато се водят преговорите по железопътните конвенции, в София организират нова кампания. На 24 февруари 1894 г. външният министър Греков съобщава на екзарх Йосиф I, че Министерският съвет е решил да подкрепи неговото изложение с официална нота до турското правителство. Необходимо е обаче да се изчака уреждането на железопътния въпрос. През това време агентът Димитров е натоварен да подкрепя екзарха в преговорите му с великия везир и да търси съдействието на английския и австроунгарския посланик. Както и при други случаи в страната е инсинуирана печатна кампания в защита на църковно-образователните права на поробените сънародници, последвана от протестни митинги в много градове. В Цариград разговорите се въртят в омагьосан кръг – великият везир Джевад паша отстъпва по някои по-дребни въпроси, но възразява относно правото на надзор върху училищата от страна на Църквата и общините, „защото – записва в дневника си екзархът – с това щял да ми признае духовното ведомство в цяла Европейска Турция“⁶⁴. Месец март изтича, без да е направен никакъв напредък в преговорите.

Тогава в София прибегват до крайна мярка – на 5 април 1894 г. Димитров е инструктиран да съобщи на великия везир, че ако в срок до 15 дни Портата не удовлетвори исканията на Екзархията за два брата и за училищата, българското правителство ще отзове представителя си в Цариград и ще прекрати преговорите по подписването на изготвените вече железопътни конвенции. Още преди да е изтекъл срокът на ултиматума, на 12 април 1894 г. излиза султанско ираде, с което се приемат българските предложения за учи-

лищата, издават се берати за български владици във Велешка и Неврокопска епархия, позволява се на екзарха да закупи здание за Светата екзархия в Пера, подарява се място за построяване на българско духовно училище в Цариград. „Тая сполука – отбелязва в дневника си екзарх Йосиф I – произведе ентусиазъм в целия народ и подигна престижа ми в него, а мене направи голям удоволствие, понеже така можах да възстановя Екзархията, както я бях приел преди войната и която беше решена на смърт от В. порта“⁶⁵.

Поредният дипломатически успех на режима в подкрепа на поробените сънародници в Македония и Одринско се приветства в цялата страна, а в лична телеграма до султана Стамболов изразява благодарността на българската нация и нейната преданост към сюзеренната власт. Уреждането на екзархийските проблеми е последвано от подписване на жп конвенции, с което България се освобождава от експлоатацията на чуждата компания. Стамболов е последователен в усилията си да отстоява държавната самостоятелност и заслугите му в това отношение са безспорни.

Докато правителството провежда акцията си в защита на българската кауза, княз Фердинанд се намира във Виена от страната. Впечатляващият успех на неговия пръв министър не го отклонява от решението да се раздели с правителството. Условието за това са благоприятни – интересът на Великите сили към „българския въпрос“ е намалял, „съединената легална опозиция“ е в настъпление, подкрепата на армията също е спечелена, особено след като на 15 април 1894 г. Фердинанд налага за военен министър предания му полк. Рачо Петров.

Моментът е подходящ да се свали всесилният диктатор, който пречи на княза да се наложи в управлението на страната, и да търси пътища за помирение с Русия, без чието съгласие е немислимо международното признание. По време на престоя си във Виена Фердинанд споделя с австроунгарския външен министър Калноки и с някои чужди дипломати намерението си да се раздели със Стамболов⁶⁶. Той прави и сондажи пред руския посланик княз Лобанов-Ростовски, подготвяйки почвата за промяна в българо-руските отношения.

„Между това – пише в спомените си Ив. Салабашев – отношенията между княза и Стамболова бяха станали нетърпими. Князът мразеше Стамболова и се ползуваше от всеки случай да прояви това. Стамболов правеше същото и даваше често оставката си с обидна за княза мотивировка“⁶⁷. По повод на една скроена от двореца интрига на 14 май Стамболов подава за 15 път оставката си. На 18 май 1894 г. князът я приема и с това се слага край на осемгодишното му управление. С властта се разделя един голям държавник, управлявал с желязна ръка в смутно време, с външнополитически заслуги и с много негативни прояви във вътрешнополитическия живот, които ще оставят незаличими следи върху по-нататъшното развитие на българската демократия.

БЕЛЕЖКИ

- ¹ Независимост, № 14, 30 април 1886.
- ² БИА-НБКМ, ф. 14, оп. 3, а.е. 2672, л. 16.
- ³ П. Павлович. Авантюризмът на руския царизъм в България. М., 1935, № 3, 7–8.
- ⁴ С. Радев. Строителите на съвременна България. Т.2. С., 1973, 83–134.
- ⁵ Цит. по С. Грънчаров. Политическите сили и монархическият институт в България 1886–1894. С., 1984, с. 51.
- ⁶ Р. Попов. България на кръстопът. Регентството. 1886–1887. С., 1991, 37–88.
- ⁷ Цит. по С. Радев. Пос. съч., Т. 2, с. 200.
- ⁸ Държавен вестник, № 85, 12 септ. 1886.
- ⁹ В. Танкова. Пловдивската гражданска политическа емиграция и българската криза (1886–1887). – Известия на музеите в Южна България. Т. 13. 1988, 167–169.
- ¹⁰ Външната политика на България. Документи и материали. Т.2 (1886–1887). С., 1995, № 39, с. 93.
- ¹¹ Р. Попов. България на кръстопът..., 131–134.
- ¹² С. Радев. Пос. съч. Т. II, 321–380.
- ¹³ Личният архив на Стефан Стамболов. Писма, телеграми, записки и дневници. Т. I. С., 1994, с. 168.
- ¹⁴ Цит. по С. Радев. Пос. съч. Т. II, 431–433.
- ¹⁵ ЦДИА, ф. 176, оп. 1, а.е. 253, л. 112–113.
- ¹⁶ Външната политика на България..., Т. 2, № 117, с. 208, № 118, с. 209.
- ¹⁷ Личният архив на Стефан Стамболов. Т. 1, с. 240.
- ¹⁸ Външната политика на България..., Т. 2, № 219, с. 327.
- ¹⁹ Дневник В. Н. Ламсдорфа (1886–1890). Под редакция и с предисловием Ф. А. Ротштейна. М.–Л., 1926, с. 52.
- ²⁰ БИА-НБКМ, II Д 2861.
- ²¹ Р. Попов. Дружките „България за себе си“ (1886–1887). – Исторически преглед, № 11, 1991, 23–37.
- ²² Външната политика на България..., Т. 2, № 272, с. 394.
- ²³ Р. Попов. Стефан Стамболов и Васил Радославов в борба за политическата власт в периода на регентството (1886–1887 г.). – Исторически преглед, № 1, 1991, 14–23.
- ²⁴ Външната политика на България..., Т. 2, № 351, с. 467.
- ²⁵ Пак там, № 338, с. 455.
- ²⁶ Р. Попов. България на кръстопът..., 433–466.
- ²⁷ Свобода, № 81, 5 септ. 1887.
- ²⁸ Е. Стателова, Р. Попов, В. Танкова. История на българската дипломация 1879–1913 г. С., 1994, 125–126.
- ²⁹ Ст. Грънчаров. Политическите сили и монархическият институт в България, 116–128.
- ³⁰ Т. Васильов. Спомени за лица и събития през XIX–XX в. С., 1934, с. 107.
- ³¹ Свободата на печата в България (1879–1947). Документален сборник. С., 1992, с. 57.
- ³² Стефан Стамболов в спомени на съвременници. С., 1992, с. 59.
- ³³ Р. Попов. Процесът на майор Христо Попов през 1888 година. – Военноисторически сборник, 1993, № 3, 17–40.
- ³⁴ Цв. Тодорова. Дипломатическа история на външните заеми на България 1888–1912. С., 1971, 91–95.
- ³⁵ Външната политика на България. Документи и материали. Т.3, ч. I (1887–1890). С., 1995, № 133, с. 174.
- ³⁶ Пак там, № 123, с. 163.
- ³⁷ Р. Попов. Строителството на стратегическата железница от Белово през Вакарел към София (1888–1894 г.). – Военноисторически сборник, I, 1995, 7–28.
- ³⁸ Р. Попов. Една малко позната инициатива по македонския въпрос през 1888 г. – В:

- България, Балканите и Европа. Сборник в чест на проф. д-р Симеон Дамянов. В. Търново, 1992, 232–245.
- ³⁹ П. Каравелов. Българското учебно дело в Турско. – Периодическо списание на БКД, 23–24, 1888, с. 856.
 - ⁴⁰ Български Екзарх Йосиф I. Дневник. С., 1992, 253–254.
 - ⁴¹ Цит. по М. Лалков. България в балканската политика на Австро-Унгария 1878–1903. С., 1993, с. 368.
 - ⁴² А. Пантев. Англия срещу Русия на Балканите 1879–1894. С., 1972, 197–203.
 - ⁴³ Цит. по П. Каменов. Политическите позиции на Унгария спрямо България 1885–1897 г. (Документи от фонда на Министерския съвет). – Известия на Държавните архиви. Т. 59. С., 1990, с. 499.
 - ⁴⁴ П. Павлович. Авантюризмът на руския царизъм в България, № 103, с. 96.
 - ⁴⁵ Е. Стателова. Майор Коста Паница. – Военноисторически сборник, № 5, 1996, 90–100.
 - ⁴⁶ Външната политика на България..., Т. 3, ч. I, № 217, с. 330.
 - ⁴⁷ Пак там, № 308, с. 462.
 - ⁴⁸ Е. Стателова, Р. Попов, В. Танкова. Пос. съч., 146–151.
 - ⁴⁹ В. Танкова. Проблеми на организационното устройство и развитие на Народно-либералната партия (1886–1894). – Векове, 1988, № 5, 27–30.
 - ⁵⁰ БИА-НБКМ, ф. 19к, оп. 1, а.е. 756, л. 29.
 - ⁵¹ Свобода, № 482, 16 март 1891.
 - ⁵² А. Пантев. Пос. съч., 209–213.
 - ⁵³ БИА-НБКМ, ф. 272, а.е. 4316, р. 259.
 - ⁵⁴ Ив. Ев. Гешов. Спомени и студии. С., 1928, 329–339.
 - ⁵⁵ М. Радева. Културната политика на българската буржоазна държава 1885–1908. С., 1982, 25–49.
 - ⁵⁶ БИА-НБКМ, ф. 272, оп. 8, а.е. 4316, л. 199.
 - ⁵⁷ Български екзарх Йосиф I. Пос. съч., с. 318.
 - ⁵⁸ Граф Р. дьо Бурбулон. Български дневници. С., 1995, с. 229.
 - ⁵⁹ Стефан Стамболов в спомени на съвременници. С., 1992, с. 173.
 - ⁶⁰ В. Николова. Съединената легална опозиция в България (1893–1894 г.). – Исторически преглед, 1981, № 6, 69–76.
 - ⁶¹ Граф Р. дьо Бурбулон. Пос. съч., с. 268.
 - ⁶² А. Пантев. Пос. съч., 214–228.
 - ⁶³ ЦДИА, ф. 176, оп. 1, а.е. 778, л. 18–21.
 - ⁶⁴ Български Екзарх Йосиф I. Пос. съч., с. 332.
 - ⁶⁵ Пак там, с. 335.
 - ⁶⁶ Р. Попов. Австро-Унгария и България след падането на Стамболовия режим (1894–1896). – Във: Външната политика на България 1878–1944. С., 1978, с. 108.
 - ⁶⁷ Стефан Стамболов в спомени на съвременници, с. 213.

Глава четвърта

БЪЛГАРИЯ НА СИНОРА МЕЖДУ XIX И XX ВЕК
(1894–1903)

§ 1. ПОМИРЕНИЕТО С РУСИЯ

На 19 май 1894 г., два дни след като Стамболов подава оставка, е назначено правителство начело с д-р К. Стоилов. В състава му влизат: Гр. Начович – министър на външните работи и управляващ Министерството на обществените сгради, пътищата и съобщенията, Ив. Ев. Гешов – министър на финансите, В. Радославов – министър на правосъдието и управляващ Министерството на просвещението, Д. Тончев – министър на търговията и земеделието, полк. Р. Петров – военен министър. Стоилов поема Министерството на вътрешните работи. Членовете на кабинета са от средите на „съединената легална опозиция“ – някои по-активни участници, други – симпатизанти. След отстраняването на Стамболов допирните точки между тях намаляват за сметка на различията по основните насоки на вътрешната и външната политика, които няма да закъснеят да се проявят.

Съставянето на коалиционно правителство в момента е неизбежно, тъй като трябва да се покаже широкото обществено недоволство от управлението на Стамболов и неговата партия. При това останалите опозиционни формации – каравелисти и цанковисти, са съвършено разстроени и могат да бъдат лесно пренебрегнати. Новият министър-председател е престижен политик със завиден държавнически опит и международен авторитет. Той е известен с умерените си възгледи по отношение на вътрешнополитическия живот и с тактичността си във външнополитическите прояви. Поставянето му начело на държавата трябва да внесе успокоение сред обществеността, а и сред симпатизиращите на Стамболов Велики сили, които не са забравили, че до края на 1888 г. д-р Стоилов е министър в Стамболовото правителство.

В европейските канцеларии свалянето на Стамболов се очаква и все пак то се посреща с изненада, примесена с нескрито подозрение. В Лондон, Виена и Цариград се опасават от смяна на така изгодния за тях български външнополитически курс. Руското правителство не реагира на падането на Стамболов и запазва резервираното си поведение спрямо княз Фердинанд и неговото правителство. След като поемат властта, управляващите в София правят настойчиви декларации, че ще запазят стария външнополитически курс,

но това не смекчава недоверието на Европа. Стамболов се ползва с широка популярност, която хвърля сянка върху неговите приемници.

Още на първото си заседание на 20 май 1894 г. Министерският съвет се обединява около три принципа: законност, правосъдие и икономии. На следващия ден в „Свободно слово“, изпълняващ ролята на официоз, публикува правителствена декларация. В нея се формулират основните задачи на кабинета: демократизиране на управлението, възстановяване на гражданските свободи, подобряване на икономическото положение. За външнополитическите проблеми на страната не се споменава нищо и това не е случайно. Правителството иска на първо време да удовлетвори обществеността, изтерзана от диктаторското управление на Стамболов и очакваща връщане към демократичните порядки от първите следосвобожденски години. „Най-належащият за народа въпрос е – пише по това време Гешов до Евл. Георгиев – възстановяването на свободата и олекчението на данъците, па по-после ще се размисли за приближението с Русия, което е желателно наистина, но е въпрос, който времето постепенно ще реши, ако обстоятелствата настъпят и страстите не се раздухат от хора като г. Цанкова“¹. Декларацията е ново уверение към заинтересованите Велики сили, че правителствената промяна в България е наложена само от вътрешни проблеми.

К. Стоилов бърза да оправдае очакванията на обществото и да възстанови спокойствието в страната. Още на 19 май вечерта той нарежда да бъдат освободени всички интернирани и лежащи в предварителен затвор граждани. Тази мярка засяга редица общественици, редактори и журналисти, известни русофили. Между освободените са митрополит Климент, Тр. Китанчев, Р. Косев, Ст. Петров и др. Но в затворите остават много осъдени по политически причини, а в емиграция се намират прокудените русофили и офицери. Обществеността настоява за пълна амнистия и иска от княза и правителството да отворят вратите на затворите за политическите затворници и границите за всички емигранти. Такъв е общият повик, изразен на митингите, в телеграми до двореца и в печата. Правителството обаче не бърза, защото освобождаването на всички русофили би могло да увеличи подозренията на западните столици.

В началото на август 1894 г., след като подават молби до княза за помилване, от затвора са освободени осъдените по процесите против майор Паница и за убийството на министър Белчев. Между тях са Ал. Ризов, Г. Василев, Г. Великов, С. Джуджев и др., а също Д. Благов и Н. Габровски, които имат присъди за антимонархическа дейност. П. Каравелов е оставен в Черната джамия, тъй като отказва да подаде молба до княза и да подпише декларация, че няма да повдига династическия въпрос. Той е единствен от партийните лидери, който отказва да признае избора на Фердинанд и смята, че отстраняването на княза ще направи възможно помирението с Русия. От друга страна, на Др. Цанков и зет му Ал. Людсканов, макар че изпращат молби от чужбина, не е разрешено да се завърнат в страната на основание на стамболовисткия Закон за амнистията². Като изолира двамата видни партийни ли-

дери, правителството забавя организирането на опозицията, която би могла да затрудни дейността му още в началото.

Започва се и прочистване на административния апарат от привърженици на Стамболов – сменят се окръжни управители, освобождават се полицейски началници, разтурват се общински съвети. Както винаги в такива случаи се стига до крайности – често местата на освободените стамболовисти се заемат от службогонци, чието единствено предимство е, че са привърженици на новата власт.

Признак за промяната в обществения климат е оживлението в печата. В средата на 1894 г. в страната вече излизат 77 вестника с различна политическа окраска – антистамболовистки, простамболовистки, радославистки и др. Първоначално, а и дълго време след това главна тема в печата са деянията на предишния режим и на самия Стамболов. Близостта на събитията и общата еуфория от промяната не позволяват да се направи трезва оценка – от едната страна се изнасят само негативните прояви на „стамболовщината“, а от другата се величат големите заслуги на Стамболов и неговото управление. Увлечението в крайностите ще набере инерция и след време ще се прехвърли върху новото правителство. Защото диктаторският режим оставя незаличими белези върху политическата култура и обществения морал в страната.

Д-р К. Стоилов трябва да преодолява враждебните настроения отвън, опозицията вътре в страната и противоречията в самия кабинет. Радославистите не са доволни от отредените им второстепенни постове в кабинета и скоро в управляващия екип избухват разногласия. Министър-председателят познава крайностите, на които са способни неговите сътрудници, и не им се доверява. Той има различия даже с Гр. Начович, запазил безкомпромисните си антируски позиции. Голяма част от бившите му съратници от Консервативната партия отдавна са се разпилили в различните фракции на Либералната партия, останалите са твърде малко и без реални възможности за въздействие върху политическия живот. Стоилов е добър политик и разбира, че е необходимо да се осигури стабилна обществена опора на кабинета, за да може да изпълнява функциите си.

На 3 юни 1894 г. в София се поставя началото на нова политическа формация, наречена Народна партия. Създаването ѝ е опит да се преодолее съществуващата разпокъсаност на политическите сили в страната – наличието на много партии и групи, слаби, дезорганизирани и без солидно влияние върху обществения живот. В състава на новата партия влизат изяви бивши консерватори, радослависти и цанковисти, в момента обединени от лозунга да се ликвидират последиците от едноличното управление на Стамболов. Същият конгломерат представляват и учредените в провинцията бюра на Народната партия – присъединяват се и съединисти, някои казионни и даже каравелисти.

Временното обединяване не заличава идейните различия между отделните партийни групировки. То не може да бъде трайно и това проличава в избухналите борби по време на общинските и парламентарните избори през

есента на 1894 г. От новото обединение се оттеглят радослависти, цанковисти и казионни. В Народната партия остават бившите консерватори, южнобългарските съединисти, някои цанковисти и независими дейци. На 22 септември 1894 г. в София излиза бр. 1 на в. „Мир“ – орган на партията и правителствен официоз. Д-р Стоилов е избран за шеф на партията, в чиито редове влизат представители на интелигенцията, като Ст. Михайловски, С. С. Бобчев, Д. К. Попов, М. Маджаров, д-р Д. Моллюв, Т. Теодоров, заможни предприемачи, банкери, индустриалци и търговци, като Ив. Грозев, Д. Буров, П. Губиделников, Д. Стамболов, Д. Папазов, Д. Яблански, сем. Гешови и др. Това са все хора, развиващи активна стопанска дейност¹.

Успоредно със създаването на Народната партия тече процес на съживяване и укрепване на старите партии, които при възстановените демократични порядки имат възможност за легален организационен живот. Предимство има Либералната партия на В. Радославов, която не е понесла тежки удари, а водачите ѝ участват в „съединената легална опозиция“ и даже в кабинета на Стоилов. През януари 1895 г. тя публикува своя програма и устав с основни пунктове – преданост към монарха, стопански преобразувания, приятелски отношения с всички държави, реформи в социалната сфера. Либералната партия на Каравелов също се съживява, независимо че нейният лидер още не е освободен от затвора. Избрано е ново ръководство, започва да излиза в. „Знаме“ като партиен орган, който отстоява исканията за демократични вътрешни порядки, грижи за дребните и средните собственици и възстановяване на отношенията с Русия. През 1896 г. Либералната партия приема името Демократическа.

Най-трудно се възстановява партията на Др. Цанков поради дългогодишното отсъствие на нейния лидер и продължителните преследвания на съмишлениците му. Не без значение е и отливът на една част от привържениците ѝ, които се присъединяват към Народната партия. Цанковистите остават верни на идеята за безрезервно политическо, икономическо и културно сътрудничество с Русия. От 1897 г. партията се оглавява от д-р Ст. Данев, а от края на 1899 г. вече се нарича Прогресивнолиберална партия. След като Стамболовото правителство пада от власт, Народнолибералната партия значително отслабва. По-видните ѝ водачи са подложени на преследване и политическо дискредитиране, много членове я напускат, а общественото негодувание я принуждава да мине в отбрана. Кризата се задълбочава след смъртта на Стамболов (1895 г.) и партията се стабилизира едва в края на века. Партийното многообразие се допълва от създадената през 1891 г. Българска социалдемократическа партия, макар нейното влияние в обществото да е незначително.

Правителството знае, че няма да може да просъществува дълго, ако не си осигури парламентарна подкрепа. По негово предложение князът разпуска VII ОНС, в което стамболовистите имат мнозинство. На 11 септември 1894 г. се провеждат избори, които с малки изключения преминават спокойно. В VIII обикновено народно събрание има депутати от всички политически формации, разбира се, с различна представителност. Надмощие получа-

ват привържениците на управляващите – дейци от бившата Консервативна партия и южнобългарски съединисти.

Първата редовна сесия на VIII ОНС се открива на 15 октомври 1894 г. с тронно слово на княза, в което се препоръчва „вътрешно нравствено и материално възраждане“, „свободолобив напредък, процъфтяване на народното благосъстояние“, без да се споменава нищо за проблемите на външната политика. Словото трябва да убеди заинтересованите Велики сили, че свалянето на Стамболов се дължи на вътрешни причини, а не на неодобрение на водената от него външна политика.

Народното събрание развива голяма дейност – създават се парламентарни комисии и се обсъждат общо 64 закона. Внесените от правителството и от отделни депутати законопроекти са два вида: от политически и от стопански характер. С първата група актове се цели да се накажат беззаконията и да се възстанови нарушената от предишния режим справедливост и конституционен ред. Втората група закони засягат развитието на икономиката.

Още в първите заседания на VIII ОНС двама депутати – Тр. Китанчев и Г. Добринович, внасят предложения за приемане на закон за амнистия на емигрантите и на осъдените по политически причини. Те са подкрепени от редица народни представители, но правителството умишлено забавя обсъждането на проблема, а следователно и освобождаването на Каравелов от затвора и завръщането на Цанков от емиграция. Предложенията са изпратени в специална комисия. На 16 ноември 1894 г. по инициатива на 65 депутати Народното събрание създава парламентарна комисия за разследване делата на бившия кабинет. В комисията са включени: д-р Д. Моллов, д-р М. Цачев, Ст. Михайловски, М. Бояджиев, Д. К. Попов и В. Т. Велчев. Те трябва да анкетират управлението на Стамболов и да съберат факти за извършени закононарушения. Разпитани са много лица, между които и бившият министър-председател. Разследванията продължават до средата на 1895 г., а междувременно Стамболов е убит.

В окончателния доклад се констатира нарушение на конституционните свободи, разхищения на държавни средства, вършени своеволия и др. Предлага се да бъдат съдени Стамболовите министри Д. Тончев, Ив. Салабашев, Д. Греков, Г. Живков, Г. Странски и Д. Петков. Докладът е оставен без последствие, което показва, че разследването е целяло да нанесе удар на Стамболов и сподвижниците му, а не да се съблюдава принципът за отговорност на министрите пред парламента.

На 28 ноември 1894 г. П. Пешев, който през септември заема поста министър на правосъдието, внася законопроект за отмяна на Закона за печата от 1887 г., Башевата добавка от 1893 г. и всички подобни наредби по печата, издадени от Стамболовото правителство. Така според него ще се възстанови прокламираната от конституцията свобода на печата. Предложението предизвиква дискусии по въпроса за необходимостта от специален закон за печата. То е критикувано както от опозицията, така и от голяма част от мнозинството. Всички смятат, че отмяната на действащия закон ще доведе

до нови ограничения на печата, ако не се приеме нов, по-либерален закон. В крайна сметка съществуващият Закон за печата се запазва, като са направени промени в някои членове – намаляват се глобите, премахват се сроковете за гледане на делата по печата, отменя се Башевата добавка, предписваща по-строги наказания⁴. Тези промени са в демократичен дух.

На 16 декември 1894 г. комисията, натоварена да разгледа предложението на Тр. Китанчев и Г. Добринович за амнистия, внася в Народното събрание законопроект за амнистия на политическите престъпления. Законопроектът не оправдава надеждите на опозицията за пълна и всеобща амнистия. Той изключва от амнистията министрите, извършили престъпни деяния, докато са били на власт, водачите, непосредствено участвали в заговора на 9 август 1886 г., и обикновените престъпници. В подкрепа на тези ограничения се изказва министър-председателят. „Щом редът се установи – заявява д-р К. Стоилов, – щом видим, че народният организъм е доста крепък, ще дойде време и те да се опростят. И това не ще бъде друго, освен последна крачка в делото по омиротворяването на нашето отечество“⁵.

Въпреки острите критики на опозиционните депутати на 20 декември 1894 г. законът е гласуван без изменение. Правителството не желае да приеме пълна амнистия, защото в момента се разследват Стамболов и неговите министри, а отношенията с Русия все още не са възстановени, за да се разреши на офицерите емигранти да се завърнат в България. След приемане на закона П. Каравелов е освободен от затвора, а Др. Цанков се завръща от чужбина.

Пак през декември 1894 г. Народното събрание гласува закон за съдене на незаконно забогателите чиновници. С този акт трябва да се ликвидират беззаконията на предишното правителство и главно на Стамболов и Петков, от които се изисква да представят документи за източниците на своето богатство. Законът е обърнат и към бъдещето – той трябва да попречи на незаконните разхищения на държавни и общински средства⁶.

Законите със стопански характер са повече на брой и от голямо значение за по-нататъшното развитие на страната. Внасянето им в Народното събрание показва, че в 5-месечния период след създаването си правителството усилено е работило. Главната заслуга за формулиране на задачите на кабинета в стопанската сфера се пада на финансовия министър Гешов, който от 2 октомври 1894 г. е натоварен да управлява и Министерството на търговията и земеделието. Първата грижа на Гешов е да изготви пълен отчет за финансовото състояние на страната. На 2 юли 1894 г. той внася в Министерския съвет доклад, в който са анализирани държавните бюджети от 1878/1879 до 1894 г., за да се констатира, че при правителството на Стамболов бюджетът е нараснал, като разходите постоянно са превишавали приходите. След 1888 г. редовно се е прибавяло до свръхсметни кредити, а бюджетните сметки са приключвали с дефицит. За покриването им са използвани суми от заемите, отпуснати за строеж на железопътни линии и пристанища. Така че малка част от външните заеми е отивала по предназначение.

Като прави точна сметка на предстоящите неотложни плащания на дър-

жавата по окупационния дълг, закъснелите вноски за жп линията Вакарел–Белово, за построяване на линията София–Роман, пристанищата във Варна и Бургас и др., Гешов заявява: „Необходими са големи икономии, ако искаме да избегнем за в бъдеще опасните дефицити и по този начин да предпазим финансите ни от едно непоправимо разстройство, а земеделието, търговията и индустрията ни от един неизбежен упадък“⁷. В 14 точки той предлага конкретни мерки, които представляват цялостна програма за действие в областта на финансите. А именно – да не се допускат свръхсметни кредити, да се правят икономии в материалните разходи, вноските от заемите да се дават за започнатите строежи, да се включват в бюджета разходите за погасяване и на лихвите по заемите, да се реформира данъчната система, „като се увеличат данъците, които се плащат от по-заможните класи“, също и вноските мита. Тези предложения са приети от Министерския съвет като икономическа програма, която трябва да се реализира чрез съответни преобразувания.

На първо място се извършват съкращения на отдели и на служители във всички министерства с оглед на постигане на икономии. Изключение е направено единствено за Министерството на войната. За уравновесяване на държавните финанси се налагат реформи в данъчната система. През първата сесия на VIII ОНС са внесени пет законопроекта, най-важният от които се отнася до замяната на десятъка с поземлен данък. Приетият на 20 декември 1894 г. Закон за поземления данък предвижда с данък да се облага земята – земите изобщо, лозята и горите, а не произведенията, които се получават от нея. Специална комисия ще определи размера на данъка в отделните околии, градове и села съобразно с плодородието, икономическото състояние на района, отдалечеността на пазарните средища и главните пътища и пр. Земята във всяко селище се разделя на категории в зависимост от плодородието на отглежданите култури. Данъкът емляк (върху непокритите имоти) се премахва, тъй като всъщност дублира поземления данък. Новият закон значително облекчава положението на селското население, което носи най-големите финансови тежести в страната.

За компенсация са въведени косвени данъци, които засягат цялото население. Така се процедира в повечето европейски държави, където в общия данъчен приход делът на косвените облагания е по-голям. Народното събрание гласува Закон за данък върху занаятите, който отменя остарелия Закон за патентите и ликвидира старите данъци иджар (върху наемите от недвижимите имоти, които не подлежат на облагане с поземлен данък) и серчим (върху свинете); Закон за данък върху сградите, в който е прокаран принципът на прогресивното облагане; Закон за акциза, който засяга 16 вида стоки и осигурява поредовни постъпления в държавното съкровище. Данъчната реформа улеснява приемането на бюджета за 1895 г., в който са предвидени реални приходи и по-малък дефицит, средства за изплащане на заемите, сключени от предишното правителство, нужните разходи за държавното управление и започнатите строежи. „Идеалът на един прогресивен народ – заявява министър Гешов в Народното събрание – не може да бъде само намаление на бюджета. Подобно нама-

ление е желателно за непроизводителните разходи... Грижата за намаление трябва да върви ръка за ръка с грижата за доставянето на този народ по-усъвършенствувани средства за производство и съобщения, за доставяне на това население всички инструменти, които са необходими за прогреса му“⁸.

Не само финансите трябва да се ремонтират – стопанството също има нужда от държавни грижи. Като управляващ Министерството на земеделието и търговията на 17 ноември 1894 г. Гешов внася в Народното събрание Законопроект за организиране на земеделски конкурси, подготвен въз основа на опита на някои западноевропейски държави, главно Франция. Ежегодните конкурси трябва да популяризират въвеждането на нова техника в земеделието, да стимулират отглеждането на нови земеделски култури и на нови породи добитък. Чрез излагане на най-добрите постижения ще може да се преодолее примитивизмът в селскостопанския труд, а с нагледни примери ще се подтикнат българските селяни към нововъведения. Конкурсите ще се финансират от държавата и от окръжните съвети, като за тази цел в бюджета за 1895 г. са предвидени 20 000 лв., увеличени през следващата година на 30 000 лв. Законопроектът е приет само на първо четене, вероятно поради претрупаността на Народното събрание с различни закони. Въпреки това той започва да се прилага още през 1895 г.

Много важен е Законът за земеделските каси, който третира организацията на най-важното за селското стопанство кредитно учреждение. При съставянето му министър Гешов се ръководи от желанието да се осигури евтин кредит на земеделците. Законът извършва основно преустройство на земеделските каси, които могат да приемат влогове, да дават краткосрочни и дългосрочни заеми, като се контролират от Българската народна банка. Той предвижда към Министерството на търговията и земеделието да се създаде Централно управление, което да ръководи земеделските каси.

Грижата за българското селско стопанство проличава и в Закона за подпомагане на предприятията, които имат за цел подобряване на земеделието в княжеството. Законът фиксира формите на държавна намеса за развитието на селското стопанство чрез активна помощ. А именно – държавни помощи при уреждане на образцови градини, винарски изби, млекарници, заводи за отглеждане на добитък и др., които се освобождават от данък сгради и други върхнини. Предвиждат се стипендии за завършилите българските земеделски училища, които искат да продължат образованието си в Европа. Целта е постепенно да се създадат добри специалисти, които да внесат в практиката новите агрознания. Насърчава се разпространението на нови методи и техника в земеделските стопанства чрез специализирани вестници, списания и книги, които получават ежегодни субсидии. Специални членове поощряват общинските, окръжните и земеделските дружества да откриват практически курсове по земеделие. Предвижда се създаването на земеделски дружества, които да бъдат освободени от вносно мито за семена, машини, торове и др. Окръжните и общинските съвети, които закупуват по-усъвършенствани машини или отглеждат индустриални растения, се ползват от привилегиите, пред-

видени в закона⁹. С набелязаните облекчения се преследва модернизация на българското земеделие, което ще доведе до повишаване на неговата рентабилност и подобряване на положението на селскостопанските труженици.

Два от приетите през първата сесия на Народното събрание закони засягат развитието на младата българска индустрия. Законът за насърчаване на местната промишленост от 20 декември 1894 г. утвърждава политиката на протекционизма в областта на стопанския живот. Държавата определено влиза в ролята на регулатор на капиталистическото производство, което трудно си пробива път в една икономически изостанала страна като България. Степен-та на намеса трябва да бъде така дозирана, че да не накърнява частната инициатива. В мотивите към законопроекта се изтъква специфичното положение, в което Берлинският договор е поставил страната, външната конкуренция и невъзможността да се залага само на селскостопанската продукция.

„Княжеството – заявява Гешов – по своето икономическо положение не може освен полека и постепенно да урежда митарствената си тарифа и да сключва търговски конвенции, това, от една страна, а от друга – големият наплив на чужди стоки вследствие на силната конкуренция туря в необходимост правителството да подпомогне зараждащите се у нас индустрии и западналите занаяти чрез улеснения от чисто домашен характер, сиреч принудени сме сега да протежираме местната промишленост и търговия със средствата, които се намират под ръката ни“¹⁰.

Законът предвижда привилегии за всеки, който до десет години построи фабрика за текстил, производство на фаянсови съдове, огнеупорни тухли, стъкла, захар, хартия, произведения на химическата, минната, металургичната промишленост и др. Тези предприятия ще се ползват за срок от 15 години от право на безмитен внос на машини и суровини, на намалени тарифи при превоз по Българските държавни железници, на безплатни места за строеж на фабричните здания. Те се освобождават от данък емляк (върху недвижимите имоти) и патентов налог, също от гербов налог, а произведенията им се предпочитат пред чуждите за държавни и общински нужди.

Преференциите се отнасят до предприятия с над 25 000 лв. капитал и поне 20 работници. По-късно законът е допълнен (март 1897 г.), като е разширен кръгът на покровителстваните предприятия с фабриките за бира, спирт, мебели и железарски изделия. Твърде важно е, че като си дават сметка за ограничените местни възможности по отношение на капитал и опит, законодателите допускат чужденци да основават промишлени предприятия, т. е. полагат се усилия да се привлекат чужди капитали.

В актіва на VIII ОНС се вписват още няколко важни закона: Закон за създаване на търговско-индустриални камари, който дава възможност за професионална защита на интересите на търговци, индустриалци и занаятчии и улеснява дейността на Министерството на търговията и земеделието със сведения, предложения и статистики; Закон за реорганизация на държавното занаятчийско училище в с. Княжево, Софийско; Закон за проектиране и построяване на железопътната мрежа в България, който разширява започнатото

при Стамболов усилено строителство на жп линии. Богатата законодателна дейност показва, че правителството на д-р К. Стоилов има целенасочена програма за икономическо замогване на България.

В началото на декември 1894 г. са извършени промени в кабинета. Сигурен в подкрепата на парламента, Стоилов подава оставка с мотив мнозинството в камарата да излъчи правителство съобразно изискванията на конституцията. Истинската причина са търканията с радославистите, които са недоволни от предоставените им две министерски кресла и от очертаващия се външнополитически курс за помирение с Русия, поради което създават затруднения в работата на управляващия екип. На 9 декември 1894 г. е назначено ново правителство, в което влизат: К. Стоилов – министър-председател и министър на вътрешните работи, Гр. Начович – министър на външните работи, Ив. Ев. Гешов – министър на финансите и управляващ Министерството на търговията и земеделието, Д. Минчович – министър на правосъдието, М. Маджаров – министър на обществените сгради, пътищата и съобщенията, полк. Р. Петров – военен министър. Кабинетът е съставен от бивши консерватори и съединисти, а В. Радославов и П. Пешев са отстранени. Той става по-силен след допълнителните избори през януари 1895 г., когато си осигурява солидно мнозинство в камарата.

Това му позволява да съсредоточи усилията си върху основната външнополитическа задача – международното признаване на княз Фердинанд. Първите стъпки в тази насока са направени още в края на 1894 г. На 20 октомври с. г. умира император Александър III и се открива възможност да се установи връзка с руските управляващи среди. От София са изпратени съболезнователни телеграми до новия император, Николай II, и външния министър Гирс, а скоро се получават и благодарствени отговори. На 24 октомври по време на дебатите по отговора на тронното слово министър-председателят произнася реч, в която се подчертава намерението на правителството да влезе в „правилни отношения с Русия“. Веднага след това са направени постъпки пред Петербург за приемане на българска делегация за погребението на император Александър III. Последвалият отказ показва, че усилията за помирение, без да бъдат направени отстъпки от българска страна, са осъдени на неуспех. А руският посланик в Цариград Нелидов даже подсказва условието – покръстване на престолонаследника Борис от католическо в православно вероизповедание.

Правителството не бърза да предприеме конкретни стъпки, защото се страхува да не засегне западноевропейските държави и Турция, стремящи се към ограничаване на руското влияние на Балканите. Наистина Австро-Унгария остро реагира на желанието на София за помирение с Русия. Тя използва за повод гласуването на законите за акциза и за данъка върху занаятите, които са косвено увеличение на митата върху някои стоки и са в разрез с установения от Берлинския договор режим на капитулациите, и засягат неприкосновеността на чуждите поданици. Австроунгарското правителство протестира, отказва да приеме българските обяснения и се налага Стоилов да

замине за Виена за конкретни преговори. Както той, така и финансовият министър Гешов са категорични да не се отстъпва пред чуждия натиск и определените данъци да се събират и от чужденците.

Спорът около Закона за акциза поставя на дневен ред възможността на мястото на временната търговска спогодба да се сключи търговски договор между двете страни, в рамките на който да се разреши и въпросът за акциза. До споразумение се стига след продължителни преговори и взаимни отстъпки. През април 1895 г. Австро-Унгария и България се договарят до края на 1896 г. да се подпише официален търговски договор, като вносните мита се увеличат на 14%. До този момент остава в сила временната търговска спогодба и вносното мито в България се определя на 10,5%. Законът за акциза е приет, като е намален само акцизът на кафето, кибрита и парфюмираните сапуни. Това се урежда в рамките на търговския договор¹¹.

Междувременно продължават опитите на българската дипломация да установи контакт с управляващите среди в Петербург. Княз Фердинанд също прави сондажи на различни нива по време на пътуването си в Западна Европа през пролетта на 1895 г. Най-после с посредничеството на френската дипломация е издействано съгласие в Русия да бъде приета българска депутация, която „да положи венец на гроба на покойния цар Александър III“. В нейния състав влизат: Т. Теодоров (председател на Народното събрание) и депутатите Ив. Вазов, д-р Моллов, д-р Минчович, П. Набодков и Ив. Ст. Гешов, както и митрополит Климент и архимандрит Василий.

Депутацията потегля на 15 юни 1895 г. с инструкция да действа за помирение и като отстъпка от българска страна да предложи покръстването на престолонаследника в източноправославна вяра. Този жест на разположение на българското правителство към Русия трябвало да разчисти пътя за възстановяване на нормалните отношения между двете страни и за признаване на Фердинанд. „Моята задача – разказва по-късно Теодоров – беше: да убедя русите, че е необходимо за интересите на България и Русия отношенията им да се възстановят...“¹² Българските гости са сърдечно посрещнати и приети от император Николай II, от външния министър княз Лобанов-Ростовски, от вътрешния министър Ив. Дурново, от финансовия министър С. Ю. Витте, от ген. Н. Обручев (началник на Главния щаб на руската армия), от членове на Славянското дружество в Петербург и много обществени и държавни дейци. Разговорите се водят в духа на взаимното желание за сближение и надежди за възстановяване на старите добри отношения. От руска страна дават да се разбере, че единственото условие за признаване на княза е миропомазването на престолонаследника Борис.

Посещението на българската депутация в Русия е посрещнато с недоволство във Виена, Берлин, Рим и Лондон. „Сближението ни с Русия е вината на всичкото европейско негодувание“ – отбелязва в дневника си К. Стоилов¹³. Към това се прибавя и убийството на Стамболов на 3 юли 1895 г., което засилва враждебното отношение към софийското правителство. В европейския печат се разгръща ожесточена антибългарска кампания. Въпреки натиска от много

страни К. Стоилов смята, че е наложително да се направи исканата от Русия отстъпка. Княз Фердинанд обаче дълго отказва да даде съгласието си. Едва на 19 октомври 1895 г. той отстъпва, но иска срок от три месеца, за да убеди роднините си и папата да приемат миропомазването на престолонаследника.

Всъщност българският монарх не се безпокои толкова за отношенията на роднините си. Той е готов на покръстването, но не е уверен, че след този акт ще бъде признат от Русия. Министър-председателят трябва да приведе много аргументи и увещания, за да преодолее колебанията на княза. От своя страна Фердинанд изпраща при руския посланик в Цариград Н. Геров с мисия да разбере практическото осъществяване на признаването му. При тези контакти се изяснява, че князът официално ще помоли кръстник на Борис да бъде император Николай II, който ще се съгласи и ще изпрати на обяда свой представител. Намесва се и френската дипломация, която недвусмислено внушава да се побърза с нормализирането на отношенията с Русия. На 2 януари 1896 г. Фердинанд отпътува за Париж с надежда да използва посредничеството на Франция пред Ватикана, за да се получи позволението на папата за покръстването на Борис. Този опит завършва с неуспех и князът е принуден да замине за Рим, където лично разговаря с папа Лъв III. Приемът при главата на Римокатолическата църква остава без резултат.

Завърнал се в България, Фердинанд най-после дава съгласието си за миропомазването на престолонаследника. Това става на 2 февруари 1896 г. в присъствието на представители на Русия, Турция, Франция, Сърбия и Гърция. Покръстването се извършва от екзарх Йосиф I в тържествена обстановка. Актът е последван от признаване на княз Фердинанд за законен владетел на България от Русия, Турция и другите Велики сили. Съгласно изискванията на Топханенския акт от 1886 г. със специален ферман князът е назначен за генерал-губернатор на Източна Румелия¹⁴.

Международното признаване на Фердинанд слага край на продължилата десет години българска криза. Правителството на д-р Стоилов постига голям успех, защото се възстановяват официалните отношения с Русия, регулират се връзките с другите държави и се откриват възможности за по-сериозни действия в подкрепа на поробените сънародници. В София пристига Николай Чариков като руски дипломатически агент и генерален консул, а в Петербург е открито българско агентство.

Усилията за нормализиране на отношенията с Русия и признаване на княз Фердинанд не отклоняват правителството от изпълнение на вътрешнополитическата му програма. Най-голяма дейност развиват Министерството на финансите и Министерството на търговията и земеделието. Специална комисия е натоварена да определи размера на поземления данък, провеждат се земеделско-скотовъдни конкурси, конституират се търговско-индустриалните камари, които през лятото на 1895 г. се свикват на сесии. Няколко правителствени разпореждания задължават държавните чиновници да използват местни тъкани за направа на служебното си облекло. Успоредно с това се подготвят нови законопроекти за подпомагане на селското стопанство и търговията.

Настъпилото през 1895 г. стопанско оживление показва, че политиката на правителството отговаря на обективните нужди на страната. Създават се индустриални предприятия с български и чужди капитали, открита е жп линия Шумен–Каспичан, строителството на варненското пристанище е дадено с търг на българската фирма „Михайловски–Хайрабедиан“. От края на 1894 г. Българското търговско параходно дружество открива първата си линия Варна–Бургас–Цариград, обслужвана с поръчаните от Англия два парахода. Ускореното стопанско развитие довежда до основаване на частни кредитни учреждения – Българска търговска банка в Русе, Търговско-индустриална банка в Пловдив, по-малки банки и спестовни дружества във Варна, Плевен, Балчик и др. През юли 1895 г. се учредява застрахователно дружество „Балкан“ на акционерни начала и с основен капитал 1 500 000 лв.

Внесените през втората редовна сесия на VIII ОНС (октомври 1895 – февруари 1896 г.) законопроекти отразяват загрижеността на кабинета за развитието на селското стопанство. Изготвеният от министър Гешов Законопроект против лихвоимството е мотивиран със статистически данни за голямата задължнялост на българските селяни към Земеделските каси и към частни лихвари, налагащи лихви до 150–200%. Предвиждат се тежки наказания за тези, които дават пари в кредит с лихва, по-голяма от 12%, или пък закупуват земеделски произведения на зелено с цена, по-ниска от 10% от тази по време на редовната разпродажба. Наказанията се разпростират и върху хората, които съдействат на лихварите или ги прикриват. Законът цели да предпази селското население от масово разорение, от което би пострадал основният поминък в държавата.

Парламентът приема ново намаление на поземления данък и важния закон за градобитнината, въвеждащ задължително застраховане на всички земеделски произведения. Създава се фонд „Градобитнина“ от вноските на всеки земеделец в размер на 5% върхуна върху поземления данък и от годишната помощ, отпускана от държавата.

На втората сесия на VIII ОНС са гласувани и други важни за организирането и всеотрасловото развитие на страната закони. Между тях обемистият Наказателен закон, който заменя действащия до момента Отомански наказателен закон, Закон за създаване на Рисувално училище, въз основа на който на 14 октомври 1896 г. се открива Държавното рисуwalно училище в София (бъдещата Художествена академия), Закон за подобрене положението на поборниците и опълченците и др. Поради претрупаност Народното събрание не успява да разгледа всички внесени законопроекти, които остават за следващата сесия. Например обсъденият само на първо четене Търговски закон се приема през 1897 г.¹⁵ Той е съставен на принципа на умело съчетаване на държавния протекционизъм с поощрения за чуждите инвеститори, които не застрашават местните производители.

Възстановяването на официалните българо-руски отношения поставя пред правителството нов проблем – положението на офицерите емигранти. Още с пристигането си в София Чариков обръща внимание на Стоилов върху необ-

ходимостта намиращите се на руска служба офицери да бъдат приети в българската армия. Въпросът отдавна се дискутира в обществото. Докато русофилските партии настояват да се възстановят правата на уволнените след 9 август 1886 г. офицери, то против това се обявяват стамболовистите, радославистите и някои висши офицери, които се страхуват да не бъдат изместени от по-добре подготвените си колеги. Д-р Стоилов разбира, че уреждането на въпроса е важно условие за по-нататъшното подобряване на отношенията между България и Русия, което е много необходимо предвид усложнената обстановка на Балканите и положението на българите в Македония и Одринско.

През първите две години от управлението си правителството на Народната партия не изпуска от погледа си проблемите на Европейска Турция. Поради неуреденото международно положение на княжеството то се стреми да не предизвиква Високата порта и се ограничава с дипломатически постъпки за прилагане на Екзархийския ферман – даване на берати за екзархийски митрополити и създаване на Синод при Екзархията с участието на митрополити от княжеството, Македония и Одринско. Многобройните молби на екзарх Йосиф I, подпомаган от българския представител в Цариград, не са подкрепени от нито една велика сила и с лека ръка са отблъснати от турските власти.

В София все по-ясно разбират, че се налага промяна в тактиката, иначе събитията могат да изненадат княжеството. Защото броженията на потиснатите народности в империята се засилват, Великите сили издигат проект за реформи в арменските вилаети на Мала Азия, а Сърбия и Гърция активизират пропагандата си в Македония като отговор на създадената през 1893 г. Вътрешна македоно-одринска революционна организация. В подкрепа на поробените сънародници в България се свикват много митинги, на които се настоява за прилагане на чл. 23 на Берлинския договор. В началото на 1895 г. в София се създава Върховен македонски комитет с председател Трайко Китанчев, който обединява македонските дружества в България и Румъния. Организацията си поставя за цел да се бори за извоюване на политическа автономия за населението в Македония и Одринско, приложена и гарантирана от Великите сили. Скоро след това започва преминаване на чети в Македония, което създава сериозни затруднения на българското правителство, защото Великите сили настояват да се спрат революционните агитации в княжеството и сред македонските българи.

През май 1895 г. става ясно, че Високата порта не приема изготвения от Англия, Франция и Русия проект за реформи в арменските вилаети и смята сама да направи преобразувания върху територията на цялата държава. В съгласие с това правителството на д-р Стоилов възприема нова линия по националния въпрос – да се действа за прилагане на чл. 23 от Берлинския договор като средство за спиране на революционните агитации в Европейска Турция и сред македонската емиграция в България. Всички постъпки в тази насока се натъкват на неотстъпчивостта на Портата и недоверието на силите, особено на Австро-Унгария и Англия, които даже обвиняват княжеството в подстрекателство на революционното движение. Българската дипломация не се отказва

да настоява за преобразувания в македонските вилаети, тъй като на 5 октомври 1895 г. със султанско ираде Високата порта обявява своя проект за реформи. Този проект съдържа твърде ограничени промени и не предвижда контрол върху осъществяването им. Все пак той дава основания за надежди и от София са предприети нови дипломатически постъпки пред турското правителство, подплатени с молби на екзарх Йосиф I за прилагане на Екзархийския устав и с прошения на българското население за подобряване на икономическото му положение, официално признаване на църковно-училищните дела, допускане на българи в различни правителствени учреждения и пр. В края на 1895 г. в Солун е изпратена тричленна султанска комисия да проучи какви реформи трябва да се направят в македонските вилаети¹⁶.

Така през пролетта на 1896 г., когато княз Фердинанд предприема официалните си визити в столиците на някои Велики сили, пред българската дипломация стоят две важни задачи – положението на офицерите емигранти и на поробените сънародници в Европейска Турция. Уреждането им изисква да се направят по-решителни дипломатически постъпки. Те започват от Цариград, който е първата спирка в обиколката на новопризнатия княз. Придружен от многобройна свита, в която влизат министър-председателят Стоилов и военният министър Петров, Фердинанд пристига в турската столица на 14 март 1896 г. Покрай официалните приеми и посещения българските министри разискват с турските меродавни кръгове въпросите за реформи в Македония и Одринско, сключване на митническа и телеграфопощенска конвенция между двете страни, назначаване на нови екзархийски митрополити в македонските епархии, откриване на български търговски агентства в някои градове в Европейска Турция и др.

Не може да се очаква, разбира се, че ще се получи удовлетворителен резултат по всички проблеми, които интересуват България. Затова на първо място са поставени преобразуванията в империята, които стават все по-належащи. Още в края на февруари 1896 г. Върховният комитет в София изработва проект за реформи, с които е запознат министър-председателят и Вътрешната революционна организация. Проектът предвижда въвеждане на политическа автономия на Македония чрез обособяването ѝ в отделна административна единица с местен управител и законодателно събрание. Посочени са границите на териториите, населени предимно с българи, които трябвало да образуват отделен вилает, проектира се чиновниците да произхождат от преобладаващата в района народност, а жандармерията да се комплектува от народностите във вилаета съобразно с числеността им. Стоилов одобрява проекта, но смята, че в момента трябва да се издигнат по-умерени искания – назначаване на помощници на каймакамите, участие на българи в околийските съвети и изпълнение на всички обещания, дадени вече от Високата порта.

На 15 април 1896 г. екзарх Йосиф I записва в дневника си: „Димитров дохожда и ми каза, че ирадето за реформите излязло“¹⁷. Наистина султанът се вслушва в съветите на руската дипломация да извърши преобразувания, за да се предотвратят броженията във вилаетите. Обявените реформи за Одрински,

Косовски, Солунски и Битолски вилаети са далеч от българските искания, а и от даваните обещания. Те се ограничават с незначителни отстъпки и назначения на инспектори за правосъдието, администрацията и финансите. Не се набелязват мерки за сериозен контрол върху прилагането на тези половинчати подобрения. Българите в империята, а и тези в княжеството посрещат проекта с недоверие и се оказват прави, защото той остава на книга¹⁸.

След Цариград княз Фердинанд и придружаващите го лица посещават Петербург, Париж и Берлин. В руската столица на българските официални лица е дадено да разберат, че трябва да се намери решение на офицерско-емигрантския въпрос. Стоилов даже се среща с представител на българските офицери на руска служба и се запознава с техните условия за завръщане в родината. В края на април, на връщане от европейската си обиколка, княз Фердинанд и свитата му спират в Белград, където разговарят със сръбския крал Александър Обренович и с министър-председателя Стоян Новакович. Уговорено е двете страни да подпишат търговски договор и са обсъдени събитията в Европейска Турция и най-вече важният проблем за позицията на двете държави спрямо Македония. Сръбските управляващи среди отстояват старата си теза за подялбата на Македония на сфери на влияние. Българското правителство желае да постигне споразумение със съседните държави, но за съвместно действие пред Високата порта за подобряване на положението на християнското население в Европейска Турция. Отношението на Белград показва, че това едва ли би могло да се постигне. Стоилов обаче е твърде тактичен, за да скъса всички мостове за разбирателство със Сърбия и затова се обявява за „академическо изучаване на въпроса“¹⁹.

Постъпките в Цариград, дипломатическите сондажи по Европа и разговорите в Белград показват, че на българското правителство му предстоят тежки и мъчителни усилия по националния въпрос. Налага се да се търси подкрепа от страна на Великите сили, съюзник в лицето на някоя съседна държава или да се спечели благоволенieto на сюзеренната власт, но без да се накърняват българските национални интереси. В София решават да приложат комбинирана тактика, да действат внимателно и търпеливо, но неотстъпно. Защото осъзнават възможностите на страната, наясно са с апетитите на Сърбия, Гърция и даже Румъния и сложното преплитане на интересите на европейските сили на Балканите.

§ 2. ПРОСПЕРИТЕТ В УСЛОВИЯТА НА ДЕМОКРАЦИЯ

От средата на 1896 г. обстановката на Балканския полуостров отново става тревожна. Към нестихващите вълнения на арменското население се прибавя новото въстаническо движение на о-в Крит, което възбужда духовете на българите в Македония и Одринско. Върховният комитет в София активизира дейността си и организира митинги в цялата страна, на които се поставя искане за автономия на Македония. Турция мобилизира и изпраща

военни части на о-в Крит, атинското правителство подпомага гръцките въстаници, а от Белград дават да се разбере, че в случай на обявяване на автономия на Крит или присъединяването му към Гърция, Сърбия няма да остане индиферентна. Раздвижва се и Черна гора, чийто външен министър Г. Вукович предприема дипломатически сондажи в Цариград, София и Белград. Изправена пред затруднения, Високата порта става още по-неотстъпчива спрямо исканията на Екзархията за пет берата за български митрополити в Битолска, Струмишка, Мелнишка, Кукушка и Дебърска епархия.

Усложненията на Балканите поставят трудни задачи пред българската дипломация. Междувременно са извършени промени в правителствения екип. След възстановяване на българо-руските официални отношения Гр. Начович напуска поста външен министър, а през юли 1896 г. изобщо излиза от кабинета. С ръководене на външната политика се нагърбва д-р К. Стоилов. В края на същата година се оттегля и полк. Р. Петров и за военен министър е назначен началникът на Генералния щаб полк. Никола Иванов. Двата министри подават оставка поради несъгласие с новия външнополитически курс след помирението с Русия.

Гъвкав дипломат, добре ориентиран в международната обстановка, д-р Стоилов разбира, че България сама трудно би могла да постигне някаква отстъпка в полза на българите от Македония и Одринско. Той поема курс на сближение със съседните държави, независимо че първите сондажи не са обнадеждаващи. Българската политика е за разбирателство и съвместни действия пред Великите сили и Високата порта за даване на политическа автономия на Македония. Руската дипломация одобрява това становище, но препоръчва да се избягва всяка намеса в случай на вълнения в района. В същото време Белград, Атина и Цетине поддържат идеята за предварителна подялба на македонските вилаети на сфери на влияние. Въпреки тези различия ръководителят на българската дипломация се надява, че обстоятелствата могат да склонят съседните държави да приемат българската база за разбирателство. През декември 1896 г. е открито българско агентство в Атина, а в началото на 1897 г. – в Цетине.

В края на 1896 г. софийското правителство прави предложение на Сърбия и Гърция да се работи за превръщане на Македония в привилегирована провинция. Българският проект е категорично отхвърлен, но това не изнемадва нито София, нито руската дипломация, посветена в инициативата. Междувременно положението на Балканите става взривоопасно поради назряващия конфликт между Гърция и Турция. На 17 февруари 1897 г. в София пристига крал Александър, придружен от Дж. Симич, министър-председател и министър на външните работи и М. Вуич, министър на финансите. Визитата е в отговор на посещението на княз Фердинанд в Белград през 1896 г.

Между българските и сръбските отговорни дейци започват мъчителни преговори за съгласуване на поведението на двете страни спрямо Македония и Стара Сърбия при създадената политическа обстановка. И сега крал Александър и министрите му настояват за дележ, а княз Фердинанд и неговите минис-

три – за автономия. Стоилов се мъчи поне да застрахова България от изненади и в крайна сметка успява да наложи идеята за споразумение за запазване на статуквото на Балканите и избягване на въоръжен конфликт в случай на усложнения в Македония и Стара Сърбия. Макар че не се отказват от позициите си по македонския въпрос, двамата министър-председатели се съгласяват да работят за запазване на мира на Балканите. „Ще се грижим – отбелязва в дневника си Стоилов – да запазим мира, защото то е интересът на всички нас“²⁰.

На 19 февруари 1897 г. в София е подписана българо-сръбска спогодба от четири точки. Тя изключва подялбата на Македония на сфери на влияние и активните действия на договарящите се страни, в случай на усложнения в Европейска Турция, предвижда предварителна договореност при нужда от намеса. Третият пункт задължава сръбското и българското правителство да не си пречат, а взаимно да се подпомагат по национални, религиозни и училищни въпроси в Европейска Турция. Вероятно Стоилов се е надявал, че така ще се спре чуждият натиск върху българите и не е забелязал клопката, в която попада България, като се признава правото на съществуване и действие на сръбската пропаганда в Македония и даже ѝ се обещава помощ. Четвъртият пункт отбелязва, че черногорският княз ще бъде поканен да се присъедини към спогодбата. Руската дипломация одобрява постигнатото споразумение, тъй като то цели запазването на мира в района. Под нейно влияние към спогодбата се присъединява и Черна гора²¹.

„Ние не сме привърженици на авантюри“ – заявява през февруари 1897 г. Стоилов в Народното събрание в отговор на обвиненията, че води пасивна политика по отношение на българите в Македония. Неговата външнополитическа тактика се гради на съзнанието за слабостта на страната, която, както казва той, не е „слънцето, около което... се въртят всички европейски слънца“²². Затова правителството търпеливо прави дипломатически постъпки пред Високата порта за даване на 5 берата, надявайки се да сломи турската неотстъпчивост. На 21 март 1897 г. от София инструктират дипломатическия агент в Цариград Марков да иска отдавна обещаните берати и съгласие за откриване на български търговски агентства в някои градове на Европейска Турция. На 6 април 1897 г. между Гърция и Турция избухва война и кризата на Балканите навлиза в най-острата си фаза. България вече е заявила решението си да не се намесва в конфликта или да иска компенсации, ако о-в Крит бъде присъединен към Гърция. Сега тя използва неутралитета си, за да издейства от Портата известни отстъпки. Същото е поведението и на Сърбия, а това позволява на турското правителство да засилва противоречията между двете държави, като прави малки отстъпки ту на едната, ту на другата страна.

На 7 април 1897 г. по нареждане от София Марков отново поставя пред султана българските искания, този път придружени с открита заплаха. Ако до 11 април не получи удовлетворение, България ще бъде принудена да мобилизира. Приложена е тактиката на Стамболов и резултатът, макар и посромен, е налице. Преди изтичане на срока Високата порта обещава след приключване на войната с Гърция да даде исканите берати и се съгласява да

се открият търговски агентства в Солун, Битоля и Скопие. Освен това със специално султанско ираде се разрешава построяване на църкви и училища и откриване на затворени църкви в различни села в Македония и Одринско.

За съжаление К. Стоилов не проявява достатъчно твърдост в следване на възприетата тактика. Пък и международната обстановка е доста неблагоприятна – всички Велики сили са единодушни в желанието си да се ограничи гръцко-турският конфликт и да не се допусне прерастването му в балкански пожар. Заплашителният тон на българската дипломация в Цариград е посрещнат с недоволство в Австро-Унгария и Германия и безпокойство в Русия и Франция. Върху правителството и княз Фердинанд е упражнен натиск за ненамеса във вътрешните работи на империята и за запазване на спокойствие. Руският външен министър не скрива неодобрението си на използваните заплахи и обещава след войната да поддържа българските искания, но само за три берата. България не може да намери категорична подкрепа от нито една голяма държава.

Реакцията на Великите сили принуждава Стоилов да опровергава слуховете за мобилизация и да дава уверения за миролюбието на България. Това е абсолютно необходимо при очертаващото се активизиране на политиката на Австро-Унгария и Русия на Балканите. През април 1897 г. император Франц Йосиф и външният министър Голуховски посещават Петербург. Ръководителите на двете империи се споразумяват да работят за локализирането на гръцко-турския конфликт и за запазване на статуквото на Балканите. В този смисъл са направени постъпки в столицата на балканските държави, подкрепени от дипломатията на Франция и Германия²³.

В края на април 1897 г. военните действия между Турция и Гърция приключват с поражение на гръцката армия. Този резултат намалява шансовете султанът и турското правителство да изпълнят обещанията си за бератите. Междувременно след настойчиви постъпки в Цариград Сърбия си издейства султанско ираде за откриване на сръбски училища в Солунски, Битолски и Скопски вилаети. С подкрепата на руската дипломация тя поставя искане за назначаване на сръбски митрополит в Скопие. Това създава големи безпокойства на правителството на д-р Стоилов, което е обвинено от опозицията, че е пропуснало благоприятния момент да защити българските интереси. Наистина вече не може да се разчита на затрудненията на Турция или на единодействия с другите балкански държави.

В българската тактика настъпват промени в съгласие с изменената обстановка на Балканите. От София издигат една стара идея за сключване на политически съюз между България и Турция при условия: специални реформи в Македония, берати, съединение на българските и турските железници в Македония, безмитен внос за двете страни и други висящи въпроси. Българският проект включва и съгласие на султана да се обяви независимостта на княжеството. Той е съобщен на дипломатическия агент в Цариград на 13 май 1897 г. с разяснението, че най-важно е искането за реформи, които да превърнат Македония в автономна област, подобна на бившата Източна Румелия. „Особени усилия – нарежда Стоилов – трябва да положим за добиването

каквито и да е специални реформи в Македония, ако не може да се осъществи цялата програма“²⁴.

Ръководителят на българската дипломация знае, че без подкрепата на някоя от Великите сили трудно би могло да се спечели благоволенieto на Високата порта. Затова едновременно с постъпките в Цариград започват сондажи в Петербург и Виена за съдействие пред турското правителство. Най-после руският външен министър Муравьов се съгласява да настоява за даване на три берата за български митрополити в Македония, но след подписване на мира между Гърция и Турция. Постъпките пред австроунгарската дипломация да помогне за осъществяване на преобразувания в Македония остават безрезултатни. Повече от ясно е, че Великите сили в момента не желаят да се занимават с реформите в Турция, а Австро-Унгария и Германия определено покровителстват империята.

И така преговорите в Цариград за сключване на българо-турско съглашение се точат без изгледи за скорошен успех. С велико търпение Стоилов инструктира българските представители в чужбина да търсят съдействие, разяснява позицията на правителството пред дипломатите на европейските държави в София, мъчи се да успокои обществеността в България и да предотврати организирането на революционни акции в Македония. През юни 1897 г. княз Фердинанд посещава Лондон, за да присъства на юбилея на кралицата, след това Рим, където е придружен от министър-председателя и от военния министър. Българската делегация има срещи с крал Виктор Емануил и с италиански държавници. В Англия и Италия на българския княз е оказан любезен прием, което се тълкува от правителството като стъпка за укрепване на международния престиж на страната. Следва посещение при румънската кралска двойка, а на 29 и 30 юли 1897 г. – при султана в Цариград. Визитата в турската столица е организирана от княза и Стоилов с цел да се даде тласък на преговорите за съглашение. От проведените разговори става ясно, че във Високата порта не гледат сериозно на проектираното споразумение, нито на искането за реформи и за провъзгласяване на независимостта на княжеството. Остава само въпросът за бератите, но и по него султанската канцелария се ограничава с общи обещания.

Пътуването в турската столица е неуспешно и това предизвиква разочарование сред управляващите кръгове в София. Недоволство проявяват и някои от министрите, които смятат, че „отиването в Цариград не може с нищо да се оправдае“²⁵. Министър-председателят също е притеснен, но продължава да разчита на силата на последователния натиск. Българските постъпки пред Портата следват със същата настойчивост, но вече само с един акцент – обещаните отдавна берати. Заедно с агента Марков действа и екзарх Йосиф I, който отстоява религиозните права на българското население и протестира срещу назначаването на сръбския архимандрит Фирмилиан за заместник на гръцкия митрополит в Скопие.

Представителите на Великите сили в Цариград не подпомагат, а осъждат българското упорство, което обаче се оказва навременно. Турското пра-

вителиство е в затруднение, защото преговорите за мир в Гърция вървят бавно, намесват се европейските държави, а предстои да се решава и въпросът за бъдещето на о-в Крит. При това положение то едва ли би имало полза от изостряне на отношенията с България и Сърбия. След като частично задоволява сръбските искания с назначаването на Фирмилиан, Портата трябва да удовлетвори и българските желания.

На 26 октомври 1897 г. великият везир връчва на екзарх Йосиф I берати за Битолска, Дебърска и Стумишка епархия. Заедно с това агентът Марков е уведомен, че Портата е съгласна да се открият четири нови български търговски агентства в Сяр, Драма–Кавала, Родосто и Цариград. Тригодишните усилия на българската дипломация и на Българската екзархия най-после се увенчават с успех. Новите берати са важна придобивка за поробените българи, чието национално съзнание все по-определено е застрашено от сръбската и гръцката пропаганда. Ръкополагането на новите екзархийски митрополити става възможно, след като на 22 ноември 1897 г. е подписан мирният договор между Турция и Гърция²⁶.

През 1896–1897 г. българското правителство е ангажирано и с уреждане на офицерско-емигрантския въпрос. В края на 1896 г. министър-председателят Стоилов и военният министър полк. Иванов изготвят проект за решаване на проблема, който е одобрен от княз Фердинанд. Проектът е съобразен с желанието на руското правителство за достойно завръщане на емигрантите и зачисляването им в българската войска, чрез приравняване с връстниците им. Но в него е прокарано българското етаномище, че офицерите емигранти не могат да заемат командни позиции в армията. Веднага след това започват преговори с руското дипломатическо агентство в София. В нота до управляващия агентството Стоилов излага съдържанието на българския проект: пълна и цялостна амнистия; признаване на прекараните на руска служба години като служба в българската войска; офицерите, които желаят да постъпят в българската войска, трябва да подадат молба до княза; службите в българската войска ще зависят от вакантните места; в случай че няма места, емигрантите ще бъдат пенсионирани до откриването на свободни вакансии.

Петербургското правителство приема по принцип българската формула, като подробностите трябвало да се уточнят чрез преки преговори с участието на военното аташе в Цариград полк. Пешков. За да улесни придвижването на въпроса, Стоилов внася на първата редовна сесия на IX ОНС законопроект за обща и пълна амнистия. Той мотивира необходимостта от амнистиране на политическите пресетъпления с хуманни съображения, с нуждата да се забрави миналото и всички „да служат на отечеството“. На 21 декември 1896 г. е гласуван Закон за амнистия, а заедно с него и Закон за допълнение закона за пенсиите по военното ведомство. Според новите закони всички политически емигранти могат да се завърнат в България, включително и офицерите, на които се признава службата в руската армия. „Запуши се още една рана. Разреша се и емигрантският въпрос“ – записва с облекчение в дневника си министър-председателят²⁷.

Всъщност конкретното третиране на въпроса едва сега започва. Преговорите между военните министерства на двете държави са бавни и продължават цяла година. Изготвят се служебните списъци на служещите в руската войска български офицери, изчислява се продължителността на военната им служба, определят се местата, които емигрантите ще заемат при завръщането си в България. В средата на 1897 г. руският дипломатически агент в София предава на външния министър списък на 46 български офицери на руска служба, на които са посочени и чиновете. След като се запознава със списъка, българското военно министерство признава само 23 офицери за действителни политически емигранти, посочва чина, с който ще бъдат зачислени в българската войска, но не дава конкретните длъжности. То настоява задължително да се полага изпит за шабофицерски чин, уточнява кои офицери имат право на пенсии и т. н.

Руското правителство не е удовлетворено от позицията на българския военен министър. Преговорите продължават с активното участие на дошлия в София полк. Пешков. Най-трудно разрешими са въпросите за списъчния състав на признатите за политически емигранти, за служебните места и допълнителния изпит за производство в шабофицерски чин. Най-после е постигнат компромис, като е приет списък от 36 офицери, които могат да бъдат зачислени в българската войска. Емигрантите офицери не остават доволни от това решение, което ги поставя в унижително положение. Под тяхно влияние руското военно министерство възразява срещу предложението на полк. Иванов и настоява за отстъпки по отношение на старшинството на някои офицери и приемането на други. Ред е на българското правителство да направи корекции и необходимите уточнения.

След интензивни преговори на 22 януари 1898 г. в София е подписан протокол за решаване на офицерско-емигрантския въпрос. Според споразумението на действителна служба в българската войска подлежат 43 офицери емигранти, на които се зачита службата в руската армия след 1886 г. с право на служебно повишение и пенсиониране. В приложения списък на приетите емигранти се отбелязват прослужените години в българската и в руската войски, чинът и старшинството, в което всеки офицер ще бъде приет на служба и длъжност. В срок от девет месеца от датата на подписване на съглашението офицерите, които желаят да постъпят на действителна военна служба, трябва да подадат молба за уволнение от руската войска и за зачисляване в българската или в запаса. Офицерите, които пропуснат този срок, губят това право²⁸.

Уреждането на офицерско-емигрантския въпрос премахва всички пречки за нормализиране на българо-руските отношения на базата на зачитане на самостоятелността на княжеството. То внася успокоение в обществото, като затваря една от раните от размирните 1886–1887 г. През лятото и есента на 1898 г. по-полямата част от офицерите емигранти се завръща в България. „И така – отбелязва в спомените си Н. Иванов, – емигрантският въпрос, по който се предполагаше да се чупят много глави, се разреши благоприятно и без сътресения“²⁹. През юли 1898 г. българската княжеска двойка прави офици-

ално посещение в Русия, което трябвало да покаже трайната външнополитическа ориентация на България.

В дейността си като министър-председател д-р К. Стоилов се ръководи от убеждението, че за да има успешна външна политика, княжеството трябва да стане стопански развита и политически стабилна страна. Или, както се изразява в една своя реч, основна грижа на всеки политически деец трябва да бъде държавата, „нейното благоустройство, нейното благосъстояние, нейното величие, нейното всестранно развитие...“³⁰. Правителството на Народната партия стриктно следва курса на подпомагане на стопанското развитие и разгръщане на мащабно строителство. Държавната намеса е много необходима, защото в края на века България е засегната от аграрната криза в европейското селско стопанство. Конкуренцията на евтините зърнени храни от САЩ, Канада, Аржентина, Австралия и Русия довежда до спадане на цените на зърнените култури. Когато кризата започва да отшумява, България е сполетяна от природни бедствия – пролетта на 1897 г. идва с поройни дъждове и наводнения, след това има суша и градушки, които унищожават голяма част от реколтата. Неплодородието засяга и животновъдството, а и цялостното финансово състояние на страната. Рязко спадналият износ, намалените данъчни постъпления, започнатите крупни строежи, довеждат до увеличаване на дефицитите.

При финансовите си затруднения правителството не може да окаже ефективна помощ на селското стопанство. През 1897 г. е приет Закон за земеделското учение, с който се цели модернизирание на земеделието. Според закона добре подготвени земеделски учители трябва да обикалят селата и да дават практически съвети на населението. Предвижда се откриване на временни земеделски курсове, практическа насоченост на обучението и съобразяване с особеностите на района. През същата година министър Гешов открива два конезавода в Южна България, няколко овощни разсадника, увеличен е фондът „Градобитнина“ и др. За да се поощри отглеждането на плодни дръвчета, третата редовна сесия на IX ОНС гласува на 13 ноември 1898 г. Закон за повдигане овощарството.

Индустрията продължава да се радва на специално внимание и грижи. През март 1897 г. IX ОНС приема допълнение към Закона за насърчение на местната промишленост, с което под държавно покровителство се поставят и фабриките за бира и спирт, железарските и мебелните предприятия. С такава цел е гласуван и Закон за задължително носене на местни дрехи и обувки, който се отнася до войската и чиновниците. От него не се очаква голяма полза, но министър-председателят дава личен пример. „Поръчах си шаечни дрехи – четем в дневника му – според закона за носене местни дрехи“³¹. През същата 1897 г. се предвижда кредит от 50 000 зл. лв. за насърчение на захарната индустрия.

Правителството полага усилия да спаси и занаятчийското производство, което запада под ударите на конкуренцията на вносните стоки. За да отговорят на потребностите на новото време, занаятчиите трябвало да използват по-усъвършенствани машини, да се сдружават и уедряват работилниците си.

В края на 1897 г. IX ОНС гласува Закон за уредба на еснафските сдружения, който задължава всички занаятчици да образуват дружества, контролирани от Министерството на земеделието и от финансовите власти, и определя правата на майсторите, калфите и чираците. Идеята е да се ликвидира нелоялната конкуренция, да се осигурят подготвени майстори, в духа на съществуващата традиция да се създаде взаимопомощ между занаятчиите от един бранш. Пак в помощ на занаятите е приет Закон за занаятчийските конкурси, в съгласие с който се организират изложения в различни градове. На тях се раздават парични награди, почетни дипломи и похвали за най-добрите експонати.

Българските управляващи среди си дават ясна сметка, че развитието на вътрешната и външната търговия е в зависимост от състоянието на съобщенията и равнопоставеността на страната спрямо съседните държави и Великите сили. На първо място стои въпросът за търговски споразумения, с които България се стреми да се освободи от наложеното от Берлинския конгрес подчинение на всички договори, спогодби и конвенции, сключени между Османската империя и западните държави. Уговореният през април 1896 г. търговски договор между България и Австро-Унгария е подписан в края на 1896 г. след мъчителни преговори. Той въвежда мито над 14% за стоки, произвеждани и в България, специфични мита за готовите дрехи, обувката и др. В него се съдържат важни клаузи, като еднакво третиране на поданиците на договарящите се страни и взаимно право за назначаване на търговски агенти. България е принудена да направи някои отстъпки, за да се отърве от капитулационния режим и да укрепи икономическата си независимост. До средата на 1897 г. се подписват договори и с Русия, Англия, Франция, Италия, Сърбия и временни търговски спогодби със САЩ, Германия и Белгия. Развитието на търговията се подкрепя и със специални търговски училища. През 1897/1898 г. търговско-индустриалните камари в София, Пловдив и Варна откриват търговски курсове, които по-късно прерастват в училища.

Въпреки финансовите затруднения на държавата правителството продължава да изпълнява железопътната си програма. Проучват се и нови трасета с оглед свързването на българските линии с европейските през Румъния и с турските през Кюстендил–Куманово. През 1897 и 1898 г. са направени допълнения към Закона за железопътната мрежа, с които се дават възможности за разгръщане на частната инициатива. Собствениците на предприятия, линии, кариери и др. имат право да изграждат на свои разходи жп клонове и да ги свързват с най-близкия жп възел, като получават редица отстъпки. Така малките линии се включват в цялостната мрежа на страната.

Друго допълнение разширява обсега на държавните железници – правителството се задължава да построи второстепенните линии: през Балкана до Сливен, клон от централната към Свищов, клон, който да съедини линията Русе–Варна с Добрич, Мездра–Лом–Берковица, централната – Оряхово и Никопол, Тутракан с Русенско–Варненската линия. Предвидени са средства за основен ремонт на жп линията Русе–Варна, който се прави в продължение на три години – от 1896 до 1898 г. През 1897 г. са открити две нови линии –

Перник–Радомир и София–Роман, през 1898 г. – Гебедже–Девня, през 1899 г. – три линии: Роман–Плевен, Ясен–Сомовит и Плевен–Шумен. Успоредно с железопътната мрежа се изгражда и шосейната. Ежегодно в бюджетите се предлагат средства за поправка и направа на пътища и мостове.

Най-големи трудности създава въпросът за строеж на жп линия Саранбей–Пловдив–Чирпан–Нова Загора, включена в железопътната програма на правителството от края на 1894 г. Тази линия се явява паралелна на линията Пловдив–Ямбол, експлоатирана от Компанията на Източните железници. Тя трябва да се свърже с отсечката Ямбол–Бургас и да отклони южнобългарския трафик от Дедеагач към пристанище Бургас. Когато пристъпва към строеж на линията, правителството среща силна опозиция от страна на Дойче банк и Лендербанк, свързани с Компанията на Източните железници и заедно с това – кредитори на България. Чуждите банки знаят, че без финансиране отвън княжеството не може да строи линията. Затова в началото на 1897 г. Лендербанк отказва да приведе закъснелите опции на заема от 1892 г. Правителството е изправено пред опасността да спре всички започнати строежи, както и проектираната паралелна линия, а също да загуби линиите Ямбол–Бургас и Цариброд–Вакарел, с които са гарантирани погашенията по заема от 1889 г.

Докато кабинетът преговаря с Компанията на Източните железници и с европейските банкови групи, сред обществеността се разгаря дискусия по въпроса за паралелната линия. Макар че няма единно становище, опозицията използва случая, за да атакува управляващия екип. Впрочем, и някои министри смятат проектираната линия за „излишен лукс за държавата“. Споровете се пренасят и в Народното събрание, където в началото на 1897 г. е внесен договорът за отдаване на предприемач строежа на жп линията Саранбей–Пловдив–Чирпан–Нова Загора. Паралелната линия се защитава най-много от южнобългарските депутати. След разгорещени изказвания договорът е утвърден, но в същото заседание е внесен законопроект за търга на презбалканската линия Русе–Търново–Хаинбоаз–Нова Загора. С тази линия трябвало да се задоволят и народните представители от Северна България. Така държавата се натоварва едновременно да строи две големи линии, при положение че не разполага със средства даже за едната от тях³².

Притискано от противоположните искания на своите привърженици, правителството се ориентира към конвертиране на държавния дълг и сключване на нов заем. Неговите постъпки за конверсия се провалят поради съперничеството между Франция и Германия за финансово надмощие в България. В края на 1897 г. са предприети постъпки за уреждане на конфликта заради проектираната паралелна линия. Преговорите с представители на Компанията на Източните железници и с директорите на заинтересованите банки продължават през цялата 1898 г., като и от френска, и от германска страна упражняват натиск върху България да преустанови строежа на линията. С големи усилия през юни 1898 г. правителството успява да сключи малък заем с Бреславската банка, а през август същата година – да получи 10 млн. лв. аванс от Банк Ентернационал дьо Пари, Банк дьо Пари е де Пеи Ба и други

френски банки. Тези средства не решават финансовите затруднения на страната и в София проявяват готовност да изгладят отношенията с Компанията на Източните железници срещу отказ от започнатия строеж.

На 16 ноември 1898 г. между Компанията и българското правителство се сключва конвенция за откупуване правото на експлоатация на частта от Източните железници, намираща се на българска територия. В края на месеца е подписан договор с шест големи банки (Банк дьо Пари е де Пеи Ба, Банк Ентернационал дьо Пари, Лендербанк и др.) за държавен заем от 290 млн. лв. при лихва 5% и 88 1/2 емисия, платим за 59 години. С този заем се конвертират старите заеми от 1889 и 1892 г., откупува се правото за експлоатация от Източните железници, правото на 1/3 от наема на частта Белово–Вакарел, правото на собственост върху движимото имущество, инвентара, машините в станциите по тези линии, всичко на общата сума 24 850 630 лв. Компанията трябва да удържи тази сума от заема, като от своя страна се задължава да заплати на предприемачите на трасето Саранбей–Пловдив 400 000 лв. обезщетение за извършените работи. Заемът се гарантира с общите приходи на държавата и с приходите от железопътните линии и пристанищата. Спогодбата трябва да се гласува от Народното събрание и да влезе в сила на 1 февруари 1899 г.³³

В края на 1897 г. в една своя реч в Народното събрание д-р К. Стоилов заявява: „България плува и... никога няма да потъне“³⁴. Той има основание да бъде оптимист, защото в страната се разгръща голямо обществено строителство. Изготвят се планове за благоустройство на селищата, прекарва се канализация, осигурява се водоснабдяването на населените места. Всичко това се регламентира със Закона за благоустройството, приет през 1897 г. През същата година са направени допълнения в Закона за Българското параходно дружество, като се увеличава държавната субсидия и контролът върху дейността на дружеството. Целта е да се улесни външната търговия на страната и да се повдигне значението на двете черноморски пристанища – Варна и Бургас.

Последователната политика на стимулиране на стопанското развитие на страната дава своите резултати. При оттеглянето на Народната партия от управлението, което почти съвпада с края на XIX век, броят на по-едри индустриални предприятия, насърчавани от държавата, е нараснал от 72 през 1894 г. на 103 през 1900 г. Наред с тях съществуват 236 по-дребни предприятия. В промишлеността е привлечен и чужд капитал, вложен в откриване на различни фабрики – захарни, текстилни, за вагони и машини, за сапуни, за кибрит и др. За кратко време значително нараства дължината на жп линиите – от 551 км през 1895 г. на 1046 км през 1899 г. Ускорените темпове на обществено строителство и стопанско развитие постепенно доближават България в икономическо отношение до нейните съседи Сърбия, Румъния и Гърция, които имат зад гърба си по-дълъг период на самостоятелно съществуване³⁵.

В унисон с интензивния стопански живот е настъпилото в края на века оживление и в културния живот – резултат както на създадените традиции в десетилетията след Освобождението, така и на позитивните действия на правителството в тази област. На първо място стоят грижите за подобряване на

образователната система чрез приравняване на девическите с мъжките гимназии, повишаване на равнището на обучението в педагогическите училища, разширяване на професионалното образование, построяване на нови училищни сгради, създаване на ученически библиотеки. Идеята на министъра на просвещението К. Величков и наследилия го от 1897 г. Ив. Вазов е училищата да дават общо образование, известни практически познания, културни навици и стремеж към самоусъвършенстване. Те трябва да осигурят добра подготовка на бъдещите студенти във Висшето училище, което постепенно се превръща в научно средище.

Въпреки финансовите си затруднения правителството стимулира желаещите да получат висше образование в България и в чужбина, като отпуска стипендии. Например за учебната 1894/1895 г. са раздадени 105 стипендии за чужбина и 167 за Висшето училище, а за следващата година броят им е увеличен³⁶. Не са малко и младежите, които учат с подкрепата на дарителски фондове и на лични разноски. Със специален правилник е въведено конкурсното начало при отпускане на стипендии. През 1897 г. IX ОНС на втората си редовна сесия приема закон за признаване на дипломите от чуждите висши учебни заведения, който изисква висшистите да имат завършено средно образование в България.

Под закрилата на държавата е поставена и младата българска наука, която има вече по-значими постижения в хуманитарната област. Главни научни средища са Висшето училище и Книжовното дружество, преживяло неколкогодишна криза и съживило дейността си през 1898 г. Около двете институции се групират млади учени като Иван Д. Шишманов, Васил Златарски, Георги Н. Златарски, Беньо Цонев, Александър Теодоров (Балан), Георги Бонев и др., които правят сериозни научни разработки. Правителството поощрява изследователските дирения, като отпуска средства за командировки в страната и чужбина, за специализации в Европа, за издаване на „Периодическо списание на Българското книжовно дружество“. Още през първите месеци от управлението си то отпуска средства на Найдено Геров за отпечатване на неговия „Речник на български език“ – плод на дългогодишен изследователски труд.

Културният живот в страната се обогатява от развитието на литературата, изобразителното изкуство, театъра, журналистиката и архитектурата. Между творците на художествената литература са Ив. Вазов, К. Величков, Алеко Константинов, Тодор Влайков, Стоян Михайловски, Цанко Церковски, Михалаки Георгиев и др. Правителството не е в състояние да им окаже реална помощ, но затова пък засвидетелства уважение към техните художествени постижения. На 24 септември 1895 г. в София тържествено е чествана 25-годишната литературна дейност на Вазов. Юбиларът е приветстван от широката общественост, от министър-председателя и княз Фердинанд, от много дейци на културата. Празникът на Вазов става израз на всеобщото удовлетворение от завоеванията на българската поезия и литература.

С голяма почит се ползват и художниците, представяни тогава от Ив. Мърквичка, Антон Митов, Христо Станчев, Борис Михайлов, Иван Ан-

гелов, Жеко Спиридонов, Ярослав Вешин, Борис Шац и др. Правителството на Стоилов следи тяхното развитие и ги поощрява, като финансово подпомага организирането на първата колективна изложба през 1894 г., откупува картини от нея, възлага на художници държавни поръчки. Основаването на Рисувалното училище през 1895 г. свидетелства, че държавата осъзнава необходимостта от създаване на истинско национално изобразително изкуство. Ползата от училището проличава много скоро по увеличени брой на творците и засилени обществен интерес към техните произведения.

През пролетта на 1897 г. в София се открива Втора художествена изложба, през 1898 г. – Трета художествена изложба, много добре посетени и високо оценени в печата. От бюджета отново са отпуснати средства, с които са закупени картини за комплектуване на картинната галерия при Народния музей. През същата 1898 г. е устроена и самостоятелна изложба на учениците от Рисувалното училище. Княз Фердинанд прави меценатски жестове с цел да се повиши равнището на българското изкуство – кани художници от чужбина да работят в България, редовно посещава изложбите и откупува картини за нуждите на двореца. От това време са такива забележителни творби като „Шопска сватба“ и „Ръченица“ на Мърквичка, „Вакарелки“ на Митов, „На чешмата“ на Ангелов и др.³⁷

Последните години на века театърът има вече определен периметър в културния живот на страната. От края на 1894 г. театралната трупа „Сълза и смях“ се ръководи от Радул Канели – артист с професионална подготовка. Тя дава представленията си в салона на „Славянска беседа“, обогатява своя репертоар и подновява състава си. В трупата играят Иван Попов, Р. Канели, Ана Попова, Александър Буйнов, Матей Икономов и др., към които по-късно ще се присъединят известни имена на българския театър като Васил Кирков, Адриана Будевска, Гено Киров, Христо Ганчев, Кръстьо Сарафов. По инициатива на Канели Министерството на народното просвещение увеличава заплатите на артистите, отпуска стипендии за специализация на актьори в чужбина, поставя началото на създаване на фонд за построяване на театрална сграда. С оглед на по-доброто ръководство на драматическата трупа К. Величков създава към министерството Театрален комитет, който се грижи за репертоара, бюджета, назначаването на артистите и други проблеми³⁸.

Държавните грижи се разпростират и върху библиотеките в София и Пловдив, и Народния музей в столицата. Величков оценява непреходното значение на тези културни институти за разпространението на общочовешките знания и за съхраняване на българската историческа памет. Той обръща специално внимание на комплектуването на книжния фонд на библиотеките, на набавянето на стари вестници и списания като важен извор за историята на Българското възрождане. В началото на 1897 г. е приет закон, който задължава всички издатели да депозират по два екземпляра от всяко печатно издание (книги, брошури, вестници и списания) в двете големи национални библиотеки. Със специално окръжно се нарежда събирането на археологически, етнографски и други старини, които трябва да се съхраняват в музея. Търси се съдействието на

учителите и административните власти по места, за да се предотврати унищожаването или изнасянето на исторически паметници.

Освободена от цензурата и строгите ограничения, журналистиката навлиза в нормални коловози. Създават се трайни партийни органи, излизат солидни литературни и други специализирани списания, българската емиграция от Македония се сдобива със своя периодика. През 1898 г. се основава Българската телеграфна агенция, която е натоварена да поддържа информационната връзка на България с външния свят. Създаването на собствена агенция отговаря на нарасналия интерес на българската общественост към събитията в света и стремежа за материална, политическа и духовна еманципация сред европейските народи. Възходящото развитие на българската журналистика е свързано с имената на талантиливи публицисти като Алеко Константинов, Михаил Маджаров, Велчо Велчев, Димитър Петков и др.

Оживлението в духовния живот в България през 90-те години съвпада с културния подем в Европа през последната четвърт на XIX в., продължил и в началото на XX в., когато се правят епохални открития в техниката, естествените и обществените науки. Българските учени и творци се стремят да преодолеят изоставането, следват примера на напредналите държави, без да пренебрегват родните традиции, създават произведения на науката и изкуството със специфичен национален облик.

При реализиране на амбициозната си стопанска програма правителството на К. Стоилов разчита главно на вътрешните ресурси на страната, допълнени със средства от сключваните външни заеми. Вложените в крупни начинания капитали нямат близка възвращаемост и това безспорно създава затруднения за държавната хазна. Неблагоприятно отражение върху състоянието на финансите има и неплодородието през 1897–1898 г., оттам слабото постъпление на данъците, намаленият износ и респективно свитият приход от митата, увеличените плащания по окупационния дълг към Русия и по заемите и т. н. При това положение дефицитът в бюджетите през последните години нараства независимо от усилията на финансовия министър Гешов и наследилia го от средата на 1897 г. Т. Теодоров да намалят държавните разходи.

В началото на 1898 г. Народното събрание излъчва седемчленна комисия със задача да предложи реформи в управленския апарат, които ще доведат до икономии. В комисията, председателствана от Ив. Ев. Гешов, влизат Гр. Начович, Ив. Хаджипетров, С. С. Бобчев, Д. Юруков, П. Бобчевски и В. Велчев. Работата започва на 1 февруари 1898 г. и се провеждат 50 заседания. С помощта на специалисти се обсъждат задълженията на всяко министерство и неговите бъдещи задачи. Накрая комисията излиза с диференцирани препоръки за намаляване на канцеларските и други веществени разходи, за ликвидиране на всички запасни фондове, за разрешаване на всеки обществен строеж от Народното събрание със съответен закон, за редуциране на заплатите на чиновниците и др. По-конкретните предложения се отнасят до съкращаване броя на окръзите, закриване на дипломатическите агентства в Париж, Атина, Цетине, реорганизация в просветата, правосъдието и пр. Не-

доброто финансово състояние на страната кара народните представители да приемат отдавна защитаваната от Гешов идея за строги икономии. За съжаление оттеглянето на правителството от властта осуetyа пълното прилагане на препоръчваните реформи.

Решенията на комисията отразяват не само осъзнатата необходимост от икономии, но и стремежа към усъвършенстване на държавната машина. По време на управлението си правителството в ход повишава изискванията към административния апарат, подобрява работата на бирничествата, модернизира правосъдието с няколко закона за углавното съдопроизводство, за адвокатите и нотариусите, за съдебните заседатели, за устройството на съдилищата и др. През 1898 г. със специален закон са внесени промени в организацията на Статистическото бюро, наречено Дирекция на статистиката. Новата дирекция е самостоятелно и независимо учреждение със строго определени задачи. Законодателно се уреждат и проблемите за общо преброяване на населението, добитъка и сградите на всеки пет години, за положението на общинските служители, за контрол върху изразходване на общинските средства и други.

Управлението на К. Стоилов се отличава с мащабна дейност за икономически просперитет, възстановяване на буржоазно-демократичните норми на живот и външнополитически стабилитет. Извършва се реорганизация в стопанския живот с дългосрочен прицел – ускорено индустриално развитие и икономическа еманципация на страната. Нормализира се общественият живот – печатът е свободен, стабилизира се партийно-политическата структура, увеличават се гласоподавателите, в Народното събрание се развиват неограничавани от никого дебати. Правителството прави всичко възможно да премахне следите от предишния диктаторски режим върху политическите нрави в обществото. Още при съставяне на кабинета Гешов споделя с Евл. Георгиев: „Да видим само дали бивший режим не е посял в страната семена толкоз отровни, колкото и мъчни за унищожение“³⁹. Той се оказва прав, защото утвърждаването на демократичните принципи не може да ликвидира напълно недъзите в едно общество с ниска политическа култура. Пример за това е нападението срещу демократа Михаил Такев на 13 май 1897 г., при което е убит големият писател Ал. Константинов.

Правителството на Народната партия успява да урегулира международното положение на България и да продължи подготовката за бъдещото национално обединение. Неговата политика се определя от школувани държавници като К. Стоилов, Ив. Ев. Гешов, К. Величков, М. Маджаров и други, които имат възможност да разгърнат способностите си. „Твърд в принципите, но опортюнист в средствата – пише Маджаров за министър-председателя, – той можа да изведе България от един абсолютичен режим до пълното и твърде либерално приложение на българската конституция; той можа да върне българската външна политика в нейните естествени исторически пътища, без да причини на страната или на династията никакви сътресения“⁴⁰. В края на XIX в. България преживява истински катарзис – възстановена и укрепена

е демокрацията, подготвен е изумителният скок в икономическата и културната област, който ще се извърши през първото десетилетие на XX век.

Правителството се задържа на власт пет години – продължителен период за българските условия. Това несъмнено се дължи на важните задачи, които има да решава, на солидната подкрепа от страна на парламента и на държавническите качества на управляващия екип. От средата на 1897 г. обаче позициите на кабинета започват да отслабват. След официалното си признаване княз Фердинанд се чувства по-стабилен и засилва намесата си в управлението на държавата. Той обвинява правителството в либерализъм, в неспособност да подобри отношенията си с Австро-Унгария и да се възползва от русофилската си ориентация, създава интриги срещу министрите и зад гърба им кокетира с опозиционните лидери.

Министър-председателят Стоилов с достойнство защитава политиката на своя кабинет, но отношенията му с монарха стават все по-обтегнати. Необходими са му големи усилия, за да наложи линията си за помирение с Русия, за решаване на офицерския въпрос, за недопускане намесата на австро-унгарската дипломация в работите на българското правосъдие и т. н. От 1898 г. той вече живее с мисълта да се оттегли от властта, още повече, че не получава стабилна помощ от своите привърженици. В Народната партия постоянно има разногласия, а между министрите липсва единомислие, в резултат на което се налагат чести министерски промени.

Най-големи трудности на кабинета създава спогодбата за конверсионен заем и за откупуване на експлоатацията на Източните железници. Обществеността е недоволна от отказа на правителството да строи паралелната линия. Опозицията обявява договорите за унижителни, организира митинги в много градове против сключването на заема, а княз Фердинанд провежда консултации зад гърба на своите министри. Бурни дебати се развиват в Народното събрание, като към оппозицията се присъединява и част от правителствените привърженици. Конвенцията е гласувана и приета със съмнително мнозинство. За окончателното ѝ влизане в сила е необходимо съгласието на Високата порта да се прехвърли правото на експлоатация на Източните железници върху България. Отговорът на Цариград се забавя, а и князът прави всичко възможно проблемът да стане повод за оттегляне на правителството.

Това е разбрано от д-р К. Стоилов и неговите колеги. На 14 януари 1899 г. министър-председателят подава оставката на кабинета с мотива, че се предоставя възможност на княза да потърси други средства за решаване на финансовите затруднения и на железопътния въпрос. Оставката е приета и още в същия ден дворецът започва консултации за съставяне на ново правителство.

§ 3. ФИНАНСОВА КРИЗА И ПОЛИТИЧЕСКА НЕСТАБИЛНОСТ (1899–1903)

Последната година на XIX в. се очертава като много трудна за България, изпаднала в остра финансова криза. Приходите в хазната са много намалели поради продължилото две години неплодородие, а предстоят закъснели плащания. Правителството на Стоилов оставя пасив от 67 978 000 лв. Повеќе от ясно е, че без външен заем държавното съкровище не може да посрещне неотложните задължения по дълга към банките кредиторки, по свръхсметните кредити за военни поръчки, по текущите железопътни строежи.

Княз Фердинанд възлага съставянето на нов кабинет на Д. Греков – за известно време водач на Народнолибералната партия, после оттеглил се от активна политическа дейност, но ползващ се с доверието на двореца. Идеята на монарха е да се образува коалиционно правителство с участие на русофилските партии, което може да спечели съдействието на Русия пред френските банки за получаване на така необходимите заеми. Демократите и прогресивнолибералите обаче отказват да влязат в кабинет, оглавяван от Греков. Единствено радославистите приемат поканата като шанс да се доберат до властта, независимо че към шефа им е показано пренебрежение. Греков не желае в кабинета да доминира Либералната партия и затова привлича и дейци, неангажирани с партиите, като Гр. Начович и предложените от Фердинанд Михаил Тенев, Тодор Иванчов и полк. Паприков.

Така, назначеното на 19 януари 1899 г. правителство е в състав: Д. Греков – министър-председател и министър на външните работи, В. Радославов – министър на вътрешните работи, Т. Иванчов – министър на народното просвещение, М. Тенев – министър на финансите, П. Пешев – министър на правосъдието, Ст. Паприков – министър на войната, Гр. Начович – министър на търговията и земеделието, и Д. Тончев – министър на обществените сгради, пътищата и съобщенията.

Макар че не са поканени да участват в кабинета, стамболовистите обявяват готовност да го подкрепят. Те познават методите на управление на радославистите, но се уповават на личността на министър-председателя като гаранция за укрепване на собствените си позиции. Всъщност излъгани остават както те, така и Греков. Поел Министерството на вътрешните работи, Радославов много бързо обсебва цялата власт, като безопедно подменя административния апарат по места със свои партизани, разтуря общински съвети и с помощта на полицията, окръжните управители и околийските началници успява в парламентарните избори за X ОНС през април 1899 г. да осигури за Либералната партия най-голям брой депутатски места – 68. Стамболовистите спечелват 25 места, а останалите партии – общо 66. При това положение правителството може да съществува само докато се ползва с подкрепата на Либералната и Народнолибералната партии¹¹.

А то има за задача да намери изход от финансовата криза, без да при-

¹¹ История на България в три тома. Том III

бягва до подготвените от правителството на Стоилов непопулярни договори. Опитите да се сключи нов заем са безуспешни и в София разбират, че трябва да отстъпят пред волята на европейските кредитни институти. На 15 март 1899 г. е подписана нова конвенция с Компанията на Източните железници, според която България се задължава да не строи паралелна линия, да отдаде на компанията експлоатацията на готовата линия Пловдив–Чирпан–Нова Загора и продължението до Бургас след довършването му. На 21 март 1899 г. е сключен нов конверсионен заем от 260 млн. лв. с 5% лихва и 89,5% емисия. Той не е по-благоприятен от 290-милионния заем на Стоилов, защото е от същата финансова група и се гарантира с общите приходи на княжеството, с общите приходи от жп линиите и пристанищата, с ипотека върху линиите, които ще се строят. От него хазната не получава средства, но се осигуряват вноските на заимодавците.

Сключените договори трябвало да се приемат от Народното събрание, свикано на извънредна сесия през май същата година. Те са посрещнати с недоволство от обществеността, тъй като продължават господството на чуждата компания на българска територия и поставят страната в още по-голяма финансова зависимост от европейския капитал. Подложени са на остра критика и в парламента. След ожесточени дебати договорите са приети на 20 юни 1899 г., а на 24 юни е прокарано парламентарно решение за окончателното спиране на постройката на паралелната линия Саранбей–Чирпан и за строеж на линията Скобелево–Чирпан, която заедно с Чирпан–Стара Загора–Нова Загора трябва да се даде под наем на Компанията на Източните железници⁴².

С тежките си условия двата договора подриват толкова упорито следваната до този момент политика на укрепване на държавния суверенитет на България. Те поставят страната в тежка икономическа зависимост от чуждия капитал, когато на дипломатическата сцена се правят усилия за равноправно третиране. Така след упорити постъпки и с подкрепата на Русия българското правителство си издейства участие на Първата световна конференция за мир в Хага, проведена от 6 май до 17 юни 1899 г. Свикана по инициатива на руското правителство, конференцията трябва да обсъди ограничаването на въоръженията в световен мащаб, посредничеството и арбитража при решаване на спорни междудържавни въпроси, норми за регулиране на войните и други въпроси. Българските делегати Д. Станчов и майор Хр. Хесапчиев се включват в разискванията като представители на независима държава. Участието им на международен форум, където са представени 26 държави от Европа, Азия и Америка, е успех по трудния път на постепенното отхвърляне на васалитета на Княжество България по отношение на Турция⁴³.

Във вътрешнополитически план обаче положението на страната продължава да бъде нестабилно. Заемът не донася необходимото урегулиране на финансите и правителството е принудено да моли за нови аванси. Затрудненото положение на България се обсъжда от френско-германския заемен синдикат, който стига до извода да се пристъпи към въвеждане на финансов контрол в управлението на държавния бюджет на княжеството. Това предло-

жение е съобщено на финансовия министър М. Тенев. Като че ли много скоро се събдва пророчеството на П. Каравелов, който през юни заявява в Народното събрание: „Предвиждам едно време..., когато някоя комисия, назначена от тях, ще управлява българските финанси“⁴⁴. Греков също не може да приеме подобно посегателство върху българската държавно-финансова независимост. Кабинетът изпада в безизходица и остава без солидна вътрешна подкрепа. Безскрупулните действия на Радославов по време на допълнителните парламентарни избори през септември довеждат до разрыв със стамболовистите, които минават в опозиция. При това положение на 27 септември 1899 г. Греков подава оставката на правителството.

Финансовата криза има неблагоприятно отражение върху политическата ситуация в страната. Започва ерата на преходните правителства, които бързо се износват в нестабилната обстановка и, лишени от широко обществено одобрение, падат от властта. Либералната партия има мнозинство в X ОНС и следващото правителство е от нейните среди. Този път князът връчва мандат за съставяне на кабинет на Т. Иванчов – бивш радославист, който от 1891 г. се отказва от политическа дейност. В назначения на 1 октомври 1899 г. кабинет има отново четирима радослависти – В. Радославов, Д. Вачов, П. Пешев и Д. Тончев, и четирима безпартийни – Т. Иванчов, М. Тенев, Ст. Паприков и Гр. Начович. Правителството не вдъхва голямо доверие както в страната, така и в чужбина – с изключение на Начович и Паприков останалите министри не се ползват с държавнически авторитет. А с безпринципните си действия като външен министър Радославов сякаш бърза да затвърди лошата си слава.

Страната е застрашена от финансов фалит поради неплодородието през лятото на 1899 г. и невъзможността да се намери външен заем. Правителството търси изход във вътрешните ресурси, за да набере необходимите средства. Първата редовна сесия на X ОНС през ноември–декември 1899 г. приема закон за временни удържки от заплатите на чиновниците, служещите и пенсионерите, закон за даване право на БНБ да обменя златни монети със сребърни. На 15 януари 1900 г. е гласуван и закон за замяна на поземления данък с натурален десятък. Законът се посреща с недоволство от населението и опозицията организира протестни митинги в цялата страна. Появяват се и земеделски сдружения, а в последните дни на 1899 г. се слага началото на Българския земеделски съюз.

Най-силно е движението против десятъка в районите на Северна България, където се отплеждат зърнени култури. През пролетта на 1900 г. протестните акции на земеделското население прерастат в стълкновения с полицията. Стихийни бунтове избухват в с. Тръстеник, Русенски окръг (17–19 април), в с. Дуранкулак, Добрички окръг (22 май), и на други места. Във Варненски, Шуменски, Русенски и Търновски окръг е обявено военно положение, а срещу селяните са изпратени полицейски и военни части. По заповед на министъра на вътрешните работи Радославов движението срещу десятъка е безмилостно смазано, но положението на кабинета е сериозно разклатено⁴⁵.

Колкото и да разчита на постъпленията от десятъка, правителството

разбира, че не може да посрещне текущите плащания в началото на 1900 г. без външно кредитиране. На 2 януари 1900 г. то успява да сключи с френско-немския синдикат седмия държавен заем от 30 млн. лв., който е употребен за изплащане на задълженията по външния дълг. Условиата на договора са много неблагоприятни, защото заемът е гарантиран със залагане приходите на княжеството от тютюневите бандероли. Така заемотавците получават правото да контролират и събират един от най-солидните приходи на държавното съкровище. Поставено е началото на въвеждане на чужд финансов контрол в страната, към което определено се стремят френските банки кредиторки. А иначе стопанската криза продължава. „Да – пише в спомените си Ст. Данев, – през 1900 година сам-там в земеделска България имаше и глад“⁴⁶.

България стъпва в XX век не само с финансови и вътрешнополитически затруднения, но и с усложнено външнополитическо положение. Нейната дипломатическа активност в подкрепа на поробените сънародници значително намалява както поради усилията за сключване на външни заеми, така и в резултат на политиката на Австро-Унгария и Русия на Балканите. Двете най-заинтересувани от района Велики сили се придържат към принципа на статуквото и отправят строги предупреждения към българското правителство за ненамеса във вътрешните проблеми на Османската империя. За сметка на това Върховният македонски комитет активизира дейността си за организиране на революционно движение в поробените области. Той снабдява Вътрешната македоно-одринска организация със средства и оръжие, подготвя и изпраща в Македония чети, които да работят за бъдещо въстание. Провеждат се и терористични акции за снабдяване със средства и за ликвидиране на предатели. Това създава непредвидени усложнения в отношенията на правителството със съседните държави.

На 22 юни 1900 г. в Букурещ е убит Стефан Михайлеану, директор на гръцката гимназия и редактор на в. „Пенинсула Балканика“, заради предаствата към Вътрешната революционна организация. Покушението е извършено от деец на македоно-одринското движение. То предизвиква рязко влошаване на отношенията между Румъния и България. Румънското правителство поставя ултиматум пред кабинета в София в България да се забранят публичните изказвания и симпатии към българите в Македония, а председателят на Върховния македоно-одрински комитет Борис Сарафов и сътрудниците му да бъдат арестувани. Ако тези искания не се изпълнят, ще започнат репресии над българските поданици, намиращи се в Румъния. Българското външно министерство отговаря, че не може да преследва ръководителите на Върховния комитет, преди съдът да установи участието им в убийството на Михайлеану. Напрежението между двете страни нараства и даже се създава опасност от избухване на военен конфликт. Намесата на руския и австроунгарския дипломати в Букурещ и София внася известно успокоение, но не подобрява румънско-българските отношения.

Не се отличават с добронамереност и връзките с другите съседни държави. Разрастването на българското националноосвободително движение в

Македония се посреща враждебно от Сърбия и Гърция, които засилват дейността на своите националистически пропаганди. И двете държави се обявяват против преобразувания в Европейска Турция, които биха укрепили позициите на българското население там като най-многобройно и компактно. Те търсят сближение с Високата порта като средство за противодействие на постъпките на София в защита на поробените сънародници и на нарасналите изяви на революционното движение. Турското правителство няма намерение да извърши предвидените от Берлинския договор реформи и обвинява княжеството като вдъхновител на дейността на македонските комитети, които предизвикват вълненията в европейските провинции на империята. България се оказва в изолация на Балканите и без реална подкрепа от страна на някоя Велика сила поради неблагоприятната международна констелация.

Правителството на Иванчов не може да се похвали с успех нито във вътрешната, нито във външната си политика. Опозицията яростно го напада за разправата със селското недоволство, нов заем не може да се сключи, а е невъзможно да се окаже някаква подкрепа на българите в Македония и Одринско. Засилват се конфликтите вътре в кабинета поради безогледните действия на радославистките министри. На 22 ноември 1900 г. Иванчов подава оставка, но отново е натоварен да състави правителство, което има служебен характер и основна задача да проведе парламентарни избори за XI ОНС. Повечето от министрите, като ген. Р. Петров, ген. Ст. Паприков, Ив. Пеев, д-р Петър Данчев и Йов Титоров (бивш радославист), не са ангажирани с партии, а Д. Тончев води отцепилите се от Либералната партия младолиберали. Кабинетът просъществува само месец и половина и в началото на януари 1901 г. пада от власт поради разкритията около сделката на бившето правителство за закупуване на стари вагони от Германия, от която са се облагодетелствали някои министри.

На 12 януари 1901 г. княз Фердинанд назначава второ служебно правителство с министър-председател ген. Р. Петров, който е и министър на вътрешните работи и управляващ Министерството на външните работи. Останалите министри са безпартийни лица. Новият кабинет се посреща с облекчение от обществеността, отвратена от безскрупулното управление на радославистите. Той оправдава доверието, защото парламентарните избори на 28 януари 1901 г. се провеждат в условия на свобода и при единични случаи на намеса на администрацията. Новоизлъчената камара е пъстра по състав и отразява политическото разединение на българското общество при наличието на много, еднакво слаби партии. Нито една партия няма мнозинство – стамболовисти, прогресивно-либерали и демократи имат приблизително равен брой депутати, след тях се нареждат народняци с около 20 представители, а радославистите разполагат само с 6 депутатски места. С такъв парламент може да управлява само едно коалиционно правителство, съставено от три или две партии, но при обезателната подкрепа на трета, представена в Народното събрание, партия.

В политическите среди започват да се обсъждат възможностите за коа-

лиране, което се одобрява и от двореца. Защото евентуалното разтуряне на XI ОНС би създавало нови затруднения, а пред страната стоят за разрешаване неотложни въпроси. След продължителни преговори, в които се намесва и княз Фердинанд, се стига до съгласие да се създаде коалиция между каравелисти и цанковисти, която ще се ползва с подкрепата на парламентарната фракция на Народната партия. Ив. Ев. Гешов се съгласява да заеме поста председател на Народното събрание. Сътрудничеството между трите партии се изгражда върху предварителната договореност да се отмени законът за десятъка, да се съкрати разходната част на бюджета и да се гласува против всяко предложение, което има за цел въвеждане на монополите в България, а особено тяхното залагане на някоя чужда държава⁴⁷.

На 19 февруари 1901 г. е назначено правителство в състав: П. Каравелов – министър-председател и министър на финансите, Ст. Данев – министър на външните работи, М. Сарафов – министър на вътрешните работи, Ал. Радев – министър на правосъдието, Ал. Людсканов – министър на търговията и земеделието, Ив. Славейков – министър на просвещението, Ив. Белинов – министър на обществените сгради, пътищата и съобщенията и Ст. Паприков – военен министър. П. Каравелов нарича своя кабинет „Санстефанско министерство“, вероятно предчувствайки неговата обреченост. Защото новото правителство трябва да намери изход от финансовата криза и да възстанови погазените от радославистките режими конституционно-демократични порядки в страната. То трябва да докаже способността на българските политически партии да приложат едни от най-трудните управленски модели на демокрацията – коалицията.

Каравелисти и цанковисти се обединяват около правителствената програма, която предвижда уреждане на държавните финанси чрез правилно съставяне и прилагане на държавния бюджет, консолидиране на държавните дългове, поставяне на Върховния македонски комитет в рамките на закона, подобряване на отношенията с Русия, отмяна на закона за десятъка и всички други противоречащи на конституцията наредби.

На 22 февруари 1901 г. е открита първата извънредна сесия на XI ОНС, която има претоварен дневен ред. Внесени са много законопроекта, по които стават оживени дискусии. Още в началото е приет нов Правилник за вътрешния ред на Народното събрание, който е нова стъпка към демократизиране и издигане на ролята на парламента. Ив. Ев. Гешов активно участва в подготовянето му, още повече, че в основата му заляга обсъжданият от IX ОНС през 1898 г. проект. Новият правилник дава по-голяма свобода за изказване на всички депутати, ограничава възможността за прекратяване на дебатите, предвижда тайно гласуване при избор на председател и подпредседатели на камарата, председатели и секретари на отделните комисии и др. Въвежда се задължително поименно гласуване при окончателното приемане на законите и други предложения от законодателен характер. По този начин се акцентира върху личната отговорност на всеки народен представител. Решенията от законодателен характер не могат да се вземат в един ден, с което се дава

възможност на депутатите да ги обмислят по-добре. Освен това се предвижда законодателната дейност да не започва, докато не се утвърди изборът на половината народни представители в събранието.

Новият правилник засилва ролята на председателя на Народното събрание – най-важната институция в страната. Председателят е задължен да ръководи дебатите, за следи за спазване на конституцията и реда в събранието, да заглажда конфликтите и недоразуменията, да налага наказания на депутатите. Той трябва да бди за кворума в камарата според предписанията на основния държавен закон. Особено важно е да се спазва изискването на правилника министрите да отговарят на интерпелациите в срок от десет дни. По този начин се осигурява редовният контрол на парламента върху дейността на правителството⁴⁸.

Повечето от обсъжданите закони са насочени към осъществяване на икономии в държавните разходи, гарантиране на приходите в хазната и демократизиране на вътрешнополитическия живот. На 24 април 1901 г. е гласуван нов закон за поземления налог, с който се премахва въведеният от Радославовия режим натурален десятък. Следват и други закони – за уреждане на оризосеенето, за насичане на един милион бронзови монети, за изменение и допълнение на закона за пощите и телеграфите, за благоустройство на населените места и т. н. Приет е нов избиращелен закон, който предвижда по-голяма свобода на избирателите, въвежда пропорционална система в общинските избори, изключва правото на глас на стражарите. Изменен е Законът за изстребление на разбойничеството, особено чл. 13, който дава възможност за своеволия на властите. Дадена е амнистия на лицата, взели участие в селските бунтове в Балчишко и Шабленско през 1900 г., отменени са ограничителните наредби по печата, въведени от радославистите, направено е ново административно деление на страната, като окръзите са намалени до 12.

Въпреки някои несъвършенства поради бързината, с която са изготвени, законите имат демократичен характер и са доказателство за стремежа на коалиционното правителство да възстанови буржоазнодемократичните порядки в страната⁴⁹. На 16 май 1901 г. Народното събрание изслушва доклада на Анкетната комисия за разследване на министрите от кабинета на Иванчов–Радославов (1899–1900), уличени в незаконни действия, произволи над граждани и корупция, и гласува предложение за даване на виновниците под съд.

Външнополитическите усилия на коалиционното правителство са насочени към подобряване на отношенията с Румъния и засилване на близостта с Русия, на която се възлагат надежди да помогне за сключване на външен заем от Франция и за промяна в положението на българите в Европейска Турция. За да се подготви почвата за решаване на двете задачи, в София вземат мерки да ограничат дейността на Върховния македоно-одрински комитет. Така ще се покаже на Великите сили, че официална България не е виновна за вълненията в Македония и че те се дължат на турския произвол там. Заповядано е да се засили охраната на българо-турската граница, решено е чиновниците и офицерите, които поддържат връзки с Македонския ко-

митет, да бъдат уволнявани, разтурени са стрелческите дружества, а на 24 март 1901 г. са арестувани членовете на Върховния комитет във връзка с разследването на убийството на Михайлеану. Тези мерки поставят правителството в конфликт с дейците на македоно-одринското националноосвободително движение, без да подтикнат Великите сили да се заемат с прилагане на чл. 23 от Берлинския договор. Българските постъпки не срещат съчувствие от страна на европейските държави.

На 27 юни 1901 г. с броненосец „Ростислав“ на варненското пристанище пристига великият княз Александър Михайлович, син на брата на Царя Освободител Александър II. За първи път след Освобождението страната е посетена от представител на руската царска фамилия, свързана с Освободителната война. За височайшето посещение във Варна отиват княз Фердинанд, министрите и председателят на Народното събрание, за да присъстват на организираните тържества и да засвидетелстват българската признателност към Русия. С пристигането на великия княз идва новината за отпуснатия от руското правителство заем от 4 млн. фр., необходими за текущите плащания по държавния дълг.

Коалиционното правителство не бездейства, но българският кораб не може да се измъкне от мъртвото вълнение, в което е попаднал. Наистина България успява да подобри отношенията си с Румъния и не губи надежда, че ще заинтересова Великите сили със съдбата на поробените сънародници. Каравелов се надява, че след последните 2–3 неплодородни години през 1901 г. ще има добър урожай и повече приходи в държавния бюджет. Но това, както и предприетите строги икономии на разходите, няма да оправи финансовото положение на страната, принудена да изплаща натрупания дълг към чуждите банки. Само нов заем може да спаси България от финансов фалит. Въпросът за заема поглъща вниманието на правителството и в голяма степен затъмнява другите, също важни държавни проблеми.

Преговорите с чуждите банки са мъчителни поради тежките условия, поставени от западноевропейските кредитори и натиска за неизплатените вноски по предишните заеми, закъснелите плащания на Дет Пюблик и дълго време непогасявания окупационен дълг към Русия. Дипломатическото съдействие на Петербург пред френското правителство не е особено ефективно, а безизходицата подтиква към отстъпки. С изключение на Каравелов и Сарафов всички министри в кабинета настояват да се приемат предложенията на Банк дьо Пари е де Пеи Ба, макар да не са много изгодни за България.

През септември 1901 г. с Парижко-холандската банка е сключен заеммен договор за 120 млн. фр. при много неблагоприятни условия, с 5% лихва и със залог на тютюневия монопол като гаранция. Заемът трябва да се използва за унифициране на българския държавен дълг. Както може да се очаква, условията за заема се посрещат с недоволство от обществеността. Те не само са унижителни за страната, но и пряко засягат интересите на производители, търговци и фабриканти на тютюн. До Народното събрание са изпратени многобройни телеграми, най-едрите тютюневи фабриканти

връчват меморандум на правителството, организират се протестни митинги. Повечето опозиционни партии се обявяват против заема като пагубен за интересите на страната⁵⁰.

Заемът не се одобрява и от председателя на Народното събрание, още повече, че между народняци, каравелисти и цанковисти съществува споразумение да не се допуска въвеждане на монополи в България. Гешов подава оставка, което означава, че неговата фракция няма да подкрепи правителството. В самия кабинет се засилват противоречията между министрите от двете партии. На 15 октомври 1901 г. е открита първата редовна сесия на XI ОНС. Внесени са много законопроекти: за народното здраве, за управлението на окръзите и околииите, за чиновниците и щатовеите, за териториалното разделяне на страната в съдебно отношение, за държавните, окръжните и общинските пътища, за обществените предприятия, за горите, за отчетността по бюджета, за рибовъдството и др. Гласувани са 27 закона и много различни предложения. Най-важният закон, който трябва да се приеме, е предложението за сключване на външен държавен заем.

Договорите за заема са внесени в Народното събрание на 24 ноември 1901 г. и предизвикват дълги и бурни дебати. „На мене – заявява пред депутатите Каравелов – се е паднало, като дохождам начело на управлението, да вземам голямата лопата и да рина чужди боклуци. Тъй и сега, предлагам ви заем да се изплатят чужди дългове“⁵¹. При гласуването на 11 декември 1901 г. заемът пропада и Каравелов подава оставката на коалиционното правителство.

На 22 декември 1901 г. България осъбва с нов кабинет, този път съставен само от прогресивнолиберали: Ст. Данев – министър-председател и министър на външните работи, М. Сарафов – министър на вътрешните работи и управляващ финансовото министерство, В. Кънчов – министър на просвещението, Ал. Радев – министър на правосъдието, ген. Ст. Паприков – военен министър и Ал. Людсканов – министър на търговията и земеделието и управляващ Министерството на обществените сгради, пътищата и съобщенията. По искане на министър-председателя XI ОНС е разтурено и през февруари 1902 г. са проведени парламентарни избори, при които управляващата партия успява да си осигури мнозинство в XII ОНС.

Ст. Данев продължава вътрешната политика на предходния кабинет – изборите са сравнително свободни, зачитат се гражданските права и свободи, печатът не се ограничава. Народното събрание преразглежда закона за поземления налог и извършва поправки на начина за определяне и разхвърляне на данъка. Гласуван е и закон за отмяна на покровителственото мито на внасяните кожи с цел да се предпази от конкуренция местното производство и да се стимулира скотовъдството. В актива на XII събрание са и законите за разделяне на околииите на избирателни секции, за изменение на закона за селските и градските общини, за съдебните пристави, за намаление цените на лекарствата, за стабилизация на положението на чиновниците и др.

Правителството управлява в съгласие с основните принципи в програмата на Прогресивнолибералната партия – зачитане на Търновската консти-

туция, спазване на законността и модернизиране на държавната машина. Установеният в Народното събрание режим на разисквания и интерпелации има благоприятно отражение върху парламентарния живот. Като разглежда дейността на д-р Данев, С. Радев пише: „Искреното му желание, когато той пое властта, беше да примири княз Фердинанда с демократическите тежнения на българския народ; ако бих могъл тъй да кажа, да го ожени за Търновската конституция“⁵².

На вниманието на кабинета стоят не толкова вътрешните, колкото външнополитическите проблеми. На първо място трябва да се търси така необходимият заем. Данев действа в духа на обявената вече външна политика на „отворени карти“, като залага на съдействието на Русия за решаване на българските въпроси. Затова и за заема се търси помощта на руската дипломация. От 15 март до 3 април министър-председателят е на посещение в Петербург, където води разговори с външния министър граф Ламсдорф и финансовия министър Витте, а е приет на аудиенция и от император Николай II. От руска страна обещават да посредничат пред френските банки за отпускане на заем без монопол, но изискват от българското правителство да преустанови съпротивата си срещу назначаването на сръбския архимандрит Фирмилиан за патриаршески митрополит в Скопие.

Фирмилиановият въпрос отдавна занимава българските правителства, обществеността и Екзархията. През 1897 г. Високата порта разрешава на Вселенската патриаршия да назначи Фирмилиан за управляващ Скопската епархия, където мнозинството от населението е българско. Този акт улеснява дейността на сръбската пропаганда и е удар срещу българското народностно единство в Македония. Оттогава Сърбия непрекъснато настоява за ръкополагането на Фирмилиан, а турското правителство протака решението на въпроса, за да изостри българо-сръбските отношения. В началото на 1902 г. руската дипломация се намесва в полза на Белград, като упражнява натиск в Цариград и София. От Високата порта се иска по-бързото утвърждаване на Фирмилиан, а от Данев е изтръгнато съгласие българското правителство да не създава затруднения. Така руското благоволение към княжеството по въпроса за заема има висока политическа цена. На 16 май 1902 г. султанът издава бераг на Фирмилиан за патриаршески митрополит в Скопие⁵³.

Прогресивнолибералният кабинет капитулира пред Петербург независимо от недоволството на Екзархията и протестите на обществеността в страната. Той жертва дългосрочните интереси на България в името на временните нужди на държавата. Защото отстъпката по Фирмилиановия въпрос е голям удар за българското народностно дело и улеснение на сръбските планове за разделяне на Македония на сфери на влияние. Тя компрометира дългогодишните усилия на Българската православна църква да укрепи националното самосъзнание на поробените българи. За пръв път след Освобождението е нарушена хармонията в действията на трите фактора на националноосвободителното дело – държавната власт, Екзархията и революционното движение. За екзарх Йосиф I ръкополагането на Фирмилиан в Скопско е „тежък

удар“, „даване на тапия, че тая епархия е сръбска, за да се даде после и политически на Сърбия“⁵⁴.

Решаването на Фирмилиановия въпрос показва колко е безперспективна тактиката да се залага само на подкрепата на една велика сила при пълно подчинение на нейните искания. Очевидно управляващият елит в София не стига до този извод и не променя своя външнополитически ориентир. От средата на май до началото на юни 1902 г. княз Фердинанд прави официално посещение в Русия. Той е придружен от министър-председателя Данев и военния министър ген. Паприков. На българския княз е оказан прием като на суверенен държавен глава, а демонстрираната тържественост и сърдечност трябва да компенсират ефекта от руската позиция по Фирмилиановия въпрос.

По време на княжеската визита се водят преговори за сключване на руско-българска военна конвенция, подписана на 31 май 1902 г. Конвенцията има отбранителен характер и е в съответствие с руската политика за запазване на спокойствието на Балканите. Тя е в отговор на тайната военна конвенция между Австро-Унгария и Румъния от 1900 г., не е насочена срещу Турция или някоя от балканските страни. Русия се задължава да съдейства за запазване на българската територия, като се посочват начините на действие на двете страни в случай на война с Австро-Унгария, Румъния или с Тройния съюз. При военен конфликт българските въоръжени сили се поставят под руско командване.

Конвенцията предпазва България от евентуални враждебни действия отвън, но не ѝ осигурява руска подкрепа за активни действия, например по отношение на Турция. Заедно с това тя гарантира прекалено голяма намеса на Русия в работите на българските въоръжени сили, а това не е много приемливо за българската държава. Подписването ѝ е по-скоро опит за синхронизиране на действията на Петербург и София, които обаче в конкретния момент имат различни политически стратегии на Балканите. Незадоволителният характер на конвенцията е схванат и от двете страни, които постепенно я забравят⁵⁵.

Въпреки активното руско застъпничество преговорите за сключване на заем се проточват. Банк дьо Пари е де Пеи Ба се отказва от монопола на тютюна, но издига искането в България да се въведе френски делегат от службата на контрола по дипломатически път. Данев приема условието, тъй като приближава месец юли, когато трябва да се правят вноски по държавния дълг. Фактически се допуска политическа санкция на френския финансов контрол в страната. На 20 юни 1902 г. в Париж се подписва договор за заем в размер 106 млн. фр. с 5% годишна лихва и цесионен курс 81,12%. Заемът е консолидиращ, защото с него се покриват висящите задължения на страната по външния дълг от предишните заеми, по окупационния дълг към Русия и военните доставки. Една част е отделена за нови военни поръчки във Франция, но за строителство на започнатите линии и пристанища не остават средства. През август в България пристига френският делегат Ж. Буске, който поставя под контрол събирането на данъка от тютюневите бандероли⁵⁶.

Даневото правителство разчита на подкрепата на Русия и в усилията си да привлече вниманието на Великите сили върху положението на българското

население в Европейска Турция. Колкото по-лоши са новините от Македония и Одринско, където господства анархия, беззаконие и насилия над поробените, толкова по-настойчиви са неговите постъпки за провеждане на реформи в империята. На 24 юни 1902 г. с официална нота до Великите сили софийският кабинет отхвърля обвиненията, че е виновен за смутите в турските европейски вилаети, посочва лошите последици за княжеството от преследването на българите, провеждано от османската администрация. Десет дни по-късно с нова нота той предлага Великите сили да въздействат в Цариград да се спре насилственото обезоръжаване на българите в Битолско, което ги прави беззащитни и ги подтиква към съпротива. Търпеливите дипломатически постъпки пред силите и най-вече в Петербург са съчетани с нареждане до българските консули в Турция да възпират населението от бунтовнически акции. Данев упорито се надява, че като демонстрира лоялност, правителството може да подтикне европейските държави да наложат преобразувания в империята.

Междувременно положението в Македония и Одринско става все по-тревожно. През август 1902 г. българският консул в Битоля съобщава: „Тукашният затвор е съвсем препълнен. Днес в него лежат не по-малко от петстотин (500) души българи, обвинени в политически престъпления... Арестуванията не престават“⁵⁷. Засиленият административен произвол и икономическото потисничество подтиква поробеното население към съпротива като средство за самозащита. Вътрешната революционна организация е обхванала в мрежата си цяла Македония и Одринско, а Върховният комитет прехвърля въоръжени чети и подготвя вдигане на въстание, защото смята, че само усложнения в Европейска Турция могат да предизвикат намесата на Силите.

Вътрешните дейци не смятат, че е назрял моментът за бунтовнически действия. Въпреки несъгласието им въстанието избухва на 23 септември 1902 г. и обхваща Горноджумайска (дн. Благоевградска), Мелнишка, Петричка, Малешевска, Струмишка и Разложка околии. То се изразява във въоръжени сблъсквания между върховистки чети и турски аскер. Движението е потушено, но бунтовническите акции продължават в различни райони, превръщайки Македония в най-възривоопасния пункт в Европа. Започва подготовка за ново въстание и този път за идеята е спечелена и Вътрешната македоно-одринска организация.

Така инициативата за решаване на българския национален въпрос се поема от революционното движение, а това много добре е разбрано от Великите сили. Опасността от драматични усложнения в Македония и Одринско поставя на дипломатическата маса въпроса за реформиране на Турция. Между европейските държави започват оживени преговори, но най-голяма активност развиват Русия и Австро-Унгария. Предлагат се различни проекти, а международното обсъждане на необходимостта от преобразувания в империята подтиква султана сам да обяви реформен проект, изработен от комисия при Великото везирство. Този път Великите сили не се подвеждат, защото са сериозно обезпокоени от революционното движение в македонските вилаети.

В това време, вместо да засили натиска си пред Европа, Даневото пра-

вителство продължава сервилната си тактика на дипломатически постъпки, съчетани с готовност да се изпълнят руските искания за преследване на македоно-одринските дейци. През декември 1902 г. в София пристига руският външен министър граф Ламсдорф. Целта на посещението му е да накара българското правителство да не се занимава с положението на българите във вилаетите, а да остави това в ръцете на Великите сили. Ръководителят на руската дипломация има възможност да чуе мнението на най-видните политически и държавни дейци в страната, а също и на водачите на вътрешната организация. Той посреща съдържано българските настоявания за нуждата от реформи и препоръчва: „Мир и тишина и ще се постареем да направим нещо“⁵⁸. В София са разочаровани, защото разбират, че Русия изисква от българското правителство само строги мерки за ограничаване на революционното движение, без да му дава правото на дипломатическа инициатива.

В началото на 1903 г. от Петербург идват още по-сурови предупреждения за последиците, които очакват княжеството, ако не се пресекат революционните агитации. Данев прави нови отстъпки, надявайки се, че това ще ускори намесата на силите. В края на януари 1903 г. правителството разтурва Върховния комитет и македоно-одринските дружества в страната, а на 5 февруари инструктира търговските агенти в Европейска Турция да приканват населението към ред и търпение⁵⁹.

Мерките, които кабинетът взема против македоно-одринското движение, подронват неговия обществен кредит в страната и влошават отношенията му с княз Фердинанд, нежелаещ да се обвързва с непопулярни действия. Те не са в състояние да спрат революционния порив, когато освободителната борба е завоювала терен отсам и оттатък Рила. Това не може да направи и австроунгарско-руският реформен проект, приет от султана на 23 февруари 1903 г. Ограничен по характер, той предвижда някои промени в турското управление в Македония като реорганизация на полицията и жандармерията с чужда помощ, създаване на отделен бюджет за трите вилаета – Солунски, Битолски и Скопски, консолидиран от Отоманската банка, назначаване на пъдари-християни в християнските райони и генерален инспектор на реформите. Но и тези половинчати реформи не са гарантирани, защото изпълнението им е поверено на султанската власт. В т. нар. Виенска програма е заложен стремежът на Австро-Унгария и Русия да запазят статуквото на Балканите и дори да закрепят турското господство в Македония и Одринско. Българската общественост посреща приетите реформи враждебно, а поробеното население ги нарича „пъдарски“⁶⁰.

Даневата политика на въздържане от самостоятелни инициативи и отстъпки пред чуждия натиск претърпява фиаско. Това решава съдбата на кабинета, който отдавна е загубил обществен престиж, отблъснал е многобройната македонска емиграция и дейците на македоно-одринското революционно движение, изчерпал е своите тактически възможности по отношение на българската външна политика. В двореца се обсъжда смяна на външнополитическата ориентация предвид влошаването на българо-турските отношения и размах на революционната борба в Македония. На 2 май 1903 г. княз Фер-

динанд предизвиква правителствена криза и приема оставката на кабинета. Ст. Данев се оттегля от властта в момент, когато финансовите затруднения започват да отзвучават и се забелязват симптомите на стопанско оживление, когато се поставя началото на реформеното дело в Европейска Турция, а македоно-одринското революционно движение е набрало голяма скорост.

Петте кризисни години – от 1899 до 1903 – имат характер на преломен момент в българската нова история. Те са разделителна граница между два периода: двете десетилетия след Освобождението, когато се полагат основите на буржоазната демокрация, създават се предпоставки за капиталистическо развитие и за стабилна партийно-политическа структура, и първото десетилетие на XX век, когато се постига забележителен подем в политическия, икономическия и културния живот в България. И сякаш като потвърждение на края на следосвобожденския период в развитието на България, в началото на новия век с живота се прощават видни първостроители на държавата. Един след друг умират К. Стоилов, Д. Греков, Ил. Цанов и Ив. Славейков – през 1901 г., Ив. Белинов – през 1902 г., П. Каравелов – през 1903 г. На политическата сцена излиза нова генерация държавни мъже, които поемат щафетата от своите предшественици, за да продължат многообещаващия български маратон.

БЕЛЕЖКИ

- ¹ ЦДИА, ф. 568, оп. 1, а.е. 84, л. 280.
- ² Д. Саздов. Демократическата партия в България 1887–1908. С., 1987, 72–75, 126–128.
- ³ В. Николова. Народната партия и буржоазната демокрация. Кабинетът на Константин Стоилов 1894–1899. С., 1986, 24–31.
- ⁴ Свободата на печата в България 1879–1947. Документален сборник. С., 1992, с. 83.
- ⁵ Д-р К. Стоилов. Речи. С., 1939, 131–132.
- ⁶ В. Николова. Народната партия и буржоазната демокрация..., 50–52, 81–84.
- ⁷ Реч на министъра на финансите Ив. Ев. Гешов, произнесена на 2-й дскември в Нар. събрание, по финансовото положение на България. С., 1894, с. 15.
- ⁸ Дневници (стенографически) на Осмото обикновено народно събрание. II р.с. С., 1896, кн. 6, 26 засед. от 29 ноем. 1895, с. 10.
- ⁹ В. Николова. Народната партия и буржоазната демокрация..., 109–111.
- ¹⁰ Дневници на VIII ОНС, I р.с. С., 1895, кн. 1, 26 засед., 25 ноемв. 1894, с. 634.
- ¹¹ Р. Попов. За митническия конфликт между България и Австро-Унгария през 1894–1895 г. – Исторически преглед, 1975, № 4, 54–66.
- ¹² Лисицата и лъвът. Фердинанд I на фона на българската психологическа и политическа действителност 1886–1902 г. Т. I. С., 1994, с. 189.
- ¹³ Д-р К. Стоилов. Дневник. Ч. II, С., 1996, с. 218.
- ¹⁴ Р. Попов. България и Русия (1894–1898). Политически отношения. С., 1985, 93–150.
- ¹⁵ Дневници (стенографически) на Деветото обикновено народно събрание. I р.с. Кн. IV. С., 1897, XXXV з., 15 февр. 1897, 143–219.
- ¹⁶ Р. Попов. Балканската политика на България 1894–1898 г. С., 1984, 59–66.
- ¹⁷ Български Екзарх Йосиф I. Пос. съч., с. 386.
- ¹⁸ Р. Попов. Балканската политика на България..., 76–85.
- ¹⁹ К. Стоилов. Дневник, ч. II, с. 283.
- ²⁰ Пак там, с. 316.
- ²¹ Р. Попов. Балканската политика на България..., 129–140.

- ²² К. Стоилов. Речи, с. 298, 300.
- ²³ Р. Попов. Балканската политика на България..., 164–168.
- ²⁴ ЦДИА, ф. 176, оп. 1, а.е. 1070, л. 158.
- ²⁵ Литературен архив. Т. 7. Константин Величков. С., 1979, с. 84. Дневник на Величков, 3 август 1897.
- ²⁶ Р. Попов. Балканската политика на България..., 180–199.
- ²⁷ К. Стоилов. Дневник. Ч. II, с. 304.
- ²⁸ Р. Попов. България и Русия..., 206–234.
- ²⁹ Н. Иванов. Спомени 1861–1918. Ч. I, С., 1996, с. 136.
- ³⁰ К. Стоилов. Речи, 297–298.
- ³¹ К. Стоилов. Дневник. Ч. II, с. 344.
- ³² Ат. Яранов. Стопанската политика на България (от 1878 до 1928 година). С., 1934, 63–65.
- ³³ Цв. Тодорова. Дипломатическа история на външните заеми на България..., 222–237.
- ³⁴ К. Стоилов. Речи, с. 318.
- ³⁵ В. Николова. Народната партия и буржоазната демокрация..., 115–142.
- ³⁶ Дневници (стенографически) на Осмото обикновено народно събрание, I Р.с., кн. 2, С., 1895, XL засед., 15 дек. 1894, с. 411.
- ³⁷ Ат. Божков. Българско изобразително изкуство. С., 1988, 396–399.
- ³⁸ Ив. Попов. Миналото на българския театър. Т. I. С., 1939, 400–523.
- ³⁹ ЦДИА, ф. 568, оп. 1, а.е. 84, л. 249.
- ⁴⁰ М. Маджаров. Последните години от живота на Константин Стоилов. С., 1993, с. 69.
- ⁴¹ В. Николова. Народнолибералната партия във вътрешнополитическото развитие на България (1894–1903). – Известия на Института за история, т. 24, 1979, 108–112.
- ⁴² Цв. Тодорова. Дипломатическа история на външните заеми..., 241–256.
- ⁴³ Р. Попов. За участието на България в световните конференции за мир в Хага през 1899 и 1907 г. – Военноисторически сборник, 1970, № 2, 41–51.
- ⁴⁴ Дневници (стенографически) на Десетото обикновено народно събрание. I И.С., кн. 2, С., 1899, XXII засед., 16 юни 1899, с. 258.
- ⁴⁵ В. Топалов. Към историята на радослависткия режим (10 януари 1899 – 27 ноември 1900 г.). – Исторически преглед, 1961, кн. 6, 33–43.
- ⁴⁶ Ст. Данев. Пос. съч., с. 95.
- ⁴⁷ М. Маджаров. Последните години от живота на Константин Стоилов, с. 103.
- ⁴⁸ В. Николова. Българският парламент и опитите за превръщането му в действен орган (1887–1912). – Исторически преглед, 1988, № 5, 12–14.
- ⁴⁹ Ст. Грънчаров. България на прага на двадесетото столетие. Политически аспекти. С., 1986, 84–88.
- ⁵⁰ Цв. Тодорова. Пос. съч., 285–299.
- ⁵¹ Стенографски дневници на XI ОНС. I Р.С. Кн. II, С., 1910, XXXVII засед., II дек. 1901, с. 1202.
- ⁵² НА-БАН, сб. IV, оп. 1, а.е. 67, л. 14. С. Радев. Националният въпрос при първия кабинет на д-р Данев.
- ⁵³ А. К. Мартыненко. Русско-българские отношения в 1894–1902 гг. Киев, 1967, 281–284.
- ⁵⁴ Български Екзарх Йосиф I. Дневник, с. 513.
- ⁵⁵ Ст. Грънчаров. България на прага на двадесетото столетие..., 198–206.
- ⁵⁶ С. Дамянов. Френското икономическо проникване в България 1878–1914. С., 1971, 128–136.
- ⁵⁷ Македония и Тракия в борба за свобода (краят на XIX – началото на XX век). С., 1995, № 58, с. 85.
- ⁵⁸ ЦДИА, ф. 569, оп. 1, а.е. 80, л. 209–210.
- ⁵⁹ К. Пандев. Националноосвободителното движение в Македония и Одринско 1878–1903. С., 1979, 290–304.
- ⁶⁰ Р. Попов. Австро-Унгария и реформите в Европейска Турция 1903–1908. С., 1974, 47–49.

СТОПАНСКИ И КУЛТУРЕН ПОДЕМ (1903–1908)

§ 1. ОСЪЗНАТО БЕЗСИЛИЕ

След като приема оставката на кабинета Данев, Фердинанд провежда консултации с водачите на три партии – Народнолибералната, Народната и Демократическата. Усложнената обстановка на Балканите вследствие засилването на националноосвободителното движение в Европейска Турция и реформената акция на Русия и Австро-Унгария му подсказва необходимостта от назначаване на силно правителство, което обаче да не буди подозрения за промяна на българската външнополитическа ориентация. За тази цел най-подходящ би бил коалиционен кабинет, който да съчетава решителните действия на стамболовистите с русофилската ориентация на народняците и демократите. Намерението на двореца е афиширано като съставяне на правителство на „патриотическата концентрация“. И този път то се проваля, тъй като водачите на Народната и Демократическата партия отказват да влязат в кабинет, в който се очертава надмощие на стамболовистите¹.

При това положение княз Фердинанд решава да осъществи идеята си, като включи в правителството представители на Народнолибералната партия и безпартийните дейци, в които има доверие. На 5 май 1903 г. е назначен кабинет в състав: ген. Р. Петров – министър-председател и министър на външните работи, Д. Петков – министър на вътрешните работи, Антон Манушев – министър на финансите (заменен след смъртта му през август същата година с Лазар Паяков), Н. Генадиев – министър на правосъдието, Д. К. Попов – министър на обществените сгради и управляващ Министерството на търговията и земеделието, полк. М. Савов – военен министър и проф. Иван Д. Шишманов – министър на народното просвещение. Така само трима от министрите са стамболовисти – Петков, Генадиев и Манушев. През следващите години се извършват редица промени в състава, с което представителите на Народнолибералната партия придобиват числено надмощие в Министерския съвет. Всъщност още от самото начало министрите, които определят официалната правителствена политика, са Д. Петков и Н. Генадиев – политици с опит, замах и държавническо прозрение.

Кабинетът започва работа по установената българска традиция, но с характерната за стамболовистите безцеремонност. Първата му грижа е да си

осигури вътрешна опора, необходима за спечелване на предстоящите парламентарни избори и за укрепване на властта. За тази цел той изготвя постановление, утвърдено с указ от княза на 14 юни 1903 г., с които се суспендират някои членове от приетия през март 1903 г. Закон за чиновниците по гражданското ведомство, ограничаващ безразборното уволнение на административните служители. Веднага след това се извършва мащабна подмяна на административния апарат в централните ведомства и в местните органи на управление. Уволнени са 11 от 12-те окръжни управители, 56 околийски началници, чиновници от финансовото министерство, от пощите и телеграфите, офицери от армията и даже служители от прокуратурата и съдилищата.

Пренебрегнат е и законът за общините, който ограничава министъра на вътрешните работи да разтурва по свое желание общинските съвети. На много места съветниците са заставяни с натиск да си подадат оставката. Подменени са около 200 общински съвети, като на ръководните постове са поставени привърженици на Народнолибералната партия. За три месеца правителството успява да замени голяма част от управленческия апарат въпреки протестите на опозицията и на неразтуреното XII ОНС. Впрочем самото то е разпуснато през август, а парламентарните избори за XIII обикновено народно събрание са насрочени за 19 октомври 1903 г.

Правителството не публикува специална програма относно своята вътрешна и външна политика. И все пак в отделни статии във в. „Нов век“ и в предизборните речи на министрите се разкриват неговите намерения главно по развитието на икономиката. Определено се заявява, че кабинетът ще провежда протекционистична политика по отношение на земеделието, ще създаде улеснения за развитието на индустрията, като привлече и чужди капитали, ще извърши данъчна реформа². Тези програмни възгледи не се различават от икономическите платформи на другите големи партии и следваната от предишните правителства политика в областта на стопанския живот. По-важно е доколко успешно ще бъдат реализирани. А предпоставките за това са добри – световното капиталистическо стопанство се намира в подем, очертава се плодородна година и финансовото положение на страната постепенно се стабилизира. Към тези благоприятни фактори се прибавят решителността и замахът в действията на управляващите стамболовисти.

Само три месеца след като е поело властта обаче, правителството е поставено в изключително трудно положение. На 20 юли 1903 г. в Македония и Одринско избухва Илинденско-Преображенското въстание като израз на натрупаното недоволство, на готовността за саможертва и отчаян опит на поробените българи да се освободят и присъединят към отечеството-майка. Революционната акция се ръководи от ВМОРО, която от създаването си през 1893 г. изминава дълъг път – изгражда солидна мрежа от комитети, снабдява ги с оръжие, създава четническия институт за непосредствена подготовка на населението за борба. През 1902 г. вътрешната организация постига масовизиране на движението в поробените райони. Въпреки че се стреми да координира действията си с политиката на княжеското правителство, тя все по-

определено се ориентира към самостоятелна освободителна акция в духа на българската въстаническа традиция. Провалът на реформите, безсилието на българската държава и тактическите разногласия с Върховния комитет подтикват вътрешните дейци да поемат инициативата в свои ръце.

В началото на 1903 г. конгрес на ВМОРО в Солун взема решение да се вдигне въстание. Както през април 1876 г., и сега се залага не толкова на възможен успех, колкото на предизвикателство към Европа, която трябва да се намеси в защита на Македония и Одринско от чуждия гнет. В разгара на подготовката на бунта пада от турски куршум един от най-активните водачи на организацията – Гоце Делчев. Според предварителния план на ВМОРО въстанието обхваща Битолски, Одрински и Серски революционен окръг. В районите на Битоля, Охрид, Кичево, Костур и Лерин въстаническите чети водят ожесточени сражения с турските отряди, превзет е гр. Крушево и е обявена Крушевската република начело с временно правителство. В Странджанския район са освободени градовете Василико (дн. Царево) и Ахтопол заедно с околните села. В помощ на въстаниците от България пристигат чети, организирани и въоръжени от Върховния комитет. Активизира се партизанската дейност в Солунски, Скопски и Струмишки революционен окръг, където са извършени атентати, нападения на турски части и минноподдривни акции.

Около три месеца продължава героичната борба на въстаниците с редовни и нередовни турски войски, но през октомври съпротивата им е сломена. Пред хладнокръвния поглед на Великите сили се извършва кървава разправа с въстаниците и с мирното население. Бунтът е жестоко потушен – хиляди са избити, опожарени са села и паланки, потоци бежанци търсят подслон в свободното княжество.

След избухване на въстанието в България се създава широко обществено движение в подкрепа на поробените сънародници. Основават се комитети, организират се благотворителни акции, отправят се призови към Европа да спре турските изстъпления. Правителството на Р. Петров също е загрижено за положението отвъд Рила, но не може да окаже помощ на въстаниците. Страната все още не е готова за въоръжен сблъсък с Османската империя, което би довело до военна намеса и на Сърбия, Гърция и Румъния. Крайно неблагоприятна е и международната обстановка – всички Велики сили са против задълбочаване на кризата в Европейска Турция и за запазване целостта на Османската империя чрез осъществяване на Виенската реформена програма. Към България са отправени строги предупреждения, че няма да получи подкрепа, ако се намеси в помощ на въстаналото население и предизвика военен конфликт с Турция. Напразни остават усилията на правителството да спечели съчувствието на големите държави и намесата им в защита на подложеното на изстребление население във въстаналите райони. Поробените българи са оставени на робската им участ, а княжеството се оказва в дипломатическа изолация³.

Илинденско-Преображенското въстание дава безценен урок на правителството на ген. Р. Петров. В София разбират, че трябва да се предприемат

сериозни действия за укрепване и засилване на българската държава в икономическо и военно отношение и да се търсят дипломатически пътища за защита на поробените сънародници. Още в хода на въстанието се правят постъпки за диалог с Цариград и подобряване на рязко влошените българотурски отношения. Прякото разбирателство е еднакво необходимо на двете страни, тъй като би отстранило по-нататъшната намеса на Великите сили в събитията в Македония. Назначеният на 1 октомври 1903 г. за дипломатически агент в турската столица Гр. Начович е инструктиран да работи за сближението между двете държави с цел да се накара Високата порта да демобилизира войските в Европейска Турция и да въведе ред и спокойствие във вилаетите след въстанието.

Постъпките на българското правителство в Цариград съвпадат с активизиране на преговорите между Великите сили относно реформеното дело в Европейска Турция. Събитията на Балканите създават опасения от избухване на въоръжен конфликт и нови усложнения в международните отношения. Заинтересувани от запазване на териториалното статукво в района, големите държави обсъждат нова реформена акция. На 2 октомври 1903 г. Австро-Унгария и Русия приемат Мюрцшегската програма, наложена на Турция със съдействието на останалите Велики сили. Тя предвижда реорганизация на административните и съдебните учреждения и на жандармерията, реформи в данъчната система, отпускане на помощи на пострадалото население, улесняване на завръщането на бежанците, разпускане на нередовните турски войски и др. При главния инспектор Хилми паша трябва да се назначат за срок от две години специални цивилни агенти на Австро-Унгария и Русия, които да следят за прилагане на реформите. Реформената област, от която е изключено Одринско, е разделена на пет жандармерийски сектора начело с офицери от Великите сили. Мюрцшегските реформи имат за цел само да смекчат турския режим в Македония, но и тяхното прилагане не е сериозно гарантирано. Българското правителство не е доволно от новата програма, но се надява изпълнението ѝ да успокои обстановката в Македония⁴.

При такава усложнена външна обстановка в страната се провеждат парламентарни избори. Управляващият екип използва административните и полицейските органи, за да си осигури мнозинство в новото събрание. В много градове се извършват фалшификации, правителствени шайки нападат даже лидери на опозиционните партии. Резултатът е очакван – в XIII ОНС управляващата партия разполага със 132 представители, а Народната с 25, Либералната с 9, Демократическата със 7, Прогресивнолибералната с 6 и т. н. Още след откриване на първата сесия (2 ноември 1903 г.) става ясно, че мнозинството брутално ще налага волята си. В отговор на критиките срещу правителството за намеса в изборите то устройва грозни сцени срещу ораторите от опозицията, които постоянно са апострофирани и обиждани, така че да не могат да изкажат мнението си. Целта е да се заглуши всяка критика и да се осигури безапелационното налагане на волята на управляващите. По предложение на Д. Петков събранието отменя приетия през 1901 г. Вътрешен правилник за работа на

парламента и възстановява правилника на VII ОНС, с което се ограничават дебатите и възможността на опозиционните депутати да вземат думата. Така вместо към усъвършенстване на парламентарната практика се върви към изграждането ѝ в балкански вариант. В знак на протест на 12 декември почти всички представители на опозицията напускат събранието за един месец.

Мнозинството не е впечатлено от този бойкот и бърза с обсъждането на внесените законопроекти. А те са около 50 на брой и се отнасят до всички сфери на държавното управление. Още на 22 ноември 1903 г. е приет закон за амнистия на осъдените на 8-месечен затвор бивши министри Д. Тончев, В. Радославов и Т. Иванчов. Този ход е продиктуван от желание да се спечели подкрепата на Либералната партия, която през следващите години наистина не участва в антиправителствената дейност на опозицията. Решението на правителството да управлява с твърда ръка проличава в прокарания в събранието през януари 1904 г. Закон за престъпленията, извършени чрез печата против държавния глава и членовете на неговото семейство, който предвижда по-тежки наказания и глоби за подбуждане към измяна и клевети по отношение на двореца. С добавките към Наказателния закон се въвежда условна присъда, намаляване на присъдата при работа на затворниците и други подобрения, които се запазват до наши дни. Твърде важен е и Законът за имуществата, собствеността и сервитутите, който е съобразен със социално-правните норми в напредналите европейски държави.

Заслуга на правителството е подготовката и прокарването в парламента на Закон за опазване на общественото здраве, изработен от д-р Марин Русев. Новият нормативен акт отразява стремеж за въвеждане в България на съвременен здравеопазване. Увеличава се броят на държавните лекари, подобрява се медицинското обслужване, създават се околийски и общински хигиенни съвети, въвежда се задължителна ваксинация на деца против едра шарка, основава се медицински институт за производство на серуми. Специални членове поощряват откриването на частни аптеки. Законът е съобразен с медицинското обслужване в по-развитите държави и предназначението му е да подобри хигиенно-битовото състояние на страната⁵.

По време на първата сесия на XIII ОНС проличава каква ще бъде стопанската политика на правителството, макар че гласуваните икономически закони са по-малко на брой. В речта си при обсъждане на бюджета за 1904 г. министърът на финансите Л. Паяков се застъпва за увеличаване на приходите на хазната чрез данъчни реформи, прибиране на недоборите, сключване на изгодни търговски договори, привличане на чужди капитали, подкрепа на земеделието и индустрията, но така, че „развитието на държавата и развитието на частната инициатива да отиват паралелно“. „Намесата на държавата в стопанско отношение – заявява той – не трябва да се изразжда в държавен социализъм“⁶.

По това време необходимостта от покровителствена политика по отношение на селското стопанство и промишлеността не се оспорва от никоя от влиятелните в обществото партии. Най-добрите икономисти в страната, не-

зависимо от политическите си пристрастия, се застъпват за държавна намеса, която да не накърнява частната инициатива, и за хармонична подкрепа на двата основни стопански отрасъла – земеделието и промишлеността. Върху тази философия се изгражда икономическата политика на народнолибералното правителство. Неслучайно в XIII ОНС внесените стопански закони предизвикват най-малко възражения и се приемат почти единодушно. В реч, произнесена по време на втората редовна сесия, народникът Димитър Яблански заявява, че земеделието и индустрията „вървят успоредно и трябва да ги насърчаваме и покровителстваме, но не трябва да го прекаляваме, в смисъл да насърчаваме едното във вреда на другото...“⁷.

Два от приетите на първата сесия закони се отнасят до финансите и целят увеличаване на държавните приходи. Със закона за изменение и допълнение на закона за тютюна се увеличава износното мито на тази доходна култура. Законът за акциза върху ракиите и друг вид спиртни напитки и спирт въвежда нов данък, който засяга овощарите и лозарите. Народното събрание приема и Закон за търговските и индустриалните марки, насочен против нелоялната конкуренция. Направени са промени в Търговския закон, като са премахнати ограниченията за дейността на чужди фирми. Целта е да се привлечат чужди капитали в страната.

Най-много са законите, отнасящи се до селското стопанство. Те са изготвени от управляващия Министерството на търговията и земеделието Н. Генадиев. Законът за разработване на мерите преследва две цели – оземляване на безимотните и осигуряване на нов приход за бюджета. Според него част от мерите могат да се разпределят между нуждаещите се от обработваема земя на ниска цена, а държавните земи и совати ще се разпродават на търгове. За да се насърчи сеенето на необходимите за животновъдството фуражни култури, тези ниви се освобождават от данък за 12 години. Мерите, обърнати в ниви, се освобождават от данък за 4 години, а тези в лозя – за 8 години. Законът улеснява увеличаването на броя на самостоятелните стопани, но е в ущърб на скотовъдството, тъй като се намаляват общинските пасища.

На 23 декември 1903 г. Народното събрание приема изключително важен закон, с който Земеделските каси се трансформират в голяма Българска земеделска банка с основен капитал 35 млн. лв. и 85 клона, и с право на банкерски операции. Банката става най-важният кредитор на селското стопанство – частните лица и почналите да се основават от края на XIX в. земеделски кооперации. Разширяват се възможностите за получаване на заеми срещу залог на добитък, посеви, земеделски оръдия и пр. Банката има право да отпуска на държавата, окръзите и общините заеми, предназначени за подобряване на земеделието. От 1904 г. тя се заема с пропагандиране, организиране и контрол на кооперативните дружества в страната, които получават най-голям кредит. БЗБ осъществява и други стопански инициативи в подкрепа на земеделието – внос на селскостопански машини, семена, препарати за борба с болести и вредители и др.⁸

Загриженост за състоянието на селското стопанство се проявява и със

Закона за допълнение на закона за борба с филоксерата, предвиждащ наказания при засяване на лоши сортове лози. Гласуван е и Закон за пчеларството, който защитава собствеността и труда на пчеларите. Не са забравени горите и лова, за които са приети нови закони. Народните представители гласуват искания от правителството свръхсметен кредит от 25 млн. лв., предназначен за снабдяване на българската войска. Започва усилено въоръжаване на армията, което ще продължи и през следващите години с нарастващо темпо. Първата сесия на парламента развива интензивна законодателна дейност – Министерството на финансите прокарва 24 закона, Министерството на вътрешните работи – 7, Министерството на правосъдието – 12. Така се работи и на следващите редовни и две извънредни сесии на XIII ОНС, което изкарва 5-годишния си мандат – рядко явление в новата българска история.

В началото на 1904 г. настъпват промени в международната обстановка поради избухването на Руско-японската война. Ангажирана във въоръжен конфликт в Далечния изток, Русия няма възможност да запази предишната си активност на Балканите. Влиянието ѝ в Цариград значително отслабва за сметка на Австро-Унгария, която зорко следи събитията в Европейска Турция. При това започва реформеното дело на силите и Хабсбургската империя би могла да се възползва от случая, за да укрепи позициите си в Македония. В София са сериозно обезпокоени за съдбата на поробените българи при очертаващата се агресивност на Виена, заостростта на Русия и липсата на подкрепа от страна на останалите Велики сили. Въпреки слабостта си страната не трябва да бездейства и безропотно да чака резултатите от намесата на европейските държави за подобряване на положението на Балканите. Българското правителство решава да продължи активната си външна политика, като потърси разбирателство със Сърбия и Гърция, чувстващи се също така безпомощни пред австроунгарската заплаха.

Така от януари 1904 г. българската дипломатическа активност се разпространява едновременно върху три балкански столици – Цариград, Белград и Цетине. Впрочем, в турската столица продължават започналите от есента на предишната година преговори за споразумение. Те се точат без видим напредък въпреки настойчивостта и дипломатическите умения на Начович. Високата порта предлага проект за споразумение, в който се предвижда амнистия за некриминалните деяния, прилагане на Мюрцшегската реформена програма, допускане на внос на български произведения в империята, намаляване на митата на някои български стоки, възстановяване на жп връзката Харманли–Мустафа паша (дн. Свиленград), нарушена по време на въстанието. В замяна на тези отстъпки България трябва да разтури македонските комитети, да не допуска преминаване на чети в Турция, да преустанови агитацията в полза на българи в империята и да спре военните приготовления. В проекта се предлага и взаимна военна помощ при нападение на една от двете страни.

Правителството в София намира, че Високата порта прави твърде ограничени отстъпки и ген. Р. Петров изготвя контрапроект. Българският вариант задължава Турция да даде амнистия на всички замесени във въстаничес-

ките движения, да помогне на пострадалите, включително и бежанците, да възстановят имотите си, да даде на българското население в Солунски, Битолски, Косовски и Одрински вилаети най-широка общинска автономия, равенство на българите и мюсюлманите в административните и съдебните органи, пропорционалност между българи и мюсюлмани при рекрутиране на жандармерията, свободен достъп на българските стоки в Турция, възстановяване на разрушената жп връзка, свързване на българските железници с турските през Гюешево–Куманово и Дупница–Сяр и др. Срещу това България приема исканията от турска страна задължения без пункта за взаимна военна помощ. Турските управляващи среди намират проекта за неприемлив, защото се искат права за българите във вилаетите, по-големи от предвидените в Мюрцшегската реформена програма.

Между София и Цариград започва труден пазарлък за уеднаквяване на позициите. Опитният дипломат Начович съветва правителството да направи отстъпки в името на спасението на българските заточеници и бежанци, чиято участ трябва да бъде най-голямата грижа в момента. Ген. Петров остава непримирим и даже издига искането реформеният проект да се приложи и в Одринския вилает. Очевидно правителството в София не вярва, че Турция ще изпълни обещанията си даже ако се стигне до споразумение. То прилага тактика, която съчетава готовност за разбирателство с достойна и твърда защита на националните интереси. Единственият резултат от нея обаче е, че в преговорите се намесват великите сили, решени да не допуснат един българо-турски конфликт да саботира започнатото реформено дело. С посредничеството на германската дипломатия е изготвен компромисен проект за съглашение, като от българска страна са направени по-големи отстъпки. И това е напълно обяснимо при затрудненото положение на страната и загрижеността за съдбата на поробените сънародници.

Българо-турското споразумение се подписва в Цариград на 26 март 1904 г. Според него Княжеството се задължава да не допуска формиране на революционни комитети и на въоръжени чети на своя територия, също внасяне на експлозивни в Европейска Турция. Високата порта трябва да приложи изработените от Австро-Унгария и Русия реформи в Солунски, Битолски и Косовски вилает, да приеме бежанците и да ги подпомогне, всички поданици на империята да се допускат на обществени служби, българите да могат да заемат граждански и съдебни постове и др.⁹

Споразумението е единственият възможен изход от острата криза в отношенията между Османската империя и Княжеството. То ликвидира опасността от въоръжен конфликт между двете страни и създава надежди за освобождаване на около 4000 затворници и заточеници и завръщането по родните им места на десетки хиляди бежанци. Великите сили също са доволни от подписаното българо-турско съглашение, което внася успокоение в района и предотвратява нежелани усложнения.

Успоредно с подготовката на спогодбата с Османската империя правителството на ген. Р. Петров започва сондажи за разбирателство с Белград.

Моментът е благоприятен, тъй като Сърбия се чувства пряко застрашена от страна на двуединната монархия, а в момента не може да разчита на подкрепата на Русия. След преврата от май 1903 г. вътрешнополитическият живот в страната още не е нормализиран, а новият крал Петър Карагеоргиевич не е признат от Великите сили. Управляващата Радикална партия търси опора в разбирателството с България и Черна гора, за да преодолее международната изолация. Очертава се взаимна заинтересованост от сближение, което би могло да прерасне в конкретна договореност. В началото на февруари 1904 г. ново-назначеният за управляващ българското дипломатическо агентство в Белград подполк. Христофор Хесапчиев е инструктиран да работи за сключване на отбранителен военно-политически съюз между България и Сърбия. В негова помощ от Цетине пристига агентът Димитър Ризов, който имал стари приятелски връзки с водачите на управляващата партия – Никола Пашич и Аца Станоевич.

След едномесечни сондажи в началото на март в сръбската столица се пристъпва към неофициални преговори между представителите на двете страни. Според българския проект съюзният договор цели запазването на териториалната цялост на Сърбия и България, защитата на Солунския, Битолския, Косовския и Одринския вилает от военна акция на чужди държави, поддържане на реформаторското дело на Великите сили и работа за разпространето му върху територията на Одринския вилает, установяване на автономно управление в Македония и Косово начело с християнин генерал-губернатор. В отделен член се отбелязва, че в случай на неуспех на реформената акция България и Сърбия се задължават да работят с всички сили и средства за установяване на автономно управление в Солунски, Битолски, Косовски и Одрински вилает. По-нататък в проекта се предвижда сключване на специална военна конвенция и митнически мерки, които да доведат до митнически съюз между двете страни.

Сръбските министри излагат свой проект за споразумение под формата на таен и явен договор. В него има няколко пункта, които показват, че в Белград не приемат основните идеи в българското предложение – дефанзивен съюз и автономия на Македония. Забележка I към член 1 на тайния договор уточнява, че под Македония се разбира Солунският и Битолският вилает, а под Стара Сърбия – Косовският вилает, в който влиза и Новопазарският санджак. Следователно сръбските управляващи среди включват Скопския санджак на Косовския вилает към Стара Сърбия. Като определят границите на Македония и Стара Сърбия, те всъщност правят подялба. Специален член предвижда двете държави да поддържат интересите на Черна гора при евентуално решаване на албанския въпрос. Съвсем нов е пунктът, според който уреждането на несъгласията между съюзниците ще се повери на руския цар. Така се лансира идеята за арбитраж, която ще влезе в сръбско-българския договор от 1912 г.

Българските представители категорично отхвърлят сръбската забележка за подялба на Македония. Преговорите между двете страни стават все по-

трудни, но в София не отстъпват от възприетата база за сближение – запазване на статуквото, като единствена възможност за балканските народи при създадената международна обстановка. В крайна сметка сръбските министри са принудени да приемат българските искания и на 27 март 1904 г. в Белград започват официални преговори. Окончателният текст на двата договора е подписан на 30 март 1904 г.

Съюзният договор е и таен и предвижда съвместни усилия за прилагане на Мюрцшегската реформена програма и за разширяване на реформеното дело и върху територията на Одринския вилает; общи действия за защита на територията на двете държави; противопоставяне на „всяка неприятелска акция“ или изолирана окупация на Солунския, Битолския, Косовския и Одринския вилает; сключване на военна конвенция за горните два случая; защита на интересите на Черна гора, когато се постави албанският въпрос; арбитраж на руския император при възникнали недоразумения между двете страни. Договорът има давност пет години и след изтичането на този срок може да бъде подложен на ревизия.

Вторият договор, известен като дружествен договор, е явен и включва облекчения за взаимна търговия, мерки за уеднаквяване на митническата политика и сключване на митнически съюз, намаляване на транспортните такси, изравняване на телеграфо-пощенските такси между двете страни с вътрешните такси; предвижда се подписване на съдебна конвенция, предаване на престъпници и на военни бегълци, също монетна конвенция и др. Към двата договора е прикрепен заключителен протокол, който пояснява някои от подписаните клаузи. Направена е уговорката двата договора да се напишат в два екземпляра на български и сръбски език, да се ратифицират от съответните владетели и техните външни министри и да се пазят в личните архиви на княз Фердинанд и крал Петър¹⁰.

Постигнатото българо-сръбско сближение е демонстрирано с няколко срещи между владетелите на двете страни и официално посещение на крал Петър в българската столица на 17 октомври 1904 г. То обаче се оказва твърде крехко и нетрайно. Сръбските управляващи среди умишлено протакат приемането на изработената военна конвенция, която изобщо не е подписана. Напразни остават усилията към разбирателството да бъде привлечена и Черна гора. Княз Никола се отнася с подозрение към сръбско-българската договореност, не приема наложената от софийското правителство база и настоява за подялба на Европейска Турция на сфери на влияние. През втората половина на 1904 г. сръбската въоръжена пропаганда в Македония се активизира, което показва, че в Белград нямат намерение да се съобразяват със съюзния договор и следват политиката на дележ. Българските управляващи среди разбират, че положените усилия за балканско единодействие са обречени на пълен провал поради дълбоките различия в целите на отделните държави.

Българо-турското съглашение също не оправдава очакванията. То донася известни облекчения в положението на поробените българи, но не ликвидира враждебността в отношенията между двете държави. Защото турските власти

създават различни препятствия при прилагане на амнистията, бавят освобождаването на заточениците, пречат на завръщането на бежанците по родните им места, особено в Одринския вилает. Целта е да се постигне намаляване на българското население в Македония и Одринско и икономическите тежести във връзка с издръжката на бежанците да се прехвърлят върху Княжеството. Между София и Цариград се води оживена преписка, разменят се взаимни обвинения в неспазване на съглашението, поставят се взаимни условия за изпълнението му. Само настойчивостта на българското правителство принуждава турската администрация да освободи повечето от засегнатите от амнистията и да допусне репатриране на част от бежанците. Но отношението към българското население във вилаетите не се променя. Напротив, местните турски власти засилват икономическия и националния гнет, като подкрепят и действията на сръбската и гръцката въоръжена пропаганда¹¹.

Вътрешната политика на правителството е не по-малко активна от неговите дипломатически усилия. Подготвят се важни за икономическото развитие и за държавното устройство закони, водят се преговори за сключване на външен заем, правят се крупни военни поръчки. Изработена е обширна програма за работническо законодателство по примера на напредналите държави. За пръв път в България се пристъпва към регламентиране на използването на наемен труд.

Кабинетът работи с изключителна решителност и ефективност за засилване на страната. Това проличава на втората редовна сесия на XIII ОНС, където е внесен пакет от значими законопроекти. Между тях се открояват законите, свързани с финансовото състояние и стопанското развитие на княжеството. Те са израз на следваната от края на XIX в. политика на покровителство на местното производство. Още на петото заседание на парламента министърът на финансите Паяков внася Законопроект за прилагане на обща митническа тарифа при сключване на търговски договори, приет на 27 ноември 1904 г. Новата тарифа предвижда само специфични мита за вносните стоки, с което се защитава и насърчава развитието на националната индустрия. Тя става база за сключване на нови, по-благоприятни за страната търговски договори. С някои малки изменения специфичната тарифа се запазва до 1922 г.

Не по-малко важен е Законът за насърчаване на местната промишленост и търговия, гласуван на 29 януари 1905 г. Изработването му се налага поради изтичане на срока на приетия от кабинета на д-р Стоилов през 1894 г. закон и осъзнатата необходимост да се пристъпи към по-всеобхватно покровителство на българската индустрия. При подготовката на законопроекта правителството взема предвид мнението на търговско-индустриалните камари и на Съюза на българските индустриалци, създаден през март 1903 г.

Новият закон съдържа 59 члена и предвижда общи и специфични облаги. Общите облаги, от които се ползват всички индустриални предприятия, са: безплатно ползване на водна сила, безмитен внос на суровини за производство, строителни материали, машини и инструменти, отстъпване безплатно на държавни и общински земи, намален превоз по държавните желез-

ници. Специалните облаги са предвидени за 23 вида индустрии – за захар и захарни изделия, предачество и тъкачество, климарство, фаянсови изделия, вагоностроителство, минна промишленост, консервиране, брашнена индустрия и др. Много важно е, че между тези производства е включена и преработката на земеделски и животински продукти, което подпомага развитието на селското стопанство. Специалните облаги, освен общите, предвиждат още: освобождаване от мито и октроа потребните сурови или полуобработени материали, освобождаване на фабричните постройки от данък сгради, също индустриалните предприятия от данък занятие, превоз на каменни въглища и други материали с 35% намаление по държавните железници, безплатно вадене на материали от държавните и общинските кариери и др.¹²

Законът цели системно насърчение и помощ от страна на държавата за развитие на всички видове индустрии, които тогава съществуват в напредналите европейски държави. Обхванати са и производствените кооперации, както и предприятията със солиден основен капитал, които използват модерни технологии и квалифицирана работна ръка. Широката държавна подкрепа за местната индустрия говори за свръхпротекционизъм, който дава мощен тласък за стопанското развитие на страната. Без да ограничава частната инициатива, тя става решаващ фактор за модернизацията на България.

На същата сесия е приет Закон за пътуващите търговски агенти в България, който урежда статута на българските и чуждите агенти. Внесени са някои изменения в закона за Българската земеделска банка с оглед разширяване на възможностите за теглене на лични кредити. Депутатите обсъждат и няколко законопроекта, отнасящи се до земеделието, но те не се приемат поради претовареност на дневния ред на сесията. Правителството обаче декларира аграрната си политика при обсъждане на бюджета на Министерството на търговията и земеделието за 1905 г. Министър Геннадиев заявява, че държавата ще съдейства за създаване на интензивно земеделие, ще положи грижи за напояване на безводни райони като Добруджа, ще подкрепя овощарството, пчеларството и копринарството. В тази насока са неговите действия през следващите години. Народното събрание отпуска на правителството свръхсметен кредит от 43 700 000 лв., предназначени за закупуване на оръжие. Тази сума е допълнение към редовния бюджет на Министерството на войната, който и без това ежегодно нараства.

Нуждата от преустройство и въоръжаване на българската войска е очевидна за всички, макар че опозицията критикува големите военни кредити. Управляващите стамболовисти обаче са категорични – гласът на България може да бъде чул на Балканите и в Европа само ако тя е силна във военно отношение. Още на първата сесия на парламента е приет Закон за устройството на въоръжените сили на Българското княжество, с който се увеличава съставът на действащата войска, реорганизира се нейното устройство, числено нарастват инженерните войски. Преустройството налага ново въоръжение. В реч в Народното събрание на 4 ноември 1904 г. Д. Петков открито заявява: „Ако искаме действително да играем някаква роля, ако искаме да

осъществим нашите национални аспирации и да ни зачитат, да се слуша нашият глас, ние трябва да имаме нашата войска всякога готова“¹³.

Решението на правителството да не жали средства, за да повдигне боееспособността на българската войска, проличава и със сключването на поредния външен заем, одобрен от парламента на 12 ноември 1904 г. Заемът на стойност 100 млн. лв. при 82% емисия и 5% годишна лихва е гарантиран с приходите от гербовия налог и излишъка от приходите от бандерола и данъка върху тютюна (мурурие). Той е отпуснат от френската Банк дьо Пари е де Пеи Ба и е предназначен за покриване на дълговете от старите и за нови военни доставки, а също за строежа на железопътните линии Търново–Трявна и Радомир–Кюстендил. Срещу това българското правителство подписва контракт за крупна поръчка на скорострелни оръдия във френските заводи „Е. Шнайдер и Сие“.

Една част от приетите във втората сесия закони са насочени към централизиране на държавната власт, което отговаря на нуждите на страната в момента. През ноември 1904 г. са изменени двата закона за градските и селските общини. Според поправките се забранява разтурянето на общинските съвети и административните власти, като това право се дава само на съдебните органи при доказани закононарушения; на съветите се предоставя по-голяма свобода в областта на благоустройството, отнема се правото на кметовете да уволняват секретар-бирниците, чрез което се осъществява държавен контрол над общинските финанси. През януари 1905 г. в Народното събрание е прокаран Закон за полицията в селските общини. Според него от съществуващите към общините стражари, пъдари, пазачи и горски стражари се образува специална полицейска служба. Селските полицаи се грижат за реда и обществената безопасност, полските имоти и обществената хигиена. Те са задължени в случай на необходимост да се поставят в услуга на държавната полиция. Окръжните управители получават правото да уволняват селските полицаи.

От голямо значение е гласуваният на 22 януари 1905 г. Закон за защита на женския и детския труд в индустриалните заведения, който поставя началото на работническото законодателство в България. Законът е подготвен от министър Геннадиев след консултиране с чужди образци. Той забранява детския труд до 12-годишна възраст и нощния труд за деца до 15-годишна възраст, а за жените изобщо не се допуска нощен труд. За децата от 12 до 15 години се определя 8-часов работен ден, за жените – 10-часов. Отделни членове засягат подобряване на хигиенните условия, едномесечен неплатен отпуск за жени при бременност, създаване на инспекторат по труда. Член 3 допуска изключение за използване на детски труд под определена възраст за деца, завършили първоначално училище. Законът се приема без възражения от опозицията и с одобрението на цялата общественост. Твърде интересно е, че слабата в индустриално отношение България въвежда ограничения за детския труд, каквито има в САЩ, Италия и Англия. А премахването на нощния труд за жените става една година и половина преди приемането на конвенцията за забрана на женския труд в Европа от международното сдружение за легална защита на работническия труд.

Грижата за интересите на работниците проличава в още два нормативни акта. Член 41 от Закона за насърчаване на местната индустрия и търговия изисква застраховане на работниците в насърчаваните предприятия. Средствата се осигуряват от фабрикантите, но и от работниците, което трябвало да ги направи по-внимателни при работа. С това законно положение се гарантира известно материално осигуряване на наемните работници в случай на злополука. На 29 януари 1905 г. е приет и Закон за спомагателните каси на работниците по обществените предприятия и за привилегиите на надниците им. С него работническите вноски се намаляват от 2% на 1% и се депозират в БНБ за създаване на фонд, от който се плащат обезщетения при злополуки. Така месечните удържки се отнемат от предприемачите и се въвежда държавен контрол в осигуряването на работниците. Законът разпорежда редовно изплащане на надниците независимо от финансовото състояние на предприемачите.

Със законодателните си инициативи народнолибералното правителство показва държавническа далновидност и стремеж да се следват напредничащите идеи на времето. Градивната вътрешна дейност се осъществява с твърда ръка, но при нарушаване на демократичните порядки в страната и в Народното събрание – диктат на мнозинството в парламента, незачитане на мнението на опозицията, уволнения на неудобни чиновници, насилия при събиране на данъците – признавано и от управляващите. В същото време не може да се пренебрегне обстоятелството, че правителството редовно внася в Народното събрание списъци на задължители данъкоплатци, чиито дългове се опрощават по бедност. В намерените условия на българската демокрация подходът на стамболовистите се налага от глобалните интереси на държавното строителство. Иначе процесът на модернизацията е забавян от все още бавното адаптиране на българското общество към съвременния политически модел на управление.

§ 2. МОДЕРНИЗАЦИЯ В СТОПАНСТВОТО И КУЛТУРАТА

Ускорените темпове на държавен градеж и първите плодове на целенасочената политика на народнолибералното правителство дават облика на годините 1905–1906. Те са толкова характерни, че категорично показват пътя на България през следващите години – неудържим подъем в стопанската и културната сфера. При това кабинетът действа в неблагоприятна за страната външна обстановка – враждебно съседско обкръжение и неособено резултатна реформена акция на Великите сили в Македония.

Прилагането на закона за насърчаване на местната промишленост дава сериозен тласък на развитието на индустрията. Още през 1905 г. започват да се откриват нови предприятия, а за четири години броят на фабриките, насърчавани от държавата, нараства от 166 на 266. Най-много са предприятията, свързани с хранителната и текстилната промишленост. Усиленото строителство на жп линии, шосета и пристанища подтиква към създаване на нови

индустриални клонове – керамични, циментови, тухларски и други предприятия. Така през 1905 г. се откриват 3 предачни и текстилни фабрики в Габрово, а през 1906 г. – 2 кожарски в София, тютюнева фабрика „Орел“ в Пловдив, 1 машиностроителна и 1 барутна фабрика „Росица“ в Габрово и т. н. Най-важното е, че започва строителство на нови промишлени предприятия, завършено през следващите години, и преустройство на занаятчийските работилници във фабрики. Създават се и предприятия с чужди капитали – общо 14 на брой за периода 1905–1909 г.

Правителството следи развитието на индустрията и се стреми да бъде в крак с нейните нужди. През ноември 1906 г. XIII ОНС гласува Закон за търговско-индустриалните камари, според който камарите се превръщат в съвещателни тела на Министерството на търговията и земеделието. Тяхната дейност се разширява, а министерството се задължава да иска мненията им при изработване на нови законопроекти или за необходими допълнения към съществуващите закони, при промяна на железопътните и митническите тарифи. На същата сесия е приет и закон за основаване на Български търговско-промишлен музей, който трябва да съхрани и популяризира постиженията в развитието на националното стопанство.

В състоянието на селското стопанство също настъпват положителни промени, макар че в тази стопанска сфера напредъкът е по-бавен. Правителството се старее да ускори процеса на интензификация на земеделието чрез нови закони и различни форми на материална подкрепа на селските стопани. Третата редовна сесия на Народното събрание гласува на 14 ноември 1905 г. закон за данъчни облекчения на лозарството, допълнен през 1907 г. Нов закон за копринарството (1906 г.) освобождава от данък черничевите градини за 15 години и разширява премиите за засаждане на такива с цел да се стимулира доходоносното бубарство. За да не се допусне разпокъсване на земята на дребни парцели, са направени промени в Закона за наследството (1906 г.). Според тях децата от женски пол, наследници на селскостопански имоти, получават половината от това, което се пада на децата от мъжки пол. Благоотворно влияние върху развитието на скотовъдството има Законът за санитарно-ветеринарната служба и полиция (1905 г.). В изпълнение на разпорежданията му започва борба с туберкулозата по добитъка и се изработват различни наставления за лечение на животните.

Представата за аграрната политика на правителството се допълва от усилията на Министерството на търговията и земеделието да се поощри частната инициатива и да се ускори модернизацията на селското стопанство. Продължава създаването на разсадници (17 новооткрити с личното съдействие на м-р Генадиев); организират се изложби за запознаване с най-добрите постижения в страната – през 1906 г. в София по овощарство и пчеларство; през 1905 г. в Образцов чифлик при Русе се открива втората в страната опитна станция, която работи за внедряване на земеделската наука в практиката. Отпускат се стипендии за подготовка в чужбина на специалисти по овощарство, лозарство и ветеринарна медицина; поддържат се земеделските учили-

ща в страната, субсидират се частни стопани и земеделски кооперации. Министерството на търговията и земеделието отделя средства за внос на породист добитък, за откриване на държавни овчарници, свинарници, краварници и птицевъдни станции, които доставят приплод за кръстоска с местните породи. През 1905 г. в него е създадена специална служба за борба с ерозията, което слага началото на изкуственото залесяване на страната.

Резултатите от насърчителната държавна политика стават все по-очевидни. Още през 1905 г. България заема първо място в Европа по производството на пшеница на глава от населението. През плодородната 1906 г. производството на зърнени храни е най-голямо в сравнение с предходните години. Разширява се площта на овощните и лозовите насаждения, положителен ръст се отчита и за фуражните култури, за розовите насаждения и бубарството. От 1905 г. нататък значително се увеличава вносът на земеделски машини. Повишената производителност, използването на техника, разпространението на фуражни и индустриални растения говорят за процес на превръщане на българското селско стопанство в интензивно¹⁴.

Тръгнало по пътя на открит и последователен протекционизъм, веднага след приемане на общата митническа тарифа правителството подхваща преговори за сключване на нови търговски договори, на базата на тази тарифа. Срокът на старите договори, подписани през 1897 г., изтекъл през 1903 г., след което те са продължени за още една година. Преди да сключи договорите, Министерството на финансите прави анкета сред търговците и индустриалците в страната, за да разбере техните искания относно размера на вносните мита и проблемите на българския износ. Извършено е продължително проучване на нуждите на местното производство и сериозна подготовка на проектодоговорите. Най-бързо приключват преговорите с Русия, която посреща с благосклонност българското предложение. На 23 февруари 1905 г. между двете страни е подписан договор за корабоплаване и търговия. В него заляга принципът на автономната митническа тарифа, като България е поставена на равни начала с другите държави в търговско и промишлено отношение. Освен това българското правителство получава писмено уверение за невмешателство на консулите в съдебни дела за търговия и промишленост и в работите на митническата полиция.

След успешните преговори с Русия кабинетът подписва търговски договори и с Германия (1 август 1905 г.), Англия (26 ноември 1905 г.), Франция (31 декември 1905 г.) и Италия (31 декември 1905 г.). Той е принуден да направи някои отстъпки за промишлените произведения на тези страни по силата на клаузата за най-облагодетелствана нация. Независимо от това договорите с големите европейски държави са много полезни за страната, защото улесняват нейната външна търговия и защитават от конкуренция младата българска индустрия. Те са безспорен успех за народнолибералното правителство, което съумява да отстои националните икономически интереси и да направи стъпка към извоюване на независимост. Защото със сключените договори се ликвидират привилегиите на чуждите търговци и индустриалци съгласно капитула-

ционния режим, наложен от Берлинския договор. Единствено с Австро-Унгария не е постигнато съгласие, тъй като българското правителство не отстъпва от линията си на защита на националното производство.

Виенската дипломатия не оставя ненаказани упорството и самостоятелността на младата балканска държава. На 3 юли 1905 г. между България и Сърбия се подписва митнически съюз. Той се пази в тайна до одобрението му от парламентите на двете страни. Според договора България и Сърбия образуват „обща търговска област“, в която ще разменят еобствените си стоки без мито и други такси, освен съществуващите в страните за местните произведения. Така за двете държави се създава по-широк пазар и възможност за оживление на взаимната търговия. Договорът е утвърден в Народното събрание през декември 1905 г. и е посрещнат с одобрение от българската общественост. Той обаче е провален от Австро-Унгария, която се чувства икономически засегната и упражнява силен натиск върху белградското правителство, а впоследствие започва и митническа война срещу Сърбия¹⁵.

Народнолибералното правителство намира и други пътища за улесняване на българския износ. Българското търговско параходно дружество е с ограничени възможности и не може да поеме целия експорт по море. Затова се подписват договори с германското параходно дружество *Deutsche Levant Linie* и с френското дружество *La Compagnie Marsilaise du Navigation à vapeur fraïssiment*, които получават субсидии, за да поддържат редовни морски линии между българските черноморски пристанища и западноевропейския пазар.

Специални грижи са положени за модернизацията на пристанищата в страната, които усилено се реконструират. През 1903 г. е открито пристанището в Бургас, през 1906 г. – във Варна, а се работи и за преустройство на дунавските пристанища. Макар и с по-бавни темпове, продължава строителството на започнатите отпреди жп линии и на линиите Радомир–Кюстендил и Търново–Трявна–Боруница. Подобрява се шосейната мрежа, като всяка година се увеличават предвидените в бюджета средства за строеж на пътища. Така през 1905 г. са отпуснати 15 814 000 лв. за строителни работи в Пловдивски, Бургаски, Варненски и Старозагорски окръзи, през 1906 г. сумата е вече 19 000 000 лв. Разширяването на транспортната мрежа улеснява стопанските връзки между отделните райони на страната и съдейства за развитието на вътрешната търговия.

В резултат на увеличеното производство и специалните грижи на държавата външнотърговският и външнотърговският обмен на България бележи постоянен растеж. Вътре в страната търговските магазини постепенно изместват седмичните пазари и панаири. В годините 1905–1907 износът на стоки се увеличава, така че се осигурява активен търговски баланс. Първо място в българския внос заема Австро-Унгария, а в българския износ – Турция. Свидетелство за разширените външнотърговски връзки на България е участието ѝ на международните изложения в Сен Луи (1904 г.), Лиеж (1905 г.), Милано (1906 г.) и в Балканското изложение в Лондон (1907 г.).

Благотворно влияние върху развитието на стопанския живот оказва за-

силният приток на чужди капитали в страната. Направените промени в Търговския закон, както и големите военни доставки привличат вниманието на европейските банки. През 1905 г. със знанието и одобрението на германското правителство в София се открива Кредитна банка с основен капитал 3 млн. лв. В банката са привлечени за акционери и членове на Управителния съвет български политически и стопански дейци, като Ив. Ев. Гешов, Ив. Салабашев, Ст. Данев, П. Пешев, П. Гудев, В. Радославов, Д. Яблански, Ат. Каракашев и др. През същата година с германски капитали се основава Българска лотарийна банка, с капитал 850 000 лв. За да не допусне надмощието на Германия в българската икономика, френската Банк дьо Пари е де Пеи Ба откупува съществуващата Унгарска търговска банка на Филип Вайс и основава Генерална банка (1905 г.) с номинален капитал 6 млн. лв. В Управителния съвет на банката влизат четирима българи, двама французи и един унгарец. На следващата 1906 г. виенската Винер Банкфрейхън създава нова банка в България – Балканска банка с австрийски, френски и белгийски капитали. Банката има капитал 3 млн. лв., като половината от него принадлежи на български акционери и фирми. Чуждестранните банки отпускат заеми с по-ниска лихва от местните и бързо заемат важно място в кредитирането на търговията и индустрията в страната.

Във вътрешнополитическите планове и действия на правителството трайно присъства и общото благоустройство на страната. Специален закон за благоустройството на населените места в България (1905 г.) създава улеснения за частни строежи и за общинските съвети, които се ангажират с прекарване на нови улици, канализация, хигиенизиране на селищата и др. В градските центрове и особено в София се разгръща голямо строителство на обществени сгради, болници, банки, училища и красиви частни домове. Народното събрание щедро гласува заеми на различни общини и окръжни съвети, предназначени за прекарване на водопроводи, строеж на обществени бани, мостове и електрически инсталации, бани при минералните извори в с. Хисар, Банкя, Вършец и Мерицлери.

В столицата продължава застилането на улиците, открива се болницата „Майчин дом“ (1903 г.), усилено се гради Народният театър, храмът „Ал. Невски“ и др. В спомените си П. Нейков пише: „Градът се строеше надлъж и нашир, къшурките се катереха вече по околните хълмове, София беше тръгнала да завладее Софийското поле... Без да беше загубила основните си черти на селска столица, София се движеше самоуверено към по-стройни бъднини по широките, но пусти още булеварди, начертани от предвидлив кмет, който беше сега министър на вътрешните работи на България. Едва четвърт век беше минал от Освобождението ни и първите стъпки на благоустройството не бяха обезсърчителни“¹⁶. От началото на 1907 г. строителната дейност се ръководи и контролира от специална дирекция към Министерството на обществените сгради, пътищата и съобщенията.

Широкомасштабната дейност на кабинета на Народнолибералната партия обхваща и културата, която също се нуждае от държавно стимулиране. Заслуга

за формиране на правителствената политика в тази сфера има министърът на просвещението проф. Ив. Шишманов – виден учен и познавач на културно-просветните проблеми. Натрупал опит като началник на отделение в Министерството на народното просвещение при първото управление на стамболовистите, той има системни възгледи за нуждите на българското учебно дело и културата. „Аз – заявява Шишманов – съм убеден защитник на всеобщата и всестранната просвета на народа чрез училището, науката и литературата“¹⁷. Същността на неговата програма е разширяване на образователната система, повишаване на равнището на Висшето училище, държавна подкрепа на културните институции и стимулиране развитието на науката и изкуството. По този начин ще се съдейства за превръщане на България в модерна държава, а това влиза в амбициозните намерения на правителството. Проф. Шишманов излага своя план за културно строителство в специален доклад до княз Фердинанд, изготвен веднага след като става просветен министър.

Първо място в дейността на Министерството на народното просвещение заема учебното дело. Още през лятото на 1903 г. проф. Шишманов провежда широки консултации с учителите по необходимите промени в образователната система. На проведената конференция на директорите на пълните и непълните средни учебни заведения, на IX конгрес на Българския учителски съюз (БУС) и на II конгрес на Съюза на класните учители се вземат решения за приравняване на девическите гимназии с мъжките, за промени в училищните програми, назначаване на учители-възпитатели, откриване на професионални училища, запазване на общообразователния характер на трикласните училища, премахване или намаляване на училищните такси, осигуряване на заеми за строеж на училищни сгради. Направените от учителите предложения са много близки до идеите на министъра и това улеснява неговите действия.

Още през учебната 1903/1904 г. е въведена нова, по-прецизна програма за мъжките гимназии, учреден е институтът на помощниците на директорите по възпитателната част, забраняват се телесните наказания в училищата, препоръчва се на учениците да се четат общообразователни лекции. Първите окръжни на министъра са последвани от няколко закона, прокарани още на първата сесия на XIII ОНС. Направени са промени в Закона за инспекция на класните и основните училища, като е повишен цензът на околийските и окръжните инспектори. Със специален закон са намалени таксите в гимназиите, а в педагогическите училища те се премахват. Децата от бедни семейства се освобождават от училищна такса по решение на учителския съвет и при показан добър успех. Приет е и Закон за училищните стопанства, който предвижда при селските, а когато е възможно и при градските основни училища да се уредят стопанства, които да служат за образец на населението. Законът е израз на общия стремеж да се подобри организацията и производството на земеделските стопанства. От по-голямо значение е Законът за девическото образование, с който девическите гимназии се приравняват по програма с мъжките. С отделен закон е премахната забраната за учителстване на омъжените учителки¹⁸.

Грижите на просветното министерство се разпростират и върху висше-

то образование в страната. На 19 декември 1903 г. са приети два много важни закона, свързани с изпълнение на волята на Евлогий Георгиев, дарил приживе пари и място за сграда на Висшето училище в София и оставил в завещанието си 6 млн. лв. за откриване на висше училище с техническа насоченост. Енергичният министър на народното просвещение иска да узакони сливането на съществуващото учебно заведение с желаното от дарителя, да обедини всички дарения под управлението на ефорията и да извърши промени в името и учебния обхват на университета, така че той да отговаря на волята на дарителя. По този начин ще може да се пристъпи към строителство на университетска сграда.

Първо е гласуван Закон за ефорията на университета братя Евлогий и Христо Георгиеви, който постановява създаването на ефория по силата на член 13 от завещанието на Евл. Георгиев. Ефорията се състои от министъра на народното просвещение, двама членове, избрани от Народното събрание, двама – от универсалния наследник, и седемте изпълнители по завещанието. Тя заседава в София веднъж в месеца и изборните ѝ членове имат петгодишен мандат. Член 11 гласи: „Ефорията е длъжна да построи необходимите за университета сгради най-късно до изтичането на шест години, откак влезе в сила този закон.“ За тази цел ще се използват подарените място и сума от 800 000 лв., както и необходимата част от лихвите от завещаните шест милиона. Сумата от шест милиона и остатъкът от лихвите ще образуват фонд, от приходите на който и с държавна помощ и други подаръци ще се издържа университетът. Ако е възможно, от приходите на университета ефорията ще праща в чужбина студенти от Карлово и Македония. Учебните въпроси на университета ще се уредят със специален закон. Последният член 20 от закона дава право на Народното събрание да контролира изразходването на приходите от фонда.

Законът за университета преименува Висшето училище в университет, който се нарича „Български университет братя Евлогий и Христо Георгиеви от Карлово“ и представлява юридическа личност със седалище в София. Съгласно член 3 университетът е под върховния надзор на Министерството на народното просвещение и под ведомството на ефорията, образувана съгласно завещанието на Евл. Георгиев и действаща по силата на специален закон. Ефорията встъпва в правата си, след като построи сградата на университета.

Законът урежда различните страни на организацията на учебното заведение. Университетът има три факултета: историко-филологически, физико-математически с научен и технически отдел, юридически – всички със съответните катедри; прякото управление се извършва от Академичния съвет; новите факултети и катедри се откриват със специален закон, като в бъдеще се има предвид желанието на завещателя в университета да се преподават и положителни науки, които имат приложение в индустрията. Уточняват се съставът на академичния съвет, изборът на професори и доценти и т. н.¹⁹ Законът утвърждава автономията на университета, приравнява го с висшите заведения в чужбина и издига международния му авторитет. Той улеснява понататъшното организиране и разрастване на университета – през юни 1904 г.

академичният съвет изработва Правилник за университета, утвърден от Министерството на народното просвещение на 4 януари 1905 г. В него се предвижда откриване на нови факултети – технически, агрономически и други.

Желанието на м-р Шишманов с оставените от Евл. Георгиев средства да се построи университетска сграда не се осъществява, тъй като изпълнителите на завещанието смятат, че е променена волята на дарителя. Завързват се ожесточени спорове, които ще продължат две десетилетия и ще приключат едва през 1924 г., когато започва строежът на красивата университетска сграда.

През следващите години министърът на народното просвещение методично продължава реформирането на образователната система. През 1904 г. е приета програма на основното училище и правилник за управление на средните училища, който разширява правата на учителските съвети, уреден е институтът на училищния лекар – едно полезно нововъведение в българското училище, запазило се десетилетия наред. В края на същата година в Народното събрание е внесен Законопроект за общинските заеми за училищни здания, който трябвало да улесни строежа на съвременни сгради за основните училища. Той е подкрепен от народните представители, тъй като се отчитат финансовите затруднения на общините и лошото състояние на повечето от съществуващите училищни постройки. Законът изпълнява предназначението си – в сравнение с 1902–1903 г. през 1906–1907 г. процентът на новите сгради нараства от 27% на 40%.

На същата втора сесия Народното събрание гласува закон за изплащане на целите заплати на учителите в основните училища от държавата. При изготвянето му министърът на просвещението се ръководи от идеята да се осигурят материално учителите, които иначе не получавали редовно възнагражденията си от общините. Опозицията го критикува, защото смята, че той посяга на общинското самоуправление и засилва централизацията в държавата. Законът е подкрепен от правителственото мнозинство и м-р Шишманов с облекчение записва в дневника си: „Осигурих заплатите – няма гладни месеци“²⁰.

Безспорно най-крупното дело на просветния министър са промените в Закона за народното просвещение от 1891 г. Те са подготвени след продължителни проучвания на образователната система в Германия, Австро-Унгария и Франция и са приети на третата редовна сесия на XIII ОНС през януари 1906 г. С измененията се въвежда тригодишен курс на основното образование, който е незадължителен и безплатен. Улеснява се преминаването от основното училище в горния курс на гимназията, като се премахва задължителното изучаване на новите езици в долния курс на гимназиите. В гимназиите се открива търговски отдел и в програмите им се включват нови предмети. Премахва се приемният изпит за постъпване в гимназия. Извършват се промени в назначаването на учителите и заплащането на техния труд, така че да се стимулира усъвършенстването на преподавателите и увеличаването на заплатите им. Измененията в Закона за народното просвещение са съобразени с училищната практика и нуждите на народното образование. В тях е заложена тенденцията класните училища постепенно да се превърнат в горен

курс на основното училище, реформа, която е осъществена по-късно. Просветният министър следва образователния пример на напредналите европейски държави при съобразяване с българските условия и традиции.

Проф. Шишманов мисли и за квалификацията на преподавателите, като разрешава на всички учители, желаещи да усъвършенстват френски и немски език, да прекарат лятната ваканция в Германия и Франция. От това улеснение се възползват много учители и за периода 1903–1906 г. над 250 души специализират в чужбина.

Заслуга на проф. Шишманов е, че успява да издейства по-голям бюджет за своето министерство. Това му позволява да се погрижи не само за учебното дело, но и за културните институти, науката и изкуството в страната. Националният театър има очевиден нужда от материална подкрепа, усъвършенстване на актьорското майсторство и подобряване на репертоара. Министър Шишманов започва с организационно преустройство на драматическата труппа „Сълза и смях“. Още през 1903 г. за временен управител е назначен Илия Миларов, изработен е нов вътрешен правилник за управление на театъра, отпусната е извънредна парична помощ, проведен е конкурс за приемане на нови актриси. На следващата година започва строеж на театрална сграда по проект на австрийския архитект Хелмер. Във връзка с това Министерството на народното просвещение обявява литературни премии за написване на най-добра трагедия и комедия, и за история на българския театър. По това време драматическата труппа негласно се преименува в Български народен театър. Със съдействието и одобрението на министъра за режисьор е привлечен чешкият артист и режисьор Йовеф Шмаха, на когото се възлагат надежди да подобри художественото равнище на театъра. През 1906 г. репертоарът на труппата е вече обогатен с класически пиеси и драми от български автори. През лятото на същата година актьорите Зл. Недева, Вл. и С. Николови, Хр. Янев и С. Огнянов са изпратени на специализация в чужбина²¹. Тъй като оценява общонационалното културно-възпитателно значение на театъра, министър Шишманов подпомага и провинциалните трупни, както и читалищните самодейци.

Министерството на народното просвещение ежегодно отпуска средства за нуждите на държавния музей в София – главно за попълване на етнографската сбирка и за организиране на археологически разкопки. Директорът на музея В. Добруски е командирован в Южна Италия и Гърция, за да се запознае с археологическите проучвания там. На 18 май 1905 г. в столицата тържествено е открит Народният музей, в който са изложени археологически, нумизматични и етнографски експонати. От този момент вратите му са отворени за редовни посетители. Млади учени, като Димитър Страшимиров, Богдан Филев и Христо Матов, са командировани към музея със задача да подпомогнат работата му. По инициатива на министерството е подновена дейността на археологическата комисия, натоварена да издава исторически книжовни паметници от българското минало в поредица „Български старини“. Започва реставриране на архитектурни паметници, като Асеновата църква в Станимака (дн. Асенов-

град), църквата „Св. София“ в София, църквите в Несебър. През април 1905 г. в столицата се открива училищен музей, който има за задача да развива историята на българското учебно дело и да подпомага усъвършенстването на учителите съобразно модерните изисквания на обучението.

Развитието на националната художествена култура изисква стимулиране на изобразителното изкуство. И в това отношение проф. Шишманов има ясен план за действие. Още през 1903 г. Държавното рисуvalно училище е снабдено с нов правилник, за нуждите му започва строеж на два големи салона-ателиета, на специализация в Париж са изпратени художникът Цено Тодоров и скулпторът Андрей Николов. Вземат се мерки за подобряване на обучението по рисуване в средните училища – уреждат се изложби на ученически рисунки, въвеждат се нови методи на рисуване, през 1905 г. се провежда конференция на учителите по рисуване. През 1906 г. със съдействието и финансовата помощ на Министерството на народното просвещение в София са устроени две изложби – на българските художници по случай 10-годишния юбилей на рисуvalното училище и втората южнославянска изложба, в която българските творци участват със 100 експоната. Изложбите трябва да поощрят художниците и да ги подпомогнат чрез откупуване на техните произведения. Не са забравени и музикалните дейци и дружества в страната, на които се отпускат малки парични помощи. В началото на 1905 г. в София се открива първото музикално училище, което е частно, но получава държавна субсидия.

Просветното министерство не забравя и младата българска наука, която вече има солидни постижения. Според м-р Шишманов българските учени трябва да поддържат международни контакти, за да бъдат в крак с развитието на науката в цял свят. С оглед на това се предвиждат средства за командироване на университетски професори, музейни работници и учители за участие в научни конгреси в различни страни, на специализации или с научни мисии. Изготвен е специален правилник за условията, при които се осъществяват задграничните командировки. Започва да се издава поредица „Известия за командировките на Министерството на народното просвещение“, в които се отпечатват докладите на пътувалите за резултатите от техните научни мисии. За периода 1904–1905 г. са командировани 32 души за участие на конгреси и на специализации, между които са младите преподаватели от Софийския университет Ст. Младенов, М. Арнаудов, Д. Михалчев, Ст. Романски. През следващите години практиката се запазва независимо от финансовите затруднения на министерството. Отпускат се и много помощи за осъществяване на научни изследвания в страната по ботаника, геология, физическа география, метеорология, петрография, етнография и археология.

Искрено загрижен за развитието на националната култура, проф. Шишманов намира различни средства да подкрепи българските писатели. На първата редовна сесия на XIII ОНС се взема решение на Ив. Вазов и К. Величков да се отпуснат годишни пенсии от 4800 лв. заради многогодишната им творческа дейност. Много писатели са настанени като волнонаемни учители в гимназиите, за да имат някакъв редовен доход. През 1905 г. Елин Пелин и П. К. Яво-

ров са командировани на работа в Народната библиотека, а на следващата година са изпратени във Франция за изучаване на езика и запознаване с френската култура. Специализации в чужбина са осигурени за К. Христов, Ст. Чилингиров, Ив. Андрейчин, Ст. Минчев, д-р К. Кръстев, Д. Страшимиров и др.

Твърде дълъг е списъкът на полезните инициативи на м-р Шишманов в културно-просветната област. Между тях трябва да се изброят ежегодните помощи за читалищата и техните библиотеки, за изданията на българското книжовно дружество и за различните просветни дружества. През разглеждания период се поставя началото на необходими за страната институти – през 1904 г. се открива първата лятна детска колония, през 1904/1905 г. се осигурява помощ за частното училище за глухоними, през 1905 г. се създава държавен институт за слепи деца, на следващата година се отпуска субсидия за откриване на български семинар в Лайпцигския университет под ръководството на проф. Густав Вайганд²².

Изключително активната и многостранна дейност на проф. Шишманов дава завършен облик на държавната инициатива в сферата на културното дело. Усиленото стимулиране на националния културен процес има благоприятно отражение върху развитието на духовния живот, сдобил се вече с ярки представители и значими постижения. Антон Страшимиров нарича „сиви“ първите години на XX век. Сигурно в очите на съвременниците така е изглеждало времето на мирен духовен кипнеж. А то няма да се повтори вече в съвременната българска история. Тогава съдбата е невероятно щедра към българската земя. Тя събира в едно време най-блестящите представители на интелигенцията, които ще останат завинаги в културната история на страната: писатели като Ив. Вазов, Ст. Михайловски, Т. Г. Влайков, П. П. Славеиков, П. Яворов, К. Христов, Г. П. Стаматов, Елин Пелин, Д. Бояджиев, Д. Дебелянов, Й. Йовков; артисти като Ив. Попов, В. Кирков, Адр. Будевска, Кр. Сарафов, С. Огнянов, Зл. Недева, Ат. Кирчев, Хр. Ганчев; художници като А. Митов, Ив. Мърквичка, Н. Михайлов, Н. Петров, Ал. Мутафов, Ел. Карамихайлова, А. Николов; журналисти като С. Радев, В. Велчев, Й. Хербст; учени като Ив. Шишманов, Беньо Цонев, Г. Н. Златарски, А. Теодоров-Балан. Кр. Кръстев, Фаденхехт, А. Иширков, Вл. Моллов, Г. Бончев и др.

През този кратък откъс от време излизат „Безсъници“ на П. Яворов, два тома разкази на Елин Пелин, „Отвъд“ и „Свекрва“ на А. Страшимиров, „Сън за щастие“ на П. П. Славеиков, романът „Светослав Тертер“ и повестта „Иван Александър“ на Ив. Вазов. Печата се сп. „Художник“ с чудесните критични очерци на С. Радев, хумористичният „Българан“, където се изявяват младите Т. Траянов и Н. Лилиев. Карикатурите на Ал. Божинов и Ив. Славов засичат политическия градус на времето и размиват цяла България. Два писателски кръга си оспорват литературното менторство – групирани около сп. „Мисъл“ д-р Кр. Кръстев, П. П. Славеиков, Петко Тодоров и П. К. Яворов, и младите около „Художник“. Между тях стоят „патриархът“ на българската литература Вазов, вечният бунтар Ст. Михайловски и претенциозният К. Христов. В театъра ечи чудесният

баритон на С. Огнянов, а в градската градина изнася редовните си концерти оркестърът на гвардейския полк.

Правителството на ген. Р. Петров извършва реформаторската си дейност при неблагоприятна за България външна обстановка. Подписаните споразумения с Турция и Сърбия не донесат очакваното успокоение на Балканите. Високата порта избягва поетите задължения и запазва тираничния режим спрямо българите в Македония и Одринско. Белград изобщо пренебрегва подписаните споразумения и засилва въоръжената си пропаганда в македонските вилаети. Успоредно със сръбските чети в района действат гръцки, а също турски и албански разбойнически банди. Прилагането на Мюрцсегската програма не може да предпази българското население от терора на чуждите въоръжени пропаганди и да внесе омиротворение в Македония, както се надява кабинетът на Р. Петров. Турското правителство саботира прилагането на приетите от Великите сили реформи, а Сърбия и Гърция неправилно интерпретират някои пунктове от програмата, като член 3, в който се говори за групиране на народностите при евентуално ново административно деление след успокояване на вилаетите. Те засилват въоръжената си пропаганда с цел да денационализират българското население и да докажат наличието на компактни маси с гръцко и сръбско народностно съзнание.

Българите в Македония не остават безучастни и дават отпор на безчинствата на чуждите чети, толерирани от местните турски власти. За съжаление след потушаването на Илинденско-Преображенското въстание българското националноосвободително движение изпада в тежка криза – вътрешната организация е разстроена, много дейци загиват, нарушена е установената дисциплина. Провалът на революционната акция задълбочава раздорите – търсят се причините, виновниците, предлагат се нови тактики и различни действия. Провеждат се съвещания и конгреси в Македония и в България, но те не загладят, а изострят избуелите различия. В революционното движение се оформят няколко противопоставящи се помежду си групи, което прави невъзможно постигането на общи действия в името на освобождението на Македония.

Около Яне Сандански и Христо Чернопеев, ръководители на Серския и Струмишкия революционен окръг, се оформя една група, която отстоява федеративния принцип на организационното устройство и задачите на движението. Тя се обявява за децентрализация и привличане на всички потиснати народности във ВМОРО, за самостоятелност по отношение на българските официални среди и борба за автономия на Македония и Одринско в рамките на Балканската федеративна република. Групата е под влияние на утопичните идеи на тесните социалисти и техни представители като Димо Хаджидимов.

Друга група се създава около бившите членове на централния комитет на ВМОРО – Христо Матов, д-р Христо Татарчев, Иван Гарванов и др. Тя настоява да се запази съществуващото устройство на организацията, да се поддържат и укрепят връзките с българската държава, без чиято подкрепа не може да се издържи в борбата с чуждите пропаганди и турските беззакония. Зад нея застават Битолският, Скопският, Солунският и Одринският революционен ок-

ръг. Привържениците на разтурения от правителството през 1903 г. Върховен комитет също са разцепени. Последователите на Борис Сарафов подкрепят групата около Матов и Татарчев, а тези на ген. Цончев известно време действат самостоятелно и продължават да изпращат чети в Македония.

Дълбоките различия в организацията довеждат движението до кървава драма. Започват взаимни преследвания, сблъсъци и изстребление по македонските планини, но и в българската столица. Започва истинско братоубийство, което по-късно ще прерасне в удивляваща света вакханалия. Различните групи укрепват позициите си в своите окръзи, налагат волята си над населението и така засилват тормоза, на който то и без това е подложено. Очевидното разединение по-късно ще завърши с формално разцепление. През годините 1903–1908 ВМОРО, общо взето, изачква резултатите от реформената акция на Великите сили в Европейска Турция. Дейността ѝ в отделните окръзи се проявява във възстановяване на разстроените комитети, поддържане на духа на населението с малки чети и даване на отпор на сръбските и гръцките въоръжени действия.

Правителството на Народнолибералната партия не се отказва от идеята за политическа автономия на Македония, но трябва да съобразява външната си политика със сложната обстановка на Балканите. То не може да изостави на произвола поробените сънародници отвъд Рила и революционното движение във вилаетите. Не може да разчита на подкрепа от страна на Русия или на солидарни действия със Сърбия, Черна гора и Гърция. Единствената възможна тактика е тайно да се подпомага ВМОРО и борбата на българите в Македония, да се настоява пред Високата порта за твърди мерки против чуждите въоръжени пропаганди и едновременно да се иска радикализиране на реформеното дело, което би довело до облекчаване на положението на населението и консолидация на българската народност. Защото въвеждането на ред в македонските вилаети би направило невъзможни действията на чуждите пропаганди.

Министерството на външните работи координира дипломатическите си постъпки в Цариград с Българската екзархия и българските общини в Македония, които отправят прошения до турските власти и главния инспектор Хюсеин Хилми паша за защита от сръбските и гръцките чети. Особено активни са българските търговски агенти, настояващи пред местната администрация за осигуряване на нормални условия на живот за населението. Много от българските постъпки получават подкрепа от страна на европейските офицери реформатори в Македония. В края на 1905 г. инспекторът на жандармерията ген. Ди Джорджис даже излиза с идеята да се въоръжат българските села, подложени на терор от чужди чети, за да могат да се защитават. Всички усилия да се спрат чуждите въоръжени пропаганди умишлено са провалени от турската администрация, заинтересувана от смазване на най-многобройното население в европейските вилаети на империята – българското. „Турското правителство – констатира през септември 1906 г. външният министър Р. Петров – залъгва държавите само с обещания, които не се изпълняват“²³.

На много по-широк фронт са разположени българските действия пред Великите сили. Правителството решава да запази относителната самостоятелност на страната, като поддържа добри отношения с всички големи държави. То правилно се ориентира в настъпващите промени в международните отношения, които вещаят създаването на противостоеща на Тройния съюз групировка. През 1904 г. се сключва англо-френско съглашение, започва сближение между Англия и Русия, завършило с подписване на споразумение през лятото на 1907 г. Италия става все по-подозрителна спрямо действията на своята съюзница Австро-Унгария в западната част на Балканския полуостров. В същото време Германия не крие големите си икономически и стратегически интереси на Югоизток.

Задълбочаващите се противоречия между Великите сили улесняват българската дипломация, която прави постъпки за интернационализиране на реформеното дело. В София се надяват, че ангажирането на всички Велики сили ще бъде гаранция за провеждане на истински реформи, които ще доведат до автономия на Македония. Заедно с това ще се ликвидира приоритетната роля на двуединната монархия в делото и произтичащите от това опасности. „Ние мислехме – разказва по-късно м-р Генадиев, – че щом един път Македония е автономна, когато дойде да се присъединява след 5–10 години, ще имаме една българска автономна Македония, която ще има самостоятелна войска и която, присъединена към българската войска, ще съставлява такава сила, щото тя няма да дава компенсация или ако дава, ще бъде минимална“²⁴.

В периода 1903–1904 г. Министерството на външните работи открива дипломатически агентства в Рим, Лондон и Берлин. Българските представители в чужбина са инструктирани редовно да уведомяват правителствата, при които са акредитирани, за издевателствата над българите и да внушат необходимостта от намесата на всички сили. Специални усилия се полагат, за да се накарат големите държави да разтълкуват спорния член 3, поради спекулациите на Сърбия и Гърция. Разчита се на съдействие главно от страна на Англия, Франция и Италия. Неслучайно князът, министрите и политици от различните партии редовно посещават западноевропейските столици и разговарят с високопоставени дипломати и държавници. В действие влиза и целенасочена външнополитическа пропаганда. Субсидира се издаването на два вестника – във Франция и в Италия, които да спечелят обществена подкрепа за българската кауза. Издават се на френски език изследванията на Атанас Шопов и Димитър Мишев, посветени на историята на реформеното дело в Турция и доказващи, че без радикални промени и контрол от страна на големите държави няма да се подобри положението на поробеното население в империята.

Видни общественици и журналисти, като Иван Георгов, Любомир Милетич и Симеон Радев, посещават Англия, Франция и Италия, свързват се с политици, публицисти и дипломати, поместват статии в чуждия печат с цел да привлекат европейското обществено мнение в полза на страдащите в Македония българи. Благодарение на дейността на стамболовисткото прави-

телство, на Балканския комитет в Лондон и на различни общественици хуманисти в западноевропейските столици се създава движение против деспотичния режим в Османската империя²⁵.

Енергичните дипломатически сондажи, различните постъпки и неофициални мемоари не спечелват благоволенieto на Великите сили, претендиращи да контролират съдбата на балканските народи. Русия се оправдава с вътрешни затруднения след претърпяното поражение във войната с Япония. В Италия дават платонични обещания за подкрепа, а в Англия не са готови да предприемат действия без съгласието на Русия, а също и на Франция и Италия. И докато към България се отправят съвети за благоразумие и търпение, Сърбия и Гърция активизират въоръжената си пропаганда. През февруари 1905 г. гръцки чети извършват клане в българското село Загоричани (Костурско). Новината предизвиква негодувание сред българската общественост. В много градове на Княжеството се провеждат митинги, на които се изразява възмущение срещу издевателствата над поробените сънародници и даже се настоява правителството да отговори с репресивни мерки спрямо живеещите в България гърци. Официалните власти не се поддават на тези призови, а търсят по дипломатически път съдействието на Великите сили за спиране на чуждата въоръжена пропаганда в Македония.

Една година по-късно обаче общественият натиск взема драстични размери. През юни и юли 1906 г. във Варна, Пловдив, Станимака (дн. Асеновград), Анхиало (дн. Поморие) и на други места се провеждат антигръцки митинги, отнемат се гръцки църкви и училища. В Анхиало се стига до експесии, които злепоставят страната пред външния свят. Правителството е поставено в деликатно положение и взема мерки да възстанови реда и да ликвидира последиците от станалите насилия. Министърът на вътрешните работи Д. Петков се завръща от чужбина по време на събитията и веднага заминава за черноморския град. С присъщата му твърдост и решителност той уволнява местните държавни служители, които не са се справили със задълженията си, нарежда да заловят и дадат под съд подстрекателите на погромите. Енергичните мерки за възстановяване на реда се посрещат с одобрение от Великите сили, пред които българската дипломация трябва да защити престижа на страната от обвиненията на Атина.

Нажежената обстановка на Балканите стимулира грижите на правителството за усъвършенстване на въоръжените сили. Продължава военната реформа, български офицери се изпращат на специализация в чужбина, назначават се първите военни аташета в столиците на Великите сили. Правят се крупни поръчки за превъоръжаване на войската – скорострелни оръдия, снаряди, три торпильора за българския военноморски флот, пушки, боеприпаси и екипировка. Военните доставки са от френските заводи „Шнайдер“, от заводите „Круп“ в Германия, както и от фирми в Австро-Унгария и Русия. Те стават причина на 13 февруари 1907 г. правителството да сключи втори заем с Банк дьо Пари е де Пеи Ба за 145 000 000 лв. при лихва 4 1/2%, придружен от договор за нови военни поръчки при Шнайдер-Крьозо. Официално е обя-

вено, че финансовата сделка е предназначена за конвертиране на остатъците от заемите от 1888 и 1889 г. и за построяване на нови линии. Всъщност около 44 000 000 лв. от заема отиват за изплащане на оръжието и само 15 000 000 – за строителство. Към гаранциите за заема от 1904 г. сега се прибавят и приходите от гербовия сбор²⁶.

Усиленото превъоръжаване на българската войска не остава незабелязано от съседните държави. Особено обезпокоена е Турция, която нееднократно протестира пред държавите, доставящи оръжието. В Цариград се получават редовни сведения за военни маневри в България, пристигане на оръжейни пратки, усилен строеж на казарми. А чуждите военни специалисти, присъствали на редовните маневри, не крият високото си мнение за бойните качества на българската войска. По това време в европейския печат започва да се пише за българите като за „японци“ и „прусаки“ на Балканите. През 1906 г., страхувайки се от нападение от страна на Княжеството, Портата мобилизира четири дивизии и предприема дипломатически сондажи за разбирателство със Сърбия и Румъния. До съглашение не се стига въпреки антибългарските настроения в Белград и Букурещ²⁷.

Дейността на правителството за подготовка и превъоръжаване на войската е от голямо значение за България и нейната роля в последвалите важни събития. Заедно с това обаче страната е натоварена с непосилни финансови задължения, което дава основание на опозицията да критикува политиката на управляващите. През 1906 г. на обществеността става известно, че при доставките на оръжие са вършени спекулации. При сключване на сделките военният министър М. Савов и министър-председателят Р. Петров са получавали подкупи. Опозиционните вестници „Мир“, „Пряпорец“ и други изнасят скандални факти за злоупотреби с държавни средства в така наречената афера „Шарл-Жан“. Разкритията по военните доставки довеждат до промени в състава на правителството. Р. Петров подава оставка и на 22 октомври 1906 г. за министър-председател е назначен Д. Петков. Външното министерство се поема от дипломатическия агент в Русия Димитър Станчов. В средата на следващата година ген. М. Савов също е принуден да се оттегли и постът военен министър е поверен на ген. Данаил Николаев.

Кабинетът е преустроен, но получава тежко наследство – претоварен бюджет, накърнен публичен престиж и предвидими вътрешни трудности. Защото 68% от приходите в държавния бюджет се осигуряват от данъчните постъпления, а към 1907 г. данъчният товар нараства с 24%. Властта е принудена да прибегва до насилие и да използва полицията за събиране на различните тегоби от селяните и другите производители. Държавните служители и работниците също не са в добро положение и настояват за увеличение на заплатите. През 1906 г. те обявяват стачки в София, Бургас, Варна, Русе, Габрово, Перник, Горна Оряховица и други градове. За потушаване на някои от стачките е използвана войска и полиция.

Правителството е принудено да направи увеличение на заплатите на част от служителите по Българските държавни железници и на пернишките

миньори, но заедно с това взема мерки за ограничаване на стачното движение. С промени в Наказателния закон (ноември 1906 г.) се предвиждат строги санкции за организаторите и участниците в стачки, видоизменен е Законът за държавните служители така, че за участие в стачка се предвижда уволнение от работа (декември 1906 г.). Твърдите действия на управляващите едва ли могат да успокоят социално слабите българи, сред които активна пропаганда развиват формиралите се след 1903 г. БРСДП (т.с.) и БРСДП (ш.с.). Двете партии вече си оспорват мегдана на незрялата българска социалдемократия.

Останалите опозиционни партии също се възползват от общественото недоволство и засилват атаките си срещу правителството. „В Народното събрание – пише съвременник – се държаха яростно изобличителни речи срещу „личния режим“, в заведенията и по кръстопътищата гражданите негодуваха открито, професионалните организации почнаха да се осъзнават вече като нови обществени сили“²⁸. Все по-отчетливо се долавя тътенът на недоволството, което обхваща различни групи на българското общество.

§ 3. ЕДНА КРИЗИСНА ГОДИНА

В петгодишното управление на стамболовистите най-трудна е 1907 година. Впрочем изпитанията започват още през 1906 г. с антигръцките погроми, аферата „Шарл-Жан“, стачките на служителите и работниците. „Настроенията срещу стамболовисткия режим – пише в спомените си Стефан Танев – се напастяхаха, трупаха, огъстяваха като пари в затворен казан“²⁹.

На 20 декември 1906 г. железопътните служители и работници обявяват генерална стачка, която продължава 42 дни. В подкрепа на железничарите се вдигат студентите, които организират събрания и демонстрации в София. Атмосферата в Софийския университет отдавна е нажежена поради намеренията на правителството да посегне на академичната свобода чрез подготвения законопроект за изменение на Закона за университета. Бунтарските настроения, така присъщи на младежта, се възпламеняват от революционните събития, които разтърсват Русия, социалното напрежение в страната и свободолюбивия дух на времето.

В такава обстановка избухва скандалът при откриване на Народния театър на 3 януари 1907 г. Този ден трябвало да бъде истински културен празник за България, която се сдобива с най-модерната в Европа театрална сграда. Както става винаги, на тържественото откриване могат да присъстват ограничен брой хора – официални лица, чужди дипломати, видни дейци на науката и културата. Предварителното определяне на поканените е изтъкувано от студентската младеж като недемократично действие на управляващите. Очевидно си казва думата напрежението в обществото и се търси повод за антиправителствена демонстрация. Наистина, при пристигането си пред театъра княз Фердинанд е освиркан от насъбралите се студенти. Намес-

ва се полиция и войска, които разгонват множеството пред театъра. Празникът е опорочен, а последиците надхвърлят значимостта на инцидента.

Правителството посреща нарастващите трудности с втвърдяване на вътрешнополитическия си курс, а това не е от негова полза. Веднага след освиркването на княза Министерският съвет в отсъствието на просветния министър взема решение да се затвори университетът за шест месеца и да се уволнят всички преподаватели. Проф. Шишманов, който и без това е обвиняван в твърде либерално отношение към учащите се, възразява срещу замислената мярка и на 5 януари 1907 г. подава оставка. Княз Фердинанд обаче подписва указ за затваряне на университета и за уволнение на всички професори, доценти и лектори. В указа се отбелязва, че постъпката на студентите налага реорганизация на висшето учебно заведение. На 8 януари университетът е блокиран от полиция и войска, а студентите са арестувани и изпращани в казармите. Така избухва университетската криза, която в продължение на една година е в центъра на политическия живот на страната и сериозно уронва престижа на народнолибералния кабинет на Д. Петков.

Полицейските мерки на правителството спрямо университетските преподаватели и студентите се посрещат с възмущение от обществеността. Опозиционните партии осъждат затварянето на университета като антиконституционно действие. „Започна – разказва К. Константинов – забележителната борба на българския университет, в която студенти и професори, напълно единни, се опълчиха срещу режима на Д. Петков...“³⁰. На 10 януари университетските преподаватели публикуват манифест „Към българското общество“, в който порицават прибързаните действия на правителството и заявяват, че ще се борят за възстановяване на университета. Те получават подкрепа в Народното събрание, където стават бурни разисквания по законността на предприетата мярка. Опозиционните депутати окачествяват затварянето на университета като „административен произвол“ и настояват за оставката на кабинета. Министър-председателят Д. Петков защитава правителствените действия с необходимостта от реформи в образователната система, които да премахнат вредното влияние на социалистическите идеи върху учащата се младеж.

Скоро след демонстрацията пред Народния театър кабинетът внася в парламента няколко законопроекта, което показва решението му да не се съобразява с общественото мнение. На 16 януари 1907 г. са приети изменения в Закона за престъпленията, извършени чрез печата против държавния глава и членовете на неговото семейство. С тях се разширява кръгът на престъпните деяния, ускорява се процедурата за съдене и се нарежда изземване на веществените доказателства от местните административни власти. На 25 януари са гласувани промени в Закона за университета – премахва се автономията на висшето учебно заведение, забранява се участие на студенти в политически организации, разрешава се административна намеса на министерството при назначаване на професорите, при определяне наказанията на студентите и др.

В същия ден Народното събрание приема Закон за сдружаванията на чиновниците и служащите, който предвижда разтуряне на ония организации,

които вземат участие в стачки или ги подпомагат, или водят борба против властта и държавния строй. Следва закон за изменение на редица членове от Закона за основното и средното образование, приет на 20 декември 1907 г. С направените промени се цели да се ограничи политическата дейност на учителите – забранява им се да членуват в политически партии и работнически дружества, да участват на политически събрания и манифестации, да съставят дружества с партиен характер, да подпомагат корпорации, действията на които са насочени против държавния строй, да дразнят религиозните чувства на населението. По силата на закона най-голямата учителска професионална организация Български учителски съюз (БУС) подлежи на ликвидация. Учителите отказват да се подчинят и започват борба против закона. Армията на недоволните от режима нараства, а правителството отговаря с масови уволнения на учители.

На 1 февруари 1907 г. транспортната стачка завършва с пълен успех за стачниците, но обществената обстановка остава все така изострена. Зад професорите от университета и учителите застава цялата интелигенция и опозиционните политически сили. В интервю за виенския вестник „Ди Цайт“ Ив. Ев. Гешов осъжда управляващите, прибегнали „до ония крайно противокултурни мероприятия, които възмутиха обществената съвест не само в страната, но и в странство“³¹. Книжовното дружество отправя аргументирано изложение до Министерския съвет с искане да се възстановят отстранените преподаватели и да се спазва автономията на университета. Създава се комитет за събиране на помощи за уволнените професори, който е своеобразен обществен протест срещу политиката на режима.

Борбата на професорската колегия в защита на университета получава и международна подкрепа. Проф. К. Иречек открито заклеява действията на българските управници, които излагат държавата пред външния свят. За откриване на университета и възстановяване на предишните професори се настоява в статии в хърватския, сръбския, полския, украинския и руския либерален печат. Учени от различни страни изразяват солидарност с борбата на българските професори и осъждат недемократичните похвати на кабинета.

Общественото раздвижване около университетската криза стимулира създаването на антиправителствен блок. До 1907 г. Народната партия прави няколко опита за обединяване на опозиционните сили, но те завършват с неуспех. Сега тя отново става инициатор на задружни действия срещу режима и в началото на февруари 1907 г. се образува опозиционен блок, наречен „патриотичен блок“. В него влизат Народната, Прогресивно-либералната, Демократическата, Радикалдемократическата и Социалдемократическата партия на широките социалисти. Вън от коалицията остават Либералната и Младолибералната партия, БЗНС и БРСДП (т.с.).

Радикалдемократическата и Младолибералната партия са май-младите формации в българския политически спектър, които се създават по време на втория стамболовистки режим. Радикалдемократическата партия се основава през 1905 г. от т. нар. „млади демократи“, отцепили се от Демократическа-

та партия. Начело на партията застава Найчо Цанов, а в редовете ѝ влизат интелигенти като Т. Г. Влайков, П. Ю. Тодоров, Ил. Георгов, Д. Филев и др. Радикалите пледират за политическа демокрация, народовластие, миролюбива външна политика и създаване на балканска конфедерация, активна държавна подкрепа на земеделските стопани, занаятчиите и индустриалците. Младолибералната партия се създава през 1904 г. след разцеплението в Либералната (радославистката) партия. Тя се ръководи от Д. Тончев и няма големи идейни различия с партията на д-р В. Радославов. Младолибералите се обявяват за привърженици на либерализма във всички сфери на живота, покровителстване на промишлеността и селското стопанство и решаване на националния въпрос чрез въвеждане на автономия в Македония и Одринско. Партията остава слаба и без особено влияние в страната³².

„Патриотичният блок“ е най-голямото партийно сдружение в България от Освобождението до войните. Според приетата платформа той има за главна цел свалянето на народнолибералното правителство и установяване на „конституционно-парламентарно управление“. Коалиралите се партии ще водят обща борба против режима, като запазват самостоятелността си. След сваляне на правителството всяка партия може да действа според собствените си желания и разбирания. Това решение отразява дълбоките противоречия между отделните партии по въпроса за вида на бъдещия кабинет. По-слабите партии – на широките социалисти и радикалдемократите, настояват за коалиционно правителство, а прогресивнолибералите и демократите искат всяка партия сама да решава дали да поеме властта, ако ѝ се предложи. Народната партия, която отдавна пропагандира коалиционния модел на управление, подкрепя становището на широките социалисти и радикалдемократите. В крайна сметка надделява мнението на демократите и прогресивнолибералите, което обрича опозиционното обединение на нетрайност.

Все пак създаването на блока се посреща с безпокойство от управляващите. Защото атаката на опозицията се засилва и в цялата страна се провеждат протестни митинги. На 18 февруари 1907 г. в София се свиква многолюден митинг, на който говорят д-р Ст. Данев, Ал. Малинов, Н. Цанов, Я. Сакъзов, Т. Теодоров. Ораторите обвиняват правителството в разсипничество и нарушаване на конституцията, осъждат уволняването на професорите и закриването на университетта, критикуват официалната училищна политика. По примера на столицата и в провинциалните градове се организират митинги и протестни събрания. На много места обаче привърженици на Народнолибералната партия устройват погроми, което съгъства напрежението в страната³³.

В тази разбунена обстановка става едно трагично и позорно за България събитие – на 27 февруари 1907 г. министър-председателят Д. Петков е застрелян на улицата от уволнен чиновник. Стамболовистите загубват втория си изтъкнат водач, а страната – един талантлив и всеотдаен държавник. Смъртта на Д. Петков още повече изостря отношенията правителство–общество. Временно кабинетът се оглавява от министъра на външните работи Д. Станчов, а от 3 март за министър-председател е назначен председателят

на Народното събрание д-р Петър Гудев. Останалите министри се запазват, като са привлечени още Никола Апостолов – за Министерството на народното просвещение, и Иван Халачов – за Министерството на обществените сгради, пътищата и съобщенията. Промените в състава на правителството не са в състояние да укрепят положението му, сериозно разклатено от вътрешните трусове. Още повече, че новият министър-председател няма деловите качества и решителния характер на Д. Петков. Действията с твърда ръка и пътят на конфронтация не са приемливи и не могат да се задържат във време, когато демокрацията е възходящ импулс.

А правителството на д-р Гудев продължава да управлява страната с крайно непопулярни методи. За да разгроми опозиционния блок, то решава да нанесе удар на най-организираната и влиятелна партия – Народната. На 1 март 1907 г. Министерският съвет решава да заведе отдавна подготвяното дело срещу лидера на партията Ив. Ев. Гешов за присвояване на парите на Евл. Георгиев. В държавния иск се настоява за 16 000 000 лв., които уж били оставени за неосвободените български земи Македония и Одринско, а универсалният наследник Гешов чрез фалшификация ги е заграбил. Исковата молба на министъра на финансите Паяков до Софийския окръжен съд е напечатана в 20 000 екземпляра и разпространена в страната. Без съмнение правителството разчита повече на политическия ефект от делото, отколкото на съдебен резултат. Искът е не само необоснован, но и нереален, защото Гешов всъщност наследява само около 5 500 000 лв.

През същия месец март в извънредната сесия на Народното събрание са внесени нови ограничителни закони. Приет е Закон за печата (13 март 1907 г.), който предвижда тежки наказания за издатели и печатари, залог за издателствата, по-високи глоби, бърза процедура на съдене и други ограничения. „Целта е – пише проф. д-р Ст. Киров – да се сломи българската интелигенция, да се направи невъзможна всяка критика“³⁴.

Действията на правителството не са от естество да свалят градус на общественото недоволство в страната. 1907 г. става година на конгресите, както заявява министър-председателят Гудев. През февруари се провежда извънреден конгрес на БУС, през април – Шести събор на Демократическата партия, следват конгреси на тесните социалисти, на широките социалисти, на Радикалдемократическата партия, на българските земеделски кооперации, на който се учредява Съюз на българските кооперативни сдружения. С наближаване на лятото политическото напрежение нараства. На 15 юли група интелектуалци, между които К. Величков, Ив. Вазов, М. Балабанов, Гр. Начович и Д. Мишев, свикват митинг в София в подкрепа на университетските професори. На 6 август, пак на общоградски митинг в София, се протестира против уволненията на учителите. Опозиционните партии се солидаризират със сдруженото учители и неговата борба срещу училищната политика на кабинета.

Междувременно м-р Апостолов решава да открие университета, но с нови преподаватели – гимназиални учители или поканени от чужбина. В края на май започва назначаването на „новите професори“, като едновременно се

водят преговори с професорите от закрития университет. Те завършват с неуспех, тъй като министърът отказва да върне на работа цялата професорска колегия. „Апостоловският“ университет се открива с много малко записани студенти и с второстепенни преподаватели. С това обаче университетската криза не се ликвидира. Голяма част от старите студенти се прехвърлят да учат в чужбина, други са прибрани в казармите. Професорската колегия запазва сплотеността си и продължава борбата за възстановяване на университета и на неговата автономия.

Вътрешното положение на правителството става все по-трудно и падането му от власт изглежда неизбежно. Това разбира и княз Фердинанд, който от май 1907 г. започва сондажи сред лидерите на опозиционните партии за подготвяне на нов кабинет, като демонстрира предпочитания към Демократическата и Прогресивнолибералната партия. И все пак кабинетът се задържа до края на 1907 г. и успява да приеме още някои полезни стопански закони: Закон за борсите, Закон за занаятчийския кредит, Закон за кооперациите (24 януари 1907 г.), който дълги години регламентира дейността на кооперативните сдружения в България. За съжаление в него не се предвиждат за кооперациите онези привилегии, с които се ползва насърчаваната индустрия³⁵.

Извънредно строг, но полезен е Законът за емиграцията, приет на последната сесия на XIII ОНС. Той е подготвен след консултиране на съществуващия в Италия закон и трябва да ограничи засилената през 1905–1907 г. емиграция на селско население за Америка. Законът забранява на емигрантски агенции да подбуждат българските граждани към емигриране и предвижда тежки санкции при измама и подвеждане. Той се прилага и от следващите правителства.

Правителството не се отказва и от намеренията си да усъвършенства държавното устройство. Петата редовна сесия на XIII ОНС приема на 28 ноември 1907 г. Закон за устройството и службата по Министерството на външните работи и на изповеданията. Това е първият закон от подобен род в историята на третата българска държава. Той определя отделите и различните служби в министерството, състава на дипломатическите представителства в чужбина, задълженията на дипломатите, начина на попълване на дипломатическия корпус. По този начин се въвежда строга организация на ведомството и се поставят високи изисквания към българските дипломати³⁶. Законът е много навременен предвид активизирането на българската външна политика и отговорните задачи, които предстои да се решават.

Вътрешните затруднения не отслабват външнополитическата активност на кабинета на Гудев. През цялата последна година от управлението си правителството прави енергични постъпки в европейските столици против организираните от Белград и Атина въоръжени пропаганди в Македония. България няма съюзник на Балканите и трябва да заложи само на съдействието на Великите сили. В резултат на нейните настойчиви искания през пролетта на 1907 г. Русия и Австро-Унгария предупреждават белградското правителство,

че сръбските чети затрудняват изпълнението на реформената програма. Идентични действия предприемат и Франция, Англия и Италия, но резултатът е нулев. Минават няколко месеца, докато Австро-Унгария и Русия се споразумеят да вземат мерки за ограничаване на националните борби в реформираните райони. През септември 1907 г. барон Ерентал и Изволски се разбират да суспендират член 3 от Мюрцшегската програма, който спекулативно се тълкува от Сърбия и Гърция. Двамата министри хранят надежди, че така ще се ограничи четническата война. Решението е съобщено на правителствата в София, Белград и Атина, но вече е късно да се спрат взаимноизстребителните войни и анархията в Македония.

През 1907 г. българското правителство може да се похвали с успех в усилията си за постъпателно еманципиране на княжеството. Става дума за участието на страната във Втората конференция за мир в Хага, свикана по инициатива на САЩ и Русия. Конференцията трябвало да обсъди проблемите за хуманизирането на войните и да се проведе от юни до октомври 1907 г. От началото на годината българското правителство започва да действа пред Великите сили страната да бъде допусната на световния форум като независима държава. Съпротивата идва главно от страна на Австро-Унгария и Германия, които не искат да се накърняват сюзеренните права на султана. След продължителни преговори и със съдействието на руската дипломатия през май проблемът е решен положително, като България е поставена по азбучен ред в листата на поканените.

Българската делегация на конференцията е в състав: ген.-майор от Генералния щаб Върбан Винаров, Иван Кожухаров – върховен прокурор на Касационния съд, и кап. С. Димитров – началник-щаб на българската флотилия. Тя получава подкрепа от страна на Русия, Франция и Австро-Унгария и взема участие в обсъждането на всички въпроси. Позицията на България е в полза на мирното разрешение на международните конфликти. Затова княжеските делегати поддържат идеята да се създаде постоянен арбитражен съд с цел да се използва посредничеството на Великите сили при разрешаване на противоречията между България и Турция във връзка с положението на българското население в Македония и Одринско. Германия се противопоставя на идеята за задължителен арбитраж и поради това се взема компромисно решение за диференцирано разглеждане на възникналите проблеми.

На конференцията са приети 13 конвенции, 2 декларации и 1 резолюция, които се отнасят до мирното уреждане на международните конфликти, правилата на сухопътните войни, правата на неутралните държави, прилагане принципите на женевските конвенции от лятото на 1906 г. относно морските войни, учредяване на международен съд в Хага и др. Решенията не се отнасят до запазване на мира, а до известно хуманизиране на войните³⁷. За България участието на форума е крачка по пътя на утвърждаване на държавния суверенитет в международен план. Отхвърлянето на сюзеренитета на султана става все по-необходимо за страната с оглед на нейното всестранно развитие. По този път върви правителството на Народнолибералната партия,

но делото е завършено от следващото правителство. Защото през януари 1908 г. по искане на княз Фердинанд д-р Гудев подава оставката на кабинета.

От политическата сцена слиза едно решително и енергично правителство, което често погазва демократичните порядки, но работи за бъдещето на България – води трезва външна политика, създава силна и добре въоръжена армия, активно съдейства за модернизацията на стопанския растеж и за усъвършенстването на държавните механизми. То е ненавиждано от съвременниците си, но със замах поставя здрави темели на държавната сграда, на която ще стъпят следващите управници на страната. Годишите 1903–1908, независимо от балканските извращения в развитието на демократическата система, остават един от най-съзидателните етапи в държавно-политическия живот на България.

БЕЛЕЖКИ

¹ *Ив. Салабаишев*. Спомени. С., 1943, с. 155.

² Нов век, № 613, 27 юни 1903 г.

³ *С. Дамянов*. Европейската дипломация в Илинденско-Преображенското въстание. – Исторически преглед, 1983, № 3, 23–41.

⁴ *Е. Стателова, Р. Попов, В. Танкова*. История на българската дипломация 1879–1913. С., 1994, 296–308.

⁵ *Ж. Попов*. Народнолибералната (стамболовистката) партия в България 1903–1920. С., 1986, 91–92, 99–102.

⁶ Дневници (стенографически) на Тринадесетото обикновено народно събрание. I Р.С. Кн. 1. С., 1903, XXVI зас., 8 дек. 1903, с. 727.

⁷ Пак там, II Р.С. Кн. VI–VII. С., 1905, LXV зас., 27 ян. 1905, с. 2466.

⁸ *К. Попов*. Стопанска България през 1911 г. Статистически изследвания. С., 1916, с. 404.

⁹ *Т. Влахов*. Криза в българо-турските отношения 1895–1908. С., 1977, 67–93.

¹⁰ *Р. Попов*. Към въпроса за политическите отношения между България и Сърбия през 1904 г. – *Studia balcanica*, 6, Балкански проучвания XX век. С., 1972, 215–238.

¹¹ *Е. Стателова, Р. Попов, В. Танкова*. Пос. съч., 340–348.

¹² *Хр. Кьосев*. Стопанската политика на второто стамболовистко правителство (1903–1908 г.). – Годишник на Софийския университет. Идеологически катедри. Т. LIX, 1967, 275–279.

¹³ Дневници (стенографически) на XIII ОНС, II Р.С. Кн. I С., 1904, XI зас., 4 посм. 1904, 323–324.

¹⁴ *Цв. Тодорова*. Индустриализация и структурни промени в България преди Първата световна война. – Исторически преглед, № 5, 1991, 31–33.

¹⁵ *Хр. Кьосев*. Стопанската политика на второто стамболовистко правителство, 301–311.

¹⁶ *П. Нейков*. Пос. съч., с. 94.

¹⁷ *Ив. Шишманов*. Основите на училищната ни политика и бюджетът за 1904 година. – Училищен преглед, № 2, 1904, с. 8.

¹⁸ *М. Радева*. Културната политика на българската буржоазна държава 1885–1908. С., 1982, 128–140.

¹⁹ Държавен вестник, № 19, 26 ян. 1904.

²⁰ Цит. по *М. Радева*. Пос. съч., с. 146.

²¹ *П. Пенева*. История на българския драматически театър. С., 1975, 306–310.

²² *М. Радева*. Пос. съч., 115–191.

²³ *В. Георгиев, Ст. Трифонов*. Македония и Тракия в борба за свобода (Краят на XIX – началото на XX век). С., 1995, № 191, с. 382.

²⁴ Приложение към том I от Доклада на парламентарната изпитателна комисия (ДПИК). С., 1918, с. 204.

²⁵ *Хр. Силянов*. Освободителните борби на Македония. Т. II. След Илинденското въстание. С., 1943, 22–30.

²⁶ *С. Дамянов*. Френското икономическо проникване в България 1878–1914. С., 1971, 141–145.

²⁷ *Р. Попов*. Балканските взаимоотношения и мисията на Мюнир паша през 1906–1908 г. – Векове, 1972, № 1, 8–15.

²⁸ *К. Константинов*. Пос. съч., с. 95.

²⁹ *Ст. Танев*. Отворени писма. С., 1994, с. 32.

³⁰ *К. Константинов*. Пос. съч., с. 106.

³¹ Мир, № 2096, 24 март 1907.

³² Програми, програмни документи и устава на буржоазните партии в България (1879–1918). С., 1992, 150–163, 292–295.

³³ *Д. Саздов*. Демократическата партия в България 1887–1908 г. С., 1987, 251–252.

³⁴ Свободата на печата в България 1879–1947. Документален сборник. С., 1992, с. 123.

³⁵ *Ат. Яранов*. Стопанската политика на България. С., 1934, 178–180.

³⁶ *Е. Стателова, Р. Попов, В. Танкова*. Пос. съч., 368–370.

³⁷ *Р. Попов*. За участието на България в световните конференции за мир в Хага през 1898 и 1907 г. – Военно-исторически сборник, 1970, № 2, 55–59.

Глава шеста

ОБЯВЯВАНЕ НА НЕЗАВИСИМОСТТА

§ 1. КЪМ ДЕМОКРАТИЧЕН РЕД И ДЪРЖАВНА НЕЗАВИСИМОСТ

„Патриотичният блок“ се създава за сваляне на народно-либералния кабинет, но не и за бъдещото управление на страната. Основните политически партии се оказват незрели за най-сложния управленски модел на демокрацията – коалицията. В това се убеждава и княз Фердинанд след многобройните си разговори с лидерите на опозицията. Политическите партии, с изключение на демонстративно пренебрегваните от двореца народняци, не проявяват готовност за отстъпки и разбирателство в името на съвместно управление.

Вместо това се изостря съперничеството помежду им за спечелване на княжеската благосклонност при определяне наследниците на стамболовистите. Липсата на единодушие сред политическите сили улеснява монарха да се ползва от даденото му от Търновската конституция право да назначава правителство по свой избор. Запазва се установилото се съотношение между факторите на властта, квалифицирано от съвременния печат като „личен режим“ на княз Фердинанд. Надмощието на монарха в управленската структура не може да бъде преодоляно с механизма на традиционния парламентаризъм поради доминиращата в българското общество политическа апатия и избирателна неориентираност, слабостта и разпокъсаността на политическите сили.

След едноседмични сондажи и колебания княз Фердинанд се спира на Демократическата партия, очертала се като активна опозиционна сила с авторитетно ръководно ядро и неопетнено политическо минало. На 16 януари 1908 г. е назначено правителство в състав: Ал. Малинов – министър-председател и министър на обществените сгради, пътищата и съобщенията, ген.-майор Ст. Паприков – министър на външните работи и на изповеданията, Михаил Такев – министър на вътрешните работи, Ив. Салабашев – министър на финансите, Тодор Кръстев – министър на правосъдието, Андрей Ляпчев – министър на търговията и земеделието, Никола Мушанов – министър на народното просвещение, и ген.-лейтенант Данаил Николаев – военен министър. Демократите поемат властта в усложнена вътрешна и външна обстановка. Българската общественост е възбудена от бруталните методи на управление на стамболовистите. Обстановката на Балканите става все по-неспокойна предвид съперничеството между силите от двата военно-политически блока – Централ-

ния съюз и Антантата, и активизирането на политиката им в района. Подкрепяна от Германия, Австро-Унгария засилва натиска си върху Турция за строеж на новопазарската железопътна линия, която да свързва австроунгарските линии в Босна с турските в Македония. Пред заплахата от австро-германско господство на Балканите и в Близкия изток Англия и Русия обединяват усилията си и излизат с проект за радикални реформи в Македония.

Първите мерки на новия кабинет са насочени към успокоение на обществената атмосфера. Още през януари са решени университетският и учителският въпрос. С два указа от 28 януари 1908 г. са уволнени новите професори в Софийския университет и са възстановени старите преподаватели. Спряно е изпълнението на съдебното решение за ликвидирането на Българския учителски съюз и са възстановени правата му. Демонстриран е демократичен подход към обществените прояви, като са разрешени първомайските манифестации. Извършени са персонални промени в държавната администрация и по съдебен ред са разтурени общински съвети, обвинени в закононарушения. През март и април се провеждат общински избори в градовете, където старите съвети са отстранени. Новата власт се стреми да укрепи позициите си предвид предстоящите парламентарни избори.

В началото на април 1908 г. излиза указът за разтуряне на XIII ОНС и за насрочване на нови избори. В предизборната кампания се включват всички министри, които предприемат агитационни обиколки из страната и произнасят много речи за намеренията на правителството, по отношение на вътрешната и външната политика на страната. На предизборен митинг във Варна на 21 април министър-председателят прочита декларация, която всъщност е политическата програма на кабинета. В нея има два основни акцента – спазване на конституционния демократичен ред в духа на основния държавен закон и реформи в стопанската и в просветната област. Както при предишните си управления, и сега демократите заявяват привързаността си към Търновската конституция и прокламираните от нея принципи. За провеждането им в живота те обещава промяна в избирателния закон и осигуряване на независимостта на съдебната власт. Обстойно са изложени правителствени намерения в областта на икономиката – изработване на уравновесен бюджет, засилване на държавния протекционизъм по отношение на селското стопанство, индустрията и търговията, промени в данъчната система. Предвиждат се реформи и в областта на образователното дело. По въпросите на външната политика новият кабинет е лаконичен, но категоричен – македонският въпрос е и български въпрос, затова България е заинтересувана от радикализиране на реформеното дело в Европейска Турция¹.

Парламентарните избори се провеждат на 25 май 1908 г. в условията на свобода и сравнително спокойна обстановка. По установената вече практика управляващата партия спечелва убедително мнозинство – 174 от всичко 205 депутатски места. Тази победа далеч не отразява истинското влияние на Демократическата партия, а по-скоро е израз на психологическата нагласа на масата от избирателите, които свързват надеждите си за промени с новите

управници и обикновено гласуват за тях. Тъй като Народното събрание трябва да се конституира в определен срок, на 15 юни се свиква извънредна сесия. Тя заседава по-малко от един месец и се занимава с проверка на изборите и съставяне ръководство на парламента. За председател на XIV ОНС е избран Христо П. Славейков, адвокат по професия и син на Петко Р. Славейков. Гласувани са и някои по-малки закони – за отмяна на съществуващото законодателство по печата, като се допълват и изменят някои членове от Наказателния закон, а също така се допълва и Угловното съдопроизводство; отменя се Законът за акциза на ракиите, който предвижда големи глоби, и др.

Закриването на извънредната сесия на Народното събрание на 12 юли 1908 г. съвпада с избухването на Младотурската революция в Турция. На 11 юли 1908 г. младотурският комитет „Единение и напредък“, съставен от либерално настроени офицери и друга интелигенция, организира овладяването на няколко гарнизона в Македония и обявява въвеждане на конституционно управление. За да не загуби трона си, на 23 юли султан Абдулхамид II възстановява Конституцията от 1876 г. Съставено е ново правителство начело с Кямил паша, което ориентира страната към Англия. Младотурците имат амбицията чрез преобразувания в империята да предотвратят нейното разпадане и пълно подчинение на Великите сили. Но те се ограничават с половинчати действия и вместо да въведат обещаните реформи, се плъзват по линията на национализма. Твърде скоро става ясно, че революцията не може да изведе Турция от нейната икономическа изостаналост, да въведе стабилен политически и административен ред в страната.

Събитията в империята имат твърде разнопосочен международен отзвук. След първоначалната изненада в София бързо се включват в балканската дипломатическа активност. Направен е анализ на настъпилата промяна и е преценено, че евентуалните демократични преобразувания в империята отдаляват възможността за радикално решаване на националния въпрос. В такъв случай би могло да се действа за провъзгласяване на независимостта, което и без това трябва да предшества активните действия за обединение. Няколко дни след избухване на Младотурската революция българският дипломатически агент в Цариград Ив. Ст. Гешов в писмо до външния министър лансира идеята да се провъзгласи независимостта на България. В началото правителството не споделя неговото мнение, защото смята, че в момента е опасно България да създава трудности на младотурския режим. Тя трябва благоразумно да изчака развоя на събитията в Турция и да наблюдава реакцията на Великите сили. През това време трябва да се възползва от конституционния ред в империята, за да закрепи положението на българите в Македония².

Веднага след революцията Англия се отказва от реформените си инициативи и се обявява в защита на младотурския режим. Новият курс на британската дипломатия има за цел да нанесе удар на толерираното от старото управление германо-австрийско влияние в Турция. Франция също настоява да не се създават затруднения на империята с оглед закрепване на политическата обстановка. Макар че има резерви към събитията в Турция, Русия се

въздържа от намеса. Позицията на силите от Антантата не може да окуражи българското правителство.

Придържайки се към резервирано поведение, в средата на август кабинетът предприема конкретни сондажи пред Великите сили. По нареждане на ген. Паприков на 17 и 18 август дипломатическият агент в Париж Д. Станчов се среща в Карлсбад с руския външен министър, за да разбере отношението на Русия към евентуално провъзгласяване на независимостта. Изволски се отнася благосклонно към българското желание, но съветва „търпеливо чакане“. Според него България не трябва да нарушава първа Берлинския договор, а да остави това на Австро-Унгария, която се готви да анексира Босна и Херцеговина³.

От Карлсбад Станчов пристига в София на доклад. Тук ръководителите на българската дипломатия, след трезво обсъждане на положението в Турция и позицията на Русия и Австро-Унгария, начертават нов външнополитически курс. Решено е, че бездействието е опасно за интересите на страната и трябва да се направят постъпки пред Портата за ликвидиране на васалното положение. Министерският съвет даже обсъжда кой ще бъде пратен в Цариград – Паприков предлага стария дипломат П. Димитров, съветник във външното министерство, а Малинов – солунския търговски агент Атанас Шопов. Решението на правителството да постигне независимостта чрез споразумение с Турция е съобщено на княз Фердинанд от Малинов, който на път за Франция спира в Австро-Унгария. Въпреки страха си от международни усложнения монархът одобрява идеята и препоръчва на министър-председателя да направи сондажи в Париж.

Междувременно в Цариград става прословутият „инцидент Гешов“, който влошава отношенията между княжеството и Турция. На 30 август в турската столица се устройва гала-вечеря по случай рождения ден на султана, на която е поканено дипломатическото тяло с изключение на българския представител Ив. Ст. Гешов. С това младотурското правителство иска да подчертае васалното положение на България. От София отговарят с отзоваване на Гешов от Цариград, а Портата на свой ред отзовава комисаря си от българската столица. Инцидентът внася допълнителни усложнения в обстановката на Балканите. Докато Англия, Франция и Русия полагат усилия да загладят недоразумението, Германия и Австро-Унгария са доволни от изостряне на балканските взаимоотношения, което би подронило позициите на Антантата и би улеснило агресивните планове на Виена.

Впрочем, намеренията на австроунгарското правителство да анексира Босна и Херцеговина не са тайна за Великите сили. На 3 септември 1908 г. в гр. Бухлау (дн. Буховец, Република Чехия) се провежда среща на външните министри на Австро-Унгария и Русия. В разговорите си с барон Ерентал Изволски разбира, че анексията на Босна и Херцеговина е неизбежна, и поради това полага усилия да получи максимум отстъпки за Русия и за балканските държави. Австроунгарският външен министър не възразява против искането Проливите да се открият за руската флота и флотите на черноморските дър-

жави, без да се чака разпадането на Османската империя. Той даже приема да действа в това направление и пред Германия. Ерентал се съгласява с искането на Изволски България да се провъзгласи за независимо кралство, а Крит да се присъедини към Гърция, но не приема настояването след анексията на Босна и Херцеговина да се дадат компенсации на Сърбия и Черна гора. От разговорите в Бухлау става ясно, че за руския външен министър нарушаването на Берлинския договор означава неговото цялостно изменение, което да стане на международна конференция. Датата на свикване на конференцията не е уточнена и това дава възможност на виенската дипломация да изпревари руските постъпки⁴. В духа на устната договореност в Бухлау руската дипломация се заема да изглади българо-турския конфликт и съветва софийското правителство да запази спокойствие.

Наистина през първите дни след „инцидента Гешов“ българската дипломация се придържа към тактиката на разумно изчакване. Ген. Паприков все още смята, че въпросът за независимостта може да се третира с Турция. По дипломатически канали в София научават, че управляващите среди в Цариград са осъзнали ненавременността на инцидента. Това дава надежди, че предвид затрудненото си положение Турция сама ще вземе инициативата за едно съглашение с България. В този момент обаче се развиват нови събития.

На 5 срещу 6 септември 1908 г. избухва стачка на служителите по Източните железници, включително и на територията на княжеството. За да предотврати големите загуби за търговията, чрез своя представител в София Дирекцията на източните железници моли Дирекцията на българските държавни железници да поеме обслужването по линиите на българска територия до прекратяване на стачката. Още на 6 септември цялата мрежа на Източните железници в България (отсечките Мустафа паша (дн. Свиленград) – Белово и Търново-Сеймен (дн. Симеоновград) – Нова Загора – Ямбол) е завзета от българските железопътни власти. Като че ли случаят предоставя на България възможност да осъществи дълго лелеяната си мечта.

Динамиката на събитията предизвиква разнوبой в действията на българското правителство. Министър-председателят Малинов намира, че е настъпил моментът да се действа решително, и на 8 септември телеграфира от Париж до външния министър и княза: „Инцидентът Гешов“ е отличен повод да подедем енергично въпроса за независимостта⁵. Ген. Паприков обаче все още се надява да реши въпроса за държавния суверенитет чрез споразумение с Турция. Тази тактика не ограничава демократическото правителство да използва първата възможност за еманципиране. На 9 септември компанията успява да прекрати стачката и иска българският персонал да бъде оттеглен от линията. Вместо това правителството взема мерки да отхвърли чуждото господство в страната. По негово нареждане Източните железници на българска територия са окупиран от войсково поделение и обявени за български железници. Тази стъпка не е съгласувана с княз Фердинанд, който още пребивава в унгарското си имение. Така в българо-турските отношения се създава втори конфликт. В отговор на настояванията на Портата железница-

та да се върне на компанията ген. Паприков заявява, че въпросът трябва да се уреди от самата компания.

Едва сега в Цариград разбират, че българо-турските отношения вземат опасна насока и трябва да се направят някои отстъпки. На 11 септември управляващият императорското комисарство в София Рефик бей връчва на Паприков телеграма от великия везир: „Съжаляваме за конфликта, желаем Гешов да се върне на поста си, гдето ще бъде приет както досега“⁶. Портата се опитва да заличи последиците от демонстративното си пренебрежение към княжеството. Жестът ѝ е позакъснял, защото българското правителство не може вече да се задоволи със статуквото.

Ген. Паприков решава да използва отстъпчивостта на Портата за директно разбирателство по интересуващите България въпроси. На 14 септември той изпраща в Цариград К. Хаджикалчов, известен като привърженик на българо-турското сближение, с неофициална мисия. Българският пратеник трябвало да се срещне с водачите на младотурците, великия везир и английския посланик Дж. Лоутър, и да разговаря по въпроса за независимостта и за откупуване от Компанията на Източните железници експлоатацията на линията. По време на едноседмичния си престой в турската столица Хаджикалчов разбира, че Портата е съгласна да се провъзгласи независимостта и да се разреши на компанията да продаде експлоатацията на железниците, при условие че се сключи българо-турски военен съюз⁷. Това е заявено от Кямил паша и на Симеон Радев, който по същото време се намира в Цариград като кореспондент на в. „Вечерна поща“. Турското предложение е лесно разбираемо при съществуващата нестабилност в империята след събитията от юли 1908 г. За да се продължат разговорите, великият везир изпраща при ген. Паприков свой доверен човек – Осман Адил бей. Развоят на събитията обаче прави мисията му безпредметна.

Докато неофициалният пратеник на Паприков преговаря в Цариград, в българската дипломация взема надмощие курсът на Малинов за поставяне на Европа пред свършен факт. Държан в течение на събитията, князът търси подкрепа сред австроунгарските управляващи среди. На 10 септември по случай 60-годишния юбилей на император Франц Йосиф той е приет в двореца в Будапеща като независим владетел. Тази демонстрация, на другия ден след завземането на железниците, трябвало да покаже разположението на Виена към България и да поощри суетния монарх. На 11 септември княз Фердинанд води конфиденциален разговор с външния министър барон Ерентал за отношението на Австро-Унгария към българската независимост. Очевидно неговото желание е посрещнато благосклонно. Защото унгарският министър-председател А. Векерле подхвърля на княжеския дипломатически агент във Виена Михаил Сарафов, че предстои събитие, „гдето ще ни покажат симпатиите си“⁸. Няма сведения обаче за договореност извън рамките на дипломатическата условност.

След будапещенската си визита князът извиква при себе си във Виена министър-председателя Малинов и министъра на търговията и земеделието

Ляпчев. Преди всичко той съобщава на министрите своето недоволство от завземането на Източните железници и настоява те да се върнат на компанията. Несъмнено Фердинанд се опасява, че този акт може да охладни виенската дипломация и да лиши България от нейната подкрепа. Малинов отговаря, че решението на правителството е безвъзвратно и то е съобразено с общественото настроение в страната. След продължителни дебати князът посочва като изход от положението необходимостта да се провъзгласи независимостта и чрез нея да се уредят въпросите с „инцидента Гешов“ и с железницата. Той обаче не информира министрите за резултата от разговора си с Ерентал. По същото време и правителството решава да изостави опитите за пряко българо-турско разбирателство и да обяви независимостта. То е форсирано от усложненията вследствие завземането на Източните железници.

Великите сили посрещат с недоволство железопътната акция на българското правителство. Най-остро реагират Германия и Австро-Унгария, тъй като Източните железници са фактически собственост на германския и на австрийския капитал. От Виена и Берлин упражняват енергичен натиск върху българското правителство да възстанови статуквото. Барон Ерентал поставя подкрепата си на „българските желания“ (намек за независимостта) в зависимост от готовността да се върне железницата. Англия не е доволна, че се засягат правата на покровителстваната от нея Турция. А Високата порта търси помощта на европейските държави и предупреждава България, че преговорите могат да се водят само след връщане на линията. При това положение в Министерския съвет назрява мисълта да се избърза с провъзгласяване на независимостта, така че откупуването на железниците да стане естествено следствие.

Намеренията на българското правителство не остават в тайна от европейската дипломация. Интересно е, че точно в този напрегнат момент австроунгарският агент в София граф Д. Турн-Валсасина отсъства от страната поради отпуск: Силите на Антантата с основание смятат, че евентуално българско действие ще създаде остра криза на Балканите и ще улесни реализирането на плановете на двуединната монархия. Вероятна последица от това ще бъде засилване на австрийските позиции в този оспорван район. Следователно трябвало да се ограничи кризата, която би могла да въвлече и тези държави в ненавременни усложнения. Наред с това Англия не желае задълбочаване на българо-турския конфликт, което би поставило в затруднение протежирания от нея младотурски режим. В съгласие с инструкциите си руският и английският дипломатически агент в София предупреждават правителството, че прокламирането на независимостта ще предизвика криза на Балканите, и съветват България да не улеснява агресивните действия на Виена. От Петербург обещават подкрепа на българското искане пред Великите сили, след като Австро-Унгария първа наруши Берлинския договор. В руските планове независимостта се разглежда като част от компенсациите на балканските държави след анексията. Но в България отдавна не вярват на благоволенieto на европейската дипломация.

Най-неочаквано Франция постъпва в разрез със съюзниците си. Френският агент в София М. Палеолог настойчиво поощрява българското правителство и внушава, че моментът е благоприятен за обявяване на независимостта. Той съветва да се бърза, за да се изпреварят колективните постъпки на Силите, които биха усложнили положението. Тази линия на Париж е продиктувана от стремеж да се отклони вниманието на силите от Мароко, където френското надмощие отново е застрашено от Германия, спечелила преднина с подкрепата си на претендента за султанския трон Мулай Гафид⁹.

На 16 септември 1908 г. Министерският съвет взема решение да обяви независимостта на България на 21 септември. На княза е телеграфирано незабавно да се върне в страната. Тази спешност е предизвикана от страха, че европейските държави могат да предприемат колективен натиск върху кабинета и така да попречат на българските действия. Отчетено е, че опасността за страната, ако първа наруши международната договореност, не е по-голяма от опасността, ако последва Австро-Унгария и по този начин нанесе втори удар на Турция. При всеки случай България, като по-малка и по-слаба страна, щяла да има повече затруднения да узакони извършения акт. Започнала с постъпки пред Великите сили, подготвяла българо-турски преговори, българската дипломация се спира на варианта самостоятелна акция, като залага на картата „свършен факт“.

На 21 септември княз Фердинанд пристига в Русе, където го очакват министрите, а на 22 септември 1908 г. във Велико Търново със специален манифест обявява България за независимо царство. Новината се посреща с възторг в цялата страна и в много градове са организирани тържествени митинги и шествия. Българската общественост приветства провъзгласяването на независимостта като справедлив завършек на националните усилия за приобщаване към европейския свят. Опозиционните партии одобряват акта, макар че критикуват начина на извършването му и предричат големи външно-политически трудности за страната. В пъстрия български политически свят се чуват и други мнения – БЗНС вижда опасност от засилване на монархизма, а БРСДП (т.с.) използва случая, за да пропагандира неосъществимата си идея за Балканска федеративна република.

Българската независимост е нарушение на Берлинския договор и трябва да получи международно признание. В това е трудността и сложността на проблема. Един ден след търновския акт Австро-Унгария обявява анексията на Босна и Херцеговина. На следващия ден (24 септември) пък гръцкото правителство провъзгласява присъединението на автономния о-в Крит към Гърция. Тези събития създават остра криза на Балканите, в която един от невралгичните пунктове е българският въпрос. Последователността на българския и австроунгарския акт поражда съмнения за предварителна уговорка между двете държави. От дипломатическите канцеларии в Петербург, Лондон, Рим и Цариград слуховете навлизат в европейския печат и оттогава шестват по страниците на историческите изследвания, макар че няма документ, изрично доказващ споразумение между Фердинанд и Ерентал.

Демократическото правителство на Малинов предварително е подготвено за трудностите, които ще трябва да преодолее. Още на 22 септември Фердинанд телеграфира на султан Абдулхамид II, за да го уведоми за извършения акт и да го увери в личната си вяроност. С официална нота са направени постъпки пред Великите сили за признаване на България за независима страна. В София не разчитат на бърза и открита подкрепа от някоя държава, но все пак се уповават на предварителните сондажи на монарха пред виенската дипломация и се надяват на солидарни действия.

Реакцията на Силите не закъснява и тя е почти идентична – нито една от европейските държави не проявява готовност да признае българската независимост. Барон Ерентал откровено поставя австроунгарското искане – българското правителство да се споразумее с Компанията на Източните железници. Той квалифицира действията по отношение на железниците като „грабеж“ и настоява България да започне да изплаща загубите на компанията и да се споразумее с нея за цялостно парично обезщетение. Зад тази позиция застава и Германия. Руската дипломация предлага да се свика международна конференция за ревизиране на Берлинския договор след частичното му нарушаване. Тя се надява да използва случая и да уреди важния за нея проблем за свободно преминаване на Проливите. Заинтересувана от поддръжката на младотурския режим и влиянието си в империята, Англия приема идеята за международна конференция като възможност да издейства компенсации за Турция. Париж и Рим проявяват готовност да се присъединят към тази линия.

Румъния, Сърбия и Гърция поставят отношението си към българския акт в зависимост от решението на силите. А в Цариград, където не са изненадани от действията на своя васал, запазват спокойствие. В отговор на телеграмата на Фердинанд великият везир съобщава, че въпросът може да се реши само със съгласието на държавите, подписали Берлинския договор¹⁰.

Така още отначало става ясно, че възстановяването на старото положение е невъзможно, и се търсят пътища за излизане от кризата. Трудно може обаче да се предвиди колко време ще се проточат преговорите и до какво споразумение ще стигнат силите. Защото вече се забелязват противоречия в третирането на балканската криза – държавите от Антантата държат за съвкупно разглеждане на българския акт, анексията на Босна и Херцеговна и присъединяването на Крит към Гърция на конференцията, а Австро-Унгария и Германия се обявяват против включване на въпроса за анексията и смятат, че той трябва да се уреди между Виена и Цариград. Единственият пункт, по който има единодушие, е необходимостта България да ликвидира финансовите въпроси, произтичащи от независимостта.

Правителството на Малинов се придържа към твърд курс на отстояване на независимостта, според който България трябва да откупи експлоатацията и собствеността на железниците, да принуди Турция на пряко споразумение, но без да ѝ се плаща обезщетение за румелийския данък. По същото време между Виена и Цариград вече се водят разговори за анексираните про-

винции, а австроунгарската дипломация дава да се разбере, че за обезщетение не може да става дума. Така постъпва и българското правителство. На 1 октомври 1908 г. министър-председателят Малинов заявява пред кореспондента на в. „Матен“ в София: „Независимостта си България е готова да изкупи с кръв, а не с пари“¹¹. В същия ден до турското правителство е адресирана нота-ултиматум с искане в срок от три дни да бъде призната българската независимост. В отговор на турската частична мобилизация в България са свикани запасните. Заедно с това редакторът на „Ени газета“ Зия бей е изпратен в Цариград с мисия да съобщи на Кямил паша готовността на българската страна да преговаря. На 3 октомври по нареждане от София дипломатическият агент във Виена Сарафов уведомява Балплац, че българското правителство е готово да преговаря с компанията за откупуване правото на експлоатация на Източните железници.

Зия бей се завръща от турската столица с новината, че великият везир няма доверие в конференцията и предпочита да преговаря с България. Това като че ли е известен напредък в решаването на въпроса. Но изпратените в Цариград български делегати П. Димитров и Иван Стоянович, директор на пощите и телеграфите, бързо разбират, че Портата не е готова на отстъпки. На 9 октомври те докладват, че турското правителство би признало независимостта само ако България заплати капитализираната сума на данъка. Съгласно предписанията Димитров и Стоянович напускат Цариград.

Новините от Турция стават все по-обезпокоителни – мобилизацията продължава. Централният младотурски комитет организира търговски и пристанищен бойкот на българските стоки, в различни градове се провеждат антибългарски митинги. Въпреки че се стреми към мирно уреждане на въпроса, българското правителство взема предохранителни мерки. Министерският съвет отпуска извънреден кредит за закупуване на нови количества пушки и патрони. На антиавстрийските демонстрации в Сърбия и Черна гора по повод на анексията Австро-Унгария отговаря с мобилизация и струпване на войски по границата си с двете държави. Английската флота се насочва към турски и гръцки води, а руската флота в Черно море получава заповед за мобилизация. Напрежението расте с всеки изминат ден.

За да предотвратят избухване на въоръжен конфликт, силите от Антантата предприемат съвместни постъпки в София и Цариград. На 14 октомври представителите на Англия, Франция и Русия връчват на ген. Паприков колективна нота, с която се настоява българското правителство да разпусне в срок от три дни свиканите резерви, да обещае, че няма да взема никакви военни мерки, да изпрати делегати в турската столица за започване на преговори. Тази постъпка е подкрепена от Германия и Италия. Последват адекватни действия в Цариград¹². Нотата на Силите идва в момент, когато в самото правителство надделява убеждението, че трябва да се съгласи на компенсации и да поднови преговорите с Високата порта.

Кабинетът веднага дава сигнал, че е готов да се вслуша в съветите на европейските държави, като извършва демобилизация на свиканите под зна-

мената запасни. За официален делегат на преговорите е определен министър Ляпчев, който на 18 октомври потегля за Цариград. Той носи със себе си лично писмо от Фердинанд до Кямил паша с уверения в искреното желание на българската страна за споразумение с Турция. Ляпчев трябвало да отстоява българската готовност да се откупи правото на експлоатация и собствеността на завзетите железници на българска територия и да се изплати капитализираният румелийски данък срещу признаване на независимостта от страна на Турция¹³. Заедно с това той е натоварен да иска запазване на старото положение и организация на Екзархията в Цариград, право на защита на българите в Македония, осъществяване на железопътна връзка в Куманово и сключване на митническа уния.

В Цариград започват тежки преговори и пазарлъци, които продължават повече от месец. Високата порта се опира на меморандума на Управлението на турския държавен дълг, посветен на частта от дълга, погасявана с данъка на княжеството и Източна Румелия. Според меморандума България трябва да изплати на Турция 429 000 000 лв. Компанията на Източните железници пък предоставя сметка от 54 000 000 лв. без частта на Турция. Европейските банки кредиторки на империята бързо осигуряват собствените си капитали за сметка на България. От своя страна Високата порта формулира претенциите си в десет точки, които включват изплащане на капитализирания трибут на княжеството и на Източна Румелия, част от турския държавен дълг, закъснели плащания на Източна Румелия, собствеността на Източните железници, откупуване на фаровете и други – общо 572 000 000 лв. Тези баснословни искания показват, че Портата разчита на външна подкрепа и смята да протаква решаването на българския въпрос. Тя знае, че много по-лесно е да упражни натиск върху бившия си васал, отколкото върху Австро-Унгария, с която също се водят преговори.

В останалите разговори проличава пълното разминаване в позициите на двете страни. Като че ли изобщо не могат да се намерят допирни точки – Ляпчев отхвърля исканата сума, а Кямил паша заплашва да внесе въпроса в международна конференция. „Българите – заявява началникът на Генералния щаб Изет паша – са дошли да ни диктуват мирните условия, без да са водили война“¹⁴. Особено раздражение предизвиква българското условие за Екзархията, което би узаконило постоянното вмешателство на България в Македония.

Министър Паприков се обръща за съдействие към руския, френския и английския агенти в София. Той моли държавите посреднички да се застъпят за България пред турското правителство, като изрично подчертава, че българската страна няма да се съгласи да плаща за българския данък и дела от турския дълг. Наистина Франция, Англия и Русия отправят съвети към Портата да не прекалява с исканията. Твърдата позиция на София заплашва с прекъсване на преговорите, а това би забавило и уреждането на въпроса за железниците, в които са ангажирани европейски капитали. Българската дипломация прилага ловка тактика – тя показва по-голяма отстъпчивост по въп-

роса за железниците, отколкото спрямо данъка, за да спечели съдействието на великите сили. В този смисъл са дългите разговори на Ляпчев с германския посланик в Цариград маршал Фон Биберщайн. Заедно с това от българска страна дават да се разбере, че могат да приемат само споразумение по всички въпроси, а не отделни спогодби.

Неотстъпчивостта на демократическото правителство не е проява на авантюризм, а плод на зряла преценка за настъпилите промени в дипломатическия климат. През първата половина на ноември се забелязва еволюция в турското обществено мнение. Обвиненията към България намаляват, но за сметка на това нараства недоволството срещу двуединната монархия като подстрекател и главен виновник за бедите на империята. Турският печат поддържа антиавстрийската възбуда. Австроунгарските стоки и кораби са подложени на организиран бойкот с невероятни размери, който причинява големи стопански загуби на монархията. От това се възползват Русия и Англия, чийто внос рязко се увеличава, а позициите им на приятелски държави се заздравяват. Шансовете на България нарастват пропорционално на намалените възможности на Австро-Унгария. На Ляпчев е наредено да се завърне в София, без да прекъсва официално преговорите.

На 17 ноември българският делегат напуска Цариград, като преди това връчва на великия везир декларация за предлаганата от България база за съгласение. А тя включва „две непременно условия“ – турското правителство да декларира, че ще уреди „всички висящи въпроси“ направо с България и веднага след това ще признае суверенитета на страната. При положение че условията се приемат, българското правителство е готово да заплати за румелийския данък сумата 40 000 000 лв. и за собствеността и експлоатацията на железниците 42 000 000 лв. Другите въпроси – за вакъфите, за фаровете и санитарната служба, лесно ще се уредят от съответните администрации. Тази декларация е сведена до знанието на руския и френския посланик в Цариград, които намират предлаганата сума от 82 000 000 лв. за приемлива. Посланикът на Англия обаче настоява за увеличение на компенсацията до 120 000 000 лв.¹⁵

Отново настъпва застои в преговорите, защото в Цариград не бързат да се произнесат по българската формула. Вместо това турското правителство прибегва до изпитаните средства за натиск – засилен е бойкотът на българските стоки, в някои гранични райони се съсредоточават войски, а в тронното слово при откриване на парламента на 4 декември Фердинанд пренебрежително е наречен „валия на Източна Румелия“. Правителството на Малинов е обезпокоено от новото забавяне, но не смята да прави отстъпки. Продължителността на кризата в равна степен засяга и балканските държави, и великите сили, а това прави все още реална перспективата за мирен изход. Налице са симптоми за разчистване на хоризонтите пред българската държава.

Постепенно в третирането на българската криза с всичките ѝ компоненти вземат преднина политическите аргументи с оглед перспективните цели на Великите сили за надмощие, макар че финансовите съображения не се пренебрегват. Франция, Русия и Англия проявяват все по-определена склон-

15. История на България в три тома. Том III

ност да подкрепят формулата на България, за да я спечелят окончателно на своя страна. Тяхната дума повече се чува на Босфора, докато австроунгарският посланик маркиз Йохан Палавичини продължава да се мъчи с преговорите около анексията.

На 9 декември българското правителство отправя циркулярна нота до великите сили, в която се излага състоянието на българо-турските преговори. Изтъква се, че България не може да плати за данъка на княжеството към Турция, защото великите сили не са изпълнили решението на Берлинския конгрес да определят размера на данъка и той изобщо не е плащан. Същото важи и за участието на страната в турския държавен дълг. По този повод се дават за пример Сърбия, Гърция и Румъния, които при отделянето си от империята не са плащали части от турския дълг. При това положение претенциите на Турция нямат законни основания, докато българските предложения са реални. Нотата завършва с молба за посредничество пред Портата, защото в противен случай България ще търси „други средства“¹⁶.

Българският циркуляр наистина постига гонения ефект, но не с предупрежденията, приети като „блъф“. Никой в Европа не вярва, че България ще прибегне до война. Нотата по-скоро стимулира надпреварата между двата блока за привличане на страната. Първа откликва Русия – на 12 декември Изволски произнася реч в Думата, в която се говори за необходимостта от съюзяване на балканските държави с оглед запазване на мира в Европа. В специален пасаж е заявена благосклонност към България, намерила израз в нови постъпки на представителите на Русия, Франция и Англия в Цариград и София за взаимни отстъпки по финансовата част на спора. Веднага след това в споразумение с германския канцлер Бюлов Ерентал нарежда на маркиз Палавичини да подкрепи в Цариград българското желание за подновяване на преговорите. Направени са предпазливи сондажи в София за по-тясно българо-австроунгарско сближение в духа на стратегическите цели на австро-германския блок. „Австрия – препоръчва Бюлов – трябва да се споразумее с българите, и то в скоро време, преди те да бъдат грабнати от руснаците (англичаните и французите)“¹⁷. Същият страх кара силите от Антантата да се активизират. На 21 декември Кямил паша отправя покана до българското правителство за подновяване на преговорите. Но в София очакват нещо повече – конкретно становище по предложената от Ляпчев база за споразумение.

По това време турското правителство отстъпва пред заплахите на Австро-Унгария и на 3 януари 1909 г. подписва предварителния протокол за австро-турско съглашение. Споразумението предвижда обезщетение само за турските имоти в Босна и Херцеговина. Срещу глобалната сума от 57 000 000 лв. Турция признава анексията, гарантира на Австро-Унгария правото на най-облагодетелствана нация в търговските отношения и запазва капитулационните ѝ права. След като не успява да се наложи на двуединната монархия, Портата увеличава претенциите си към България.

В началото на 1909 г. освен искането си за парична компенсация Турция повдига и въпроса за териториални отстъпки от българска страна в райо-

на на Мустафа паша (дн. Свиленград). Тя обосновава претенциите си със стратегическите интереси на империята, които трябвало да се защитят при определяне на държавната граница между двете страни, заместваща старата административна граница с Румелия. Паралелно започва съсредоточаването на турска войска в района. Българското правителство посреща новата заплаха с мобилизация на 8-ма Тунджанска дивизия. Заедно с това то уведомява великите сили, че „България при никакви условия не може да разисква някаква поправка на границата“¹⁸. В отношенията между двете страни отново настъпва безнадежден обрат.

Проявената от страна на София неотстъпчивост залага на общия стремеж на европейските държави да се избегне опасно задълбочаване на кризата на Балканите, където всички те имат финансови и политически интереси. Тя се оказва сполучлив тактически ход, защото след четири месеца преговори най-после се намира приемлив изход.

На 17 януари 1909 г. Русия излиза с нова инициатива, предварително съгласувана с Франция и Англия. Тя предлага уреждане на независимостта чрез сложна финансова комбинация на базата на формулата на Ляпчев. А именно – Русия поема върху себе си изплащането на исканите от Турция 125 000 000 лв., като приспадне тази сума от турския дълг по контрибуциите от Освободителната война (1877–1878); България няма да плаща нищо на Турция, а на Русия ще издължи само 82 000 000 лв., като сключи формален заем с руската държавна банка при изгодни условия: 4% лихва и 40–50-годишен срок за погасяване. Разликата между двете суми ще се покрие с времето от лихвите на заема¹⁹.

Руското предложение улеснява българо-турските преговори, защото задоволява претенциите и на двете страни. То е посрещнато в София с облекчение и веднага е прието. Чрез него признаването на независимостта можело да се постигне при благоприятни условия, без да се натоварва държавата със 100-милионен заем срещу специални гаранции или финансов контрол, към което се стремят bankerските кръгове в Париж и Лондон. На 27 януари Министерският съвет решава да демобилизира 8-ма Тунджанска дивизия като доказателство за българската отзивчивост към посредничеството на Великите сили.

Високата порта бързо преодолява подозренията си и също вижда изгодата от предлагания вариант, който би могъл да я отърве от тежки плащания към Русия и от ненавременните външнополитически усложнения. Англия и Франция оценяват финансовите и политическите предимства на руската инициатива. Приключването на балканската криза с посредничеството на Русия неизбежно щяло да засили позициите на силите на Антантата в този район. По същите съображения реакцията на Германия и Австро-Унгария е негативна. Веднага след като руското предложение става известно, между Виена и Берлин започва оживена преписка в търсене на контрамярка. Решено е да се наблегне върху проблема за обезщетение на Компанията на Източните железници. С този лост можело да се действа едновременно в Турция и България – първата се предупреждава, че компенсацията на Източните железници ще ос-

тане за нейна сметка, втората се заплашва, че независимостта няма да бъде призната, ако в руската сделка не се включат сумите за железниците. Ген. Паприков веднага дава уверения, „че България в никакъв случай няма да се откаже от задължението си за заплащане на обезщетение на Компанията и че е поставила това като предпоставка за приемането на руското предложение“²⁰.

Увереността на българската дипломация в щастливия изход укрепва от последвалото ново свидетелство за разположението на Русия. На 8 февруари 1909 г. княз Фердинанд пристига в Петербург, за да присъства на погребението на великия княз Владимир Александрович. Участието му в траурната церемония цели да провери готовността на руската дипломация да подкрепи България. Наистина князът е приет с „царски почести“, а това означава, че признаването на независимостта от Русия е неизбежно. Няколко дни по-късно, на 12 февруари, турският външен министър Рифат паша заминава за Петербург, където започват руско-турски преговори. За кратко време различията са изгладени и на 3 март 1909 г. Изволски и Рифат паша подписват предварително споразумение. Според него срещу признаване на българската независимост руското правителство опрощава на Портата 125 000 000 лв. военен обезщетение. От тази сума 40 000 000 лв. са за румелийския данък, постъпващ в Дет пюблик, 40 000 000 – за стойността и правото на експлоатация на Източните железници, 2 000 000 – за жп линията Белово–Вакарел, 43 000 000 – за турските държавни имоти в бившите Княжество България и Източна Румелия. Останалите въпроси – за вакъфите, религиозните общини, за пощите и телеграфите, фаровете и санитарната администрация, трябва да се уредят в преки българо-турски преговори. България се отказва от турския дълг, свързан с изплащането на жп линията Русе–Варна²¹.

На 14 март 1909 г. за руската столица потеглят министрите Паприков и Салабашев, а два дни по-късно Ляпчев тръгва за Цариград. Започват паралелни преговори, които на моменти се преплитат и засичат. Паприков и Салабашев уговарят условията на заема от Русия и на изплащането на стария окупационен дълг на Източна Румелия, но едновременно действат „от Петербург да се направи давление в Цариград“. Защото в турската столица трябва да се преодолеят по-големи трудности. Ляпчев е натоварен да постигне споразумение по висящите между двете страни въпроси и да получи гаранции, че Компанията на Източните железници ще бъде справедливо компенсирана от Турция и няма да има претенции към България.

Преговорите в Цариград са мъчителни, защото Портата издига нови искания и отказва всякакви ангажименти по отношение на сметките с компанията. Българският делегат проявява изключително търпение и гъвкавост – той съдържа правителството в София от крайни мерки, увещава турските си контрагенти и обсъжда с германския посланик маршал Фон Биберщайн специален член, който да гарантира обезщетението на експлоатационните права на Компанията едновременно от България и Турция. Действията му в Цариград внасят удобен баланс в позициите на българската дипломация – докато кабинетът демонстрира войнственост, неговият пратеник показва готовност

за разбирателство. Защото България наистина трябвало да направи някои по-малки жертви в името на голямата цел.

Късно следобед на 6 април 1909 г. Ляпчев и Рифат паша подписват българо-турски протокол за уреждане на независимостта. Това става в присъствието на руския посланик Ив. Зиновиев, на английския Дж. Лоутър и на френския Ж. Констан, нарочно повикани от българския делегат като гаранتي за изпълнение на постигнатото споразумение. Опитът на Портата в последната минута да отложи признаването до деня на ратифициране на спогодбата е париран от българското правителство, което отново заплашва с обща мобилизация. Споразумението урежда в девет точки плащанията на България по телеграфо-пощенската служба, фаровете и санитарната служба, въпроса за мюсюлманските общини и вакъфските имоти. Според компромисния член 7 българското правителство ще договори с компанията заплащането за завзеи материали, подвижен състав и пр., и ще остане задължено за обезщетяване на експлоатацията на железницата, докато Портата и компанията разпределят помежду си сумата от 40 000 000 лв. По този начин България и Турция се обвързват едновременно да задоволят претенциите на ангажираните с Източните железници европейски капитали. В отделен член е отбелязано, че Високата порта „припознава новото политическо положение на България“²². С това фактически се унищожават членовете 1, 9, 10, 12, 13 и 21 на Берлинския договор.

В същия ден в Петербург се подписва протокол за българо-руска финансова сделка. България получава заем от 82 000 000 лв. за 75 години с лихва 4,75% без никакви гаранции или контрол. На 7 април руското правителство официално признава независимостта и призовава другите Велики сили да последват неговия пример. Скоро идва признание от Англия, Франция и Италия, а също от Сърбия, Черна гора и Румъния. Австро-Унгария и Германия обаче не бързат, докато не получат българо-турския протокол и нови уверения от двете страни, че компанията ще бъде задоволена. Те си осигуряват и гаранция от трета страна – Русия обещава да задържи 40-те млн. лв. до момента, в който Турция и компанията се споразумеят за разпределението им. На 14 април германското и австроунгарското правителство поздравяват Фердинанд и кабинета Малинов с държавния суверенитет, „след като са дадени достатъчно гаранции за нашите интереси в Източните железници“²³.

Мисията на Ляпчев в Цариград не свършва с признаване на независимостта. Той продължава преговорите този път с директора на Източните железници У. Грос. Успоредно вървят разговорите между Портата и компанията за разпределяне на 40-те млн. лв. между собствениците и използващите линии. България е обвързана и зависима от тях, защото плаща дневно обезщетение за експлоатацията на железницата. Отново трябва да се действа на два фронта – пред Портата и пред компанията, и както преди – чрез съчетаване на заплахите с допустимата отстъпчивост. Турското правителство е предупредено, че върху него ще бъде прехвърлено дневното обезщетение на компанията, ако не приключи по-бързо преговорите.

Наистина на 17 май 1909 г. то подписва споразумение с дружеството, експлоатираше Източните железници, за разпределяне на обезщетението. Но преговорите между Ляпчев и Грос продължават още месец поради големите претенции на България. Българската дипломация упорито се пазари, макар че Фердинанд съветва да се прояви отстъпчивост. На 13 юни 1909 г. в София се подписва споразумение, съгласно което компанията получава brutните доходи на километър, придобити след деня на завземането, а също наема и инвентара – общо сумата от 2 111 978,55 лв. с шестмесечен срок на изплащане²⁴. Така въпросите, породени от провъзгласяването на независимостта и завземането на Източните железници, се уреждат с пет двустранни спогодби.

Правителството на Малинов успява да защити акта от 22 септември 1908 г., отхвърлящ васалния режим. България се превръща в суверенна държава, която има по-голяма самостоятелност във външната си политика. Тя се освобождава от задължението да плаща данък на империята, да участва в погасяването на турския държавен дълг, да издължава източнорумелийския данък. Ликвидирана е чуждата собственост и експлоатация на Източните железници на българска територия. Турция загубва всякакви права над Източна Румелия и с това е доутвърден актът на Съединението от 1885 г.

С провъзгласяването на независимостта българската държава се изравнява със своите съседи – Румъния и Сърбия, получили независимост след Берлинския конгрес 1878 г. Тя извоюва значителна преднина в усилията за равноправно третиране в международните отношения. Дипломатическите връзки с другите държави са приведени в съответствие с новото положение. С указ от 21 май 1909 г. дипломатическите представителства на страната в Цариград, Петербург, Виена, Париж, Лондон, Рим, Букурещ, Белград, Атина и Цетине се преименуват в легации, а бившите агенти стават извънредни пратеници и пълномощни министри. Тези промени не срещат възражения от страна на различните държави, които съответно повишават ранга на своите представители в България. Направени са постъпки за преименуване на българските търговски агентства в консулства – първо в Турция, а после и в другите страни. И тук е спазен принципът на реципрочност.

Няколко дни след признаване на независимостта министър Паприков със специална нота до Великите сили иска премахване на капитулационния режим (чл. 8 и 20 от Берлинския договор) „като несъвместим с новия политически строй на страната“²⁵. Той предлага да се сключат консулски конвенции, конвенция за екстрадиция и за взаимна съдебна помощ, с които на базата на взаимността да се определят правата на консулските агенти и положението на чуждите поданици в България. Започват преговори, които са продължителни, но резултатни – Италия, Русия, Австро-Унгария, Германия, Франция и Англия загубват гарантираното си от капитулациите привилегировано положение в страната.

§ 2. В ОБРЪЧА НА БАЛКАНСКИТЕ ПРОТИВОРЕЧИЯ

Плътната ангажираност с уреждане на независимостта не отклонява правителството от изпълнението на вътрешнополитическата му програма. В I редовна сесия на XIV ОНС, открита на 15 октомври 1908 г., са внесени около 50 законопроекта, които засягат обществено-политическата, стопанската и културната сфера на живота в страната. Най-важни са приетите законодателни мерки за усъвършенстване на държавната намеса в развитието на селското стопанство и индустрията. Тези два отрасъла на икономиката се разглеждат като еднакво важни и взаимно свързани. „Економическата ни политика – заявява в парламента министър Ляпчев – не може да бъде изключително земеделческа, занаятчийска или индустриална, а еднакво земеделческа, занаятчийска и индустриална...“²⁶.

Два закона имат пряко отношение към селското стопанство. С оглед подпомагане на скотовъдството е премахнат монополът върху солта, с което се намалява цената на този необходим за животните продукт. Със Закона за селската полиция е ликвидиран налогът „пъдарщина“ – известно данъчно облекчение на селското население. Гласуван е нов закон за насърчение на местната индустрия, който прецизира политиката на държавен протекционизъм. Според него към Министерството на търговията и земеделието се създава Индустриален съвет, натоварен да се грижи за привилегиите на различните промишлени предприятия. Специални членове задължават ползващите се с привилегии индустриалци да създават застрахователни фондове, да строят жилища и др. за нуждите на работещите. Те са израз на социалната политика на кабинета на Малинов.

Приетият бюджет за 1909 г. отразява стремежа към намаляване и по-голям контрол в държавните разходи – съкратени са излишни служби, редуцирани са високите заплати, приети са промени във формиране на фонда за военните пенсии, въведен е отчет при изразходване на средствата на военното министерство. Поставено е началото на данъчна реформа чрез пропорционално облагане с пътна повинност. Няколко закона имат за цел по-нататъшното укрепване на демократичния ред в страната. С промените в изборителния закон се гарантират свободата и тайната на гласоподаването и се въвежда пропорционална изборителна система в изборите за общински и окръжни съвети. За пръв път със специален член официално се регламентира участието на партиите в изборите. Всяка партия е задължена да избере цвят на своята бюлетина и да го регистрира в Софийския окръжен съд. Отменен е законът за ограничаване на министерската отговорност пред парламента, въведено е пряко допитване до избирателите в селските общини по всички въпроси от важно местно значение.

От голямо значение за културното развитие на България е Законът за народното просвещение, приет на 18 февруари 1909 г. С този закон се извършва реформа в учебното дело по посока на неговото демократизиране и засилва-

не на държавната подкрепа в образователната система. Повишават се изискванията спрямо учителите, особено в средните и педагогическите училища, а също и заплащането на техния труд, разширява се общообразователският, светският характер на българската учебна школа, регламентира се статутът на Държавното рисуwalно училище, преименувано в Художествено-индустриално, и на частното Музикално училище. Законът е съобразен с традициите в развитието на българската просвета и с опита на напредналите европейски държави като Франция, Англия и Германия²⁷. Той има благотворно влияние върху развитието на просветата в страната и голямо значение за впечатляващия подем на българската култура през първото десетилетие на XX век.

Уреждането на въпроса за независимостта дава възможност на правителството да съсредоточи усилията си върху вътрешните проблеми на страната. Ускореното икономическо развитие изисква активна държавна намеса в подкрепа на частните стопани. Особени грижи се полагат за селското стопанство, което по темпове на развитие изостава от индустрията. Министърът на търговията и земеделието А. Ляпчев отпуска субсидии на кооперативни сдружения, създава две комисии за анкетиране състоянието на всички лозови, овощни и черничевы разсадници в страната, учредява подвижни земеделски училища в отделните окръзи. По примера на Швейцария, Австрия и Чехия се организират зимни училища за възрастни земеделци, които учат на държавна издръжка.

За поощрение на селските производители в София е устроена изложба на пчеларството, на която са показани резултатите от използване на вносни модерни кошери. По примера на Хърватско Министерството на търговията и земеделието въвежда даване на добитък в „условна собственост“ на земеделски дружества. През 1909 г. то закупува крави и бикове за 50 000 лв., които са раздадени на Пирдопското млекоарско дружество, на Етрополското, Брезнишкото, Сливенското и Берковското. Добитъкът се предоставя срещу добро хранене и гледане, като след три години на държавата се връща малка част от приплода. „Условната собственост“ дава много добри резултати и се налага като практика²⁸.

През лятото на 1909 г. са открити железопътните линии Радомир–Кюстендил и Левски–Свишов. През октомври с. г. завършват проучванията на проектираната подбалканска линия София–Бургас. Големите държавни строжи, разходите за мобилизацията по време на кризата и предстоящите плащания на Компанията на Източните железници принуждават правителството да търси нов външен заем. Министърът на финансите Ив. Салабашев е упълномощен да преговаря с големите банки кредиторки за сключване на финансово сделка без гаранции. Въпреки затрудненията си демократическият кабинет се стреми да затвърди държавния суверенитет на страната, като умело използва надпреварата между европейските сили за политически и икономически позиции на Балканите. На 3 декември 1909 г. е подписан договор с австрийската Банкферайн за 100-милионен заем без гаранции и без контрол. Той отговаря на независимия статут на страната и е успех за българския

държавен кредит²⁹. Заемът е употребен за железопътното строителство, военни доставки и покриване на стари задължения.

След официалното признаване на независимостта обществеността се успокоява и вътрешнополитическият живот се развива нормално. На 30 август се провеждат общински избори в Клисуря, Луковит, Радомир, Осман пазар (дн. Омуртаг), Разград, Стара Загора, Чирпан, а на 6 септември – окръжни избори в Бургаски и Шуменски окръг. Те са пробни, защото за пръв път се въвежда пропорционалната избирателна система. По покана на вътрешния министър Такев много депутати присъстват на изборите, за да наблюдават прилагането на новия избирателен закон. Изборите преминават спокойно и без нарушения на обществения ред. „Правителството – отбелязва официозът – има право да се гордее с победата, защото даде едни образцови избори“³⁰.

1909 г. приключва с много плодотворната дейност на II редовна сесия на XIV ОНС. В тронното слово на царя при откриване на парламентарните заседания на 15 октомври се отбелязва, че след уреждане на независимостта основната задача на правителството е „да консолидира финансовото положение на страната“³¹. Народното представителство одобрява договорите, свързани с признаване на независимостта и откупуване на Източните железници, и заемния договор с Банкферайн. Гласуван е бюджетът за 1910 г., който в съгласие с икономическия подем значително нараства в сравнение с предишната година. Приети са важни закони, целящи усъвършенстване на държавното управление и социалната политика – за изменение на избирателния закон, за допълнение на закона за устройството на съдилищата и на закона за нотариусите, за пенсиите по гражданското и военното ведомство и др.

Акцентът отново е поставен на свързаните с икономическото развитие законодателни мерки. Направени са корекции в Закона за разработване на мерите от 1903 г., който е в ущърб на скотовъдството, тъй като се намаляват общинските пасища. С приетите промени се предпазват от разграбване останалите мери, които се дават на разположение на общините за засяване на фуражни растения или за създаване на разсадници. Законът за лозарството и овощарството фиксира мерки за подобряване на тези два перспективни клона на земеделието. Увеличават се премиите за нововъведения, новозасадените овощни градини се освобождават от всякакви държавни, окръжни и общински данъци в продължение на 12 години. Създават се улеснения за получаване на земеделски кредит от БЗБ. Специални членове уреждат положението на държавните, окръжните, общинските и частните разсадници, предвиждат се сериозни наказания при увреждане на лозя и овощни градини, и обезщетения на собствениците. Законът засилва държавния протекционизъм в селското стопанство и заедно с това „подкрепя и насърчава частната инициатива“ в развитието на лозарството и овощарството³².

Втората редовна сесия на XIV ОНС гласува и нов Закон за мините, който определя кои лица могат да се сдобият с разрешение за проучване и експлоатация на минни залежи. Получилите концесия се ползват с ред привилегии, подобни на предвидените в Закона за насърчаване на местната ин-

дустрия. Специален закон предвижда мерки за модернизиране на занаятчийското производство – регулира се образователният ценз на майсторите, калфите и чираците, поощрява се основаването на занаятчийски сдружения. Освен законите парламентът приема и много решения за освобождаване от вносно мито на материали, нужни за строеж на различни обществени сгради, за позволяване на общини да сключат заеми и др.

Конструктивната вътрешна политика на кабинета е в пълен синхрон с неговата външнополитическа активност. Приключването на балканската криза не донесе очакваното успокоение в Европа и специално на Балканския полуостров. Напротив, признаването на анексията и на българската независимост стимулира дипломатическата активност както на големите, така и на малките държави. България не може да остане встрани от динамиката на международния живот в района на полуострова, защото предстои да се решава въпросът за завършване на националното обединение. Правителството на Малинов разбира, че трябва да отстоява националната програма пред съседните държави, да защитава поробените сънародници в Турция и да търси подкрепа от страна на Великите сили. Блоквата система на европейските сили хвърля сянката си върху балканските страни, а това поставя на сериозно изпитание твърдия курс на самостоятелна външна политика.

Още докато трае балканската криза, българското правителство получава директни предложения от сръбска страна за разбирателство. Почувствала осезателно опасността от Австро-Унгария, Сърбия вижда в България единствената сила, в съюз с която може да се противопостави на австрийския натиск на югоизток. Заедно с това обаче тя иска да осигури Северна Македония като своя сфера на влияние. В разговорите си с българския представител в Белград сръбският външен министър Милован Милованович се изказва за подялба на Македония, при което Скопие, Велес, Прилеп, Дебър и Охрид да принадлежат на Сърбия. В София не могат да приемат сближението на такава база и прекъсват преговорите въпреки доброжелателните съвети на силите от Антантата³³.

Стремежът на сръбското правителство да осъществи разбирателство с България среща съчувствието и подкрепата на Русия, Англия и Франция, които виждат в един балкански блок преграда срещу австро-германското настъпление в Близкия изток. В него трябвало да влезе и Турция, което можело да осигури мира на Балканите. Към тази линия се присъединява и Италия, която чувства своите интереси заплашени от агресивната политика на Виена. Австро-Унгария и Германия зорко следят опитите за сближение между балканските страни, въздържайки се от враждебни действия, за да не се стимулира тенденцията към разбирателство. Те залагат на противоречивите интереси на държавите от полуострова, регистрирани през изтеклите десетилетия.

Кабинетът на Демократическата партия изключва всякакво споразумение или сближение със Сърбия и Гърция, докато те проявяват претенции към земи с преобладаващо българско население. През юни 1909 г. в отговор на непрестанните сръбски сондажи правителственият вестник „Пряпорец“ пи-

ше: „Българският народ желае сближението със своята славянска съседка, но при едно условие. Сърбия завинаги трябва да се откаже от своите аспирации в Македония, които не почиват нито на географически, нито на етнически основания“³⁴. Цар Фердинанд не споделя позицията на кабинета и проявява по-голяма готовност да се вслуша в съвета на силите от Антантата и Италия. Той смята, че сближението се налага поради заплахата от страна на Австро-Унгария и подкрепящата я Германия. На 28 октомври 1909 г. монархът предприема екскурзия с „научна цел“ по планината Капаоник в Сърбия. Той е посрещнат от сръбския престолонаследник княз Александър, министъра на вътрешните работи Л. Йованович, сръбските учени проф. д-р Йован Цвийч, Урошевич и др. По време на посещението се водят разговори по политически въпроси, но без определена ангажираност. Един месец по-късно, на 26 ноември, на връщане от Виена цар Фердинанд спира за няколко часа в Белград на неофициално посещение на сръбския крал Петър. Престоят е използван за разговор с Милованович и министър-председателя Н. Пашич. И сега темата за сближение между двете страни се обсъжда най-общо.

В София не одобряват визитите на Фердинанд и вземат мерки да омаловажат тяхното значение. В специална статия официозът предупреждава, че всяко сближение е „напълно изключено“, докато продължават действията на сръбската пропаганда в Македония „Трябваше – споделя в спомените си Малинов – да контраатакираме една политика на държавния си глава, която преждевременно и неловко поставяше въпроса за възможността от едно споразумение между България и Сърбия по македонския въпрос“³⁵. Със същата съдържаност се посрещат и съветите на държавите от Антантата да се работи за разбирателството със съседната империя. На 5 ноември 1909 г. външният министър Паприков заявява в Народното събрание: „Нашите отношения, нашите сношения зависят главно от онова положение, в което ще бъдат поставени нашите сънародници в Европейска Турция“³⁶.

Тази декларация предизвиква недоволство сред управляващите среди в Цариград. Отношенията допълнително се влошават от подозренията, които предизвикват двете визити на цар Фердинанд в Сърбия. Високата порта става все по-податлива на внушенията на австро-немската дипломация за сближение с Румъния, като противовес на сръбско-българското и гръцко-българското сближение. С такава цел финансовият министър Джавид бей предприема в началото на декември посещение в София, Белград и Букурещ. Обиколният маршрут трябвало да прикрие истинската цел на пътуването – Румъния.

В края на 1909 г. положението в Македония се влошава. Българските консули в Европейска Турция тревожно съобщават за засилване на дейността на турски и албански разбойнически чети. Наред с това турското правителство изработва два реакционни закона, насочени против християнското население в империята – закон за политическите сдружавания и закон за четите в румелийските вилаети. От октомври то започва да прилага неприетия още в парламента закон против четите, според който на преследване и наказание подлежат не само заловените четници, но и техните семейства. Всъщ-

ност законът, създаден под предлог да бъде сложен ред в европейските части на империята, цели да нанесе удар на най-силния елемент – българския. На следващия месец влиза в действие законът за политическите сдружавания и всички политически организации от нетурски произход са разтурени. Между тях е и създаденият след Младотурската революция Съюз на българските конституционни клубове в Македония.

Българското правителство бързо реагира в защита на поробените сънародници. На 22 декември 1909 г. ген. Паприков изпраща циркуляр до представителите в чужбина, с който им нарежда да запознаят правителствата, при които са аташирани, с последните действия на турските власти и да ги помолят за приятелско съдействие в Цариград с цел прекратяване преследванията на българите³⁷. Австроунгарският външен министър отклонява молбата с мотива, че монархията не желае да се меси във вътрешнополитическите работи на Османската империя и че трябва да се даде възможност на новия кабинет на Хакъ паша да се затвърди. Британското правителство се отнася по-съчувствено към искането. Едуард Грей заявява, че желанието на Англия е да види установени приятелски отношения между Турция и България и в името на това тя съветва турското правителство да установи конституционен ред в европейските си провинции. Със същата цел на английския представител в Цариград е наредено да действа пред турските власти за смекчаване присъдата на осъдените на смърт в Солун 9 българи. От френска и италианска страна се дават строги съвети за спазване на статуквото.

Паралелно с постъпките пред Великите сили правителството решава да проучи какво е положението в съседната империя и има ли условия за сближение. С тази мисия то натоварва водача на Прогресивнолибералната партия д-р Ст. Данев. Данев пристига в Цариград на 25 декември и се среща с министъра на външните работи Рифат паша, председателя на камарата Ахмед Риза бей, великия везир Хакъ паша и други турски държавни мъже. Разговорите се отнасят главно до възможностите за разбирателство между Турция и България. Българският пратеник чува най-общи уверения в приятелски чувства без „конкретни подробности“. Общото му впечатление е „че приятелско, искрено споразумение с младотурците по съдбата на Македония бе съвсем изключено“³⁸.

Започналата в края на 1909 г. дипломатическа шетня на Балканите продължава и през 1910 г. В София трескаво се обмисля какъв външнополитически курс ще защити най-добре интересите на страната. На 15 януари 1910 г. Паприков заявява на руския пълномощен министър Сементовски-Курило и военния аташе полк. Леонтиев, че Министерският съвет е взел решение „да не се върви заедно с Русия“³⁹. Разузнаването в Белград и Цариград наклонява везните към третия вариант – българското правителство търси опора в съюз с Русия. То се надява с руска помощ да ограда своите справедливи искания от сръбските домогвания и от имперските стремежи на младотурците.

От 10 до 19 февруари 1910 г. цар Фердинанд, придружен от министрите Малинов и Паприков, е на посещение в Петербург. Поводът е желанието на

царя да изрази благодарността си пред руския императорски двор за признаването на българската независимост. Покрай официалната част на визитата започват преговори между Малинов и Паприков от българска страна и Изволски, С. Д. Сазонов и Сементовски-Курило от руска страна. Провеждат се около десет заседания, като Фердинанд е държан в течение на преговорите от Малинов. Още в началото е постигнато съгласие между двете държави да се сключи политическа конвенция и на нейна основа – военна конвенция. В българския проект се настоява, в случай на разпадане на Османската империя, Русия да признае териториално разширение на България в границите на Санстефанския договор плюс градовете Солун и Одрин. Руският проект за военна конвенция задължава България при всеки въоръжен конфликт на Русия с Австро-Унгария, Румъния и Турция да започне също военни действия, докато Русия поема ангажимент да подпомогне България само при война, непредизвикана от нея. Той има дефанзивен характер и отразява страха на царската дипломатия от един ненавременен конфликт на Балканите. В плановете на Русия конвенцията трябвало да служи за обвързване на България с оглед борбата за позиции в този район и при една бъдеща война.

Обсъждането на проектите има предварителен характер, но показва различията в становищата на Петербург и София. Решено е преговорите да продължат чрез посредничеството на дипломатическите представители. Заедно с това руските министри поставят въпроса за българо-турско и българо-сръбско сближение като условие за българо-руското споразумение. Българските министри се съгласяват на сближение със Сърбия, но само при положение, че в руско-българското съглашение се гарантира присъединяването на Македония към България⁴⁰. Те последователно отстояват външнополитическата доктрина за неделимостта на изконните български земи.

Българо-сръбските разговори продължават без признаци за преодоляване на различията. На 25 февруари 1910 г. на връщане от обиколка в Букурещ и Цариград Милованович спира в София. Тук той се среща с министър-председателя и министъра на външните работи. Позициите на двете страни отново са диаметрално противоположни. Малинов настоява за автономия на Македония, докато сръбският външен министър държи на дележ, при който Сърбия да получи Скопско и Тетовско. Малинов отстоява българската теза за етнически и исторически основания върху посочените области, които влизат в санстефанските граници, начертани от Русия. Доводът на Милованович е необходимостта кралството да получи морски бряг, тъй като пътят на северозапад към Адриатика е преграден от Австро-Унгария.

Поредният неуспех кара сръбското правителство да търси съдействие то на Русия. От 12 до 16 март 1910 г. крал Петър, придружен от Пашич и Милованович, посещава Петербург. В разговорите си с Изволски сръбските министри изтъкват тежкото и важно положение на страната си като преграда срещу натиска на Австро-Унгария на юг. Те искат руско съдействие за онази част от Македония, която би осигурила на Сърбия излаз на Адриатическо море. Изволски се отнася съчувствено към сръбското желание и обещава да

уговори с българското правителство изработване на формула за споразумение, приемлива и за двете страни⁴¹.

Визитата на сръбския крал в Петербург е отразява върху отношението на Русия към българските искания. Като се стреми да запази позициите си в Сърбия, по това време главна опора на руското политическо влияние на Балканите, и да спечели България за антиавстрийския блок, руската дипломация се старее да задоволи интересите и на двете страни. Но приемането на българските претенции означава отблъскване на Сърбия. Затова руското външно министерство възприема сръбските искания за териториално разширение и насочва усилията си да убеди българското правителство да направи отстъпки. На 20 март 1910 г. то изработва текст на политическа конвенция между Русия и България, одобрен от императора.

В документа се подчертава, че двете страни се договарят само при положение, че Турция не успее да се реформира и настъпят изменения на Балканския полуостров вследствие на разпадане на империята. При това положение Цариград и Проливите остават в сферата на руските интереси. България има право да се разширява в санстефанските граници. „В интерес на двете държави е – се отбелязва в документа – да не се допуска друга държава освен България да влезе в Солун“⁴². По-нататък се фиксира, че Сърбия ще се разшири към Адриатическо море с достатъчно пространство земя към вътрешността на страната. Предвижда се, че посочените задължения ще се смятат недействителни, ако една от страните предприеме някакви действия на Балканския полуостров в нарушение на съществуващото политическо споразумение без предварително уведомяване и съгласие на другата. Това споразумение ще бъде подкрепено с особена военна конвенция.

Руският проект в значителна степен охлажда надеждите на София. Според него Русия не се съгласява Одрин да влиза в бъдеща България. От друга страна, не се уточнява западната граница на България, на което българските министри особено държат, и не се посочват точните граници на бъдещото разширение на Сърбия. В инструкция до Сементовски-Курило от 22 март 1910 г. Изволски разяснява, че текстът за Сърбия в политическата конвенция отразява желанието на сръбските управляващи среди да получат достатъчно площ от македонската територия, която би гарантирала на страната трайно положение в западната половина на полуострова. Руската дипломация смята, че България може да направи отстъпки в Македония, след като ѝ е гарантирано едно наистина голямо нарастване. Тя възприема сръбската теза за дележ, но оставя конкретното договаряне за бъдещо споразумение между двете страни.

Предложеният проект за политическа конвенция предизвиква възражения от българска страна. В София се провеждат дълги съвещания между Малинов, Паприков и ген. Д. Николаев, и руските представители Сементовски-Курило и полк. Леонтиев. Българските министри не отстъпват от своите искания, изложени още в Петербург, и формулират възраженията си в контрапредложение, изпратено на 14 май 1910 г. Те настояват за Одрин и обявяват, че разширението на Сърбия „не трябва да преминава естествените граници

на Северна Македония, обозначени в Санстефанския договор“⁴³. Внасят се корекции и в руския проект за военна конвенция, получен при посещението в Петербург. Българското правителство иска добавка, че в случай на непредизвикано нападение на Румъния над България Русия ще вземе мерки да подпомогне последната. То не приема условията, стесняващи дейността на българския главнокомандващ, и настоява да се ограничи възможността за назначаване на руски военни пълномощници в българската армия⁴³.

Докато се надява, че може да сключи военно-политически съюз с Русия, българското правителство се придържа към съветите на Петербург. Според руската формула ядрото на балканския блок трябва да бъде българо-сръбското съглашение, към което после да се присъедини и Турция. Без да пристъпват към конкретни преговори, от София демонстрират готовност за поддържане на добросъседски отношения. От 8 до 14 март цар Фердинанд и министрите Паприков, Малинов и Ляпчев са на официална визита в турската столица. Посещението е организирано набързо с цел да се изпревари сръбският крал, който проектира на връщане от Петербург да спре в Цариград. То преминава в изключително тържествена, но не сърдечна обстановка. Обсъждат се важни проблеми на двустранните отношения, чието решаване би разчистило пътя за сближение. Между тях са: построяване на желаната от българското правителство кумановска железопътна линия за съединяване на турските с българските железници, сключване на нов търговски договор, ликвидирание на спорните погранични въпроси, статутът на Екзархията и правото на българите бежанци да се завърнат в родните си места.

Българските министри не успяват да постигнат благоприятен резултат по нито един въпрос. Затова в последния си разговор с великия везир Фердинанд казва „че ще поддържа мира и приятелството към империята, но това зависи и от отоманското правителство“⁴⁴. Царското изявление означава, че България не може да се дезинтересира от положението на българите в Европейска Турция. Много по-ясен е българският представител в Цариград М. Сарафов, който записва в дневника си: „Останах под впечатление, че царят по едни или други причини ще продължи политиката на приготвяне присъединението на Македония към царството“⁴⁴. В Цариград също не хранят илюзии относно възможностите за искрено сближение с България или Сърбия. Малко след посещението на българския и на сръбския монарх барон Ерентал съветва Високата порта да използва привидно добрите разположения на двете държави, но „да не се лъже в техните интимни мисли“⁴⁵. Наслоените взаимни подозрения на Балканите улесняват усилията на Австро-Унгария и Германия да торпилират руските планове за общобалканско разбирателство.

През лятото на 1910 г. положението в Македония отново се влошава поради малтретирането на българското население от страна на турските власти по време на акцията за разоръжаване. В България преминават масово бежанци, прокудени от насилията. Опасността от намаляване на българите в Македония и Одринско засяга общонационалните интереси и предизвиква обществено недоволство. От София нареждат на Сарафов да направи пос-

тъпки пред Портата за прекратяване на насилията и връщане на бежанците. На 23 юли Ляпчев, временно управляващ Министерството на външните работи, настоява пред представителите на Великите сили за интервенция в Цариград. Той предупреждава, че ако европейските държави не въздействат на турското правителство за подобряване участието на поробеното население, българското правителство ще бъде принудено „да се отклони от приятелската политика, която се налага на двете съседни държави“⁴⁶.

Енергичният език на София предизвиква безпокойство сред европейската дипломация. Силите на Антантата правят известни, макар и твърде деликатни, постъпки пред Високата порта. Австро-Унгария обаче открито взема турска страна. Барон Ерентал предупреждава цар Фердинанд и Малинов, които по това време се намират във Виена, че България трябва да стои мирна. Окуражено от тази подкрепа, турското правителство отрича достоверността на изнесените факти и обвинява софийския кабинет в опит за намеса във вътрешните работи на империята.

При това положение българската дипломация се ориентира към разбирателство с Гърция като контрамярка срещу предизвикателното поведение на Турция. От преследванията в Македония страдат както българите, така и гръцкото малцинство. В края на юли от Атина идва предложение за сключване на съглашение между двете страни. Българското правителство поема подадената ръка и влиза в оживена дипломатическа преписка. То се ръководи от съображението, че едно споразумение с Гърция, в резултат на което ще се преустанови или ще се намали дейността на гръцката пропаганда в Македония, би облекчило положението на българите. Идеята на гръцкия дипломатически представител в София Деметриос Панас за сключване на политическа и военна конвенция е отклонена. Като начало е постигнато устно съгласие по два пункта: 1. Помирение и съвместно действие на Екзархията и Патриаршията; 2. Координиране на действията на двете правителства пред Високата порта за подобряване положението на българското и на гръцкото население в Македония и срещу всякакво насилие. Съглашението има за цел да се създаде по-благоприятна обстановка в областта и да се осуети политиката на Портата, насочена към насъскване на християнските народи един срещу друг и взаимното им изстребление⁴⁷.

Благоприятните резултати не закъсняват – много скоро настъпва подобрене в отношенията между българи и гърци в Македония. Австроунгарският пълномощен министър в Атина бърза да предупреди правителството си, че турската политика води до сближение и на най-враждебно настроените елементи. В същото време силите от Антантата изразяват задоволство от добронамерените стъпки на двете държави. А в София неотклонно се придържат към курса на добри отношения с християнските балкански страни, но без конкретна обвързаност. Малката Черна гора не остава вън от ползрението на българската дипломация. През август 1910 г. цар Фердинанд и престолонаследникът посещават официално Цетине, където присъстват на тържествата по случай провъзгласяване на страната за кралство. Крал Никола оказ-

ва на българския монарх сърдечен прием, придружен с патетични речи и изявления за славянска солидарност и напредък.

Правителството на Малинов търси външна опора, но едновременно работи за стопанското замогване на страната. Най-активна дейност развива Министерството на търговията и земеделието. За подобряване на скотовъдството се внасят расови кози от Италия, доставя се разплоден добитък, който се раздава в „условна собственост“ на скотовъдни дружества за подобряване на местните породи. През август 1910 г. във Видин се организира земеделско-скотовъдна конкурсна изложба с парични награди за най-добрите стопани. Вземат се мерки за укрепване на ветеринарното дело, като е изработен правилник за ветеринарните лечебници, определящ как и къде да се откриват и издържат такива лечебници.

Министерството безплатно раздава семена за фуражни растения. Открива се Централна земеделска опитна станция в София, която се организира по примера на опитните станции в Букурещ, Белград и Атина. Отделно се създава една бубарска и една лозарска опитна станция. Те трябва да проучват почвата и различните болести по растенията, да контролират производството на семена, да определят необходимите торове, да препоръчват въвеждане на нова земеделска техника⁴⁸. Разширява се мрежата от земеделски училища, като в Орхание (дн. Ботевград) се открива първото земеделско училище за жени. В края на годината във Видин е устроен 45-дневен курс по управление и поправка на земеделски машини. Завършилите го с успех получават различни награди – земеделски книги, земеделски оръдия, породисти животни и овощни фиданки.

Не са забравени и занаятите, които осигуряват поминъка на голяма част от населението. През юли 1910 г. в София е открито първото общинско училище по кошничарство, килимарство и детски играчки. Продължава изграждането на железопътната мрежа на страната, която достига 2000 км. Откриват се линиите Търново–Дряново–Трявна–Плачковци и Пловдив–Чирпан.

Третата редовна сесия на XIV ОНС приема важни икономически закони. Бързото увеличаване на земеделските кооперативни дружества налага създаването на Българска централна кооперативна банка, която трябва да подкрепи и ръководи кооперативните кредитни сдружения. Банката се учредява като автономно учреждение под върховния надзор на държавата. Със специални закони за застраховане на земеделските произведения от градушка и на едрия рогат добитък, на нея се поверява застрахователното дело при осигуряване на ежегодни субсидии от държавата. По този начин БЦКБ заменя частния капитал в най-рискованите и нерентабилни застраховки, което е сериозна подкрепа на селското стопанство. За съжаление новата банка е натоварена с много неизплатени кредити и не получава по-сериозна подкрепа от БЗБ. Дейността ѝ е доста предпазлива и затова остава сравнително ограничена⁴⁹.

Допълнен е и Законът за кооперативните сдружения, като се засилва отговорността на основателите на земеделски кооперации, дават им се реди-

ца формални улеснения и данъчни облекчения. Отделен закон предвижда разпределяне на белика и данъка върху сградите в полза на общините.

Третата редовна сесия на XIV ОНС приема 31 основни закона и много различни решения. Едно от тях е взето на 13 февруари 1911 г., въз основа на доклад на парламентарната анкетна комисия, решение да се предадат на държавен съд бившите министри П. Гудев, Р. Петров, Н. Генадиев, М. Савов и Ев. Халачев. От особено значение е гласуваният законопроект за промяна на някои членове на Търновската конституция, което се налага от новия държавен статут на страната и настъпилите обществено-икономически промени. Той трябвало да се внесе за одобрение във Великото народно събрание.

През втората половина на 1910 г. германското влияние става преобладаващо в Цариград. По внушение на Берлин младотурското правителство прави стъпки за по-голяма близост с Румъния. През август 1910 г. на път за Западна Европа великият везир Хакъ паша посещава Букурещ и се среща с румънски държавници. Според турския външен министър Рифат паша по време на разговорите „се установило еднаквост на възгледите и общност на интересите при някои възможни събития“⁵⁰. Един месец по-късно френският вестник „Matin“ пуска новината за сключване на румънско-турски съюз. В София реагират остро. Българският пълномощен министър в Букурещ Хр. Хесапчиев е отзован на 16 септември като демонстрация по отношение на Румъния. По-късно на негово място е изпратен Г. Калинков.

Румънското правителство опровергава слухове, че е подписана конвенция с Турция. Но това не внася успокоение сред българските управляващи среди, добре информирани за претенциите на Букурещ за компенсации за сметка на Южна Добруджа. Още през 1909 г. румънският министър-председател Йон Братиану заявява на руския посланик Гирс: „Но ние ще се противопоставим на териториалното разширение на България, ако българското правителство не се споразумее предварително с нас“⁵¹. Затова слухове за румънско-турско споразумение карат София да вземе спешни мерки за подсигуряване на тила на страната. През септември се извършва реконструкция на кабинета – ген. Паприков е освободен от поста министър на външните работи, който се заема от Малинов, и е изпратен за пълномощен министър в Петербург. Много добре запознат с преговорите за руско-българска военна и политическа конвенция през 1902 и 1910 г., той трябвало да действа пряко за ускоряване на решението на Русия по този въпрос. Защото отговорът на царското правителство на последните български искания се забавя.

Направени са и други промени – на мястото на Салабашев, станал пълномощен министър във Виена, е назначен А. Ляпчев; привлечени са Владимир Моллов, като министър на народното просвещение, и Хр. Славейков – министър на правосъдието; останалите министри са разместени: Н. Мушанов поема вътрешните работи, Т. Кръстев – обществените сгради, пътищата и съобщенията.

Въпреки положените усилия равносметката за 1910 г. не е оптимистична за България. Високата порта запазва враждебното си отношение към българите

те в пределите на империята, а бившите революционни дейци отново се хващат за оръжието и в Македония се завръщат четите. Цариградската патриаршия проваля помирението с Българската екзархия, като отказва да вдигне схизмата. Сърбия е недоволна от гръцко-българското сближение и засилва своята въоръжена и просветно-религиозна пропаганда в Македония. Чрез Тошев демократическото правителство прави неофициални постъпки пред Милованович за прекратяване на антибългарските действия, защото в противен случай може да се стигне до охлаждане на отношенията между София и Белград. А официозът „Пряпорец“ открито предупреждава: „В Белград отдавна трябваше да разберат, че докато поддържат с всички средства своята пропаганда в Македония, за сговор и братство между българи и сърби може само да се говори, но то няма никога да се постигне. Даже бихме били много непредвидливи, ако не очакваме и нещо по-лошо в отношенията ни със сърбите“⁵².

Новините от Русия също не са добри. Новият руски министър на външните работи С. Д. Сазонов се страхува, че при създалата се кризисна обстановка България може да се окуражи от едно съглашение с Русия и да започне война с Турция. Той умишлено протака преговорите до края на годината, когато съобщава, че българските искания относно Одрин, западната граница със Сърбия и правата на цар Фердинанд като главнокомандващ на българската армия са неприемливи.

От този момент преговорите окончателно замират. Никоя от двете страни не е склонна да отстъпи, защото това би означавало да измени основната линия на външнополитическото си поведение – България да се откаже от легитимните си права върху цяла Македония и Одрин, а Русия да се прости с курса на сближение на балканските държави, на първо място Сърбия и България, и да отиде против собствените си интереси. При това положение в Петербург решават, че по-нататъшните разговори са „нецелесъобразни“⁵³, и постепенно изоставят идеята за сключване на конвенция с България. И тъй като най-трудният въпрос в преговорите е този за сръбско-българските отношения, преценява се, че ще бъде по-изгодно двете държави да се разберат помежду си. Руската политика се активизира по линията на сръбско-българското сближение.

Резултатите от дейността на българската дипломация са обезпокоителни – никъде не е намерена подкрепа. Твърдият курс в защита на националната кауза обрича страната на изолация. България рискувала да се окаже самотна при нова криза на Балканите, която би поставила на дневен ред Източния въпрос. В такъв случай тя трябвало да разчита на собствения си стопански, човешки и военен потенциал за действия срещу Турция и срещу претендиращите за български земи Сърбия, Гърция и Румъния. Това би поставило страната в незавидно положение, а завършването на националното обединение – под съмнение. Другата алтернатива е да се направят някои отстъпки на съседните държави и да се върви заедно с тях против общия враг. Жертвата е неизбежна и в двата случая – въпросът е кой от тях дава повече гаранции за успех.

Сред действащите политици и дипломати настойчиво се прокрадва ми-

сълта да се прояви по-голяма отстъпчивост към съседите, за да се разкъса обръчът около България. На 9 февруари 1911 г. пълномощният министър в Белград Тошев пише, че „колкото и да е за предпочитане политиката на развързаните ръце“, моментът налага България да си създаде известни връзки със Сърбия, Гърция и Черна гора, защото събитията могат да наложат съвместна акция на балканските държави⁵⁴.

Цар Фердинанд споделя мисълта, че е необходима по-гъвкава политика, а това изисква правителствена промяна. Тя се налага и поради разклатените вътрешнополитически позиции на кабинета Малинов. През февруари 1910 г. в Русе стават неприятни безредици. Властите осуетяват опита на малолетна туркиня без разрешението на родителите си да се омъжи за българин. В отговор една тълпа напада полицейския участък и отвлеча момичето. Министърът на вътрешните работи Такев нарежда с всички средства да се възстанови редът в града. Това довежда до сблъсък между гражданите и полицията, подкрепяна от войската, при което има убити 24 души и много ранени. Проведеното следствие установява, че е извършена кървава разправа с населението. Инцидентът предизвиква възмущение в страната, а опозицията организира митинги с искане правителството да подаде оставка. И въпреки че през 1910 г. до това не се стига, кабинетът е принуден непрекъснато да дава обяснения по Русенските събития в своя орган и в Народното събрание⁵⁵. Несъмнено неговият авторитет е накърнен и в началото на 1911 г. цар Фердинанд започва да подготвя смяната. На 9 март той предизвиква правителствена криза – Ал. Малинов подава оставката на своето правителство, която е приета на 16 март 1911 г.

БЕЛЕЖКИ

¹ Пряпорец, № 46, 22 апр. 1908.

² Документи по обявяване на независимостта на България 1908 година. Из тайния кабинет на княз Фердинанд. Съст. Цв. Тодорова и Ел. Стателова. С., 1968, № 13, с. 24.

³ Цв. Тодорова. Обявяване на независимостта на България през 1908 г. и политиката на империалистическите сили. С., 1960, с. 66.

⁴ В. М. Хвостов. История на дипломатията. 2. Дипломатията в ново време. 1871–1914. С., 1965, 749–755.

⁵ Документи по обявяване на независимостта..., № 21, с. 32.

⁶ Пак там, № 25, с. 35.

⁷ Спомени за обявяване на независимостта на България 1908. С., 1984, 24–31.

⁸ Пак там, с. 120.

⁹ С. Дамянов. България във френската политика 1878–1918. С., 1985, с. 300.

¹⁰ Цв. Тодорова. Европейската дипломатия и обявяване на независимостта на България. – В: Обявяване на независимостта на България през 1908 г. С., 1989, 40–43.

¹¹ Спомени за обявяване на независимостта..., в. 97.

¹² Цв. Тодорова. Обявяване на независимостта..., с. 131.

¹³ Документи по обявяване на независимостта..., № 77, с. 77.

¹⁴ Обявяване на независимостта на България през 1908 г., № 68, с. 193.

¹⁵ Документи по обявяване на независимостта..., № 77, с. 77.

¹⁶ Пак там, 76–85.

¹⁷ Обявяване на независимостта на България през 1908 г., № 103, с. 227, № 104, с. 229.

¹⁸ Пак там, № 138, с. 255.

¹⁹ Г. Марков. Обявяване и признаване на независимостта на България през 1908–1909 г. – Военно-исторически сборник, № 5, 1983, с. 14.

²⁰ Обявяване на независимостта на България през 1908 г., № 214, с. 323.

²¹ Г. Марков. Пос. съч., с. 15.

²² Б. Кесяков. Принос към дипломатическата история на България 1878–1925. Т. I. С., 1925, 29–33.

²³ Обявяване на независимостта на България през 1908 г., № 326, с. 409.

²⁴ Г. Марков. Пос. съч., с. 18.

²⁵ ЦДИА, ф. 176, оп. 2, а.е. 330, л. 3.

²⁶ Дневници (стенографски) на Четиринадесетото обикновено народно събрание. I р.с., кн. VI. С., 1909, XLIX засед., 10 ян. 1909, с. 2138.

²⁷ Р. Манафова. Просветната политика на демократическото правителство (1908–1911). – В: Проблеми на политическата история на България (1878–1944). Известия на Института за история, т. 24, 1979, 150–162.

²⁸ Хр. Тачев. Участието на държавата, на окръжните съвети и на общините в подобрението на скотовъдството. – Земеделие, XX, 20 ян. 1915, кн. 1, 3–5.

²⁹ Цв. Тодорова. Дипломатическа история на външните заеми на България..., 402–425.

³⁰ Пряпорец, № 95, 1 септ. 1909; № 98, 10 септ. 1909.

³¹ Пак там, № 112, 15 окт. 1909.

³² Дневници (стенографски) на Четиринадесетото обикновено народно събрание. II р.с., 1910, кн. V, LIX з., 19 ян. 1910, в. 2841.

³³ Р. Попов. Политиката на Сърбия към България през периода на Балканската криза (1908–1909 г.). – Исторически преглед, кн. 5, 1968, 8–28.

³⁴ Пряпорец, № 64, 16 юни 1909.

³⁵ Ал. Малинов. Странички от нашата нова политическа история. С., 1938, с. 136.

³⁶ Дневници (стенографски) на XIV ОНС. II р.с. С., 1910, кн. I. XIV з., 5 ноем. 1909, с. 447.

³⁷ ЦДИА, ф. 3, оп. 8, а.е. 1690, л. 15–16.

³⁸ Ст. Данев. Мемоари. С., 1922, с. 118.

³⁹ АВПР, ф. Политархив 1907–1911, д. 2247, л. 101–102.

⁴⁰ Е. Стателова. Руско-български политически отношения (1908–1912 г.). – Исторически преглед, № 2, 1973, 6–10.

⁴¹ Е. Стателова. За българо-сръбските отношения в периода 1909–1911 г. – Исторически преглед, № 5, 1969, 31–32.

⁴² АВПР, ф. Политархив 1910, д. 2248, л. 60–61.

⁴³ Е. Стателова. Руско-български политически отношения..., 11–12.

⁴⁴ НА–БАН, ф. 17к, оп. 1, а.е. 158, л. 221, 223.

⁴⁵ DDF, s. II, t. 12, No 468.

⁴⁶ НА–БАН, ф. 17к, оп. 1, а.е. 158, л. 324.

⁴⁷ Е. Стателова. Българо-гръцките политически отношения в навечерието на Балканската война. – Известия. Притурка към сп. Военноисторически сборник. Т. 37. С., 1984, 50–51.

⁴⁸ Пряпорец, № 230, 2 септ. 1910.

⁴⁹ К. Попов. Моменти от създаването и развитието на кооперативното движение в България. С., 1924, 11–14.

⁵⁰ ЦДИА, ф. 3, оп. 8, а.е. 1691, л. 23.

⁵¹ Хр. Хевачиев. Служба на България в чужбина. Военнодипломатически спомени (1899–1914). С., 1993, с. 254.

⁵² Пряпорец, № 173, 4 юли 1910.

⁵³ АВПР, ф. Политархив 1910, д. 2248, л. 194.

⁵⁴ ЦДИА, ф. 3, оп. 8, а.е. 1877, л. 72–79.

⁵⁵ Пряпорец, № 290, 6 ноем. 1910.

БЪЛГАРИЯ В БАЛКАНСКИТЕ ВОЙНИ

§ 1. ПО ХЛЪЗГАВИЯ ПЪТ НА КОМПРОМИСА

На 16 май 1911 г. управлението на страната е поверено на коалиционен кабинет на Народната и Прогресивнолибералната партия в състав: Ив. Ев. Гешов – министър-председател и министър на външните работи, Ал. Людсков – министър на вътрешните работи, С. С. Бобчев – министър на просвещението, Т. Теодоров – министър на финансите, Петър Абрашев – министър на правосъдието, ген. Никифор Никифоров – военен министър, Димитър Христов – министър на търговията и земеделието, Антон Франгя – министър на обществените сгради, пътищата и съобщенията. Шефът на прогресистите д-р Ст. Данев е определен да поеме председателството на Народното събрание. Двете партии са известни с трайната си русофилска ориентация и симпатии към другите държави от Антантата. Следователно излъченото от тях правителство би могло да спечели доверието и подкрепата на Русия, Англия и Франция, така необходими при задълбочаващата се криза в Османската империя.

Кабинетът Гешов поема властта във време, когато българската държава се намира в подем. Полаганите в продължение на три десетилетия усилия за модернизация в управленската, стопанската и духовната сфера дават своите плодове. Българското земеделие има вече характерните белези на интензивно стопанство, а промишлеността се развива с бързи темпове – нарастват броят на индустриалните заведения и вложеният в тях основен и оборотен капитал, построяват се нови индустриални профили, свързани с обогатената селскостопанска продукция. Българската държава разполага с функционираща управленска система и добре подготвена, солидно въоръжена войска, гаранция за националната самостоятелност. Построена е в основни линии железопътната мрежа в страната, извършва се мащабно обществено строителство, което променя облика на големите градове.

Сред тях се отличава българската столица, която чуждите кореспонденти и пътешественици вече поставят пред Белград и Атина. Няма следа от годините след Освобождението, когато К. Иречек нарича София „българската Венеция“ и я описва като голямо село с потънали в кал улици, без канализация, с предимно дървено-кирпичени къщи и ориенталски дюкяни. Сега гра-

дът е благоустроен, прекарани са широки булеварди, оформени са централните площади, построени са внушителни обществени сгради – на БНБ, на БЗБ, Народният театър, храм-паметникът „Ал. Невски“ и др. Редом с тях са издигнати красиви частни домове, които успешно конкурират скромното здание на двореца – къщите на Ив. Ев. Гешов, на Д. Яблански, на Х. Сърмаджиев, на д-р Д. Моллов и много други. През 1901 г. софиянци чуват шума на първите трамвайни мотриси и изхвърлят газените лампи – започва електрифицирането на столицата.

Нарасналото благосъстояние и промяната в бита на българите са очевидни сред градското население. Все по-богат става списъкът на произвежданияте и внасяните от чужбина стоки за широко потребление. Той показва, че храната е по-разнообразна, изискванията към облеклото и обзавеждането – по-големи, а броят на смятаните доскоро за луксозни стоки – значително увеличен. Ако в края на века велосипедът е рядкост, то в навечерието на войните по улиците на София редом с файтоните се движат вече и автомобили. Техническите новости на напредналите европейски държави смело се настаняват в българския ориенталски пейзаж.

В унисон със стопанското замогване е културното развитие, впечатляващо по мащаби и резултати. България има усъвършенствана образователна система, трайни културни институции, елитна интелигенция с европейска подготовка, която създава съвременна наука, богата периодика и ярки художествени творби. В Народния театър израства плеяда актьорски таланти, българските художници откриват първата си постоянна художествена галерия, основава се Българска оперна дружба, литературата преживява модерно обновление и регистрира сериозни постижения. През първото десетилетие на века творят най-ярките имена от научно-културната история на третата българска държава, сполучливо наречени от К. Константинов „пратеници от бъдещо време сред един закъснял народ“.

Богатият културен живот променя ежедневието на българите. Дълги години след Освобождението градските жители убиват свободното си време с картоиграчество, семейни вечеринки и групови излети. От началото на XX в. има все по-разнообразни културни забавления – редовни театрални представления и даже кино, лекции на университетски преподаватели, концерти на гастролиращи и български музиканти, литературни четения и художествени изложби. Новите форми на културно общуване съжителстват със запазените от Възраждането, особено в по-малките селища – дейности на читалища, любителски трупи и сказки на местни интелектуалци. Както в градовете, така и в по-големите села се оформят кръгове от просветени хора, които работят за укрепване на образователното дело и разпространение на културните ценности на времето.

Ускорените темпове на всестранно развитие извеждат България на първо място между балканските държави независимо от закъснялото ѝ включване в европейския исторически процес. И това не е само собствена българска оценка, а и признание отвън. Чуждите наблюдатели отчитат резултатите от общата

държавна модернизация, която превръща България в сериозен фактор на Балканите и я приближава до европейската стопанско-политическа система.

Коалиционното правителство излиза с декларация, в която се отбелязва политическото съглашение между Народната и Прогресивнолибералната партия, обещава се да се свика Великото народно събрание и да се провежда политика в духа на програмите на двете партии, изявява се желание за приятелски отношения със съседните държави и с Великите сили. Първата грижа е да се проведат избори за V ВНС, което трябва да утвърди приетите от XIV ОНС промени в Конституцията. В хода на предизборната борба проличава съперничеството между двете управляващи партии, които си оспорват позиции както в местните власти, така и във висшия законодателен орган. Налага се помирителната намеса на ръководствата на Народната и Прогресивнолибералната партия, за да се тушират твърде явните противоречия. Изборите се провеждат на 5 юни 1911 г. и правителството спечелва 342 места, а опозицията – 72.

V ВНС се открива във Велико Търново на 9 юни 1911 г. Три дни по-късно започва обсъждането на проекта за промени в Конституцията. Направените изказвания и предложения са разгледани от 36-членна комисия, която прави окончателна редакция на законопроекта. На 17 юни министър-председателят Гешов произнася реч, в която декларира, че правителството не е поемало никакъв ангажимент към цар Фердинанд във връзка с член 17 и само изпълнява своя дълг. „Тия изменения – завършва той – се налагат от промененото международно положение на България, от грижата да стане и нашето отечество равноправна със своите съседи страна, от истинските интереси на страната“¹.

Великото народно събрание гласува промени в Търновската конституция, като на първо място думите княжество и княз навсякъде се заменят с царство и цар. Най-важно е изменението на чл. 17 в смисъл, че монархът придобива правото да сключва чрез правителството международни актове и договори, без да се допитва до парламента. Тази мярка се смята за необходима предвид назряващите събития на Балканите. Приети са и други промени – на чл. 19, в смисъл че когато отсъства, царят се замества от Министерския съвет, чл. 35 – за определяне на гражданската листа на монарха чрез специален закон, чл. 73 – за унищожаване на изключителните военни съдилища и др. Реорганизиран са двете стопански министерства така, че се създават четири: на търговията, промишлеността и труда; на земеделието и държавните имоти; на обществените сгради, пътищата и благоустройството; на железниците, пощите и телеграфите. В началото на 1912 г. кабинетът е реконструиран в духа на тези промени, като е попълнен с Д. Яблански – министър на обществените сгради, пътищата и благоустройството, Хр. Тодоров – министър на търговията, промишлеността и труда, а останалите две министерства се поемат съответно от Д. Христов и А. Франгя.

След закриване на V ВНС започва подготовката за избори за XV ОНС. При предизборната си обиколка министър-председателят произнася реч в Плевен на 6 август 1911 г., в която е изложена програмата на коалиционния кабинет, наречен от Гешов „правителство на свободата, законността и ре-

формите“. Основните моменти в програмата са въвеждане на пропорционалната система в законодателните избори, административно правосъдие, уреждане на чиновническия въпрос чрез назначаване с изпити и конкурси, данъчни реформи с прилагане на принципа на прогресивността, законодателни мерки за развитието на земеделието, занаятите и индустрията. По отношение на външната политика намеренията на кабинета са да води миролюбива политика и да поддържа добросъседски отношения с всички балкански държави².

Парламентарните избори се провеждат на 4 септември 1911 г., като управляващата коалиция спечелва 190 места, а опозицията – 23. В първата редовна сесия на XV ОНС са внесени и приети 13 закона. По-голяма част от тях са от стопанската сфера – Закон за земеделческите камари, Закон за подобряване на скотовъдството, допълнения към Закона за Земеделската банка и няколко закона за земеделското образование, комасацията на земята, иригацията и регулирането на водните басейни. Тези законодателни актове целят по-нататъшно модернизиране на селското стопанство, което продължава да бъде поминък на основната част от българския народ.

За улеснение на търговията са приети изменения и допълнения към Закона за борсите – увеличава се тяхната автономност, създава се фондова борса, борсов съд и др. За да се използват възможностите на частната инициатива и капитал, е гласуван Закон за индустриалните железници, който разрешава на частни лица да строят железопътни клонове за нуждите на своите промишлени предприятия. Тези отсечки ще бъдат под контрола на държавата, а при определени условия могат да се ползват от местното население, при отбрана и т. н. Със специален закон е предвидено създаване на съкровищен резервен фонд, който да обслужва погасяването на държавните дългове „във време на война“³.

Не по-малко важни са законите, целящи укрепване на действащата политическа демокрация. Пропагандираната в продължение на години реформа в избирателната система е извършена чрез Закона за прилагане на пропорционалната система при законодателните и общинските избори. Законът въвежда уедряване на избирателните колегии, задължително заверяване на кандидатските листи в окръжните съдилища, уточняване цвета на бюлетините в случай на коалиции и т. н. Депутатските мандати се разпределят според броя на подадените за всяка партия гласове. Двете управляващи партии се надяват, че в резултат на реформата „изборните борби ще се облагородят, партиите ще станат по-идейни, като ще загубят котерийния си характер; числото на партиите ще се намали; престижът на представителните тела ще се повдигне не само поради състава си, но и по начина на рекрутирането си, а още и по последователността на своите дела; самите тия дела, особено Народното събрание, ще получат своята независимост и няма да бъдат вече създания на правителствата... Гласът на народа ще получи значение като решаващ фактор в страната“⁴. Отново е демонстриран стремеж за доближаване до европейската партийно-политическа структура и практика, макар че трудно би се преодоляла липсата на култура и традиции в политическите нрави в българското общество.

Първата редовна сесия на XV ОНС узаконява промените в организацията и дейността на Книжовното дружество, преименувано през 1911 г. в Българска академия на науките. Приетият през януари 1912 г. закон урежда статута, ръководството и издръжката на най-голямата научна институция в страната. По същото време се създава и Военната академия за подготовка на командни, инженерни и военнонаучни кадри за нуждите на българската войска.

Обявената от кабинета миролюбива външна политика не означава, че българската дипломация бездейства. От погледа на обществеността остават скрити усилията за сближение с Турция, чрез което да се облекчи животът на българското население в Македония. Взети са сериозни мерки да се попречи на формирането и преминаването на чети от българска на турска територия, правят се постъпки за амнистиране на съдените по политически причини българи, за прекъсване на акцията за заселване на мухаджири в Македония.

В Цариград не проявяват готовност да удовлетворят някое от българските искания в името на добрите отношения между двете страни. Напротив, на българо-турската граница се подновяват инцидентите, като на 1 май 1911 г. от засада е убит българският офицер капитан Георгиев. Цялата опозиционна преса се обявява против „туркофилството“ на правителството и настоява за по-решителна политика. Гешов отговаря на войнствените призови с реч във Враца на 22 май 1911 г., в която заявява: „Един практически, един здравомислещ народ като нашия не може да иска невъзможни засега работи, не може да мечтае за постигане на непостижими в настоящето време идеали“⁵. Гешов има основания, защото разговорите със Сърбия до този момент не са окуражителни. От Белград настояват за споразумение на базата на подялбата на Европейска Турция, а от Атина насърчават гръцката пропаганда в района. Повече от ясно е, че сътрудничеството със съседните държави е несъвместимо с поддържаната в продължение на три десетилетия българска стратегия на защита на териториалната цялост на Македония.

България трябва да направи своя избор – или да остане сама, или да прояви готовност за отстъпки. От есента на 1911 г. това става неотложна необходимост поради настъпилите усложнения в международната и балканската обстановка. На 16 септември 1911 г. Италия започва война с Турция за завладяване на двете африкански провинции на империята – Триполи и Киренайка. Макар че се страхуват от големи компликации, свързани с евентуалното поставяне на Източния въпрос, Великите сили не се противопоставят на италианската акция. Държавите от Антантата се надяват с подкрепата си да привлечат Италия на своя страна и да нанесат удар на Тройния съюз. Те знаят, че войната неминуемо ще доведе до отслабване на австро-германските позиции в Близкия изток и засилване на англо-френско-руските. Царската дипломация вижда в конфликта възможност да укрепи своето влияние на Балканския полуостров и да разреши жизнения за Русия въпрос за Проливите. Австро-Унгария и Германия не се обявяват против плановете на Рим с цел да спасят Тройния съюз и да отклонят вниманието на Италия от Балканите, Адриатика, Триест и Трентино, които са в обектива на виенската дипломация⁶.

След като не възразяват на Триполитанската война, Великите сили вземат мерки да съхранят статуквото на Балканския полуостров. Първо Италия, а после и другите държави отправят предупреждения към България, Сърбия, Гърция и Черна гора да запазят спокойствие. В руското Министерство на външните работи заявяват на ген. Паприков, че миролюбието се налага на балканските държави и поради „отсъствие на едно споразумение“ между тях. Русия използва усложненията, за да създаде отдавна проектирания съюз като превантивна мярка против възможни непредвидени компликации. Едва ли има нужда от това подгикване, защото балканските държави сами се ориентират към сближение. Войната неминуемо щяла да доведе до отслабване на Османската империя, а това можело да създаде благоприятния случай, който отдавна се очаква на полуострова. Поначало самата заостротост на Турция във войната улеснява разправата с нея. Над всичко това като постоянно действащ фактор стои заразяващият пример на Италия, който влияе не само на балканските правителства, но и на поробеното християнско население в империята. Действително стремейт на Великите сили да запазят целостта на Европейска Турция представлява сериозна пречка. Но тя би могла да се преодолее, ако балканските държави обединят усилията си.

В София също надделява убеждението да се търси опора в разбирателство със Сърбия, Гърция и Черна гора. При известните сръбски и гръцки аспирации това означавало готовност за териториални отстъпки, която обаче не се разпростира върху двете държави. Сърбия заема първо място в скалата на българските предпочитания поради непосредственото ѝ съседство и по-голяма сила в сравнение с останалите балкански държави. Разговорите с нея трябвало да предшестват всички останали, а нуждата от компромис се осъзнава и от най-твърдите противници на териториалните отстъпки. На 21 септември ген. Паприков напомня от Петербург, че трябва да се подновят преговорите за руско-българска конвенция и после да се търси разбирателство със съседните държави. „Ние – пише той – не можем да бъдем никъде и с никого. Много сме малки и слаби, за да разчитаме изключително на себе си. Трябва някъде да бъдем.“ Бившият външен министър, който през 1909–1910 г. е против дележа на Македония, сега заявява: „Когато и да е, ние щем не щем ще сме принудени да направим концесии на Сърбия. Колкото по-късно сторим това, толкова концесиите ще бъдат по-големи. Ако със Сърбия ще можем да се споразумеем, лесно ще е това да сторим и с Гърция“⁷.

След дълго колебание в управляващите среди взема-превес мисълта, че максимализмът е безперспективен и опасен, че е по-разумно да се направят някои жертви в името на голямата цел – завършване на националното обединение. За първи път в тридесетилетната история на страната българското правителство отстъпва от скъпоценния за националните интереси принцип на неделимост на Македония. Тази крачка е колкото наложителна, толкова и рискована, защото допира до цената на българската отзивчивост.

Избухването на Триполитанската война заварва Ив. Ев. Гешов на лечение във Виши, Франция, а цар Фердинанд в Хамор, Австро-Унгария. В тяхно

отсъствие, но с принципното им съгласие, правителството определя външно-политическата линия на страната при новите условия – преговори за споразумение със Сърбия и поддържане на добри отношения с другите балкански държави. Набелязват се конкретни дипломатически ходове, в които е посветен тесен кръг хора – временно изпълняващият длъжността министър на външните работи Т. Теодоров, Ив. Ев. Гешов, цар Фердинанд и дипломатите Д. Ризов и Д. Станчов. На 17 септември Теодоров разговаря с управляващия сръбската легация в София М. Милоевич за необходимостта от сближение между двете страни. В същия ден и Милованович подновява постъпките си пред управляващия българската легация в Белград Пулиев. Съпадението е знаменателно при станалата вече пословична резервираност на България. На 18 септември пълномощният министър в Рим Ризов, който по това време се намира в София, потегля за Белград със задача да сондира почвата за съюз. От този момент нататък той, роденият в Битоля, свързал целия си живот с мечтата за свободна Македония, ще играе важна роля в трудните българо-сръбски преговори⁸.

В продължение на два дни – 19 и 20 септември – българският пратеник разговаря с Милованович, Пашич и Люба Стоянович. Целта му е да разбере сръбските претенции и възможностите за евентуално споразумение. Основното българско искане е първо да се приеме автономията на Македония, а после да се обсъжда подялбата на териториите. В крайна сметка се постига съгласие двете държави да се договорят на базата на автономия на Македония и ако тя не може да се осъществи, да се пристъпи към дележ. Признава се, че Одринска Тракия е в сферата на българските искания, а Косово и Новопазарският санджак – в сръбската сфера. Относно Македония стават продължителни дискусии, които разкриват нарасналите аспирации на сръбските управляващи среди и бележат началото на трудни пазарлъци. Пашич и Милованович не се задоволяват вече със Скопско, а настояват и за Кичевско. Ризов търси посредничеството на руския пълномощен министър Н. Х. Хартовиг и заявява, че „никогаш българско правителство не може да подпише договор за дележ на Македония, та ще трябва исканата от тях територия в Македония да се означава като спорна зона, върху която руският император да се произнесе кому какво ще се даде от нея“⁹. По негово предложение е решено обсъждането да продължи на среща между Гешов и Милованович във влака между Белград и Ниш.

Първите, макар и предварителни, разговори очертават насоките на понататъшните преговори. Преди всичко те разкриват готовност от българска страна за териториални отстъпки – нещо нечувано до този момент. Лансира се идеята за руски арбитраж върху спорните територии – нова отстъпка, охотно приета от сръбските представители. В тази светлина искането за автономия на Македония като главна цел на съюзниците придобива характер на дипломатически ход за оправдание пред българската общественост, хипнотизирана от санстефанския идеал, и за натиск върху Сърбия за по-малки претенции. То е удобно и за двете страни, тъй като би оправдало пред европейското обществено мнение една война с Турция.

На 21 септември сутринта енергичният Ризов потегля за Виена, където трябвало да докладва на Гешов. В този ден българският министър-председател, тръгнал по спешност за София, се намира в Париж. Тук той се среща с френския външен министър Ж. дьо Селв, за да разбере становището на Франция за войната и евентуалните правителствени промени в Цариград. Три дни по-късно Гешов разговаря във Виена с барон Ерентал. И двамата министри изразяват надежда, че Портата ще приеме италианската окупация на Триполи и Киренайка срещу обезщетение, и съветват България да не нарушава мира. В австроунгарската столица започват обсъждания между Гешов, Ризов и Станчов, спрял във Виена, преди да се върне на поста си в Париж. Разгледани са резултатите от срещата в Белград и са уточнени българските искания, изложени в специална паметна записка. Основен принцип е искането за автономия и при невъзможност да се осъществи, дележ на Македония. Крайната българска отстъпка е до „р. Пчиня на изток от Вардар до нейния извор, границите на Призренския и Скопския санджаци западно от Вардар“. Повод за война може да бъде нападение на някоя държава против балканските страни, опит на Австро-Унгария да окупира Македония или Албания, безредици в Османската империя и „ако интересите на България и Сърбия изискват свършването на въпроса“¹⁰. Поставя се задължително условие Русия да участва при изработване на договора, към който може да се присъедини и Черна гора¹⁰.

На 27 септември Гешов запознава Фердинанд с паметната записка в царския вагон между Одерберг и Виена. Царят одобрява българската позиция в предстоящите преговори. А в нощта на 28 срещу 29 септември Гешов се среща с Милованович. Двамата провеждат тричасов разговор, пътувайки от Белград до Лапово. Взаимното недоверие е дълбоко вкоренено и не може лесно да се преодолее. Двамата събеседници внимателно опипват почвата и избягват категорични изявления. Все пак Милованович дава да се разбере, че предпочита дележ на Македония, при което на България щяла да се падне „лъвската част“.

След избухване на войната турското правителство взема мерки срещу евентуална заплаха от страна на България и Гърция. То мобилизира дивизиите в Янина, Битоля, Солун и Кочани, което предизвиква безпокойство в София. Гешов веднага нарежда на пълномощния министър в Цариград да протестира срещу струпването на войски на българската граница и търси съдействието на Великите сили. На 26 септември военният министър Махмуд Шевкет паша обяснява на М. Сарафов, че мобилизацията не засяга Одринския вилает, и заявява: „Не съм луд да готвя нападение срещу някоя балканска държава, когато воювам с велика сила, намеренията на която още не знам и предвид заплитанията, които могат да станат“¹¹. Тези уверения едва ли могат да внесат трайно успокоение в българските управляващи среди и обществеността и още повече подтикват към съюз със Сърбия.

А от Белград идват вече конкретни предложения. На 17 октомври пълномощният министър в София Мирослав Спалайкович връчва първия сръбски проект за договор. Той предвижда освободителна война срещу Османска-

та империя при благоприятни условия в Европа или в защита на поробените сънародници. Ако една от страните не желае да участва във войната, тя е задължена да се противопостави на трета държава, която би защитила империята – т. е. има се предвид Австро-Унгария. По-нататък се признава правото на България над Одринския вилает и на Сърбия над Шкодренския вилает и онази част от Косовския вилает, разположена северно от Шар планина. На арбитража на цар Николай II се подлага не само Скопският санджак, но и Битолският и Солунският вилает. Следователно, вместо да определят териториалните си претенции според предварителните разговори, сръбските управляващи среди обявяват цяла Македония за „спорна“¹².

Проектът предизвиква голямо разочарование в София. Той показва, че в Белград няма да се задоволят с малки придобивки в Северна Македония и гледат да осигурят гърба си откъм двуединната монархия. А българското правителство има сериозни опасения за позицията на Румъния. Управляващите среди в Букурещ нееднократно дават да се разбере, че в случай на война срещу Турция ще искат компенсации от България. Още при преговорите за сключване на политическа и военна конвенция с Русия българската дипломация търси подкрепа срещу северната съседка на страната. Напълно естествено е и сега да иска такива гаранции от договора със Сърбия. Руският пълномощен министър в София А. Неклюдов пък не одобрява сръбското предложение, защото смята, че договорът между двете страни трябва да има отбранителен характер и да цели запазване на статуквото, за да не се отблъсква Османската империя¹³.

Гешов решително отхвърля сръбския проект. Но, тръгнало по пътя на компромиса, българското правителство постепенно затъва в лабиринта на пазарлъците. На 24 октомври Спалайкович представя втори вариант на договора. В него не се споменава за автономия на Македония. Затова пък сръбските териториални претенции в областта са по-ясно изразени. Този път се предлага дележ на Македония на три зони – безспорна българска, безспорна сръбска и спорна, която ще подлежи на арбитраж. Безспорната сръбска зона далеч надхвърля отбелязаните в българската паметна записка отстъпки. Белград вече протяга ръце към Велес, Прилеп, Крушево, Кичево и Струга. Отговорът на София е отрицателен. Преговорите се затягат и в тях все по-активно се намесват руските представители Хартвиг и Неклюдов.

Българското правителство не се отказва от възможността да се сключи съюзът, но иска да наложи своето виждане по неговото съдържание. В началото на ноември по нареждане от София Ризов заминава за Париж, където на официално посещение се намират крал Петър и министър-председателят Милованович. Подпомаган от Станчов, той трябвало да направи нов опит за ограничаване на сръбските претенции. На 6 ноември между двамата български представители и сръбския министър се водят разгорещени спорове около формулата за автономия, разпределителната линия в Македония и подлежащата на арбитраж територия. Ризов настоява за автономията, тъй като няма „друга по-приемлива, по-оправдана и по-малко предизвикателна за це-

лия свят платформа“. Той предупреждава, че никое българско правителство не би отстъпило от това искане и че това е последният опит за съюзяване между двете страни. В отговор Милованович дава подвеждащи обещания за отстъпки от страна на Сърбия.

На 21 ноември 1911 г. възстановената ВМОРО организира атентат близо до джамията в Щип, при който загива един турчин. В отговор фанатизираната тълпа устройва клане над мирните българи – 23 са убити и 423 ранени. Събитията в Щип предизвикват голямо възмущение и недоволство сред българската общественост. Отправят се нападки срещу турските власти, а правителството се призовава да защити сънародниците. Кабинетът Гешов публично се разграничава от атентаторите, но заедно с това настоява пред Портата да бъдат наказани участниците в издевателствата. Енергичните му постъпки остават без резултат¹⁴. Критичното положение на българите в Македония засилва желанието да се постигне споразумение със Сърбия и подтиква българската дипломация към по-голяма отстъпчивост.

Оформянето на сделката продължава, но срещу всяка своя отстъпка Сърбия предявява ново искане. В териториалните спорове се заплитат и руските дипломати в Белград и София. Те започват да съдействат на делбата, която е в противоречие с планове на Петербург относно балканския блок. След като не успява да постигне сближение с Турция, руската балканска политика залага на сръбско-българския съюз. Желанието да се създаде антиавстрийска коалиция на Балканите надделява над страха от преждевременен конфликт в района, който би могъл да доведе до европейска война. За да запази влиянието си в България и Сърбия, Русия е принудена да допусне образуване на такъв съюз, какъвто се желае от двете държави, надявайки се, че ще може да контролира техните действия. Затова тя се примирява с предварителната подялба на Македония и чрез дипломатите си даже посредничи при разграничаване на териториалните претенции. Задачата се оказва трудна, защото едновременно трябвало да се задоволи Сърбия като най-застрашена от Австро-Унгария и да се спечели България като най-важния фактор за създаване на съюза. От Петербург действат с увещания, съвети или закани, отправени ту към едната, ту към другата страна¹⁵.

1912 г. започва със събития, които вещаят нови усложнения на Балканите. На 11 януари е извършен погром над българите в Гюрешкия манастир „Св. Богородица“ в Скопско. Между българския и турския печат започва остра престрелка. Итало-турската война е в разгара си и не е изключено да се прехвърли на Балканите. Обстановката не е от естество да отклони кабинета Гешов от курса на балканско сближение. На тържествата в София по случай пълнолетието на престолонаследника княз Борис (20–22 януари 1912 г.) са поканени престолонаследниците на Сърбия, Гърция, Черна гора и Румъния. Срещата е демонстрация на общото желание за сближение, център на което е София. Тя е приета от младотурското правителство като предизвикателство, а цариградската преса заплашва Гърция и България с турската сила.

На практика обаче българо-сръбското разбирателство буксува. За да

придвиги въпроса, руското правителство решава да обещае от името на император Николай II, че при арбитража гр. Струга ще бъде включен в пределите на България. В този смисъл на 22 февруари в София е подписан протокол между Неклюдов и българските държавници Гешов, Данев, Теодоров и ген. Никифоров. Така българската дипломация остава част от националните интереси в зависимост от волята на една чужда държава.

На 29 февруари 1912 г. цар Фердинанд и Гешов подписват съюзния договор между България и Сърбия, придружен от таен анекс. Договорът има отбранителен и нападателен характер. Двете страни се задължават да си помагат с въоръжените си сили в случай на чуждо нападение или посегателство върху европейските провинции на Османската империя. Конкретните въпроси на военното взаимодействие ще се уредят допълнително чрез военна конвенция. В тайното приложение се уточнява, че въоръжената акция може да се предприеме в случай на „вътрешни безредия“ и „външни мъчнотии“ на Турция, при положение че Русия не се противопостави. Ако не се постигне взаимно съгласие и една от страните сама започне война, другата се задължава да спазва неутралитет, а при намеса на трета държава в подкрепа на Османската империя – да мобилизира и да се притече на помощ на своята съюзница.

Член 2 от анекса урежда териториалните придобивки. Според него на България се признава правото над земите на изток от Родопите и р. Струма, а на Сърбия – на север и запад от Шар планина. Територията между Шар планина, Родопи, Егейско море и Охридското езеро, ако двете държави преценят, че не може да получи автономия, ще бъде поделена. Сърбия приема да не претендира за земите отгатък линията, означена на приложената карта – връх Голем на българо-турската граница в югозападна посока до Охридското езеро между градовете Охрид и Струга. България се ангажира да приеме тази линия като граница между двете държави, ако такава бъде волята на върховния арбитър. Следователно територията на север от линията, включваща градовете Скопие, Кичево, Куманово, Тетово, Дебър и Гостивар, се приема като „спорна зона“, макар че това определение не се споменава в приложението¹⁶.

Надеждите на българската дипломация са, че император Николай II може да определи и друга линия, поне да спази обещанието си за гр. Струга. Чл. 4 разпростира руския арбитраж върху всички недоразумения, възникнали при тълкуването или изпълнението на договора. Това прави споразумението несигурен документ и отваря вратичка за бъдещи сблъсквания. Всъщност въвеждането на арбитража означава, че договорът не разрешава, а временно замразява противоречията между двете държави. Създаден с оглед на военни действия, той не е равностоен на трайно сближение и затова крие повече опасности, отколкото предимства. Малко по-късно (29 април 1912 г.) е подписана и предвидената военна конвенция, върху която рефлектират несъвършенствата на договора.

След като постига споразумение със Сърбия, българската дипломация може да обърне внимание на Гърция, Румъния и Черна гора. От Атина отдавна показват желание за разбирателство, което не може да се пренебрегне. В

София нямат високо мнение за гръцките въоръжени сили, но знаят за гръцките аспирации спрямо Южна Македония. При една война с Османската империя Гърция нямало да остане безучастна, а това прави предварителното споразумение наложително. В края на февруари в София започват преговори между Гешов и Панас. Те вървят бавно, тъй като са съпроводени с усилия за помирение между Патриаршията и Екзархията. Целта на кабинета Гешов е чрез премахване на схизмата да се спомогне за сближение между гръцкото и българското население в империята, следователно за укрепване и усиляване на българския елемент.

От страна на Патриаршията поставят условие Българската църква да няма седалище в Цариград. В крайна сметка и двете страни стигат до извода, че политическото споразумение трябва да предшества разбирателството между Църквите. Гръцкото правителство обаче не бърза да изпрати своя проект за договор, защото се бои, че претенциите му в Македония могат да отблъснат българските управляващи среди от желаниия съюз. През това време от София правят безрезултатни опити да спечелят съчувствието на Румъния в случай на военни действия срещу Османската империя.

Напрежението на Балканите расте, а опасенията от разпростиране на Итало-турската война като че ли се оправдават. За да принуди Цариград да капитулира, Италия организира морска демонстрация при входа на Дарданелите. В отговор Портата прави минни заграждения и затваря протока. Застрашени са търговските интереси на много държави, включително българските. Официозът „Мир“ предупреждава, че България не може да гледа хладнокръвно на едно по-продължително затваряне на Дарданелите, което ще нанесе щети на нейната търговия. Под дипломатическия натиск на Великите сили османското правителство е принудено да вдигне минната преграда. Но на 21 април италианските войски окупираат Додеканезките острови, с което стъпват в района на Бяло море. По същото време отново пламва нестихващото албанско въстание за национално освобождение.

Балканската дипломация заработва на повишени обороти. В София, Белград и Атина се опасяват, че Турция може да отстъпи и да сключи мир с Италия. Тогава тя щяла да бъде с развързани ръце на Балканите. На 14 април Панас връчва на Гешов проект, в който не се споменава за автономия на Македония и Одринско, нито даже за правата, гарантирани от международните договори на християните в Европейска Турция. Това се очаква при известните аспирации на Гърция към Южна Македония. Гешов отхвърля текста и настоява в него да се включи на първо място съгласие да се иска административна автономия на Македония и Одринско. От Атина идва твърд отказ. Тогава българският външен министър прави отстъпка, като иска в договора да се отбележи поне задължението на двете страни да се борят за правата на своите сънародници, произтичащи от международните договори. Без това той няма да подпише договора. Оказва се, че за Гърция е неприемливо прилагането на чл. 23 от Берлинския договор¹⁷. Този сигурен сигнал за безапелационни териториални претенции на Атина е пренебрегнат от българската дипломация.

17. История на България в три тома. Том III

Докато Панас снове между гръцката легация и кабинета на министър-председателя, председателят на Народното събрание д-р Ст. Данев стяга куфарите за Русия. На 21 април 1912 г. той потегля за Ялта, натоварен с мисия да представи сръбско-българския съюзен договор на император Николай II и да получи официалното му съгласие да бъде върховен арбитър. По-точно главната му цел е да спечели Русия в полза на въоръжена разправа с Турция. Данев се придружава от генерал-майор П. Марков, адютант на царя, подполковник Ив. Луков, началник-щаб на I-ва Софийска дивизия, и М. Милчев, началник на протокола в Министерството на външните работи. Официално е разпространено, че българската делегация отива да връчи на императора покана за участие в освещаването на храма „Ал. Невски“, издигнат в памет на загиналите за освобождението на България.

След сключване на сръбско-българския съюз усилията на Русия се насочват към въздържане на двете държави от въоръжени действия. Едновременно с това антантската дипломатия активно работи за приключване на Итало-турската война, което ще предпази Балканите от усложнения. На увещанията на Данев, че моментът „е най-сгоден да се ликвидира поне отчасти с Източния въпрос“, руският външен министър Сазонов отговаря със строги предупреждения против всяко предизвикателство спрямо Русия. Той категорично заявява, че Русия няма да се намеси в помощ на съюзниците, защото както тя, така и Англия и Франция не желаят всеобща война. Според него България трябва да внимава да не бъде подведена от Гърция, която непрекъснато има недоразумения с Турция заради остров Крит. А също така да се пази от Румъния, която не може да се накара със сила да пази неутралитет. Относно бъдещите граници на България на Данев е заявено, че „Одринският вилает не влизал в пределите на Санстефанска България и че освен това в случай на осъществяване на българските национални вжделения Одрин ще загуби своето сегашно значение на турски форпост, тъй като сама Турция ще се превърне в държава с второстепенно значение“¹⁸.

На 16 май 1912 г. в София се подписва договор за отбранителен съюз между България и Гърция за срок от три години. Съгласно българското искане в него се изтъква необходимостта от зачитане на правата, произтичащи от международните договори. Член 1 предвижда взаимно задължение за помощ не само в случай на нападение, но и при систематично нарушение на правата на поробените сънародници. Следователно договорът лесно можел да се превърне в нападателен. Според чл. 2 двете държави трябва да повлияят за мирно съжителство между гърци и българи с оглед съвместните им усилия да получат права от Високата порта¹⁹.

Договорът не предвижда териториално разграничение в Македония. В спомените си Гешов обяснява това с липса на време за подобно споразумяване. Всъщност двете държави умишлено избягват поставянето на въпроса, който би затруднил сключването на съюза. Гръцкото правителство не крие претенциите си за Южна Македония и Солун, а българското се надява, че в случай на война България ще успее да се наложи с военната си сила и да реши

спора в своя полза. Този подход внася елемент на хазартност в българската външна политика. Ясните и точни уговорки и ангажменти са заменени с предположения и надежди, при което се подценяват гръцката политическа ловкост и военна сила. Заедно с това сключеният съюз е много повече в полза на Гърция, защото в декларация, приложена към договора, се предвижда „благогласен неутралитет“ на България в случай на сблъсък по критския въпрос.

На 19 юли нов атентат в Македония предизвиква клане над българското население в Кочани. Нищо не е в състояние да спре общественото възмущение в страната. Опозиционната преса обвинява правителството в бездействие и настоява за разправа с Турция. Вестник „Пряпорец“ нарича Кочани „нов Батак в тепловния живот на нашите сънародници“, а С. Радев пише във „Воля“: „Македонският въпрос няма да се реши при днешните условия с блъф от страна на България, нито с бомби от страна на комитите. Той може да бъде разрешен само с българско оръжие“²⁰. Правителството отдавна е узряло за тази мисъл, но все още не е завършена дипломатическата и военната подготовка за решителни действия. До този момент то трябва да се въздържа от всяка заплаха, която би принудила Турция да вземе бързи мерки и на първо място, да подпише мир с Италия. Затова Гешов се ограничава с протест пред турското правителство и нарежда да бъде смекчен тонът в двата официоза – „Мир“ и „България“.

В разгара на лятото австро-унгарската дипломатия демонстрира своята заинтересованост от положението на Балканите. На 1 август 1912 г. граф Берхтолд излиза с инициатива Великите сили да обсъдят положението в района и да вземат мерки за предотвратяване на войната. Предложението е в твърде обща форма и препоръчва прогресивна децентрализация на Османската империя. Поставяйки балканския въпрос на дискусия, Австро-Унгария иска да изझे от ръцете на Русия ръководната роля в работите на Балканите²¹. Макар че желае да се избегне войната, виенската дипломатия подготвя възможности да се възползва от нея както в случай на разпадане на Османската империя чрез приятелството си с България и Румъния и засилване на позициите си в Албания, така и при турска победа, което би довело до намеса на Великите сили и отслабване на балканските християнски държави.

На 13 август в двореца „Царска Бистрица“ се свиква коронен съвет под ръководството на царя и с участието на Гешов, Данев, Теодоров и ген. Никифоров, на който е решено да се сключи тайно устно споразумение с Черна гора. Според него двете държави допълнително определят датата на акцията, Черна гора трябва да извади 40 000-на войска, а България да ѝ се притече на помощ един месец след откриване на военните действия. Със сключване на споразумението е натоварен дипломатическият представител в Цетине Н. Колушев. Черногорският крал приема условията, но настоява за парична помощ. Финансовите затруднения на неговата страна са известни и затова правителството на Гешов обещава след започване на бойните действия да отпусне средства за нуждите на войската²². Така България постига разбирателство и с най-малката, но най-войнствено настроена държава на Балканите. Под-

готовката за действия срещу Османската империя продължава – преговаря се за подписване на военна конвенция с Гърция, обсъжда се началото и поводът за координирана акция на съюзниците.

Инициативата на Берхтолд не успява да обедини Великите сили. Противоречивостта и взаимното преплитане на интересите на държавите от двата военно-политически блока и вътре в тях им пречат да съгласуват усилията си за предотвратяване на конфликта на Балканския полуостров. По-активна дипломатическа дейност развиват Франция и Русия, които се опитват да охладят войнственото настроение в София, Белград и Атина, и да внушат отстъпчивост в Цариград. Англия също не одобрява войната, но е по-въздържана. Тя отказва да упражни натиск върху Турция, защото се страхува да не я отблъсне и да предизвика недоволството на мюсюлманския свят в своите колонии²³. Германия, тясно ангажирана с военната подготовка и превъоръжаването на турската армия, демонстрира незаинтересованост. Италия пък се възползва от раздвижването на балканските страни, за да приключи в своя полза проточилата се цяла година война. В Лозана започват италианско-турски преговори за мир.

На 16 септември Турция обявява обща мобилизация. В отговор на 17 септември в България и нейните съюзници също започва мобилизация – сигурен белег за предстояща война. Обявяването на мобилизацията е посрещнато с одобрение и възторг от българската общественост. В София и в много градове на страната се организират демонстрации и митинги, които се превръщат в народни тържества. Войниците се явяват в повиквателните пунктове, придружени от своите роднини, които ги изпращат с цветя и народни танци. Изпълнена с надежди за близкото освобождение на поробен край, многобройната македоно-одринска емиграция създава доброволчески отряди. По улиците на София преминава въоръжено шествие на студенти, водени от своите професори. Поети, художници, учени и актьори приветстват началото на освободителното дело. България преживява дни на невиджан патриотичен подем, останал неповторим в новата българска история.

От 22 до 24 септември 1912 г. в София се свиква извънредна сесия на XV ОНС, което трябва да се произнесе по обявената мобилизация и въвеждането на военно положение. В речта си пред народните представители министър-председателят нарича Балканския съюз „епохално дело и историческо събитие“, от което ще се черпят „сили и дързост за тежката задача“, за „да се пукне зората на една нова ера в Балканския полуостров“. Водачите на опозиционните партии подкрепят решението да се воюва, но не са запознати с тайната договореност между България и Сърбия. Единствено депутатът на широките социалисти Янко Сакъзов заявява, че не са изчерпани всички мирни средства за решаване на македонския въпрос и предупреждава за опасността от евентуален разкол между съюзниците. Неговият глас, както и антивоенната пропаганда на БРСДП (т.с.) не могат да бъдат чути поради ограниченото им влияние в обществото.

Народните представители гласуват на финансовия министър правото

да съкращава някои държавни разходи, да прави удържки от заплатите на чиновниците, да увеличава военния данък. От своя страна правителството взема специални мерки предвид новите условия – спрени са всички строежи, намалени са веществените разходи в държавните ведомства, забранен е износът на зърнени храни, брашно, фуражи и др.

Оттук насетне събитията са непредотвратими. На 25 септември Черна гора скъсва дипломатическите си отношения с Османската империя и ѝ обявява война. На 27 септември вечерта посланиците на Великите сили в Цариград връчват колективна нота на великия везир. В нея се настоява турското правителство да въведе предвидените в чл. 23 на Берлинския договор и законопроект от 1880 г. реформи в Европейска Турция, които ще бъдат в интерес на християнското население „без да се нарушава териториалната цялост на империята“. Нотата е в доброжелателен тон, като Портата не се задължава да отговори. А в Цариград не бързат, защото и тук войнствените настроения достигат висок градус. Отстъпили пред Италия, турските управляващи среди планират реванш чрез погром на балканските държави.

На 30 септември 1912 г. България, Сърбия и Гърция връчват колективна нота на Високата порта, в която се настоява за незабавно въвеждане на конкретни реформи, предвиждащи: „административна автономия на областите, генерал-губернатори белгийци или швейцарци, изборни областни събрания, жандармерия, свобода на образованието и местна милиция“. Прилагането на реформите трябва да се извърши от висш съвет при великия везир с участие на християни и под надзора на посланиците на Великите сили и представители на съюзниците. Портата се призовава да приеме преобразуванията, да ги извърши в шестмесечен срок и да отмени обявената мобилизация. В приложената към нотата обяснителна записка се посочват по-обстойно исканите реформи и начините на тяхното гарантиране²⁴.

Жребият е хвърлен, защото както в балканските столици, така и в Европа никой не очаква благоприятен отговор от Цариград. Изграденият с толкова усилия и жертви от българска страна Балкански съюз влиза в действие – за добро или за зло.

§ 2. ПОБЕДНИЯТ МАРШ НА БЪЛГАРСКИТЕ ВОЙСКИ

През есента на 1912 г., сплотени в съюз, балканските държави сами се заемат да разрежат заплетения възел на Източния въпрос. Изминали са 34 години от конгреса в Берлин, когато Великите сили се разпореждат със съдбата на Балканите. Неуспешните реформени експерименти от края на миналия и началото на XX в. изчерпват кредита на доверие към Европа. Големите държави не налагат подобряване на положението на поробеното християнско население и не бързат да ликвидират османското владичество на полуострова. Те продължават да си оспорват ролята на пазител на турския интегритет, но вече не са така единни, както през 1878 г. Съществуването на двата

военно-политически блока подтиква към създаване на балканска лига с претенцията да установи нов ред на полуострова. Предизвикателството е както срещу Османската империя, така и срещу Великите сили, свикнали да се разпореждат с малките държави и да решават съдбата им в зависимост от своите стратегически интереси.

Нотата на балканските съюзници предизвиква очакваната верижна реакция – на 2 октомври в Лозана Италия и Турция сключват мир, на 3 октомври Портата обявява, че нотата „не заслужава отговор“, и скъсва дипломатическите отношения с България и Сърбия, а на следващия ден предупреждава, че „мирът между България и Турция не може повече да се задържи“. На 5 октомври България и нейните съюзници обявяват война на Османската империя. По това време е завършило съсредоточаването на българските действащи войски, улеснено от добрата военна организация и всенародния порив в името на свободата на изстрадалите и потиснатите сънародници. Под знамената застават както официално призованите, така и доброволци от всички български краища. България изкарва на фронтовата линия войска от 606 636 бойци, Сърбия – 190 000, а Гърция – 120 000.

Впрочем, и според сключените военни конвенции българското правителство се задължава да участва с по-големи военни сили от своите съюзници. То поема главния удар на турските сили в Тракийския оперативен театър, където щял да се реши изходът на войната. На Западния фронт, в отдалечената от османския център Македония, трябва да действат сръбските и гръцките войски, и само едно българско подразделение – Седма Рилска дивизия, при това подчинена на сръбското командване. По-малки български части трябва да настъпят през Родопите в Беломорска Тракия. По този начин по-слабите Сърбия и Гърция получават безспорни преимущества, докато по-силната България е поставена в неизгодно положение както във военно, така и в политическо отношение. В навечерието на военните действия Гешов прави постъпки пред Белград, след като се осигури успехът в Македония, да се изпратят 2–3 сръбски дивизии в Одринска Тракия в подкрепа на българските войски. Пашич с охота се отзовава, виждайки в това допълнително искане повод за ревизия впоследствие на договора.

Първите десетина дни от войната са изпълнени с впечатляващи новини за победи на българските войски на Тракийския фронт. Изуменият свят научава, че реформираната и по-многочислена турска войска отстъпва под натиска на българите. След ожесточени боеве при селата Гечкенли, Селиолу, Ескиполос, Петра, Ерклер и Раклица българските войски наближават укрепения Лозенград. На 11 октомври те влизат в изоставения от противниците град. Това е първата голяма победа на съюзниците във войната. „Вчерашната наша Лозенградска победа – телеграфира Гешов до дипломатическия представител в Лондон М. Маджаров, – ако даде Господ да се последва от други – отваря нови хоризонти за нашите действия“²⁵.

Оптимизмът на министър-председателя се оправдава – на 18 октомври българските войски превземат укрепената линия Бунархисар–Люлебургаз и

принуждават противниковата войска към паническо отстъпление. Докато в Тракия се водят най-важните за изхода на войната боеве, гръцката войска се устремява към Солун, а сръбската воюва срещу турската Вардарска дивизия в Македония, решително подпомагана от българските чети на ВМОРО. С победи е съпроводен бойният път на българските войскове отряди в Родопите и Западна Тракия, както и на Седма Рилска дивизия по долината на р. Струма.

След избухване на войната правителството става до голяма степен зависимо от развоя на военните действия. Сега то трябва да се съобразява и с мнението на военните – главно заместник-главнокомандващия ген. Михаил Савов и началника на Генералния щаб ген. Иван Фичев. По-сложни стават и взаимоотношенията с цар Фердинанд, който се вживява в ролята на главнокомандващ и предпочита да се налага на правителството, вместо да обсъжда с него външнополитическите действия. Тайната териториална договореност със Сърбия, неизвестна на българската общественост, прави кабинета Гешов твърде уязвим в бъдеще и не може да не се отрази върху действията му в момента. Връзката правителство – цар и военачалници се осъществява от председателя на Народното събрание Данев, изпратен при Главната квартира в Стара Загора.

В условията на войната пред българската дипломация стоят две задачи: да поддържа връзките със съюзниците в духа на сключените договори и да осигури намесата на Великите сили за по-бързо приключване на войната при промяна на статуквото. Отначало втората задача в по-голяма степен ангажира вниманието на Гешов, който се страхува от затягане на военните действия и изтощаване на съюзниците. Още повече, че същите опасения изпитва и началникът на щаба на войската. Но за да се предизвика намесата на Великите сили е нужна решителна победа над турската войска. Затова от София настояват пред главния щаб за бързи и успешни действия срещу противника. Първите победи внасят успокоение и увереност, че Европа ще отстъпи пред реалностите на войната. На 13 октомври Салабашев докладва от Виена: „Сега никой не говори вече за статуквото“²⁶. Промяна в настроението се забелязва и в другите европейски столици, но Великите сили не бързат да напуснат удобната за всички тях позиция на ненамеса в балканските работи.

Пробивът при Бунархисар–Люлебургаз показва решителното надмощие на българската войска и на балканските съюзници. Той дава основание на българската дипломация да направи конкретни сондажи за бъдещите териториални промени на Балканите. В Лондон и Париж се изказват благосклонно, че „плодовете на нашите победи не могли да ни бъдат отнети“, както отбелязва на 21 октомври в дневника си министър Абрашев²⁷. Позицията на най-заинтересуваната от положението на полуострова Австро-Унгария е двусмислена и създава безпокойства. Защото виенската дипломация застава зад искането на Румъния да получи територии в Добруджа по линията Силистра–Балчик.

За съжаление не само северната съседка заявява открити претенции. Още в началото на военните действия гръцкият външен министър Л. Коромилас предлага двете страни да се споразумеят за бъдещата си обща граница. Макар

че не казва нищо конкретно, той дава да се разбере, че претенциите на Гърция се простират до Вардар и Солун включително. Гешов отговаря, че би желал да види гръцки проект за разпределение на освободените територии. Вместо това той научава, че гръцките войски са насочени към Солун и могат да влязат там преди българските. Предвиждайки политическия ефект от такъв развой на военните действия, министър-председателят се обръща към Главната квартира с молба за форсиране действията на Седма Рилска дивизия.

Започва неравносътна надпревара, при която гръцките войски не само че не срещат сериозна съпротива, но и са подпомагани от сръбска страна, докато българското подразделение с бой си пробива път. На 21 октомври Коромилас запознава пълномощния министър П. Хаджимишев със своя проект, според който общата граница започва западно от Кавала, минава по планините Боздаг и Беласица, през Демиркапия и Крушево стига до Охридското езеро и излиза на Адриатическо море под Авлона. Тези прекомерни претенции се оправдават с обстоятелството, че България щяла да получи цяла Тракия. Става ясно, че Гърция се стреми към териториално нарастване, без да се интересува от етнически или исторически права.

„Коромилас – заявява Гешов на Панас – е турил динамитен патрон под съюза, за да го вдигне на въздуха“²⁸. Тази спонтанна констатация е вярна, но тя издава безпомощност. Защото едва сега трябва да се мисли за „изненади“ от гръцка страна, вместо те да се предвидят още при сключването на съюза между двете страни. Българският министър на външните работи отхвърля проекта и предлага за база на разграничаването принципа на съразмерността – числеността на войската, дадените жертви и произхода на населението в оспорваната Югозападна Македония. Той напомня, че изходът на войната зависи главно от българските победи. Аргументите са справедливи, но как би могло да се наложат на Гърция? В момента Министерският съвет няма отговор на този въпрос, но решава да не се отстъпва от санстефанската граница в Македония с включване на Солун и остров Тасос²⁹.

Както по време на преговорите за сключване на Балканския съюз, така и сега България е страната, от която всички искат териториални отстъпки. В условията на войната обаче тя е поставена в по-затруднено положение. Пое-ло тежестта да се справи с един силен противник, царството е уязвимо, докато неговите съюзници – облекчени и с развързани ръце. В такъв случай как е трябвало да се действа, за да се защитят легитимните права на страната? Това е най-сложната задача пред българската дипломация в 35-годишната ѝ история. За съжаление в нейното решаване се намесват много хора – покрай отговорните за външната политика министър Гешов и цар Фердинанд, и председателят на парламента Ст. Данев, и останалите министри.

След претърпените поражения, главно на Тракийския фронт, на 22 октомври Високата порта се обръща към Великите сили за посредничество с оглед преустановяване на военните действия. Новият велик везир Кямил паша се надява на съдействие от страна на държавите от Съглашението. В София научават за турските постъпки още същия ден. В Министерския съвет

започват обсъждания за линията, която трябва да се следва. Пристигналият от Главната квартира Ст. Данев предлага да се потърси съдействието на Виена срещу румънските претенции. Гешов мисли, че не трябва да се бърза с отговора до румънците, но царят и останалите министри не споделят нуждата от предпазливост. В крайна сметка, Министерският съвет решава, че след като Турция се е обърнала към силите за посредничество за сключване на мир, България също може да потърси тяхното съдействие. Така би се предотвратило продължаването на изтощителната война, а възстановяването на статуквото вече е невъзможно. Първата стъпка в тази насока е неофициалната мисия на Данев.

Председателят на Народното събрание заминава за Австро-Унгария, за да търси помощта на Балпац срещу претенциите на Румъния. На 28 октомври той е приет от граф Берхтолд в Будапеща. В същия ден българските и гръцките войски едновременно влизат в Солун. Без да уведоми своите съюзници, предишния ден гръцкият главнокомандващ сключва споразумение с Тахсин паша за опразване на града. Сепаративната сделка показва намерения, които впрочем Атина открито афишира. Светът веднага научава, че гръцката войска е освободила „гръцкия град Солун“.

Това е последната вест от Балканите, когато започва срещата между Данев и Берхтолд. Разговорът се върти около разпределянето на европейското наследство на Османската империя между балканските съюзници. Австроунгарският външен министър не оспорва необходимостта да се ликвидира турското владичество на полуострова, но казва, че не знае как трябва да се постъпи, за да се прекрати войната. Той проявява по-специален интерес за съдбата на Цариград, но Данев уверява, че „няма български държавник, който сериозно да ламти за Цариград“³⁰. Той заявява, че българският народ води война „предимно за освобождение на Македония“. Това дава повод на неговия събеседник да подхвърли, че Македония е заета от сръбските войски, а гръцките войски са изпреварили българските в Солун. Очевидно във Виена вече съзират очертаващите се противоречия между съюзниците и недвусмислено ги подсказват на българската дипломация.

По-нататък австроунгарският външен министър настоява България да се споразумее с Румъния. Само в такъв случай тя би могла да разчита на подкрепа от страна на двуединната монархия. Аргументите на Данев, че Румъния не е балканска страна, че тя е останала „зрителка“ на тежката война и затова няма право на обезщетение, минават покрай ушите на виенските държавници. По същото време и Сазонов смята, че България трябва да отстъпи на Румъния „един малък къс поне“, след като ще присъедини Одрин, а може би и Солун³¹. Единодушието на двете съперничи си на Балканите велики сили има своето обяснение – Австро-Унгария иска да отклони Румъния от Трансилвания, а Русия – да я отклони от Бесарабия. То показва, че от тези държави България няма да получи подкрепа на твърдата си позиция спрямо своята северна съседка.

Великите сили разменят мисли по турската молба за посредничество,

но българското настъпление продължава. По разкаляни пътища и пресечена местност, в дъжд и мрак войските приближават Чаталджа, а Одринската крепост е обхваната в железен обръч. Българските войници с героизъм понасят негодите на войната, а в цялата страна с трепет очакват новините от фронта. Вдъхновен от победния поход за освобождение на поробените сънародници, народният поет Ив. Вазов написва новия текст на популярния марш „Шуми Марица“. В същото време гръцките войски настъпват в Епир и обсаждат Янина, а черногорските войски блокират Шкодра.

Още на 27 октомври Високата порта прави сондаж за преки преговори с балканските съюзници, а три дни по-късно в София се получава писмо от Кямил паша до цар Фердинанд с предложение да се сключи примирие и да се открият преговори за мирен договор. Министерският съвет решава, че трябва да приеме възможността за прекратяване на войната, тъй като отчита състоянието на войските – умората, настъпилия студ и най-вече пламналата холера. Фердинанд обаче не е на това мнение. Замаян от успехите на българското оръжие и от бляна да влезе в Цариград, царят нарежда правителството да не предприема никакви постъпки по молбата на Кямил паша³². В ръководството на българската дипломация започват разногласия, които имат неблагоприятно отражение върху нейните действия. И нещо по-лошо – Фердинанд все повече се налага, а Гешов все по-трудно отстоява собствената си позиция.

Докато в София умуват как да склонят царя, а в Главната квартира обмислят по-нататъшните военни действия, Великите сили най-после се заемат с предложената им роля. На 1 ноември пълномощните министри в София официално запитват Гешов дали България ще приеме посредничеството на европейските държави и при какви условия. При тази намеса цар Фердинанд е принуден да прояви гъвкавост. Още същия ден той телеграфира на своя пръв министър да уведоми съюзниците за предложението на Кямил паша и да поиска от Портата условията на турското правителство. Получил „карт бланш“, Гешов веднага се свързва с Белград, Атина и Цетине, като иска да му бъдат съобщени условията на съюзниците за сключване на примирие. Уточнени са и българските условия – турските войски да се изтеглят от Чаталджанската позиция, която да се заеме от българските войски; по време на примирието Портата да не усилва своите войски; Одринската крепост и нейният гарнизон да се предадат. Без много да бързат, съюзниците все пак дават съгласието си да се подпише примирие, като условията на Черна гора са предаване на Шкодра, на Сърбия – на Дебър и Драч, на Гърция – беломорските острови и Янина. Сега вече България може да се обърне към Кямил паша от името на Балканския съюз.

Действията на дипломатията за сключване на примирие са минирани от Главната квартира, която тайно от правителството подготвя атака на Чаталджанската позиция. Атаката започва на 4 ноември, но след тежки двудневни сражения и големи загуби завършва с несполука. На 6 ноември българските войски се оттеглят на старите позиции. Още на 5 ноември обаче цар Фердинанд форсира Гешов да влезе в контакт с Кямил паша. Доскоро напористите

военачалници са принудени да признаят незавидното положение на армията и настояват за „незабавно спиране на военните действия по дипломатически ред“³³. Ролите се разменят и на предна линия отново излиза дипломатията, но вече при по-неблагоприятна обстановка. Условията за примирие са съобщени на Кямил паша чрез руския посланик в Цариград Гирс. Но след боя при Чаталджа настроението на турските управляващи среди е променено. Въпреки натиска на руската дипломация отговорът се бави, а българските условия се окачествяват като неприемливи³⁴.

Най-после на 12 ноември в залива Бююкчекмедже се събират специално назначените делегати от двете страни. Следващите заседания се провеждат във вагон-салона на Източните железници, докаран до железопътния мост пред гр. Чаталджа. По това време българските войски успяват да овладеят Западна Тракия и така да осигурят тила на частите в Източна Тракия. За да укрепи силите на Чаталджа, Главното командване изтегля Седма Рилска дивизия от Солун. Едва след намесата на Гешов в града са оставени две дружини, но те не могат да противостоят на по-многобройните гръцки части.

Преговорите за сключване на примирие вървят мъчително. Турските делегати отхвърлят не само предварителните условия на съюзниците, но и минималните български искания – турците да запазят Чаталджанската позиция, да отстъпят Одрин, чийто гарнизон да се изтегли с оръжието си, а българските войски да се оттеглят на линията Родосто–Чорлу–Сарай–Мидия. Те излизат с контрапроект, според който армиите остават на заеманите позиции и веднага започват преговори за мир. Напразно българските делегати се мъчат да издействат прокарване на влакове с храни през Одрин. Усложнения създава и пристигналият със закъснение гръцки делегат Панас. Той иска да се предаде Янина, да се запази блокадата на Егейско море до сключване на мира и да се върнат задържаните от турците гръцки кораби. Първото условие е категорично отблъснато от турските делегати, поради което Панас напуска заседанията.

Прозряло, че Гърция умишлено протака преговорите, българското правителство решава да сключи примирието без своята съюзница. Споразумението се подписва на 20 ноември 1912 г. То предвижда примирие между България, Сърбия и Черна гора, от една страна, и Турция, от друга страна, което ще трае, докато се водят преговорите за мир. Самите преговори трябва да почнат след 10 дни в Лондон. Примирието веднага влиза в сила и евентуалното му денонсиране от някоя от страните трябва да стане четири дни преди подновяване на неприятелските действия. Войските остават на заеманите позиции, а Турция се задължава да вдигне блокадата на черноморското крайбрежие и да пропуска минаване на български военни влакове през одринския крепостен район.

Сключване на примирие с Османската империя е предимство за България при трудното положение на войската и надигащата се заплаха от страна на съюзниците и Румъния. Гешов успява да се наложи въпреки роптанията на царя и някои от военните, и липсата на единство между политиките, всеки от

които има своя рецепта за българската тактика. Н. Геннадиев препоръчва да се сключи „мир без Одрин“ и да се обърне внимание на Македония, Д. Ризов – да се действа безкомпромисно, „ако трябва да се воюва с Гърция“, С. С. Бобчев – споразумение с Румъния и „поразчистване сметките“ със съюзниците, особено с гърците³⁵. Според Гешов българската дипломация трябва да действа преди всичко за прекратяване на войната, а след това да се заеме с уреждане на нововъзникналите затруднения. В противен случай страната ще бъде изправена срещу много фронтове и колкото по-изтощена бъде, толкова по-агресивни ще станат нейните съседи. Затова министър-председателят издига формулата: първо мир – после дележ.

Българската делегация на конференцията за мир в Лондон е в състав: д-р Ст. Данев, дипломатическият представител М. Маджаров, ген. Паприков, полк. Жостов, проф. М. Поповилиев, Ст. Чапрашиков и М. Милчев. Турската делегация се ръководи от министър Мустафа Решид паша, сръбската – от министър-председателя Ст. Новакович, черногорската – от Миошкович, и гръцката – от министър-председателя Е. Венизелос. На път за Лондон на 26 ноември Данев спира в Букурещ със задача да проучи румънските искания. Тук той се среща с крал Карол I, министър-председателя Майореску, министъра на вътрешните работи Йонеску, политика Й. Братиану. На българския представител е оказан любезен прием, но не му е спестено искането за териториална отстъпка до линията Силистра–Балчик срещу румънския неутралитет³⁶.

Следващата спирка на Данев е Виена. В среща с граф Берхтолд българският пратеник моли за подкрепата на Австро-Унгария, като подчертава, че България държи за Одрин и Солун. Той напразно настоява да се даде на Сърбия излаз на Адриатическо море, за да се намалят претенциите ѝ в Македония. На 29 ноември председателят на Народното събрание е вече в Берлин. Тук са по-благосклонни към България, но канцлерът Кидерлен-Вехтер препоръчва споразумения с Румъния. Заедно с това той обещава да внуши на Високата порта необходимостта по-бързо да се сключи мирът. На 2 декември Данев отскача от Лондон до Париж, за да действа пред Раймонд Поанкаре в полза на каузата на съюзниците. Тук той разбира, че Франция знае за сръбските и гръцките претенции и препоръчва укрепване на Балканския съюз. Преведено на ясен език, това означавало България да направи жертви. Данев отново декларира българската позиция – да не се повдига въпросът за дележа между съюзниците, докато се водят преговорите за мир³⁷.

Конференцията е открита на 3 декември 1912 г. в двореца „Сейнт Джеймс“ със слово на английския външен министър Едуард Грей. Първото заседание има тържествен характер и се взема само едно решение – председателското място последователно да се заема от отделните страни по азбучен ред. Деловата работа започва на следващия ден при твърде нерадостни изгледи. От предварителните сондажи става ясно, че Портата няма намерение да отстъпи Одрин. Откритата пък на 4 декември в Лондон посланическа конференция взема решение да се осигури „достатъчен хинтерланд“ на Цариград и цялото крайбрежие на Мраморно море.

В действията на българската дипломация отново има разминаване – правителството приема линията Мидия–Енос, а царят и военните настояват за Мидия–Родосто. Българските дипломати правят постъпки за остров Тасос, а царят действа Великите сили да му направят „подарък“ под формата на остров Самотраки. С благословията на Фердинанд и без да бъде уведомен Гешов, на 10 декември К. Хаджикалчов заминава за Цариград, натоварен да склони своя стар познайник Кямил паша да бъде сключен мир. Тайната мисия едва ли се приема сериозно от турските управляващи среди. По-скоро тя се използва за злепоставяне на България пред съюзниците, руската дипломация и Европа. Наистина, „изпусната“ от турска страна, информацията бързо се разнася и има неблагоприятен отзвук.

Излиза, че зад гърба на официалната Лондонска конференция българската дипломация води сепаративни преговори с Турция. Налага се Гешов да дава обяснения и да прави официални опровержения, за да спаси престижа на страната. В тази сложна обстановка той действа като министър в конституционна държава – всяко решение се обсъжда и гласува от целия Министерски съвет. В дневника си министър Абрашев отбелязва: „Има от какво да се завие свят на Гешов и на неговите другари: предстоящо прекъсване на преговорите в Лондон, бутафорските мисии на Кочо х. Калчов в Цариград, разбойническата просия на Румъния, претенциите и на гърци, и на сърби, защото всъщност те свършили работата, а отгоре на всичко туй като капак или като венец едно „Главно командване“ или Щаб, който всеки 24 часа различно гледа на армията: тя ту е небоеспособна, ту гори от нетърпение да подгони турците към Цариград...“³⁸

В това време в Лондон се провеждат безплодни заседания, които подсказват, че преговорите буксуват. На 10 декември Данев внася предложение на съюзниците, в което се иска отстъпване на всички османски територии на запад от линията Мидия–Родосто и на островите в Егейско море, границите на Албания да се определят допълнително, империята да се откаже от всичките си права върху Крит при уредбата на неговата автономия.

Турската делегация отхвърля условията на съюзниците и на 15 декември внася свои контрапредложения. Според тях Одринският вилает остава в империята, а също и беломорските острови. Македония получава автономия и протестантски княз от неутрална държава, Албания е автономна област под върховенството на султана, съдбата на Крит да се реши между Силите и Портата. Делегатите отхвърлят това предложение, като напомнят на турските си колеги, че войната е променила положението на Балканите и Портата трябва да държи сметка за това. На 17 декември Решид паша се опитва да изключи Одрин от спорните въпроси, но Данев заплашва с подновяване на военните действия. В това време Главното командване планира атаката на Одринската крепост, а цар Фердинанд телеграфира до ръководителя на българската делегация: „Трябва да се тури край на тази комедия...“³⁹. Директивата на правителството обаче е да не се прекъсват преговорите.

Пазарлъците в двореца „Сейнт Джеймс“ продължават. Съюзните деле-

гати се опитват да притиснат представителите на Портата, като обявяват 24 декември за краен срок на своето търпение. Ако на този ден Турция не предложи отстъпването на Одрин, беломорските острови и Крит, преговорите ще бъдат прекъснати. Както се очаква, турските делегати се съгласяват само с искането за Крит и заседанията са преустановени. Сега е ред на Великите сили да се намесят, за да не се стигне до разтурване на конференцията. Европа е форсирана от опасността отново да пламне тлеещият балкански пожар. На 4 януари 1913 г. посланиците на Австро-Унгария, Англия, Франция, Русия, Германия и Италия в Цариград връчват на Портата колективна нота. Нотата започва с предупреждение, че едно подновяване на войната би застрашило столицата на империята и даже азиатските ѝ области. Турското правителство се призовава да съдейства за възстановяване на мира, като отстъпи Одрин на балканските съюзници и предостави Беломорските острови в разпореждане на Великите сили. В Цариград се раздвижват едва на 9 януари, когато султан Мехмед V нарежда да се свика Големият диван, за да се обсъди отговорът на колективната постъпка на силите. Решението е да се приеме нотата и да се сключи мир предвид незавидното военно, финансово и международно положение на империята.

На следващия ден вместо добрата вест светът научава за младотурски преврат в Цариград. Военният министър Назъм паша е застрелян, а Кямил паша е принуден да подаде оставка. Съставено е ново правителство с велик везир и министър на войната Махмуд Шевкет паша. Превратът ликвидира надеждите на българската дипломация за скорошен мир. Младотурското правителство печели време, като не дава никакъв отговор. По-нататъшното изчакване вече става опасно, защото може да нанесе непоправим удар върху престижа на страната. Това, което не се постига на дипломатическата маса, трябва да се извоюва на бойното поле. На 12 януари Гешов телеграфира на делегатите, че „ние не можем да чакаме безконечно“⁴⁰. Подновяването на военните действия не му е по сърце, но той трябва да отстъпи под натиска на цар Фердинанд и ген. Савов, и пред очевидната безизходица. На 16 януари съюзните делегати в Лондон връчват нота на Решид паша, с която се прекъсват преговорите.

Демонстрираното на Лондонската конференция единодушие между съюзниците отдавна е разядено на Балканите. Сърбия и Гърция трайно се установяват в заетите територии в Македония, подлагат на системно преследване българското население и даже услужливо си отстъпват градове, освободени от българските войски. Все по-често идват новини за конфликтни ситуации между български и гръцки части, Атина не се задоволява вече със Солун, а чертае нова граница в Югозападна Македония. Белград се жалва на висок глас, че не получава излаз на Адриатическо море, и иска части от „бесспорната“ зона. „В кралството – пише българският пълномощен министър в Сърбия Тошев – се усилваше течението да не се отстъпва никому нищо от завзетите в Македония земи“⁴¹. Главен вдъхновител на тази политика е руският дипломатически представител Хартвиг, действащ в повечето случаи в разрез с инструкциите на Сазонов.

С голям труд Гешов въздържа военните и съветва представителите на съюзните държави да запазят примирителен тон. Българската дипломация се стреми да успокоява страстите и да потулва очевидните разногласия, които биха взривили Балканския съюз. Повече от ясно е, че България не би могла да се бори на няколко фронта. В София преценяват, че докато се смаже турската съпротива, единственият възможен ход е да се отбиват претенциите на съседите и да се търси съдействието на Великите сили, най-вече на Русия.

Обръщът около България се затваря с открито заявените румънски претенции, придружени със заплахи за окупиране на част от Добруджа. Правителството упълномощава Данев да преговаря в Лондон с румънския пратеник Йонеску и едновременно с това да търси подкрепата на руската дипломация. По внушение на Сазонов то даже се съгласява на известна отстъпка: гарантиране на Северна Добруджа, събаряне на укрепленията около Силистра, поправка на границата с предаване на 3-4 села на Румъния и гарантиране на църковно-училищните права на куцовласите в Македония. Намесата на руската дипломация не е достатъчно решителна, за да накара Букурещ да се задоволи с българската оферта. Напразно Гешов иска по-енергична подкрепа и защита. На Т. Теодоров, изпратен специално в Петербург в края на декември 1912 г., е заявено, че България не може да разчита на военната конвенция от 1902 г., а трябва да склони на по-голяма жертва⁴². Съдействието се изчерпва само със съвети за отстъпчивост, които никое българско правителство не би могло да приеме.

И така, в София остават на заетата вече позиция както по отношение на съюзниците, така и на Румъния. Но се чуват и други гласове – някои български дипломати подсказват компромис спрямо една от съседните държави, за да се предотврати съюзяването им срещу България. Хаджимишев предлага да се отстъпи на Гърция Солун срещу отказа ѝ от Югозападна Македония и така да се избегне споразумяването ѝ със Сърбия. По свой път Тошев стига до същото мнение, а Шопов смята, че мирът трябва да се сключи без Одрин, за да може да се вземе Солун.

Безспорно трудните обстоятелства налагат по-голяма гъвкавост, но в София не могат да преодолеят инерцията. Натискът на военните, импулсивните амбиции на царя и страхът от общественото мнение имат парализиращ ефект върху държавните мъже. Въпреки многобройните външни проблеми правителството отделя специално внимание и полага сериозни грижи за уредбата на новоосвободените български земи. В Македония и Тракия се създават военни губернаторства, които се нагърбват с административното устройство, стопанския живот, училищното дело и медицинското обслужване на населението. От България са изпратени добре подготвени чиновници, полицейски служители, лекари и учители, които да съдействат за нормализиране на живота. Новата администрация е инструктирана да зачита правата на всички жители, да се грижи за продоволствието и за опазване на културно-историческите паметници. В същото време сръбските и гръцките окупационни власти в Македония и Тракия провеждат брутална асимилаторска дейност⁴³.

Февруарският студ сковава не само войниците в окопите край Одрин и на Чатаджа, но и правителството. Вместо да използва затишieto на фронта за активни преговори, българската дипломация става все по-безпомощна. В Министерския съвет се обмисля освобождаването на някои представители в чужбина – „фаталния“ Ризов в Рим, лишения от такт Салабашев във Виена и лековерния Бобчев в Петербург. Провеждат се дълги обсъждания на нов курс, съобразен с военно-политическите реалности и възможности. Въпросът е да се изостави ли следваната до момента линия – първо мир, после дележ и подкрепа от страна на Русия, или да се направят някои жертви и да се преговаря с Австро-Унгария. До промяна на курса не се стига, а натискът на алчните съседи става неудържим. След кървави сражения между гръцки и български войски при гр. Нигрита и недвусмислени признаци за сръбско-гръцко разбирателство дипломатическият представител Колушев откровено констатира: „Балканският съюз е в предсмъртната си агония“⁴⁴.

В този момент румънските искания ескалират до линията Силистра–Балчик, после Тутракан–Балчик и временно затъмняват другите проблеми независимо от тревожните сигнали на ген. Хр. Хесапчев, български представител в Гръцката главна квартира в Солун, и на ген. Ст. Паприков от Сръбската главна квартира в Скопие. Постепенно инициативата се изплъзва от българските ръце и в добруджанския спор се намесват Великите сили. Държавите от двата блока са еднакво заинтересувани да не допуснат българо-румънски въоръжен конфликт, който би могъл да прерасне в европейска война, защото Румъния е съюзница на Тройния съюз, а България е стожерът на покровителствания от Съглашението Балкански съюз. Те се нагърбват с посредническа роля, като упражняват предварителен натиск върху София за териториални отстъпки, които да отговарят на румънските искания. Русия не прави изключение от другите сили, защото се надява да откъсне Букурещ от противниковата коалиция. Европейските държави бранят интересите си за сметка на малка България. Решено е в Петербург да се свика посланическа конференция, която да се заеме с уреждане на добруджанския въпрос.

Българското правителство приема посредничеството на „европейския концерт“, защото разбира, че не може да разчита на нияния подкрепа. Министрите са обхванати от песимистични настроения и „всички – свидетелства Абрашев – изглеждат примирени с изгубването на Силистра“⁴⁵. Данев отново е натоварен с тежката мисия да отстоява българските интереси срещу румънските домогвания и да иска намесата на Сазонов срещу претенциите на съюзниците. На 7 март той оставя потъналата в грижи София и потегля към руската столица.

Пропуските и неуспехите на българската дипломация могат да бъдат компенсирани само с нова решителна победа на бойното поле. Тя се налага и поради опита на Великите сили отново да посредничат за сключване на мир между съюзниците и Османската империя. Правителството на Гешов не отхвърля предложението на европейските държави, но знае, че Цариград ще спре да протака и ще приеме българските искания за тракийската граница

само след решителен военен натиск. Такова е преди всичко мнението на цар Фердинанд и помощник-главнокомандващия ген. Савов.

Дълго обмисляна и старателно подготвяна, атаката на Одринската крепост започва на 11 март 1913 г., а на 13 март „непристъпният“ град е превзет. Умелото съчетаване на артилерийския огън с пехотния шурм, на нощните атаки с бомбардировки от самолет е български принос в историята на военното изкуство. Командваната от ген. Никола Иванов Втора армия показва високо бойно майсторство, оценено от военните специалисти в цял свят. Величавият подвиг на българските войници издига международния престиж на страната и показва, че ключът на крайната победа на Балканския съюз се намира в София.

Българското правителство трябвало да оползотвори това преимущество, като прояви бързина, такт и умереност. На първо място се налагало да се реши спорът с Румъния, след това да се сключи мирът с Турция и накрая да се уредят отношенията със съюзниците. Именно така са степенувани задачите в София. Тактиката на кабинета обаче не е на висотата на съдбоносния за страната момент – липсва съгласуваност между действията на отделните дипломати и умение за правилна ориентация спрямо настроенията на европейските държави. Тя продължава да бъде подкопавана от цар Фердинанд с прекомерните му искания за излаз на Родосто и от ген. Савов с намеренията му да продължи военните действия на Галиполския полуостров⁴⁶.

Приближаването на българските войски към Дарданелите се приема в Европа като предизвикателство. Особено недоволна е Русия, която не желае изостряне на Източния въпрос и пряка намеса в балканския конфликт. Император Николай II отправя остро предупреждение към София: „Не си играйте с Цариград и Дарданелите, защото ще се изгорите“⁴⁷. Само това е достатъчно, за да се разбере, че въпреки Одринската победа Великите сили няма да пренебрегнат собствените си интереси заради правото на България.

Решението на Петербургската посланическа конференция идва да го потвърди. Българският пратеник не е допуснат до заседанията и затова е принуден в лични срещи с чуждите представители и руските държавни дейци да разяснява липсата на етнически и политически основания за румънските искания. Моралните аргументи обаче нямат стойност за тези, които се разпореждат със съдбата на малките държави. От София Гешов инструктира С. С. Бобчев да работи пред посланиците в Петербург България да бъде компенсирана за отстъпките си в Добруджа. В полза на това българско искане се изказва само австроунгарският посланик граф Д. Турн, но председателстващият конференцията Сазонов възразява против обсъждането на въпроси, които засягат подялбата на Македония или териториалните придобивки в Тракия. Силите от Съглашението бързат да предотвратят нов конфликт на Балканите за сметка на страната победителка.

На 26 април 1913 г. посланиците подписват протокол, според който България трябва да отстъпи на Румъния гр. Силистра с околността в радиус от 3 км, да разруши някои укрепления по новата граница в Добруджа, да даде

автономия на куцовлашките училища и черкви в нейните бъдещи териториални придобивки. Новата граница и съответно укрепленията, подлежащи на разрушаване, ще се уточнят от две смесени българо-румънски комисии. Решението на конференцията се посреща с недоволство от страните, за които се отнася – от България като висша несправедливост, а от Румъния като недостатъчна придобивка в сравнение с териториалното нарастване на балканските държави⁴⁸. Прилагането му изглежда проблематично, но за момента то съдържа румънските претенции. За това помага и руското предупреждение против насилствено завземане на територията до линията Тутракан–Балчик.

Докато се водят преговорите в Петербург, европейската дипломация засилва натиска си върху воюващите държави за сключване на мир. Пред очевидния разгром на Османската империя и заемаването на европейското ѝ наследство Великите сили излизат от позата на наблюдатели и вземат в свои ръце балканския въпрос. На 23 март 1913 г. Гешов съобщава на представителите на Великите сили, че съюзените държави приемат условията на предложеното посредничество: граница с Османската империя по правата линия Енос–Мидия; територията на запад от тази линия, с изключение на Албания, се отстъпва на съюзниците; Портата се отказва от всички права над Крит, съдбата на беломорските острови ще се реши от Силите; воюващите страни ще се допуснат на международната финансова конференция в Париж, където ще се преразгледат техните финансови задължения по външните заеми; прекратяване на военните действия.

По тези условия са изразени някои резерви: границата в Тракия се приема „като основа, а не като окончателна гранична линия“, границите на Албания да се съобразят с интересите на съюзниците; беломорските острови да се дадат на съюзниците; военно обезщетение; бойните действия да не спрат, след като се приемат така променените условия.

Великите сили не проявяват готовност да се съобразят с исканията на България, Сърбия и Гърция. Русия категорично не приема българската линия Енос–Ерекли – по стратегическия път и водораздела до Малатра, южно от Мидия, като опасно приближаване до Цариград и Проливите. България е заплашена от силите с морска демонстрация в Босфора, ако продължи военните действия и се опита да вземе Цариград. На 31 март чуждите представители в София правят нова колективна стъпка за прекратяване на войната. Те приемат съюзническите възражения, но с резерви по трета и четвърта точка и твърдо настояват да се сключи мир. Тази позиция не е в противоречие, а напротив, в подкрепа на следваната от София линия. Бързото сключване на мир се налага поради дадените вече големи човешки и материални жертви и най-много заради заплашителното поведение на съюзниците. Неслучайно от Белград и Атина правят всичко възможно, за да протакат преговорите със Силите. „Гърци и сърби – отбелязва в дневника си Абрашев – искат да водим военни действия, за да могат свободно да мародерствуват из Македония“⁴⁹. Затова българското правителство двустранно договаря с Портата преустановяване на въоръжените действия.

След започване на войната съюзническите отношения между България, Сърбия, Гърция и Черна гора не се отличават с яснота и последователност, и още по-малко – с искреност. Постепенно те еволюират до неприкрита враждебност, която всеки момент може да се отприщи. На 16 февруари със специална нота Пашич настоява за ревизия на договора, а Венизелос предлага линия, която обхваща и земите на запад от Кавала. Тези искания са подкрепени със струпване на сръбски и гръцки войски в Македония. Едновременно с това до София достигат слухове за сръбско-гръцко-румънски преговори за антибългарско споразумение.

Българската дипломация все по-мъчно отстоява своята линия – отклоняване на дележа, докато се сключи мирът с Цариград. Пред Белград и Атина тя си служи само със средствата на убеждението, придържайки се към умерен, но твърд тон. Българо-гръцката комисия, натоварена да прекара временна разделителна линия в заетите територии с изключение на Солун и Сяр, не може да стигне до съгласие. Гръцките представители не приемат българския принцип за първенство в освобождаването на определена местност. Гешов прави енергични постъпки за подкрепа от съглашенските сили. Маджаров, Бобчев и Станчов са натоварени да обърнат внимание, че с действията и претенциите си Сърбия и Гърция искат да разрушат Балканския съюз. Те трябва да предупредят, че в защита на националните си интереси България е готова „да отиде докрай“⁵⁰. Целият дипломатически потенциал е впрегнат да издейства намесата на антантската дипломация в полза на справедливата кауза, за която българите са пролели толкова кръв.

Българският глас е заглушен от воя на съюзниците, които не подбират средства в клеветите си срещу „прусаците на Балканите“. От Белград и Атина пускат в ход дипломатически инсинуации, лъжи в печата, задкулисни машиниции и дребни балкански номера. И постепенно печелят преднина, защото имат едно голямо преимущество – те са няколко, а България е сама. Силите на Съглашението предпочитат да запазят влиянието си върху повече балкански страни, а това означавало, че е по-добре да се задоволят Сърбия, Гърция и Румъния, отколкото единствена България.

Макар че обещава Русия да изпълни ролята си на арбитър в духа на съюзния договор, Сазонов намеква в София, че е необходимо да се направят някои отстъпки на Сърбия, а Солун да се даде на Гърция. Д. Лойд Джордж подсказва, че влияние над сърбите има Русия, а Ст. Пишон заявява, че Франция няма да се меси в подялбата между балканските държави. Австро-Унгария обаче бърза да се възползва от очертаващото се разпадане на балканския блок, за да привлече изоставена България. Граф А. Тарновски ежедневно обсажда Гешов с уверения, че двойната монархия ще поддържа българските „легитимни права докрай“.

На 18 април 1913 г. посланическата конференция в Лондон завършва работата си върху проекта за мирен договор. Веднага след това воюващите държави са поканени да спрат военните действия, да определят свой пълномощник и място за водене на преговорите. Проектът, изготвен от Ед. Грей,

съдържа принципните положения на бъдещия договор: границата Мидия–Енос ще се уточни от международна комисия, албанският въпрос и съдбата на беломорските острови ще се решат от Великите сили, а Крит се отстъпва на Гърция; финансовите въпроси ще се разглеждат от международна комисия в Париж с участието и на делегати от воюващите страни⁵¹.

В София изразяват готовност да се съобразят с предложението на Силите, но от Белград и Атина продължават тактиката на умишлено протакане. Целта е България да се държи в шах, докато двете държави се подготвят за нова война. Сърбия и Гърция бързат, но не към мира – те преговарят за съюз против България. Сръбският пълномощен министър става невидим из София и избягва да се среща с министъра на външните работи. А в това време Ст. Данев отново потегля към Лондон, поел товара на българските надежди за скорошен мир.

Преговорите в британската столица отразяват мрачната обстановка на Балканите. Формалните съюзници на България действат като открити нейни врагове. Сръбските и гръцките представители забавят подписването на договора с искания за корекции, а европейската дипломация не може да наложи приемането на изготвения проект. Данев напразно тропа по легационните порти, увещава, настоява за съдействие, предлага да се сключи мирът пряко с Османската империя. България се оказва в омагьосан кръг – съглашенските сили предупреждават, че сепаративният мир означава нарушаване и следователно денонсиране на Балканския съюз, на базата на който все още има надежди да се уредят съюзническите спорове.

Българската дипломация взема предвид това съображение, макар че вече е уверена в съществуването на споразумение между Сърбия и Гърция, обезсмислящо договореностите по балканския пакт. Тя с мъка сдържа военачалниците, които виждат изход в мира с Турция, за да могат да се прехвърлят повече войски в Македония. Строго предупреждава Главното командване да не се допускат толкова желаните от съюзниците въоръжени инциденти – а те са вече факт. На 9 и 10 май при р. Ангиста между българските войски и пълещите към нови райони гръцки части избухва ожесточено сражение. То е зловещ предвестник на назряващия военен конфликт.

Изминали са седем месеца от започване на войната, а България е застрасана от всички страни и върви към пълна дипломатическа изолация. В най-критичния момент между отговорните фактори няма единомислие за държавната политика. Вместо да получи подкрепа и съдействие, министър-председателят Гешов е атакуван от различни страни – опозицията го обвинява в бездействие, царят демонстративно го елиминира, военните го притесняват с непримиримите си призови за въоръжена разправа, дейците на ВМОРО искат от него по-решителни действия срещу сръбските и гръцките окупатори. Във втората редовна сесия на Народното събрание (март–април 1913 г.) е разпъван на кръст да дава обяснения за отношенията със съюзниците, които са толкова деликатни и е опасно да се дискутират. Министерският съвет не му помага, защото е разделен – Данев и министрите-прогресисти са против всякакви отстъпки.

Българските дипломатически представители в чужбина дават еднакви оценки на положението и различни съвети. На трезвите препоръки на Маджаров от Лондон, на Хаджимишев от Атина, на Хесапчиев от Солун се противопоставят самонадеяните оценки на Станчов от Париж, на Ризов от Рим и на Салабашев от Виена. От италианската столица Ризов припряно предлага българската армия да тръгне към Шар планина и Солун⁵². Гешов му отговаря с едва сдържано раздражение: „Поставяме Вас начело на войските!“

Ръководителят на българската дипломация добре разбира, че сега компромисът е по-наложителен, отколкото при сключването на Балканския съюз. На заседание на Министерския съвет под председателството на царя и в присъствието на ген. Савов, което се провежда на 21 март 1913 г. в Одрин, той настоява да се приеме и арбитраж за отношенията с Гърция, за да се уредят по миролюбив начин споровете със съюзниците. През април вече е склонен срещу Солун да се постигне разбирателство с Атина, за да се разкъса обръчът около България. Подобен ход не е в разрез със санстефанските начертания, в които не влиза Солун, а срещу отстъпления на сръбите гр. Скопие се взема Одрин⁵³. Но повечето от членовете на кабинета не споделят това виждане и Гешов не може да наложи своята тактика. „М[инистерство]то на външ[ните] дела – констатира Абрашев – се управлява от 10 министри“⁵⁴. Поредният парадокс в българското историческо битие – когато България воюва, тя се ръководи от най-миролюбивия човек с „деликатна душа“, според съвременниците му, чийто европейски манталитет е несъвместим с ориенталските методи на балканската дипломация.

Министър-председателят успява само да удържи линията на търпеливите и настойчиви преговори на базата на договорите, на търсене на мирен изход от комплицираното положение. Мисълта да се оттегли от властта все по-често го спохожда. И ако не подава оставка, то е, защото знае, че в момента това ще бъде нов удар върху страната. Цялото българско общество живее в напрежение – с нетърпение се очаква подписването на мира, а претенциите на съюзниците предизвикват нарастващо раздражение.

Повече от ясно е, че вече е късно да се разкъса обръчът с отделно разбирателство с една страна, тъй като претенциите на всички са нараснали. Сърбия и Гърция не само са се разбрали помежду си, но тайно се опитват да привлекат на своя страна Румъния и Турция. На 2 май със специална нота сръбското правителство иска съгласието на кабинета Гешов за ревизия на съюзния договор. Намиращият се в София А. Тошев изказва пред Министерския съвет твърдото си убеждение, че в Белград се готвят за война срещу България. Венизелос подема сръбската идея за ревизия и настоява пред българския пратеник Сарафов за обща граница между Сърбия и Гърция, т. е. изключване на България от Македония. В това време Румъния заговаря за споразумение на „най-широка база“ – сигурен знак, че ще иска повече, защото очаква конфликта между съюзниците.

Нарастващият апетит на съседите намира поддръжка в лицето на най-заинтересованите от балканските дела сили. „Нови облаци се появяват на българ-

ския хоризонт“ – записва в дневника си министър Абрашев. И това не е преувеличено. Берхтолд съветва споразумение с Румъния чрез отстъпки по черноморския бряг, а Сазонов телеграфира да се даде на Сърбия Струга, Крушево, Велес и Кратово, за да се „закръгли“ сръбската граница⁵⁵. Това е съкрушителен отговор на българското искане Русия да влезе в ролята на арбитър съгласно чл. 4 на българо-сръбския договор. От България искат всички – и малки, и големи.

Най-после европейската дипломация загубва търпение и на 14 май ~~председателят~~ на посланическата конференция в Лондон Ед. Грей отправя остра покана към делегатите на воюващите държави да подпишат договора за мир. Предупреждението му не търпи възражение: „Които делегати желаят да подпишат, нека сторят това, които не желаят, нека си отидат“⁵⁶. Този път строгият тон действа стряскащо в Белград и Атина. На 17 май 1913 г. се провежда първото и последно заседание на подновената конференция за мир. Призовани от британския външен министър, делегатите слагат подписите си под готовите екземпляри на договора. Османската империя отстъпва на съюзниците европейската си територия „на запад от линията Енос върху Бяло море до Мидия върху Черно море с изключение на Албания“. Тази граница ще се уточни от специална международна комисия. Крит преминава във владение на Гърция, за границите на Албания и за съдбата на беломорските острови ще се произнесат Великите сили. Финансовите въпроси ще се решат от международна конференция в Париж, а въпросите за военнопленниците, подсъдността, търговията и пр. ще се уредят чрез специални конвенции. Договорът трябва да бъде ратифициран и ратификациите в кратък срок разменени в Лондон⁵⁷.

Лондонският мирен договор е международно признание за победата на България, Сърбия, Гърция и Черна гора над Османската империя и на края на установената от Берлинския конгрес 1878 г. система. Балканските съюзници успяват да ликвидират турското ретроградно господство в Европейския югоизток и да реализират предвоенния идеал „Балканите – на балканските народи“. На европейската карта се появява нова държава – Албания, но намесата на Великите сили не се разпростира върху Македония. Решена е само първата фаза от деликатния национален въпрос на Балканите – освобождение от османското политическо и национално потисничество. Предстои разпределение на отвоюваните територии въз основа на историческите и етническите права, договорните задължения и приноса за победата. Главна заслуга за разгрома на Османската империя има България – нейната войска и държавно ръководство.

§ 3. ПРОИГРАНИТЕ ВЪЗМОЖНОСТИ

Подписването на Лондонския мирен договор е първият успех на българската дипломация след започване на войната. Той трябвало да бъде запазен и продължен. Тази задача Гешов предоставя на други – още на 17 май 1913 г. той подава оставка и се оттегля от властта и ръководството на българската външна политика.

На 1 юни 1913 г. се формира нов коалиционен кабинет на Прогресивно-либералната и Народната партия, в който Ст. Данев е министър-председател и министър на външните работи. България преживява най-съдбоносния момент в своето 35-годишно самостоятелно съществуване – предстои да се приберат плодовете на победоносната война, с което да се завърши делото на националното обединение. Изборът на цар Фердинанд пада върху лидера на прогресивнолибералите, а това означава, че в българската външна политика надделява твърдият курс на неотстъпчивост спрямо съседите. Защото Данев вече е декларирал своето несъгласие с предлаганата от Гешов линия на известни отстъпки от първоначалната национална програма. И има самочувствието да поеме върху плещите си съдбините на нацията в извънредно сложна и критична обстановка.

В краткия промеждутък от подписването на Лондонския мирен договор до сформирането на ново правителство обстановката на Балканите се усложнява. Недвусмислено заявените претенции и задкулисни преговори между Белград и Атина завършват на 19 май 1913 г. с подписване на таен сръбско-гръцки договор. Договорът слага край на Балканския съюз, защото е насочен против България. Двете държави си обещаваха взаимопомощ, задължават се да не влизат поотделно в споразумение с България, да извършат дележа на Македония на базата на „ефективна окупация“ и да се наложат, ако българите отхвърлят техния план. Договорът е допълнен с военна конвенция и оперативен план за война с крайна цел „унищожаване на военната сила на България“ и принуждаването ѝ „да се подчини на условията“⁵⁸.

Два дни след подписването на мира в Лондон Сърбия и Гърция не само са се разбрали помежду си, но успяват да привлекат и Черна гора в коалицията и едновременно с това тайно преговарят с Букурещ и Цариград. Румънските управляващи среди нямат нужда от подканяне, тъй като отдавна очакват удобния момент. На 5 юни пълномощният министър Димитру Гика заявява на Данев: „В случай на война между съюзниците Румъния ще мобилизира и ще навлезе с войските си, за да обезпечи своите интереси“⁵⁹.

Интересите на Букурещ са в Добруджа. И в Цариград не стоят със скръстени ръце. Въпреки че още в Лондон българската и турската делегация подписват протокол, че Лондонският договор веднага влиза в сила, Високата порта продължава да струпва свежи войски на Тракийския фронт. Тя се подготвя за реванш, в случай че България бъде притисната.

Настроенията в съседните държави са много добре известни на управляващите среди в България. Не по-малък е и натискът вътре в страната – ген. Савов настоява за „енергична политика“, македонските българи изпращат покъртителни петиции, в които разказват за новото си тегло и искат да бъдат приютени под общата стряха, опозицията зове към разправа със съюзниците, а царят се мръщи на всеки съвет за благоразумие. Високият градус на патриотичните чувства взема надмощие над политическия реализъм. Новият кабинет възприема твърд курс против всякакви отстъпки, наречен от Данев политика „на повишение на тона“⁶⁰, и за уреждане на българо-сръбските спо-

рове чрез предвидения в договора арбитраж. Той залага само на подкрепата на Русия за извършване на делбата в Македония съгласно принципа на народността и дадените жертви. И то след като руската дипломация вече е дала признаци, че иска отстъпки от страна на София. И не само тя – от всички европейски столици се сипят съвети в този смисъл.

На 2 юни 1913 г. Неклюдов предава на Данев поканата на Сазонов в Петербург да се съберат министър-председателите на България, Сърбия, Гърция и Черна гора. Конференцията на четирите държави трябва да бъде предшествана от демобилизация на войските. В София оценяват инициативата на руската дипломация като опит чрез преговори между съюзниците да се принуди България да направи жертви, преди да се произнесе руският император. Затова Министерският съвет се обединява около предложената от Данев формула: незабавен арбитраж, при условие че Сърбия го приема в рамките на договора; отделни преговори с Гърция; демобилизация след въвеждане на предвидения в сръбско-българския договор съюзнически кондоминиум в Западна Македония. „Другояче ходенето (в Петербург – б. а.) излишно.“ Царят се солидаризира с тази позиция.

Безспорно българското искане почива на справедливостта и на съществуващата договореност. Друг е въпросът доколко е реалистично. Защото България е сама и не може да разчита на ничия подкрепа. Нещо повече – тя е застрашена и от север, и от юг, и от запад. Всички Велики сили препоръчват отстъпки – Съглашението, за да спаси Балканския съюз, а Централният съюз, за да го разстрои окончателно. Правителството сякаш не вижда опасността и приема надеждите си за истина. То се поддава на самозаблудата, че Румъния няма да се реши на въоръжени действия, а Сърбия и Гърция се боят от война с България. Заслуга в това отношение имат и дипломатите Тошев и Хаджимишев, които подвеждат правителството, че всичко е „комарджийски гръцко-сръбски блъф“⁶¹. В София решават, че могат да разчитат на войската в случай на провал на арбитража. Парадоксът наистина е любопитен: докато преди войната Данев е убеден, че България без съюз със съседите не може да се справи с Османската империя, сега той допуска възможността страната да се изправи срещу всички. На 5 юни Министерският съвет решава: „Не ни ли се дадат тия уверения, Данев ще остане тук и ние ще оставим на оръжието да реши въпроса“⁶².

Правителството на Данев е обладано от демона на максимализма. Мисълта да отстъпи „спорната“ зона и Солун в името на мира изобщо не се обсъжда. Напразно бившият министър-председател Гешов призовава към умереност и съветва „тая втора война, ако е нужна, да се понесе от бъдещите поколения“⁶³. За „военната партия“ в страната дилемата отдавна е решена. Главното командване открито притиска правителството да вземе окончателно решение по кой път ще се върви, защото по-нататъшното протакане ще доведе до деморализация и разстройство на войската. Всъщност, войниците са вече уморени и недоволстват, а има случаи и на бунт в някои части. На 8 юни ген. Савов дава на министър-председателя 10-дневен срок да уреди въп-

роса – война или демобилизация. Войските са разположени за действия срещу доскорошните съюзници, готов е и оперативният план. Военните стратегии забравят, че силите на тракийския фронт са символични, а границата с Румъния – оголена.

Военните дават ултиматум на кабинета, а той на свой ред – на руското правителство. На 9 юни в двореца „Врана“ се провежда Коронен съвет под председателството на царя и с участието на Данев, Теодоров и ген. Савов. Решено е да се телеграфира в Петербург, че България е готова да участва в конференцията, ако се зачита договорът и арбитражът се извърши в 8-дневен срок. Толкова дни остават до изтичане на дадения от военните срок. Задачата на руската дипломация става все по-трудна, защото Белград проявява същата неотстъпчивост. Само че там разиграват театър – на 9 юни Пашич подава оставка под предлог, че в правителството има разногласия относно приемането на арбитража. С това се цели протакане на преговорите, докато се изчерпи българското търпение и се предизвика търсеният повод за разправа с България.

Сметката е добре направена, тъй като предизвикателствата в Македония зачестяват – сръбски и гръцки войски обстрелват български части, устроят разправа и гавра с беззащитното население в окупираните села. Направената по-късно Карнегиева анкета потвърждава терористичните действия, с които се провежда асимилационната политика на Белград и Атина. Българските войски стоят настръхнали срещу довчерашните съюзници и една искра е достатъчна, за да пламне голям пожар⁶⁴.

Колкото нараства напрежението на Балканите, толкова търпението на Петербург се изчерпва. Сазонов подканя сръбското и българското правителства в 4-дневен срок да представят мемоари за своите виждания по спора, като предупреждава, че в противен случай руският император ще се откаже от ангажмента на арбитър. Той настоява Сърбия да приеме арбитража според договора, а България да се откаже от ултимативните срокове. Все пак българското правителство успява да наложи искането си Петербург да зачита сръбско-българския договор. В тези напрегнати дни Неклюдов по няколко пъти изминава разстоянието от легацията до Министерството на външните работи, за да разнася телеграми и отговори, а в същото време Бобчев изслушва гневните изблици на Сазонов в Певчий мост.

Последното посредническо усилие на Русия е от 13 юни, когато Неклюдов съобщава в София, че арбитражното решение ще се вземе в най-кратък срок и че сведенията от Сърбия говорят за приемане на арбитража без всякакви условия⁶⁵. На следващия ден в София се получава телеграма, с която Данев за „последен път“ се кани да отиде в руската столица. Телеграмата на Сазонов е с копие до Атина, Белград, Букурещ, Париж и Лондон, т. е. съюзниците са уведомени, а настръхналите съседи на България са предупредени.

Едва сега напористият и самоуверен български премиер свива знамената. Мемоарът вече е готов и Данев уведомява Министерския съвет, че на 16 юни ще отпътува за Петербург. Определени са и другите членове на бъл-

гарската делегация – Ал. Малинов и ген. Р. Димитриев. Изплашен от ултиматума на Сазонов, царят също настоява да се приеме поканата. Мемоарът обосновава справедливостта на българската позиция да се приложи постигнатото в договора разграничение в Македония. С подробни документи се доказва, че Сърбия няма основания да иска преразглеждане на договора. Изтъква се, че победата е спечелена главно от българските войски на Одринския фронт, а в Македония VII Рилска дивизия осезателно е подпомогнала войските на трите съюзници, че България е заплатила с по-големи човешки жертви и с отстъпването на гр. Силистра. При това въпросът за излаз на Сърбия на Адриатическо море не фигурира в сръбско-българския договор. Принципът за „политическо равновесие на Балканския полуостров“ няма основания, защото и преди войната България е по-голяма от Сърбия. Накрая се отбелязва, че арбитражът на император Николай II се отнася само до т. нар. „спорна“ зона, в която при това мнозинството от населението е българско. Спокойствието на Балканите налага „щото много по-голямата част от спорната зона да влиза в пределите на бъдеща България“⁶⁶. Все справедливи аргументи, известни и на съседите, и на върховния арбитър.

Данев е готов да потегли за Петербург, но в Сърбия не са така експедитивни. Скупщината отлага заседанието си за 17 юни, когато трябва да се вземе решение по арбитража. В този кратък, но съдбоносен промеждутък става непоправимото. Точно сега липсата на координация между отговорните фактори в България, по-скоро съществуващият разнобой, става фатален за държавата. По-късно Данев обяснява пред парламентарната комисия, натоварена с разследване на дейността на двете правителства: „Министърът може да действа, като по общата директива е съгласен с държавния глава. Но всичко, което става, беше известно на държавния глава“⁶⁷. Обратната връзка обаче липсва – царят не смята за необходимо да уведомява своя пръв министър за намеренията си.

Кабинетът се оказва много слаб и загубва контрол върху Главното командване. От своя страна цар Фердинанд и подкрепящите го генерали решават „да подпомогнат“ правителството с една наказателна акция срещу сръбските и гръцките войски в безспорната зона и в земите, освободени от българското оръжие. Решението е взето от царя и ген. Савов, а правителството не е уведомено за „помощта“, която ще му се окаже. Акцията не е премислена както във военно, така и в политическо положение. На 16 срещу 17 юни Втора и Четвърта армия атакуват сръбските и гръцките позиции в Македония. Сърбия, Гърция и Черна гора отдавна са планирали действията си. Те използват повода, за да обявят война на България и да скъсат дипломатическите си отношения с нея.

Така правителството на Данев е поставено пред свършен факт, а ръцете на дипломатията са здраво завързани. Опитите да се предотврати войната са безуспешни и България трябва да воюва на четири фронта. Защото на 27 юни 1913 г. румънските войски прекосяват границата и без да срещнат съпротива, окупират почти цяла Северна България. Антибългарската коалиция,

замисляна, но неосъществена през 1885 г. поради страха от Османската империя, става реалност през 1913 г., когато България е разгромила Турция. Сега Сърбия, Румъния и Черна гора са вече смели срещу държавата, останала сама. И Високата порта бърза да използва благоприятните за реванш условия. На 30 юни една турска армия преминава демаркационната линия Мидия–Енос и окупира почти цяла Одринска Тракия. Войната между съюзниците се превръща във Втора балканска война.

В тези критични дни правителството на Данев става все по-безпомощно пред дипломатическите спекулации на съседните държави и Великите сили. В Цариград е изпратен Гр. Начович, известен като радетел на българо-турското разбирателство, с непосилната задача да се спрат турците. Старият дипломат, който се е оттепил от активна дейност, отново тръгва по посолства и канцеларии, изплашен за съдбата на отечеството. Към Петербург е отправена молба да уреди преустановяването на военните действия, териториалните отстъпки и условията на мира. Така съдбата на страната е поставена в чужди ръце.

Руското правителство приема да посредничи, но не успява да спре нашествениците. Сърбия и Гърция поставят условие България предварително да признае исканите от тях граници, т. е. да капитулира, преди да е напълно разгромена. При това положение на 2 юли Данев подава оставката на кабинета със закъснялото самопризнание: „Нашата политика фалира, елате помогнете, спасявайте България“⁶⁸. Със спасяването на страната се заемат трите най-войнствени партии – Либералната, Народнолибералната и Младолибералната. След оставката на Гешов те отказват да влязат в ширококоалиционен кабинет – сега също провалът опитите за разбирателство с другите партии.

На 4 юли 1913 г. е назначено правителство на д-р В. Радославов в състав: Н. Геннадиев – министър на външните работи и на земеделието и държавните имоти, Д. Тончев – на финансите, Петър Пешев – на правосъдието и управляващ Министерството на народното просвещение, Жечо Бакалов – на търговията, промишлеността и труда, Петър Динчев – на обществените сгради, пътищата и благоустройството, Богдан Морфов – на железниците, пощите и телеграфите, Георги Вазов – военен министър.

Българските войски героично се сражават срещу превъзхождащите ги сръбски и гръцки сили, но намесата на Румъния и Турция означава, че трябва да се търси дипломатически изход от положението. А той е само един – да се моли Европа за интервенция. Изгледите са мрачни, защото Великите сили наблюдават балканския конфликт със спартанско търпение и не са впечатлени от очертаващия се разгром на България. На българските молби за помощ Париж, Лондон и Петербург отговарят, че отдавна са предупреждавали софийското правителство да не нарушава мира, а Берлин и Виена напомнят препоръките си за споразумение с Румъния.

Вместо подкрепа България получава обвинения, че с неотстъпчивостта си е предизвикала конфликта на Балканите. Никой не обсъжда въпроса за справедливостта на претенциите на Сърбия, Гърция и Румъния. Губеща България вече не е привлекателен обект. Франция мисли за вложените в Сърбия

и Гърция два милиарда, Англия умишлено не се намесва в континенталните отношения, Германия не забравя интересите си в Османската империя, а Австро-Унгария вижда в съсипана България потенциален съюзник⁶⁹. Великите сили избягват да се заплитат в трудностите на Балканите и по-скоро са заинтересувани да си осигурят бъдещите съюзници.

Даже и да се старее, българската дипломация не може да прояви голяма изобретателност. На 5 юли Министерският съвет заключава, че България трябва да се съобрази с волята на Европа. Взето е решение да се предложи на Румъния линията Тутракан–Балчик, да се изпратят в Ниш ген. Паприков и Сава Иванчов да преговарят за сключване на примирие и предварителен мир, а царят отново да моли руския император да спре настъплението на турците. Противниците не бързат да откликнат на българските аванси, защото не смятат, че България е достатъчно обезсилена. Българските делегати в Ниш са изолирани и преговорите за примирие умишлено се протакат. Румънските войски пълзят към София, турските към Одрин, а съединените сръбско-гръцки сили се готвят да обкръжат 2-а, 4-а и 5-а българска армия. От столиците на европейските държави идват само платонични уверения за съдържане на Портата и за съдействие за възстановяване на мира на Балканите.

Най-после на 8 юли Т. Майореску снизходително заявява, че приема българската териториална отстъпка до линията Тутракан–Балчик и предлага мирните преговори да се водят в Букурещ. Това решение е получено в София на 9 юли. Н. Геннадиев приема румънската формула: примирие в Ниш, мир в Букурещ. Сърбия и Гърция обаче отказват да сключат примирие, без предварително да бъдат уговорени условията за мир. Съветите на силите не са нито единодушни, нито решителни, за да бъдат чути в Белград и Атина. Гръцкият крал заявява, че иска да види България заличена от картата, а сръбските управляващи мечтаят да влязат в София⁷⁰. Напразно от Букурещ се мъчат да изпълнят амбициозната си задача на възворители на мира.

При това положение правителството в София търси спасение на конференцията в Букурещ, независимо че военните действия не са прекратени. На 13 юли българската делегация в състав Д. Тончев, ген.-майор Ив. Фичев, С. Иванчов, бъдещият дипломат С. Радев, подполковник К. Станчов, Т. Папазов, П. Нейков и Ив. Димитров потегля за румънската столица. Задачата ѝ е да постигне отделно споразумение с Румъния, на която вече е отстъпена Южна Добруджа, и с нейна помощ да се намалят прекалените претенции на Сърбия и Гърция⁷¹. Тя се оказва непосилна.

„Ние знаехме – пише в спомените си С. Радев, – че отиваме на една Голгота“⁷². Наистина, в румънската столица проличава, че България е в положението на Турция на Лондонската конференция – пълна дипломатическа изолация. Делегациите на Сърбия, Гърция и Черна гора пристигат на 16 юли с ултимативно искане първо да се сключи предварителен мир, а после примирие. Румъния не е съгласна на отделно споразумение, а нейното посредничество е доста двусмислено. Великите сили показват съмнително разногласие относно начина на въздействие върху Сърбия и Гърция.

След много обиколки по чуждите посолства българските делегати разбират, че руската дипломация не иска да упражни натиск върху Сърбия, но обещава съдействие за Кавала, че от Виена може да се очаква половинчата подкрепа, че всички Велики сили желаят „България да не загуби твърде много от придобитото“, но не казват нищо конкретно⁷³. В навечерието на започване на официалните преговори българската дипломация получава неочаквана помощ – на 16 юли българските войски започват успешно настъпление по долината на р. Струма, като заплашват гръцките войски с обкръжение.

Конференцията се открива на 17 юли и продължава до 28 юли 1913 г. под председателството на румънския министър-председател Майореску. Турция не е допусната до участие и в същия ден Портата уведомява чуждите посланици, че Одрин няма да бъде освободен и международно признатата граница Мидия–Енос няма да се спазва. Тази нова заплаха, както и мародерстващите из страната румънски войски, не дават възможност на българското правителство да се възползва от неочакваната победа на фронта. Стреснати от поражението на своите войски, сръбските и гръцките делегати още на първото заседание се съгласяват да бъде сключено примирие за срок от пет дни.

На следващите заседания българските пратеници водят неравна борба с представителите на антибългарската коалиция, без да получат подкрепа от страна на някоя европейска държава. По нареждане на Геннадиев Маджаров в Лондон, Станчов в Париж и Ив. Ст. Гешов в Берлин правят отчаяни постъпки за намеса в полза на България. Във Форин офис смятат, че Дедеагач е добро пристанище, в Ке д'Орсе предупреждават българското правителство да не си прави илюзия за Кавала, а на Вилхелмштрассе демонстрират безразличие. Без да сподели със своята съюзничка Русия, Франция вече обмисля идеята за нов балкански блок от Румъния, Сърбия, Гърция и Черна гора, който да постави България в обкръжение⁷⁴. Само Русия и Австро-Унгария проявяват готовност за частично съдействие на България. Сазонов предлага сръбско-българската граница да върви по вододела между реките Вардар и Струма, а гръцко-българската така, че Сяр и Драма да бъдат на Гърция, а Кавала – на България. Граф Берхтолд смята, че левият бряг на Вардар и Югоизточна Македония с градовете Драма, Сяр и Кавала трябва да принадлежат на България. Но двете сили гледат да не се отклоняват от „европейския концерт“ и собствените си пристрастия – Русия държи повече на сърбите, а Австро-Унгария свервява часовника си с времето в Германия⁷⁵.

В хода на преговорите българската дипломация разбира, че се налага да приеме диктата на своите съседи. Все пак тя успява да отхвърли гръцкото искане за военно обезщетение и да наложи в протоколите на конференцията да се впише българската декларация, че условията на мира се приемат, след като са известни двете ноти – на Русия и Австро-Унгария – за ревизия на решенията изобщо или специално по отношение на Кавала⁷⁶. Мирният договор е подписан на 28 юли 1913 г. в сградата на румънското Министерство на външните работи. Според него Румъния получава Южна Добруджа до линията Тутракан–Екрена на Черно море, Сърбия и Гърция си поделят почти цяла

Македония, като за България остават само Родопите, Пиринският край и част от Западна Тракия между реките Марица и Места. Българските войски трябва да бъдат демобилизирани, след което ще започне изтеглянето на румънските войски. Букурещкият договор налага не справедлив, а въоръжен мир на Балканите. С право Дж. Баучър пише: „Той е по-лош от Берлинския договор..., най-голямото дипломатическо престъпление на века“⁷⁷.

България трябва да преглътне още един горчив хап. Предстои да се уредят отношенията с Османската империя. Българската дипломация застава на позицията, че тракийският въпрос е международен и трябва да се реши от Европа. Постъпките в тази насока са придружени с напомняне, че е необходимо да се ревизира Букурещкият договор. В София не се предават лесно и настойчиво искат европейските държави да наложат на Портата взетото вече в Лондон решение. На крак са вдигнати всички представители в чужбина, а бившият министър-председател Гешов е изпратен с мисия в Петербург, откъдето се очаква по-решителна намеса. Начович продължава да троши нерви в Цариград, но констатациите му стават все по-тягостни – на ефикасна помощ не може да се разчита. „Нашето становище е – пише в отговор министър Геннадиев, – че въпросът за Одрин и Тракия е въпрос международен“⁷⁸.

Позицията е правилна, но обстоятелствата налагат да бъде изоставена – европейските държави са разделени толкова, колкото и балканските. Те не желаят да прилагат насилствени мерки за спазване на Лондонския договор и настояват България сама да се спогоди с Турция. Берлин открито се противопоставя на колективни постъпки, а това окуражава Цариград. Турските войски напират от югоизток, заемат Мъстанли (дн. Момчилград) и Гюмюрджина и водят престрелки с българските части край Кърджали и Свиленград. В София разбират, че трябва да се отстъпи, като се използват всички възможности, за да се намалят загубите. И главно – да се спаси Западна Тракия. Министър Геннадиев се ръководи от Стамболовата максима: „Във външната политика има само един принцип – да не се заловиш за слабото клонче“⁷⁹. Но в момента за България няма „здрavo клонче“.

На 16 август българското правителство приема предложението на Високата порта за пряко споразумение относно границата и другите двустранни въпроси. Освен конкретния проблем двете страни обсъждат възможностите за политическо споразумение, за което турските управляващи среди правят открито предложение. Министър Геннадиев намира идеята приемлива, но нарежда: „По съюза ще третираме след подписването на мира“⁸⁰. Това решение е предвестник на бъдещата преориентация на българската външна политика.

Преговорите започват в Цариград на 26 август и протичат под знака на турското надмощие. Българската делегация е в състав: ген. М. Савов, Гр. Начович и А. Тошев, а турската – Талаат бей, Махмуд паша и Халил бей. Тя потегля инструктирана да се съветва само с австроунгарския посланик маркиз Й. Палавичини и с германския барон Х. фон Вангенхайм, и най-вече с първия. В София отново залагат на картата на едностранната подкрепа, търсена този път в Тройния съюз.

Цариградският договор, подписан на 16 септември 1913 г., уточнява новата българо-турска граница и постановява демобилизация в срок от три седмици, възстановяване на дипломатическите отношения и на търговската конвенция от 1911 г. Той урежда въпросите с военнопленниците, бежанците, мюфтиите и др. Османската империя си връща Източна Тракия, от която България получава само Малкотърновско, Свиленградско и Царевско⁸¹.

През 1913 г. българската дипломация претърпява най-голямото си поражение. Тя не успява да оползотвори спечелените победи, да осигури международен тил на страната, да я предпази от тотална изолация и да наложи единодействие на отговорните фактори. Ръководителите на външната политика се поддават на максимализма на определени среди и стигат до положението да се задоволят накрая и с най-малките придобивки. А целият български народ изпива горчивата чаша на погрома.

България загубва по-голямата част от извоюваното в първата война, а е принудена да отстъпи и част от старата си територия. Във втората балканска война тя дава човешки жертви, колкото в първата, понася сериозни материални загуби и неизлечими морални удари. Българското население в Македония и Тракия е подложено на изстребване, жестоки издевателства и морален тормоз. Стотици хиляди поемат нерадостния път на бежанците, за да намерят подслон и храна в изтерзаното отечество-майка. Търпеливо подготвяното повече от три десетилетия национално обединение не е осъществено. От този момент реваншът става основното лице на българската външна политика за дълги години.

БЕЛЕЖКИ

¹ Реч, произнесена от министър-председателя и министър на външните работи и на изповеданията г. Ив. Евстр. Гешов при първото четене на предложението за изменение на някои членове на Конституцията. С., 1911, с. 13.

² Реч, произнесена от министър-председателя Ив. Ев. Гешов Плевен, 6 август 1911 г. С., 1911, 3–10.

³ В. Николова. Вътрешната политика на правителството на Иван Ев. Гешов (март 1911 – май 1913 г.). – Исторически преглед, 1992, № 10, 60–64.

⁴ Дневници (стенографски) на Петнадесетото обикновено народно събрание. I Р.С. С., 1912, кн. 5, 51 зас., 16 ян. 1912, 1810–1816.

⁵ Мир, № 3262, 24 май 1911.

⁶ А. Torre. L'Italie et l'Europe. – In: L'Europe du XIXe et XXe siècle (1870–1914). Problèmes et interprétations historiques. Milan, 1962, vol. IV, 727–728; 3. П. Яхимович. Итало-турецкая война 1911–1912 гг. М., 1962, 56–57.

⁷ ЦДИА, ф. 3, оп. 8, а.е. 1866, л. 75–77.

⁸ Г. Марков. За спорното и безспорното в Балканския съюз (септември 1911 – август 1912). – Известия на Държавните архиви, т. 63, С., 1992, 7–8.

⁹ Приложение към том първи от доклада на Парламентарната изпитателна комисия. С., 1918, с. 371.

¹⁰ Ив. Ев. Гешов. Балканският съюз. Спомени и документи. С., 1915, 13–14.

¹¹ НА-БАН, ф. 17, оп. 1, а.е. 159, л. 522.

¹² Г. Марков. За спорното и безспорното в Балканския съюз..., 17–19.

- ¹³ Международные отношения в эпоху империализма (МО). Документы из архивов Царского и Временного правительства. Сер. II, т. XVIII, ч. II. М., 1938, № 83.
- ¹⁴ В. Георгиев, С. Трифонов. Македония и Тракия в борба за свобода. Краят на XIX – началото на XX век. С., 1995, № 362, 705–708.
- ¹⁵ Ив. Панайотов. Из руско-българските отношения през Балканските войни 1912–1913. – Известия на Института за история, т. 20, 1968, с. 54.
- ¹⁶ Б. Кесяков. Принос към дипломатическата история на България (1878–1925). Т. I. С., 1925, 37–38.
- ¹⁷ Г. Марков. За спорното и безспорното в Балканския съюз..., с. 41.
- ¹⁸ Приложение към т. I от Доклада... Разпит на Данев, с. 18.
- ¹⁹ Б. Кесяков. Пос. съч., т. I, с. 48.
- ²⁰ Пряпорец, № 168, 28 юли 1912; Воля, № 169, 20 юли 1912.
- ²¹ Н. Hantsch. Leopold graf Berchtold. Bd. I, Verlag Styria. Graz, 1963, 289–294.
- ²² Х. Батовски. Црна Гора и Балкански савез 1912 г. – Исторически записки, Цетинье, 1957, год. X, кн. XIII, 1–2, 47–60.
- ²³ Љ. Алексић–Пејковић. Односи Србије са Французском и Енглеском 1903–1914. Београд, 1965, 550–552.
- ²⁴ Ив. Ев. Гешов. Балканският съюз, 38–40.
- ²⁵ М. Маджаров. Дипломатическата подготовка на нашите войни. С., 1932, с. 66.
- ²⁶ ЦДИА, ф. 176, оп. 2, а.е. 1192, л. 233.
- ²⁷ П. Абрашев. Дневник. С., 1995, 99–100.
- ²⁸ Пак там, с. 106.
- ²⁹ Г. Марков. България в Балканския съюз срещу Османската империя 1912–1913. С., 1989, 85–86.
- ³⁰ Ст. Данев. Мемоари. С., 1992, с. 148.
- ³¹ Доклад на парламентарната изпитателна комисия (ДПИК). Т. I. С., 1918, 663–664.
- ³² Г. Марков. България в Балканския съюз..., 115–117.
- ³³ Цит. по Г. Марков. България в Балканския съюз..., с. 157.
- ³⁴ П. Абрашев. Пос. съч., с. 122.
- ³⁵ Г. Марков. България в Балканския съюз..., 173–174.
- ³⁶ Ст. Данев. Пос. съч., с. 200.
- ³⁷ ЦДИА, ф. 176, оп. 2, а.е. 1196, л. 48–49.
- ³⁸ П. Абрашев. Пос. съч., с. 158.
- ³⁹ БИА-НБКМ, ф. 15, а.е. 1815, л. 178.
- ⁴⁰ ЦДИА, ф. 176, оп. 2, а.е. 1364, л. 99.
- ⁴¹ А. Тошев. Балканските войни. Т. II. С., 1929, с. 97.
- ⁴² ДПИК, т. I, с. 699, 707.
- ⁴³ С. Трифонов, М. Йоноу. Болгарское военно-административное устройство и деятельность во Фракии и Македонии в 1912–1913 гг. – Revue Internationale d'Histoire Militaire, № 74, S., 1992, 176–187.
- ⁴⁴ ДПИК, т. I, с. 417.
- ⁴⁵ П. Абрашев. Пос. съч., с. 225.
- ⁴⁶ Г. Марков. България в Балканския съюз..., 331–338.
- ⁴⁷ ЦДИА, ф. 568, оп. 1, а.е. 728, . 50.
- ⁴⁸ Г. Марков. България в Балканския съюз..., 369–370.
- ⁴⁹ П. Абрашев. Пос. съч., с. 233.
- ⁵⁰ ДПИК, т. I, с. 440.
- ⁵¹ Г. Марков. България в Балканския съюз ..., с. 390.
- ⁵² ДПИК, т. I, с. 455.
- ⁵³ П. Абрашев. Пос. съч., с. 275.
- ⁵⁴ Ив. Ев. Гешов. Престъпното безумие и анкетата по него. Факти и документи. С., 1914, с. 103.
- ⁵⁵ П. Абрашев. Пос. съч., 314–317.

- ⁵⁶ ЦДИА, ф. 568, оп. 1, а.е. 692, л. 14.
- ⁵⁷ Б. Кесяков. Пос. съч., т. I, 51–52.
- ⁵⁸ Г. Марков. Българското крушение 1913. С., 1991, 19–20, 29.
- ⁵⁹ Ст. Данев. Пос. съч., с. 208.
- ⁶⁰ ДПИК, т. I, с. 502.
- ⁶¹ Цит. по Г. Марков. Българското крушение 1913, с. 38.
- ⁶² П. Абрашев. Пос. съч., с. 343.
- ⁶³ ЦДИА, ф. 568, оп. 1, а.е. 692, л. 50.
- ⁶⁴ БИА-НБКМ, ф. 20, а.е. 10, л. 137–140.
- ⁶⁵ Ив. Панайотов. Из руско-българските отношения през Балканските войни..., 84–85.
- ⁶⁶ ЦДИА, ф. 176, оп. 2, а.е. 1370, л. 324–333.
- ⁶⁷ Приложение към том първи от ДПИК, с. 95.
- ⁶⁸ Пак там, 105–106.
- ⁶⁹ С. Дамянов. България във френската политика 1878–1918. С., 1985, с. 364; Е. Chr. Helmreich. The Diplomacy of the Balkan Wars. 1912–1913. Cambridge, 1938, 383–387.
- ⁷⁰ DDF, 3 série, t. VII, No 457, p. 494.
- ⁷¹ Г. Марков. Българското крушение..., 166–167.
- ⁷² С. Радев. Конференцията в Букуреш и Букурешкият мирен договор от 1913 г. С., 1992, с. 14.
- ⁷³ Пак там, 36–37.
- ⁷⁴ С. Дамянов. Пос. съч., с. 366.
- ⁷⁵ Г. Марков. Българското крушение 1913, 181–183.
- ⁷⁶ С. Радев. Пос. съч., с. 112 и сл.
- ⁷⁷ Цит. по М. Лалков. Между възторга и покрусата. С., 1993, с. 64.
- ⁷⁸ Дипломатически документи по намесата на България в Европейската война. Т. I, С., 1920, № 36, с. 18.
- ⁷⁹ Цит. по Г. Марков. Българското крушение 1913, с. 222.
- ⁸⁰ Дипломатически документи по намесата..., № 108, с. 55.
- ⁸¹ Б. Кесяков. Пос. съч. Т. I, 58–69.

ВРЕМЕ НА ИЗМАМНИ НАДЕЖДИ (1913–1919)

§ 1. КРАТКИЯТ ОТДИХ

Почувстваното облекчение в България след подписването на мирните договори в Букурещ и Цариград скоро е заменено от всеобщо негодувание срещу враждебните действия на съседните страни и политиката на големите европейски държави. Настъпва време на преосмисляне на преминалите събития, направените грешки и чуждите вини. Българското общество се отърсва от преживения кошмар и бързо преодолява умората от двете последователни войни. Отчаянието от погрома отстъпва място на неугасналата надежда за справедливо решаване на българския национален въпрос.

Разбира се, вече няма да се повтори патриотичният плам от времето преди Балканската война, но националните тежнения не са помръкнали. Те се подхранват от пресния спомен за дадените скъпи жертви по бойните полета на Тракия и Македония, от хилядите бежанци, пристигнали в страната, от тъжните вести за положението на населението в заграбените от Сърбия, Гърция и Румъния територии. ВМОРО отговаря на насилията с подновяване на борбата, сега срещу сръбските и гръцките поробители. През лятото на 1913 г. в Македония избухват две въстания – Тиквешкото и Охридско-Дебърското, потушени с изключителна жестокост от сръбските войски¹.

Пред българската държава отново стои проблемът за завършване на националното обединение, но при много по-тежки външни и вътрешни условия. Защото след Междусъюзническата война страната се оказва във вражеско съседско обкръжение и лишена от подкрепата на някоя Велика сила. Недоволни от разпадането на Балканския съюз, държавите от Съглашението обвиняват България в прекомерни териториални претенции и агресивност спрямо своите съседи. Особено силни са антибългарските настроения сред управляващите среди в Париж и Петербург. Те са повлияни от разпространяваните от сръбските и гръцките пропагандни служби слухове за „жестокостите“ на българските войски, за вероломството на българите и лукавството на техния цар. Карнегиевата анкета, извършена от авторитетни експерти, опровергава тиражираните в Белград и Атина клевети и потвърждава основателността на българската териториално-национална програма. Но и нейните заключения не са в състояние да разсеят враждебната

атмосфера във френската и руската столица срещу държавата реваншист на Балканите.

Независимо от геополитическите предимства България става трудно удовлетворима като евентуален партньор. Нейните претенции засягат четири балкански държави, които са заграбили български земи. Съвсем естествено е, че спечелването ѝ за съюзник би означавало загубването на благоприятното положение на Букурещ, Белград, Атина и Цариград. Новите затруднения важат както за Великите сили, така и за българската държава. Усложнените балкански взаимоотношения внасят допълнително напрежение между двата военнополитически блока – Централния съюз и Антантата, които не могат да си позволят да загубят позиции в Европейския югоизток. В София разбират, че предстоят дипломатически битки в името на българските външнополитически планове. Още в царската заповед до действащата армия при демобилизацията след Междусъюзническата война недвусмислено се заявява, че войската свива своите знамена до настъпването на „по-добри дни“.

В момента обаче е необходимо да се излекуват раните от двете, макар и кратки войни. България е финансово изтощена, понесени са големи не само човешки, но и материални щети. Тя трябва да се погрижи за хилядите бежанци, останали без дом, работа и средства. Чуждите нашественици са грабили от българските земи, а има райони изцяло опустошени. В спомените си Петър Пешев, тръгнал да обиколи присъединените към България части от Македония, пише: „Изгорени са биле не само градовете Петрич и Струмица, но и много села край р.р. Струма и Струмица. По пътя срещнахме много жители на в.р. Кукуш, които, клани, ограбени и прогонени от гръцките войски, се скитаха сега голи, гладни, боси, немили-недраги, за да търсят подслон и прехрана“². Пред правителството на В. Радославов стоят нелеки задачи – да се нормализира животът в страната, да се подпомогне развитието на стопанството, да се осигурят финансови средства и да се възстанови военният потенциал.

През септември 1913 г. са извършени промени в състава на кабинета. Като министри са привлечени Христо И. Попов – на правосъдието, Добри Петков – на обществените сгради, и Никола Апостолов – на железниците, пощите и телеграфите. Последните двама са от средите на Народнолибералната партия, в чието ръководство настъпва разкол. Д. Петков се стреми да отстрани Н. Генадиев от шефското място и сам да оглави партията. Борбите сред народнолибералите създават затруднения на правителството, което и без това няма парламентарна подкрепа. Затова XV ОНС е разпуснато и на 24 ноември 1913 г. са проведени законодателни избори. Управляващата коалиция не успява да спечели необходимото ѝ мнозинство. В XVI ОНС от 204 народни представители само 94 са от средите на трите либерални партии, а 110 са от опозиционните партии. Този състав показва общественото недоверие към кабинета на д-р В. Радославов, което е проявено и на откритата на 19 декември 1913 г. първа извънредна сесия. На следващия ден – 20 декември, министър-председателят подава оставката на правителството.

Очевидно цар Фердинанд няма намерение да повери властта на някоя

от останалите партии, макар че прави консултации с различни политици. Защото само три дни по-късно – на 23 декември, е назначено ново правителство на д-р Радославов със стария си състав. В него отсъства само д-р Н. Геннадиев, подадъл оставка още на 17 декември във връзка с подновяването на процеса срещу министрите стамболовисти. През това време в Народното събрание се развиват бурни дебати, в които опозицията остро критикува вътрешната политика на управляващите. Става ясно, че мнозинството няма да гласува искания от Министерския съвет кредит за първите два месеца на 1914 г. до приемане на редовния бюджет на държавата.

В нарушение на парламентарната практика на 31 декември 1913 г. XVI ОНС е разтурено и правителството взема мерки чрез административните органи да си осигури мнозинство в бъдещия парламент. Новите избори се провеждат през февруари 1914 г. и донасят твърде крехко надмощие на управляващите, благодарение на гласовете на мюсюлманското население от новоприсъединените области. В XVII ОНС трите либерални партии имат 126 депутати, а опозицията – 119. Чрез касиране на избора на земеделските депутати от Софийски окръг съотношението става 129 на 116 – твърде несигурно мнозинство за правителството на д-р Радославов. Затова през следващите години министър-председателят е принуден да прави компромиси с коалиционните си партньори, да прибегва до фалшификации или чисто и просто да елиминира законодателното тяло.

Най-неотложната задача на правителството е да сключи външен заем, за да може да плаща краткосрочните аванси, получени по време на Балканската война от Банк дьо Пари де Пеи Ба, да обслужва близо 800-милионния държавен дълг и да покрива неотложните нужди на страната. Още през октомври 1913 г. външният министър Геннадиев и финансовият министър Д. Тончев са командировани в Париж, за да преговарят за сключване на нов заем от Парижко-холандската банка. Българските молби са отблъснати, тъй като във Франция, както и в Русия, нямат доверие на правителството на Радославов, известно с австро-германската си ориентация. Напротив, финансовите затруднения на България се използват като средство за сваляне на кабинета. Френската и руската дипломация директно подсказват на цар Фердинанд, че властта трябва да се повери на антантофилските партии в страната. Напразни остават усилията на правителството по официални и неофициални пътища да разсее враждебните настроения в Петербург и Париж, достойно да отговори на силната антибългарска пропаганда. В края на декември 1913 г. Екатерина Каравелова, която работи за възстановяване на добрите отношения между Русия и България, съобщава на цар Фердинанд препоръката на английския посланик в руската столица: „Никакви преговори с Турция, никакви надежди на Австрия. Вашето спасение е в дружбата с Русия. Пръв мост – ново министерство с Малинова“³.

Повече от всеки друг път един икономически лост се използва за политически натиск в София. На упоритите български сондажи френското правителство отговаря с протакане и поставяне на тежки условия за отпускане на

търсения заем. От България се искат неприемливи гаранции, което по същество е отказ. През това време парижките банки отпускат заеми на Сърбия, Гърция и Турция. С недалновидните си действия Франция и Русия сами тласкат изпадналата във финансови затруднения България към държавите от Централния съюз. През октомври 1913 г. Тончев успява да получи от виенските банки аванс от 30 млн. лв., който не може да задоволи българските нужди. В началото на 1914 г. с активното съдействие на германския и австроунгарския представител в София той започва переговори с голямата берлинска банка „Дисконто Гезелшафт“.

През юни 1914 г. договорът за отпускане на заем от 500 млн. лв. е почти готов. Едва сега френската дипломация разбира, че с непримиримата си позиция е улеснила засилването на политическото влияние на Германия и Австро-Унгария в България. От Париж и Петербург предприемат съгласувани действия за проваляне на заема от „Дисконто Гезелшафт“. Постъпките на френския представител Панафио и особено на руския представител Савински са доста позакъснели и в някои отношения недипломатични. Те варират от натиск върху цар Фердинанд да назначи коалиционно правителство начело с Малинов до обещания за отпускане на аванс и предложение за 500-милионен заем от френската банка „Перие“.

Офертата на Париж за заем при по-изгодни условия идва в момент, когато преговорите с „Дисконто Гезелшафт“ са вече приключени и на 29 юни 1914 г. договорът официално е подписан. Според него 500-милионният заем е с лихва 5%, срок за погасяване 50 години и емитиране на две серии по 250 млн. лв. България получава незабавен аванс в размер на 120 млн. лв., предназначен за изплащане на лихвите и анюитетите по старите заеми. Впрочем, основната част от заема е резервирана за изплащане на дълговете, за военни доставки и само около 60 млн. лв. отиват за нуждите на държавното съкровище. Предвиждат се различни гаранции и тежки условия, като отстъпване на концесиите на мини Перник и на линията и пристанището Порто Лагос на германски банки⁴.

Сключването на заема с германския банков консорциум е поражение на френската и руската дипломация, които допускат България да се обвърже финансово с Австро-Унгария и Германия. И това става при все по-изострящата се международна обстановка и в навечерието на очертаващия се световен конфликт. Прибегнало до германските кредитори, правителството се приближава и политически до блока на Централните сили. В Петербург и Париж все още се надяват, че договорът няма да бъде гласуван в Народното събрание, тъй като всички опозиционни партии го критикуват като неизгоден за България. Д-р Радославов има същите опасения поради крехкото мнозинство на управляващата коалиция и възникналите проблеми с групата на народнолибералите. От февруари до юни 1914 г. върви процесът срещу бившите министри стамболовисти. Д-р Геннадиев заплашва Радославов, че неговата група от 14 депутати няма да гласува заема, ако делото не бъде прекратено. Той даже обещава, че впоследствие няма да претендира за министерски пост.

Така е сключена сделка и на 2 юли договорът с „Дисконто Гезелшафт“ е внесен в първата извънредна сесия на XVII ОНС.

Заседанието се превръща в бурен скандал. Още в началото опозицията излиза с декларация, в която осъжда условията на договора и заявява, че ще се бори срещу приемането му. Избухват неконтролирани пререкания, ръкопашни схватки и невъобразим шум. В такава ненормална обстановка, без да бъде проведен истински дебат, договорът е обявен за приет от мнозинството с просто вдигане на ръцете. Срамната сцена в българския парламент е наблюдавана с удивление от чуждите дипломати. Два дни по-късно опозицията излиза с обща декларация в Народното събрание за направените фалшификации и пристъпва към организиране на антиправителствени митинги. Д-р Радославов отговаря със засилени полицейски мерки, а цар Фердинанд побързва да сложи подписа си под договора⁵.

Правителството е атакувано от опозицията, но общо в страната настъпва видима нормализация на живота. В началото на 1914 г. се забелязва стопанско оживление – нарастват промишленото производство, селскостопанската продукция и търговският обмен. Продължава строежът на започнати в началото на 1912 г. индустриални предприятия, разширява се тютюневата промишленост. Разбира се, довоенното равнище в производството не е достигнато, но при стокообмена независимо от колебанията се регистрират стойности, близки до тези през 1911 г. Сравнително бързото преодоляване на пораженията от войните се дължи на набраната инерция и постигнатия подем в предшестващия период.

Оздравителното възстановяване е още по-забележимо в духовната сфера. Появяват се нови литературни списания, театърът обогатява репертоара си, писатели и художници с настървение се връщат към творческа дейност. Сякаш всички са импулсирани от понесените нещастия и бързат да загърбят преживения кошмар. „Потребна бе – пише в спомените си К. Константинов – тая наистина неизмерима по бедствията си есен, когато думата „погром“ бе на всяка уста и във всяка мисъл, за да се разбуди и възвърне към живот българското духовно творчество“⁶.

През есента на 1913 г. и първата половина на 1914 г. правителството полага усилия да възстанови дипломатическите отношения на страната с нейните съседи. Българските държавни интереси изискват да се потиснат смолците и да се преодолее враждебната атмосфера на Балканите. Това важи в най-голяма степен за тягостните отношения с бившите съюзници, засилени от тяхната яростна антибългарска кампания. Сърбия, Гърция и Румъния се страхуват от ревизионистичните настроения в България, а българското общество не може да прости жестокото поразяване на националния си идеал. През септември 1913 г. са възстановени дипломатическите връзки с Турция, през декември – със Сърбия, а през март 1914 г. – с Гърция. В Лондон, Париж и Петербург са назначени за дипломатически представители М. Маджаров, Д. Станчов и ген. Р. Димитриев, известни със симпатиите си към държавите от Антантата. Усилията им да се смекчи неприязненото отношение към Бъл-

гария не донасят резултат, а това се по-определя тласка управляващите в София към Централните сили. През май 1914 г. правителството сключва две важни конвенции с Австро-Унгария – за установяване на пряка връзка между австрийските и българските железопътни линии през Оршова – Лом – София – Порто Лагос и по безжичния телеграф между София и Будапеща. Скоро след това се подписва и заемът с „Дисконто Гезелшафт“, с което се очертава курсът на сближение на България с двете Централни сили.

През лятото на 1914 г. Европа е изправена пред голямо изпитание – на 15 юни 1914 г. австроунгарският престолонаследник Франц Фердинанд е убит в Сараево от сръбска националистическа организация. Един месец по-късно Австро-Унгария обявява война на Сърбия, а до края на юли в конфликта се намесват и останалите Велики сили. Започва отдавна подготвяният сблъсък между двата военнополитически блока – Съглашението и Централния съюз. Очакваният от България шанс да промени наложеното в Букурещ през 1913 г. териториално разпределение като че ли се открива преждевременно. Защото страната не се е възстановила от двете войни, които води, не са осигурени необходимите хранителни запаси и въоръжение, нито пък е извършена така важната дипломатическа подготовка. До този момент от Германия препоръчват сближение с Турция, а от Русия идват ултимативни съвети за помирение със Сърбия. И двете възможности не изглеждат особено привлекателни за България.

Положението се променя след избухване на войната, когато между Антантата и Централните сили започва дипломатическа битка за спечелване на съюзници на Балканите. Пред българския политически елит застава с цялата си съдбовна отговорност въпросът „С кого?“. Ако до този момент дискусията се води с оглед на бъдещото решаване на националния въпрос, сега, когато военният конфликт доближава България и обхваща все повече страни, изборът трябва да бъде направен по-бързо. Правителството на Радославов обаче разбира, че е необходимо известно време за военна и дипломатическа подготовка, за изясняване на обстановката на Балканите и затова обявява неутралитета на страната. Същата позиция заемат Румъния и Гърция, а и Турция не бърза да огласи намеренията си. Все още не е ясно как ще се развие играта на балканската шахматна маса. На 18 юли 1914 г. министър-председателят Радославов заявява в Народното събрание: „Днес България се намесва със своите съседи в добри отношения и следователно тя докрай ще задържи своята неутралност, строго и лоялно“⁷.

Успоредно с непрестанните уверения за придържане към неутралитет министър-председателят внася в извънредната сесия на парламента законопроекти, съобразени с новата обстановка. На 25 юли 1914 г. е приет закон за обявяване на военно положение и въвеждане на цензура. На 28 юли 1914 г. парламентът одобрява искания 50-милионен извънреден свръхсметен кредит за военни нужди, а също и Закон за мораториума, който засяга всички плащания по граждански и търговски сделки, извършени преди 25 юли 1914 г. Със специални укази е забранен износът на пшеница, царевича, ечемик, вълна и други суровини. Направен е опит за известно ограничаване на свободната търговия

и регулиране на цените на най-важните стоки чрез Закона за определяне продажните цени на съестните и на други продукти от първа необходимост. Законът натоварва общинските съвети заедно с финансовата власт да определят цените на едро и дребно на стоките от първа необходимост в случаи на неплородение, наводнение, война, мобилизация и други бедствия. Не са предвидени единни централно определени цени, а това дава възможност за развихряне на спекула. Набелязаните в закона санкции срещу нарушителите са нищожни и не могат да изплашат едрите производители или търговците. Преди да бъде разпуснато, Народното събрание удовлетворява молбата на Н. Генадиев и другите бивши министри за прекратяване на процеса срещу тях.

Правителството не забравя и необходимостта от превъоръжаване на армията. В условията на бушуващата война поръчаните преди това военни доставки в Германия се превозват до страната през пристанището в Дедеагач. Взети са мерки против всякакви провокации спрямо Сърбия било от страна на македонските революционни дейци, било от австроунгарските агенти в дунавските градове.

Обявеният неутралитет не означава, че радослависткото правителство няма своите предпочитания. В края на юли 1914 г. то влиза в преговори за сключване на таен договор с Германия и Австро-Унгария, като се обсъждат и уточняват съответните проекти. Впоследствие преговорите са преустановени от д-р Радославов, тъй като правителството взема решение да не се рискува и да се изчака до изясняване на обстановката. В същото време по настояване на немската дипломация между София и Цариград се установяват контакти за подписване на българо-турски съюзен договор. Постигнатото на 6 август 1914 г. споразумение за взаимно спазване на суверенитета и държавния териториален интегритет така и не влиза в сила. Неутралитетът остава единственият заслон за България, ухажвана от големи и малки, но и открито заплашвана.

След първоначално изразеното задоволство от обявения неутралитет държавите от двата блока предприемат енергични постъпки в София за привличане на България към един от воюващите лагери. От руската столица изпращат строги заплахи в случай на българско нападение над Сърбия, призовават към славянска солидарност и обещават териториални придобивки в Македония. Белградското правителство обаче никак не е въодушевено от перспективата да отстъпи нещо от заграбените български земи. В Париж и Лондон говорят за прекрояване на създаденото от Букурещкия договор статукво, но твърде условно и при несигурни разчети. Защото обещанията са за сметка на реалните или евентуалните противници.

Централните сили са по-щедри спрямо българските териториални претенции, но искат незабавно нападение срещу сърбите, за да облекчат австроунгарските войски, необходими на Източния фронт. Румъния и Гърция заплашително струпват войски по границите си с България. При все още неизяснения развой на военните действия и неопределените позиции на Гърция, Румъния и Турция, а и въздържането на Италия от намеса правителството на Радославов наложително трябва да изчака развитието на събитията. И да търси доб-

ра цена за обявения неутралитет или за евентуалното съдействие. Още през септември 1914 г. става ясно, че войната ще бъде продължителна и изтощителна, а това автоматично повишава значението на малките неутрални държави.

Основните опозиционни партии в България подкрепят обявения неутралитет и настояват за стриктното му спазване. Изчаквателната позиция трябва да се запази дотогава, докато българската намеса не стане неотложна. По този въпрос и по необходимостта от ревизиране на Букурещкия мирен договор има единодушие между управляващата коалиция и Народната, Демократическата и Прогресивнолибералната партия. Различията са в основния външнополитически ориентир на двата лагера – трите либерални партии не крият симпатиите си към Централните сили, а техните противници продължават да се уповават на държавите от Антантата. Антивоенната платформа се поддържа от земеделци, радикали, широки и тесни социалисти, стреснати от опасния размах на военната кампания.

В началото на август 1914 г. лидерите на опозиционните партии, без тесните социалисти, отправят писмено искане до министър-председателя за свикване на коронен съвет, на който с тяхно участие да се обсъди политиката на страната при създалата се международна обстановка. Д-р Радославов отхвърля предложението под предлог, че коронните съвети не се предвиждат в конституцията и „международното положение на България не давало страхове за близка опасност“. Ползващ се с подкрепата на двореца, той може да си позволи пренебрежително отношение към мнението на другите политически партии. Обединената опозиция не се отказва от легалната борба и в дълго изложение в печата от 9 август същата година пледира за създаване на временен коалиционен кабинет, който да бъде гаранция за спазването на неутралитета. Две седмици по-късно тя публикува ново изявление, в което се настоява за „строг и пълен неутралитет“, а правителството се критикува, че е закрило сесията на Народното събрание и допуска преминаването на немски матроси и превоз на оръжие за Турция през българска територия. Тази политика излага страната и я „води към катастрофи“⁴⁸.

На 28 август 1914 г. в София пристигат братя Ноел и Чарлс Бъкстон със задачата да агитират за запазване на българския неутралитет. Мисията им обаче се приема от обществеността като подкрепа на дейността на съглашенофилските партии. Братя Бъкстон са приети от цар Фердинанд и министрите Радославов и Тончев, които от кабинета потвърждават решимостта на правителството да се придържа към стриктен неутралитет. Те се срещат с водачите на различните партии – Ив. Ев. Гешов, Ал. Малинов, д-р Ст. Данев, Я. Сакъзов, Ал. Стамболийски и други, и разговарят за възможната външнополитическа ориентация на страната. Опозиционните лидери не скриват опасенията си от благосклонния спрямо Германия и Австро-Унгария неутралитет, а за никого не е тайна превозването през българска територия на германско оръжие за Турция. Те настояват съгласенската дипломация да прояви по-голяма активност и разбиране по отношение исканията на ошетената България⁴⁹. Становището на Гешов е, че най-добрата политика за страната е да се

нареди до Съглашението, което ще спечели войната. Трите велики сили трябва предварително да обещаят възвръщането на Македония и възстановяване на границата, определена от Лондонския мирен договор.

По време на посещението на братя Бъкстон народняшкият орган в „Мир“ става инициатор за организиране на опозиционен натиск върху правителството, като лансира идеята за преговори с държавите от Съглашението и продължаване на борбата за съставяне на коалиционен кабинет. В този дух е излезлият на 7 септември 1914 г. манифест към българския народ, подписан от парламентарните представители на опозицията. В него се казва: „На всяко правителство се налага дългът чрез преговори да подготви и осигури почвата за придобивките, които държавата би могла да получи. Съображението, че с влизането му в такива преговори правителството щяло да наруши неутралитета, не издържа критика, защото никаква международна норма не запрещава на една неутрална държава да влиза в преговори с коя и да било от воюващите страни“¹⁰. Управляващите нямат нужда от подсещане, защото вече са преговаряли, но с Централните сили и симпатизиращата им Турция.

Призивите на опозицията разкриват трескавото безпокойство, обхванало българското общество. В страната се издават брошури, различни памфлети, възвания и отворени писма със съвети относно насоките на българската външна политика. Води се шумна дискусия по кой път трябва да тръгне България, за да не изпусне предоставения ѝ тактически шанс. В общия хор отделните гласове се смесват, а разумните предупреждения не могат да бъдат чути. По един въпрос обаче има единодушие – няма българин, готов да воюва в помощ на Сърбия, заграбила безспорната зона в Македония¹¹.

С настъпването на есента обстановката на Балканите става все по-напрягната. На 17 октомври 1914 г. Турция се намесва във войната на страната на Централните сили. Веднага след това интересът към България нараства с оглед на нейното централно разположение на полуострова и солиден военен потенциал. За Австро-Унгария и Германия страната е важна като единствен коридор към Турция, а за Русия, Англия и Франция с оглед необходимостта да се компенсира нарасналата мощ на Централните сили. Във Виена и Берлин не крият недоволството си от изчаквателната позиция на либералното правителство и недвусмислено предупреждават, че може да бъде пропуснат „последният шанс“. В София се оправдават с недоброто въоръжение на армията и с опасността от страна на Гърция и Румъния. Впрочем и двата аргумента са верни и основателни.

По същото време в Лондон, Париж и Петроград назрява мисълта, че българският неутралитет вече не е достатъчен и трябва да се положат усилия да се осигури прякото военно сътрудничество на страната. Но съюзниците от Съглашението не могат да постигнат съгласие относно териториалните компенсации поради взаимните си подозрения в стремеж за получаване на едностранно предимство. Френската дипломация смята, че на България трябва да се обещае Източна Тракия и част от Македония, британската – Източна Тракия и част от Македония на изток от Вардар, а руската намира българските искания за „пре-

комерни“ и не желае да упражни натиск върху Сърбия да отстъпи безспорната зона в Македония. В крайна сметка трите държави не успяват да се споразумеят и затова се ограничават с една твърде обща декларация, връчена на българското правителство на 26 ноември 1914 г. В нея срещу неутралитета на България се обещават „справедливи териториални придобивки в Македония и разширение на територията в Тракия до линията Енос–Мидия“. Радославов не е удовлетворен, защото българският интерес е главно в Македония и връщането на заграбените територии трябва да бъде гарантирано¹².

По фронтовете на Европа се водят тежки боеве с променлив успех и все още не е ясно на коя страна ще бъде надмощието. Австроунгарската армия търпи поражения в Сърбия, руските войски напират в Източните Карпати, но са отблъснати от германо-австрийските сили зад Висла, турските войски се готвят да пресекат Суецкия канал. Гърция и Румъния все повече клонят към Съглашението, а сръбските и букурещките управници пречат на превоза на българските военни доставки от Германия и Австро-Унгария. Изтича 1914 г., а определянето на позицията на България става по-трудно, независимо от неотслабналата дипломатическа активност на правителството.

Без да се обвързва с официални преговори с някоя от воюващите групировки, д-р Радославов продължава да декларира неутралитета на страната, но заедно с това опипва почвата за по-доброто му спазаряване. Дипломатическите представители в чужбина са инструктирани в разговорите си да настояват за ревизиране на Букурещкия мирен договор от 1913 г., така че на България да се върнат заграбените територии. „Да не се преговаря – нарежда външният министър на П. Хаджимишев в Лондон, – а само да се повтаря, че неутрална България е дала на времето си всички жертви, за което трябва да си получи Добруджа, Македония с Кавала и пр.“¹³ Наистина, както д-р В. Радославов, така и дипломатите в европейските столици не се уморяват да отстояват справедливостта на българските искания.

Интересът на двата воюващи блока към България нараства, но нейните претенции изглеждат трудно удовлетворими. Централните сили гарантират присъединяване на Вардарска Македония, но само срещу включване във войната. Защото помощта на България е необходима за разгромяване на Сърбия и за оказване помощ на Турция през българска територия. Но в София се опасават, че при започване на военните действия страната ще бъде нападната от Румъния и Гърция, а е възможно и от Русия, от което най-много се бои Радославов.

Държавите от Съглашението предлагат Източна Тракия, но по отношение на Южна Добруджа, Кавала и безспорната зона не са на единно мнение. При това Сърбия, Гърция и Румъния не дават и дума да става за териториални отстъпки на България. И все пак най-главното е да се разбере коя от страните ще надделее в голямата война. През януари 1915 г. Радославов изпраща в чужбина Н. Генадиев с проучвателна мисия. Очевидно той иска да отстрани от София един твърде опасен съперник. Генадиев посещава Рим, Париж и Швейцария, където се среща с отговорни политически лица, дипломати и известни публицисти. След завръщането си в обширен доклад до Министер-

ския съвет той излага убеждението си, че Италия ще се присъедини към Съглашението, на чиято страна са шансовете да издържи продължителната война¹⁴. Промяната на възгледите на водача на Народнолибералната партия е знаменателна, но правителството не е убедено в сигурността на препоръчвания път.

Тъй като военновременните условия осуетяват изпълнението на договора за 500-милионния заем, кабинетът на д-р Радославов прибегва до аванси. На 18 януари 1915 г. е постигнато споразумение с „Дисконто Гезелшафт“ за аванс от 150 млн. лв., отпускан на няколко части за срок до 19 март. Средствата са необходими за военните доставки за българската армия от Германия и Австро-Унгария. Отпускането им в такъв момент означава, че във Виена и Берлин имат доверие на управляващите в София. България все още не е засегната от войната, но правителството предприема някои законодателни мерки, за да осигури прехраната на населението. На първата редовна сесия на XVII ОНС (15 окт. 1914 – 15 март 1915 г.) е гласуван Закон за обществената предвидливост, който дава право на Министерския съвет да забранява износа на зърнени храни, брашно, фураж и други хранителни продукти в случай на неплодородие, война и други бедствия. Създава се Централен комитет, назначаван от правителството като институция по прехраната. Той има за задача да разпределя запасите от храна в страната, да определя максималните изкупни цени на забранените за износ стоки. Законът е твърде несъвършен и не може да спре поскъпването и започналата спекула¹⁵.

Действията на правителството се следят от опозицията, за която насоката на българската външна политика остава най-важният проблем. За съжаление опитите за създаване на опозиционен блок пропадат поради нежеланието на демократите да се обвържат с управлявалите през двете балкански войни партии. В началото на януари 1915 г. Върховният съвет на Народната партия излиза с декларация, в която настоява за създаване на правителство от всички партии с програма, стриктно прилагане на неутралитета и евентуално сътрудничество със Съглашението при условие България да получи гаранции за възможно по-пълно удовлетворяване на нейните национални претенции. По същото време в интервю за в. „Тан“ народняшкият лидер Ив. Ев. Гешов категорично заявява, че неговата страна няма да тръгне против Русия. „Пушката на освободения срещу освободителя не гърми“ – пише той, но настоява за по-справедливо отношение към териториалните спорове на Балканите.

В началото на 1915 г. Гешов завършва книгата си „Балканският съюз. Спомени и документи“, която трябва да разкрие пред съглашенските държави истината за провала на Балканския съюз и ограбването на България от нейните съюзници. Защото окончателното определяне на българската политика се затруднява от антибългарските настроения във френския печат, който е по-любезен спрямо Италия, Румъния и Гърция. В борбата на опозицията срещу политиката на Радославовото правителство се включват и видни интелектуалци като Ив. Вазов, д-р Ив. Шишманов, д-р Ст. Сарафов, д-р Кр. Кръстев, Д. Мишев и др. В края на януари 1915 г. те излизат с позив, в който се

иска създаване на коалиционен кабинет, прекратяване на междупартийните борби и подобряване на отношенията с Русия.

Атаките срещу правителството са най-силни в Народното събрание. По време на първата редовна сесия депутати от опозиционните партии отправят много запитвания и излизат с декларации по проблема на българската външна политика. Повечето от запитванията не са включени в дневния ред и са оставени без отговор. Все пак острастените дебати принуждават министър-председателя на 15 март 1915 г. да направи официално изявление в Народното събрание. „Правителството – заявява д-р Радославов – е пазило досега и ще пази най-строг неутралитет... България не е ангажирана с никой и не бива да се ангажира, защото ще загуби в своя ангажимент...“¹⁶

България наистина все още не е ангажирана, но натискът върху нея се засилва и от двете страни. Държавите от Съглашението вече бомбардират външните укрепления на Дарданелите и имат нужда от българското съдействие за подготвяната операция. Пък и престижът им нараства, след като руските войски превземат на 5 март 1915 г. крепостта Пшемисъл. А в началото на април френско-английските войски дебаркират в южната част на Галиполския полуостров. Дипломатията на Централните сили иска по-бърза намеса на България за смазване на Сърбия и откриване на път към Цариград. Това се налага и поради измяната на Италия, застанала на страната на съглашенските държави. От Берлин предлагат да се ускори сключването на съюзен договор, придружен от военна конвенция, надявайки се на незабавни български действия срещу Сърбия.

Преговорите между българското правителство и австро-германската дипломация са интензивни, но в София не бързат да се обвържат независимо от прогерманските си предпочитания. Министър-председателят Радославов намира, че е настъпил моментът да определи цената на благосклонния неутралитет на страната спрямо Централните сили предвид затрудненото положение на Османската империя. Преди всичко той поставя пред германския представител в София искането Високата порта да отстъпи на България територията до линията Мидия–Енос. В Цариград не приемат, че цената на неутралитета трябва да бъде толкова голяма, и се съгласяват само с изменение на границата в долината на Марица. Преговорите се затягат, но и в София не напускат линията на изчаквателно протакане.

С настъпване на лятото ключовата роля на България с оглед на военните действия на Балканите нараства, а успоредно с това се развива и наддаването. И двата воюващи блока имат голяма нужда вече не от благосклонния неутралитет на страната, а от съдействието на нейната армия. Англо-френските войски не могат да пробият Дарданелите без подкрепления или действия в Източна Тракия, а турските въоръжени сили се нуждаят от боеприпаси, които българското правителство отказва да пропусне през своята територия. На 16 май 1915 г. пълномощните министри на Англия, Франция, Русия и Италия в София връчват колективна нота на външния министър Радославов. На България се предлага незабавна намеса във военните действия срещу Цент-

ралните сили и тяхната съюзница Османската империя. Срещу това тя ще си възвърне Източна Тракия до линията Мидия–Енос; частта от Вардарска Македония, разположена югоизточно от линията Крива паланка – Охрид, ако след войната Сърбия бъде обезщетена в Босна и Херцеговина и на адриатическия бряг; гр. Кавала, ако Гърция се разшири в Мала Азия. Съглашенските сили обещава посредничество при уреждане на Добруджанския въпрос и щедър военен заем. Предложението съдържа много условности и никакви гаранции. То не е съгласувано със Сърбия и Гърция, а демонстрираната от тях неотстъпчивост и даже враждебност към България в момента трудно би се променила при победен за Съглашението край на войната. Затова българският отговор е основателен – либералното правителство иска уточнение на териториалните отстъпки и гаранции за реализирането им.

На 23 май 1915 г. представителите на Австро-Унгария и Германия предават на д-р Радославов декларация, с която срещу присъединяване към Централните сили на България се осигурява веднага цялата Вардарска Македония, а също и земите, отнети по Букурещкия договор, ако Гърция и Румъния застанат на страната на Съглашението. Това предложение има безспорното преимущество на сигурността и най-важното – то удовлетворява националния идеал за присъединяване на македонските земи към общото отечество. И все пак в София бавят окончателния отговор, защото споменът от 1913 г. е жив, а сега рискът е още по-голям. Както в двореца, така и в правителството има колебания относно крайния изход от войната. Раздвоени са и българските дипломатически представители в чужбина – Д. Станчов и М. Маджаров предричат победа на Съглашението, А. Тошев и Д. Ризов съветват да се изчака, а за военния министър ген. Фичев Централните сили са силна, но обсадена крепост¹⁷.

През летните месеци на 1915 г. в София се развихря решителният сблъсък между дипломатията на Съглашението и тази на Централния съюз. Представителите на двете воюващи групировки обсаждат министър Радославов и цар Фердинанд, от чужбина пристигат неофициални емисари и кореспонденти на европейски вестници. От Лондон Балканският комитет призовава либералното правителство да не пропуска удобния момент за завършване на националното обединение, като застане до съюзниците на Съглашението. Усилената дипломатическа шетня влиза в историята като „българското лято“ на 1915 г. От треската са обхванати и политическите сили в страната, до които достигат известни сведения за направените на правителството предложения. В печата се разгръща откровена дискусия за възможностите пред България, ако тръгне с едната или другата групировка. Политици, военни и журналисти отправят препоръки и излагат аргументи, но вече не в полза на неутралитета, а на чия страна да се воюва. Но и в прогерманските, и в просъглашенските писания Сърбия е най-атакуваната балканска страна. „Маршът „Съюзници-разбойници“ – пише в спомените си Марсел Дюнан... – е на път да стане български национален химн“¹⁸.

Политическите дейци от средите на опозицията посещават легациите на държавите от Съглашението и искат по-определена подкрепа на българс-

ките национални стремежи. Към тях се присъединява Н. Генадиев с ръководената от него фракция на Народнолибералната партия. Лидерите на Народната, Прогресивнолибералната и Демократическата партия дават интервюта за най-влиятелните френски и английски вестници, в които настояват за по-справедливо отношение към териториалните спорове на Балканите.

През юли 1915 г. в София пристига като кореспондент на „Тан“ М. Дюнан, хоноруван професор по история. Той е упълномощен да проучи обществените настроения в България и да се срещне с видните политически дейци. Дюнан разговаря с Ив. Ев. Гешов, Т. Теодоров, Ал. Малинов, Ст. Данев и др. Лидерът на Народната партия откровено споделя разочарованието си от непоследователната политика на Англия, Франция и Русия спрямо българските национални интереси. Според него Съглашението трябва да задоволи страната „върху базата на договорите от 1912 година“. Опозицията полага усилия да повлияе и върху окончателното решение на правителството, но колебливите действия на Антантата не ѝ помагат¹⁹. Нейните предложения лесно са оборвани от привържениците на ориентацията към Германия с въпросите, които терзаят всеки българин: „Може ли да се вярва, че като победителка Сърбия ще отстъпи нещо от Македония? А какво стана с руския арбитраж през 1913 г.?“ Все примери, които действат като студен душ.

На всичко отгоре и военните действия не се развиват в полза на съглашенските сили – на Източния фронт руските войски търпят тежки поражения и отстъпват, Дарданелската операция за отваряне на Протоците към Черно море взема много жертви без изгледи за успех. Новините от главните военни театри умело се използват от добре организираната пропаганда на Централните сили в страната. Българските вестници, като „Балканска поща“, „Камбана“, „Утро“ и „Дневник“, получават финансова помощ от Германия и Австро-Унгария, безплатна информация от германските информационни агенции. С немски средства се издават антисъглашенски брошури, сборници със статии, разкази и стихотворения от български и немски автори и др.

Предложението на Антантата подтиква Централните сили към активизиране на преговорите и по-големи отстъпки. В София зачестяват посещенията на високопоставени пратеници на Виена и Берлин. Отбиват се известният дипломат и политик принц Хохенлое, бившият посланик в Цариград Вангенхайм, Мекленбургският херцог Йохан Албрехт, натоварени с мисии да ускорят привличането на България. Впрочем от края на юли 1915 г. правителството на д-р Радославов и цар Фердинанд окончателно се ориентират към военен съюз с Германия и Австро-Унгария. Преговорите по съдържанието на договорите са придружени от немско посредничество за форсиране на проточилите се българо-турски разговори.

На 6 август 1915 г. военният министър ген. Ив. Фичев подава оставка и е заменен с ген. Никола Жеков, известен като привърженик на намеса във войната на страната на Централните сили. За един месец са преодолените различията между договарящите се страни, отнасящи се главно до териториалната компенсация и корекциите на границата с Турция. Преговорите се водят

от Радославов и царя и се държат в тайна даже от българските дипломати в чужбина. Предупрежденията на представителите в Петроград, Виена и Рим да не се вземат прибързани решения са пренебрегнати. На 21 август опитният дипломат А. Тошев пише от австрийската столица: „По своето естество голямата война още дълго ще продължи, преди едната страна да превие врат пред другата“²⁰.

На 24 август 1915 г. в София се подписва тайна спогодба между България и Германия, която по силата на съюзните отношения между Централните сили е валидна и за Австро-Унгария. Съгласно договора на България се гарантира присъединяването на Вардарска Македония и земите до р. Велика Морава, от устието ѝ в Дунав до сливането на Българска Морава и Сръбска Морава, сетне по вододела на тези реки, през гребена на Черногорие и прохода Качаник до билото на Шар планина, откъдето следва санстефанската граница. В случай на непредизвикано нападение на Румъния или Гърция България си възвръща съответно териториите, заграбени с Букурещкия договор. Двете договарящи се страни допълнително ще се споразумеят относно сключването на мира. Австро-Унгария и Германия се задължават да отпуснат на България военен заем в размер на 200 млн. франка, а при продължителност на войната – допълнителен заем.

В същия ден между България и Германия се подписва и съюзен договор, предвиждащ взаимопомощ и политика на приятелство. На България се дават гаранции за нейния политически суверенитет и териториална цялост при външно нападение. В същото време тя поема задължение да окаже военна помощ на Германия, ако последната бъде нападната от българските съседи.

Третият важен документ е военната конвенция, подписана по същото време в замъка Плес от подполк. Ганчев и генералите Фалкенхайн и Хьотцендорф – началници на генералните щабове на Германия и Австро-Унгария. Тя задължава Централните сили да настъпят срещу Сърбия в срок до 30 дни, а България – в срок до 35 дни. Командването на съюзените войски се поверява на фелдмаршал Макензен, в чийто щаб се включват по един австроунгарски и български генералщабни офицери. В отговор на българското искане германското Главно командване поема ангажимент да изпрати войски и подводници за защита на Варна и Бургас срещу руски десант, както и засилена турска отбрана на Дедеагач при англо-френско нападение. На България се обещават доставки на военни материали.

Едновременно с договорите с Германия се подписва и съглашение с Турция, постигнато след взаимни отстъпки. Съгласно конвенцията по ректификацията на българо-турската граница България получава областта на запад по течението на р. Марица до одринското предградие Караагач и железопътната линия. Заемането на територията от 2380 кв. км земя трябва да започне на 28 септември, като населението запазва предишните си права. В споразумението няма клауза за военнополитически ангажименти на България срещу турските отстъпки. Но това не е и необходимо след обвързаността на страната с Виена и Берлин²¹.

Жребият е хвърлен – правителството на д-р Радославов залага на австро-германската карта, изглеждаща в момента печеливша. То няма голям избор, защото до последния момент държавите от Антантата не формулират предложение, което да задоволи справедливите български претенции. Линията на съглашенската дипломатия опрямо България е колеблива, изпълнена с противоречия и неприкрити предпочитания към Сърбия, Гърция и Румъния. Тя не отчита очевидния факт, че за българския народ Македония е кървяща рана, която не може да бъде излекувана с половинчати и негарантирани решения. И най-трезвите дипломатически разчети в София не могат да пренебрегнат пресния спомен от измяната и ограбването на страната през 1913 г., подхранван от постоянно демонстрираната сръбска и гръцка враждебност.

През август 1915 г. закъснелите напъни на Англия, Франция и Русия да спечелят България на своя страна варират от дипломатически постъпки до необичайни в международната практика средства. Става дума за т. нар. „Деклозиерова афера“ – операция, организирана от съглашенската дипломатия. Нейното съдържание е изкупуване на български зърнени храни с френски, английски и руски капитали, за да се създадат продоволствени затруднения на българското правителство, в случай че се определи на австро-немска страна. Заедно с това и Централните сили ще бъдат лишени от житната реколта на страната. За да се осъществи замисълът, в София е създадена „търговска“ фирма начело с френския посланик Фернан де Клозие, който от своя страна привлича видни български политици и общественици от съгласнофилските среди. В осъществяване на операцията са ангажирани Н. Генадиев, Ив. Буров, Г. Губиделников, Р. Даскалов, Марко Турлаков, Павел Генадиев и др., които срещу големи комисиони създават широка мрежа от агенти в цялата страна. Започва наемане на складове и закупуване на зърнени храни в големи количества. Аферата е разкрита от правителството, преди да се разгърне напълно и замесените дейци са арестувани²².

Случаят дава възможност на д-р Радославов да нанесе удар на опозицията, която и без това е доста разединена. Последните опити да се повлияе на правителството за ориентиране на страната към Съглашението са направени, когато България е била вече обвързана с Централните сили. На 14 август опозиционните партии излизат с комюнике, в което настояват за свикване на Народното събрание на извънредна сесия. На 30 август видни софийски граждани – политически, военни и културни дейци, отправят апел „Към българския народ“, с който призовават на борба против правителството в името на спасението на страната от нов погром. Апелът е конфискуван от властите, а някои от подписалите го са арестувани. На 4 септември 1915 г. лидерите на опозицията Гешов, Данев, Маринов, Н. Цанов и Ал. Стамболийски се явяват на аудиенция при цар Фердинанд. От името на своите партии те предупреждават, че намесата на България във войната на страната на Централните сили ще доведе до нова национална катастрофа. Монархът посреща изявлението с подчертана студенина, защото изборът вече е направен. Нито анемичните постъпки на опозиционните партии, нито антивоенните митинги на тес-

20. История на България в три тома. Том III

ните социалисти са в състояние да отклонят управляващите от поетия път. „Правителството – пише по това време М. Дюнан..., – виждайки слабата воля за действие на опозицията, с грубост, достойна за Стамболовото време, проявява силата си, без да изслушва каквито и да било съвети или да понася натиск от русофилските елементи. Особено режимът на печата става все по-голям... Радославов е човек със здрав юмрук; той го показва, като тероризира противниците си“²³.

Следващите стъпки на правителството са в съответствие с направения избор. На 10 септември 1915 г. в София е обявена обща мобилизация на въоръжените сили. В специалната декларация на правителството се заявява: „С мобилизацията България встъпва във фазата на въоръжения неутралитет, който не бива да се таксува като приготвление за война. България няма агресивни намерения спрямо съседите си, но е твърдо решена с пушка при нозе да отстоява своите права и независимост“²⁴. Изявленията за въоръжен неутралитет не звучат убедително както за силите от Съглашението, така и за съседните държави. „Когато бе обявена общата мобилизация – разказва в спомените си К. Константинов, – за всички в страната бе ясно, че това значи война. Но мнозина имаха малката надежда, че тоя „въоръжен неутралитет“ може да продължи повече“²⁵. Призованите под бойните знамена отново поемат към казармите, където само преди две години са предали оръжието си.

Въпреки че липсва ентузиазмът от навечерието на Балканската война и още не е преодоляна умората, мобилизацията се извършва спокойно и в срок. Около 34 000 македонски доброволци се включват в действащата армия, за да се бият за освобождението на родните места. Въоръжените сили на България наброяват 733 900 души, но не достигат дрехи, инструменти, коне и оръжие. Затова Военното министерство прави спешни постъпки за оръжейна доставка от Германия. На 22 септември 1915 г. Англия, Франция, Русия и Италия скъсват дипломатическите си отношения с България, а техните представители напускат София. В същия ден в Солун започват да дебаркират съглашенски войски. На 23 септември цар Фердинанд назначава за главнокомандващ на действащата армия военния министър ген. Жеков. Съсредоточаването на българските войски на определените според оперативния план позиции продължава до 30 септември. На 1 октомври 1915 г. България обявява война на Сърбия, за да поправи „голямата неправда“ и да освободи поробените сънародници.

Започва поредният мъченически напън на една малка държава да осъществи националното си обединение и да защити историческите си права. Този път обаче резултатът не зависи от героизма на българския войник и справедливостта на българската кауза, а от развоя на бушуващата голяма война. Защото България се нарежда на страната на една от воюващите коалиции, които си оспорват господството в света и никой не може да предвиди колко време ще продължи сблъсъкът и какъв ще бъде неговият край. На 2 октомври Англия обявява война на България, която нападнала съюзницата на Съглашението – Сърбия. През следващите дни примерът ѝ е последван от Франция и Русия.

§ 2. БЪЛГАРИЯ В СВЕТОВНИЯ КОНФЛИКТ

Правителството на д-р Радославов обявява война на Сърбия, без да вземе съгласието на парламента, както изисква Търновската конституция. То отлага сесията на XVII ОНС, която трябвало да се открие на 15 октомври 1915 г., за да си спести дебати по избрания вече път. Мнозинството, с което разполага, е твърде несигурно и може да рухне при обсъждане на въпроса за войната, особено като се знае, че групата на д-р Геннадиев е против съюзяването с Централните сили. „Царят и няколко души министри – пише по-късно Н. Геннадиев – решиха на своя глава да вкарат страната във война против Съглашението. Те знаеха, че народът не съчувства на тази политика, и затова си послужиха от първите дни с жестокости и терор. Те знаеха, че и Народно-то събрание в мнозинството си е против тази политика. Правителственото мнозинство беше от 10 гласа, а нашата група се беше оттеглила от него по въпроса за войната и по този начин опозицията надминаваше коалицията на Радославов–Тончев–Добри Петков с около 30 гласа. Затова именно не свикаха камарата и обявиха войната противоконституционно“²⁶. Народното представителство и опозицията са поставени пред свършен факт.

Обявяването на войната слага край на надеждите на опозиционните лидери за промяна в българския външнополитически курс. Прекратени са и опитите да се повлияе върху двореца и правителството, като повечето от политическите партии се примиряват с неизбежния факт. В крайна сметка надделява съзнанието, че е необходимо да се поправи историческата несправедливост на Букурещкия договор и да се постигне национално обединение, независимо по какъв начин ще стане това. БЗНС, БРСДП (т.с.) и БРСДП (ш.с.) остават последователни противници на намесата на България в световната война. До последния момент Стамболийски, който след изявленията си пред цар Фердинанд е хвърлен в затвора, ръководи борбата на земеделците за твърдо следване на неутралитета. За съжаление протестите и агитацията на съюза не са в състояние да отклонят либералното правителство от поетия съдбоносен път²⁷.

Впрочем кабинетът взема строги мерки, за да пресече всякакви опити за протест или съпротива било в армията, било в обществото. На 23 септември 1915 г. Министерският съвет изготвя постановление за изменение на раздел III от Военнонаказателния закон. Приемат се нови членове, които предвиждат най-тежки наказания – за над 20 провинения смъртни присъди. Промените се оформят като временна наредба с указ на военния министър и влизат в действие, без да бъдат одобрени от Народното събрание. Въведението на военна дисциплина и строга цензура позволяват на правителството да управлява с укази, без да се допитва до народните представители.

Според предварително изработения с германското и австроунгарското командване общ оперативен план, българските войски настъпват в две направления – към Стара Сърбия и към Македония. Разгромяването на сръбски-

те войски е поверено на Първа и Втора армия, а Трета армия и резерв са оставени край Плевен срещу евентуална заплаха от румънска страна. На границата с Гърция са разположени малки войскови съединения. Българският натиск срещу Сърбия на фронт от Дунав до Беласица е придружен от настъпление от север на австроунгарската армия и отделни германски части. Още през първите дни става ясно, че действията се развиват в полза на Първа и Втора армия. Въпреки гъстата мъгла и дъжда, преминал на места в сняг, българските войски устремно напредват, разкъсвайки сръбската отбранителна система. До края на октомври те заемат Ниш, Пирот и Неготин. Действията във Вардарска Македония са също успешни – един след друг падат Щип, Велес, Куманово, Скопие и Охрид. Прерязан е пътят за отстъпление на сръбските дивизии към Солун, където продължава струпването на съглашенски войски.

Към България са присъединени български земи, за които за трети път се лее българска кръв. Местното население посреща войниците като освободители – с букети цветя и с песента „Шуми Марица“. Активна помощ на Втора армия оказват четите на ВМОРО, които действат в сръбския тил. Много македонски българи бягат от сръбската армия и се включват в редовете на българските войски. Макар и с по-бавно темпо, от север напредват австро-германските части, които успяват да превземат Белград. След тежко поражение на Косово поле сръбската армия се изтегля през албанските планини към Адриатическо море, където на о-в Корфу се настаняват правителството, крал Петър и престолонаследникът. Бързите и ефективни действия на българските войски имат решаващо значение за изхода на военните операции. Те получават висока оценка от австро-германското командване, което обаче не проявява особена ревност да подпомогне героичните усилия на своята малка съюзница. Сръбската армия е разгромена, а опитващите се да ѝ се притекат на помощ от юг англо-френски войски са отблъснати при Криволак.

Сърбия е смазана, но това е малко облекчение за българските войски. Защото сега са изправени пред нов, по-опасен фронт – командвания от френския генерал Морис Сарай англо-френски корпус, много добре екипиран и въоръжен. В началото на ноември дебаркиралите в Солун съглашенски войски достигат 125 000 души, от които 62 000 се бият вече в Македония. Срещу прегрупираните български армии застава пъстроцветният експедиционен корпус, съставен от французи, англичани, сенегалци, австралийци, канадци и зуави. Той обаче не може да устои пред българите, които се сражават с бойно умение и себепристрастие. Съглашенските войски са отблъснати, но по настояване на германското Главно командване българското настъпление е преустановено на гръцката граница. В Берлин все още не са загубили надеждата да привлечат Гърция на страната на Централните сили, а и император Вилхелм II иска да спаси трона на своя зет гръцкия крал Константинос. Важно е също така, че военностратегическите цели на Германия диктуват съглашенските войски да останат на Солунския фронт, защото при един разгром ще бъдат прехвърлени на Западния фронт.

Така националните интереси на България са пожертвани и българските войски на Южния фронт са поставени в тежко положение. Спирането на тяхната офанзива дава възможност на англо-френските войски да увеличат числения си състав и да се укрепят. Забавянето на военните действия е в полза на Съглашението, което разполага с големи човешки и материални ресурси и може регулярно да подсилва частите си. На Южния фронт се очертава изтощителна позиционна война, което стопява първоначалното предимство на българските войски. Гръцкият „неутралитет“, който допуска свободно настъпване на англо-френските сили на ген. Сарай, е повече от съмнителен. В даден момент на Солунския фронт могат да застанат не само съглашенските войски, но и 150-хилядната гръцка армия²⁸.

Либералният кабинет е доволен от бързо постигнатия успех и не изпитва опасения за положението на Южния фронт, независимо от предупрежденията на военните. Впрочем, още в началото на войната между Министерския съвет и Главното командване избухват търкания във връзка със снабдяването на армията, с налагането на германското Главно командване, което ограничава българската инициатива на бойното поле, с управлението на заетите територии. Опиянен от победата над Сърбия, министър-председателят често взема еднолични решения и властно се налага в Министерския съвет. В спомените си той пише: „В страната царуваше общо задоволство“²⁹. Тази ентусиазирана оценка се основава и на удовлетворението на опозиционните партии от военните резултати. В такава обстановка на 14 декември 1915 г. е открита втората редовна сесия на XVII ОНС, на която е гласуван бюджетът и извънреден военен кредит от 530 млн. лв. Одобрени са и вече действащи разпоредби – Военнонаказателният закон, 27 царски укази за забрана на износа на различни видове стоки.

Но в България пристигат не само новини за бойни успехи, а и известия за дадените жертви – убити, безследно изчезнали, тежко ранени, с които се пълнят болниците. Наистина освобождаването на Македония е посрещнато със задоволство, но тежестите на войната създават потисната и напрегната атмосфера. Вече се чувства недостиг на стоки, скъпотията застрашително расте, шири се спекула. Населението е застрашено от формален глад, твърде лошо е и продоволствието на войската. В дневника си министър Пешев записва на 7 ноември 1915 г.: „Стотина хиляди войници се бият за отечеството, а ненаситни спекуланти търсят всевъзможни криви пътища, за да се обогатят. Срам“³⁰. Въпреки въведените ограничения либералното правителство дава разрешения на свои приближени частни лица, фирми и дружества да изнасят хранителни стоки и суровини. Войната създава условия за развихряне на традиционната за либералните управления корупция.

През 1916 г. положението по фронтите на Голямата война обещава скорошна развръзка, а това вече е предимство за Съглашението, което превъзхожда Централните империи по човешки и материални резерви. Продължават взаимноизтощителните сражения с временно надмощие ту на едната, ту на другата страна. Битката за Вердюн се затяга, австроунгарските войски

търпят поражения и руската армия отново излиза на Карпатите. Съглашенските войски на Солунския фронт нарастват и превъзхождат по модерно въоръжение българо-германските сили в Южна Македония. Тяхното присъствие на гръцка територия е гаранция, че Атина няма да се обърне към Централните сили. Под натиска на ген. Сарай гръцката армия е демобилизирана, а Румъния поема задължение пред Съглашението да извърши мобилизация до края на август 1916 г.

Управляващите в София все още не могат да осъзнаят очертаващото се икономическо и стратегическо превъзходство на Съглашението. Вярата в крайното надмощие на австро-германската бойна машина остава непоклонима. Тя е демонстрирана със засилващо се икономическо, военно и културно сътрудничество между България и Германия. На 5 януари 1916 г. в Ниш се провежда височайша среща между цар Фердинанд и кайзер Вилхелм II, на която е потвърдена неразривността на съюзническите отношения. В същото време главнокомандващият ген. Жеков полага неимоверни усилия да притъпи нарастващите противоречия между българското и германското военно командване относно действията на Южния фронт.

През май 1916 г. българска парламентарна делегация, водена от председателя на Народното събрание д-р Момчилов, посещава Германия. Тя е посрещната с възхвали за героизма на българския народ, придружени с взаимни уверения в победата на Четворния съюз – Германия, Австро-Унгария, България и Турция. През следващия месец германската парламентарна делегация връща визитата, за да потвърди трайността на българо-немската дружба. В България често гостуват политици, банкери и стопански дейци от Германия. Основаното в началото на 1916 г. в Берлин Германско-българско дружество развива активна пропагандна дейност за културно-стопанска интеграция на България в името на съединена Средна Европа. Официозната преса в София приветства създаването на дружеството и инициира основаването на подобна организация и в България³¹.

През първата половина на 1916 г. в дипломатическите канцеларии на държавите от Антантата се обмислят варианти за откъсване на България от Централните сили и за сключване на сепаративен мир с нея. Подобна възможност е примамлива предвид военните изгоди, които би донесла. Защото балканският фронт става особено важен за по-нататъшния ход на войната – в Солун е ангажирана голяма англо-френска армия, която би помогнала на Западния фронт. При евентуално привличане на България сръбската армия би могла отново да се използва срещу Австро-Унгария, а Румъния и Гърция биха се определили на страната на Антантата. Военните дейци в Англия и Франция изтъкват изгодите от сключване на сепаративен мир и настояват за политически отстъпки на София. Но и сега между Париж, Лондон, Рим и Петроград не се стига до единно становище за условията и необходимостта от привличане на България на страната на Съглашението³².

Слуховете за възможно скъсване с Централните сили проникват в европейския печат, което принуждава правителството на Радославов чрез офи-

циоза да направи декларация за окончателното определяне на българската външна политика. Обвързването с Германия и Австро-Унгария е необратимо, но вътре в страната последиците от войната осезателно се усещат – въведена е купонна система и за оскъдните дажби хляб се вият дълги опашки. Разрасналата се спекула и недоимъкът показват, че законът за обществената предвидливост не е ефективен. Във втората извънредна сесия на XVII ОНС е внесен нов законопроект за социални грижи и обществен предвидливост, който цели държавна намеса за осигуряване на продоволствието на населението и на войската, и за организиране и увеличаване на производството. Приетият на 16 август 1916 г. закон предвижда създаването на Централен комитет за стопански грижи и обществен предвидливост, който е под върховния надзор на Министерския съвет. В състава на комитета влизат 18 народни представители от всички парламентарни групи. Военните учреждения – Главната ревизионна комисия, Главното интендантство и Главното тилово управление – са включени в системата на стопанските грижи и обществената предвидливост. Към ЦК се формират шест отдела, обхващащи всички сфери на стопанския живот – осигуряване на населението с храни и отопление, земеделие, скотовъдство, промишленост и търговия. Конкретната дейност по места се осъществява чрез специални районни комитети, градските и селските общински управления, реквизиционните комисии.

Централният комитет получава широки правомощия. Той трябва да осигурява прехраната, да преследва спекулата, да снабдява армията с необходимите предмети, да подпомага и регулира земеделското производство, да осигурява работна ръка за индустриалните предприятия, да направлява вноса и износа. За изпълнение на тези задачи се издават редица наредби, които в повечето случаи са в противоречие със закона за СГОП или пък не се спазват от самото правителство. Така например наредбата за хляба обявява, че всички храни от първа необходимост стават държавна собственост и в същото време дава право на стопаните да продават излишъците си на търговци, снабдени с пълномощия от ЦК. По този начин частните търговци стават конкуренти на местните комитети на ЦК, а това улеснява спекулата. Или пък Министерският съвет дава разрешения за износ на определени стоки, който вече е забранен от комитета на СГОП. Покрай намесата на правителството възникват недоразумения с военните учреждения и с германската Главна квартира³³.

Една година по-късно в доклад до Министерския съвет ген. Ал. Протогеров с основание пише: „На Ц.К. не бе дадена възможност да обедини цялото стопанство, което беше разхвърлено между разни власти; неговите добри начинания като че се разбиваха в борбите между властите за компетентност; ...и самата организация на комитета, като бавно действащ парламентарен механизъм, не бе тъй пригодна за големите задачи, които имаше да се разрешават“³⁴.

Продоволствената криза засяга не само населението, но и войската. От фронта пристигат оплаквания за незадоволително снабдяване с храни и дре-

хи, което може да предизвика брожения. Дневната дажба на войниците е намалена, а прехранването на конете и добитъка става труден проблем. Правителството е алармирано от Главното командване и назначава специални комисиии, които да проверят наличието на храни в различните райони и причините за забавените доставки за фронта. Оказва се, че липсват добра организация и превозни средства, но храни има в достатъчно количество. Взаимните обвинения между военните власти и Министерския съвет продължават, но вместо да се подобри, снабдяването на армията се влошава³⁵.

През летните месеци на 1916 г. става ясно, че България ще трябва да воюва на два фронта. Мобилизацията в Румъния налага съсредоточаване на български войски към Добруджа и Дунав, изготвяне на оперативен план за евентуални военни действия и споразумение със съюзническите Главни квартири. Общият план предвижда настъпление на австро-германските войски от север и на българските войски, усилен с един турски корпус, от юг, за да се постигне бърз разгром на румънската армия. От Букурещ все още уверяват германското правителство, че нямат намерение да воюват, а вземат само предохранителни мерки срещу България и Австро-Унгария. Но българското Главно командване не подценява опасността и решава да нанесе удар на съглашенските войски на Южния фронт, преди да бъде открит втори фронт. Значителен успех срещу ген. Сарай би подействал съдържашо на Румъния.

На 16 и 17 август 1916 г. започва добре подготвена офанзива срещу позициите на англо-френските войски, подкрепени от възстановената 150-хилядна сръбска войска. Целта е съглашенските сили да се изтласкат на укрепената позиция пред Солун. В Югозападна и Югоизточна Македония отново се водят кървави сражения, българските войски настъпват с устрем, но понасят много тежки загуби. Численото и артилерийското превъзходство на войските на ген. Сарай забавя настъпателната операция и принуждава Главното командване да нареди преминаване към отбрана. Заплахата откъм Румъния налага да се спре по-нататъшното изтощаване на българските сили на Южния фронт. Тя вече е съвсем реална.

На 27 август 1916 г. Румъния обявява война на Австро-Унгария и нейната армия навлиза в Трансилвания. На следващия ден Германия на свой ред обявява война на Румъния, а примерът ѝ е последван от Турция. Намесата на България се забавя само с няколко дни. През това време опозиционните лидери се срещат с д-р Радославов и напразно го увещават страната да се въздържа от военни действия срещу северната съседка. На 1 септември 1916 г. загърмяват оръдията на Северния (Добруджанския) фронт.

Командващият Трета армия ген. Тошев повежда дивизиите в ожесточени боеве за освобождаване на Южна Добруджа. Овладяна е първокласната крепост на Тутракан, с активното участие на кавалерийските части са превзети Добрич, Кюстенджа и Черна вода. В помощ на румънските войски пристигат руски казашки полкове и пехотни части, но те не могат да спрат българския натиск. Само за два месеца румънските сили в Южна Добруджа са разгромени и предните български части достигат Дунавския бряг. Войници-

те на Трета армия са посрещнати от населението с радост и навсякъде получават подкрепа. Българската общественост е въодушевена от надеждата, че неправдата от 1913 г. е окончателно заличена.

Военната кампания обаче продължава на румънска територия. Под командването на фелдмаршал Ав. Макензен през ноември съюзените български, германски и турски войски форсират р. Дунав при Сомовит и Свищов и стремително се насочват към Букурещ. От Карпатския фронт към румънската столица настъпват австро-германските войски. В началото на декември 1916 г. Букурещ капитулира без съпротива, а румънските войски се оттеглят на изток от р. Серет. В същото време Трета армия овладява Северна Добруджа до делтата на Дунав.

Правителството на Радославов е изпълнено с увереност в непобедимостта на Централните сили и бърза да обяви, че националното обединение е постигнато. Хипнотизирано от удържаните победи, то не се вслушва в трезвите гласове, които вече се чуват в българското общество: „Трайно ли е постигнатото?“ Защото идват обезпокоителни сведения за стопански затруднения и изчерпване на военните и човешките ресурси в Централните империи. На Южния фронт срещу българските войници стоят мощни съглашенски сили, а въпросът за Егейска Македония остава нерешен. „Радват ни много нашите победи – пише в края на годината Ив. Ев. Гешов. – Дано само крайните резултати отговарят на тия победи и жертви“³⁶.

Още по-малко са въодушевени обикновените българи, които носят тежестите на войната. Вече втора година по бойните полета гинат мъже, а краят на пожара не се вижда. Свикват се нови набори и в пъкъл се хвърлят млади хора, за да попълнят оределите бойни колони. В села и градове се завръщат осакатени хора, а броят на черните забрадки ежедневно расте. Животът става все по-труден – към отчаянието и умората се прибавят недоимъкът и гладът. „Помня само – пише в спомените си К. Константинов, – че ѝ таа година, както всички до свършека на войната, ние всъщност не живеехме, а очаквахме – очаквахме края на това тъмно време, натежало от смърт, страдание и неизвестност“³⁷.

През 1917 г. на Южния фронт цари затишие. Изтощените български войници зъзнат в окопите, гладувачи и зле облечени. Германското командване изтегля основните си части от Македония, като оставя отбраната на дългата фронтова линия главно на намалелите Първа и Втора армия. Противниковата солунска групировка разполага с добро въоръжение и с около 330 000 войници. На Северния фронт също се води уморителна позиционна война. Временното затишие по българските фронтове не е успокоително предвид очевидните промени в развоя на световната война. Военната инициатива определено преминава в ръцете на съглашенските държави, които получават щедра финансова и материална помощ от открито симпатизиращите им Съединени американски щати.

За да разкъса обръча на английската блокада, в началото на 1917 г. Германия обявява тотална подводна война. След потопяване на лайнера „Лузи-

тания“ през април 1917 г. Съединените щати обявяват война на Германия, но не и на останалите държави от Централните сили – Австро-Унгария, Турция и България. Американските морски пехотинци стъпват на френския бряг в помощ на съглашенските войски на Западния фронт. Настъпват промени и в съотношението на силите на Балканите. Притиснат от англо-френските войски на Солунския фронт и пълната блокада на страната си, през юни 1917 г. крал Константинос абдикира в полза на своя син Александър, който признава правителството на Венизелос. Две седмици по-късно последната неутрална държава на полуострова – Гърция, преминава на страната на Съглашението и обявява война на България.

По европейските фронтове все още няма видими промени, но управляващите среди в Германия и Австро-Унгария осъзнават изчерпването на човешките и материалните резерви на своите страни. Не достигат средства и суровини, засилва се общественото недоволство и умората, изказват се опасения от провал при продължителност на войната. Независимо от съюзническите си отношения двете Централни империи правят едностранни опити за сключване на сепаративен мир с държавите от Антантата. Слуховете за различни дипломатически сондажи достигат до София, където не са особено очаровани от ходовете на съюзниците.

За д-р Радославов и цар Фердинанд сключването на сепаративен мир не е възможен изход за България, тъй като едва ли някоя от съседните държави би се съгласила на ревизия на Букурещкия договор. Когато в европейския печат прониква информация за опити на съглашенската дипломатия да установи контакти с представители на българските опозиционни партии, реакцията на Сърбия, Гърция и Румъния е остра. Външните министри на тези страни излизат с общо протестно комюнике, в което категорично отказват всякакви отстъпки на България. Пропагандата на трите държави в Париж и Лондон започва мащабна антибългарска кампания, отхвърляща всяка справедливост при решаване на националния въпрос на Балканите. Повтаря се ситуацията от лятото на 1915 г., когато дипломатията на трите големи сили – Англия, Франция и Русия, действа колебливо и несъгласувано спрямо България и не успява да се наложи в Белград и Атина³⁸.

Широката антибългарска пропаганда в Европа принуждава правителството на Радославов да вземе мерки за разясняване на националния въпрос на Балканите и целите на България във войната. През септември 1917 г. е създадена специална културна мисия с център Швейцария. В нея влизат учени и публицисти, като проф. Атанас Иширков, Димитър Мишев, проф. Йордан Иванов, Константин Стоянов, Д. Миков и др. Те организират издаване на пропагандни материали, брошури и книги, в защита на справедливата българска кауза. Техните усилия не са равностойни на стотиците статии, десетките брошури и тежки томове, с които сърби, гърци и румънци заливат съглашенските столици, за да убедят европейската общественост в „империалистическите стремежи“ на България³⁹.

Докато управляващата коалиция в София не се замисля по въпроса за

евентуално поражение на Централните сили, опозиционните партии по-бързо забелязват обезпокоителния обрат в полза на Съглашението. Оптимизмът по отношение решаването на българския национален въпрос, породен от бойните успехи до края на 1916 г., постепенно започва да се изпарява. Съмненията, че правителството ще може да защити получените териториални придобивки, се засилват от възникналите противоречия с Германия и Австро-Унгария по Добруджанския въпрос. От края на 1916 г. в Северна Добруджа се разпореждат германски военни власти при пълно незачитане на българските интереси.

Намесата на САЩ във войната поставя страната пред нови трудности. Опозиционните политически дейци са силно обезпокоени и апелират към правителството да не скъсва отношенията с тази страна, което би имало катастрофални последици. По време на дебатите в третата редовна сесия на XVII ОНС Ан. Ляпчев заявява: „Не дай боже, ако държавата ни попадне във война и с новата воюваща държава – думата ми е за Америка“⁴⁰. Органът на Народната партия в. „Мир“ изразява приятелските чувства на българския народ към американския народ и призовава САЩ да упражнят „голямото си влияние в интерес на народното обединение, международната правда и истинската демократизация на Балканите“⁴¹.

Обхваната от мрачни предчувствия за неизбежното поражение на Германия и Австро-Унгария, опозицията в страната постепенно преминава от критика към пълно разграничаване от правителствената политика. Това проличава при дебатите в Народното събрание по вътрешното положение, което е катастрофално. Либералният кабинет е обвинен в неспособност да осигури прехраната на населението, да се справи с корупцията, да защити равностойното третиране на страната от съюзниците – Германия и Австро-Унгария, да въведе нормално управление в новопридобитите земи. Той е нападан, че не взема мерки за прекратяване на войната и за сключване на мир. Открито се иска либералната коалиция да се оттегли от властта и съдбините на държавата да се поверят на ново правителство⁴².

Критиките на опозицията и вътрешните затруднения правят положението на кабинета доста неустойчиво. Намесата на България във войната довежда икономиката до пълно разстройство. Поради липса на суровини и резервни части много промишлени предприятия се закриват. Останалите работят с намален капацитет, тъй като повечето от квалифицираните работници са мобилизирани. Правителството твърде късно пристъпва към милитаризиране на индустриалните предприятия, които срещу осигуряване със суровини, въглища и машини трябвало да произвеждат продукция за нуждите на войската. До края на 1917 г. техният брой достига 141. Не по-добро е положението на селското стопанство, където не достига работна ръка, впрегатен добитък, средства за наторяване на почвата. През 1917 г. засятата площ значително намалява и е налице рязък спад на производството. В сравнение с 1911 г. произведеното количество зърнени храни през 1917 г. е с 57% по-малко. Увеличение бележат площите, засети с тютюн, поради нарасналото търсене от страна на Германия и Австро-Унгария. Рязко се съкращава и обе-

мът на външната търговия на страната, откъсната от външния свят и с намалено производство и ограничени финансови възможности. В условията на война износът е ориентиран главно към Германия и Австро-Унгария, а вносът се изразява в необходимите за армията военни доставки. Вътрешната търговия се регулира чрез въведената купонна система, но хранителните продукти не достигат за покриване на определените дажби. Общият дефицит на стоки за широко потребление довежда до развихряне на черната борса и спекулата, а рязкото повишаване на цените – до обедняване на населението⁴³.

Въпреки приповдигнатите публични изявления правителството на Радославов не може да си затвори очите пред усложняващата се обстановка. На 4 април 1917 г. Народното събрание гласува промени в Закона за стопански грижи и обществена предвидливост. Вместо съществуващия комитет се създава Дирекция за стопански грижи и обществена предвидливост, която е към военното министерство, но под непосредствения надзор на Министерския съвет. Дирекцията има широки пълномощия за държавна намеса в регулирането на стопанския живот и за осигуряване на прехраната на населението и войската. Тя е оглавена от ген. Ал. Протогеров, който има амбицията „да възвърне общите стопанствени отношения към една регулативна и обединяваща основа“⁴⁴.

Дирекцията предприема енергични действия да осигури жито за прехрана на армията, да постави под контрол износа и да засили земеделското производство. Полагат се специални грижи за подпомагане на селскостопанските производители и за засяване на обработваемите площи – осигурява се войнишка работна ръка в помощ на селяните, привлечени са около 10 000 бежанци, създават се отряди от работоспособното население в селата за взаимопомощ, съдейства се за използване на добитъка във войската за нуждите на полската работа, поставя се под контрол засяването на различни култури с оглед нуждите на държавата. Постигнато е увеличение на производството на млечни продукти в създадените през 1917 г. 1444 мандри, подчинени на Дирекцията на СГОП. Наред с това Дирекцията доставя моторни плугове, които се разпределят в цялата страна, закупува се работен добитък, забранява се търговията с добитък поради нуждите на армията и общото му намаляване⁴⁵.

Специални наредби определят задължителното засяване на памук и захарно цвекло, за да не се наруши необходимият за нуждите на страната баланс. Определя се размерът на тютюневите площи, така че да не се намали засяването на зърнени култури. Поощрява се производството на захарно цвекло, необходима суровина за функциониращите 5 захарни фабрики. По-ограничени са правомощията на Дирекцията по отношение на промишлените предприятия. Те се свеждат до оказване на съдействие, разпределяне на нарядите и нормиране на цените. Урежда се освобождаване на необходимите специалисти от армията и компенсиране на недостига от работна ръка с военнопленници. Изработват се наредби за забрана на износа на определени артикули, а вътрешният пазар се организира чрез забрана на търговията на едро и затварянето на магазините, чрез нормиране на цените и печалбите. Ефектив-

ността на тези мерки е ограничена поради намаленото производство, което поражда спекула и поскъпване на различни стоки⁴⁶.

При изпълнение на задачите си Дирекцията на СГОП се сблъсква с много трудности. Макар че е формирана като върховен стопански орган, тя често среща противодействие от страна на Министерския съвет, който отказва да утвърди нейните наредби или ги пренебрегва, забавя решения, помилва осъдени спекуланти, отменя въведени забрани за износ и др. Така например приближени на управляващите търговци, като Хр. Гендович, В. Хайтан, Самуел Фра-тер и др., получават разрешения за износ на стоки, от които страната има голяма нужда. В работата на Дирекцията се намесват и отделните министерства – вътрешно, военно и финансово, които спират издадените заповеди и пускат разпореждания, противоречащи на Закона за СГОП. Изникват недоразумения и с Щаба на действащата армия и Главно тилово управление, които системно пренебрегват мерките за разпределяне на храните между населението и войската, отказват необходимите транспортни средства за превоз на запасите, отменят забрани за контрол на износа и т. н. Цялата неразбория в отношенията между отделните органи на властта в тежките дни, които изживява страната, карат ген. Протогеров да направи тъжната констатация: „Има нещо болно в общата система на управлението на страната, което се изразява в липсата на всякакво единство между отделните власти“⁴⁷.

Дирекцията трябва да преодолява и безцеремонното ограбване на страната от Германия и Австро-Унгария. Немски изкупвателни централи и войсковите части в България и окупираните земи изкупуват голямо количество селскостопански продукти. Покрай официално разрешения с подписаните споразумения износ за Германия се извършва и контрабанден износ чрез специалната военна поща, с камиони или с шлепове по Дунав. В Лом, Свищов и Русе са създадени немски комендантства, които пренебрегват българския митнически контрол за внос и износ. Германски команди обикалят селата на Ловешко, Пловдивско, Старозагорско и изкупуват на по-високи цени основни хранителни продукти. На Северния фронт германските и австрийските войници получават подобра храна от българските, в Моравско и Македония се посяга на припасите, оставени за прехрана на бедстващото местно население.

Разпоредбите на Дирекцията за спиране на безконтролния износ са пренебрегнати от германското етапно управление. Напразни остават усилията на ген. Протогеров да накара правителството да попречи на откритото ограбване на страната от съюзниците. В своя обширен доклад до Министерския съвет от 17 септември 1917 г. директорът по прехраната пише: „Съюзници на военна и политическа основа, аз не виждам защо е необходимо и „съюзничество“ във вътрешния стопански живот на България. Стопански и икономически нашата страна може и трябва да бъде независима и самостоятелна“⁴⁸.

Положението на либералното правителство е крайно нестабилно и поради недоразуменията с Главното командване и с цар Фердинанд. Със затягане на военните действия първоначалните неразбирателства прерастат в открит враждебност, която има негативно отражение върху общото състояние

на страната във военновременната обстановка. Възникват спорове относно правата на главнокомандващия, назначенията на офицерския състав в Действащата армия, управлението на заетите територии и пр. Министър-председателят Радославов и цар Фердинанд се намесват при назначения на военачалници и при освобождаване на лица от редовете на войската, оспорват правата на военните власти в окупираните земи, които от своя страна отказват да се подчинят на гражданските закони. Правителството и главнокомандващият си разменят взаимни обвинения за лошото продоволствие, а на двореца все по-трудно се отдава да играе ролята на арбитър.

Измъчван от съмнения в ефективността на съюза с Централните сили, цар Фердинанд става раздразнителен и даже груб към своя пръв министър. Той с основание се бои от поредна национална катастрофа, която този път ще му струва трона, и се опитва да стовари върху управляващите вината за всички неуспехи във вътрешната и външната политика, макар че неговото участие в решаването на основните проблеми на страната е известно. Недоброжелателното му отношение към Радославов датира отдавна, но сега, при ескалиращите критични условия, то прераства в открита неприязнь. Между двамата избухват спорове за управлението на окупираните земи, за кадровите промени в БНБ и БЗБ, за моралните качества на назначаваните от правителството чиновници, особено в Моравско, Македония и Добруджа.

Наистина при организиране на гражданското управление в новоосвободените територии най-ярко проличава присъщата на управляващите либерали партизанщина. Голяма част от назначените администратори са корумпирани и недостойни хора, които злоупотребяват с властта си. До обществеността достигат слухове за своеволия, подкупничество, стремеж към незаконно обогатяване на окръжни управители, околийски началници, кметове и други служители. Те се потвърждават от донесенията на военните власти, които настояват правителството да отстрани компрометиралите се чиновници. В доклад на щаба на Моравската военноинспекционна област се констатира: „Нито чиновничеството ни, нито учителството ни, нито свещеническото тяло, което иде от стара България тук, може да се похвали с това, че заема мястото си достойно и че е поставило службата на подобаваща висота. Корупция, нехайност и слаба привързаност към службата – това се наблюдава постоянно...“⁴⁹. Само в Моравско са уволнени и дадени под съд 100 административни служители, между които 6 окръжни управители. Наказаните и отстранените са много малко в сравнение със сведенията за вилнеещите произволи в новозаетите земи, където военните и гражданските власти са в постоянен конфликт.

Случаите на злоупотреби от страна на новите администратори поставят в сянка положителните начинания на правителството, свързани с прехраната на населението и съживяването на стопанския живот. Положението във Вардарска Македония е по-тежко, отколкото в старите предели на България. Защото тук сръбските власти извършват големи реквизиции, а при оттеглянето си сръбските войски откарват всички добитък и хранителни припаси.

В началото на 1916 г. д-р Радославов нарежда за прехрана на населението в новите земи ежедневно да се изпращат по шест вагона храни, а също да се отделят продукти и от армейските запаси. Военните власти отпускат семена, обозни коли и добитък, за да се засее земята и да се прибере реколтата. В помощ на земеделците в Македония Германия доставя тридесет големи моторни плуга, а от българската армия са освободени агрономи за отделните райони. По време на войната за прехраната и осигуряването на реколтата се грижат местните комитети на Дирекцията на СГОП. На 8 януари 1917 г. в Скопие се провежда специална конференция, на която представителите на централната и на местните власти, както и видни агрономи разискват по въпроса за прехраната и съживяването на земеделието в Македония⁵⁰.

Престижът на управляващите е засегнат от недоразуменията със съюзниците в окупираната част от Румъния и Добруджа относно изхранването на българската Трета армия и предоставянето на част от храните от тези райони на България. Опозиционните депутати остро осъждат правителството за унижителното положение, в което е поставена страната. Влошават се и отношенията между отделните министри от кабинета, някои от които са недоволни от вътрешното управление и едноличните решения на министър-председателя. През май 1916 г. подава оставка министърът на вътрешните работи и народното здраве Хр. Г. Попов, през март 1917 г. – министърът на железниците, пощите и телеграфите Н. Апостолов, на два пъти иска да се оттегли и министърът на обществените сгради, пътищата и благоустройството Д. Петков, но е убеден от царя да не напуска поста си в критичното време, което изживява страната. Като него постъпва и подпредседателят на Народното събрание д-р Момчилов, а двамата са от средите на Народнолибералната партия.

През септември 1917 г. подава оставка и ген. Протогеров, което е сигнал за неодобрение на политиката на кабинета от македонските организации. По повод оставката на Д. Петков на 7 март 1917 г. министър Пешев записва в дневника си: „Представителите на Германия и Австро-Унгария полагат усилия, за да се изглади кризата“⁵¹. Постоянната опасност от министерска криза държи д-р Радославов в напрежение и го прави още по-отстъпчив спрямо царя и претенциите на съюзниците. Защото министър-председателят продължава да се уповава на икономическата и военната мощ на двете Централни империи.

През ноември 1917 г. болшевишки преврат в Русия сваля от власт Временното правителство на Керенски. Събитието е твърде голямо, за да не се отрази върху бушуващия вече четири години световен пожар. Русия излиза от войната, а това дава надежди на Централните сили за по-бързо справяне с противниковата коалиция. Болшевишкото правителство отправя предложение към двата враждуващи лагера за сключване на демократичен мир без анексии и контрибуции. Антантата отхвърля предложението, но държавите от четворния съюз го приемат.

Българската готовност за участие в преговорите е продиктувана от влошаващото се положение в страната. Сред изтощените и гладни войници по фронтовете зрее недоволство, което може да вземе опасни размери. Зачестя-

ват случаите на неподчинение и дезертьорство, на открито роптание от лошото снабдяване с храни, дрехи и лекарства. До март 1918 г. за различни провинения са осъдени общо 40 000 офицери и войници, от които на смърт 450 души. Смъртните присъди внасят още по-голямо раздразнение във войнишките редици, а засилените антимилиитаристични агитации на БЗНС и на тесните социалисти намират добра почва. Из окопите се разпространяват и четат позиви за примера на болшевиките като средство за прекратяване на войната. Намиращите се в затвора земеделски водачи Ал. Стамболийски и Р. Даскалов, както и тесните социалисти Г. Димитров, Коста Ципоранов и Тодор Луканов, осъдени за антивоенна пропаганда, отправят призови за спасяване на страната чрез незабавен мир. Въпреки строгата цензура до войниците достигат новини за глада в тила и за тежкото положение на техните семейства. В началото на 1918 г. в различни градове в страната избухват „женски бунтове“, предизвикани от мизерията и глада.

Опозицията надига глава и подлага на остра критика вътрешната политика на кабинета. В третата извънредна сесия на Народното събрание (15–27 октомври 1917 г.) и четвъртата редовна сесия (28 октомври 1917 – 7 април 1918 г.) се разгръщат бурни дискусии по въпроса за прехраната на населението и армията. Д-р Радославов е принуден да дава обяснения на основателните обвинения в неспособност на управляващите да се справят с продоволствения въпрос. Като се опира на мнозинството, с което разполага, той налага правителствени решения, грубо погазвайки правилника за работа на парламента. „Бурни дебати в Народното събрание по бюджета на финансовото министерство – записва в дневника си на 1 януари 1918 г. П. Пешев. – Лични остри нападки и оскърбления, които се засилиха и обърнаха в бой, след като се вотираха, без да се позволяват дебати, бюджетите на Вътрешното, Външното и Военното м-ва“⁵².

При разклатеното си вътрешно положение правителството има нужда от външнополитически успех. На 22 декември 1917 г. в Брест-Литовск започват преговорите между делегациите на съюзниците Германия, Австро-Унгария, България и Турция и пратениците на болшевишкото правителство. Още в началото става ясно, че двете Централни империи нямат намерение да се съобразяват с поетите в договора с България задължения и се стремят главно да осигурят собствените си претенции. Ръководителят на българската делегация, министърът на правосъдието Хр. И. Попов, с телеграма алармира Радославов, че „се съмнява в добрите намерения на Австрия и Германия, които не искали да признаят новите граници на България и у които той подозира намерения да заемат Кюстенджа и Солун, та по тоя начин да задушат в обръч и България“⁵³. Преговорите продължават с прекъсване повече от два месеца. Германските и австроунгарските представители отказват правото на българската дипломатия да защити искането си за присъединяване на Северна Добруджа.

Мирният договор се подписва на 3 март 1918 г., с което се прекратява състоянието на война между Съветска Русия и страните от Четворния съюз.

Германия заграбва части от руската територия и окупира Полша, Литва, Латвия, Естония и част от Украйна; Турция получава Карс, Батуми и Ардахан. Брестлитовският мирен договор е анулиран след поражението на Германия.

Неуспехът на правителството да уреди Зобруджанския въпрос проличава на паралелните преговори, които се водят от декември 1917 г. до май 1918 г. за сключване на мир между страните от Четворния съюз и Румъния. Българските искания за Северна Добруджа са отхвърлени и от трите съюзници – Германия и Австро-Унгария смятат, че България трябва да се задоволи с Южна Добруджа, както е предвидено в съюзния договор от 1915 г.; Турция подкрепя немската позиция и на свой ред предявява претенции за част от Тракия. От Берлин упражняват натиск в София да се отстъпи присъединената през 1915 г. територия като компенсация за турското военно участие на Северния фронт.

Оказва се, че въпреки демонстрациите на съюзническа привързаност – посещението на кайзер Вилхелм II в София през октомври 1917 г. и връщане на визитата от цар Фердинанд – Германия и Австро-Унгария нямат намерение да зачитат българските искания. Без резултат остават неотстъпчивостта на правителството, настойчивите постъпки на двореца и неколкото пътувания на д-р Радославов до Берлин. По-късно министър-председателят признава в спомените си „България в Букурещ, като да бе в числото на победените от съюзнишките войски държави, а не съюзница на централните сили. Нея считаха един вид длъжница – да отстъпи от онова, което ѝ даваха междусъюзнишките договори, да повръща на Турция ония земи, които владееше по специална спогодба, и всичко това, защото искала цяла Добруджа до устието на Дунава“⁵⁴.

Мирният договор между държавите от четворния съюз – Германия, Австро-Унгария, България и Турция, и Румъния се подписва в Букурещ на 7 май 1918 г. Румъния излиза от войната като победена държава, но получава право да владее окупираната вече Бесарабия. Нейната западна граница е коригирана в полза на Австро-Унгария, а с ред допълнителни конвенции двете централни държави си осигуряват стопански привилегии в страната. България получава Южна Добруджа, но в Северна Добруджа се установява кондоминиум – съвместно управление на четирите съюзни държави. И този мирен договор отива в историята, пометен от победата на Съглашението и неговите съюзници.

Провалът по Добруджанския въпрос разклаща и без това нестабилното положение на правителството. Обществеността е обхваната от негодувание спрямо д-р Радославов, който не успява да защити справедливите български искания. В края на март 1918 г. ген. Протогеров подава оставка от директорството на СГОП, а малко по-късно в писмо до царя настоява за смяна на правителството. За същото агитира и оппозицията, отчитайки тежкото положение на фронта и в тила. В самия кабинет има недоволни от Букурещкия договор и едноличните действия на министър-председателя. На 30 май 1918 г. по решение на Централното бюро и парламентарната група на Народнолибералната партия министрите Д. Петков и В. Кознички, също и подпредседа-

телят на Народното събрание д-р Момчилов подават оставка от заеманите постове. Правителството загубва парламентарна подкрепа и изпада в криза.

Царят не бърза да се раздели с д-р Радославов, което би могло да се изтълкува от Централните сили като знак за промяна на българския външно-политически курс. По всяка вероятност с негово съгласие министър-председателят прави неуспешен опит да състави коалиционен кабинет с участието на демократи и земеделци. Колебанията на двореца продължават, когато се намесва главнокомандващият ген. Жеков⁵⁵. В обстоен доклад до цар Фердинанд от 12 юни 1918 г. за състоянието на войската той посочва слабостите в централното управление и настоява за правителствена промяна. „Само едно авторитетно, популярно и честно правителство“ според ген. Жеков може да внесе успокоение в страната и да спре разложението в армията⁵⁶. На 15 юни д-р Радославов подава оставката на кабинета, а на 22 юни авторитетният държавник Ал. Малинов оглавява коалиционен екип от демократи и радикали.

Неговото правителство е в състав: Ал. Малинов – министър-председател и министър на външните работи, М. Такев – министър на вътрешните работи, А. Ляпчев – на финансите, Йосиф Фаденхехт – на правосъдието, Стоян Костурков – на просвещението, Г. Данаилов – на търговията, промишлеността и труда, Рашко Маджаров – на земеделието и държавните имоти, Н. Мушанов – на обществените огради, пътищата и благоустройството, Владимир Моллов – на железниците, пощите и телеграфите, Сава Савов – военен министър. Кабинетът е поставен пред непосилна задача – да спаси постигнатото с толкова скъпи жертви национално обединение при очертаващото се поражение на Централните сили. През лятото на 1918 г. германските войски понасят тежки загуби и отстъпват на Западния фронт. Австро-Унгария отдавна дава сигнали, че не е в състояние да продължи войната. Съглашенските войски на Западния и на Южния фронт получават свежо пополнение от САЩ и мощна бойна техника. От пролетта на 1918 г. командването на Солунския фронт се поема от ген. Франше д'Еспре.

Опитен държавник, Ал. Малинов разбира, че за България е твърде късно да излезе от войната чрез сключване на сепаративен мир. На подобен външнополитически курс би се противопоставил обречено свързаният с Централните сили цар Фердинанд, а трябва да се държи сметка и за разположените в страната германски войски. Евентуалното разбирателство със съглашенските държави би означавало изтегляне на българските войски на старите граници от 1913 г. и загуба на извоюваните с толкова страдания български територии. Може ли да се очаква достойно възнаграждение за доброволна капитулация? Кой български държавник би посмлял да зареже изстрадания завоевания, без войските да са понесли сериозно поражение? При това нито една от съглашенските държави, въпреки многобройните контакти на различни равнища с представители на антантофилската опозиция, след съставянето на новото правителство не предприема официални сондажи за откъсване на България от Централните сили. Обсъжданите между Париж и Лондон различни варианти по този въпрос зорко се следят от Сърбия и Гърция, които

бурно реагират на всеки намек за отстъпване на територии. В крайна сметка интересите на малките съюзници трябва да бъдат зачитани⁵⁷.

Още с поемането на властта Малинов уведомява българските легации в чужбина, че правителството ще спазва задълженията си спрямо съюзниците. То обаче се надява, че Централните държави вярно ще изпълняват сключените политически, икономически и финансови спогодби. Уговорката е може би вратичка за измъкване на страната, в случай че се представи такава възможност. Едва ли в София усещат, че погромът е толкова близък. Увереността в безспорните качества на българската армия е голяма въпреки тревожните сигнали от фронта. Умората и гладът пораждат недоволство както в тила, така и сред войниците. От началото на годината българските позиции на Солунския фронт са под непрестанния огън на съглашенските оръдия, а напрегнатите боеве на отделни участъци не се прекратяват. Положението на страната става все по-безнадеждно, а от фронтовете идват предупреждения, че войниците сами ще сложат край на войната.

В началото на август 1918 г. министър-председателят обрисова пред цар Фердинанд тревожната обстановка в страната. „Дългогодишната война – пише той, – която геройски, търпеливо поде, води и още води българският народ за своето обединение, започва силно да дотегва вече. От ден на ден тя става почти непоносима... Повелителен дълг ни се налага да се вслушаме, да се взрем в настроенията, които са обзели, така да кажа, завладели широките народни маси и особено фронта“⁵⁸. Влошаването на общото положение в страната кара министър-председателя да промени първоначалната си позиция и да настоява пред монарха да се направят постъпки за излизане от войната.

На 14 септември 1918 г. австроунгарският външен министър отправя предложение до Антантата и САЩ да се започнат консултации за сключване на мир. В нотата се декларира, че Централните сили воюват за защита на териториалната цялост и сигурността на своите държави. Този подход ясно показва различието в целите на съюзниците, тъй като България участва във война за осъществяване на националното си обединение. На 20 септември Малинов отправя нота-отговор до австроунгарското правителство, в която настоява да се започнат редовни мирни преговори, като изрично подчертава българския стремеж към единство. Заедно с това той изразява надежда, че Великите сили ще уредят териториалните спорове на Балканите върху принципа на националността, провъзгласен от президента на САЩ У. Уилсън.

Очевидно в София залагат на американската подкрепа за сключване на по-благоприятен за страната мир. В началото на януари 1918 г. президентът Уилсън излиза с програма от 14 точки за нов ред в Европа в духа на справедливостта и зачитане на националността. Според т. 11 „необходимо е отношенията между различните балкански държави да бъдат определяни от дружески съглашения в съответствие с исторически установените признаци на поданство и националност; необходимо е да бъдат установени международни гаранции за политическата и икономическата независимост и териториална цялост на всички балкански държави“⁵⁹. Упованията на София имат своите

основания в нарастващата активност на американската дипломация на Балканите. Освен това по време на войната България не скъсва дипломатическите си отношения със САЩ въпреки настоятелните подкани от страна на Германия и Австро-Унгария. За съжаление постъпката на Малинов закъснява, защото военните действия на Южния фронт вземат фатален обрат.

На 14 септември 1918 г. съглашенските войски започват отдавна подготвяната офанзива срещу българските войски в Македония. Българските позиции са подложени на силен артилерийски обстрел, последван от пехотна атака. Съглашенските войски имат числено превъзходство и разгръщат силите си по цялата линия на фронта. На 18 септември съпротивата на българските войски е сломена и на Добро поле е направен пробив. Ген. Франше д'Еспре вкарва в действие свежи попълнения и продължава настъплението по долината на р. Вардар. Българското командване не разполага с резерви, а германските части предварително са изтеглени от Южния фронт. Призивите към двете Централни империи да окажат спешна помощ с германски и австроунгарски части са категорично отблъснати. Българското отстъпление към старите граници на страната чертае пътя на поредния национален погром.

България е застрашена не само от чужда окупация, но и от вътрешни безредици. Защото поражението изнася на показ настъпилата деморализация в редовете на българската армия. Отстъпващите войници, изтерзани от тежките боеве и понесените загуби, се превръщат в опасна за вътрешния ред сила. И наистина на 24 септември стихийното войнишко негодувание прераства в бунт. Формирани са две въстанически дружини, които се насочват към Кюстендил и заемат Главната квартира на армията.

Правителството реагира на новината с бързи мерки за ограничаване на бунтовническото движение и за сключване на примирие. Спешно е организирана отбраната на столицата, а при въстаниците е изпратена делегация от народни представители, между които са и освободените от затвора популярни земеделски водачи Ал. Стамболийски и Р. Даскалов. Делегацията посещава Радомир и Кюстендил, но не успява да уговори войниците да се разотидат по родните си места. На 27 септември начело на разположените в Радомир въстанически части застава Р. Даскалов. Със специална прокламация той обявява монархическия режим за свален и провъзгласява България за република. Ал. Стамболийски е определен за председател на временното правителство, а Р. Даскалов – за главнокомандващ на републиканските войски.

В най-критичния за страната момент българи застават срещу българи. Земеделските водачи с лека ръка оглавяват едно безсмислено братоубийство, което само би хвърлило България в гражданска война и би улеснило нейния погром. Насочилите се към столицата около 10 000 въстаници атакуват правителствените сили по линията Княжево – Горна баня – Бояна. Слабо организирани, те срещат сериозен отпор. В помощ на бранителите на София пристигат прехвърлени от Крим части на 217-а германска дивизия. На 30 септември въстаниците са разгромени, а през следващите дни правителстве-

ните войски завземат центъра на въстанието гр. Радомир. Хиляди загиват, а други са изправени пред военнополови съдилища⁶⁰.

През това време българското правителство вече е приключило преговорите за примирие. Още на 25 септември Министерският съвет взема решение да поиска прекратяване на военните действия между България и Съглашението. „Войната е проиграна – пише Малинов до царя – и не остава нищо друго, освен да се поиска мир“⁶¹. С посредничеството на американската дипломация е постигнато съгласие от страна на ген. Фр. д'Еспре да приеме официална българска делегация в Солун. Делегацията се оглавява от опитния държавник Ан. Ляпчев и в състава ѝ са включени ген. Иван Луков и Симеон Радев. Тя е инструктирана да настоява за примирие, без да допуска навлизане на неприятелски сили в старите предели на царството и опустошаване на страната, а териториалните и политическите въпроси да се предоставят за уреждане на международния конгрес, който ще сключи общия мир. На 28 септември следобед делегатите пристигат в Солун и веднага са приети от главнокомандващия Източната армия. На следващия ден – 29 септември, се водят преговорите по съдържанието на примирието, но българските пратеници нямат никакви шансове за лавиране. Късно вечерта те слагат подписите си под документа, който трябва да спре кръвопролитията в Македония⁶².

Солунското примирие, влязло в сила на 30 септември, предвижда незабавно изтегляне на българските войски от окупираните от тях територии, демобилизация на армията с изключение на 3 пехотни дивизии и 4 полка кавалерия, събиране на оръжието на демобилизираните части под контрола на съглашенските войски. Най-тежко е условието за задържане в плен на българските части, намиращи се западно от Скопие. Но в същото време военнопленниците от Съглашението трябва веднага да бъдат освободени. Германските и австроунгарските войски трябва да се изтеглят от страната в срок от четири седмици. Към договора има и няколко тайни членове, предвиждащи временна окупация на някои стратегически пунктове във вътрешността на България и допълнително споразумение за преминаване на съглашенски войски през територията на страната, както и за използване на всички нейни транспортни линии и съобщителни връзки. Суровите условия на примирието са зловещ предвестник на намеренията на силите победителки спрямо сразената българска държава.

В Солун Съглашението поставя още едно важно условие – отстраняване на цар Фердинанд от престола. На 2 октомври 1918 г. в София се свиква съвещание на водачите на политическите партии, представени в Народното събрание. Всички присъстващи одобряват открито заявената от Ляпчев необходимост царят да абдикира в полза на престолонаследника. Решението е съобщено в двореца от министър-председателя Ал. Малинов. На 3 октомври 1918 г. с нарочен манифест монархът обявява абдикацията си и напуска страната. Българският трон се заема от цар Борис III. Първият указ на младия монарх, подписан на 4 октомври 1918 г., е за демобилизация на българската армия.

§ 3. ВТОРИЯТ НАЦИОНАЛЕН ПОГРОМ

След България от войната излизат една след друга Турция (30 октомври), Австро-Унгария (3 ноември) и Германия (11 ноември), които подписват примирие със Съглашението. Военните действия по бойните полета се прекратяват и идва ред на дипломатията. В края на 1918 г. държавите победители вече подготвят свикването на международна конференция за мир, на която трябва да бъдат наказани победените. Враждебните настроения срещу Централните сили и техните съюзници в съглашенските страни изключват възможността от сключване на справедлив мир. Между Англия, Франция и САЩ е постигнато съгласие конференцията да се състои в Париж и свикването ѝ да стане в началото на 1919 г. Решено е мирните договори да се изработят от представителите на петте велики сили – Англия, Франция, САЩ, Италия и Япония, а делегациите на останалите държави (Сърбо-хърватско-словенското кралство, Гърция, Румъния, Полша, Чехословакия и др.) да могат да правят писмени и устни предложения или възражения по тях.

Официалното откриване на Парижката мирна конференция става на 18 януари 1919 г., като за председател е избран премиерът на Френската република Жорж Клемансо. Съдбата на сразените държави, между които е и България, ще се обсъжда в продължение на цяла година.

След подписване на Солунското примирие започва окупацията на страната от съглашенските части, които се настаняват на възлови транспортни пунктове. През българска територия преминават и войските, които трябвало да действат срещу Австро-Унгария и Германия. По пътя си окупационните части вършат насилия, грабежи и безчинства над населението, чрез реквизиции ограбват последните запаси от храни, разполагат с транспорта и прекъсват телеграфните връзки на страната с външния свят. С най-безцеремонни и груби действия се отличават френските войски. Надеждите на правителството на Малинов, че Антантата ще прояви по-голямо великодушие, скоро се изпаряват. „Обръчът се затяга от ден на ден – пише в началото на октомври Добрович до бившия цар – и яремът на Съглашението натежава все повече и повече“⁶³.

Поведението на окупационните войски засилва и без това съществуващото недоволство в страната. Докато правителството се старае да поддържа добри отношения с командващия ген. Кретиен, на места населението открито се противопоставя на грабежите и отказва да изпълнява нареди за доставка на хляб, брашно, фуражи, дърва и др. Победителите не се колебаят да вършат нарушения на договора за примирие – увеличават контингента на войските в страната, както и постигнатото споразумение за прехраната им. От България започват да се изнасят храни за частите в Румъния и в Източна Сърбия. Страната е застрашена от глад, а правителството трябва да се грижи и за хилядите бежанци, дошли, след като българските военни и граждански власти се изтеглят от Македония и Моравско. В големите градове избухва тежка епидемия от испански грип, който взема много жертви. Земеделците и

тесните социалисти засилват агитациите си сред демобилизираните войници, призовават населението към неподчинение на властите, а в Народното събрание водят открита антимонархическа пропаганда.

Усложнената вътрешна обстановка налага преустройство на кабинета на широка коалиционна основа. Със съгласието на цар Борис III министър-председателят започва преговори със земеделци, широки социалисти и радикали, които настояват да получат по две министерски места. След продължителни разговори се постига съгласие в правителството да има 4 демократи, 1 радикал, 1 народняк, 1 широк социалист и по 1 земеделец от съществуващите две крила на съюза. Преустроеният кабинет на Ал. Малинов, назначен на 17 октомври 1918 г., е в състав: Т. Теодоров – министър на външните работи, М. Такев – на вътрешните работи, Ст. Костурков – на народната просвета, А. Ляпчев – на финансите и управляващ земеделието, Ал. Малинов – на правосъдието, С. Савов – на войната, Я. Сакъзов – на търговията, Ц. Бакалов – на обществените сгради, Н. Мушанов – на железниците. Той се задържа на власт малко повече от месец.

По това време външният министър прави постъпки за подновяване на дипломатическите отношения със съглашенските държави, на първо място с Франция. Полагат се усилия за създаване на добри връзки с командния състав на окупационните части в страната, чиито претенции непрекъснато нарастват. В нарушение на Солунското примирие на 19 ноември със специална нота командващият съглашенските войски в България иска от правителството да изтегли своите войски и административни власти от Южна Добруджа. По-късно там започват да се настаняват румънски войски. В знак на протест Ал. Малинов подава оставката на кабинета.

Новата министерска криза продължава десет дни и на 29 ноември 1918 г. е назначено коалиционно правителство с участието на народняци, прогресивнолиберали, демократи, широки социалисти, радикали и земеделци. То има следния състав: Т. Теодоров – министър-председател и министър на външните работи, Н. Мушанов – на вътрешните работи, Ст. Костурков – на просветата, Ст. Данев – на финансите, Петър Джидров – на правосъдието, А. Ляпчев – на войната, Я. Сакъзов – на търговията, Димитър Драгиев – на земеделието, Ц. Бакалов – на железниците. Министерството на обществените сгради, пътищата и благоустройството е запазено за Ал. Стамболийски, който след Владайското въстание се укрива от властите. Поверяването на управлението на шестте партии, едни от които са известни с антантофилската си ориентация, а други като открити противници на участието на страната във войната, трябва да внесе успокоение сред недоволните селски маси и да спечели благоразположението на съглашенските държави.

С декларация в Народното събрание Теодоров обявява, че вътрешната политика на правителството ще бъде насочена към омиротворяване на страната и закрепване на „господарствено-конституционния режим“. За тази цел се обещава широка амнистия за политическите престъпления, съдебно преследване на извършилите злоупотреба с властта, облагане на военните печал-

би и незаконно натрупаните печалби, подобряване на снабдяването, премахване на военното положение и цензурата. По отношение на външната политика основната цел ще бъде да се спечели доверието на Съглашението и да се действа за мирен договор, съобразен с историческите и етнографските права на българския народ⁶⁴.

Програмата отговаря на конкретните нужди на държавата, но реализирането ѝ се оказва почти невъзможно. Командването на окупационните войски продължава да граби страната, като отказва да върне получените от Дирекцията на СГОП храни и фуражи. До края на 1919 г. частите на Източната армия получават 484 606 кг хляб, 1 316 259 кг брашно, 1 704 255 кг зърнен фураж, 195 355 кг захар, 102 420 броя добитък и т. н. Покрай тях са доставени още 80 вида храни и разни материали, като тютюн, каменни въглища, масло, яйца, одеяла, чаршафи и много други стоки. А през това време населението на страната бедства. Съглашенските власти си позволяват и груба намеса в политическия живот, контролирайки връзките на България с външния свят и изисквайки от правителството строги мерки против проявите на неподчинение и недоволство. Те се опасяват от избухване на вътрешни размирици поради революционните агитации на тесните социалисти и антиправителствените настроения сред земеделците. По тяхно искане са забранени публичните събрания, свиканият през април XV конгрес на БЗНС, в някои градове са затворени клубовете на БРСДП (т.с.)⁶⁵.

В изпълнение на даденото обещание правителството изготвя няколко важни законопроекта. На 31 декември 1918 г. Народното събрание гласува закон за политическа амнистия, който трябва да внесе успокоение в обществената атмосфера. Законът дава възможност на Ал. Стамболийски да излезе от полулегалното си положение и да поеме Министерството на обществените сгради и благоустройството в кабинета на Теодоров. В страната се завръща и Р. Даскалов, който след потушаване на Владайското въстание се укрива в Гърция. На 21 февруари 1919 г. парламентът приема закон за данъка върху печалбите от войната, който засяга натрупаните от български и чужди граждани и дружества печалби в периода 1915–1918 г. Въвежда се прогресивно облагане на разликата между приходите през военните години и тези през 1914 г.

На 12 април 1919 г. е гласуван закон за отнемане в полза на държавата на незаконно придобити имоти от държавни служители. Той предвижда конфискация при доказана злоупотреба със служебно положение, спекула и пр. за времето след 17 септември 1912 г., като засяга и министрите. Законът е приет след бурни скандали от страна на представителите на либералните формации, които се чувстват най-застрашени от неговите санкции. Земеделският съюз намира законите за твърде ограничени и настоява за по-радикални действия срещу виновниците за националната катастрофа, за премахване на Дирекцията на СГОП, на военното положение и цензурата, за аграрна реформа, грижи за пленниците и тяхното освобождаване и др.

Едва ли приемането на крайните искания на левите партии би внесло успокоение в българското общество. Правителството на Теодоров се стареа с

действията си да не предизвиква намесата на окупационните власти във вътрешните работи на страната. Но то не бездейства – прави постъпки за продоволствена помощ от САЩ, търси съдействието на главнокомандващия съглашенските войски в България за подобряване на положението на българите в Македония. Защото в София се получават многобройни сведения, че сръбските и гръцките власти подлагат българското население в този район на систематично преследване и терор. Правителството иска шабът на Източната армия да се намеси за спиране на издевателствата във Вардарска Македония.

Основният проблем, който ангажира вниманието на управляващите, са решенията на Парижката мирна конференция. Налага се да се направят енергични дипломатически постъпки за облекчаване на положението в страната, да се апелира към Великите сили за справедливост по отношение на изстрадала България. Заедно с това да се осветли европейското обществено мнение за историческите и етнографските основания на българската национална кауза, за жестокото ограбване на страната през 1913 г., за дадените хиляди жертви за освобождение на поробените сънародници. Трябва да се даде отпор на засилената антибългарска пропаганда на Сърбо-хърватско-словенското кралство, Гърция и Румъния, които си служат с измислици и клевети спрямо България, представяна за главна виновница за размирното положение на Балканите. Чрез брошури, статии в печата и различни памфлети българите са характеризирани като варвари, които трябва да бъдат жестоко наказани.

Възможностите на правителството са ограничени, тъй като, когато се открива Парижката мирна конференция, България се намира в международна изолация. Не са прекъснати връзките само със САЩ и с някои неутрални държави като Швейцария. От българските представители във Вашингтон, Берн и Виена се получава информация за подготовката на конференцията и антибългарските настроения във Франция и Англия. Пък и поведението на съглашенските окупационни власти не оставя място за съмнение относно намеренията на държавите победителки.

По-благоприятно е отношението на американската дипломация, а Уилсъновата декларация създава големи надежди в София. На срещите си с изпълняващия длъжността американски консул Чарлз Уилсън Теодоров открито заявява, че САЩ е единствената страна, която може да спаси България от унищожение. Това убеждение се подхранва от активното застъпничество на американските мисионери, които публикуват много материали в българския и чуждия печат за етнографския характер на Македония, изпращат послания до президента и различни сенатори за историческата обосновааност на българското външнополитическо поведение. Добри познавачи на Балканите, мисионерите изтъкват, че България не претендира за чужди територии, а се бори за своето национално обединение. Изпращаната от дипломата във Вашингтон Стефан Панаретов информация за пробългарските заключения на американските учени и експерти подсказва, че трябва да се търси подкрепа предимно от САЩ⁶⁶.

Не са изоставени обаче и опитите да се смекчат доминиращите в Англия

и Франция антибългарски настроения и да се опровергават тиражираните от пропагандните центри на балканските страни клевети. В тази насока работи създадената в хода на войната културна мисия в Швейцария, към която се присъединяват намиращи се в Европа по това време български държавници, дипломати и студенти. В тяхна помощ са българо-македонските дружества в Женева, Лозана и Цюрих, които изпращат протести и апели до различни дипломати и представители на съглашенските държави. Такива постъпки прави и македонската емиграция в САЩ, а населението от Македония, Тракия и Западните покрайнини засипва президента Уилсън с покъртителни петиции.

Особена активност развива Иван Ев. Гешов, който има широки връзки в европейските политически среди, но първо се обръща към представители на САЩ. На 25 ноември 1918 г. той изпраща мемоар до полк. Едуард Хауз, делегат на американския президент. В него се изразява надежда, че Балканският полуостров най-сетне ще бъде омиротворен, че гласът на българския народ ще бъде чул. След понесените страдания този народ заслужава да получи исторически установените граници на своето разпространение и развитие. С мемоара се запознава лично Уилсън, който нарежда да се направят справки за политическата биография на Гешов.

От началото на 1919 г. неуморимият държавник се поставя в услуга на българската легация в Берн, посещава пребиваващите тук чужди дипломати и различни експерти, най-вече от САЩ, на чиято подкрепа много разчита. През януари 1919 г. два пъти се среща с американския научен експерт проф. А. С. Кулидж, с когото разговаря за уреждането на териториалните въпроси на Балканите. Българското правителство най-много се интересува от разрешаването на този въпрос на конференцията. Гешов защитава българските национални интереси, като привежда данни за българския характер на основната част от населението в Македония, позовава се на Карнегиевата анкета и на сведенията на американските мисионери на Балканите. Той свързва Кулидж с професора от Софийския университет Константин Стефанов, който е роден в Македония и допълва неговата информация за сръбския терор над българското население.

По същото време Гешов и Д. Цоков настояват пред правителството в София да отидат с полуофициална мисия в Париж, за да пледират в полза на страната пред съглашенските Велики сили и да съставят адрес в този смисъл до Уилсън и президента на Чехословакия Масарик⁶⁷. Гешов прави постъпки и пред социалиста Хуайсманс да ускори пристигането в Берн на представител на българските социалисти. През януари 1919 г. правителството изпраща в Прага проф. Ал. Балабанов с цел да спечели подкрепата на Чехословакия. Българският пратеник е приет от Масарик, среща се с отговорни чехословашки ръководители, съставя изложения, молби и позиви с апел за „общославянска солидарност“. Той остава в Прага дълго време, като прихожда до Виена, за да съгласува действията си с българските дипломати в тамошната легация. Общото му впечатление е, че чехите са добре разположени към България, въпреки че сръбските агитатори са се настанили добре и в тази страна⁶⁸.

Гешов търси съдействието на свои стари познати, известни със симпатиите си към българския народ – Н. Бъкстон, Брадфорд, Едуард Боърд, Френсис Хърст, Дж. Баучер и др. Той им изпраща аргументи от исторически и етнографски характер, защото не се съмнява в тяхната почтена позиция. На 15 април 1919 г. се обръща към италианския държавник Сонино с молба неговото правителство да подкрепи правото на България върху Западна Тракия, за която претендира Гърция. В писмото си изтъква, че гърците са малцинство в този район, а българите са готови да бъде проведен плебисцит между населението.

Покрай всичко това написва и отпечатва на френски език книгата „Произходът на Световната война. Разгромът на Балканския съюз“. В обширен предговор Гешов разкрива причините за избухването на Втората балканска война, като привежда нови дипломатически документи. Позовава се на Карнегиевата анкета и на статии от европейския печат, за да докаже вината на Сърбия и Гърция за разрушаването на Балканския съюз. Припомня борбата на опозицията против намесата на България в Световната война на страната на Австро-Унгария и Германия, но показва и грешките, които допускат държавите от Антантата. Основната му идея е, че ако Балканският съюз е бил запазен, Централните сили едва ли биха се решили да започнат войната през 1914 г. В книгата са включени спомените на Гешов, излезли през 1915 г., и нови документи като сръбско-гръцкият договор от 1913 г. Гешовият труд е доброволен принос към организираната външнополитическа пропаганда на България.

Междувременно сведенията от Париж за развоя на мирната конференция стават все по-обезкуражителни. Повече от ясно е, че България е третирана на равни начала с Германия и Австро-Унгария и е смятана за виновник за продължителността на войната. Тя е агресорът на Балканите, който трябва да бъде жестоко наказан. Франция и Англия дават да се разбере, че ще защитят интересите на своите малки съюзници и ще зачетат техните претенции. Въпросът за владенето на Вардарска Македония от Сърбия, на Егейска Македония от Гърция и на Южна Добруджа от Румъния е предрешен. Държавите победителки са осведомени за преобладаващия български характер на населението в тези области, но смятат, че България не трябва да бъде възнаградена с територии, а наказана за участието си във войната на страната на Централните сили. Предложенията на италианските делегати за гарантиране на малцинствените права на населението във Вардарска и Егейска Македония, и на американските делегати за известни поправки на границата в Южна Добруджа в полза на България срещат яростна съпротива от страна на Сърбо-хърватско-словенското кралство, Гърция и Румъния. Те така и не се приемат от конференцията⁶⁹.

Нещо повече – сърби и гърци вече не се задоволяват само с възстановяване на Букурещкия договор от 1913 г. и придобивките за сметка на Австро-Унгария и Турция. Сърбо-хърватско-словенското кралство иска изместване на цялата си източна граница и особено територии от Северозападна България и в района на Сливница и Драгоман, а Гърция претендира за Запад-

на Тракия. Единствено САЩ, които търсят пътища за по-активна намеса в европейските проблеми и за засилване на влиянието си на Балканите, и частично Италия с оглед на противоречията си с Гърция, се опитват да ограничат по-нататъшното ограбване на България. Но изтъкнатите от американската дипломатия научни аргументи не могат да преодолеят господстващите в конференцията „компенсационни“ тези.

Все пак благодарение на съпротивата на представителите на САЩ СХС кралство се отказва от максималистичните си претенции по западната граница на България. По отношение на Западна Тракия обаче подкрепата на американското правителство не е така категорична, защото е поставена в зависимост от планове на Вашингтон за създаване на интернационална държава с център Цариград. Отстъпва от първоначалните си позиции и Италия, която се надява да получи териториални компенсации в Мала Азия и Албания, и сключва тайно споразумение с Гърция.

В крайна сметка Франция, Англия, Япония и Италия образуват обединен блок, който отхвърля предложението на американската делегация относно южната граница на България. Задоволени са претенциите на СХС кралство спрямо Струмишко и Западните покрайнини и на Гърция по отношение на Западна Тракия. Усилията на САЩ да запазят България поне в границите от 1913 г. завършват с неуспех⁷⁰.

Конференцията в Париж остава глуха към многобройните резолюции и молби на българското население от Вардарска и Егейска Македония, към предложението му за организиране на Македония в отделна политическа единица. Не по-голямо внимание се отделя на изложенията на различни български обществени и научни организации, между които са БАН, Софийският университет, Славянското дружество, Юридическото дружество и др. Не бездейства и българското правителство, което до лятото на 1919 г. отправя до конференцията множество възражения и предложения за провеждане на допитване до населението в Македония, изпращане на международна комисия в района и др.

Докато в Париж за пореден път прекрояват картата на Балканите, в България отново има министерска криза. Тя е предизвикана от оставката на Ал. Стамболийски и Ц. Бакалов, с които се солидаризират министрите социалисти и Ст. Костурков. БЗНС предявява претенции да създаде коалиционно правителство заедно с широките социалисти и радикалите. Останалите партии, дворецът и съглашенските представители държат на по-широка коалиция предвид критичното положение на страната. На 8 май 1919 г. е назначено второ коалиционно правителство на Т. Теодоров, от което по настояване на БЗНС са изключени демократите. То е в състав: Т. Теодоров – министър на външните работи, М. Маджаров – на войната, Ст. Данев – на финансите, Ал. Стамболийски – на обществените сгради, Димитър Драгиев – на земеделието, Ц. Бакалов – на железниците, Кръстю Пастухов – на вътрешните работи, Я. Сакъзов – на търговията, Ст. Костурков – на просветата, Венелин Ганев – на правосъдието.

Вторият кабинет на Теодоров излиза с програма от десет точки, включващи незабавно разтуряне на XVII ОНС и провеждане на парламентарни избори, премахване на цензурата, свобода на събранията, прилагане на законите за печалбите от войната и конфискуване на незаконните богатства и др. Поставените вътрешнополитически задачи трябва да внесат успокоение в страната, раздирана от остро политическо противопоставяне. През май се провежда XXII конгрес на БРСДП (т.с.), която възприема идеите на болшевиките за диктатура на пролетариата и въоръжено въстание за събаряне на буржоазния строй и се преименува в Българска комунистическа партия. В началото на юни в София се свиква XV конгрес на БЗНС, на който се издигат искания за парламентарни избори, демократични преобразувания и борба за създаване на Балканска федерация. Новата програма на съюза е в духа на съсловната теория на Стамболийски, съдържа антикапиталистически тенденции и утопични идеи за бързи реформи и за решаване на българския национален въпрос чрез федериране на балканските народи. Тя показва, макар и официално недеklarиран, стремеж към самостоятелно земеделско управление. През лятото на 1919 г. комунисти, земеделци и широки социалисти организират протестни митинги, политически стачки и събрания, на които често стават сблъсъци между участниците в демонстрациите и представителите на властта.

В такава напрегната обстановка на 17 август 1919 г. се провеждат парламентарните избори за XVIII ОНС. В спомените си Гр. Чешмеджиев пише: „Изборите се произведоха, макар че страната бе под окупационен режим – напълно свободно и мирно. Агитациите в цялата страна се водеха най-разпалено, речите бяха пламенни, дори разпасани, комунистическите агитатори разправяха било и не било и с най-тежки думи и оскърбления се нахвърляха против властта... Никому косъм от главата не падна...“⁷¹. Изборите са успешни за БЗНС (85 мандата) и за БКП (47 мандата), които получават най-много депутатски места. На трето място е Социалдемократическата партия с 38 депутати, Народната – с 19, Прогресивнолибералната – с 8. Управлявалите по време на войната либерални формации не спечелват нито един мандат. Резултатите от изборите отразяват обществената атмосфера в следвоенна България – царящите обърканост, недоволство и чувство за безизходност подхранват увлечения в крайностите.

Парламентарните избори се провеждат в отсъствието на министър-председателя и някои членове на кабинета. Още на 11 юли правителството е уведомено от ген. Кретиен, че трябва да определи състава на българската делегация за мир. На специално заседание на Министерския съвет е решено делегацията да се оглавява от Т. Теодоров, а останалите членове да са министрите В. Ганев, Я. Сакъзов и Ал. Стамболийски, и дипломатът М. Сарафов. Определени са и шест съветници – Ив. Ев. Гешов, Ст. Панаретов, ген. Ив. Луков, Д. Цоков, Богдан Морфов и Никола Сакаров. В помощ на делегацията са 11 експерти, между които директорът на държавните дългове д-р Никола Стоянов, професорите Димитър Михалчев, Йордан Иванов, Димитър

Мишайков и Янаки Моллов, полк. Нойков от щаба на армията и др. Делегацията заминава на 19 юли вечерта и след бавно и трудно пътуване пристига в Париж на 27 юли 1919 г.

Тук тя е настанена в хотел „Шато Мадрид“ в предградието Ньойи, където е поставена под охраната на френски офицери. Всъщност българските пратеници се оказват в пълна изолация – те нямат право да напускат сградата, да се срещат с политически лица и журналисти и да разговарят с членове на мирните делегации. Държани са като пленници, които научават само от вестниците за разискванията по мирния договор с България. И това продължава повече от два месеца. Враждебният тон на френската преса ясно говори за намеренията на държавите победителки, а широкият антибългарски фронт едва ли би могъл да се преодолее. Все пак българските пратеници се заемат да защитят националните интереси срещу масираната пропагандна кампания на съседните държави, ползващи се с голямото благоволение на Франция.

Няколко дни след пристигането си делегацията изпраща до конференцията изложение в размер на 250 печатни страници, озаглавено „Истината за обвиненията срещу България“, в което се опровергават клеветите за жестокости на българските власти спрямо населението в окупираните по време на войната земи. В отговор на сръбския и гръцкия мемоар с лъжливи обвинения срещу България се настоява за безпристрастна международна анкета, която да установи истината за престъпленията в Македония. Отделно са депозиранни изложения за правото на България да владее Западна Тракия, а също и Южна Добруджа, за необходимостта да се осигурят автономни права за българското население в Македония, против претенциите на Сръбско-хърватско-словенското кралство към западните български земи. Те са добре аргументирани и подплатени с документи, но победителите не се интересуват от научно-историческата истина на омазана България⁷².

Постъпки за омекчаване на условията на мирния договор правят и други български пратеници в Европа. Бившият министър-председател Гешов е натоварен с мисия в Лондон, където е познат и уважаван, и може да съдейства за спечелване помощта на Англия на мирната конференция. На 4 август той пристига в британската столица, за да започне безкрайните си митарства за достъп до министър-председателя Дейвид Лойд Джордж. Няма големи надежди да разбие ледената стена на английската неприязън спрямо българските законни права, но бездействието в такъв момент би било истинско престъпление.

С посредничеството на свои добри познати – английския индустриалец Джаксън и Н. Бъкстон, Гешов установява връзка с държавни и политически дейци – лидера на Работническата партия Адамсон, лорд Джеймс Брайс, Сесил Хармсуърт, заместник-министър на външните работи, сър Уилям Сътърланд, частен секретар на министър-председателя, Барнс, член на английската делегация в Париж, американския делегат полк. Хауз, с познати финансисти, с американски и английски публицисти – Гордън Стайлс, кореспондент на „Чикаго Дейли Нюз“, Х. Брайлсфорд, редактор на „Нейшън“, Ф. Хърст, бивш редактор на „Икономист“, А. Стивънс, главен редактор на „Таймс“, Х. Си-

тън-Уотсън, главен редактор на „Ню Юръп“, лейди Гроган, проф. Милуков, който в момента се намира в Англия.

Пред всички Гешов настоява, че за България е важно да запази Егейското крайбрежие и това ще увеличи стокооборота ѝ с Англия, че българското правителство е съгласно да се проведе плебисцит в спорните територии, че Парижката конференция не трябва да повтаря грешката на Берлинския конгрес от 1878 г. Българският народ няма вина за насоките на официалната външна политика. А статистическите данни за състава на населението в Македония, Добруджа и Тракия не могат да се обортят. Гешов връчва на всички писмени бележки и изложение, което е предадено от Адамсон на Лойд Джордж.

Въпреки солидните препоръки и ходатайства английският премиер отказва да приеме българския пратеник. По същото време натовареният с мисия във Вашингтон Ст. Панаретов също не е приет от президента Уилсън. Вратата на Англия, както и на Франция, е здраво залостена за България, а надеждите в подкрепата на САЩ се изпаряват. Само журналистите, с които Гешов се среща, поместват в своите вестници благоприятни за българската кауза статии. Даже сръбофилът Ситън-Уотсън пише в своя вестник, че „ще бъде една грешка и едно престъпление... ако на България не се остави едно егейско пристанище“⁷³.

Гешов и пълномощният министър Цоков съставят два мемоара до Парижката конференция, които са достоен отговор на сръбските и гръцките нападки. В тях се дават точни данни за числеността на българите в Македония и Тракия, данни, потвърдени и от европейските познавачи на Балканския полуостров, подчертава се, че България никога не е водила завоевателна политика, а е била ограбена от своите съседи, посочват се различните позиции на гръцкия министър-председател Венизелос през 1912, 1913 и 1915 г. спрямо Тракия и Източна Македония и пренебрежението на Пашич към българо-сръбската договореност от 1912 г. Обръща се внимание на заключенията на Карнегиевата анкета, на дейността на българската опозиция в полза на Съгласието след избухване на Световната война и на жертвите, дадени от българския народ за освобождение на поробените сънародници. Залага се на принципите, обявени в програмата на президента Уилсън, и накрая се отправя призив към справедливостта на Великите сили – победителки. Мемоарите трябва да подкрепят усилията на българската дипломатия да се запазят довоенните граници на страната⁷⁴.

Гешов отправя до Парижката мирна конференция и трети мемоар, посветен на финансовото положение на България. След понесените три войни страната е в пълна икономическа разруха – държавният дълг е нараснал до 12 милиарда франка, необходими са средства за възстановяване на селското стопанство и индустрията, българският лев е обезценен, обеднялото население не може да плаща по-високи данъци, износьт рязко е спаднал, много работоспособни мъже са загинали във войните. При това положение трудно ще бъде да се плащат годишните вноски срещу държавния дълг, защото производството ще стига само за изхранване на населението. „България – за-

вършва Гешов – не ще може да съществува, ако тя излезе от конгреса за мир натоварена с непосилни товари“⁷⁵.

Българската делегация остава в Париж до средата на септември, без да има точна информация за решенията на конференцията, но сериозно обезкуражена от разпространяващите се слухове. Проектодоговорът за мир ѝ е връчен на 19 септември 1919 г. във френското Министерство на външните работи. Той се състои от 13 части – 295 члена, които обхващат териториалните, финансовите, икономическите, малцинствените и други въпроси. Условието на мира са толкова тежки, че оправдават най-мрачните предчувствия. На българската делегация се дава правото да направи своите възражения в 25-дневен срок. След връчването на проектодоговора Теодоров произнася кратка реч, написана от С. Радев, която е нов апел към победителите да зачетат справедливите искания на българския народ.

Тъй като отговорът трябвало да бъде обсъден от правителството и Народното събрание, в България се завръщат делегатите Теодоров, Стамболийски и Сакъзов. Предстоят и кабинетни промени в зависимост от резултатите от парламентарните избори. На 2 октомври 1919 г. се открива първата извънредна сесия на XVIII ОНС и в същия ден Т. Теодоров подава оставката на своето правителство. На 6 октомври 1919 г. след неуспешни преговори с радикалите и широките социалисти Ал. Стамболийски съставя коалиционен кабинет от 5 земеделци, 2 народняци и 1 прогресивнолиберал. Новото правителство трябва да продължи усилията за смекчаване на условията на мирния договор и да се натовари с пасива на неговото подписване. Много неблагоприятна задача, особено като се има предвид неспокойното положение в страната – масови протести срещу несправедливите клаузи на договора, брожение сред офицерския състав поради съкращенията, искане за съдене на виновниците за националната катастрофа, жилищна и продоволствена криза.

Министерският съвет изготвя обстойно възражение в три части, снабдени с приложения от статистически и друг характер. В първата част се приемат клаузите на мирния договор за създаване на Общество на народите и за покровителството на малцинствата в страната, като се иска да се осигурят правата на българите, оставени под властта на съседните държави. Настоява се също така да се защитят прокудените от окупираните райони български бежанци, общо на брой около 400 000 души. Втората част от възраженията е посветена на постановленията на проектодоговора по териториалните въпроси. С точни статистически данни и автентични исторически документи се доказва справедливостта на българските искания спрямо Южна Добруджа, Македония и Западна Тракия. Предлага се провеждане на плебисцит в Македония и се отхвърлят сръбските домогвания за Западните български краища.

Третата част от възраженията разглежда финансовите, икономическите и военните въпроси. В нея се настоява за намаляване на репарациите, запазване на редовната армия, не се приема клаузата за поемане от България на всички разходи по издръжката на окупационни съглашенски войски в страната. Отговорът на правителството е обсъден в Народното събрание на 16 ок-

томври 1919 г. Представителите на различните парламентарни групи единодушно обсъждат проектодоговора и одобряват направените възражения⁷⁶.

Дискусията в парламента преминава под знака на осъзнатото безсилие. Едва ли все още някой храни илюзии, че Великите сили ще се повлияят от изложените аргументи. В България са известни условията на Версайския договор с Германия (юни 1919 г.) и на Сенжерменския с Австрия (септември 1919 г.). При това още преди подписване на мирния договор ген. Фр. д'Еспре издава заповед за евакуиране на българските войски от Западна Тракия и окупирането ѝ от съюзнически и гръцки части. Въпреки българските протести окупацията се извършва от 15 до 22 октомври. Това подсказва, че съдбата на България е предreshена.

На 3 ноември българското правителство е уведомено, че неговите възражения против проектодоговора се отхвърлят, тъй като той, според делегатите, осигурявал нормалното развитие на страната. Направени са дребни промени в някои членове, отнасящи се до финансови въпроси, държавните дългове и др. България е заплашена със съглашенски сили, ако в десетдневен срок не подпише договора. Повече от ясно е, че става дума за диктат на държавите победителки, който слага кръст на националните въжделения на българския народ. Окупирана от съглашенски войски, поставена във вражеско обкръжение и изолация, страната трябва да се подчини. На 27 ноември в кметството на парижкото предградие Ньойи Ал. Стамболийски слага подписа си под Ньойския мирен договор, поставящ България в тежко и унижително положение.

Ньойският мирен договор се състои от 13 части, като пряко за България се отнасят разделите II–VIII. Във втория раздел са определени границите на страната, от която се откъсват територии с обща площ 11 278 кв. км, населени с българи. Санкционирана е подялбата на Македония, извършена на Букурещката конференция. Освен това на Сърбо-хърватско-словенското кралство са предадени Струмишко и Западните покрайнини, в които се включват Царибродска околия, част от Кюстендилското краище, 18 села от Трънско и Знеполско, 8 села от Кулско. С Гърция се потвърждава границата по Букурещкия договор от 1913 г., на Румъния отново се дава Южна Добруджа. Западна Тракия с територията, предадена на България при поправката на българо-турската граница през 1915 г., остава под окупацията на съглашенските войски и в нея се установява международно управление. Силите победителки се задължават да осигурят на България икономически излаз на Егейско море, но това никога не става. Малко по-късно цяла Тракия е предадена на Гърция. По този начин България загубва не само отнетите ѝ през 1913 г. земи, но и територии, които владее до 1919 г.

В третия раздел са включени политически клаузи, засягащи населението в заграбените български земи. България е задължена да се откаже от всички права над отнетите от нея територии. Намиращите се там българи, навършили 18 години, имат право в срок от две години да определят поданството си. Ако приемат българско поданство, трябва в срок от 12 месеца да напуснат родните си места. България е задължена да гарантира правата на чуждите

малцинства в страната, но това не се предвижда за българските малцинства в съседните балкански държави.

Военните клаузи в Ньойския мирен договор се отнасят до българските въоръжени сили. Премахва се задължителната военна служба и се въвежда доброволно рекрутиране на армията, чийто числен състав се ограничава до 20 000 души. Уточнен е и размерът на въоръжението, като надвишаващите количества трябва да се предадат на победителите. Страната не може да притежава военни кораби, подводници, военна и морска авиация и др. Изпълнението на военните клаузи ще се контролира от специални междусъюзнически комисии на българска издръжка. По силата на клаузите в шести раздел българското правителство признава правото на силите победителки да съдят българските поданици, обвинени в извършване на престъпления в окупирани райони по време на военните действия.

Ньойският мирен договор натоварва страната с тежки репарации. България е задължена да изплати на силите на Съгласието 2 250 милиона златни франка чрез полугодишни вноски в срок от 37 години. Освен това тя трябва да предаде на Сърбо-хърватско-словенското кралство, Румъния и Гърция общо 70 825 глави добитък, а отделно на Сърбо-хърватско-словенското кралство да дава в продължение на пет години по 50 000 т каменни въглища. Изпълнението на тези задължения е поставено под контрола на Междусъюзническата комисия със седалище в София. Комисията е на българска издръжка и има широки пълномощия. Към Ньойския мирен договор е прикрепена конвенция между България и Гърция за „доброволно изселване“ на малцинствата. Тя е наложена по искане на гръцкото правителство, което подготвя почвата за прогонване на българите от заграбените земи и обезбългаряване на Западна Тракия⁷⁷.

Постановленията на Ньойския мирен договор задълбочават втората национална катастрофа, която преживява третата българска държава. Те спират възходящото развитие на страната и я превръщат във второстепенна сила на Балканите. След Първата световна война, териториално осакатена и икономически смазана, България се превръща в арена на политически крайности.

БЕЛЕЖКИ

¹ Македония. История и политическа съдба (1912–1941). Т. II. С., 1996, 31–33, 41–46.

² П. Пецев. Историческите събития и дейтели от павечерието на Освобождението ни до днес. С., 1993, с. 428.

³ Като антична трагедия. Съдбата на Екатерина Каравелова и нейното семейство в писма, дневници и фотографии. С., 1984, с. 248.

⁴ С. Дамянов. България във френската политика 1878–1918. С., 1985, 393–414.

⁵ П. Пецев. Пос. съч., 440–443.

⁶ К. Константинов. Път през годините. С., 1966, с. 241.

⁷ Дневници (стенографски) на XVII обикновено народно събрание. I ИС. Кн. 3. С., 1928, LXXXII з. от 18 юли 1914, с. 2855.

⁸ Обвинителен акт против бившите министри от кабинета на д-р В. Радославов през 1913–1914 година. С., 1921, 92–95.

⁹ Н. и Ч. Бъкстон. Мисия на Балканите. С., 1987, с. 49, 56 и др.

¹⁰ И. Ев. Гешов. Годината 1914. – Календар на Народната партия за 1915 г. С., 1915, VIII–IX.

¹¹ И. Илчев. България и Антантата през Първата световна война. С., 1990, 87–90.

¹² Г. Марков. Голямата война и българският ключ за европейския погреб. 1914–1916. С., 1995, 72–96.

¹³ ЦДИА, ф. 176, оп. 3, а.е. 198, л. 153.

¹⁴ И. Илчев. Пос. съч., 145–147.

¹⁵ В. Кацаркова. Държавното регулиране на стопанството в годините на Първата световна война (1914–1918). – Изследвания по българска история. 7. Студии по нова българска история (1878–1944). С., 1985, 238–239.

¹⁶ Дневници (стенографски) на XVII обикновено народно събрание. I РС. Кн. V, С., 1928, 92 зас. от 15 март 1915, с. 3101.

¹⁷ Г. Марков. Пос. съч., 111–149.

¹⁸ М. Дюнан. Българското лято. С., 1993, с. 159.

¹⁹ И. Илчев. Пос. съч., 187–203.

²⁰ Обвинителен акт..., с. 84.

²¹ М. Лалков. Балканската политика на Австро-Унгария (1914–1917 г.). С., 1983, 289–300.

²² С. Дамянов. Пос. съч., 432–437.

²³ М. Дюнан. Пос. съч., 243–244.

²⁴ Дипломатически документи по участието на България в Европейската война. Т. I. С., 1920, № 1096, с. 641.

²⁵ К. Константинов. Пос. съч., с. 276.

²⁶ Обвинителен акт..., с. 115.

²⁷ Л. Огнянов. Борбата на БЗНС против Първата световна война. С., 1977, 42–49.

²⁸ Г. Марков. Пос. съч., 195–236.

²⁹ В. Радославов. България в световната криза. II изд., С., 1993, с. 135.

³⁰ Обвинителен акт..., с. 485.

³¹ Цв. Тодорова, Е. Стателова. Към началната история на германско-българското дружество (1916–1918). – В: Българо-германските отношения и връзки. Т. II. С., 1978, 170–188.

³² И. Илчев. Пос. съч., 218–232.

³³ В. Кацаркова. Пос. съч., 240–245.

³⁴ Обвинителен акт..., 663–664.

³⁵ П. Кишкилова. Предпоставки за падането на либералното правителство през юни 1918 г. – Исторически преглед, 11–12, 1993, 71–72.

³⁶ БИА-НБКМ, ф. 272, а.е. 4887, л. 342.

³⁷ К. Константинов. Пос. съч., с. 287.

³⁸ И. Илчев. Пос. съч., 233–247.

³⁹ Пак там, с. 246.

⁴⁰ Дневници (стенографски) на XVII Обикновено народно събрание. III РС. С., 1930, кн. 2, 72 зас. от 3 април 1917, с. 1618.

⁴¹ Мир, № 5227, 11 септ. 1917.

⁴² П. Кишкилова. Предпоставки за падането на либералното правителство през юни 1918 г., 86–89.

⁴³ Икономиката на България до социалистическата революция. Т. I. С., 1969, 428–432.

⁴⁴ Обвинителен акт..., с. 663.

⁴⁵ Земеделие, XXII, ян. 1918, кн. 1, с. 16; април и май 1918, кн. 4 и 5, с. 3; юни и юли 1918, кн. 6–7, с. 31.

⁴⁶ В. Кацаркова. Пос. съч., 245–262.

⁴⁷ Обвинителен акт..., с. 665.

⁴⁸ Пак там, с. 680.

⁴⁹ Пак там, с. 156.

⁵⁰ Д. Минчев. Стопанската политика на българските военни власти във Вардарска Македония през Първата световна война. – Военноисторически сборник, № 3, 1995, 18–28.

⁵¹ Обвинителен акт..., с. 501.

⁵² Пак там, с. 511.

⁵³ Пак там.

⁵⁴ В. Радославов. Пос. съч., с. 210.

⁵⁵ П. Кишилова. Кризисни моменти в управлението на Радослависткия кабинет и падането му от власт през 1918 година. – Исторически преглед, № 2, 1998, 50–57.

⁵⁶ Л. Малеев. Принос към истината за катастрофата на България през октомври 1918 година. С., 1921, с. 123.

⁵⁷ И. Илчев. Пос. съч., 249–257.

⁵⁸ Дневници (стенографски) на Деветнадесетото обикновено народно събрание. III Р.С. Кн. III. С., 1928, 63 зас., 6 март 1923, с. 1450.

⁵⁹ Цит. по А. Пантев, П. Петков. САЩ и България по време на Първата световна война. С., 1983, с. 46.

⁶⁰ Л. Огнянов. Войнишкото въстание 1918. II изд. С., 1988, 105–152.

⁶¹ Дипломатически документи по участието на България в Европейската война. Т. II. 1915–1918 (до примирието). С., 1921, № 1628, с. 1062.

⁶² С. Дамянов. България във френската политика..., 510–515.

⁶³ Цит. по Ст. Груев. Корона от тръни. С., 1990, с. 92.

⁶⁴ Д. Петрова. Самостоятелното управление на БЗНС 1920–1923. С., 1988, 14–15.

⁶⁵ Хр. Христов. България, Балканите и мирът 1919. С., 1984, 25–31, 88.

⁶⁶ А. Пантев, П. Петков. Пос. съч., 95–99.

⁶⁷ Ел. Стателова. Иван Евстратиев Гешов или трънливият път на съзиданието. С., 1994, 249–250.

⁶⁸ Хр. Христов. Пос. съч., 67–68.

⁶⁹ Пак там, 214–228, 272–283.

⁷⁰ А. Пантев, П. Петков. Пос. съч., 127–142.

⁷¹ Гр. Чешмеджиев. Политически спомени. С., 1988, с. 155.

⁷² Хр. Христов. Пос. съч., 173–200.

⁷³ ЦДИА, ф. 568, оп. 1, а.е. 20, л. 30.

⁷⁴ Пак там, а.е. 591, л. 1–4.

⁷⁵ Пак там, а.е. 560, л. 1–6.

⁷⁶ Хр. Христов. Пос. съч., 320–331.

⁷⁷ Б. Д. Кесяков. Принос към дипломатическата история на България. Т. 2. С., 1926, с. 192.

ДЯЛ ВТОРИ БЪЛГАРИЯ 1919–1944

* * *

След като излиза от Първата световна война, България се озовава в един свят, доста по-различен от предвоенния. Обликът, природата, ходът и завършекът на войната се оказват пълна изненада за всички участващи в нея – от войниците в окопите до стратегите и политиците. Стоте години след Наполеоновите войни са преживени без общоевропейски конфликт. Постъпателното развитие и технологичният напредък през този сравнително мирен век вливат огромна, многократно увеличена мощ у големите държави. В резултат на това първата голяма европейска и впоследствие световна война след две индустриални революции придобива непознати дотогава черти. Тя се оказва много по-продължителна от очакванията, изисква пренапрежение на всички сили. От традиционна войната се превръща в тотална. Тотални, изискващи безусловни капитулации, са и пораженията.

Европа си остава център на международните отношения, но международната система реално добива световните си измерения. С намесата си Съединените щати решават войната в полза на Съглашението и за пръв път показват, че са изключително силен европейски и световен фактор, макар че след това се прибират в съзнателно търсена изолация. На Изток расте мощта на Япония, дала заявката си за нова световна сила още в Руско-японската война през 1904–1905 г.

В самата Европа четири империи изчезват от политическата карта. Османската империя е на път да стане нова Турция – първата ислямска светска държава под водителството на Кемал Ататюрк. Австро-Унгария е разчленена, като оставя в наследство на разделилите си я стари и нови малки държави повечето от националните си проблеми. Империята на Хohenцолерните става Ваймарска германска република и временно е изключена от състава на Великите сили. Руското самодържавие е пометено от две революции, извършени в по-малко от една година.

Под съмнение се поставят много традиционни ценности. Победители има, но доволните са малко, а спокойни няма. Народите са обезверени, настърхнали и недоволни. Войната освен всичко друго е и школа за насилие. Ленин и останалите специалисти по превръщане на империалистическите

войни в граждански и по правене на революции са прави, че пушките могат да стрелят не само в посоката, заповядана от генералите.

А в Европа има милиони човечи с пушки. Войната ги е научила как се постигат цели с оръжие. Тя им е показала каква огромна сила са. Болшевиките в Русия съумяват да използват тяхната енергия, като им посочват и цел. С победата на Октомврийската революция започва най-големият и най-зловещ социален експеримент в човешката история в привидно примамлив опит да се сваля раят на земята според предписанията на марксизма. Наскоро след това следват революции в Унгария и в Германия.

Първата световна война е израз на криза в европейската цивилизация. От войната Европа излиза обновена, но не пречистена, а в много отношения болестното ѝ състояние се влошава.

Победата на руската революция нарушава идеологическата и политическата еднородност на Европа и на света. По същото време европейският парламентаризъм е в криза, чиито симптоми се бяха показали и преди войната. Болшевизмът с опита си да изнася по организиран начин революции в други страни още повече задълбочава тази криза. На болшевишкия тоталитаризъм се търсят крайни противоположни решения по-скоро като идеология, защото болшевишката практика често повече или по-малко успешно се копира. През 20-те и 30-те години в Европа виреят фашистки, авторитарни, диктаторски режими.

В областта на международните отношения властват страх и все по-нарастващо с течение на времето насилие. Управляващият елит на Франция, най-мощната във военно отношение след края на войната държава, е почти в паника пред очакван реванш на Германия. Франция, която запазва демократичните си структури, първа въвежда насилието като средство на външната политика с известната формула за „омиротворение чрез сила“ („*pacification par force*“). Тази формула е приложена при окупацията от френски и белгийски войски на Рурската област през 1923 г., която цели да накаже Германия заради неизпълнението на репарационните ѝ задължения. Френските съюзници Югославия, Чехословакия, Румъния, а също и Гърция имитират поведението на големия си покровител и заемат често заплашителни пози към Унгария, България, Австрия и Албания.

През 30-те години шампиони на агресивен курс стават Германия и Италия в Европа и Япония в Азия. Образованото след войната Общество на народите (ОН) се оказва напълно негодно като средство за опазване на мира. За щастие на България единственият случай на ефективна намеса на ОН е през 1925 г., когато то принуждава Гърция да оттегли войските си, нахлули в района на Петричко.

Балканите при цялата си специфика следват общите европейски тенденции. В Югославия и в Румъния монархиите вървят към установяване на свои диктатури. В Турция Кемал Ататюрк въвежда етатизма. В Гърция се редят военни преврати. България има свой оригинален принос в отглеждането на авторитарни управленски форми. Тя е податлива на веянията (болше-

вишки и фашистки), които идват от европейския идеологически и политически климат. Това е така, защото страната само за шест години претърпява две национални катастрофи – през 1913 и 1918 г. Унижена и разорена, България попада във враждебното обкръжение на съседите си. Откъсването на големи части от националната снага предизвиква националноосвободително движение особено силно в Македония, но също в Тракия и в Южна Добруджа. Вътрешната македонска революционна организация (ВМРО) със своите съпернически и взаимноизстребващи се крила усложнява още повече вътрешнополитическото положение.

При тези изключително трудни условия страната съумява да не изостане в стопанско отношение от съседите си. Напрегнатият духовен живот дава значителни културни постижения. Войната обаче довежда до частична загуба на държавния суверенитет. След влизането в Оста на 1 март 1941 г. този суверенитет е силно уязвен, а след преврата на 9 септември 1944 г. той постепенно почти напълно се губи.

Едно от психологическите следствия на голямата война за политиката е обезценяването на човешкия живот. Това се наблюдава в Европа, най-силно, разбира се, в Русия, но Балканите и България се нареждат след нея. В името на върховни държавни, национални или класови интереси хладно и някак делнично се пресмята цената на човешките глави. В нощта на преврата на 9 юни, като се отдава на подобно счетоводство, социалдемократът Димо Казанов заключава: „Нашите глави, ако не са по-скъпи, в никой случай не са по-евтини от главата на царя.“

През август 1923 г. водачът на ВМРО Тодор Александров в едно свое писмо също „изчислява“, че „десет-двадесет глави са нищо пред съществуването на България“.

Има и едно още по-категорично изказване: „Аз съжалявам, когато се случи да спорят помежду си македонските дейатели, да се карат или даже да прибегват до убийства. Но предпочитам убийствата помежду им, отколкото да няма македонски борци, да няма мъка и грижи за Македония. Нека има различия, но да не престава борбата. Вътрешните македонски борби са за мене само признак за голямата динамика на тая борба, която все пак е свързана с Македония и един ден ще доведе до освобождението.“ Тези ужасни думи принадлежат на проф. Любомир Милетич, автор на множество хуманитарни (и хуманни) трудове.

Казаното от Милетич показва до каква степен насилието е станало норма в мисленето и поведението на тогавашния елит на нацията. Така всъщност се извежда зловещата формула „Убивам, следователно съществувам“. Най-последователно към тази формула се придържат българските комунистически водачи тогава и с още по-голяма жестокост след 9 септември 1944 г.

Глава първа

РЕЖИМЪТ НА БЗНС 1919–1923

§ 1. СЛЕД ВОЙНАТА: ПОГРОМ И ПОКРУСА

Съдбата на България в ново време се решава все навън: в Берлин през 1878 г., в Ньойи през 1919 г., после в Москва през 1944 г. и т. н. Българите са потърпевши или дори подсъдими. По тези „концертни“ (1878 г.), „камерни“ (1919 г.) или „дуетни“ (1944 г.) сцени привилегията да произнасят запомнящи се изречения, да заемат величествени пози или да бъдат ледено делови принадлежи на разни метални „хищници“ на Великите сили. Нали Ото фон Бисмарк е железен канцлер, Жорж Клемансо – Тигър, Уинстън Чърчил – Булдог, а за Сталин говори стоманеното му име.

В Берлин през 1878 г. Бисмарк напомня, че конгресът не е свикан, за да се обсъжда щастието на българите. В Ньойи през 1919 г. за Клемансо България е толкова досаден и нищожен проблем, че той е „забравил“ дали тя е монархия или република, та издевателски иска разяснение. В Москва Чърчил и Сталин си прехвърлят един на друг къс хартия с обозначени в проценти сфери на влияние в балкански и дунавски страни. Съгласието е постигнато за няколко минути.

Спазването на приличие е излишно. Специално Тигъра е известен с яростта и безпощадността си към френските противници. Тези черти са присъщи тогава за стила на френското политическо поведение въобще. И този стил е добре познат на българите вече от година време. Неговият главен носител на Балканите е командващият Солунския фронт ген. Луи Феликс Мари Франсоа Франше д'Еспре. Той е образец на професионален военен с богат боен опит, добит в различни части на света. През пролетта на 1918 г. по личен избор на Клемансо е назначен начело на съглашенските сили на Балканите. Още през 1914 г. войниците му при фронта на р. Марна го наричат Франшман дезеспере (игра на думи: *franchement désespéré* = искрено отчаян – б. а., С. Г.). Ясно, че е отчаяно храбър. На българите обаче той носи само отчаяние и не поради военните си дарби и смелост, а с поведението си по време на примирието и на последвалата окупация.

Първи разбират това членовете на делегацията по примирието. Те очакват да преговарят с аристократ. Когато му се представят на 28 септември 1918 г., пред тях се изправя нисък и набит човек, наподобяващ типичен френ-

ски селянин, суров и несговорчив. Разговор не се осъществява. Д'Еспре само съобщава, че на следващия ден ще бъде представен текстът на условията за примирие. В посоченото време документът е подписан без промени от българските делегати.

„Отчаяният“ генерал бърза. Съглашенските войски трябва час по-скоро да стигнат до Дунав. За няколко дни България е окупирана и френските части достигат брега на голямата река край Русе. Генералът нарежда на това място да се постави паметна плоча. Той докладва в Париж: „За пръв път след 1809 г. една френска армия настъпва към Виена!“ Аристократското тщеславие избива все пак! През ноември същата година самият Д'Еспре пристига в Русе. За посрещането му е строена френска почетна рота. Останалите в града след задължителната демобилизация български войници също се строяват под развятото полково знаме. Под звуците на „Марсилезата“ генералът поздравява френските войници и отминава, без да удостои и с поглед българските войници и знамето им, с надменността и арогантността на победителя.

Изглежда, че XX в. най-сетне наистина е дошъл в Европа. Унижаването на противника вече е норма на поведение. Тя се прилага и на най-високо равнище. Към представителите на победените страни във Версай, в Сен Жермен, в Ньойи, в Трианон и в Севър унижението е част от бита и от церемонията. Победените просто не са третираны като пратеници на суверенни държави. Единственият самостоятелен и чисто символичен жест, който прави Александър Стамболийски в Ньойи, е, че чули писалката, с която е подписал мирния договор. Най-сетне на излизане от залата на Ньойското кметство френските гвардейци взимат „за почест“ на българската делегация.

Договорът е лош, много лош, но можеше да бъде и по-лош. Обществото е в шок. И най-прозорливите му представители в България, както и в другите победени страни, са донякъде упоени от политическия романтизъм на Уилсоновите 14 точки и вярват, че малко от малко той ще обляхне и „миротворците“. Не би! Полярната историческа нощ², която настъпва за България през есента на 1918 г., става още по-студена. Най-често употребяваните думи в страната са „погром“, „покруса“ и синонимите им. Свой подчерк носи реакцията на столичното гражданство, след като се научават подробности за Ньойския договор. Спонтанно се заражда протестен митинг пред катедралата „Св. Александър Невски“. След приключването му огромна маса хора се люшва към дома на Иван Вазов. За българите тогава поетът е олицетворение на духа и съвестта на нацията. Ето разказа на един от участниците в митинга:

„Народният поет беше много развълнуван. Със сълзи на очи той вдигна леко ръка. Даваше знак, че иска да говори. Настъпи гробна тишина. С няколко къси изречения дядо Вазов изрази тъгата на България от безчовечието в Париж и завърши с думи на надежда и вяра в бъдещето на българския народ. Тихият му глас развълнува всички. Множеството бе покъртено. То до болка имаше нужда от няколко ободрителни слова. И дядо Вазов му ги даде.

И стана нещо неизказано, една от най-покъртителните сцени от нашето

Не е
Берлин

завчерашно минало. Вазов се улови за перваза на прозореца, наклони глава към рамката му и захлипа. Раменете му се разтърсиха. Тогава хилядният народ коленичи пред него на улицата. Всички плачеха. Чуваха се и ридания. Все така на колене множеството запя неговата песен:

„Покойници, вий в други полк минахте...“³

Митингът на протеста се превръща в масова панихида. Покойниците, жертви на войната, са много. Едва ли има българско семейство, неплатило кървавия данък. За трите войни между 1912 и 1918 г. убитите са около 155 хиляди, а ранените – около 400 хиляди души. От гражданското население 150 хил. са измрели от епидемии на холера, тифус и инфлуенца, без да говорим за неколкостотин хиляди „неродени“ през военните години⁴. А косата на смъртта не спира унищожителния си ход и след края на войната.

Откъм Атлантика се надига вълната на „испанската болест“ и тя залива континента. Това е извънредно тежък грип, с който борбата е безнадеждна. По това време дори хининът и аспириновият са още „млади“ лекарства, а откриването на пеницилина предстои. В столицата всеки ден измират по 100 души. „През къща в София – пише един съвременник – имаше покойник.“ И продължава: „Заредиха се потоци от тъжни процесии към гробищата. Върволици вървяха успоредно и носеха смъртни останки. Талиги, файтони, зарзаватчийски колички, платформи, детски колички возеха мъртвци във и без ковчези. На Софийските гробища беше неопишуема олелия, прах, плачове, ридания и вой. Ударът беше страшен, а безсилието пълно“⁵.

Дори времето тогава е неприветно. Влага и студ са обхванали страната. Тя според описанието на писателя Константин Константинов представлява „безутешна гледка“: „черни подгизнали поля, далечни скали и рътлини, с лепнати по тях селца, всичко това удавено в мъгла или в снежна вихрушка.“ Навред лъха „тегота и скръб“, чувство на „глуха тревога“ и „безприютност“⁶.

Забележете употребяваните думи. След Освобождението творците откриват, че българският език притежава не само сила, но също така много нежност и красота. Всъщност хората на перото не само откриват, но до голяма степен създават тази тънка нюансираност на духовност и чувства в езика ни. Но тогава и особено през първото десетилетие на века това богатство се ползва главно за интимна употреба в произведенията на елегични автори. Дошло е, уви, време то да рисува състоянието на цялата страна. И на нейната столица, разбира се.

Отново К. Константинов: „Градът се гърчеше като премазан. Градът не беше същият. Градът бе зашеметен, безпомощен и жалък. С нечистия и кален паваж по булевардите, с напукания царевичен хляб по фурните, с тъмните нощни улици, с фучащите тежки автомобили, които возеха хора с чужди униформи – градът беше някакво огромно ранено животно, което събира сили да се изправи. Той вече не ни познаваше или просто – нямаше нужда от нас. Сега човек се усещаше вече окончателно осиротял“⁷.

Войната е най-лошото, но и най-старото и всепризнато средство за опознаване на народите. Историята се прави пред очите на тогавашните хора и те

сами участват в това. Военните комуникети редовно разширяват географския им хоризонт. Сраженията са с невиджани мащаби. За дни гинат десетки и стотици хиляди хора. И докато всички тръпнат за съдбата на „своите“ войници, очите привикват да срещат във вестниците съобщенията за огромни жертви по далечни фронтове. „Съзнанието някак претръпва – спомня си за онези дни Стефан Попов, – личната смърт се превръща в статистика, забравя се, че зад всяка единица от тези хиляди се крият човешки съдби, участ на жени, на родители и деца. Европеизиране на съзнанието – да, но с цената на закоравяване на съвестите“⁸. Така е не само в България. Ст. Попов описва планетарно психологическо явление с траен до днес ефект. Световната война световно преобърна душевността на хората, като влоши човешката природа.

Известният британски историк Арнолд Тейлър пише: „Защо „българските ужаси“ през 1876 г. имаха такъв огромен ефект? Отговорът е прост: те бяха политическото престъпление на века. Ние намираме това трудно за разбиране. Ние живеем в по-сурово, в по-безмилостно време. Милион и половина арменци, избити от турците в Първата световна война; пет милиона евреи, избити от германците във Втората; атомните бомби, хвърлени над Хиросима и Нагазаки – тези неща ни втвърдиха и сега си мислим, че клането на някакви си 12 хил. българи е дреболия. Късният ХІХ век беше по-цивилизована ера“⁹.

Много виждат и преживяват българите през войната и след нея на собствената си земя и особено в столицата. Епохата е богата на униформи, та софийнци се запознават с бойните и особено с парадните одежди на малкото български съюзници. Император Вилхелм II се показва в дрехите на български генерал, а цар Фердинанд като германски. Изнизват се през София и колони румънски, руски и др. пленници. Руски пленници лагеруват и в самия град, като през деня ги пускат да търсят някаква работа, за да допълнят прехраната си. Това на български пленници не се случва в чужди страни. Напротив – и след войната не всички са освободени и има много задържани като заложници, което също става проблем на държавната политика.

След войната София се препълва с най-различни категории хора: демобилизирани, освободени пленници, бежанци от всички останали въвн от границите на страната български земи, млади хора от провинцията, търсещи работа. Въртят се „като заблудени жерави офицери“¹⁰, оказали се изведнъж непотребни. Нахлуват от селата и партизаните на Земеделския съюз, готови да воюват за места на осиромашалата държавна трапеза. После прииждат тук руснаци – белогвардейци и бежанци. Още преди тях в страната са разквартировани съглашенски окупационни войски.

Окупацията е унищожително нещо, но на България е спестена поне частта на Унгария. Там, включително в Будапеща, вилнеят румънски войници. У нас части на озлобените съседи не са допуснати, макар французите в съюзническото Върховно командване да предлагат и такъв вариант¹¹. У българското население френските, британските и италианските окупационни войски оставят различен спомен. Френските основно са съставени от колониални

народи – сенегалци, алжирци, тунизийци. Техният командир Д'Еспре не „забелязва“ българите. Войниците му обаче ги забелязват. И особено българките. Има редица случаи на изнасилвания. Изобщо френските войници се държат „най-окупационно“ – грубо и крадливо. Английските войници (между тях има и азиатци) са индиферентни и „въртят“ преди всичко търговия с хранителни продукти с изгладнялото население¹². Италианците, колкото и да е странно за окупационни войски, са достъпни, сговорчиви и благонамерени. Всъщност тях не ги и възприемат като окупатори. В петиции на българското население отзивът е, че с поведението си на „съчувствие, хуманност и примерна коректност“ са спечелили завинаги „признателност и симпатия“ за „целия италиански народ, за цяла хуманна Италия“¹³. Върховният комисар на Италия в България барон Карло Алберто Алиоти често търпи сурови укори от ген. Д'Еспре заради „разюзданото си българофилство“¹⁴.

В страната са настанени и различни съюзнически комисии. За поведението им разказва Петър Нейков, който тогава работи в българското комисарство по репарациите: „Годината, която прекарах в комисарството, остана в паметта ми като най-тежко, най-досадно, отвратително изпитание. Контактът ми с бракуваните дипломати и колониални сатрапи... беше контакт унизителен за всеки с чувство на човешко достойнство. На тия високомерни и взискателни господа, както и на техните крайно разглезени помощници трябваше да им търся дворци, каквито не се намираха в София. Трябваше да искам – колкото и това да беше неприятно – прогонването от домовете им на софиянци с големи семейства. Честите им посещения в кабинета ми бяха винаги от обидно естество. Две бани в дом не им бяха достатъчни. Искяха по три и по четири, като че ли страдаха от неизлечима нечистоплътност. Поръчваха да им се строят по половин дузина клозети в предвиждане сякаш на невероятни пиршества... Виждал бях наистина в министерството офицери на генерал Форту (французин, шеф на Междусъюзническата военна комисия – б. а., С. Г.) да искат от пълномощния министър Димитраки Станчов не знаей колко порцеланови нощни гърнета...“¹⁵

Едва ли могат да се отнесат към подробностите на бита им обаче свидетелствата, изнесени от помощник-секретаря на външното министерство Коста Тодоров. Според него те се държат като проконсули и искат право за безмитен внос на луксозни стоки явно с цел спекулативни продажби. „На софийската гара – спомня си К. Тодоров – пристигнаха три товарни вагона с шампанско, с надписи „за лична употреба“ на френската легация. Конфискувах пратката като контрабанда. Дори френският пълномощен министър г-н Жорж Пико не бе в състояние да твърди недвусмислено, че неговият персонал би могъл да изпие три вагона шампанско.“ Друг вид контрабанда е издаване на чужди паспорти на български гешефтари¹⁶.

Гешефтарите и шампанското са свързани по естествен начин. В объркани времена ловки типове с нечисти операции винаги и навсякъде ограбват националното богатство и преразпределят лични имущества (понякога значителни) в своя полза. Повечето от тях са конюнктурна жизнерадостна пап-

лач. Нормалният им начин на живот е пренасянето с онова, което смятат или са подочули, че е лукс. В София тогава те не оставят празни масите в локалите „Алказар“, „Панах“, „Батенберг“ и др. Там се лее шампанско, нагъват се редки мезета и липсва кажи-речи само пилешко мляко. Те пълнят и оперетния театър „Ренесанс“, където при пълен сбор се играят „Царицата на чардаша“ и „Чучулигата“.

Редовни посетители по тези места са представителите на съглашения военен и дипломатически елит и на тези, които се броят за висше общество в България. Между едните и другите съществува близост в една атмосфера на обяснима следвоенна разпуснатост на нравите. В някои разкошни софийски домове се дават пищни обеда, чайове и вечери. „Опит“ е натрупан. Предивоненните салони, приемали дипломатическото тяло, през войната са давали гостоприемство на немски големци, а след войната разтварят вратите си и за съглашенските, и това при намаляваща благопристойност. Упорити девойки „жадни за други, по-питомни хоризонти, бяха решили да изкористят окупацията и да пленят окупаторите“. Други, по-лекомислени, се отдават на по-непретенциозни съблазни. Внушителни картини от живота на софийския „хайлайф“ с неговите оргии дори са „увековечени“ в книга на псевдонимен френски автор под названието „Бомби и рози“¹⁷.

По-издигнатата, по-образованата и донякъде осигурена младеж също се втурва да навакса отказаното ѝ заради условията на войната. Без да напуска добрия тон обаче. Напротив – пристъпите за неговото постигане избиват в смешни прекалености и превземки. На обноските и на облеклото започва да се придава ритуална значимост. Безстилният снобизъм намира върха на своята „изисканост“ в поголовното целуване на ръцете на жени от страна на мъжките екземпляри. То се върши навсякъде и по всяко време, без подбор на случая и без разлика на възраст. Дамите пък масово „облагородяват“ имената си: Цветана става Флоранс, Дарина – Доли, Мария – Мими, Стефана – Шефи и т. н.¹⁸ Не липсват, разбира се, Пиеровци, Жоржовци, Люсиени и пр.

Описаното в София се повтаря с местен колорит и в други по-големи градове. Но всичко това е в „осветената“ градска част. В покрайнините и в селата електричество няма. Отрудени и често сакати мъже с окъсани военни дрехи, с други дрипи, често с патерици и с превръзки намират разтуха в ентини кръчми под пушливите газени лампи, където жулят безпросветна ракия и кисело филоксерно вино.

Следвоенният живот някак е започнал и нанякъде е тръгнал, но малко прилича на предишното мирно време. Голямата война е прокопала дълбок синор между минало и настояще, а бъдещето е мътно и несигурно. Тревога и напрегнатост се чувства навсякъде и особено в духовната област, сред хората на изкуството и културата. Има понякога униние и тук, но дори то рядко се проявява като пасивност.

В трите години след войната единствената личност с национално значение, която е всепризната, е Иван Вазов. Това са и последните години от живота му. „Вазов бе погълнал в себе си душата и живота на целия български народ,

затова той става народният поет на България. И неговото име не ще се заличи никога в паметта на българите.“ Тази истина е изказвана безброй пъти по един или по друг начин. Важното е в случая, че тя е изречена от крайния авангардист и пълен отрицател на Вазовия художествен стил Гео Милев.

Поетът след войната е станал дори още по-народен, приеман като стълб, опора и упование на обществото. При него се стича и пада на колене народът след вестта за Ньойския договор в късната студена есен на 1919 г. Година след това повсеместно и масово се чества 70-годишният юбилей на Вазов. На 22 септември 1921 г. поетът умира от сърдечен удар. Погребението му е на 28 октомври и София не помни такова скупчване на хора. Скръбта е всенародна.

Смъртта на народния поет носи също символика. Отишла си е една културна и историческа епоха. Няма ги вече и талантливите му именити опоненти от кръга „Мисъл“. Явлението Вазов повече няма да се повтори и е невъзможно да се повтори. Възможностите за вазовско възприемане и усещане на българския свят са пресъхнали. По този път може само да се епигонства. И консервативната реалистична традиция при Йордан Йовков например ще се спуска в други душевни дълбини, ще открива нови територии на националния характер и колкото по-самобитно български, толкова по-общочовешки.

Продължението на вазовската линия в литературата е невъзможно не поради липса на таланти, а защото тя е прекъсната в живота. Понятието общонародност, без което тя не може, почти е загубило смисъла си. За онова време един автор пише: „България живееше като цяло само в нещастията на нейната разделеност“¹⁹. Тъкмо тази цялост олицетворява през последните три години от живота си Вазов, и то като личност, а не в творчество. Извън това малко са значимите неща, които да събират така нацията, че да бъдат общонародни. Скръбта по повод смъртта на поета е едно от последните. Малко преди да умре, той предрича, че България не ще загине. Може би, но и днес, за да се сбъдне това предсказание, са нужни много усилия...

Преливането на поколенията го има, но повече изпъкват разноезичията и противоречията между тях. Приемствени връзки се късат и това личи дори в произведенията на едни и същи творци. Въпреки наличието на непримирими противопоставяния по отношение на естетическите ценности, характерни изобщо за времето, същественото в българското изкуство откъм съдържателната му страна се запазва. То си остава човечно. Наистина през войните дори Вазов се поддава на войнствен патриотизъм. Прави го не от лична необходимост, а защото смята, че специалното му положение в обществото му вменява в дълг да „възпитава“ народа в онова, което се смята за естествен начин за постигане на национални идеали. Менторският „общественополезен“ подход рядко вдига творчески върхове и впоследствие поетът сам признава посредствеността на тези си стихове.

Най-добрата част от интелигенцията се отнася с презрителна резервираност към антихудожествени патриотарски изблици като „съюзници-разбойници“ и към пошли заплашителни закачки като Кирил-Христовото „Сърби я Сърбия, сърби я“²⁰.

Най-добрите произведения, посветени на войните, говорят за човеците на война, били те добруджанските селяни (Й. Йовков „Военни разкази“) или самотникът интелектуалец (Д. Дебелянов „Сиротна песен“). У Йовковите „Военни разкази“ войната не е отмъстителна омраза към конкретен враг. Тя е безмилостна стихия на безлично и безименно зло. На бойното поле то е „мрачно шествие на смъртта“. Вън от него: холерата – друга смърт „невидима, коварна, неумолима“, „свирепа, тържествуваща и ненаситна“ („Последна радост“). Само две „окървавени и безжизнени“ тела на вражески войници се появяват в тези разкази. И те не са във фронтовата зона, а в добруджанското село вече под чужда власт. Войната и над него е надвиснала като „голямо и тъмно бедствие, по-безмилостно и жестоко от глад и чума. Олицетворява го като „безпътен призрак“ със „свръхестествена настойчивост“ („Кучето Балкан“). Това бедствие е, което подчинява съдбата и на хора, и на животни. То вдига и възмездителната българска ръка. „Обезумели от ужас и страх“, жителите на селото го напускат след това. Злото е застигнало и свои, и чужди („Балкан“). А на огневата линия загиналият противников войник е част от всеобщата кървава драма (Д. Дебелянов „Той не ни е вече враг“).

Човечността е най-важното приемствено качество на следвоенната култура. Доказателствата за това са не само творчески, но понякога и съдебно-ноличностни. Защото политическата действителност бързо става непримиримо остървена.

Житейски трудното, обществено болното и идейно обърканото следвоенно време се оказва и безподобно „приказливо“. Изсипва се порой от литературни списания, повечето със съвсем краткотрайно съществуване. Изпъкват обаче „Везни“ на Гео Милев, а също „Хиперион“ и „Златорог“, които ще продължат да излизат през целия период до 1944 г. и ще оставят плодотворна диря в българската култура. Това са все издания на творческата младеж, воювала или расла през войната. Усилено пишат и юношите. Освен русенската „Ученическа мисъл“ (впоследствие „Изгрев“), из цялата страна се пръкват още огромно множество съвсем краткотрайни ученически списания. В един непълен списък писателят Димитър Добрев изброява 104 заглавия²¹.

„В тия тежки времена – пише К. Константинов, – когато купоните за хляб, за захар, за обуца и за шаячен плат бяха най-важните елементи от бита, когато в страната върхлитаха епидемии, когато крайните квартали на София нямаха никакво осветление, съществуването на тези периодични издания, макар ефимерно, свидетелстваше очевидно, че някаква остра необходимост за изказване, за приобщаване с другите търсеше да се осъществи чрез печатното слово“²².

В тая хаотична гмеж най-силно се чуват гласовете на отрицателите на всяка традиция в изкуството: на „вродения“ радикалист Гео Милев, но също така на „подранилия модернизм“ Чавдар Мутафов и на разностранния Сирак Скитник. Ставащото в литературата по специфичен начин се развива в цялото изкуство: изобразително, скулптура, музика и пр., макар там да не се раждат абстрактно изкуство или други крайни решения²³.

В кипежа от идеи противоречивостта в собствените виждания изглежда естествена. Скорострелната и понякога разстрелваща мисъл също. Гео Милев: „Ясност“ и „разбираемост“ не можем и не трябва никога да дирим в изкуството²⁴; „Днес цялото изкуство е фрагментарно ... Не фактите – а смисъла на фактите: синтез“²⁵. Повиците за оварваряване на изкуството са почти истерични: „Ний желаем да видим днес варвари, хулигани печенегии – с пламък в очите и с железни зъби. Варвари, нова раса, която да влее нова кръв на българската поезия“²⁶. Преклонението пред очистителната сила на абсурда се изразява в оценки, много приличащи на глупост, които не са обикновени само защото са гигантски пошпи: „Най-новото е и най-велико; не може серсеминът Гьоте да бъде по-голям от Демеля“; Шилер и Хайне са „незначителни немски поети“. Затова пък Николай Райнов е „гениален мъж“, „исполински мозък“, „огромен череп“, гениално съчетание на Бодлер и Верхарн в перспектива...²⁷

Гео Милев не защитава и не доказва творчески всичко от войнствените си свръхмодернистични лозунги. Той обаче прави повече от това: изключителна поезия. В нея естетските антагонизми просто отпадат и се обезсмислят. Огромният му талант не се подчинява дори на анархистка нормативност. Той е движен от собствения си тънък художествен усет, но и от онова, което изкуствоведът Димитър Аврамов нарича „един неясен, колеблив, лишен от конкретно-историческа предметност, но винаги действащ хуманитарен идеал (курсив на автора)“, присъщ на тогавашните български модернисти²⁸. Последващият обрат така е предпоставен. „Винаги действащият хуманитарен идеал“, съчетан с чувствителната гражданска съвест на поета, няма как да не се опредмети конкретно-исторически под напора на събитията: „Септември“ – поетически връх за България и лична Голгота за Гео Милев.

Вихрите в интелектуалските съзнания и техните гърчове почти не засягат хората от общественото приземие, които се смята, че съставляват народа. Разбира се, никой не е извън народа и това публично не се отрича. Мнозинството от онези достигнали обаче някаква икономическа, обществена, политическа, административна, интелектуална или каквато и да е друга издигнатост отделят себе си като елит и за тях „народ“ са хората, стоящи в някакво отношение под тях. Така е почти навсякъде и също така е различно. Някои съществени особености за положението в България и за употребата на съответното понятие обяснява в есето си „Народът“ Ст. Попов. Той пише: „Народни бяха будителите и хайдутите по време на Възраждането, народни бяха дейците на църковната борба и Априлското въстание, „народни“ нарекохме след Освобождението и Театъра, и Музея, и Банката в София. Като „Народна партия“ ни се представяше тази на консервативните многоимотници; „С народа и чрез народа, за народа“ се кълнеше Демократическата партия; „Народ – как другояче?“ се наричаше органът на Социалдемократическата партия; „народен“ по рождение искаше да е и Земеделският съюз, надвиквайки другите с нарочната си програма за „народовластие“; „народен“, разбира се, бе и Сговорът, извършил преврата на 9 юни 1923 г.; „народен“ бе и блокът,

който замени този Сговор във властта, както бе и „фронтът“, който я направи „народна“... И тогава бе „народна“ яростта на уличните тълпи, както бяха „народни“ и съдилищата, които издаваха присъди над... „народните“ представители от последното конституционно Народно събрание.“ Няма що: неизменна „народност“ в цялата ни нова история – от всенародните тържества до народните катастрофи... и до очакваното народно възкресение...“²⁹

Едва ли би могло по-кратко и по-изразително да се изложат превръщанията на „народността“ от едно естествено и искрено до наивност състояние към един настъпателен манипулативен похват, увенчан с кристалножестока наглост. Докато се развива обаче това „съзряване“ на политическата демагогия, народът също не остава един и същ. След трите войни в началото на XX в. той пак е съставен от повече от 3/4 селячество (останалите социални групи пряко произхождат от него и повечето от тях продължават да са свързани с него). Настъпили са обаче разстърсващи промени в политическата му психология и поведение.

След пробива на Добро поле избухват войнишки вълнения. Сетне, за да се спазят нормите на комунистическото благозвучие, ги нарекоха „въстание“. Това си е обаче типичен стихийен бунт, а такъв род събития винаги са силен и ясен знак, че нещо съществено не е наред. Непосредствените подтици са очевидни: заклопочила е яростната обида от поражението, от пропиляно неколкогодишно геройство, от напразно дадените жертви и тегла; отприщила се е гневна готовност за разправа (всъщност за саморазправа) с виновниците за трагедията.

Стихийният изблик свидетелства и за тъмен прелом в съзнанието. Рушат се моралните устои и политическите ценности на обществената и на държавната организация. Те поначало са крехки и в младенческа възраст, трудно са се изграждали за някакви си три десетилетия и половина след Освобождението. И все пак за това нищожно количество време е премината забележителна школа. Народът е добил самочувствие за някакво собствено участие в управлението на държавата поне заради значимостта му в изборите (редовно изкористявани, все пак). Недоверието към властта никога не го напуска, но той ѝ дава резервираната си лоялност. За това много допринася сравнително успешният ход на държавната машина и постигнатият стопански разцвет в началото на века до войните. Важно постижение е установяването на относителна, но трайна политическа търпимост след бъркотиите, последвали Съединението през 1885 г. Няма в България такива неща като кървавата смяна на династията в Сърбия (1903 г.), селската революция в Румъния (1907 г.) или конституционната криза в Гърция (1911 г.).

Националните крушения помитат много от положителното, възпитаващо в политическото съзнание на народа. Те събуждат вековно създаваните инстинкти на отрицание на една чуждонационална власт. Тези инстинкти са задрямали, но не са изчезнали. Този път действието им е насочено срещу държавната власт изобщо, включително срещу собствената. Зад гнева към конкретни управници прозира тъкмо това. Окапва доверието към всякакви

властови структури, не е останало уважение към знаенето и моженето на хората, засти в тях от времето на войната³⁰.

След потушаването на бунта управляващите имат достатъчно разум да дадат почти незабавна амнистия и да не се отдават на преследвания. Връщането към мирен живот обаче не разкрива хоризонти. Запазило се е поне пословичното българско трудолюбие. Дори то обаче не намира достатъчно и разумно приложение. Спадането на цените на селскостопанските произведения на международния пазар обезсмисля произвеждането на продукция извън необходимата за собствено изхранване. Хиляди селски синове са изхвърлени в градовете, но само за да попълнят редиците на безработните. Все хора от народа са тези, които веят оранжеви и червени знамена по митингите. Те участват в стачки и демонстрации. Те формират отново наченалото се разбойничество и пак те страдат от него. Така е и при българите, членове на революционните и други организации за освобождаването на отдадените под чужда власт национални територии. Времето е изпълнено с много дейности, но с малко оптимизъм и повече с тревога и напрежение. Онова, което обединява разнообразните прояви, е повикът за промяна, за нови хора, за нещо ново в общество, държава и политика. Масата от хората не знаят като какви ще са новотиите, но ги искат. Естествено не липсват мераклии, нови и не дотам, които са готови да възглавяват неясния стремеж, като му нарисуват цели и като му изпишат лозунги. А в общественото съзнание вече има новост. За разлика отпреди войните на мнозина не е чужда опасната мисъл, че насилието е възможно и допустимо средство за постигане на цели и във вътрешнополитическия живот. Някои дори специално я култивират и пропагандират и това ще даде отровните си плодове в близките години.

§ 2. ОРАНЖЕВОТО НАЧАЛО

След като чупи „нъйската“ писалка, българският министър-председател заявява на заобиколилите го журналисти, че мирният договор няма да се задържи повече от три години, тъй като авторите му сами ще се убедят в неговата неизпълнимост³¹.

До 1919 г. Земеделският съюз не е участвал в управлението на държавата. В този смисъл той е „нова“ политическа сила. „Нов“ човек е и водачът му Ал. Стамболийски и като такъв оптимизмът за него е задължителен. Дотогавашната и последвалата му дейност показва, че той и по природа е оптимист. Изглежда също, че ведрата му, но не много интелигентна преценка за дълготрайността на Нъйския договор изразява личното му мнение.

И все пак едно са изявленията пред журналисти, а друго – държавническите дела. Насае със себе си Стамболийски пише за договора в бележника си: „1. Той е жесток и несправедлив, особено в териториалните си клаузи. Той не разрешава балканските проблеми. 2. Ние ще се стараем да го изпълним, защото можеше ли той да бъде по-добър. 3. Секретът на успеха на

всяка работа е да се явим навреме в изпълнение на дълга си“ и т. н.³² Време за помайване наистина няма. С условията на Нъйския договор политически, териториални, стопански, репарационни, военни – изкрystalизират непосредствените и дългосрочните проблеми на страната. БЗНС със самочувствие предлага идеи за решаване на много от тях. Във формулирането им решителна роля играе самият Ал. Стамболийски.

По това време две мощни леви идеологии са представени пред българското общество. Едната залага на работническото като движеща социална сила. Неин носител е комунистическата партия, която копира руския болшевикизъм. Другата идеология е на Българския земеделски народен съюз (БЗНС) и тя се опира на селянството като източник на обществено и държавническо творчество. Тя е оригинална, родена и отгледана в България, и неин автор е преди всичко Ал. Стамболийски.

Като сравнява двата леви светогледа, Ст. Попов пише, че земеделският е „чист домашен израстък“, „за разлика от българските комунисти, които още тогава (1919 г. и след това – б. а., С. Г.) бяха вече на казан в Москва“³³. Ще рече, българското общество е поразявано от два тумора – единия домашен, другия – привнесен.

Ал. Стамболийски цветисто обяснява предпочитанието си към селяните пред работниците. „Мистичният култ към „пролетариата“ – казва той през 1920 г. – е най-опасната илюзия на света.“ И продължава: „Искам свобода за работниците, но не вярвам в тяхната способност да управляват. Хитри политици ще ръководят винаги парада в името на „пролетариата“, докато самите работници ще продължават още двадесет или тридесет години да завинтват бурми. Със селяните е различно. Всеки селянин е жива енциклопедия. Той познава животните и растенията, отбира малко от астрономия, обработва земята, развъжда животни, строи и поправя собствената си каруца и предвижда времето по-добре от метеорологичните станции. Семето на цялостно развитата човешка личност е заложено в селянина. Той се нуждае само от организиране и повече знание“³⁴. Има много верни неща в казаното. Но в областта на политическата мисъл и действие толкова рядко от верни предпоставки се теглят правилни изводи...

Ал. Стамболийски е изключително дейна личност. До голяма степен на неговите усилия през десетилетието преди войната се дължи превръщането на БЗНС от професионална и просветна в политическа организация. Стамболийски съчинява и провъзгласява основните принципи в идеологията на съюза. Те са доста еkleктично и несклопосано обосновани в теоретично отношение, но земеделският вожд държи на тяхната практическа стойност и умее разбираемо да ги излага.

За разлика от марксизма Стамболийски пропагандира, че обществото се дели не на класи, а на съсловия. Тъй като най-голямото съсловие в България е селското и тъй като държавата съществува и се развива благодарение на неговия труд, то и политическата власт според Стамболийски следвало да бъде в негови ръце. Това щяло да осигури истинско народовластие. В инте-

рес главно на селското съсловие било необходимо да се проведат коренни реформи в полза на развитието на дребната собственост и производство. Стамболийски смята, че теорията за ненамеса на държавата в стопанския живот е неприложима за изостанали страни. Тя трябва да насърчава индустриализирането на дребното земеделско производство. Всяка промишленост, която не е свързана и не е в услуга на земеделието, според него е безцелна и непотребна. Необходимо е също държавата да подкрепя кооперативното (потребително, кредитно и производително) сдружаване, което да се основава също върху съсловен принцип. Чрез такива мерки ще се отхвърли експлоатацията на селото от града. В политическата област щяло да се стигне до отмирането на традиционните буржоазни партии. Те със своето слабо влияние способствали за налагането на личен режим от страна на монарха. Възгледите на земеделците са открито републикански, но не изискват непременно промяна на формата на управление, още повече ако царят бъде поставен на онова място, което му определя конституцията³⁵.

В България, страна с около 80 % селско население, подобни проповеди звучат убедително. Олевяващите в резултат на военните катастрофи селски маси намират в лицето на БЗНС готова в организационно и идеологическо отношение водеща сила. Тя има ясно изразени амбиции да поеме политическата власт, и то от името и в интерес на селяните. След края на войната БЗНС многократно увеличава своята членска маса и се превръща в най-мощната политическа сила. За България се открива възможност за приложение на един фантастичен социален експеримент – този на самостоятелното земеделско управление.

Идеите на БЗНС са облечени в привлекателни и искрено доброжелателни към селячеството формулировки. Те обаче съдържат открити и скрити несъвършенства и приложението им може да ги направи в много отношения опасни за обществото. В своята същност икономическите възгледи на земеделците за закрила и предимствено развитие на дребната селска собственост може би не са така опропастителни, както пряко противоположните им идеи на руския марксизъм за свръхиндустриално развитие. Това обаче не ги прави перспективни, тъй като приложението им би хвърлило страната в другата крайност на едно също така едностранно, но земеделско развитие. Българското стопанство и без това едва от началото на века започва да придобива неособено мощни елементи на хармоничност, а Първата световна война го довежда до разруха.

Премахването на експлоатацията на селото от града по начина, по който си го представят земеделците, може и да не направи селата така цветущи, както ги описва Стамболийски в мечтателните си речи. Затова пък съсипването и опустошаването на градовете би било сигурно. Противопоставянето на селячеството на другите съсловия означава изостряне на противоречията с градската буржоазия, включително и с най-предприемчивата ѝ част, с наемните работници, а в политически план с традиционните и със социалистическите партии. Най-накрая, земеделската идеология изправя селяните и сре-

щу преобладаващата част от интелектуалците, защото каквото и да е, но културата в сърцевината си е градска. Всичко това не може да не повиши общественото напрежение. Идеологическата решителност на земеделците лесно може да премине в практическа политическа грубост и непримиримост. Това пък крие опасността от установяване на селска диктатура – антибуржоазна, антипролетарска и на всичкото отгоре антиинтелектуална. Много от това наистина се случи при самостоятелното земеделско управление.

През април 1919 г. Ал. Стамболийски обобщава отново възгледите си в брошурата „Принципи на БЗНС“. В 16-ия принцип той отново се обявява в полза на частната собственост. През войната обаче са придобити много незаконни печалби и затова логично е провъзгласен 20-ият принцип, който гласи: „Земеделският съюз е за щателна проверка на всички частни богатства и за обсебването на ония от тях, които са придобити по несъмнен порочен източник.“ Следващият 21-и принцип обаче популистки въвежда „определянето на максимален размер на богатството, което частни лица могат да притежават“. Това няма много общо и със законността, макар 4-ият принцип тържествено да провъзгласява: „Земеделският съюз е за едно управление в България, което да се води точно според законите, издадени по законен парламентарен ред и непротиворечащи на конституцията“³⁶. Изобщо БЗНС и неговият водач най-малко спазват този принцип в своята дейност. Това проличава още през юни 1919 г., когато се провежда XV конгрес на съюза.

Нормално е, че конгресът обявява за основни два принципа: за народовластие и за трудова собственост. Възниква обаче спор за характера на съюза и за какъв тип власт той да се бори. Според един марксистки автор връх взимат „здравите сили на Земеделския съюз начело с Ал. Стамболийски“³⁷. Само че „здравите сили“ прокарват едно нездраво и напълно противоречащо на конституционния ред решение. „Когато народите – се казва в него – са поробени и лишени от конституционни гаранции и свобода, единственият път за освобождението им остава революцията“³⁸.

Не е трудно тук да се забележи влиянието на Ленин. Самият Стамболийски, винаги с високо самочувствие, твърди, че само той и Ленин са внесли нещо оригинално в следвоенна Европа³⁹. Впоследствие БЗНС и водачът му ще заемат и други „оригиналности“ от болшевиките и Ленин.

Петнадесетият конгрес на БЗНС изработва и конкретна програма за установяване на „народовластие“, в която влиза и едно бъдещо изменение и допълнение на конституцията в тази посока⁴⁰.

На 19 август 1919 г. се провеждат парламентарни избори. Избирателите дават ясен израз на желанието си да видят повече нови лица в парламента и начело на властта. За пръв път в България левите партии добиват решително мнозинство в Народното събрание. Земеделците разполагат с 85 депутати, тесните социалисти, които междувременно са станали комунисти, вкарват 47 народни представители, а широките социалисти – 38. Буржоазните партии получават общо 66 депутатски места. Някоя политическа сила не може да състави самостоятелно правителство.

Сред обществото започва да се говори, че между трите леви парламентарни групи в Народното събрание, а и вън от него може да се образува Трудов блок. Това не е сериозно. Стар теснячески принцип е да не се сътрудничи с буржоазни, дребнобуржоазни (БЗНС) и „ренегатски“ (БРСДП) политически сили. Комунистическата модификация на тесняците не променя по-не през 1919 г. този принцип. Това внася облекчение в двореца и в буржоазните среди, които изпитват оправдан ужас от земеделско-комунистическо сътрудничество на каквато и да е основа.

От своя страна сред някои социалдемократически среди съществува надеждата, че могат да поставят под свой контрол или поне съществено да влияят върху поведението на Земеделския съюз чрез коалиция с него. Те преговарят за съставяне на правителство начело с Ал. Стамболийски и с още 5 земеделски министри. За себе си искат 4 министерства, включително и ключовото на вътрешните работи. Освен това са самонадеяни и неумерени, като си мислят, че земеделците нямат друга възможност за коалиция освен с тях. Те не дооценяват настроеността в земеделското ръководство. Там изпитват истински комплекс да не попаднат под „интелигентска“ опека на други политически сили. Все по-определено се налага становището, че вече е време да се установи самостоятелно земеделско управление. Становището е принципно, но дотогава (включително на XV конгрес) не е разисквано конкретното му приложение. Широките социалисти отпадат от сметките на БЗНС⁴¹.

При доста свободния режим за политическите затворници в Софийския централен затвор по време на Първата световна война са възникнали приятелски отношения между Ал. Стамболийски и опозиционния стамболовист Никола Геннадиев. Както социалдемократите Геннадиев не е далеч от мисълта да използва парламентарната мощ на БЗНС, за да го изкачи тя до най-горните етажи на властта. Използва за това и приятелските си връзки с неговия водач. Той също разчита, че чрез политическата си ловкост и несъмненото си красноречие ще съумее някак да обуздае радикализма на Стамболийски и да озапти вироглавите му привърженици. Когато обаче Стамболийски подхвърля в ръководството на БЗНС идеята за коалиция с народнолибералите на Геннадиев, тя се отхвърля⁴².

На 7 октомври БЗНС съставя коалиционно правителство начело с Ал. Стамболийски и още 5 министри-земеделци. В състава му влизат още двамата народняци – Михаил Маджаров и Атанас Буров, както и прогресивнолибералът д-р Стоян Данев. Кабинетното съжителство с трима буржоазни политици очевидно има временен характер. Тяхната роля е чисто фигуративна. За да я подчертае, земеделецът Константин Томов презрително ги нарича в Народно-то събрание „поемни лица“⁴³. Изразът става популярен. Той има юридическо съдържание. „Поемните лица“ се викат в съда, за да възстановят признанието на подсъдимите, ако те са се отказали от него. „Лицата“ тогава не реагират, не разобличават режима на БЗНС, но „поемно“ вършат това след 9 юни 1923 г.

Вече министър-председател, Стамболийски заминава отново за Франция, за да подпише мирния договор. Намерението му е скоро след това да

насрочи нови парламентарни избори с надеждата чрез тях да си осигури самостоятелно мнозинство. След като се връща обаче от Ньойи в София, той заварва страната в напрегнато състояние, което му поставя за разрешаване проблеми от друг характер.

През 1919 г. стачните действия растат непрекъснато и въвличат все повече работници. В 135 стачки участват около 80 хил. души. През декември стачната вълна достига своя връх. В края на месеца избухва обща транспортна стачка. От 29 декември до 3 януари 1920 г. се провежда и национална политическа стачка, но железничарите продължават да стачкуват и след нея. Правителството действа твърдо. То използва полицията и армията, а получава подкрепа и от съглашенците в страната. На 19 февруари стачката завършва с поражение.

Ръководството на стачката е поето от БКП и БРСДП и оглавяваните от тях профсъюзи. Тези две партии с един бузлуджански (от 1891 г.) корен впоследствие взаимно се обвиняват за неуспеха на стачката. Същественото обаче е, че още със старта на своето все още несамостоятелно управление БЗНС влиза в противоборство с работниците и с техните партии. По времето на земеделския режим комунисти и земеделци се определят един друг като главни врагове. Моментите на нелоялно сътрудничество са редки. По едно и също време тези две най-големи политически сили тогава се намират в своеобразен „учебен“ етап в развитието си. Едните се обучават на управление, а другите – на болшевизация, която се оказва заразителна.

Веднага след приключването на транспортната стачка Ал. Стамболийски настоява пред царя да се разпусне XVIII ОНС и да се насрочат парламентарни избори за края на март 1920 г.

В последвалата предизборна кампания комунисти и земеделци са главни врагове и се състезават по сила на талант за обругаване. В тази област целият български политически печат е традиционно силен. За тесняшките периодични издания ругането е всекидневие още от самата им поява. На тях не им е необходимо творческо въображение. До старите тесняшки клишета те нижат новите на Комунистическия интернационал, изковани в Москва. БЗНС се представя като партия на селската буржоазия, „най-верен и свиреп страж на буржоазно-монархическия режим, проводник на империалистическата и контрареволуционна политика на Съглашението“⁴⁴.

Повече оригиналност проявяват земеделците. На 12 март „Земеделско знаме“ излиза под наслов „На болшевиките по болшевишки“. Между другото там се скицира и съдбата на комунистите при бъдещото дружбашко управление. На тези от селата (2/3 от членския състав) им се обещава, че ще бъде отнета тяхната и на родителите им земя. По законодателен ред ще се изземат и имуществата на комунистите от градовете. И „най-градивното“: „комунистите ще бъдат събрани в определени места. Например в бургаските блата, за да си създадат комунистическо царство“⁴⁵. Наистина по болшевишки!

Изборните резултати дават на Земеделския съюз 110 депутатски места, но те не са достатъчни за съставяне на самостоятелно правителство. Това

става възможно, след като мнозинството в Народното събрание отнема мандатите на 13 депутати, 9 от които са комунисти. На 21 май 1920 г. е съставено еднопартийно правителство на БЗНС начело с Ал. Стамболийски.

Правителството разгръща широка законодателна дейност, чиято цел е дълбоко да се реформира страната съобразно програмата на БЗНС. С пълно основание 1920 г. е наречена година на реформите, а за цялото време на земеделското управление са гласувани над 100 закона.

Според собствената класация на Ал. Стамболийски „първият велик“ земеделски закон е този за трудовата повинност. За извършване на големи държавни строежи мъжете при навършване на 20 г., а девойките – на 16 г. задължително биват мобилизирани в трудовата армия. Това е и прикрит начин да се заобиколят военните клаузи на мирния договор, който ограничава драстично възможностите за поддържането на редовна наборна армия. Чрез института на трудовата повинност младежите могат да преминат и курс на строева подготовка и военно обучение.

Земеделският водач в свойствения му стил на самовъзхваляване оценява идеята на закона като напълно оригинална и дори уникална⁴⁶. Това не е вярно. Впрочем самият Стамболийски се самопроверява, като казва, че в случая е вземал урок отвсякъде, където е могъл да го намери, и че го е намерил при болшевиките⁴⁷.

Всъщност трудовата повинност е въведена още по време на войната в Германия. През 1918 г. Ленин дава висока оценка за стопанската и за военната способност на германския империализъм, който „изяви между другото своята икономическа прогресивност с това, че по-рано от другите държави осъществи прехода към трудова повинност“⁴⁸. Коментарът на руските историци Михаил Гелер и Александър Некрич за Лениновото изявление е следният: „Планът на Ленин е гениално прост – кайзеровска икономика плюс съветска власт. Резултат – комунизъм“⁴⁹. Може ли да се пригоди този извод за българските условия във вида: болшевишки методи плюс земеделска власт с резултат – оранжево народовластие? Не съвсем, защото устремът за тоталитаризиране на труда чрез закона е пресечен от съглашенците, които налагат изменението му и свиване на неговата сфера на дейност⁵⁰.

Впрочем опозиционните сили в България не виждат в закона никакво модерно нововъведение. Комунистите, които са гласували против него, го оценяват като „средновековна ангария“⁵¹. Към това демократите прибавят и нещо още по-важно. Техният орган „Пряпорец“ пише: „Законът за трудовата повинност възкресява ангарията на Мидхад паша и в казармена организация а ла Лениновата в Русия“⁵². Законът освен това е твърде далеч от конституционна перфектност като цяло и особено в частта си за девойките. Не може да се отрече обаче, че трудовата повинност облекчава държавните разходи по сградно и пътно строителство и в този смисъл запазва значимостта си и за следващите режими. Същото се отнася и за военното обучение на младежите.

Земеделското правителство предприема и други мерки за заобикаляне на военните ограничения на Ньойския договор. Властите поощряват българ-

ски офицери в работата им по укриване на оръжия, които би следвало да се предадат на Междусъюзническата военна комисия. Самото правителство е въвлечено в дейност, която К. Тодоров нарича „патриотична контрабандна търговия“. Междусъюзническата военна комисия отговаря за разкриването, разглобяването и разпродажбата на бракувания военен материал, който България трябва да предаде. „Голяма част от това военно имущество – разказва Тодоров – (и специално артилерийското) не бе унищожена. Търговци, действащи като подставени лица, изкупуваха материала в добро състояние и го връщаха на войската. Необходимото снаряжение, за да се поставят осем дивизии в бойна готовност, бе събрано в кратко време и складирано в планински скривалища.“ Според Тодоров шефът на Междусъюзническата комисия ген. Дьо Фортю също е причастен към тази дейност и прибрал няколко милиона лева, за да докладва в Париж, че България е напълно разоръжена⁵³.

Не така сполучливо се осъществява правителственият опит да се премине от наборна към наемна армия⁵⁴. За сметка на това земеделското ръководство по примера на болшевиките започва да създава своя партийна въоръжена сила. Нейните основи се поставят още по време на транспортната стачка, когато в София са докарани 5 хил. въоръжени селяни.

Вторият „велик земеделски закон“ е този за трудовата поземлена собственост (ТПЗ). Идеята му е да се проведе аграрна реформа според принципа земята да е на тези, които я обработват. Със закона се отчуждават всички необработвани от собствениците си земи, което много прилича на грабеж. Освен това се отчуждават ниви и ливади над 300 дка, както и гори и ливади над 500 дка⁵⁵. На собствениците се заплащат символични суми, защото се има предвид цената на земята отпреди войните, без да се смята огромната инфлация на националната валута. От отчуждените и от държавните земи се образува държавен поземлен фонд, от който да се раздават земи на безимотни селяни, а също така и на хилядите бежанци. В действителност се изземва земята на земевладелците от градовете. Законът за ТПЗ е драстично противоконституционен и заедно с това противоречи на един от основните принципи на БЗНС за закрила на частната собственост. След гласуването на закона този принцип вече се разбира като закрила на дребната селска собственост, но не и на собствеността на градската буржоазия. Против закона естествено гласува буржоазната опозиция. „Против“ гласуват и комунистическите депутати, но с обяснението, че законът за ТПЗ не е достатъчно радикален⁵⁶.

Законът не осъществява заложените в него добри намерения към безимотни и бежанци. Земята на градската буржоазия просто не е достатъчна за това. Липсата на административен опит и ширещата се корупция също допринасят за провалянето на закона. Непосредственият му реален ефект е хаосът, настъпил в пазара на земя.

Специално за уреждането на бежанския въпрос са хвърлени доста усилия от страна на правителството. Те обаче са разпилени и не са подчинени на добре разработена програма с ясни цели. Броят на лишените от средства за съществуване бежанци към 1923 г. е не по-малко от 250 хил. души⁵⁷.

БЗНС, както и другите леви партии – комунисти, социалисти и радикали, споделя идеята за монопол върху търговията със зърнени храни. Законът от 30 ноември 1920 г. въвежда държавно-кооперативна организация – Консорциум за търговия и износ на зърнени храни. Държавническата непохватност на земеделците изпъква при уреждането и на тази институция. Освен това Междусъюзническата комисия по репарациите, която контролира бюджета и инвестициите, предявява претенции да ѝ се предоставят 3/4 от доходите на Консорциума. На 14 септември 1921 г. той е отменен⁵⁸.

Напористо е земеделското законодателство против градската буржоазия. По принцип то е противоконституционно и общо взето е подкрепяно от комунистите. Такъв е законът за отчуждаване на сгради и дворни места с постановление на Министерския съвет. В големите градове се учредяват жилищни комисии с големи, почти извънредни правомощия да изселват спекуланти и морално разложени лица, да закриват заведения и др. подобни⁵⁹.

Важно нововъведение е отмяната на поземления налог и въвеждането на прогресивно подоходен данък. Целта явно е да се прехвърли по-голямата част от данъчното бреме върху едрата буржоазия.

Удар върху законността и адвокатурата (буржоазна естествено), е законът за подвижните мирови съдии. Правата на съдиите се разширяват и те вземат решенията си в отсъствие на адвокатска защита. Точният коментар на вестник „Радикал“ е, че съдията се превръща в кадия⁶⁰.

Цяла серия закони и мерки са предприети в областта на културата. Те имат противоречив характер. Безспорно постижение е откриването на Свободния университет и създаването на Комисия за политехника. Проявяват се грижи към културни учреждения като БАН, Народната библиотека, Народния театър, Оперната дружба, на които се увеличават кредитите. Гласува се закон за поощрение на родната литература и изкуство. Друг закон въвежда задължително седемгодишно образование⁶¹.

От друга страна обаче, се увеличават университетските такси, особено за Юридическия факултет. В селата са подложени на административни наказания и уволнения учители комунисти и социалисти⁶². Спорен характер има реформата, която твърде много опростява българския правопис. Мнението за нея на тогавашните младежи е, че тя объркала безнадеждно правописа на тяхното поколение⁶³. По повод правописната реформа възниква конфликт между правителството и Университета, при който е направен пореден опит за атакуване на университетската автономия. Не са добри отношенията на управниците и с Църквата, при което се посяга и на църковни имоти⁶⁴.

Дейността на Дирекцията за стопански грижи и обществена предвидливост (ДСГОП), създадена през войната, е пример за общо взето полезна намеса на държавата в стопанството. Тъй като тя обаче има предвид националната икономика, а не специално селското стопанство, властниците гледат с подозрение на нея. Още при коалиционното правителство за директор на ДСГОП в края на 1919 г. е назначен Райко Даскалов. Той започва да прехвърля функциите ѝ към Министерството на земеделието⁶⁵, като я обезличава.

Правителството последователно насърчава кооперативното движение. През 1922 г. броят на кооперациите достига внушителната цифра 1731⁶⁶. Има обаче и много случаи на принудително коопериране.

Явно е, че широката реформаторска дейност на БЗНС невинаги и дори доста рядко е съобразена с текстовете на Търновската конституция. Отношението си към нея Ал. Стамболийски обяснява в прословутата си 15-часова реч пред XVI конгрес на съюза през 1921 г. В речта той изтъква, че конституцията е нарушавана от буржоазните партии хиляди пъти и че Земеделският съюз също има право да не я спазва. „Няма да нарушим конституцията заявява той, – защото не сме я още създали“⁶⁷. От това излиза, че БЗНС просто не признава Търновската конституция и че е верен само на своя бъдеща конституция. А тя освен всичко останало ще разтвори чадър на законност и над реформите.

На този конгрес проличава и стремежът за сливане на партия и държава при земеделците. За пръв път на него (а после и през май 1922 г.) правителството отчита дейността си пред конгреса. Впрочем и в това отношение земеделците действат нескопосано. Сливането на партията и държавата довежда до елементаризиране и принижаване на държавническата и на законодателната дейност. Според съвета на Стамболийски всеки от делегатите на конгреса трябва да занесе в дружбите сборник от законопроекти, които да се обсъдят на селски събрания. „Разгледайте ги и вижте – казва той – какво трябва да се махне и какво да се прибави. Опитайте и вие да правите закони...“⁶⁸

Беше време, когато всичко това и управлението на БЗНС изобщо се оценяваше като връхна точка от развитието на буржоазната демокрация. Трябва наистина извънредно остро научно зрение или марксистко въображение, за да се види нещо буржоазно или демократично там, където ги няма.

Самият Ал. Стамболийски много се радва на реформаторската си дейност. Със свойствената си приповдигнатост той заявява през април 1921 г.: „България подир няколко години ще заприлича на същинска райска градина. Ще дойде ден, когато през нея почти толкова посетители и любители от целия свят ще има, че борчовете ще почнем да погасяваме от продадени въздух и гледка“⁶⁹. Светлият ден обаче не се вижда. Напротив – Междусъюзническата комисия настоява за плащания по борчовете. Под неин натиск земеделското правителство от лятото на 1921 г. е в отстъпление при изпълнение на реформите си, а увеличава и данъчното бреме⁷⁰.

Стамболийски искрено желае да постави държавната администрация на здрави принципни основи. И тук обаче добрите намерения настилат пътя към бъркотиите. Още с първия си акт – касирането на опозиционни депутати, „самостоятелните“ земеделци сами нанасят удар върху моралния си престиж. Сетне идват естествените ходове и за персонално обновяване на държавната бюрокрация. То рядко обаче е подчинено на строга качествена оценка на кандидатите за административни постове. Радикалският водач Стоян Костурков така описва кадровото придвижване при управлението на БЗНС: „Всеки земеделец... беше представител на властта, всеки земеделец претен-

дираше да е не само фактически, но и формален представител на властта и се смяташе способен и подготвен за това... Всеки член на дружба може да е общински съветник и кмет; всеки член на дружба – в мнозинството си те претендираха за това – можеше да бъде депутат; а всеки депутат претендираше на свой ред да стане министър⁷¹.

Тогавашият опозиционер не преувеличава. Приятелят на земеделския вожд К. Тодоров употребява още по-тъмни краски, за да характеризира чиновническото обкръжение на Стамболийски: той „беше обсаден от глутница недохранени и амбициозни службогонци – лишени от скрупули и политически убеждения полуинтелектуалци, които се отличаваха само с вулгарност и алчност. Те превзеха хилядите дребни административни служби и създадоха бюрокрация, която не бе по-добра от предишната“. Освен това самият Стамболийски по природа е много простодушен и наивен и последен открива „авантюриста и измамника“⁷².

По това време на мода е и съставянето на множество комисии за изучаване на различни въпроси. Работата им обаче не е на висота. Тя често се протака в множество кратки събирания, за да могат дружбашките чиновници и техните шефове да получават по няколко „заседателни“ суми на ден⁷³.

Земеделските водачи бързо стават „самонадеяни, самомнителни и щеславни“⁷⁴.

Режимът не се старае да привлече в управлението интелигенцията или опитни стари чиновници. Малко са сред неговите функционери искрено лоялни образовани хора като К. Тодоров или писателя Петър Нейков. В помощ на външното ведомство е Симеон Радев, но без да симпатизира на режима. По време на земеделското управление бедстващият аполитичен Йордан Йовков е изпратен като аташе по печата в легацията в Букурещ. Между другото той притежава рядкото качество, което би трябвало да е задължително за дипломатите: да обичат страната, в която работят. Преди заминаването си той казва на К. Константинов: „Знаеш ли, обичам ги, власята“⁷⁵. За сравнение може да се каже например, че по онова време румънските дипломатически представители в София по правило са почти неприкрити българомразци...

Вярно е, че малкото останали стари чиновници, общо взето, саботират дейността на режима. Съвестни и опитни служители като Тома Васильов се опитват лоялно да работят за благото на страната си. Отвратен от политиката „с цепеница“ на режима обаче, и той прекъсва сътрудничеството с него⁷⁶.

Понякога Ал. Стамболийски се оплаква от недоверието на интелигенцията, макар че собствената му нетактичност също го предизвиква. Нали той нарича в речта си пред Църковния събор през 1921 г. София „Содом и Гомор“ и обявява, че тя трябва да бъде „вкарана в пътя дори ако трябва да бъде срината!“⁷⁷. И това не е изолирано изказване, а норма на поведение. Какво доверие след това?

Стамболийски преценява, че е поставил основите на реформеното дело в страната и решава да се изяви на международната сцена. В края на 1920 и началото на 1921 г. той предприема дипломатическа обиколка в чужбина.

Всъщност пътешествие – 100 дни! Динамика, замах, неизтощима енергия са присъщи на природата му. Ще дипломатства ли, то ще е за 100 дни. При завръщането си пък между Русе и София ще произнесе 17 (кратки?) речи и малко след това съюзният конгрес ще слуша 15 часа речта му. Но иначе едно така дълго отсъствие от страната малко приляга на един кандидат за диктатор. Диктаторите не обичат да напускат крепостите си.

Тогава Стамболийски е в разцвета на възрастта си – едва прехвърлил 40-те години (роден е през 1879 г.). С вида и с маниерите си той е необичайна за дипломатическите салони фигура. У него има „нещо роденовско, недоизваяно“. Тялото му е „снажно, тежко, непохватно“, но с възкъси крака, та и малко несъразмерно. „Глава едра, кръгла, обрасла с гъста къдрава коса. Чело ниско, малки неспокойни очи с остър поглед“; малки несериозно засукани мустаци, които „изглеждат като изкуствени“. В моменти на гняв прилича на неопитомен глиган⁷⁸. Почне ли да говори, Стамболийски се увлича. Речта му става патетична и понякога груба. Той е пряк. Стилът му на общуване е така лишен от дипломатическа предпазливост, че изумява чуждите държавници. При това природно простодушен и донякъде доверчив, той приема като сериозни декларации проявите на най-обикновена дипломатическа куртоазия на събеседниците си.

След завръщането си преценява възторжено резултатите от обиколката си. В чужбина ходил, „за да опитоми звяра“, да „топи ледовете“ на недоверието и да печели симпатии за страната; премахнал опасността от съседите; доказал необходимостта от излаз на Бяло море и той самият „свършил курс по външна политика с пълно отличие“⁷⁹. Много от тези изрази на невъздържан и наивен оптимизъм веднага стават „дъвки“ в устата на опозицията и извор на нескончаем присмех над министър-председателя.

Едно безспорно постижение е обаче, че с искреното си поведение Стамболийски убеждава чужденците в личното си миролюбие и че докато правилството му е на власт, България лоялно ще изпълнява клаузите на Ньойския договор. Тогавашият италиански външен министър и най-способен италиански дипломат граф Карло Сфорца със симпатия описва размяната на комплименти между него и Стамболийски. Разговора им той предава така: „Стамболийски: „Вие сте първият италианец, който не е ужасен от идеята за южнославянски съюз.“ Аз: „А Вие сте първият балкански политик, когото съм срещал и който мисли за благото на своята страна не с понятия за война и за анексии“⁸⁰.

При завръщането на Стамболийски от 100-дневното турне по пътя му между Русе и София се случва нещо необичайно. На една малка гара влакът на министър-председателя е посрещнат от дрезина, карана от царя и един от адютантите му (Христо Калфов)⁸¹. Монархът има свои причини, за да окаже на премиера си чест по такъв припрян и оригинален начин.

Борис III поема българската корона на 4 октомври 1918 г. В прокламацията по този повод той тържествено заявява, че ще почита конституцията и

че ще служи вярно и предано за благоденствието и преуспяването на народа. Призовава още всички българи да се сплотят около престола му. В Европа тронове се клатят. Някои вече са паднали, други ще ги последват. В България също има противомонархически настроения.

Царят е на 24 години. Началото на неговото царуване наподобява това на баща му. Според формулата на известния френски политик от XIX в. Тьерте и двамата „царуват, но не управляват“. Иначе приликите на Борис с масивния, високомерен и суетен Фердинанд не са много.

Младият цар не се ползва с подкрепата на силни обществени или политически фактори. Против него поне няма лична омраза, както към баща му. Борис е самобитен и в политическо, и в битово отношение. Брат му Кирил и сестрите Евдокия и Надежда са в Кобург с абдикирания Фердинанд. Окръжението на царя се състои от млади офицери-адютанти приблизително на неговата възраст. Някои от тях, като Христо Калфов, Иван Багрянов, Първан Драганов, сетне ще направят политическа или дипломатическа кариера.

Поведението на царя е смирено и дори плахо. Короната е по-скоро неудобна, отколкото тежка и Борис сякаш не държи много на нея. След три години царуване той получава повод да покаже това.

Докато Стамболийски „топи ледове“ в Европа, видният ветеран-земделец Цанко Бакалов Церковски изпраща до царя писмо със съвет да абдикира. Тъкмо заради това Борис бърза да срещне още по пътя земеделския вожд. Във вагона той му заявява, че е готов да си отиде, но иска да знае дали въпросът за абдикацията е повдигнат по внушение на Стамболийски, или по самоинициатива на поета Церковски. Стамболийски отрича да знае нещо за действията на съпартизанина си и твърдо настоява царят да стои на мястото си. Сцената е описана от различни автори и оставя привкус на интригантска неяснота. Според приближения на Стамболийски Константин Муравиев Церковски не е съгласувал хода си с шефа на съюза⁸². Според социалдемократата Григор Чешмеджиев обратно – историята е построена от Стамболийски, за да изиграе той ролята на царски защитник⁸³. Каквото и да е, но Борис продължава в моменти на гняв или униние да заплашва в интимен кръг, че ще абдикира⁸⁴.

От своя страна Стамболийски дава публична гласност на случката. Той казва пред привържениците си: „Когато се завърнах от първата обиколка (из Европа – б. а., С. Г.), цар Борис изказа пред мен готовност да сложи своя трон, да си даде оставката, ако интересите на България изискват това. Аз му казах: интересите на България изискват да стоите, и ако ти речеш да си отидеш, ще те задържим насила... Тук ще бъдеш в двореца, тук ще стоиш като стожер и ще царуваш, но няма да управляваш. И ние сега имаме една същинска земеделска република, на която председател е Борис III“⁸⁵. Последната мисъл Стамболийски изказва и по други поводи.

Началото на 1921 г. е все още почти безоблачно за режима. Речите на вождовете са безсрамно разюздани. „Нашето управление – говори той на конгреса – се изучава от всички парламенти. Ние даваме юрнек (образец – б. а. С. Г.) на управление на целия свят, не болшевишко, а земеделско... Всички

земеделци в чужбина ни смятат за свои учители“⁸⁶. Коментар на съвременника: „И за да подчертае и външно, и видимо, че всичко – поне в България – е вече проникнато от познание, съзнание и признание на земеделското управление, всичко, което можеше да долови околото, бе заляно с оранжевия цвят на земеделските дружби. Оранжеви знамена се вееха над учрежденията. Оранжев беше цветът на кориците на голяма част от печатните издания, даже и на официалните. Оранжеви бяха пощенските марки. Оранжевият цвят преобладаваше в банкнотите, от които най-голямата – тая от 1000 лева – беше ярко-оранжева. Набавени бяха оранжево лакирани министерски автомобили. С оранжево мастило се пишеше по учрежденията“⁸⁷.

§ 3. СЪСТОЯНИЕ НА ПОЛИТИЧЕСКИТЕ СИЛИ

След като установява самостоятелното си управление, правителството на БЗНС не отменя цензурата и военното положение чак до март 1922 г. Това затруднява, но не спира набрания инерция кипез в обществото. В неговите прояви се набелязват и нови идеи, нови инициативи, появяват се и нови хора. Така е и в политическия живот. Тъй е и при БКП (т.с.) – втората по значимост политическа сила в страната. Комунистите носят името си съвсем отскоро. Техният I конгрес се състои от 25 до 27 май 1919 г. Иначе това е XXII конгрес на БРСДП (т.с.). Марксистката партия извършва поредното си обновление, или казано на тогавашния ѝ жаргон – тя се превъоръжава с идеите на болшеvizма. В България превъплъщението на социалдемократите (от „тасна“ порода) в комунисти се отдава по-лесно, отколкото това става навсякъде другаде в Европа и на Балканите. Преди войната те са малобройна дисциплинирана партия, водена от предани на праволинейния марксизъм интелектуалци като Димитър Благоев и Георги Кирков. В идейно отношение те са близо до болшеvizма, но са по-реалистични от него, защото не възприемат и не прилагат марксизма така творчески, както това прави Ленин. Главната си задача те виждат в това да помагат на буржоазията със съвети, с безжалостна критика или със стачки как да направи държавата капитализма и пролетариата, че чак след това да ѝ вземат властта чрез революция. Поради това тесняците благодарумно не се набъркват във войнишките вълнения през 1918 г.

Иначе догматизмът на тесните социалисти ги улеснява да възприемат Лениновия болшеvizм. Като за правоверни марксистки решителен за тях е фактът за победата на една пролетарска революция в една не така пролетарска страна. Поради това те добиват теоретическата готовност да приемат, че революцията може да се осъществи и преди буржоазията да ѝ е свършила главната работа (т. е. изграждането на капитализма), при това само в една страна, и то не от най-развитите, а тъкмо обратното – в най-слабото звено на капитализма.

През март 1919 г. се провежда I конгрес на Комунистическия интернационал (КИ). Тесните социалисти влизат в него като съучредители, без да при-

съставят на конгреса и без дори да са запознати с неговите решения. Техен представител е Кръстьо Раковски, българин, който не е член на тесняшката партия, а е съветски функционер⁸⁸. На партийния конгрес принадлежността на БКП към КИ се приема единодушно и безрезервно, без каквито и да е разисквания⁸⁹. Затова пък те заедно с болшевиките са единствените, които образуват Коминтерна като единни партии. Останалите съучредители са малобройни отцепнически крила на социалдемократическите партии. Способността на българските комунисти за монолитност им е зачетена и впоследствие те редовно са издигани на най-високи постове в Коминтерна и в неговите поделения.

На първия конгрес на БКП официално са приети на въоръжение болшевишките революционни средства. В програмната декларация се казва: „Опитът на революцията в Русия и другите страни посочи ясно новите средства за революционна борба на пролетариата – от масовата акция и масовата политическа стачка до въоръженото въстание“⁹⁰. Това не са голи декларации. Въоръжено въстание няма, но през цялата 1919 и началото на 1920 г. компартията се упражнява в болшевизъм. Проведени са стотици масови акции и стачки, коя от коя по-политически, защото малко от тях имат предвид действителните икономически интереси на трудещите се. Венецът е транспортната стачка. Тя претърпява пълно поражение, но е отчетена като най-висок връх в работническите борби, обогатила класата със значителен политически опит. Превъзнасянето на пораженията и критиката, че постиженията не са били още по-големи, си остава траен стил на комунистическите политически анализи, и не само на българските.

Приложението на новите болшевишки методи е възможно, защото условията го позволяват. Разочарованието от традиционните партии и тежкото следвоенно положение въвежда в редовете на БКП много хора. В навечерието на конгреса членският състав се увеличава 7 пъти в сравнение с този от 1915 г. и съставлява 22 533 души. Нарастването се дължи главно на притока от селяни, които съставляват 2/3 от членовете⁹¹. В ръководството на партията това буди тревога. Там се опасават да не би да се размие класовият работнически характер на партията. Всъщност преобладаването на селяните е белег за бъдещ отлив на партийни членове при една нормализация на положението в страната. Все пак на разположение на партията има много хора и тя, с присъщата ѝ дисциплинираност, може да си позволи всякакви експерименти, изискващи масовост.

По това време в България се намира британски разузнавач, чиято цел е да изучи състоянието и тенденциите на българския политически живот. Подписва докладите си като МВ 17. След внимателни наблюдения той достига до заключение, че в комунистическата партия не членуват само трудещи се и бедни слоеве. В нея – пише той – има и хора „измежду интелигентните и богатите класи. Те включват евреи и други, които не са привлечени от богатата на комунизма, но за да спасят своята собственост в случай на революция. В някои случаи комунистите успяват да спечелят дори офицери“⁹².

Новите условия и средства на борба формират и съответен тип ръково-

дители, умеещи да манипулират масите. Такива са Васил Коларов и Георги Димитров. В тайна среща с МВ 17 (представил се като западен журналист) непосредствено след транспортната стачка Д. Благоев се оплаква от тяхната напористост и безсмислена безкомпромисност, донесла ненужни страдания на работниците⁹³. Затова пък КИ умее да забелязва и да цени този тип на напълно професионализираните вече революционери. В тяхното поведение все още се наблюдава по-скоро склонност към авантюризма на революционното действие. Скоро обаче под благосклонното и възпитателното въздействие на КИ те, без да загубят авантюризма си, ще придобият и хладната безстрастност и безочие при игра със съдбата на хиляди хора.

Заедно с болшевиизирането си БКП губи и онази самостоятелност, която притежават тесните социалисти. На „тесните“ им беше и несравнимо по-лесно да я отстояват в условията на по-голяма равнопоставеност в членството във Втория интернационал. Третият интернационал е друго. Той е в подчинение на една партия и на една държава. Седалището му е в Москва. Стратегията и тактиката на комунистическите партии се определя от КИ. Пак оттам зависи до голяма степен статутът, финансовото положение и дори животът на ръководните им кадри.

В началото на болшевизацията си БКП продължава да се придържа към тесняшкото и всъщност класическо марксово схващане, че в слаба страна като България социалистическата революция може да бъде успешна само след нейната победа в развитите европейски страни. Д. Благоев съчинява и математическата формула на българската революция, според която „у нас революцията ще зависи три четвърти от положението вън, в капиталистическите страни, и една четвърт ще зависи от положението вътре“⁹⁴. Наличието на тази формула показва, че партията тогава все още притежава някаква идеологическа независимост от Коминтерна и следователно и някакъв реализъм. В хода на болшевизацията БКП съумя да преодолее и независимостта, и реализма си. От друга страна обаче, формулата за „трите четвърти“ по това време не е чак такава голяма ерес от коминтерновско гледище. Критиките идват чак след като трябва да се обоснове „правилността“ на септемврийската авантюра от 1923 г. През 1919–1920 г. нещата стоят иначе и в КИ.

Ленин изобретява, а след това съумява и да защити схващането за победата на революцията в „слабото звено“. Той обаче не се отказва от идеята за общоевропейска и световна революция. В Коминтерна определят и маршрута на революцията: Русия – Централна Европа и главно Германия и оттук разрастването ѝ в целия континент. България и Балканите остават като резервен вариант. И този околна маршрут на революцията ще се изпробва покъсно, макар че по това време той вече се скицира.

На 15 януари 1920 г. в София се провежда учредителната конференция на Балканската комунистическа федерация (БКФ), пряко подчинена на КИ. Тук е мястото и на втората (1921 г.), и на четвъртата (1922 г.) конференция на БКФ⁹⁵. Това също е показател за предимственото за Коминтерна значение на българските пред останалите балкански комунисти.

Първата конференция на БКФ по ленински издига лозунга за самоопределение на балканските народи и също по ленински веднага го обезценява с обяснението, че истински възможно е самоопределението само в рамките на балканска съветска федеративна република. Това означава, първо, освобождение чрез общобалканска комунистическа революция и после национално освобождение по съветски образец. Три месеца по-късно КИ одобрява лозунга за балканска съветска федерация, но с маршрутна добавка, че балканската федерация трябва да включи и дунавските страни⁹⁶. Коминтернът предписва на революцията да се движи по стария път на азиатските завоеватели с прицел Виена и Берлин. БКП приема по-късно тази препоръка.

Първият конгрес потвърждава и принципа на демократическия централизъм при вземане на решения. В условията на болшевизация обаче на думичката „демократически“ е съдено да се сведе до прилагателно, поставено за благозвучие. Така малко хора командват партията, като се осигурява и нейната желязна дисциплина. И ако тези хора попаднат под влиянието на една чужда сила, каквато е Коминтернът, то нещата могат да добият зловещ характер. И те го добиват...

„Демократическият централизъм“ започва да действа веднага. Вечерта след завършването на конгреса тайно се събират петдесетина партийци с боен опит и квалификация. Те поставят основите на нелегалната военна организация на партията⁹⁷. Предвид боевия, революционен характер на болшевизиращата се БКП това е логично и заедно с това много опасно в национален мащаб.

В обезоръжена от Ньойския мирен договор България темата за оръжията е актуална. Стремехът към придобиването им добива ненормални размери. Извън разрешените от договора въоръжени сили се създават легални, полулегални и нелегални военизирани организации от най-различен характер. БЗНС си създава партийна полиция, наречена „Оранжева гвардия“. За офицерите е естествено да скрият, каквото могат, от оръжието, търсено от органите на Съглашението. Не е речено обаче, че това оръжие ще се предостави на държавата. Офицерите си основават своя добре въоръжена тайна лига. Освен това революционните организации на останалите извън пределите на страната българи също са въоръжени. Към всичко това се притуря и военната организация на БКП с нейните прокламирани държавноразрушителни цели. („Буржоазната държавна машина – се казва в програмната декларация на БКП – трябва да бъде разрушена и на нейно място създадена нова държава“⁹⁸.) Толкова много петимни за оръжие хора при толкова много социално и национално напрежение в една така унижена и изтърпнала страна... Това не вещае нищо добро.

Болшевизацията на партията продължава и през следващите години. На третия си конгрес през 1921 г. тя възприема ленинското учение за селяните като съюзник на пролетариата⁹⁹. Гвоздеят на учението е, че на селяните трябва да се внуши, че само победата на пролетарската партия може да им осигури благоденствие, та по този начин селяните да вземат властта от бур-

жоазията и да я дадат на комунистите. В Русия то се случи и знаем какво „благоденствие“ последва за селяните, както впрочем и за работниците.

Селяните естествено са безимотни, дребни, средни и едри. Според ленинизма безимотните и бедните са естествен съюзник на пролетариата, средните трябва да се неутрализират, а едрите са врагове. Конкретните критерии при определянето на тези категории с изключение на първите обаче са доста сложни. Любопитното е, че Д. Благоев с една вече демодираща се щедрост отнася към малоимотните селяни притежателите на земя до 100 дка, а към средните – тези със 120–180 дка¹⁰⁰.

Четвъртият конгрес на БКП възприема и тактиката на Коминтерна за единен антикапиталистически и антифашистки фронт. Това обаче не е проява на склонност към сътрудничество с БЗНС или с други леви сили. Единодействието се разбира в смисъл трудещите се да напуснат БЗНС, БРСДП и другите партии и да се наредят под знамето на БКП.

Едновременно с БКП се създава и Българският комунистически младежки съюз (БКМС), който става секция на Комунистическия младежки интернационал. БКМС е натоварен със задачата да привлече дори деца¹⁰¹. Според ръководството на комсомола главните черти на организацията са: „желязна организация, стоманена дисциплина, ясна комунистическа мисъл, високо класово съзнание“¹⁰². Всичко това е необходимо на партията, за да направи младежта (включително децата) „годна всякога и навсякъде да се жертва за тържеството на пролетарския идеал, комунизма“ и първи да станат червеногвардейци на революцията¹⁰³.

БКМС създава свои гимнастически групи „Спартак“. Тяхна задача пък е да превземат ръководството на Юношеския туристически съюз (непартийна организация) или ако не успеят – поне да го разтурят. На годишния събор в Дупница през лятото на 1922 г. се събират 2 хил. мирни юноши туристи. На същото място и по същото време се стичат 10 хил. спартаковци – червеноризци. Стават сблъсквания с убити и ранени, което после червеният печат нарича „изстъпления на фашизма“¹⁰⁴.

Епизодът е влязъл и в „Историята на младежкото революционно движение“ така: „Буржоазни елементи и туристи нападнаха организираната от партията младежка манифестация, убиха един гражданин и раниха двама“¹⁰⁵. А „буржоазните елементи“ са били 5 пъти по-малко!

Партията е склонна да си прави и някои „шегички“ с „буржоазните елементи“. Достатъчно е например някой келнер да се оплаче в софийския партиен клуб от чорбаджията си, че е експлоататор, и наказанието на „класовия враг“ е неминуемо: „саботаж“ на кръчмата. Пролетариите заемат всички маси, без да поръчват и така до късна вечер. Такова нещо се случва например в известната тогава „Първа шуменска бирария“¹⁰⁶.

За разлика от монолитността на комунистите редиците на БЗНС не са стройни. Зад лявото крило на съюза начело с Ал. Стамболийски и Райко Даскалов върви основната членска маса. Поради несъгласие с техните възгледи едни от основателите на БЗНС – Йордан Пекарев през 1918 г. и Димитър

Драгиев през 1919 г., се отцепват и създават самостоятелни организации. Вътре в съюза обаче постепенно се оформя умерено крило. То е за запазване на някои черти на буржоазния управленчески политически стил и не изключва възможността да се търси сътрудничеството на десните опозиционни политически сили при осъществяването на политиката на БЗНС. Тази групировка се ръководи от Марко Турлаков, Константин Томов и Христо Манолов. Към тях проявяват симпатии и други видни дейци на съюза като Александър Оббов, Стоян Омарчевски, Александър Манолов и др.

Освен тях обаче съществува и крайно ляво крило от по-млади и влиятелни членове като Крум Попов, Спас Дупаринов, Стоил Стефанов, Димитър Кемалов и др. В края на 1921 г. те създават таен комитет, наречен Комитет за селска диктатура. Комитетът си поставя за цел да воюва срещу десни и корумпирани членове на съюза, а също така и срещу разлагащи го пришълци. Комитетът се ползва от симпатиите на Ал. Стамболийски и най-близките му сътрудници. Хората на Комитета за селска диктатура се назначават на ключови държавни и партийни постове. Кметът на София Крум Попов и началникът на държавна сигурност Стоил Стефанов, редакторът на „Земеделско знаме“ Стоян Калъчев са измежду тях¹⁰⁷.

През пролетта на 1922 г. с правителствено одобрение Комитетът за селска диктатура започва да създава свои въоръжени ядра, секции и отряди, които си присвояват правото да съдят и дори да наказват със смърт врагове и изменници. През есента на същата година идеята на привържениците на селската диктатура е възприета и от Постоянното присъствие на БЗНС. На 31 октомври 1922 г. с негово тайно окръжно е оповестено създаването на Земеделска народна гвардия, за чийто главнокомандващ е избран Р. Даскалов. Популярното название на тази сила е Оранжева гвардия¹⁰⁸. Оранжевата гвардия, и то съвсем не случайно, води до асоциация с Червената гвардия – военно-полицейската сила на болшевиките. Това е пряка заемка от арсенала на болшевишката репресивна практика. И нещата не свършват само дотук.

Впрочем земеделското правителство още от началото на управлението си проявява непозволена твърдост към политическите си противници. През пролетта на 1920 г. Стамболийски публично се хвали, че притежава необходимите енергия и решителност, за да се справи с комунистическия проблем, с буржоазните партии, а също така да не дава възможност на царя да си направи личен режим, какъвто бе имал Фердинанд. И това не са голи думи. Така например през май 1922 г. със закон на мнозинството столичният общински съвет, в който са избрани опозиционери, е разпуснат и вместо него е поставена седемчленка начело с Крум Попов¹⁰⁹. Стамболийски отнема на царя поста на главнокомандващ и си го присвоява, с което обаче още повече намалява симпатиите към себе си сред мнозинството от офицерите.

След войната сред широки народни среди е силен повикът за наказание на виновниците за националната катастрофа. За да даде някакъв отдушник на накупялото негодувание, още правителството на Александър Малинов започва през 1918 г. серия процеси. Те обаче не са насочени срещу хората, стоели

начело на държавата в годините на войната. Подсъдимите са представители на администрацията – главно кметове, обвинени в некадърност и корупция¹¹⁰.

При коалиционното правителство на Ал. Стамболийски през есента на 1919 г. се приема закон за съдене и наказване на виновниците за народната катастрофа. В него вече изрично се предвижда съденето на министрите от Радославовия кабинет заради провежданата от тях подготовка и участие на страната в Първата световна война. В подготовката на закона като един от главните му автори живо участие взема широкият социалист Гр. Чешмеджиев. Той точно схваща и изразява народните въжделения. В речта си в Народното събрание той казва: „Хиляди вдовици и сираци стоят по нашите села и градове и искат да се накажат ония, които убиха техните мъже, които убиха техните бащи... Ние имаме големи, велики гробници при всички ония важни пунктове, които ще упоменете в нашата най-нова история: и Чаталджа, и Булаир, и Криволак, и Тутракан, и Завоя на Черна и Червена стена... Това са гробища на живо и топло българско месо и жива и топла българска кръв. И топлата българска кръв вика и крещи, тя иска едно възмездие, ние сме длъжни да го дадем, защото няма да отговорим на един вик на тия маси, изстрадали и претърпели зловещия ужас на тая война, която се разрази над България...“¹¹¹

Силни и правдиви думи! Но те въвеждат един откровено противоконституционен закон. Според текстовете му бившите министри се преследват за политическа грешка, за която и отговорността може да бъде само политическа, а не съдебна. Положенията на закона имат обратна сила и виновниците се наказват не според законите, действали по време на извършване на деянията им, както е във всяка правова държава. Създават се също нови процедури и нови специални наказания, между които първоначално е и смъртното. По чл. 4 от закона се предвижда осъдените да заплащат солидарно щетите от народната катастрофа¹¹². Предявените суми са в астрономически числа, така че всяко осъждане води фактически до конфискация на цялото имущество на осъдения. През декември са арестувани министрите от Радославовия кабинет с изключение на д-р Васил Радославов, ген. Никола Жеков и ген. Климент Бояджиев, които са извън страната. Трите либерални партии, управлявали страната през Европейската война, са обезглавени.

Процесът против бившите министри се проточва. Възбуждат се обаче множество дела по чл. 4 против незаконно забогателите през войната. И по-неже става дума за огромни суми и имоти, рушветът и грабежът веднага влизат в сила. Всъщност извършва се прехвърляне на незаконно (макар невинати) придобити богатства от военновременни спекуланти върху новите корумпирани властници и новоизпечени адвокати. Съкрушеният и разкаян Гр. Чешмеджиев сам признава, че „неговият“ закон се е превърнал в закон „за изнудване и обир“¹¹³.

Държавният съд против бившите министри започва заседанията си през есента на 1921 г. От чужбина за него се завръща обвиняемият ген. Жеков. Това прави впечатление в страната и в чужбина като свидетелство за честта и чистотата на българския военен пагон.

Иначе работата на съда носи белезите, характерни въобще за държавната дейност през дружбашкия режим. Така например държавните съдии са почти изцяло членове на БЗНС. Повечето от тях са слабообразовани и дори слабограмотни. Допускат се драстични процесуални нарушения, а и груба намеса на БЗНС при определяне на вината чрез противоконституционни нови закони, гласувани от мнозинството на Народното събрание. Присъдата е прочетена на 21 март 1923 г. Бившите министри са осъдени на различни срокове затвор¹¹⁴.

Безспорно най-важна политическа цел на Държавния съд е да прочисти обществената сцена от част от буржоазните партии. След войната обаче пада престижът не само на либералните, но на всички буржоазни партии. Правителството на БЗНС полага усилия, за да не им даде възможност да се съвземат. Някои последвали реакции са логични.

През 1920 г. трите либерални партии се обединяват в Националнолиберална партия. Същата година двете бивши русофилски партии – Народната и Прогресивнолибералната, управлявали страната през Балканските войни от 1912–1913 г., също се обединяват под фактическото ръководство на народняка Ат. Буров. И други две партии – Демократическата и Радикалдемократическата, през същата 1920 г. водят преговори за сливане, но без успех. През следващите две години продължават да се полагат подобни обединителни усилия. Всички те се провеждат между партии без принципни различия едни с други. При липсата на обществен кредит това е естествена самозащитна реакция за издигане на авторитета им.

Иначе повикът за обединение на буржоазните политически сили е подет още през лятото на 1918 г. след падането на Радославовото правителство. Събитията в Русия, после в Унгария и в Германия, а и войнишките вълнения в България след пробива при Добро поле дават достатъчно поводи за притеснения, че страната може да изпадне в състояние на революционна анархия. За да се посрещне и най-вече за да се предотврати тази опасност, самоналага се изводът за обединение на „партиите на реда“, както самите те се наричат. Идеята се споделя от мнозина, но процесът на сближение не върви. Традиционното политическо пространство е тясно. Там атмосферата е спарена и криволично партизанска от време. Това не стимулира напредък, въпреки че авторитетни водачи като Ат. Буров (народняк) и Андрей Ляпчев (демократ) са убедени привърженици на обединителната идея. Поради това в света на политическите идеи и дейност неминуемо влизат и нови, дотогава не така изкушени в политиката хора – безпартийни интелектуалци, банкери, индустриалци, офицери. Поставя се началото и на нов тип организиране.

От 1918 г. започват да се проявяват непартийни формирования с политическа насоченост, чиято цел е да работят за обединение на всички буржоазни сили. Такива са Институтът за защита на българските интереси и Общогражданският комитет „Обединение“¹¹⁵.

Постигнатото обаче не е обнадеждаващо. През първите две години на земеделското управление няма признаци за поява на някаква значима буржоазна политическа формация.

След сериозна предварителна подготовка през есента на 1919 г. възниква комитетът Народен сговор. Публичното му огласяване става веднага след вдигането на военното положение на 15 март 1922 г. За появата на Народен сговор значителна организираща роля играе и Великата масонска ложа на България. Сговорът е строго централистична елитарна организация. Според едно компетентно мнение организационното устройство на Народния сговор силно наподобява това на което и да е акционерно дружество¹¹⁶.

Народният сговор няма характер на партия с амбиции да завземе властта. Той има по-скоро претенцията да бъде идеен и пропаганден център, нещо като мозъчен тръст за сплотяване, идеологическо обновяване и реорганизиране на буржоазните политически сили. Значителни лични усилия за организирането на Народния сговор и за избистрянето на неговите възгледи и програма полага Александър Греков, син на един от „строителите“ на следосвобожденска България – Димитър Греков. Интелигентен, образован и тактичен, с връзки във всички буржоазни среди, той умело действа за тяхното сплотяване. Наред с него и с Ат. Буров водеща идеологическа роля в Сговора играят професорите Александър Цанков, Петко Стайнов (тогава доцент), Д. Мишайков и др. Те са даровити учени и внимателно следят развитието на модерните западни обществени, политически, икономически и държавноправни идеи, като отчитат и българския опит от времето на войните. Тяхната платформа настоява за сплотяване на буржоазията, за да влезе тя решително в ролята си на ръководна класа в живота на обществото, та да се отнеме властта на земеделците и да се отстрани комунистическата опасност. Новото тук е, че от надпартийни позиции се върви към премахване на предвоенния идеен плурализъм. Всъщност това не означава голяма промяна, защото и тогава някакви значими принципни различия между буржоазните партии липсват. Въпреки това обаче преодоляването на партийността в името на сплотяването тогава и до 1944 г. остава неосъществимо.

Другото е възприемането и силната пропаганда на ширещата се отдавна идея за социален мир и справедливост. Още през 1919 г. Ат. Буров заявява: „Ние смятаме, че чисто от буржоазна гледна точка работничеството трябва да бъде протезирано, не защото искаме да демагогстваме, а защото едно производство засилено изисква като условие предварително едно работничество издигнато, едно работничество обезпечено материално, повдигнато културно, което да чувства интереса, който има самото то да запази и засили производството“¹¹⁷.

Още по-нататък отива през същата 1919 г. проф. Ал. Цанков. Той пише: „Социализмът ще трябва да стане по необходимост малко буржоазен, а буржоазията малко социалистическа. Едно взаимно проникване на новите противоположни сили не е само желателно, но и наложително. Разумни концесии са необходими и от двете страни, за да се спестят жертви и сили за обществения прогрес“¹¹⁸. При това Ал. Цанков придава на държавата ключова роля. „Намесата на държавата – пише той – като контролор и ръководител на стопанския живот (през войната – б. а., С. Г.) е факт, за който трябва да се

държи сметка. Държавата надали вече ще напусне тая извоювана позиция¹¹⁹. Цанков набелязва и редица необходими конкретни мерки в индустрията, селското стопанство и търговията, които „да поограничат свободата на капитала“, като се накърнят някои материални интереси на градската и на селската буржоазия в полза на работниците и на селяните¹²⁰.

И в това има новост. Издигането на ролята на държавата в стопанския и в социалния живот на страната противоречи на принципите на предвоенния либерализъм. Същината обаче е не да се унищожи либерализма, а да се съчетае по рационален начин старото с новото. Тъкмо на тази плоскост лежи перспективата за проява на управленско умение и на творчество, които повече или по-малко ще проявят режимите до 1944 г.

У водещите сговористи е подчертан стремежът нововъведенията да не разрушават приемствеността. На 19 април 1922 г. Ат. Буров публикува в органа на Сговора в. „Слово“ статия под наслов „Задачите на българската буржоазия“. В нея той настоява, че в България е необходимо непоклатими да останат принципите на буржоазния строй – частната собственост и политическата демокрация. Буржоазията трябва да гарантира политическите свободи и демократичния строй на народа си и онзи минимум от обществена справедливост, без който няма съзнание за обществена солидарност. Буржоазията трябва „да има вяра в своята историческа мисия... да бъде готова на жертви – лични и класови, когато те са нужни за задоволяване на широки обществени интереси. Да се сплоти и организира в един общ фронт, за да няма шляене на сила, като обединителен лозунг бъде не техният класов интерес, а широките обществени задачи...“

Първоначално Народният сговор препоръчва стриктно конституционни действия за смяната на земеделското правителство. Засилването на държавата се предвижда да става по законен парламентарен път. Кризата на парламентаризма в Европа естествено се отчита. Правят се доста точни анализи на тази криза и в България. Петко Стайнов пише: „Преди всичко целият наш народ е незрял политически, той не е имал още време да се възпита в здрави политически традиции и чувства на държавност, поради което леко изпада в прекаленост било на личния дворцов режим, било на личния партиен и дори диктаторски режим. Това е вярно за цялата българска маса.“ При това обаче почвата на парламентарната демокрация не се напуска. От друга страна, според П. Стайнов управленческата система не би трябвало да бъде и като довоенната, а да се реформира, организира, да стане по-просветена и компетентна, но всичко това посредством конституционни механизми¹²¹.

С горните възгледи са съгласни повечето от водачите на Сговора. Трудно е в тях да се открие някаква фашизация, каквато дълго време и много марксистски историци у нас обосноваваха и приписваха в една или в друга степен на Народния сговор. Дори Величко Георгиев! А на него принадлежи най-задълбоченото и най-добросъвестното изследване на явлението Народен сговор. В пълно противоречие със съдържанието на неговата книга тя носи подзаглавието „Към началната история на фашизма в България“!¹²²

Естествено интересът и симпатиите към италианския фашизъм са силни заради неговите успехи най-вече срещу комунистите. После не бива да се забравя, че непосредствено след завземането на властта от Бенито Мусолини през есента на 1922 г. не са наложени в пълнота тоталитарните структури на фашизма. Парламентът и партиите не са премахнати. Независимо от симпатиите си към методите на Мусолини сговористите са внимателни и не препоръчват безкритичното им копиране. Сговористкият в. „Слово“ обяснява (на 8 септември същата година), че фашизмът е учение и движение, което е враг на социализма, но че може да бъде пагубен и за демокрацията, което не е желателно у нас.

Климатът в България и в Европа позволява да се развият фашистки идеи и убеждения, включително и сред част от хората в Народния сговор, но при създаването му тях ги няма. Известен тласък за развитието на подобна тенденция можеше да даде поведението на БЗНС и на БКП. „В България – пише в. „Мир“ на 21 август 1922 г. – още няма фашисти, но дружбаши и комунисти правят всичко, за да ги създадат.“ Ходът на събитията потвърждава тази констатация.

През октомври 1919 г. след интензивна предварителна подготовка се създава Военен съюз (лига). Той включва офицери на служба и от запаса. Организацията няма намерение да се занимава само с теснопрофесионални и битови проблеми на съсловието си, но силно се интересува от съдбата на държавата. Поради това появата на Военния съюз е ново явление в политическия живот на страната. Организираното съсредоточие на множество решителни хора с боен опит и с налично оръжие е нещо много важно.

През войната процентът на загиналите офицери е по-голям от този на падналите подофицери и войници, защото офицерите са начело и не изпълняват заповедите да щадят живота си (например да не възглавяват атаки и да обличат войнишки шинели в тях)¹²². След войната по-голямата част от офицерите остават вън от казармите, оказвайки се в бедствено материално и в унижително обществено състояние.

Лигата се изгражда върху строго конспиративни съсловни принципи. В нея влизат аполитични офицери и привърженици на всички политически партии. Тон обаче дават старши и висши офицери с възгледи, близки до тези на бъдещия Сговор. Девиз на съюза е „Обновление, защита и обединение“, т. е. обновление на държавното устройство, защита на националните и на професионалните интереси, обединение на нацията. Другият девиз е „Един за всички, всички за един“¹²³. Един от най-видните лигари, Дамян Велчев, обяснява още: „Военният съюз се създаде наскоро след погрома в първата половина на 1919 г. Причините, които предизвикаха неговото създаване, бяха главно две – опасността от завземане на властта от комунистите, както това бе станало в Русия през 1917 г. и в Унгария през 1919 г., и липсата на вяра в управлението, че то би могло да попречи на появата на болшевизма у нас. Втората причина бе страхът сред нашето офицерство за неговата бъдеща съдба, изгледите за която бяха мрачни“¹²⁴.

Земеделското правителство не разполага със средства, за да удовлетвори материалните нужди на офицерите (особено на тези от запаса). Липсва му и такт, не разбира и не се съобразява с офицерския манталитет. Стамболийски и колегите му се отнасят с пренебрежение към войската и я подценяват. Те разчитат на силата на Оранжевата гвардия и на обстоятелството, че армията е съставена от селски синове и не ще се обърне срещу режима. Все погрешни преценки...

От своя страна ръководството на лигата е настроено против реформаторската дейност на режима. То поддържа тесни връзки с командването на армията и фактически се намира под контрола на Военния съюз. През есента на 1920 и през пролетта на 1921 г. представители на лигата изразяват готовност пред двореца и пред буржоазни политически сили да свалят земеделското правителство чрез преврат, но не получават одобрение за извършването на такъв акт¹²⁵.

През есента на 1920 г. правителството разтуря Военния съюз и изпраща в запаса най-дейните лигари. Съюзът преминава в нелегалност и съставът му силно намалява. Докато през септември 1920 г. в него членуват около 1700 офицери, в началото на юни 1923 г. той наброява едва 240 членове¹²⁶. Ударът върху лигата в известен смисъл стяга редиците ѝ и избистря политическите ѝ възгледи. Съставът ѝ е очистен от симпатизанти на БЗНС и БКП. Освен това в Съюза на запасните офицери (СЗО) влизат мнозина уволнени влиятелни лигари. Те напълно овладяват СЗО и той се превръща в нещо като легално проявление на Военния съюз.

Двигател на съживяване дейността на лигата е „тройката“ майор Никола Рачев, подполковник Кимон Георгиев и майор Дамян Велчев. Тяхно първо правило е: „Конституцията налага не число, а качество“¹²⁷. През нощта на 15 срещу 16 ноември 1921 г. в Пловдив се провежда разширено заседание на ръководството на Военния съюз. На него председателят полк. Иван Вълков предлага да се подготви свалянето на Стамболийски чрез преврат, което се приема¹²⁸.

Пряко и чрез СЗО лигата взема дейно участие в създаването малко преди това на Народния сговор. Възгледите на ръководствата на трите организации са идентични. Едни и същи хора се срещат в ръководствата им, а и в масонски ложи и акционерни дружества¹²⁹. Тези формации имат своя организационна самостоятелност, но предимството на Народния сговор в идейно отношение не се оспорва. В този смисъл известният журналист Йосиф Хербст остроумно нарича председателя на Сговора Ал. Греков „лукова глава“. Обяснението му е, че в Сговора той е шеф на лигарския водач Ив. Луков¹³⁰.

На 6 юли 1922 г. след продължителни преговори е създаден Конституционният блок. Това е ново партийно обединение от Демократическата, Обединената народнопрогресивна и Радикалната партия. Едни от най-известните представители на Народния сговор – Ат. Буров (Обединена партия), А. Ляпчев, Гр. Василев (Демократическа партия) и др. участват в преговорите за образуване на Конституционния блок и влизат в неговото ръководство. От

страна на Сговора образуването на Конституционния блок се разглежда като една от първите практически стъпки за обединение на буржоазните политически сили. За себе си Сговорът оставя ролята на интелектуален ръководител и координатор на буржоазията¹³¹.

Конституционният блок прокламира като своя цел установяването на парламентарен режим съгласно Търновската конституция. Започва подготовка на масови акции. Тактиката не се различава много от тази, приложена в края на Стамболовия режим. Тя е насочена към това да се убеди монархът да сваля правителството на земеделците и при ново коалиционно правителство на буржоазни партии да проведе нови парламентарни избори. Това, на което се реши Фердинанд едва на седмата година от управлението на Стамболов, едва ли Борис щеше да се реши да направи в третата година от управлението на Стамболийски. На царя не са му дадени много възможности дори да царува. Не е малко и това, че Борис успява някак да запази владетелското си достойнство. Никое негово официално разпореждане не може да има законна сила, ако не е подписано от министър. Заедно с това обаче и никой законодателен и официален държавен акт не се смята за законен, ако не носи и подписа на царя и това понякога озаптява грубоватия селски водач. Фердинанд навремето прави истерични сцени на всесилния Стамболов, ако преценява, че не зачитат особата му. Борис избира кротка, маневрена, но по-ефективна тактика. Той се научава умело да се крие из любимите си планини или из провинциалните си резиденции, когато не е съгласен с някое правителствено решение¹³².

Земеделското правителство предприема бързи и решителни мерки за смазване на буржоазната опозиция. Още на 21 май 1922 г. пада убит председателят на Народния сговор Ал. Греков, а през юли същата година друг виден негов член – Пандо Чуклев. И двете убийства оставят съмнение за съучастие или подбуждателство от страна на режима.

Конституционният блок е наречен от дружбаши и комунисти „черен“ още през май, когато се водят интензивни преговори за създаването му. Тогава се разиграва една история, която много прилича на комунистическа провокация, подсторена от съветските тайни служби. По това време комунистите влизат в т. нар. техническо сътрудничество с БЗНС. БКП е снабдена със съдействието на съветското разузнаване с документи за преврат, готвен уж от белогвардейските войски на барон Врангел, настанени в България. Без да провери достоверността на поднесената информация, правителството се „нанизва“ на внушеното от нея. То бездруго търси възможности за диалог със съветската дипломация предвид предстоящата конференция за Проливите в Лозана.

Лековерието на режима го улеснява и в борбата срещу Конституционния блок. Цялата отговорност за врангелисткото „начинание“ се възлага върху блока. Комитетът за селска диктатура с благословията на Стамболийски засилва изграждането на свои поделения в провинцията – ядра, секции, отряди. В широките им правомощия влиза правото да съдят и да наказват със смърт врагове и изменници¹³³. Освен това БЗНС отправя тревожен, затрогващ апел до членската си маса. В него се казва: „Проклет да бъде онзи син на селото,

който скръсти ръце, преди да е изпълнил свещения си дълг към народа, когато чернблоковите подкупници, подпомогнати от генерал Врангел, искат да го хвърлят в нова война¹³⁴. „Заговорът“ е осуетен, но и напрежението е докарано до точката на кипене. Подготвена е почвата за разправа с Конституционния блок.

В скоби може да се каже, че руските бежанци не са само врангелистки военни и че те слагат свой отпечатък особено в столичната атмосфера. По онова време София добива вид на полуруски град¹³⁵. Русите са приети радушно и със симпатия. Те внасят „в софийския живот нов елемент на мъжка приветливост, женска грация и по-изискани привички... И навред сложиха характерен печат на усмихната общителност, вежливост, привидна достъпност. За украсяване и съживяване на столичния живот те направиха много повече от намръщените земеделски кметове“¹³⁶.

С течение на времето този ефект постепенно избледнява. Много по-трайна следа оставят руските емигранти интелектуалци. Трудно е да се затвори скобата, без да се споменат няколко имена. Но списъкът на заслужилите руски дейци, някои световни светила, е толкова дълъг... В някои области той е почти решаващ. В медицинския факултет например от 12 титуляри седем са руски професори. Много са богословите като А. П. Рождественски, Г. И. Шавелский, А. П. Доброклонский, М. Е. Поснов, С. В. Троицкий, проф. архимандрит Типон. Ами историците като акад. Н. П. Кондилов, П. М. Бицили, М. Г. Попруженко, Грим и още юристи, артисти, писатели, режисьори и т. н., и т. н.¹³⁷

След учредяването си Конституционният блок замисля масови мирни действия за сваляне на земеделското правителство. Идеята за акцията принадлежи на Ат. Буров. Планират се събори с нарастваща масовост: първо на 17 септември в Търново, после на 1 ноември в Пловдив с кулминация на 15 ноември в София. Възможно е в случая Буров да имитира Мусолини¹³⁸, но замисълът не излиза извън рамките на закона. Пък и България не е Италия. БЗНС обаче подготвя контраудар.

За 17 септември ръководството на съюза насрочва конгрес на цвеклопроизводителите също в Търново. Кампанията срещу „черния“ блок продължава с нестихващо темпо до самото начало на акцията. А на „цвеклопроизводителите“ и на техния конгрес се придава такова значение, сякаш че „България е най-големият в света производител и износител на захар и че в страната ни и пътищата и улиците са павирани с бучки захар“¹³⁹. Всъщност за разправа с блокарите са призовани дружбите от цяла Северна България. Комитетът за селска диктатура издава окръжно за ликвидиране на блоковите водачи. То не влиза в сила само поради намесата на Райко Даскалов¹⁴⁰.

На 16 септември вечерта от софийската гара тръгват за Търново в спален вагон водачите на блока Найчо Цанов, Теодор Теодоров, д-р Стоян Данев, Александър Малинов, Михаил Маджаров, Петко Стоянов и др. Към същия влак е прикачен и министерският вагон. В него пътуват за „конгреса“ министрите Цанко Бакалов, Церковски, Райко Даскалов, Марко Турлаков, Александър Оббов, Коста Томов. На гара Долни Дъбник (дърварски център)

влакът е изтърбушен от „цвеклопроизводители“, въоръжени с дъбови еднометрови цепеници. Водачите на блока са малтретираны и унижавани. Същото се случва и на блокари от други пристигащи влакове¹⁴¹.

В Русе пък, тъкмо когато трябва да тръгне влакът с привържениците на блока за Търново, пристига варненският влак, пълен с „цвеклопроизводители“. И тук цепениците са единствен довод в политическия „диалог“¹⁴². В самия старопрестолен град дружбашите вилнеят два дни. Единственият им проблем е дали да хвърлят блокарите в Янтра от Стамболовия мост или от стениците на Царевец¹⁴³. Земеделските големци предотвратяват поне това.

Ат. Буров преминава с лодка в Румъния и оттам отива в Париж. Ив. Ев. Гешов, Григор Василев, Георги Стефанов и др. също напускат страната.

БКП има свои наблюдатели на събитията. В „историческия“ влак с карти на сътрудници на МВР пътуват Тодор Луканов и Йонко Панов¹⁴⁴. Според автора, който изнася този факт обаче, „БКП не съумя да оцени правилно търновския събор“, и то защото: „Висшият партиен съвет окачестви дейността на земеделците в Търново като флагрантно посегателство на депутатската неприкосновеност на бившите министри. Извършени са нарушения от правителството, срещу които партията протестира“¹⁴⁵?

БЗНС продължава настъплението срещу буржоазните партии. Малко след търновските събития се решава да се проведе референдум за съдене на кабинетите на Ив. Ев. Гешов (1911–1913 г.), д-р Ст. Данев (1913 г.) и Ал. Малинов (1918 г.). Намиращите се в страната бивши министри са арестувани. И едното, и другото е противоконституционно. Търновската конституция още не е отменена, а тя не предвижда референдум. 4 дни преди гласуването Данаил Крапчев пише във в. „Зора“: „Референдумът и плебисцитът може да са средство на демокрацията, но може да станат и оръдие на деспотизма. Това зависи от съзнанието на избирателите... Знае се, че кабинети не се съдят чрез референдум. Всички конституции са предвидили начини за съдене на министри. И нашата конституция не прави изключение в това отношение. Чрез референдум не се съдят правителства. Чрез референдум се унищожават основни закони... Референдумът е средство за политически цели... В неделя вие ще гласувате за конституцията или против нея. С вашия вот не се решава дали бившите министри са виновни или не – това е работа на един държавен съд; но с вашия вот може да се реши дали България трябва да се управлява по Търновската конституция, или пък с долнодъбнишката цепеница“¹⁴⁶. Едва ли може да се добави нещо към този анализ, освен може би това, че на референдума от 1922 г. може да се гледа като на прецедент за един друг неконституционен референдум, проведен през 1946 г.

До деня на гласуването кампанията е шурмова. Преобладават етикети, въведени от самия дружбашки водач: „катастрофаджии“, „думбази“, „гробокопачи“, „кождери“ и пр. Референдумът се провежда на 19 ноември в атмосфера на мрачна еуфория и страх. За втори път през 1922 г. между БЗНС и БКП се достига до разбирателство. Те гласуват с единна бяла бюлетина. Другата бюлетина е черна. Хитрите дружбашки главатари са наредили да се

употребява при оцветяването боя, която оставя следи по ръцете. Така тайната на гласуването пада. Резултатът е смазващ за опозицията. За съденето гласуват 600 455 души срещу 205 512.

§ 4. ВЪНШНА ПОЛИТИКА И НАЦИОНАЛНООСВОБОДИТЕЛНИ ОРГАНИЗАЦИИ

По време на земеделското управление министър-председателят лично ръководи външната политика. Според чужди дипломатически документи той признава, че не претендира да е експерт по външните работи, но че няма да се затрудни да опознае тяхната материя. Вероятно е така. Във всеки случай личното му присъствие във външнополитическите дела е колоритно и понякога зашеметяващо. Непосредствеността на Стамболийски често смайва чужденците. Външнополитическите му изказвания в страната, още повече освободени от такт, имат разтърсващ, а понякога взривителен отзвук сред българското общество. И то не е за учудване. Доста често външнополитическите проблеми стават по-важни от вътрешнополитическите. И тези проблеми не са един и два.

Естествено за България, както и за всяка държава, основна външнополитическа цел е оцеляването на страната, запазването на нейната цялост и суверенитет. За времето след Първата световна война заплахите за България в това отношение са много по-големи, отколкото за мнозинството други държави. Страната е заобиколена от враждебни, често заплашващи я поединично или дружно съседи, всеки един от които е много по-силен от нея във военно отношение. Нито една действителна или потенциална велика сила няма по това време важни мотиви да бъде благоразположена към България. Непосредствено след войната България е и с непълнен суверенитет, тъй като е поставена под контрола на силите победителки в лицето на Междусъюзническата контролна комисия и по-късно с нейния Ликвидационен орган. Това положение просъществува до 1927 г. Хората, имали непосредствен досег с комисиите, ги наричат „свирепи“. Обикновеният начин на общуване на съюзническите власти с българските официални органи са ултиматумите¹⁴⁷.

През май–юли 1920 г. гръцки войски в противоречие с Ньойския договор окупират Западна и Източна Тракия. След конференцията в Сан Ремо съглашенското управление в Западна Тракия е ликвидирано и тя заедно с източната част на областта е разделена между Турция и Гърция.

Обективна стратегическа цел на българската външна политика между двете световни войни е ревизията на Ньойския договор. Тази цел не влиза в противоречие с международното право, включително с клаузите от Ньой, стига да се преследва по мирен път, от който не се отклони нито едно българско правителство. Пактът на Обществото на народите е съставна част на Ньойския договор, а чл. 19 от този пакт предвижда възможност за ревизия на

мирните договори при наличие на съгласие на всички засегнати и заинтересовани държави.

Целта на въпросната ревизия е насочена в три главни направления: 1) намаляване на непосилното бреме на репарациите; 2) премахване на военните клаузи, ограничаващи количеството и качеството на българските въоръжени сили и санкциониращи съществуването на обширна демилитаризирана зона в Тракия и 3) ревизия на териториалните клаузи.

Опитът на земеделското правителство да постигне реално облекчение по изплащане на репарациите остава безуспешен. По въпроса за военните клаузи неговите действия се ограничават до някои най-общи внушения, правени по други поводи, които естествено не са чути. За мирно преразглеждане на териториалните клаузи изобщо не може да става дума. Известно териториално значение може да придобие чл. 48 на Ньойския договор.

Според този член Главните сдружени и съюзени сили се задължават да бъде гарантирана свободата на български икономически излаз на Егейско море. Условието на тази гаранция обаче не са определени и трябва да бъдат фиксирани допълнително. Българската дипломатия действа за такова тълкуване на чл. 48, че този излаз да не минава през турска или през гръцка територия, а през коридор – български или под попечителството на Великите сили. Министър-председателят лично се заема с решаването на въпроса. По време на стодневната си дипломатическа обиколка из Европа в края на 1920 и началото на 1921 г. той безуспешно се опитва да убеди Англия, Франция и Румъния в справедливостта на българското искане за териториален излаз на Егейско море¹⁴⁸. През лятото на 1922 г. предвид предстоящата конференция за Проливите в Лозана българската дипломатия отново полага много усилия в същата насока пред Англия, Франция, Италия, Румъния, Югославия и дори пред Съветска Русия. На конференцията в Лозана българската делегация се води от Ал. Стамболийски. Въпросът за български излаз на Егейско море обаче изобщо не е поставен на конференцията.

Друга грижа на българската държава е положението на българското население в съседните страни. Югославия, Гърция и Румъния са подписали договор за справедливо отношение към малцинствата, но той драстично се погазва. Българите са подлагани на политически, икономически, религиозен и културен гнет, на разорение и асимилация. Правителството на Ал. Стамболийски не постига напредък в това отношение. Само с Румъния започват преговори по т. нар. спорни или „висящи“ въпроси, засягащи положението на българите в Южна Добруджа, но до някакъв конкретен резултат не се достига.

Югославия, Гърция и Румъния с обединени усилия правят всичко възможно, за да не дадат възможност на България да се съвземе, като нерядко заемат заплашителна позиция към нея. По-късно към тях се присъединява и Турция.

През 20-те години най-често прилаганата форма за колективен натиск спрямо България от страна на Югославия, Румъния и Гърция е подаването на колективни ноти, в които от българското правителство се иска да предот-

врати преминаването на чети от българска на територията на съседните ѝ страни. Първата такава нота е подадена на 11 април 1921 г. Поведението на Югославия издава недвусмислени признаци, че нотата може да бъде последвана от нейна военна интервенция. Правителството на Земеделския съюз съумява да отклони удара, като веднага интернационализира проблема. То предлага да се проведе международна анкета по пограничните инциденти, или пък войски на държавите от Съглашението да заемат пограничните райони и да обезпечат тяхната сигурност. В Лондон, Париж и Вашингтон отклоняват предложенията на българското правителство. Предупредена обаче е и Югославия да не предприема действия срещу България, което предизвиква силно недоволство в Белград¹⁴⁹. Този метод на българската дипломация успешно продължи да бъде прилаган от земеделското и от следващите правителства при подаването на подобни ноти.

Освен всичко друго съседните на България страни пристъпват и към формално образуване на антибългарски съюзи. През 1920–1921 г. чрез двустранни договори между Чехословакия, Румъния и Югославия е създадена Малката Антанта. Политически и военно тя е насочена против Унгария, а румъно-югославският договор – и против България. При тези условия централна непосредствена задача на българското правителство е да разхлаби, а по възможност и да разкъса задушаващия обръч на изолацията като главно условие за постигането на останалите си външнополитически цели.

България първа от победените страни влиза в образуването след войната Обществено на народите (ОН) на 16 декември 1920 г. и с готовност приема прокламираните от него принципи за обща сигурност, сътрудничество и закрила на националните малцинства, което остава трайна характеристика на българската външна политика. Влизането в ОН и предаността към неговите начала се смята и като малък отдушник при безутешната външнополитическа изолация. Като друго средство за излаз от изолацията са усилията да се създаде нова представа за следвоенна България. Израз на тези усилия са стриктното спазване на тежките условия на мирните договори, лоялното и дори покорно поведение към Великите сили победителки, политиката на добросъседство към всички заобикалящи я държави.

На 21 март 1923 г. се сключва спогодба за плащанията на България по репарациите. Общата сума от 2,250 млн. зл. фр. се разделя с 5 % лихва на две части: част А от 550 млн. и част Б от 1700 млн., като изплащането на част Б е отложено да започне от 1953 г. В Спогодбата е определена и таблица с постоянно нарастващи годишни вноски.

Най-значителни конкретни усилия в прокарането на път за излаз от изолацията са положени в уреждането на отношенията с Югославия. Защо тъкмо с Югославия, а не с някой друг съсед? С Гърция не може, тъй като тогава се действа за излаз на Егейско море. С Румъния – също не, защото отчетливата етническа разлика на българското население в Добруджа от румънското и изолираността на областта в перспектива могат да я направят приемлив обект за български аспирации. За Турция не се мисли, защото тя е

в много неясни отношения с Великите сили. Освен това Ал. Стамболийски е убеден, че Македония завинаги е загубена за България. Според него откритото зачеркване на Македония от списъка на евентуални български претенции щяло да улесни постигането на нейната автономия. То пък би било път към образуването на южнославянска федерация, в която да влезе и България. Така начертаната политическа линия излиза далеч извън рамките на онова, което се разбира обикновено под понятията „добросъседство“ или „сближение“. Такава линия всъщност означава, въпреки всички уговорки, възприемане на почти официалната белградска доктрина за „интегрална Югославия“. „Интегрална Югославия“ ще рече Югославия от Адриатика до Черно море под хегемонията на Сърбия. Наличието на подобни мисли не поставя под съмнение многократно доказвания патриотизъм на Ал. Стамболийски и неговите съидейници. Тези мисли обаче са и погрешни и утопични за моменти. Дори при най-добро югославско желание Великите сили и другите балкански държави не биха допуснали разрастването на югославския конгломерат. Правителствената политика не е съобразена с чувствата на българското население в Македония, което е подложено на терор и асимилация. Тази политика изправя правителството срещу македонското революционно движение, срещу мнозинството от българското общество и срещу царя, който очевидно би бил пожертван при евентуалното ѝ осъществяване. Освен това в Земеделския съюз има среди, които не споделят идеите на водача си.

Ал. Стамболийски се заема да прилага предначертанията си с познатата ни вече негова целеустременост и дипломатическа непохватност. Той буквално преследва югославския премиер Никола Пашич с предложения и щедри отстъпки, които изненадват европейския дипломатически свят и възмушават българската общественост. В края на май 1921 г. верният привърженик на Стамболийски, министърът на вътрешните работи Александър Димитров посещава Пашич в Белград, за да го убеди, че българското правителство ще направи всичко, за да разчисти пътя за сближение между двете държави. Ал. Димитров приема всички югославски искания и най-вече поема ангажмента да се спре дейността на ВМРО и да се гласува суров закон за преследване на четите, образувани на българска територия. Земеделското правителство съвестно изпълнява този ангажмент. И не само това. Ал. Димитров изразява готовност да бъдат приети и сръбски официални органи в българските погранични райони, за да действат съвместно с българските, което е несъвместимо със суверенитета на страната. Такава нечувана отстъпчивост стъписва и опитния Пашич, който отговоря уклончиво¹⁵⁰. Почти същите сцени се разиграват и при срещата на Ал. Стамболийски с Пашич в Белград, състояла се на 8–9 ноември 1922 г.¹⁵¹ Срещата предизвиква още по-голям обществен отзвук, защото в югославската столица българският държавник плисва буйното си красноречие пред представители на тамошния печат, в което не пести обидни думи за българското население в Македония.

Според белградския в. „Нов лист“ Стамболийски казал: „Както взехте Македония, вземете и всички македонци, които се намират още в България.

Нека ви са халал. Нам те са само пакостили. Заради тях са гинали българските синове. Нам са пакостили, колкото са могли. Вземете ги всички и направете от тях хора и граждани. Аз съм винаги противник на македонците. Борил съм се против тях. Всички политически зверства в България са дело на македонците. Никога не бих воювал с вас заради македонците¹⁵². Сръбските вестници са обвинени в изопачаване на думите на българския министър-председател. На 18 ноември в „Земеделско знаме“ публикува една доста смекчена версия на неговото изявление. И тук обаче присъстват скандалните изрази за „прибиране“ на всички македонци, които да са им „халал“. При това се оказва, че в тази версия казаното от Стамболийски също било „коригирано“ и „поправяно“¹⁵³.

Венец на тази политика е Нишкото споразумение от март 1923 г. за съвместно осигуряване на спокойствието на българо-югославската граница и за унищожаване на четническото движение. Текстът на споразумението отразява пълното отстъпление на българската дипломация пред всички главни, а и второстепенни югославски искания. България се наема да ликвидира базите на ВМРО на своя територия и да оказва съдействие на югославските гранични органи при охраната на границата срещу четите, без Югославия да поема на практика задължения към България. Точната оценка на тогавашния британски пълномощен министър в София Уилям Ърскин гласи, че обявеният в Нишкото споразумение принцип на взаимността е „фикция, имаща за цел да запази престижа на българското правителство“¹⁵⁴.

* * *

След катастрофата в Първата световна война в България намират приют хиляди бежанци от Македония, Тракия, Добруджа и Западните покрайнини. Те образуват свои културни и политически дружества и заедно с това са резервоар за възникналото в откъснатите земи националноосвободително движение, което навсякъде носи своите особености. Културни и обществени организации в България имат и българите от Банат, Бесарабия и Северното Причерноморие.

В Тракия и най-вече в западната ѝ част до 1923 г. в организираното движение се осъществява брак по сметка между българи и турци срещу гръцката окупация. Реална полза от неговата дейност извлича Турция, която утвърждава своята власт над Одринска Тракия.

През ноември 1919 г. възниква съюзът „Добруджа“. В него се набелязват три течения. Първото е за освобождение на Добруджа от румънска власт чрез легална борба и за присъединяването ѝ към България, без да се преминава през етап на автономия на областта. Автономистите, начело на които е д-р Петър Вичев, се обявяват за единна, свободна и независима Добруджа. В лозунга за автономия те влагат тактическо съдържание – т. е., че бъдеща независима Добруджа неминуемо ще се обедини с България. Комунистите в съюза съгласно възгледите на Комунистическия интернационал и БКФ смятат, че Добруд-

жа ще се освободи в хода на пролетарска революция и ще се устрои като съветска или работническо-селска република, която ще бъде част от балканско-дунавска федерация. Заинтересоваността на Съветска Русия от дестабилизация на непосредствения съсед и от влязлата в пределите на Румъния Бесарабия оказва силно влияние върху добруджанската организация. От март до септември в процес на формиране е Вътрешна добруджанска революционна организация (ВДРО). Тя става масова организация за нелегална въоръжена борба и до края на април 1923 г. има 130 организации и 1000 членове в Добруджа, без да се броят комитетите на ВДРО в България¹⁵⁵.

Македонското националноосвободително движение има традиции, организационен опит и многобройни кадри. В края на 1919 г. неговата организация ВМРО се възстановява. Висш ръководен орган е конгресът. Най-силно лично влияние в организацията имат Тодор Александров, ген. Ал. Протогеров и Петър Чаулев. Между тях обаче невинаги съществува съгласие, възникват и съперничества. Организацията разполага с добре комплектован и функциониращ четнически институт – най-многобройният и най-организираният в сравнение с всички националноосвободителни движения на Балканите. Целта и на тази организация е независима македонска държава предвид невъзможността поради външни условия да се действа за обединение на Македония с България. Естествено и тук преобладаващото число членове се надяват на бъдещо обединение с българската държава.

През 1920 г. ВМРО провежда серия от масови нахлувания на добре екипирани и съгласувани в действията си чети във Вардарска Македония като демонстрация на решимост и непримиримост към чуждонационалното господство. Целта е да се даде международна гласност на проблемите на населението в областта, та Великите сили да наложат на Югославия да прилага Договора за малцинствата. Гласността е постигната, но не и желаните действия от страна на силите¹⁵⁶.

В традициите на македонското движение обаче влизат също и разногласията и разцепванията. През 1920 г. се създава нова организация с името „Федеративна“. Различията на федератистите с автономистите са повече на лична почва, но това още повече спомага спорът между тях да придобие кървав характер. Федератистите образуват контрачети и се опитват да завладеят базите на ВМРО в Пиринска Македония. Взаимоизстребителната война се пренася главно в границите на България¹⁵⁷.

Обстоятелството, че щабовете на националноосвободителните движения и техните бази за формиране на чети са в България, прави двусмислено положението на държавата. То служи като повод на съседните страни за заплашителни действия. Традиционна е и несъгласуваността между правителствата и македонското националноосвободително движение. И преди войните момените на сътрудничество са редки, а надлъгването за постигане на конюнктурни вътрешнополитически и външнополитически цели на единия или на другия фактор – редовна практика. След Първата световна война развитието на тази тенденция довежда дотам, че ВМРО става важен фактор във вътрешнополитичес-

кия живот на страната, влизайки в сложни взаимоотношения с правителствата. Случва се, търсейки подкрепа, ВМРО да се оказва в услуга и на чужди сили – Италия, СССР, а после Германия. Неизбежният резултат е, че главното предназначение на организацията – да бъде инструмент на каузата на македонските българи, бързо се обезличава и накрая съвсем изчезва.

Специално по време на земеделското управление отношенията между правителството и ВМРО са натегнати с тенденция на изостряне, водеща до нетърпимост. За правителството ВМРО е сериозна пречка предвид следващата политика на сближаване с Югославия. БЗНС взема под своя закрила федератистите и им съдейства да оглавят движението, за да бъде то под правителствен контрол. Особено изявен в тази дейност е вътрешният министър Ал. Димитров, който съдейства за формирането на федератистки чети през лятото на 1920 г.

По това време Пиринска Македония започва да става „държава в държавата“, където властта на ВМРО е по-силна и по-уважавана от тази на официалната администрация. Опитът на федератистите да изтласкат автономистите оттам и да „върнат“ правителствения контрол върху района не успява, но е пролята кръв и там, и във вътрешността на страната. БЗНС използва федератистите и за работи, които съвсем не са „македонски“. Така например въоръжени федератистки групи вземат участие в „цвеклопроизводителната“ акция на земеделците срещу Конституционния блок през септември 1922 г. в Търново.

Избухналата междуособна борба в крилата на македонското революционно движение взема застрашителни размери. На 21 юни 1921 г. тя отнася живота на един от основателите и ръководителите на македонското националноосвободително движение, съидейника на Гоце Делчев – Гьорче Петров, убит от езекутор на ВМРО. На 22 октомври жертва на автономистки атентат пада и Ал. Димитров.

През есента на 1922 и началото на 1923 г. в Пиринска Македония се води истинска война, която правителството и федератистите губят и чийто истински потърпевш е населението. София също е част от „бойния театър“. На 22 декември 1922 г. срещу Райко Даскалов се извършва несполучлив атентат от страна на ВМРО.

Още една мощна сила в България твърдо се нарежда между противниците на БЗНС.

§ 5. ПЪТЯТ КЪМ 9 ЮНИ

Разнообразни събития и процеси насищат периода на земеделското управление. През последните му месеци те го пренасищат, но и получават яснота и насоченост. Резултантата от взаимодействието им удовлетворява едни, съкрушава други и изненадва всички.

[От края на 1922 и през първите няколко месеца на 1923 г. се засилва

своеобразният процес на болшевизация на БЗНС под въздействието на Комитета за селска диктатура. Основните Ленинови постулати от теорията за пролетарската диктатура са възприети и пригодени към нуждите на БЗНС за установяване на селска диктатура. Ал. Стамболийски и с него съюзът и правителството постепенно, но доста бързо се приобщават към болшевишките идеи на Комитета за селска диктатура. В процеса на неизповяданото превъоръжаване на съюза с идеите на ленинизма се заимства желязната революционна логика на Ленин. Оранжевите му последователи определят селската диктатура като висша форма на демокрация, защото селяните са огромното мнозинство на народа. Съсловната теория се преобразува в класова. БЗНС престава да бъде организация на всички селяни, а само на класата на трудовото селячество. Оттук нататък е лесно. Тази класа се обявява за „хегемон“ на мирната революция, а БЗНС – за „авангард“ на класата. „Авангардът“ пък си има вожд в лицето на Ал. Стамболийски, който започва да съсредоточава в ръцете си пълнотата на властта¹⁵⁸. В изказванията му все по-често звучат обертоните на месианско предопределение и непогрешимост. „Ще рискувам и с главата си... – казва той, – защото това, което върша, аз го върша в името на най-върховните интереси на България. Никой не може да ме отклони от взетото решение“¹⁵⁹.

Колкото до размахването на „железни юмруци“ и „цепеници“ срещу враговете, за които „прошка няма“, то те нямат непременно ленински произход. Такива неща българската действителност сама си ражда, и то доста отпреди Стамболийски и още повече след него.

На 4 февруари 1923 г. атентатор на ВМРО подхвърля сферична бомба в министерската ложа на Народния театър, в който е и министър-председателят. Той и останалите бягат преди избухването на бомбата. Убиецът изчезва. После става нещо странно. Ал. Стамболийски публично казва, че прощава на атентатора, защото бил несъзнателно оръдие. Министерският съвет обаче отпуска 300 000 лв. като награда за залавянето му¹⁶⁰. Противоречието е очевидно, но следва да се отбележи, че Стамболийски притежава някои личностни черти, които не са присъщи на кандидат за диктатор. Той не само че доста често пътува в чужбина, но освен това по природа е доверчив и допуска дори в собственото си обкръжение непроверени и несигурни за каузата му хора. Немарлив е и по отношение на личната си безопасност.

Атентатът обаче дава тласък в развитието на събитията. И както често става, преди да тръгнат към властта, диктаторите очистват редиците си, за да има монолитност. Тъкмо това се случва на 8–10 февруари, когато се свиква т. нар. Малък конгрес на БЗНС, на който присъстват членове на върховни съюзни и държавни звена и близки на Стамболийски хора. От съюза и от държавната власт са изхвърлени М. Турлаков, К. Томов, Хр. Манолов, които са си позволили за възприемат народовластието с понятията на парламентарната демокрация, а някои от тях са и за компромис с ВМРО. Заедно с тях от правителството е отстранен и Р. Даскалов – втората по значение фигура в БЗНС. И не ли защото при всяка диктатура място за втори няма?

Разбиранията на земеделските ръководители за народовластие превръщат количествения превес в държавен принцип¹⁶¹. Но такова народовластие е и съзнателно търсена изолация в обществото. И то изолация изключително враждебна. Самият Стамболийски разбира това много добре. Той казва на привържениците си: „Да не ви е чудно, ако ви кажа, че нашето управление не е управление, а една война, една същинска вътрешна и външна война; война с железничари, война с разбойници из горите, с разбойници и в градовете, война с учители, война с партии, война с военна лига, война с омраза и недоверие вън от нас, война с чиновничеството, война с благонравния Св. синод. Кажете ми с кого в България не сме се скарали, кажете ми на кого не сме отворили война, за да отворим по-скоро“¹⁶².

При толкова много врагове необходимо е да се отделят важните от второстепенните. На „Малкия конгрес“ Стамболийски казва, че международното положение „не е розово“, а вътрешното е „много лошо“. То си е и така. Но тъкмо такива ситуации дават онази плодородна почва, върху която растат диктатурите. Главната опасност за БЗНС според земеделския вожд „иде от македонствующите, иде също така от Русия“¹⁶³, сиреч от комунистите. А известно е, че в насилственото сваляне на земеделците първите изиграват скромна роля, а вторите – никаква. Буржоазните политически сили, разбира се, са преследвани от режима наред с всички останали. Отсъствието им от оценката на Стамболийски за „главната опасност“ говори обаче за неразумното им подценяване. Не се отчита и позицията на Военния съюз и това се оказва фатално.

Следващата стъпка на БЗНС и стратегически, и тактически е много добре издържана. Тя се свежда до предсрочно разпускане на Народното събрание и след това насрочване на нови избори. Очаква се те да бъдат спечелени с голямо мнозинство. И за да бъде то колкото се може по-убедително, преди да бъде разпуснато събранието, се гласува специален недемократичен нов избиращия закон, облагодетелстващ БЗНС. Целта е да се узакони по този начин планираната диктатура. Десет години по-късно и хитлеристката диктатура в Германия дойде по парламентарен път. Тя е законно избрана от мнозинството на населението.

След прокарването на избиращия закон Стамболийски казва: „Историята един ден ще ми прости този грях“¹⁶⁴. Типично е за диктаторите да се позовават на историята. Типично е и поредното прочистване по върховете на БЗНС, но все пак само месец след предходното (!). В средата на март е съставено ново, трето правителство на Земеделския съюз. В него най-възрастен е Стамболийски. Той дава от балкона на министерството на вътрешните работи обяснение за министерските промени. То е кръвожадно: „Изпъдихме ги, защото бяха заловени, че са агенти на блока; защото бяха заловени, че са съучастници в атентати и убийства; защото бяха заловени, че заедно с блока и някои конспиративни организации се готвеха да извършат преврат; защото бяха заловени разписки за рушветчишък, за взятковземане за сметка на държавното съкровище... Бесилка за земеделските министри... Ще ги окачим на бесилката и това ще бъде последният държавен съд в България“¹⁶⁵.

Сродни по политическо умонастроение на земеделците, комунистите понякога доста добре схващат обновяващата се същност на БЗНС и пътя, по който той е тръгнал. В политическите анализи на БКП, разводнени от нереалистични лозунги и от видения за Народен фронт, работническо-селско правителство и други подобни, от време на време се срещат и точни попадения. Още през февруари 1923 г. в серия статии „Работнически вестник“ съзира тоталитаристичната ориентация на БЗНС, но неправилно характеризира „земеделската тирания“ като „фашистка“. В предизборната агитация земеделците отново са наричани фашисти¹⁶⁶.

Търновските събития и референдумът внасят обрат и в стратегията на буржоазните политически сили. В техните среди бързо започва да взима превес мнението, че е невъзможно свалянето на БЗНС да се извърши с легални средства. В предизборния период настъпва лека промяна. Народният сговор пак влиза в ролята си на координатор на буржоазните опозиционни сили. Той предлага в политическата игра отново да бъде вкаран царят, който да отстрани земеделците от власт и да повери провеждането на изборите на служебно правителство¹⁶⁷. Това не става. Сговорът препоръчва обединение на опозиционните буржоазни партии в предстоящите избори, което в неговите печатни органи се нарича „общограждански фронт“. Както се вижда, въведената от комунистите политическа мода – народните фронтове, не отминава и Народния сговор. Но и „общогражданският фронт“ не се изгражда.

Негативно постижение на Народния сговор е, че поне Конституционният блок не се разцепва по време на избиращата кампания. Впрочем „избирателна кампания“ е силно казано. Преди изборите възможностите за публични изяви на буржоазните партии и на БКП са почти изцяло парализирани чрез насилия.

Резултатите от изборите, проведени в условия на терор и машиниции, са такива, каквито се очакват. БЗНС с 569 139 гласа (52,7 %) благодарение на избиращия закон получава 86,5 % от местата в Народното събрание. Висшият партийен съвет на БКП оценява изборите като „банкрут на народовластие“ и като „проявление на фашизъм“, след което ще последва „епохата на изключителните закони“¹⁶⁸.

След изборите от 22 април маршът на БЗНС към диктатура продължава с усилен темп. Започнало след „Малкия конгрес“, установяването на диктатурата на земеделците в края на април и в началото на май е приключило почти навсякъде в селата и в по-малките градове¹⁶⁹. Вземат се спешни мерки за въоръжаване, укрепване и обучение на Оранжевата гвардия. На тайни сбирки нейните членове произнасят специална клетва. Според „Земеделско знаме“ числеността ѝ е 300 000 души, но по-вероятно е под клетва да са минали 70 000–105 000 души¹⁷⁰. Арестите на комунисти и буржоазни политици продължават, спират се вестници. И на всичко това много дълго и много истории му казваха „върхна точка в развитието на буржоазната демокрация“.

Ал. Стамболийски с приближени юристи започва да работи върху проект за нова конституция. Тя следва да узакони диктатурата и да остави на

✓ монархическия институт само безобидни церемониални функции. Бъдещият основен закон се предвижда да почива върху принципа за защита на трудо-
вата и кооперативната собственост; ще се посяга на едрата собственост; ще се ограничава едрият и спекулативен капитал; ще има две камари, ще се внесат промени в почти всички клонове на управлението; ще се създадат две нови министерства – на народното здраве и на трудовата повинност. Ще има и референдум за нов, вече народен съд¹⁷¹. Че как народовластие без него...

След референдума през януари Стамболийски заявява, че БЗНС е толкова силен, че ще му омръзне да управлява. На 12 май той уточнява, че земеделците ще властват 20 години, след което ще повикат наемното работническо и занаятчиите, та и те да поуправляват със Земеделския съюз. Тези изявления са част от голяма програмна реч на министър-председателя. В нея той казва още, че предстои „ликвидиране на икономическата база на политически битата буржоазия“ в три етапа. До края на 1923 г. ще се национализират държавните банки, а останалите частни ще са под държавен контрол. Ще се национализира и застрахователното дело и ще се въведе държавен монопол върху изсушаването и износа на тютюна. Вторият етап ще протече след изборите за Велико народно събрание през 1924 г. Тогава ще се национализира едрият земеделски инвентар и той ще се разпреди между селските кооперации. При третия етап капиталистите ще предадат капиталите и предприятията си на „кооперациите и синдикатите, ако не доброволно, насилствено“. Държавата ще упражнява контрол и ще участва в печалбите. Земеделският вожд явно е доста напреднал в болшевизацията си... Накрая самоуверено и риторично пита: „Кой ще ни сваля?“

Оказва се, че има кой. Ако земеделците се съмняват, че някой им крои нещо, то това е ВМРО. И наистина след сключването на Нишката спогодба изгарят почти всички мостове между организацията и правителството и отношенията са крайно враждебни. Съществуват подозрения, че ВМРО е възможно да сваля БЗНС от власт и да я даде на Конституционния блок¹⁷². Правителството отклонява вниманието си в грешна посока и това улеснява истинските превратаджии. А те пък са пришпорени към действие от решимостта на земеделците да „векуват“ на власт, и то диктаторска. В буржоазния лагер също не са лишени от чувствителност към противопоставяне от типа „кой кого“. В обстановка, когато се налагат незабавни реакции, военните някак естествено изместват политиките, още повече че много от кадрните са избягали в чужбина. Военният съюз взема решение да нанесе изпреварващ удар, като организира преврат. Подготовката му се извършва строго конспиративно. Толкова конспиративно, че и досега не са известни всички перипетии по осъществяване на заговора. И все пак всички заинтересовани сили имат някакви сведения за него или поне се досещат.

Царят разполага с достатъчно източници на информация, но той умишлено не желае да ги използва, за да не носи отговорност със знание на конкретни подробности. Така той си запазва свобода на действие, какъвто и обр-
рат да вземат събитията.

ВМРО има спомагателно участие в преврата. В навечерието му около София и другаде се мяркат автономистки чети. Други чети са използвани да вършат черна ексекюторска работа при подавяне на огнищата на земеделска съпротива след 9 юни.

Комунистите, от една страна, подценяват възможността за осъществяване на преврат, а от друга – със злорадство очакват сблъсък между „градската и селската буржоазия“.

Най-лошо се ориентират в обстановката земеделците. Те имат достатъчно податки за готвения се заговор, но подценяват опасността. Самият Стамболийски в нощта на преврата е в родното си село Славовица, без да подозира нищо. В случай че ръководството на БЗНС реалистично би преценило силата на Военния съюз и опасността, която иде от него, то Съюзът с обезвреждането на заговора щеше да има на разположение и необходимия повод за въвеждане на диктатурата. На 9 юни БЗНС не само пропуска шанса си, но претърпява разгром, който му струва многобройни човешки жертви.

Превратът е назначен за нощта на 8 срещу 9 юни. Той се осъществява професионално и с вещина. Щабът на операцията се намира в дома на един от водачите на Военния съюз – ген. Русев. Тук са и други ръководители на съюза: полковниците Иван Вълков, Христо Калфов (доскоро адютант на цар Борис), Кимон Георгиев и подполковник Никола Рачев. Има и цивилни: проф. Александър Цанков от Народния сговор, либералът Боян Смилов, радикалът Петър Димитров, демократът Владимир Моллов, народникът Цвятко Бобошевски и социалдемократът Димо Казасов. Ролите са разпределени. Военните осъществяват техническото ръководство. Цивилните се занимават главно със съставяне на новото правителство, с изготвяне текстовете на прокламацията до народа и на официалните царски укази. Утринта заварва столицата овладяна от превратаджиите без жертви. В провинцията не е така.

Въпреки отличната подготовка на преврата на много места из цялата страна се оказва съпротива. Сам Стамболийски застава начело на зле въоръжените си сподвижници от Пазарджишко. На втория ден от преврата пред очевидното превъзходство на противника той разпуска хората си и започва да се крие из селата. Три дни след това е предаден от селяни на шпицкомандата на „черния“ капитан Ст. Халачев и след инквизиции е садистично убит. Жертви стават още стотици земеделци. Колелото на насилието започва да се търкаля с нарастваща скорост по опасния политически наклон, който българската история придобива.

БЕЛЕЖКИ

¹ За написаното дотук и за впечатлението, оставило у тогавашните българи, вж. Ст. Груев. Корона от тръни. С., 1991, с. 71, 72; Ст. Попов. Безсъници. С., 1992, с. 31; Съцият. Българската идея. С., 1994, с. 23; К. Тодоров. Изповедта на една луда балканска глава. С., 1994, с. 76; К. Кацаров. 60 години живяна история. С., б.г., 244–245, 658–659; К. Константинов. Път през годините. С., 1966, с. 321.

- ² Изразът е на *Ст. Попов*. Безсъници..., с. 29.
- ³ *П. Мирчев*. София, тъжна и весела. С., 1988, 35–36.
- ⁴ *J. Rothschild*. East Central Europe between the Two World Wars. University of Washington Press. Seattle. London, 1992, p. 325.
- ⁵ *П. Мирчев*. Цит. съч., с. 34.
- ⁶ *К. Константинов*. Цит. съч., 15–316.
- ⁷ Пак там, с. 316.
- ⁸ *Ст. Попов*. Безсъници..., с. 27.
- ⁹ *A. J. P. Taylor*. The Troublemakers. Dissent over Foreign Policy 1792–1939. London, 1969, p. 69.
- ¹⁰ *К. Константинов*. Цит. съч., с. 317.
- ¹¹ Вж. *Fr. Guida*. La Bulgaria dalla guerra di liberazione sino al trattato di Neuilly (1877–1919). Testimonianze italiane. Roma, 1984, 263–264.
- ¹² За поведението на френските и на британските войски вж. *Ст. Попов*. Безсъници..., 29–30; *П. Нейков*. Спомени. С., 1990, 241–243.
- ¹³ Цит. по *А. Кузманова*. Италианските окупационни войски в България след Първата световна война. – Военноисторически сборник (ВИС), 1997, № 2, с. 28.
- ¹⁴ Цит. по *Fr. Guida*. Op.cit., 261–262.
- ¹⁵ *П. Нейков*. Цит. съч., с. 241.
- ¹⁶ Вж. *К. Тодоров*. Цит. съч., с. 191 и сл.
- ¹⁷ *П. Нейков*. Цит. съч., с. 242.
- ¹⁸ Вж. *К. Кацаров*. Цит. съч., 273–274.
- ¹⁹ *Ст. Попов*. Българската идея..., с. 23.
- ²⁰ Вж. *К. Константинов*. Цит. съч., с. 238.
- ²¹ *Д. Добрев*. За красотата в живота. Лирическа проза, литературни статии. Спомен. С., 1966, 309–310.
- ²² *К. Константинов*. Цит. съч., 319–320.
- ²³ Определенията са на Димитър Аврамов (*Д. Аврамов*. Диалог между две изкуства. С., 1993, с. 285, 303) и на Ружа Маринска (*Р. Маринска*. 20-те години в българското изобразително изкуство. С., 1996, с. 207).
- ²⁴ Везни, год. III, № 6, с. 105.
- ²⁵ Пак там, г. I, № 4, 95–96.
- ²⁶ *Гео Милев*. Съчинения. Т. 3. С., 1976, с. 149.
- ²⁷ Цит. по *Д. Аврамов*. Цит. съч., с. 286.
- ²⁸ Пак там, с. 28.
- ²⁹ *Ст. Попов*. Българската идея..., 183–184.
- ³⁰ Срв. мислите за психологическите промени в българското общество след войните у *К. Кацаров*. Цит. съч., с. 282 и сл.
- ³¹ Цит. по *В. Василев*. Правителството на БЗНС, ВМРО и българо-югославските отношения. С., 1991, с. 39.
- ³² Цит. по пак там.
- ³³ *Ст. Попов*. Българската идея..., с. 114.
- ³⁴ *К. Тодоров*. Цит. съч., с. 202.
- ³⁵ *Ал. Стамболийски*. Политически партии или съсловни организации? С., 1909.
- ³⁶ *Ал. Стамболийски*. Избрани произведения. 2-ро изд. С., 1980, 218–238.
- ³⁷ *Д. Петрова*. Самостоятелно управление на БЗНС. 1920–1923. С., 1988, с. 23.
- ³⁸ Земеделско знаме, № 77, 8 юни 1919.
- ³⁹ *J. Bell*. Peasants in Power. 1919–1923. New Jersey, 1977, p. 183.
- ⁴⁰ Подр. вж. у *Д. Петрова*. Цит. съч., с. 25.
- ⁴¹ Подр. за преговорите между БЗНС и БРСДП(о) вж. у *Гр. Чешмеджиев*. Политически спомени. С., 1988, с. 155 и сл.
- ⁴² *Д. Петрова*. Цит. съч., с. 37.
- ⁴³ *Гр. Чешмеджиев*. Цит. съч., с. 175.

- ⁴⁴ Цит. по *Д. Петрова*. Цит. съч., с. 81.
- ⁴⁵ Земеделско знаме, № 78, 12 март 1920.
- ⁴⁶ Цит. по *Д. Петрова*. Цит. съч., с. 103.
- ⁴⁷ Пак там.
- ⁴⁸ Цит. по *М. Гелер, Ал. Некрич*. Утопията на власт. Ч. 1. С., 1994, 79–80.
- ⁴⁹ Пак там, с. 80.
- ⁵⁰ Вж. *Д. Петрова*. Цит. съч., с. 207.
- ⁵¹ Цит. по пак там, с. 104.
- ⁵² Пряпорец, № 67, 25 март 1920.
- ⁵³ *К. Тодоров*. Цит. съч., с. 192.
- ⁵⁴ Вж. *Д. Петрова*. Цит. съч., с. 208 и сл.
- ⁵⁵ Вж. пак там, с. 114 и сл.
- ⁵⁶ *Д. Тишев*. За съюз между работниците и селяните. 1917–1923. С., 1964, с. 79.
- ⁵⁷ *Т. Косатев*. Политиката на Българския земеделски народен съюз по бежанския въпрос. 1919–1923. – Известия на Института по история. Т. XXVI. Политически партии, организации и управления в България. 1879–1944. С., 1983, с. 53.
- ⁵⁸ *Д. Петрова*. Цит. съч., с. 126, 196, 204.
- ⁵⁹ *Ив. Дерменджиев*. Развитие на държавния апарат в България по време на управлението на БЗНС. – Годишник на Софийския университет. Юридически факултет. Т. 55. С., 1964, 331–332.
- ⁶⁰ Цит. по *Д. Петрова*. Цит. съч., с. 131.
- ⁶¹ Вж. пак там, с. 132 и сл., 225–226.
- ⁶² Вж. пак там, с. 49, 132.
- ⁶³ *К. Кацаров*. Цит. съч., с. 285.
- ⁶⁴ Вж. *Д. Петрова*. Цит. съч., с. 176.
- ⁶⁵ Пак там, с. 43.
- ⁶⁶ Икономиката на България. Т. 1. С., 1969, с. 465.
- ⁶⁷ Цит. по *Д. Петрова*. Цит. съч., с. 186.
- ⁶⁸ *Ал. Стамболийски*. Земеделско управление. С., 1921, с. 106.
- ⁶⁹ Цит. по *Д. Петрова*. Цит. съч., с. 204.
- ⁷⁰ Вж. пак там, с. 199 и сл.
- ⁷¹ Стенографски дневници на XXI ОНС. I р.с. С., 1924, с. 104.
- ⁷² *К. Тодоров*. Цит. съч., с. 190.
- ⁷³ Вж. напр. *Т. Васильов*. Моят дневник. С., 1994, 80–81.
- ⁷⁴ *К. Кацаров*. Цит. съч., с. 286.
- ⁷⁵ *К. Константинов*. Цит. съч., с. 326.
- ⁷⁶ *Т. Васильов*. Цит. съч., с. 82.
- ⁷⁷ Цит. по *Ст. Попов*. Българската идея..., с. 28.
- ⁷⁸ *П. Нейков*. Цит. съч., с. 239.
- ⁷⁹ Цит. по *Д. Петрова*. Цит. съч., 161–162.
- ⁸⁰ *S. Sforza*. Makers of Modern Europe. New York, 1930, p. 285.
- ⁸¹ *К. Муравиев*. Събития и хора. Спомени. С., 1992, с. 80–81.
- ⁸² Пак там, с. 81.
- ⁸³ *Гр. Чешмеджиев*. Цит. съч., с. 158.
- ⁸⁴ *Ст. Груев*. Цит. съч., с. 103.
- ⁸⁵ Цит. по *К. Кацаров*. Цит. съч., с. 289.
- ⁸⁶ Цит. по пак там, с. 286.
- ⁸⁷ Пак там.
- ⁸⁸ *П. Боев*. Конгрес исторически. Първият конгрес на Българската комунистическа партия (т.с.) 25–27 май 1919. С., 1980, с. 116.
- ⁸⁹ Пак там, с. 114.
- ⁹⁰ БКП в резолюции и решения. Т. 2. С., 1951, с. 7.
- ⁹¹ *П. Боев*. Цит. съч., 13–14, 72–73.

- ⁹² Public Record Office. Foreign Office (PRO.FO), 3146/3589, p. 247.
- ⁹³ Ibidem, p. 187.
- ⁹⁴ Цит. по П. Боев. Цит. съч., с. 49.
- ⁹⁵ Т. Турлакова. Балканската комунистическа федерация (БКФ) и националният въпрос на Балканите. 1920–1931. – В: Аспекти на политиката на балканските работнически и комунистически партии. Сборник студии. С., 1990, с. 11, 19.
- ⁹⁶ Пак там, с. 13.
- ⁹⁷ П. Боев. Цит. съч., 138–139.
- ⁹⁸ БКП в резолюции и решения. Т. 2, с. 7.
- ⁹⁹ П. Боев. Цит. съч., с. 80.
- ¹⁰⁰ Д. Благоев. Съчинения. Т. 18, с. 354.
- ¹⁰¹ История на младежкото революционно движение в България. С., 1971, с. 76.
- ¹⁰² Цит. по пак там, с. 90.
- ¹⁰³ Цит. по пак там, 76–77.
- ¹⁰⁴ Ст. Попов. Българската идея..., 24–25.
- ¹⁰⁵ История на младежкото..., с. 110.
- ¹⁰⁶ П. Мирчев. Цит. съч., 179–180.
- ¹⁰⁷ В. Василев. Цит. съч., 110–111.
- ¹⁰⁸ Пак там, с. 111.
- ¹⁰⁹ Д. Петрова. Цит. съч., с. 279.
- ¹¹⁰ Вж. К. Кацаров. Цит. съч., с. 283.
- ¹¹¹ Стенографски дневници на XVIII ОНС. I р.с., с. 84.
- ¹¹² Подр. вж. у Т. Галунов. Правната и политическа подготовка на Третия държавен съд 1919–1921. – ВИС, 1996, № 5.
- ¹¹³ Гр. Чеимеджиев. Цит. съч., с. 243.
- ¹¹⁴ Подр. вж. у Т. Галунов. Третият държавен съд 1921–1923. – ИПР, 1996, № 5.
- ¹¹⁵ Подр. вж. у В. Георгиев. Народният сговор 1921–1923 (към началната история на фашизма в България). С., 1989, с. 12 и сл.
- ¹¹⁶ Пак там, с. 41.
- ¹¹⁷ Ал. Буров. Положението на България и Народната партия. С., 1919.
- ¹¹⁸ Ал. Цанков. Последствията от войната. С., 1919, с. 101.
- ¹¹⁹ Пак там, с. 100.
- ¹²⁰ Пак там, с. 103 и сл.
- ¹²¹ П. Стайнов. Компетентност и народовластие. Политически изучавания върху кризата на парламентаризма и демокрацията. 2-ро изд. С., 1994, с. 124 и сл.
- ¹²² Г. Марков. Парола „Сабя“. Заговорите и превратите на Военния съюз 1919–1936. С., 1992, с. 18.
- ¹²³ Пак там, с. 25; вж. и В. Георгиев. Цит. съч., с. 103.
- ¹²⁴ Цит. по Г. Марков. Цит. съч., с. 21.
- ¹²⁵ Вж. В. Василев. Цит. съч., с. 79 и сл.; с. 98 и сл.
- ¹²⁶ В. Георгиев. Цит. съч., с. 105.
- ¹²⁷ Г. Марков. Цит. съч., 34–35.
- ¹²⁸ Пак там, 35–36.
- ¹²⁹ Вж. В. Георгиев. Цит. съч., с. 106 и сл. Вж. и В. Георгиев. Масонството в България. С., 1986, с. 132 и сл.
- ¹³⁰ П. Нейков. Цит. съч., с. 249.
- ¹³¹ Вж. В. Георгиев. Народният сговор..., с. 115 и сл.
- ¹³² Ст. Груев. Цит. съч., с. 89 и сл.
- ¹³³ В. Василев. Цит. съч., с. 111.
- ¹³⁴ Цит. по К. Кацаров. Цит. съч., с. 318.
- ¹³⁵ К. Константинов. Цит. съч., с. 324.
- ¹³⁶ П. Нейков. Цит. съч., 256–257.

- ¹³⁷ Вж. Л. Спасов. Русские ученые – белоэмигранты в Болгарии 1920–1930 годы. Bulgarian Historical Review, 1992, № 4.
- ¹³⁸ J. Bell. Op. cit., 213–214.
- ¹³⁹ К. Кацаров. Цит. съч., 316–317.
- ¹⁴⁰ В. Василев. Цит. съч., с. 111.
- ¹⁴¹ К. Кацаров. Цит. съч., 318–319.
- ¹⁴² Ст. Попов. Безсъници..., 34–35.
- ¹⁴³ J. Bell. Op. cit.
- ¹⁴⁴ Д. Петрова. Цит. съч., с. 294.
- ¹⁴⁵ Пак там, 299–300.
- ¹⁴⁶ Д. Крапчев. Изминат път. Избрани статии. Съставител Н. Крапчева. С., 1992, 22–23.
- ¹⁴⁷ К. Тодоров. Цит. съч., с. 191; К. Кацаров. Цит. съч., с. 276.
- ¹⁴⁸ Вж. Вл. Топалов. Посещението на Александър Стамболийски във Великобритания. – В: Изследвания по българската история. Т. 3. Външната политика на България 1878–1944. С., 1978, с. 267 и сл.; А. Кузманова. От Ньой до Крайова. Въпросът за Южна Добруджа в международните отношения 1919–1944. С., 1989, с. 69 и сл.
- ¹⁴⁹ Вж. А. Кузманова. От Ньой до Крайова..., 73–74.
- ¹⁵⁰ Вж. В. Василев. Цит. съч., с. 89 и сл.
- ¹⁵¹ Вж. пак там, с. 189 и сл.
- ¹⁵² Цит. по К. Кацаров. Цит. съч., с. 313; В. Василев. Цит. съч., с. 193.
- ¹⁵³ Вж. пак там, с. 256 и сл.
- ¹⁵⁴ Д. Косев. Септемврийското въстание 1923. 2-ро изд. С., 1973, с. 688.
- ¹⁵⁵ Вж. П. Тодоров. Освободителните борби на Добруджа. Добруджанската революционна организация 1925–1940. С., 1992, с. 23 и сл.
- ¹⁵⁶ Вж. Д. Добринов. Последният цар на планините. Биографичен очерк за Т. Александров 1881–1924. С., 1992, с. 81 и сл.
- ¹⁵⁷ Вж. пак там, с. 89 и сл.; В. Василев. Цит. съч., с. 96 и сл.
- ¹⁵⁸ Вж. В. Василев. Цит. съч., с. 292 и сл.
- ¹⁵⁹ Цит. по пак там, с. 247.
- ¹⁶⁰ Пак там, 245–246, 250.
- ¹⁶¹ Ст. Попов. Българската идея..., с. 199.
- ¹⁶² Цит. по К. Кацаров. Цит. съч., с. 213.
- ¹⁶³ Цит. по В. Василев. Цит. съч., с. 247.
- ¹⁶⁴ Цит. по Д. Петрова. Цит. съч., с. 375.
- ¹⁶⁵ Утро, 12 април 1923.
- ¹⁶⁶ Вж. Д. Петрова. Цит. съч., с. 378.
- ¹⁶⁷ В. Георгиев. Народният сговор..., с. 173.
- ¹⁶⁸ БКП в резолюции и решения. Т. 2, 308–309.
- ¹⁶⁹ В. Василев. Цит. съч., с. 295.
- ¹⁷⁰ М. Геновски. Александър Стамболийски отблизо и отдалеко. С., 1982, с. 198.
- ¹⁷¹ Вж. пак там, с. 167 и сл.; Д. Петрова. Цит. съч., с. 184 и сл.
- ¹⁷² Вж. В. Василев. Цит. съч., с. 297 и сл.

Глава втора

ПРОТИВОБОРСТВА МЕЖДУ ЛЕВИЯ И ДЕСНИЯ
ПОЛИТИЧЕСКИ ПОЛЮС (1923–1925)

§ 1. БЕЗУМИЯТА НА ПОЛИТИЧЕСКИТЕ КРАЙНОСТИ

Сутринта на 9 юни проф. Александър Цанков, Димо Казасов, Боян Смилов, Петър Тодоров и полк. Ал. Цанев отиват в двореца Врана. Те носят със себе си указите и прокламацията до народа, за да бъдат подписани от цар Борис. Царят се е скрил някъде из парка, за да размисля и за да въведе бъдещите си министри в своя стил на царуване.

Царят има за какво да мисли. „Верноподаните“ му военни и новоизпечени държавници невинно в миналото са спазвали дължимото уважение към монархията като институция и към Борис като нейно личностно възпитание. И особено когато царят отказва да се ползва от конституционните си прерогативи и от онази роля, която му отрежда Народният сговор в своята политическа игра... Така например непосредствено след като земеделците грубо разпръсват събора на Конституционния блок на 19 септември 1922 г., в „Слово“ пише: „Ако при тези условия царят не вземе неизбежното решение (тоест да поиска оставката на правителството на БЗНС – б. а., С. Г.), ако в моменти, критически за страната, той отсъства от сцената, тогава какво ще бъде неговото предназначение като конституционен фактор? Или трябва да приемем за правилно твърдението на заинтересовани демагози, че държавният глава би бил само ням и безпристрастен зрител? Не би ли бил в такъв случай той съвършено излишен?“ Десет месеца по-късно обаче положението е точно обратното! В нощта и утрото на преврата Борис III е „съвършено потребен“ за легализацията на новата власт.

Утрото на 9 юни дава възможност на Борис III едва ли не за първи път действително да встъпи в конституционните си функции на държавен глава. Затова обаче той трябва да санкционира един противоконституционен акт. Подобна ситуация едва ли може да предизвика у царя положителни емоции.

Физическа смелост на царя не му липсва. Времето на войните и сетнешната му биография го доказват. Той обаче е напоен от психологически комплекси. Обяснимо е. Почва им дава недългата история на българската монархия след 1879 г., която той задължително познава, както и съжителството му с един по умонастроението си маниакално монархичен и не лишен от авантюризъм владетел. У него естествено се ражда комплекс на монархичес-

ки антиавантюризъм. От друга страна, Стамболийски го е лишил и от реално влияние върху политическата власт, което го прави и политически плах. Самообвиненията му в политически хермафродитизъм¹ от това време показват, че царят е паднал до най-ниската точка на владетелско самочувствие, до неговото дъно. Но това е проява и на рефлекс за монархическо самооцеляване. Борис е стъпил „на дъното“ и оттук насетне може да се изтласква само „нагоре“. Царят не рискува да поиска оставката на Стамболийски, чиято реакция е непредвидима и зад когото очевидно върви мнозинството от народа. На него обаче не му е приятно и да започне да се проявява като държавен глава с одобрението на държавен преврат.

Сутринта на 9 юни в двореца Врана се развива „игра на нерви“. И Борис, и превратаджиите залагат на една и съща карта. Новоизпечените държавници заплашват с обявяване на република, ако царят не дойде и не легализира новата власт. Борис пък, след като се явява пред тях след четири часа „размисъл“, заплашва с абдикация. Накрая в името на „върховните държавни интереси“ сговористи и лигари не обявяват република, а царят с недоволствие подписва исканите документи.

Превратът е посрещнат с одобрение и получава подкрепата на всички „партии на реда“. Съставът на Министерския съвет е следният: проф. Ал. Цанков – министър-председател, ген. о.з. Ив. Русев – министър на вътрешните работи и народното здраве, полк. Ив. Вълков – министър на войната, полк. о.з. Хр. Калфов (бивш царски адютант) – министър на външните работи, радикалът П. Тодоров – министър на финансите, Цв. Бобошевски от Обединената народнопрогресивна партия – министър на търговията, промишлеността и труда, проф. Я. Моллов – министър на земеделието и държавните имоти, Я. Стоенчев – министър на обществените сгради и благоустройството, националлибералът Б. Смилов – министър на правосъдието, социалдемократът Д. Казасов – на пътищата и съобщенията.

Правителството претендира, че е националноспасително, и се опитва да внуши, че е по-широкопредставително, отколкото всъщност е. Доводът е, че неговата шарения покрива основното от политическия спектър без земеделци и социалисти. Формално погледнато, наистина е така. П. Тодоров и Цв. Бобошевски освен собствените си партии представят и Конституционния блок. Б. Смилов и Д. Казасов изчерпват остатъка от партийната картина. Специално е положението на Д. Казасов. Широките социалисти са вече с нищожно влияние, но неговото присъствие запълва левия ъгъл на партийното пространство и това създава видимост на пълнота. Само видимост обаче, защото и четиримата партийци са членове на Народния сговор. А освен това има и четирима безпартийни сговористи: Цанков, Русев, Моллов и Калфов. Останалите двама министри пък са близки на Сговора. Следователно правителството е на Народния сговор. И в него трите най-важни ресурса – на вътрешните и външните работи и на войната – са поверени на членове на Военния съюз².

Странно е. Преди 9 юни Народният сговор не претендира за власт, а Военната лига се смята само като изпълнителско звено за отстраняване на

БЗНС от власт. Обстоятелствата изтласкват и двете формации на върха. От там обаче те не желаят да слязат, а освен това лигарите проявяват склонност да диктуват и действията на Сговора.

Военните не за първи път се намесват в политиката. На 9 август 1886 г. офицери детронират княз Ал. Батенберг и пак офицери го връщат на престола. И едните, и другите тогава нямат политически опит и политически амбиции. Военните през 1923 г. имат по-добро политическо образование. Съчетанието между техния превъзходен боен професионализъм, политическата им полуинтелигентност и прекалената твърдост на методите им не веща нищо добро за бъдещето на страната.

Правителственият манифест от 9 юни обещава „всеотчетливо издигане на свободния български гражданин“. На него му се гарантират „осветените от конституцията лични и обществени свободи“. Министерският съвет също щял да се ръководи от „принципите, легнали в основите на Търновската конституция“, щял „да отклонява възможностите за лични и безотговорни управления“ и да „зачита напълно авторитета на Народното събрание“. Заедно с това обаче е обявено, че правителството ще запази реда и вътрешния мир в страната „на всяка цена“, като всяко подстрекателство срещу държавата и всяко посегателство върху имота, правата и честта на гражданите ще бъдат „немилостиво наказвани“³.

„Немилостивото наказване“ впрочем се изпълнява още докато се печата манифестът, и то от безотговорни фактори, въпреки обещанията. Това са ВМРО и Военният съюз. Командна роля играе дори не ръководството на лигата, а малка група от генерали и старши офицери, нарекла се „Конвент“, начело с Ив. Вълков. Правителството не може да вземе никакво важно решение без съгласието на „Конвента“. Специалните екзекуторски поръчения се изпълняват освен от ВМРО, още и от Трета разузнавателна секция на военното министерство начело с подполковник Порков, известна с названието „Ескадрона“⁴.

„Ескадронният“ набег на режима се развихря в хода на преврата и непосредствено след него. Съпротивата на земеделците е сломена с излишно старание и суровост. Освен Стамболийски са убити министър Спас Дупарин (при опит за бягство), софийският кмет Кр. Попов, частният секретар на Стамболийски Калъчев и други земеделски първенци. С одобрението на Военния съюз екзекутор на ВМРО прострелва посред бял ден на 26 август 1923 г. Райко Даскалов в Прага. Превратът заварва Даскалов на поста дипломатически представител в Чехословакия. Там той е образувал Задгранично правителство и представителство на БЗНС.

Веднага след 9 юни и стихийно, и целенасочено започват действия за сплотяване на буржоазните политически сили. Идеята е старата – да се създаде мощна политическа формация, която да обединява „партиите на реда“. Безпартийни сговористки дейци се опитват да оглавят процеса и да го насочат към вливане на останалите партии в Сговора, като елиминират заедно с това влиянието на старите водачи. Поради това режимът не бърза и с осъществяването от затвора на арестуваните от Стамболийски политически фи-

гури. Такава позиция намира отзвук сред по-младите лидеромани в партиите. Силна подкрепа на действията за превръщането на Сговора в средоточие на всички буржоазни партии оказват Военния съюз със СЗО, ВМРО (включително със заплахи) и масоните (те и в правителството са точно половината). Въпреки това този опит се проваля.

Междувременно обаче престава да съществува Конституционният блок. На 10 август след много сложни преговори се образува нова партия с наименованието Демократически сговор. В нея влизат Народният сговор, Демократическата партия, Радикалната партия, Обединената народнопрогресивна партия⁵.

В усилията за създаването на новия сговор много дейно участие вземат пак масонската ложа, Военният съюз и ВМРО. Толкова дейно е то от страна на военни и македонстващи, че поставя под съмнение доброволността на някои от осъществителите на обединителния акт. Като си припомним натиска и заплахите, водачът на радикалистите Стоян Костурков нарича действията на лигата „тъй безскрупулни, тъй жестоки... тъй цинични“. И завършва с вопъл: „Подобен трагизъм политическите хора не са преживявали“⁶. Демократическият сговор не е монопартия на буржоазията. Извън остават либералните партии. Освен това влезлите в него политически формации запазват своята автономност и собствените си структури. Демократическият сговор не е монопартия, а конфедерация или дори още по-хлабавото – коалиция от партии. При това самото създаване на тази коалиция служи като повод за последвали разцепления и в четирите съставки на Сговора. С течение на годините отломките от сговористките партии и техните лидери ще се пръснат в разни цветове на политическия спектър. В момента на създаването си обаче и през следващите няколко години Демократическият сговор изиграва важна политическа роля.

На България все ще се случи да е първенец по антивъстания. В нея феодализъм може да не е имало, но единствено победило антифеодално въстание на Ивайло имаше. Фашизъм няма, но в България се проведе първото антифашистко въстание в света – Септемврийското от 1923 г. По едно време според марксистката историография се оказа, че през 1923 г. е имало две антифашистски въстания – едно нулево и едно първо. Опитите за въоръжена съпротива на земеделците срещу преврата са наречени Юнско антифашистко въстание, но то не получава номер, защото „първото“ трябва да бъде организираното от комунистите.

Ръководството на БКП още се наслаждава на борбата между „двете крила на буржоазията“, когато го полива студеният душ на коминтерновското неодобрение. На 14 юни с телеграма от Москва се съобщава, че там се тревожат от пасивността на комунистите и им препоръчват да предприемат „бързи и решителни действия даже със Стамболийски“. Намеква се, че БКП не е достатъчно болшевиизирана, тъй като не следва тактиката на болшевишката партия по време на Корниловия метеж.

ЦК на БКП обаче не бърза да се доболшевизира. Примерът на БЗНС

му е показал, че стремителната болшевизация води до стремителен разгром. ЦК отговаря, че в България няма гражданска война (така е) и няма необходимост от въоръжена намеса на партията. Вироглавието на БКП вбесява КИ и Карл Радек обвинява българските комунисти в сервилна инертност и безгърбна капитулация. Оценката на Радек е невярна за момента. Описаните черти партията не проявява в България. В нейното ръководство обаче има хора, които са в готовност да ги проявяват към Коминтерна. За да им помогне в тази насока и за да възстанови покорството на БКП към „световната комунистическа партия“, от Москва пристига В. Коларов. Тогава той, освен че е член на ЦК на БКП, е и генерален секретар на КИ. Неговото положение не е от естество да има някакво съществено значение при определяне линията на Коминтерна. Това е работа на болшевишките главатари, един от които – Григорий Радомилски, известен с името Зиновиев, е председател на КИ. Постът на Коларов е технически, но престижен.

Коларов организира между 5 и 7 август заседание на ЦК, на което излага исканията на Коминтерна. В съгласие с тях се взема решение за вдигане на антиправителствено въстание. Решението не е единодушно. На всички ръководни сбирки до 23 септември против въстанието се обявява организационният секретар на ЦК на БКП Тодор Луканов, подкрепян от Никола Пенев. Не одобрява авантюрата и болният вече Д. Благоев.

Създава се военно-технически комитет за провеждане на въстанието начело със запасния майор Коста Янков. Страната е разделена на пет области, всяка от които оглавявана от военнореволюционна комисия. Прокларираната цел на въстанието е установяване на работническо-селско правителство⁷. Тя е съобразена с вижданията на Коминтерна за създаване на единни фронтове начело с комунистите, което ще рече опит за отвлечение на трудовата членска маса от другите партии, за да се подреди тя под червеното знаме на комунистите. Във формулата „работническо-селска власт“ само словесният изказ не е чисто болшевишки. Още през лятото на 1922 г. обаче Зиновиев разяснява, че работническо-селското правителство е проявление на диктатурата на пролетариата и „псевдоним на съветска власт“⁸.

Г. Димитров осъществява идеологическата подготовка на въстанието и през втората половина на август пише няколко статии за единния фронт. В тях той „творчески“ премълчава коминтерновското тълкуване на понятията за единен фронт и за работническо-селско правителство, оставяйки впечатление, че става сума за коалиция на леви партии. Този коварен похват ще бъде повторен след създаването на Отечествения фронт през 1942 г. с повече успех. През 1923 г. обаче той не дава особен резултат. Призивите, предложенията и преговорите със земеделци, социалдемократи и радикали остават без последствие.

Постигнато е само сближение с малка група леви земеделци, между които има и внедрени комунисти. През втората половина на август се осъществява и споразумение между БКП и ВМРО. БКП се задължава да не вдига въстание в Пиринския край, а ВМРО обещава своя неутралитет. В последвалите събития и едните, и другите не спазват поетите ангажменти.

Българските комунисти обосновават решението си за въстание със започналата на 9 юни „криза по въпроса за властта“. Нито те, нито московските идеолози обаче си припомнят за една от ключовите Ленинови постановки – революционната ситуация. И тя, и каквито и да е други важни условия и причини за въстание в страната липсват. В България, както и в цяла Европа след 1921 г. се забелязва бързо спадане на масовите движения с революционна ориентация.

Не всичко е наред и с ролята на БКП като авангард на работническата класа. В „трансмисията“ на партията с пролетариата – подконтролните ѝ профсъюзи, членуват 1/10 от всичките работници, от които пък само 1/10 (3553 души) са комунисти. Това е съществена причина, за да не може да се разчита на успех в градовете. Пролетарската партия трябва да провежда въстанието в изолирани селски райони.

Едва ли сред ръководителите на БКП и на КИ са били много (ако изобщо ги е имало) онези, които сериозно са вярвали в успеха на въстанието. То обаче, успешно или не, влиза в стратегическите схеми на Интернационала. „Перманентна революция“ по повече или по-малко преки маршрути през Унгария, Германия и накрая Италия не се получава. Тогава в средите на Коминтерна започват да се обсъждат околни пътища за революцията – например през Балканите. Това вече не е много сериозно, а е преход към замяна на концепцията за „перманентната революция“ с тази за „социализъм в една страна“, т. е. възможността победилият в Русия социализъм да оцелее сред враждебния капиталистически свят. Самата действителност налага тази концепция, но в изработването на нейните формули най-голям принос има Сталин.

През 1927 г. Сталин със свойствения му схематичен стил сочи трите елемента, върху които се гради съветското оцеляване: собствената сила на Съветския съюз, силата и слабостта на капиталистическите страни, и силата и слабостта на потиснатите класи и техните революционни движения по целия свят. На практика това означава да се използват революционните движения като средство за отслабване на капиталистическите страни в интерес на запазването на Съветска Русия. Пак Сталин през 1924 г. изразява тази мисъл така: „Победилите в една страна пролетариатът противостои на останалия капиталистически свят, привличайки на своя страна потиснатите класи на другите страни, повдигайки въстания в тези страни против капиталистите и в случай на необходимост използвайки въоръжена сила против експлоататорските класи и техните правителства“⁹. България поради своите комунисти става лаборатория за експериментиране на посочените идеи. Послушанието е оценено и БКП до голяма степен преминава на съветска издръжка чрез каналите на Коминтерна.

Въстанието се подготвя несръчно. В по-голямата част от страната дори комунистите не посрещат решението с ентузиазъм. Някъде дори изобщо не знаят за него. Известна готовност за масово участие има в селски райони, където не е още сломено желанието за съпротива срещу налагането на дехолюнския режим.

По примера на болшевиките БКП полага усилия да спечели войнишкия състав за каузата на въстанието. Към ЦК е създадена специална секция за пропаганда и агитация сред личния състав на войската¹⁰. Тя развива известна дейност, но в хода на последвалите събития в никоя войскова част не се стига до случаи на неподчинение¹¹.

Тайната за предстоящото въстание също не е опазена. Режимът успява да внедри сред ръководните среди на начинанието свои агент-провокатори, един от най-дейните от които е майор С. Ванков¹². Военното разузнаване разполага още на 24 юли със сведения, че комунистите обсъждат осъществяването на „обща акция“ срещу правителството¹³. Очакванията на правителството са, че тя ще започне на 15 срещу 16 септември. Поради това спешно се извършва кадрово прочистване в армията. За 12 септември конвентът насрочва масови арести на комунисти и леви земеделци в цялата страна със силите на полицията и на армията. БКП получава сигнали за готвеното¹⁴. Въпреки това операцията на 12 септември е проведена образцово. Арестуванни са около 2500 най-дейни леви противници на режима. Между тях е и отговорникът за военнотехническото осигуряване на въстанието К. Янков.

След този удар и при очевидната подготвеност на правителството за разправа с въоръжено брожение обявяването на въстание от престъпна авантюра би се превърнало в провокация, даваща в ръцете на властта повод за разправа с хиляди хора. За жалост тъкмо това се случва. При това ЦК действа мудро.

На 15 септември ЦК в пълно противоречие с конкретните условия преценява, че въстанието е неизбежно. Два дни след това е определена дата на въстание – 22 срещу 23 септември. На 20 септември ЦК отново се събира, за да избере Главен революционен комитет, състоящ се от В. Коларов, Г. Димитров и Гаврил Генов. Междувременно обаче още на 13 септември въстават в с. Мъглиж, Казанлъшко, където за четири часа е установена работническо-селска власт. Следват и други неуспешни въстанически действия в Стара Загора, Нова Загора и околните села, в Чирпанско и Казанлъшко.

Главният революционен комитет си избира за седалище гр. Фердинанд, а за център на въстанието Северозападна България. Не е необходимо специално военно образование и опит (нямат ги и водачите на бунта), за да се разбере, че въстанието е лишено от стратегически замисъл, от елементи на повсеместност и от надежди за успех. И най-бегъл поглед върху картата на България е достатъчен да се установи това. Впрочем откъдето и да се гледа картата, не е трудно да се забележи също, че избраният за център на въстанието район е най-удобен за спасяването на водачите в най-враждебната за режима съседна държава Югославия. На тази страна тъкмо поради нейната враждебност се възлагат и други надежди. При силно обтегнати българо-югославски отношения размирици с участие на много въоръжени мъже в непосредствена близост до границата могат да послужат като повод за югославско нахлуване. Така на Балканите ще настъпят бъркотии, което също е част от коминтерновските цели. За да се случи това обаче, метежът трябва да е ако не победен, то поне малко или повече продължителен. Това обаче не става.

На скромните във всяко отношение възможности на въстаниците Конвентът противопоставя предварително разработен по принцип план на действие. На 22 септември, часове преди обявяване на въстанието, в страната е обявено военно положение. Това означава, че в стратегическо отношение бунтът е поставен в отбранителна позиция, което по върната формула на Ленин е смърт за „всяка революция“. Правителствените сили са не особено многобройни, но са добре въоръжени, бързоподвижни и оперативни. За три-четири дни войската възстановява правителствената власт във Врачанско, Видинско, Кулско, Белоградчишко въпреки храбрата съпротива на въстаналите. На 28 и 29 септември част от тях, заедно с водачите си пресичат границата с Югославия. В. Коларов и Г. Димитров се добират до Виена, откъдето изпращат отворено писмо до работниците и селяните в България. В него се казва, че борбата продължава и на смелите борци се препоръчва да държат главата си изправена. То не е леко.

Режимът се разправя с повалените си противници с терористично усърдие и с излишна жестокост. Още на 21 септември с разрешение на царя военните съдилища се превръщат във военнополови. Това означава, че те получават официално правото да се разправят със смятани за метежници лица по „бързата процедура“. Този род правосъдие се прилага по-широко, отколкото изискват обстоятелствата. Извън това се вършат отвратителни ексцесии над невъоръжено население. В огъня на отмъщението покрай „сухото“ гори и несъразмерно количество „сурово“. Според различни данни в септемврийските събития са избити между 2500 и 5000 души¹⁵, а много повече са арестуваните и изтезаваните. Със своите свръхефективни действия режимът допринася, щото предизвиканият от безумието на комунистите инцидент да прерасне в нещо близко до гражданска война. В Москва са доволни, а в Европа се утвърждава мнението за Балканите като за нецивилизован кът на континента. Властниците сами нанасят щрихи на варварство върху портрета на управлението си. Ал. Цанков пише на външния министър Хр. Калфов: „Минаваме за недемократично, реакционно и фашистко правителство. Това е общото впечатление на всички“¹⁶. А впечатлението се засилва, защото жестокостта е поведение не само към комунисти и земеделци.

Между политическите фигури на режима няма единомислие, но това не смуца дейността на Конвента и неговия Ескадрон. Извън Сговора обаче един известен политик, Никола Генадиев, си позволява да има не само собствени възгледи върху положението на нещата в страна, но и дейно да работи за осъществяването им, като при това открито осъжда деянията на режима. Генадиев чертае оригинална схема за разположението на силите върху буржоазната политическа сцена. Той също се обявява против наличието на много партии и партийки, вплетени в дребнави боричкания. В неговите виждания обаче място за Сговора не е отредено, защото той на практика се стреми да лиши от тежест в политическия живот старите партийни водачи, което Генадиев не одобрява. Според него в България трябва да има две партии. Едната да е чисто буржоазна и тя да включва привържениците на Народно-

рогресивната, Демократическата, Националлибералната и част от Радикалната партия. Другата – да е по-лява и да приюти леви радикали и социалдемократи¹⁷. Като първа стъпка към създаването на чисто буржоазна партия Генадиев основава партията „Народно единство“ със свои привърженици националлиберали. По този начин е сериозно отслабена националлибералната фракция на Сговора, водена от Боян Смилов. То значи, че донякъде е уязвен целият Демократически сговор. Освен това Генадиев предприема своя партийнотворителен ход непосредствено след комунистическия метеж. На всичко отгоре той открито критикува жестокостите на режима през септемврийските събития и дори посещава френския дипломатически представител Жорж Пико, за да ходатайства в полза на преследваните¹⁸. Всичко това, събрано накуп, решава съдбата на Генадиев.

В решението за умъртвяването на този колоритен деец няма и следа от разумна политическа пресметливост. То е проява на джелатска истерия. В действителност Генадиев не представлява голяма опасност за хлабавото единство на Сговора. И с него, и без него националлибералите са незначителна политическа сила. Липсват и каквито и да са симптоми, че Генадиевото „Народно единство“ е в състояние да привлече сериозни контингенти от политиканстващата маса в Демократическия сговор и вън от него.

Генадиев е разстрелян в Докторската градина от Димитър Стефанов на 30 октомври. Нареджането е дадено от Тодор Александров и Иван Михайлов, като пък преди това го съгласуват с министър-председателя Ал. Цанков, с военния министър ген. Ив. Вълков, с вътрешния министър ген. Ив. Русев (генералите са фактически плаватари на Конвента) и с трета секция на Военното министерство (Ескадрона)¹⁹. Процедурата при извършването на този безсмислен жесток и престъпен акт обаче дава пълна представа за състава на „силните на деня“, които властват в България. Налице е съюз с предимно терористично предназначение. Бъдещето ще разруши неговото единство и дори ще противопостави личностите, които олицетворяват съставящите го сили.

Деветоюнците застават начело на властта с повика за възстановяване на демократичните принципи, въплътени в Търновската конституция. С оглед на собствената си легализация за тях важно значение добива провеждането на законодателни избори. На 1 октомври са публикувани предизборни „програмни начала“ на Демократическия сговор. Те са насочени към спечелване гласовете на широката избирателна маса²⁰. Сговорът грижливо изготвя кандидатските листи. В същото време се вършат всякакви затруднения за регистрация на земеделски и за комунистически кандидати, а активистите на тези две партии са подложени на преследване. Изборите се провеждат на 18 ноември в условията на терор и машинации. С 639 881 гласа (58,3 %) Сговорът печели 201 места в Народното събрание. Не са малко обаче и подадените за земеделци и комунисти гласове – 221 777 (20,3 %), което дава на земеделците 30, а на комунистите 8 депутати.

През управлението на сговористкото правителство белезите на преодоляване на следвоенната стопанска криза добиват явни очертания. Земе-

делското производство достига и надминава предвоенните си показатели. Разширяват се посевните площи. Наличието на многобройно самозадоволяващо се селско население не дава възможност инфлацията да се развихри с темповете на модерни държави като Германия. Това пък довежда до разцвет на банковото дело. Чрез данъчната и митническата политика на държавата и на други нейни настръчителни мероприятия се съживява индустрията, която се модернизира и разкрива нови отрасли. Независимо от тежките репарационни задължения и другите стопански клаузи на Ньойския договор, независимо и от трудния бежански проблем България се изравнява по икономическо развитие със своите съседи.

За развитието на тези процеси определен принос има и държавната власт. Програмата на управляващия Демократически сговор е приета на 28 октомври 1924 г. В нея е записано, че „върховна цел“ е „да се запази, стабилизира и въздигне българската държава“ и да се насочи нейното развитие „върху основата на легналите в конституцията принципи на демокрацията и съвременните начала на обществена солидарност и социална правда“²¹. Компетентното мнение на изследователя на Сговора гласи: „Чрез „обществената солидарност“ се популяризира идеята на сътрудничество между класите, а „социалната правда“ допуска намесата на държавата за регулиране на обществените противоречия и тяхното смекчаване“²². Освен това в програмата изрично се изтъква необходимостта от „установяване на държавна и обществена дисциплина, защото няма демокрация без силна държава“. Тук прозира тенденцията за издигане суверенитета на държавата над суверенитета на народа и за засилване функциите на изпълнителната власт над законодателната²³. Програмата обещава мерки за „повдигане на професионалното съзнание“ на земеделците чрез създаването на земеделски камари и развитието на кооперативната идея. Обещава се също обновена закрилническа политика по отношение на индустрията и националния капитал, без да се изключват грижи за занаятчийското производство и за подобряване положението на работничеството²⁴.

Програмните цели в областта на стопанската и на социалната политика са формулирани доста общо. Причината се корени в някои разногласия между партийните среди на Сговора, възглавявани от Ляпчев и Буров и свързани с едрия капитал и „професорската“ група, поддържана от Военния съюз. Несъгласията не засягат толкова принципа за засилване ролята на държавата, колкото степента на неговото приложение. Групата Ляпчев–Буров е за поограничена намеса на държавата при запазване на някои черти на стопанския либерализъм. В началото на сговористкото управление обаче Ал. Цанков и хората му имат превес и започват да провеждат начинанията си още много преди да е приета официалната програма.

Още на 8 юли 1923 г. министър-председателят публично заявява, че капиталът ще бъде принуден „да работи за обществото“ под контрола и ръководството на държавата²⁵. Това не са празни думи²⁶. Преди да бъдат произнесени, в ход е вече правителствена акция срещу спекулативния капитал, който чрез произволна игра с разликите в курса на чуждите валути трупа

огромни печалби, причинявайки големи финансови и стопански затруднения на страната. Въпреки правителствените мерки в началото на декември 1923 г. частните банки и големите търговски централи предизвикват катастрофално спадане курса на лева. Тогава кабинетът предприема драстична мярка. Софийската борса, на която се вършат валутните игри, е закрыта. Деловите кръгове се задължават да извършват операции с чужди платежни средства само с разрешението и под контрола на БНБ, и то при доказана стопанска нужда и по курс, определен от БНБ.

Държавата се намесва и като регулатор на част от външната и от вътрешната търговия. Ограничаването на вноса цели спестяване на валутни постъпления и подобряване на търговския баланс на страната. През 1923 г. България е длъжна да направи и първата си репарационна вноска. Гласуван е закон за борба със скъпотията, който ограничава спекулантския нагон на търговската буржоазия. Данъчната политика е насочена към стимулиране на промишленото производство, което действително нараства. През май 1924 г. е въведен режим, близък до този на ДСГОП. Образуват се комисарства по прехраната. През 1925 г., отличаваща се с добра реколта, те се закриват, но преди това свършват добра работа.

Не всички усилия за налагане на държавната власт в областта на икономиката са успешни и особено когато са насочени срещу чуждия предимно съглашенски капитал. Пример за това е неуспехът на правителството да се ограничи печалбата на захарния картел, а с това и да се намали цената на захарта. Петте захарни фабрики, които са най-големите промишлени предприятия у нас още през Първата световна война, се обединяват в картел. Контролният пакет акции е в ръцете на чешки, френски и белгийски акционери. Борбата между властта и картела протича през цялото управление на първия сговористки кабинет и завършва с победа за картела.

Законът за трудовите земеделски стопанства от 1924 г. ревизира аграрната реформа на БЗНС и почти половината от отнетите земи са върнати на бившите им собственици. И в новия поземлен закон обаче се запазва принципът земята да принадлежи на тези, които я обработват. Правителството провежда и изразителна политика на закрила на местната селскостопанска продукция от външна конкуренция. Пак с действената подкрепа на държавата настъпват качествени изменения в номенклатурата на селскостопанското производство по посока на увеличаване добивите на технически култури – тютюн, захарно цвекло, маслодайни растения, памук.

Поради естествени биологични причини и поради невъзможността промишлено производство да поеме излишната работна ръка от селото в ход след войната е процес на непрекъснато одребняване на едноличните земеделски стопанства. Класически начин за разрешаване на този въпрос са кооперативните обединения и деветоюнците идват с готова програма в това отношение. Правителството обявява намерението си да вземе под своя защита кооперациите. Държавният контрол в тази област се осъществява главно чрез механизмите на кредита. Кредитите за кооперативното дело нарастват зна-

чително. От съществуващите през 1925 г. 1604 кооперации в селата под режима на БЗБ (и значи на държавата) са 1960. При това обаче властта не е политически безпристрастна. Огромните кредитни суми се отпускат на кооперации със състав, лоялен към правителството, и това е начин за борба с влиянието на БЗНС сред селяните.

Сходни са мотивите и принципите на провежданата от режима кооперативна политика и по отношение на дребната буржоазия в градовете. Тя също е тласкана в улея на кооперативното движение. Чрез лишаване от кредити и чрез данъчната политика останалите извън кооперациите занаятчии и търговци са на прага на разорението. Съчетанието на социални отстъпки с ограничаването на стопанска самостоятелност има и тук своя предупредителен знак за политическа благонадеждност.

Специални мерки предприема режимът към чиновничеството. От една страна, държавният апарат непрекъснато се прочиства политически. От друга страна, се отделят значителни средства за увеличаване заплатите на държавните служители, за снабдяването им с жилища и др. Най-много облаги получават висшите чиновници, командирите в армията и полицията и служителите на Министерството на правосъдието. Размерът на техните заплати се увеличава със 100 до 120 %, докато за нисшия чиновнически персонал увеличението е от 50 до 70 %.

Сериозни нововъведения провежда режимът в областта на работническото законодателство. Облагите за работническото са значителни, но те ползват преди всичко заетите в държавния сектор.

При нелошите изгледи за стопанско и социално развитие страната обаче е в нестабилно вътрешно състояние, което се дължи на политически причини. Конфликтът между сговористите и комунистическата партия в съюз с малобройна група леви земеделци не губи своята острота.

В България малко след въстанието е съставен нов ЦК на БКП начело със Станке Димитров. Във Виена е образуван задграничен комитет на БКП, в който влизат В. Коларов и Г. Димитров. Той и трябва да държи под контрол ЦК и да му препраща инструкциите, идващи от Коминтерна. „Съратниците“ Димитров и Коларов разпределят помежду си отговорните функции. Димитров остава във Виена, а Коларов отива в Москва, за да осъществи връзката с КИ. С коминтерновски пари във Виена продължава издаването на „Работнически вестник“, който по нелегални пътища се изпраща в България.

Главните автори на септемврийските поразии, В. Коларов и Г. Димитров, не желаят да изпаднат отново под коминтерновско порицание, както след 9 юни. Без да изчакаят инструкциите на КИ, те се опитват да гадаят за неговата позиция. Провалили едно въстание и намирайки се в безопасност, те решават да се продължи разрушителната септемврийска линия на БКП, надявайки се, че тя ще бъде одобрена в Москва. В писмо на Задграничния комитет от 20 октомври 1923 г. до ЦК на БКП с копие до Изпълнителния комитет на Комунистическия интернационал (ИККИ) се казва, че „единственият изход от създадения се положение остава масовото народно въстание“²⁷.

Времето минава, но КИ не дава санкция за набелязания курс на БКП. Петимните за нова авантюра революционери стават нетърпеливи. В писмо на член на Задграничния комитет (вероятно Г. Димитров) от 25 януари 1924 г. до колеги в Москва настоятелно се призовава: „Предвид благоприятните перспективи на ново въоръжено въстание, моля да предоставите необходимите парични и други средства, за да се запази компактна и във военно отношение добре организирана българска революционна емиграция, която може и трябва да състави ядрото на два външни маневрени отряда. Сложете край на колебанията и нерешителността по този въпрос... Загубихме четири месеца. Стига!“²⁸

Гневните нотки са поради загубеното време и вероятно още повече заради неполучените парични средства. Проблемът за парите на КИ е важен, но фактическото му изясняване е много трудно. Ясно е обаче, че Коминтернът има пари, че е готов да даде пари и че доста различни фактори са готови да се поставят в някакъв вид негова услуга, за да получат тези пари. В България такива кандидати за коминтерновски пари и оръжие са комунисти, земеделци и различни националреволюционни организации. А на Балканите има още други комунистически партии и сепаратистки организации. Всичко това създава добра почва за разработване на всякакви коминтерновски планове за разбутване на балканския регион. Но раздаването на парите и връзването на съответните ангажменти трябва да е добре оркестрирано и съгласувано, което изисква време. България за момента е най-разбърканата балканска страна и затова въпросите, свързани с нея, се обсъждат в ИККИ по-ловин месец – от 29 януари до 14 февруари 1924 г.

По това време в Москва съществува колебание за избора на стратегически път, по който да се дестабилизира Балканите: да се подпалят ли те отведнъж, или фитилът за тяхното взривяване да бъде запален отпърво в България. Авторитетното мнение на ръководството на БКП е изразено от В. Коларов с думите: „Различията във възгледите за основните положения на плана за работа на Балканите могат да се дефинират така: едни заявяват – общобалканска революция и въстание в България като епизод от нея; ние заявяваме – *въстанието в България под хегемонията на комунистите* (курсивът е на В. Коларов) ще открие нови хоризонти за революционното движение на Балканите.

Общобалканската революция е много сложна за подготовка и скъпа работа. Нашият план е практически по-лек за осъществяване и принципиално по-издържан...“²⁹ „Планът Коларов“ показва, че ръководството на БКП напълно е изживяло 9-юния си комплекс и че е вече на върха на болшевиизацията си. С него се пестят парите на Коминтерна и се опростява пътят за постигане целите на Москва. Този план показва също, че БКП е уникално явление и сред извращения комунистически свят. Няма друга комунистическа партия тогава, която да притежава такава вярогност към Коминтерна и такава готовност да жертва собствения си народ и държава в името на чужди интереси. Това си остава основна, трайна, наследствена черта на БКП през цялото ѝ съществуване.

Становището на Коларов натежава и е явно оценено от коминтерновските главатари. В приетата резолюция на ИККИ заключенията са, че положението в България е „все така революционно, както и до септември“, че „всестранната криза, която преживява страната“ продължава да се изостря, че в най-близко време в България и на Балканите е възможно да се развият събитията, които ще заставят комунистическата партия „да действа въоръжено“. При това партията не е обвързана с „никакви срокове“ за обявяване на въстанието и ѝ е предоставена „пълна свобода на действие да реши този въпрос, когато тя прецени, че кризата е назряла“³⁰. ИККИ разрешава провеждането на нова авантюра при твърде благоприятни за българското комунистическо ръководство (най-вече задграничното) условия.

Докато в България кризата безсрочно „зрее“, вън от нея се правят ходове за постигане на единен фронт между комунисти и земеделци. Този любим на Г. Димитров пасианс започва да се реди впрочем непосредствено след разгрома на метежа. Един от земеделските водачи в емиграция, Коста Тодоров, си спомня, че още със стъпването си на югославска земя в края на септември 1923 г. Димитров и Коларов търсят среща с него. Искат му паспорти и пари за път до Виена, които той им осигурява. Освен това комунистическите водачи повдигат въпроса за организиране на единен фронт, който да свали Цанков и да установи правителство от работници и от селяни в България. Постига се съгласие за нова среща във Виена с цел съгласуване на общи действия на земеделци и комунисти срещу режима на Цанков и на Вълков³¹.

Коста Тодоров и Александър Оббов стоят начело на земеделската емиграция, която обединяват в революционен комитет. В спомените си К. Тодоров словоохотливо разказва за дейността си по онова време. Той има много за казване и не само за тогава. Нагласата му е авантюристична, а биографията – направо фантастична. Мъж, надарен с физическа сила, с воля, с буен темперамент и с висока интелигентност, той още в невръстна юношеска възраст се проявява като български революционер в Цариград. После действа като руски анархист в Одеса. Попада в затвора, а после емигрира във Франция. В началото на световната война се бие във френския чуждестранен легион. От французите е изпратен с посредническа мисия до българското командване, но е тикнат в затвора, където се сближава със Стамболийски. По време на режима на БЗНС става един от най-доверените висши дипломати на земеделския водач. Между всичко това успява да получи нелошо образование. С фактите обаче си служи понякога фривоно и не без стремеж към самоизтъкване – нещо някъде преувеличава, неудобни пък неща премълчава.

Та според К. Тодоров през есента на 1923 г. емигрантите в Югославия са 4000 души, предимно земеделци, но и доста комунисти. За два месеца той ги организира в 4 дружини с по десет роти от по 100 души. Подразделенията са пръснати в близост до българската граница. Отделно от това куриерска мрежа осъществява връзки със съидейници в България³². Преувеличенията тук са явни. Едва ли бойните формирования са били толкова многобройни и до описаната степен добре организирани. После, всичко това сгрува пари.

Със своя нюх на мащабен международен аферист К. Тодоров го бива да доставя финансови средства за начинанията си. Той обаче дава съвсем оскъдни данни, когато трябва да обясни от кого и срещу какви ангажменти получава отпусканите му средства. В този смисъл необяснено остава и трогателното югославско гостоприемство за българските емигранти. Несъмнено е, че има обмен на услуги, а такива операции не са чисти.

По същото време според сведенията на К. Тодоров Коминтернът харчел по 3000 долара месечно за издръжка на българските комунистически изгнаници в Югославия³³. И двата емигрантски потока имат един и същ противник в родината си. Всеки от тях притежава известни средства и оръжие и всичко това създава почва за разбирателство между тях. Освен това левите земеделци от България Петко Д. Петков и Николай Петрини по тайни канали пращат на Тодоров настоятелното си искане за преговори с Г. Димитров за обща акция срещу диктатурата.

Срещата става през януари 1924 г. в Парк-хотел в Шьонбрун близо до Виена. На нея Димитров се явява „напарфюмиран, елегантен“ и самонадеян. Той обещава пълна руска подкрепа за снабдяване с материални средства, необходими за въстанието. На това основание Димитров настоява за преобладаващо комунистическо присъствие в бъдещото работническо-селско правителство. Разногласията по този въпрос налагат продължаване на преговорите. За целта К. Тодоров заминава в края на януари за Москва. Той разкрива пикантни подробности за гостоприемството на съветските тайни служби. Преговорите пак се водят главно с Димитров. Споменават се 20 млн. френски франка за покупка на оръжие, които ще бъдат отпуснати от Съветска Русия. Разногласията отново се въртят около състава на бъдещото работническо-селско правителство. Тодоров ги описва като непреодолими и оставя впечатлението, че в Москва не се достига до никакво споразумение³⁴.

Комунистическата партийна документация обаче показва друго. Според нея седмица след заседанието на ИККИ по българския въпрос на 20 февруари 1924 г. между задграничните бюра на БКП и БЗНС е подписано „Съгласение“. Текстът му до голяма степен отразява смисъла на коминтерновската резолюция. Там е записано: „Въоръженото въстание се счита неизбежно и като единствен изход от създадената в България криза около властта. Без да обвързват ръцете си с определяне на какъв и да е срок, революционните организации смятат, че те са длъжни да пристъпят незабавно към всестранно подготвяне на въстанието, като имат предвид, че обстоятелствата могат да наложат да вземат решение за действие в твърде близко време. Моментът на действието ще бъде определен съвместно от двете организации след една щателна и всестранна преценка както на вътрешното и международното положение на страната, така и на революционната подготовка на масите“³⁵. Съгласението носи подписите на Коларов и Димитров от страна на БКП и на К. Тодоров и Стефан Цанов от страна на БЗНС. За разнските по организиране и провеждане на въстанието не е изнесено нищо. Остава да се досещаме, което не е толкова трудно, поне по отношение на принципа.

Към времето, когато КИ санкционира курса към въстание, в България вече се разгръща един нов тип въоръжена борба, който не се забелязва по време на септемврийските събития. В страната възникват и се разрастват антиправителствени чети. Това е една язва, която става напаст за населението. По същността на дейността си четническото не се различава от разбойничеството – явление, което в България се е наблюдавало и друг път в несигурни времена и при значителна бедност на населението. Разбойничеството понякога е нелишено от мотиви на първобитна справедливост. Споделяна и от част от селските бедняци, тя придава романтична окраска на бандитизма, което не е характерно само за България. Емблематична в това отношение е фигурата на Митьо Ганев. Роден през 1900 г., той рано остава сирак и расте в мизерия. Още от 1921 г. се подвизава с малка чета из Хасковско. Особено деен става през 1924 г., когато според официалната енциклопедична справка става член на БКП. Отличава се с храброст, ловкост и челичена разбойническа хватка. Населението пропищява от него, а името му става легенда. През пролетта на 1925 г. с него се водят преговори за изтеглянето му във от страната. В условията на извънредни военно-полицейски мерки след атентата в църквата „Св. Неделя“ обаче е обкръжен от войската. Загива при разгрома на четата му на 22 юни 1925 г.

При формирането на четите съществува известен самозащитен елемент, когато в тях влизат бягащи от преследвания комунисти. Те обаче не са такова количество, че да наложат специфичен идеологически облик на четническото. Като не е в състояние да контролира дейността на четите, ръководството на БКП се колебае както при оценката им, така и за начините на тяхното използване. То ту ги нарича „рожба“ на народа и се отнася положително към този тип борба, ту ги окачествява като анархистко-разбойнически формации и издава решения за преустановяване на дейността им. Бандитите обаче малко се влияят от мнението на партийното ръководство. По странно стечение на обстоятелствата разбойническите действия особено се оживяват тъкмо когато ръководството на БКП препоръчва спиране на дейността им, както е през лятото на 1924 г. и през зимата на 1924–1925 г.³⁶

Зад четите безрезервно застава Военната организация (ВО) на БКП начело с Коста Янков, но макар че тя разполага с най-много връзки с тях, не е в състояние да ги подчини и да направлява действията им³⁷.

Полицията и войската поемат борбата с четите. Властта освен това въоръжава контрачети, съставени от верни на режима бивши военни³⁸. Разбойничеството е ликвидирано след атентата в църквата „Св. Неделя“.

БКП усвоява Лениновите постановки за съчетаване на легалните и на нелегалните форми на борба. Във възгледите на партийното ръководство заляга концепцията, че е необходимо да съществува малобройна, но подчиняваща се на желязна дисциплина нелегална комунистическа партия и различни легални проявления с по-широко членство. В съгласие с този принцип в началото на 1924 г. е създадена Партия на труда. Това става малко след публикуването на Закона за защита на държавата (ЗЗД), от чиито текстове е

ясно, че БКП ще бъде обявена във от закона. През април 33Д влиза в сила и Върховният касационен съд въз основа на неговите членове постановява разтурянето не само на БКП, но така също на Партията на труда, на Комунистическия младежки съюз, на работническата кооперация „Освобождение“ и на Общия работнически синдикален съюз. Имуществата на тези организации са конфискувани.

Партийното ръководство в страната бездруго е в нелегалност и на 17 и 18 май 1924 г. по указание на ИККИ свиква на Витоша конференция с права на конгрес. Приетите решения напълно следват оценките, логиката и духа на февруарските постановления на ИККИ по българския въпрос: кризата за властта е открита и ново въоръжено въстание е неизбежно. Одобрена е и линията за сближение с БЗНС³⁹. Очаква се въстанието да се подготви бързо и да се проведе през есента. Всъщност условията за осъществяване на победоносно въстание през 1924 г. са по-нищожни и от тези през септември 1923 г. Според партийната документация през март с. г. БКП наброява 2000–2500 членове, от които 400 участват дейно в партийната работа. Към есента, пак според същата документация, броят на партийните членове нараснал на 6137 души⁴⁰. Странно е това трайно увеличение за няколко месеца на нестихващ правителствен терор. Както и да е с цифрите, малко са надеждните партийни хора за провеждане на успешно въстание, но са достатъчно за разгаряне на непреставашата национална касапница.

БКП придобива и съответстваща на задачите ѝ организационна структура. В нея има политическа и военна организация (ВО). Начело стои ЦК (Станке Димитров – Марек, Яко Доросиев, Иван Манев, Коста Янков, Димо Хаджидимов, Тодор Павлов и Петър Искров). Двама членове на ЦК, В. Коларов и Г. Димитров, са във от страната и са негово Задгранично бюро (ЗБ). ЦК излъчва от състава си Изпълнително бюро, състоящо се от Ст. Димитров, Ив. Манев и К. Янков.

Военната организация поради характера на възприетите цели бързо се обособява вътре в партията и взема връх в нейната дейност. Тя е построена върху строги конспиративни принципи. Начело е Военен център (ВЦ), оглавяван от К. Янков. Негов помощник е Ив. Минков. Третият член е Марко Фридман, отговарящ за нелегалните връзки с провинцията. Образувана е и наказателна група, която по съветски образец се нарича ЧЕКА. Тя се ръководи от Ст. Димитров, Ив. Минков и Вълко Червенков. Софийската терористична група се ръководи от Петър Абаджиев. Изобщо тогава „съветският опит“, без съмнение „челен“, в практикуването на терора е на мода в България. По същото време подсилена Трета секция на подполковник Порков също е известна с названието „Чеката“.

Линията на БКП за единодействие със Земеделския съюз през 1924–1925 г. не е въпрос на убеждение, а на необходимост. Невъзможно е да се осигури що-годе масовост на планираното въстание без участието на селяни. Иначе Петият конгрес на Коминтерна (юни–юли 1924 г.) постановява, че „работническо-селското правителство – това е същият лозунг за диктатура

на пролетариата, преведен на езика на народните маси“⁴¹. БКП не се разграничава от такава постановка. Тя обаче не я и афишира, когато по същото време нейният ЦК подписва Протокол с левицата на БЗНС „за братски съюз“ в едно „масово победоносно въстание“ и „за установяване на селско-работническа република“. Протоколът носи подписите на Д. Грънчаров и Н. Петрини от името на БЗНС и на Ст. Димитров и К. Янков от името на БКП. Протоколът е в духа на московското съглашение, но планираната власт вече не се нарича работническо-селска, а селско-работническа⁴². Тази размяна говори за отстъпки от страна на комунистите, но взаимната подозрителност остава, като всяка от страните разчита да вземе връх в хода на събитията.

По-трудно вървят нещата между задграничните централи в чужбина, които трябва да подпишат окончателно споразумение, до каквото въпреки дългите пазарлъци не се достига. Не се осъществява сътрудничество между комунисти и земеделци на масова основа. Сближението се изразява в ограничен обмен на информация и ползване на някои общи съобщителни и оръжейни канали с Югославия. При това подготовката за въстание на земеделските емигранти е много по-целенасочена. Вътре в страната обаче комунистите са по-добре организирани.

Борбата между комунистите и правителствените сили се води с ожесточение. Подмолното проникване в лагера на противника е част от смъртоносната игра, в която и двете страни имат свои постижения. Въпреки строгия правителствен надзор над чиновничеството ВО успява да вербува важни служители на държавната и на дворецовата администрация. ВЦ успява да разгадае шифъра на вътрешното и на военното министерство. Така чрез свои хора в Централна поща ръководството на ВО научава съдържанието на телеграми за арести на партийни функционери, преди те да са достигнали до съответните органи на властта. От своя страна Обществена безопасност успява да внедри във ВО агент-провокактор Никола Кузинчев, чрез когото се правят разкрития в Бургаското и в Пловдивското поделение на ВО⁴³.

Взаимното изстребление залива страната, като много жертви се дават и от двете страни. Според министър-председателя от 9 юни 1923 г. до 4 септември 1925 г. Демократическият сговор губи 352 души, сред които един член на Централното бюро, 6 депутати, 19 кметове и др.⁴⁴ Повече са избитите комунисти и земеделци. Разправата на режима с неговите противници излиза далеч извън твърде разширените рамки на суровите законодателни мерки. Разстрелите „при опит за бягство“ стават обикновено явление. По този повод левичарското сатирично издание „Звънар“ поставя на читателите си за решение задачата: „Защо няма нито един ранен при опит за бягство?“⁴⁵.

Срещу безогледната разрушителна решимост за действие на ВО стои държавата с цялата си мощ. Силите са неравни. През лятото и есента на 1924 г. превъзходството на правителството е очевидно. Зачестяват политическите убийства, организирани от Чеката на Порков. Софийските улици стават твърде опасно място за известни комунисти и земеделци. На 14 юни 1924 г. на ул. „Московска“ е прострелян водачът на земеделската левица Петко Д.

Петков. Три дни преди това той с вярно чувство за обреченост споделя пред П. Нейков: „Аз съм човек прокълнат и дните ми са броени. Но най-много ме измъчва мисълта, че ще бъда повален от български куршум!“⁴⁶

Следва убийството на члена на ЦК на БКП, народния представител и деец на македонското революционно движение Димо Хаджидимов. Куршуми на убийци повалят високопоставените комунисти Михаил Дашин и Биже Бакалов. Друг такъв – Аврам Яков – „изчезва безследно“.

ЧЕКА отговаря с екзекуцията на прокурора от Софийския окръжен съд Димчев през декември 1924 г. Наказан със смърт е и агент-provokatorът Н. Кузинчев на 2 януари 1925 г. Убийството на Димчев е „експериментално“. Комунистическият глгаватар Ст. Димитров твърди, че то целяло „да се удари неголямо политическо лице“, за да се „сондира почвата“, да се види как ще реагира властта и с оглед на това да се решава как да се действа по-нататък⁴⁷. А властта реагира според нрава си и значи съгласно логиката на това кошмарно време, което ще рече, че терористичното „сондиране на почвата“ е проява на неинтелигентност, защото влече човешки загуби за самата БКП. Но пък иначе тъкмо това е в съгласие с мащабната болшевишко-сталинска формула за „хората-бурмички“. През 1942 г. тя бе опоеитизирана от Никола Вапцаров, поредното жертвено агне на жреците на „светлото бъдеще“. На прага на напразната си смърт фанатикът я изрече във вида: „Какво тук значи някаква си личност?“ През 1923–1925 г. БКП ѝ се подчиняваше тъй безапелационно, както и през 1941–1944 г.

Танцът на смъртта се завърта с безумна методичност в ритъма на валса „мяра според мяра“ без мяра. На 11 срещу 12 февруари 1925 г. Чеката на Порков след изтезания погубва видния комунистически функционер Вълчо Иванов. Трупът му е хвърлен близо до дома на известния журналист Йосиф Хербст. Върху тялото на жертвата е оставена бележка. В нея пише: „Иди на съд при прокурора Димчев!“⁴⁸ Хуморът на отмъстително мотивираните убийци на режима не се различава от този на противниците им.

Комунистическата ЧЕКА изпада в ярост и решава „да отмъсти в срок от 24 часа“⁴⁹. Жертвата е набелязана още в края на 1924 г. Това е проф. Никола Милев, виден сговорист, народен представител, директор на в. „Слово“ и председател на столичното дружество на журналистите. И този път изборът е „експериментално“ мотивиран: „да се удари по-силно правителството и македонствующите и да се види пак как ще действа тая тактика“. След изпълнението на присъдата „тая тактика“ действа по познатия начин. На 17 февруари до хотел „Спландид“ на ул. „Сердика“ е убит комунистическият народен представител Тодор Страшимиров. На 6 март на бул. „Руски“ пред Военния клуб е прострелян комунистическият депутат Харалампи Стоянов. Кървавото безумие про-вокира отново трагичното остроумие на „Звънар“. Този път въпросът е: „Какво значи комунистически депутат?“ Отговорът е: „Човек, който не може да каже на приятеля си със сигурност „довиждане до утре“⁵⁰.

На 26 март полицията попада по следите на членовете на ЦК на БКП Ив. Манев и Яко Доросиев. С тях е и членът на ВЦ Марко Фридман, но той,

макар ранен в двата крака, успява да се укрие. Яко Доросиев се самоубива. Ив. Манев поглъща отрова, но успява да избяга, намира медицинска помощ и се спасява⁵¹.

Ръководството на ВО все по-осезаемо чувства, че обръчът около него се затяга. Още в края на 1924 г. се ражда идеята да се избият най-важните полици и военни накуп. Тъкмо тогава клисарят на църквата „Св. Неделя“ Петър Задгорски срещу пари предлага услугите си на БКП⁵². В средата на декември лично шефът на софийските чекисти П. Абаджиев оглежда тавана на катедралата и занася там първите пакети с взрив.

В края на декември К. Янков развива идеята за атентат. Знае се, че в черквата „Св. Неделя“ се извършват опелата на всички починали от елита на държавата. Янков си избира за жертва началника на Обществената безопасност Владимир Начев или някой друг полицейски големец. Така поради смъртта му в катедралата ще се съберат главните от полицията и от войската. След като бъдат погубени, ще бъдат спечелени няколко месеца, през което време ще се укрият партийните кадри. Допълнителен ефект според ръководителя на ВЦ ще се постигне и с това, че атентатът ще предизвика смут в противниковия лагер, а може да има и политическо значение, като принуди царя да състави правителство от средите на лявата буржоазия.

В интригата наистина се е вклинил нов политически фактор. Растящо е недоволството от методите на режима сред буржоазната опозиция, че и сред привържениците на Сговора тогава назрява идеята за некомунистически антиправителствен преврат. Ген. Никола Жеков и група военни са готови да го извършат и да поставят на власт правителство на буржоазни политически сили, настояващи за прекратяване кървавата вакханалия с ненасилствени конституционни средства. Въдворяване на демокрация чрез нов преврат?! Царят и комунистите са до някаква степен в течение на тези замисли.

Позицията си по атентата Янков поддържа до края на март 1925 г. В началото на април 1925 г. за жертва е избран ген. Коста Георгиев, един от основателите на Военния съюз и правителствен депутат. Да се убие политическо лице, е по-лесно, отколкото добре охраняваните висши полици. Смяната на жертвата обаче влече промяна и в целта. Мерникът на терористите е вдигнат много високо. Членът на ЧЕКА-та В. Червенков в свои по-късни обяснения пише: „...за нас главният обект беше не Обществената безопасност, а правителството. То трябваше да бъде избито в черквата, него ние търсехме да унищожим.“

На 13 април в прохода Арабаконак цар Борис с автомобила си попада на четническа засада. Като запазва хладнокръвие и съобразителност, царят съумява да избегне смъртта. Покушението не е организирано от комунистите и дворецът веднага е уведомен за това от ВЦ. Ден след щастливото избавление на царя в ход влиза планът на ВО. Около 8 ч вечерта чекисти убиват ген. К. Георгиев. На следващия ден, 15 април, Димитър Златарев от ВЦ се среща с П. Абаджиев в Борисовата градина и му нарежда: „Да се пали фитилът!“ Същия ден на аудиенция при царя е ген. Жеков. Вероятно генералът е

носителят на подадения от ВЦ сигнал: царят да не присъства на опелото, определено за 16 април следобед.

Със започването на службата в 15 ч и 20 мин мощна експлозия срутва катедралния купол на „Св. Неделя“ върху препълнената с народ черква. Изпълнителите на атентата са клисарят Задгорски и Никола Петков (Васката). Поради големия наплив митрополит Стефан нарежда ковчегът да бъде преместен по-напред от обичайното място. Поради това след ужасяващия взрив нито един министър не е убит. Затрит е обаче цветът на българското войнство – 11 генерали и много офицери. Убити са трима народни представители, интелектуалци и обикновени хора. Жертвите са над 140 души, включително деца, жени и възрастни хора. Ранените са над 500. Софийският атентат продължава и до днес да стои на едно от челните места в дългия списък от подобни терористични злодеяния, извършени през XX век.

БКП веднага отказва съпричастността си към атентата, макар той да е организиран от нейната ВО. Впоследствие ръководството на ВО е обявено за ултралевичарско и действало на своя глава. Тази схема на обяснение се улеснява от обстоятелството, че главните вдъхновители и организатори на престъплението К. Янков и Ив. Минков не са между живите. А и наистина условията през пролетта на 1925 г. са такива, че всички партийни големци в България по необходимост трябва да действат по собствена инициатива. ВЦ тогава е пред разгром. ЦК не е в състояние да се събира. Още по-трудно е да се осъществява редовна и бърза връзка с Москва, откъдето се дърпат конци-те. Дори общуването между Янков и Минков е рядко и съпроводено със смъртна опасност. В деня на атентата обаче те са заедно в една нелегална квартира, където им е докладвано за извършване на злодейството.

Вярно е и друго. В Задграничното бюро са най-болшевиизираните членове на партията. Попаднали сред безмилостната мрежа на съветските тайни служби, те са се обиграли достатъчно и си подготвят овреме алиби в случай на провал. Още от началото на 1924 г. във формулата им за ново въстание винаги присъства уговорката, че то трябва да се извърши при осигурени условия за успех и по усмотрение на вътрешното партийно ръководство. Евентуалната победа ще се дължи на наложената от тях мъдра линия. Сигурното поражение ще се дължи на това, че други не са следвали сръчно същата „мъдра“ линия. Елементарно, но хитро. На 20 март 1925 г. В. Коларов пише до ЦК в България: „Ако борбата се сведе на почвата терор срещу терор, убийства за убийства – правителството сигурно ще победи: то разполага с много повече средства и сили, и възможности за терор.“ Изявлението е и разумно, и осигурява алибито на автора, но е половинчато, защото курсът за въоръжена борба не се сменя.

Впоследствие всички оцелели комунистически големци дават обяснения за отношението и за поведението си по време на атентата и подготовката му. Те много приличат на следствени показания. Едва ли може да има съмнение впрочем, че КИ и значи съветските тайни служби са предприели следствие по въпроса. Този тип документи, запазени в архива на БКП, освен че са объркани и

противоречиви, са и явно непълни. В тях обаче личи неприкрит стремеж към лично оправдание по въпроса за атентата, като действията, свързани с него, както и последствията се възлагат върху избитите ръководители на ВО.

Преди време се подхвърли идеята, че различни партийни ръководители са били свързани с различни съпернически си групи в съветската върхушка (и следователно съветските тайни служби). Версията е интересна, но може да се докаже само след внимателно проучване на бивши свръхтайни съветски архиви⁵³.

Естествено полуистините не могат да измъкнат КИ и БКП от отговорността им за априлския атентат. ВЦ изпълнява според разбиранията си наложен му от тях курс на въоръжена борба. Големите средства за издръжка и въоръжаване на терористите, включително фаталния взрив, идат от КИ. Идеята за атентата е известна в Москва още от самото начало и четири месеца са достатъчно време, за да бъде тя отхвърлена, ако наистина се е смятало, че тя е толкова погрешна и ултралява. Промени в курса се набелязват, но твърде късно, и естествено не от БКП, а от Президиума на ИККИ. В негова резолюция се настоява БКП да свърне към „поврат“, който да даде превес на масови, легални форми на борба. Документът носи дата 15 април и не е в състояние да спре ръката, която запали „фитила“ на следващия ден. А подир това дойде разправата на режима.

Н. Петков, Д. Златарев и П. Абаджиев съумяват да избягат от страната. Клисарят Задгорски сам се предава в Обществена безопасност. Малко след атентата е разгромен ВЦ. Разкритията вървят с прилежащите им предателства. На 21 април са разкрити нелегалните квартири на Янков и на Минков. Те загиват в престрелки. На следващия ден е открит и се самоубива членът на ЦК Ив. Манев. В една нелегална квартира са арестувани М. Фридман и левият земеделец Н. Петрини. Петрини е умъртвен в Обществена безопасност, а животът на Фридман е запазен, за да бъде той показан на готвещия се съдебен процес. На 28 април е убит другият виден ляв земеделец – Д. Грънчаров.

Между 1 и 11 май се провежда процесът по атентата. На него присъстват само петима от обвиняемите десет души. От петимата само П. Задгорски и М. Фридман са пряко свързани с подготовката и осъществяването на атентата. Те и Г. Колев (укривател на Ив. Минков) получават смъртни присъди. Издадени са и пет задочни смъртни присъди. Между тях фигурират и имената на вече избитите Д. Грънчаров, Н. Петрини и Хр. Косовски. Тази юридическа гавра не може да скрие незаконните действия на режима, който избива в много случаи безразборно противниците си. На 27 май Задгорски, Фридман и Колев публично са обесени в София, което отдавна не се е случвало.

Отмъщението на режима е страшно. Още на 16 април в страната е въведено военно положение, което е вдигнато чак на 25 октомври 1925 г. За кратко време по предварителни списъци са арестувани около 13 хил. души, половината от които са съдени и осъдени. Проведени са няколко шумни показни съдебни процеси. Освен това обаче военните съдилища работят по „бързата процедура“ и издават множество смъртни присъди. Комунистичес-

ката партия и левите земеделци губят най-значителните си хора. Голям е броят на извършените без съд и присъда убийства.

В това време на насилие част от интелигенцията за пореден път в българската история понася с достойнство и неустрашимост кръста на народното страдание. Отвлечени и тайно избити са поетите Гео Милев, Христо Ясенов, Сергей Румянцев, журналистът Йосиф Хербст. Впоследствие комунистите ги наредиха в своя пантеон, но те не бяха комунисти. Режимът ги затрива за това, че не се примиряват с неговата жестокост, защото вдигат глас в защита на жертвите и най-вече заради разобличаващата безчовечие то му мощ на тяхното талантливо слово.

БКП формално сменя курса на въоръжена борба на Московското съвещание през 1925 г. и на Виенския пленум през 1926 г., т. е. тогава, когато железните клещи на властта са я лишили от възможности за дейност.

* * *

Бурното време, в което управлява Демократическият сговор, не допринася за укрепването му като мощна политическа формация, както е планиран. В началото на февруари 1924 г. от неговите редове излизат широките социалисти. Следват ги радикалдемократи и демократи, които възстановяват самостоятелното си партийно съществуване⁵⁴. Буржоазната партийна опозиция се засилва и заедно с това в политическия живот се отварят възможности за нови комбинации. Към тях проявява интерес и Борис III.

Кървавите събития през 1923–1925 г. имат потискащ психологически ефект върху царя. В края на 1923 г. в писмо до баща си той нарича царуването си „печален занаят“⁵⁵. Налягат го зловещи предчувствия за собствената му съдба. Това е обяснимо. Борис III не може да се изолира напълно от отговорност за вършените от режима и военните злодеяния, най-малкото защото е приел новата власт и понеже според конституцията утвърждаването на смъртните присъди трябва да носи неговия подпис, колкото и да се опитва да не го прави⁵⁶. Тази особеност на печалния му занаят обаче, както и безотговорността на политици и военни, създава у царя психологическа почва, която години по-късно ще го снабдява с личностни основания за овладяване на властта в непозволена от конституцията степен.

Борис III не се отнася със симпатия към конспираторското правителство на деветоюнците още от идването му на власт. Затова той внимателно отговаря на сондажите, пускани към него през пролетта и лятото на 1924 г. за създаване на нов кабинет. Те са свързани с готвения от ген. Жеков преврат, зад когото стоят среди, свързани с националлибералната партия, групи от Демократическия сговор и БЗНС.

През есента на същата година се достига до съгласие след преврата да се образува временно правителство начело с ген. Жеков, в което да влизат 4 земеделци, 2 националлиберали, 2 от партията „Народно единство“ и 2 военни. Правителството ще има за задача да отмени ЗЗД и да проведе свободни

избори. Уговорено е превратът да се извърши към 15 януари 1925 г. Това не става, но идеята не е изоставена. Внасят се обаче някои уточнения в състава на бъдещото временно правителство: вътрешното министерство да се поеме от ген. Жеков, а военното – от ген. В. Лазаров. За да се даде по-голяма гаранция за Югославия, се стига до споразумение националлибералите и „Народно единство“ да имат по един министър, като земеделските министри се увеличат на шестима. Превратът е отложен за пролетта на 1925 г., но до осъществяването му така и не се достига⁵⁷.

От това време насетне обаче у Борис възниква идеята, че едно от важните средства за омиротворение на страната е в нейното управление да се привлече един обновен БЗНС, освободен от съсловния радикализъм на Ал. Стамболийски.

Терористичният темперамент на Цанковото правителство, проявен особено невъздържано след априлския атентат, е осъден не само от буржоазната опозиция, но и от среди на Сговора, които не одобряват и някои страни на стопанската и на социалната правителствена политика.

Демократическият сговор губи федерационния си характер още през пролетта на 1924 г. и се превръща в обикновена партия. В нея обаче продължават да съжителстват групи с различен политически произход и възгледи. Самите те се наричат „племена“. Проф. Цанков води племето на „чистите“ сговористи. Племето на Андрей Ляпчев е съставено главно от останалите в Сговора демократи, а това на Ат. Буров – от бившите народняци. Хората на Ляпчев и на Буров съставляват така наречените партийни среди в Сговора. Те още отначало не позволяват на Цанков да стане шеф на партията, като му връзват ръцете с разнородно по състав Централно бюро. Независимо от това до към средата на 1925 г. тон в държавата и в партията дават „чистите“ сговористи, свързани тясно с Военния съюз.

От лятото на 1925 г. „партийните среди“ в Сговора започват да придобиват по-голямо влияние и да изместват компрометираните се с репресивния си стил привърженици на Цанков. Заедно с това „партийните“ присъединяват усилията си към тези на опозицията за извършване на правителствена промяна. Царят също действа за смяна на правителството. На 16 септември в отсъствието от страната на министър-председателя той произнася в двореца реч пред генерали и старши офицери. В нея отправя косвени укори към правителството, като набляга на необходимостта „от постигане на едно примирение, за спокойствието и благотворното развитие на България“. Царската препоръка е в противоречие на онова, което върши режимът. Борис поставя ударение и върху повдигане „авторитета на армията“, както и върху „неразривните връзки между армията и короната“⁵⁸.

Вън от страната Цанков също не се радва на популярност. Демократът сговорист Владимир Моллов, завърнал се от конференция на Интерпарламентарния съюз, говори в Народното събрание за лошата репутация на режима в чужбина и за необходимостта от „възстановяване на правовия ред“. Той заявява още: „Трябва да се разбере, че тази епидемия на кръв... това незачитане на

чуждия живот трябва да спре. Инак каквито и да бъдем, каквото и положение да създаваме, усилията да възстановим доверието към нас, няма да дадат резултатите, които очакваме⁵⁹. Посетилите страната влиятелни чужденци също дават отрицателни отзиви за режима⁶⁰. Специално Великобритания оказва значителен натиск за извършване на правителствена промяна⁶¹.

През декември правителството на Цанков е на път да загуби парламентарното си мнозинство. Силен тласък на този процес възпроизвежда речта на царя при приемане отговора на тронното слово на 23 декември. Борис отново контрастно се разграничава от правителствената политика, говорейки за „истинска взаимна търпимост, както и едно своевременно опрощаване и забвение на някои деяния и събития от миналото“⁶². Царят приема отговора на тронното слово, но явно не и правителството с неговия управленски стил. Цанков продължава да упорства и да прави досадни маневри, за да се задържи на власт⁶³, но на 3 януари 1926 г. най-сетне подава оставка.

§ 2. ВЪНШНИ ЗАТРУДНЕНИЯ И КЪРВАВИ НЕБЛАГОПОЛУЧИЯ В НАЦИОНАЛНООСВОБОДИТЕЛНИТЕ ДВИЖЕНИЯ

Превратът на 9 юни 1923 г. влошава външнополитическото положение на България. За югославското правителство не е тайна сътрудничеството между ВМРО, сговористите и Военния съюз. То приема събитията в България като удар върху Ньойския договор и Нишкото споразумение⁶⁴. На границата са струпани значителни войскови части, очакващи заповед за нахлуване в България. Англия и Франция не допускат югославско нападение, но положението на страната остава лошо и поради продължаващите контакти между Белград, Атина и Букурещ на антибългарска основа⁶⁵.

Освен това официалното югославско поведение към България е провокационно и избива дори в дребнави издевателства, несвойствени за нормалната дипломатическа практика. А „ескадронно“ наперените вътре в страната български властници с готовност подлагат страната на външни унижения. Така например един любовен слугински фарс през есента на 1923 г. е издигнат в ранг на междудържавни отношения.

Ординарецът на югославския военен аташе и един български „Ромео“ са обладани от не твърде благородна любовна надпревара за спечелване ласките на една софийска слугиня. Стига се до формен бой. Аташето лично се намесва, за да разтървава самците, но ординарецът му е одраскан с ножче по рамото. Българският вътрешен министър ген. Русев бърза да поднесе извинения, като на българския печат се нарежда да мълчи по въпроса. От югославска страна проявяват просташка неотстъпчивост и стремеж да се погаврят с българската войнска чест. Искането е българска рота да мине със сведения бойни знамена пред Югославската легация като израз на извинение. Правителството безропотно се подчинява. В списанието си „Вик“ Й. Хербст така описва и коментира случилото се:

„На министър Русев друго свидетелство не бихме могли да издадем, въз основа на публичния изпит, който е държал пред настръхнала София, покрай инцидента с ординареца на югославияния военен аташе. Преди всичко прибрзаните и разгласени веднага чрез печата извинения на министър Русев направиха от мухата слон; те построиха: „инцидент с югославияния военен аташе“. Седнете си на мястото, ген. Русев – не можете мина в по-горен клас без поправителен изпит. И след това се нижеше грешка до грешка при „затворени врата“... Ако бяха помолили печата да каже велегласно истината, вместо да му заповядват да мълчи, щяха да спестят на България това унизително извинение.

Една рота от 250 редници и съответно число офицери и... и... стиснати зъби, и 500 опулени очи на мургави шопчета.

Капитане, който сте изкомандвали: „За знамето, слушай за почит, господа офицери!“, с трепет ние всички научихме, че с по-леко сърце сте командвали: „Напред, на нож!“ при изпълнение на отечествения дълг. И в единия, и в другия случай това се казва: „Поддържане на международни сношения, само... с разни средства“⁶⁶.

Правителството на проф. Ал. Цанков използва революционните събития като претекст, за да извоюва правото на режима да поддържа редовна войска за запазване на вътрешния ред против заплахата на болшевиизма. Постепенното фактическо изменение на военните клаузи на Ньойския договор се превръща в главна непосредствена външнополитическа задача на сговористкото правителство. Като допълнителен аргумент за отменянето на военните клаузи се изтъква и необходимостта от войска за охрана на границите (главно с Югославия) от нахлуването на чети на ВМРО.

Извършването на пробив в Ньойския договор обаче не е леко осъществимо. Съседите на България се опасяват, че след една ревизия на военните клаузи ще последват други български ревизионистични искания. Наистина по време на въстанието през 1923 г. и след атентата в „Св. Неделя“ през 1925 г. на българското правителство е разрешено да привлече на свое разположение допълнителни военни контингенти. Веднага след закрепването на режима обаче са предприети действия за стриктно спазване ангажиментите на България по военните клаузи на Ньойския договор⁶⁷. Когато през декември 1924 г. проф. Ал. Цанков посещава Букурещ и Белград, категорично му се казва, че не ще бъде допуснато превъоръжаването на България⁶⁸. Конференцията на представители на Малката антанта в Букурещ от 9–11 май 1925 г., на която за пръв път присъства и наблюдател от българска страна, прокламира ясно, че Чехословакия, Румъния и Югославия ще подкрепят българския режим, но не ще допуснат допълнително увеличаване на военните ефективни на България, нито въвеждането на военна повинност в нея, което би било „противно на фундаменталните бази на самите договори“⁶⁹.

За Франция е ясно, че увеличаването на българската войска с няколко хиляди души не може да повлияе върху установеното на Балканите разположение на силите. По този въпрос обаче отношението на Франция се определя

от отношението на нейните съюзници Югославия и Румъния. И Франция се обявява против отстъпки на България във връзка с военните клаузи на Ньойския договор. За тази френска позиция несъмнено важна роля играят и съображенията да не се допусне прецедент за нарушаване на договорите, които би могъл да бъде използван и от други победени държави и преди всичко от Германия. Към тази гледна точка се присъединява Англия и фактически и Италия. Всичко това проваля едно от основните усилия на българската дипломация през 1923–1926 г. за отменяне на военните клаузи на Ньойския договор.

С ниския си международен престиж, при своята външнополитическа изолация и при дезинтересираността на големите държави от България сговористкото правителство е лишено от голям избор на средства за разрешаване на външнополитическите си проблеми. Поради това не се пренебрегват и скромните възможности, които може да предложи в това отношение Обществото на народите. Така след масовото избиване на българи от с. Търше, Драмско, през юли 1924 г. с посредничеството на ОН е подписан протоколът Калфов–Политис за закрила на малцинствата в България и в Гърция. В него изрично се признава българската национална принадлежност на славянското население в Егейска Македония. Това е удар за Югославия, която не признава българския характер на населението в Македония. Под силен натиск на белградската дипломация, която заплашва, че ще денонсира договора си с Гърция, гръцкият парламент отказва да ратифицира протокола Калфов–Политис⁷⁰.

През октомври 1925 г. последва българо-гръцки инцидент, когато войскови части на диктатора Пангалос окупира Петричко. Българското правителство се отказва да приложи подготвияния от генералния щаб план за въоръжен отпор. То се обръща за защита към ОН и вследствие неговата намеса конфликтът е прекратен. По този начин в нерадостната история на неефективността на международната организация е вписан първият и единствен факт за действена негова намеса в сериозни международни усложнения⁷¹.

* * *

След 9 юни настъпват важни изменения в българските националнореволуционни организации. Във всички тях се оживяват връзките с комунистите под надзора на КИ. Снабдяването с оръжие и с пари си остава главната коминтерновска примамка. Политиката на Деветоюнското правителство улеснява контактите на ВМРО с Коминтерна. Т. Александров дава подкрепата си на Сговора. Но ВМРО не получава нищо в замяна. Напротив – правителството на Цанков е принудено да потвърди лоялността си към Нишкото споразумение, което води към влошаване на условията за работа на организацията. Извършени са арести на някои македонски дейци. Още през юни 1923 г. делегация на ВМРО заминава за Москва и води разговори с ръководители на Коминтерна и на съветската държава.

По същото време, на същото място и със същите комунистически фигури преговаря вече и делегация на федералистите. Във връзка със съветс-

кото разузнаване те са влезли още през 1922 чрез Павел Шатев. Федералистите са готови да се поставят в услуга на Коминтерна срещу пари, оръжие и подкрепа в борбата за надмощие с автономистите. ВМРО също не пренебрегва евентуалните материални облаги от връзките с КИ, като дори се надява с негова помощ да върне в редиците на организацията федералистите⁷². Не е изключено Т. Александров да е искал да си послужи с Русия и като средство за натиск.

Болшевиизирането на ВМРО не би било приятно нито за софийските управници, нито за силите победителки. Чрез изтъкването на възможността за намиране на покровителство от Москва ръководството на ВМРО вероятно не е далеч от мисълта да направи и едните, и другите по-сговорчиви: едните – за да улеснят дейността им в България, другите – за да принудят Гърция и Югославия към отстъпки в полза на българското население от Македония.

Московските посещения на федералисти и на автономисти им донасят обещания за материална и за морална помощ, но след продължаване на преговорите и достигане до конкретни споразумения. Македонците и от двете крила на движението нямат и бледа представа къде попадат, като влизат в преговори с КИ.

Всъщност през 20-те години съветската държава няма външна политика в традиционния смисъл на думата. Комисариатът на външните работи има второстепенни официални и представителни функции. Същностната дейност въвн от страната се извършва по конспиративни канали. Един от най-важните между тях е Коминтернът с неговите секции и поделения. Добре запознатият със съветските свръхтайни архиви руски историк Дмитрий Волкогонов изнася, че през 1938 г. бюджетът на КИ възлиза на 7 млн. рубли и над 1 млн. златни рубли във валута, като уточнява, че през януари 1924 г. отпусканите пари са 100 пъти повече⁷³. Това са огромни суми. С тях съветското ръководство чрез КИ е в състояние да провежда всякакъв род пъклени начинания.

Балканите са привлекателно място за приложение на разрушителната енергия на кремълските стратегии. Предизвиканите от комунистите събития през септември 1923 г. повишават напрежението както в самата България, така и в отношенията ѝ с Югославия. Желаният конфликт между двете страни може да се провокира чрез ново въстание в България, комбинирано с дейността на автономистки чети в Македония. Проявената от Съветска Русия готовност за щедрост привлича освен комунистите и други фактори, способни да предизвикат размирия. В преговори с Москва са представители на различни групи в БЗНС и на двете крила на македонското движение. Други български националноосвободителни организации също се оглеждат за съветска подкрепа. Но не е само това. Повече или по-малко надеждно от Кремъл се контролират балканските компартии. Хърватски и албански националисти също преговарят в Москва.

Някои международни развития улесняват съветските кроежи на Балканите. Установеният през есента на 1922 г. режим на Бенито Мусолини в Италия обещава да изгради следващата след Съветска Русия тоталитарна дър-

жава. Фашизмът и болшеvizмът, въпреки многото сходства, остро се противопоставят един на друг идеологически. Агресивният външнополитически динамизъм на Мусолини обаче създава предпоставки за италиано-съветско сближение в международната област. Широки слоеве на италианското общество изпитват силно недоволство от неудовлетворените италиански претенции след Първата световна война. Отношението към резултатите от войната е изразено в емоционалната формула „осакатена победа“ („vittoria mutilata“). Още през 1919 г. Мусолини препоръчва Италия да стане център на бъдеща ревизия на мирните договори: „Версай – пише той – дава името си на мира на дипломатите. Рим е напълно достоен да даде своето на мира на народите.“ Затова като водач (дуче) на Италия той подава ръка на победените „пролетарски“ нации – Русия, Германия, Унгария и България – за борба срещу „капиталистическите“ нации – Франция, Англия и Съединените щати. Към средата на 1923 г. Дуче пуска в обращение още една бомбастична формула „експанзия или експлозия“ („espansione o esplosione“). Амбициите му са съсредоточени в Адриатика. Адриатическо море трябва да се превърне в италианско езеро – „mare nostrum“ („наше море“). С тази цел в края на август Италия окупира гръцкия остров Корфу, а през септември фактически присвоява свободния град Фиуме (Риека). В хода на тези действия Мусолини води към Гърция и към Югославия политика на ултиматуми⁷⁴.

Нападателността на Дуче се развива в условия на засилващо се съветско-италианско сближение. В горещите дни на италиано-гръцкия спор за Корфу в „Известия“ публикува съветско комюнике, съдържащо ласкави за политиката на Мусолини отзиви. Дуче не пропуска да отбележи жеста. В речта си пред камарата на депутатите от 30 ноември същата година той с благодарност изтъква: „В месеца на Корфу единственият европейски печат, ориентиран със симпатия към Италия, бе московският“⁷⁵. Почва за съветското благоразположение създава италианското отношение към Бесарабския протокол, който е официална санкция за присъединяването на областта към Румъния. Въпросът е болезнен за Съветска Русия. Протоколът е ратифициран от Франция през 1922 г. и от Великобритания през 1924 г. Италия обаче не следва съюзниците си от войната в това отношение.

Важно за момента е, че италианските действия са в хармония със съветските намерения за разклащане на Балканите. През януари 1924 г. се сключва Римският пакт между Италия и Югославия. Отношенията между двете страни се поуспокояват, но всички главни основания за италианска враждебност към Белград си остават в пълна сила. Свидетелство за това са неустановените връзки на Италия с хърватското национално движение и с ВМРО⁷⁶.

Условията на Балканите през 1923–1925 г. поставят на разположение на съветското ръководство ценни възможности за мащабни разрушителни диверсии тук. Стратегическото им планиране се извършва в доктринерския стил на болшевишкото мислене. Генералната схема е Коминтернът да оглави или поне да постави под контрол националноосвободителните, селските и работническите движения на Балканите, да ги обедини в балкански револю-

ционен фронт, който да бъде задействан съобразно обстоятелствата за постигане целите на съветската политика. Както и по-преди главната изпълнителска роля се отрежда на българските комунисти.

Комунистите са инструктирани да навлизат в емигрантските и националноосвободителните организации и в перспектива да превземат техните ръководства. Още на 17 септември 1923 г. нелегалният конгрес на Тракийската организация в Хасково избира „ляво“ ръководство, което проявява склонност за сътрудничество с БКП. Във ВДРО взимат връх комунисти, свързани с ВО на ЦК и десни, активни членове на Военния съюз. Първите са водени от Върбан Петров, а вторите от Никола Кямилев. Между тях се осъществява неестествено сътрудничество, целта на което е да се премахне влиянието на автономистите начело с П. Вичев. До голяма степен постигнали това, комунисти и лигари повеждат борба за надмощие във ВДРО и най-вече за овладяване на нейния четнически институт. Главен войвода и организатор на добруджанските чети е комунистът Дочо Михайлов⁷⁷.

ВДРО, според някои функционери на КИ, може да изпълнява и попътни конкретни задачи, обслужващи съветската политика. След деветоюнския преврат и при силно влошените българо-югославски отношения Румъния заема покровителствена позиция към режима в България. Букурещката дипломация цели да задълбочи българо-югославските противоречия и заедно с това да провежда антибългарските си начинания в Южна Добруджа в затрудненото положение на България. Всъщност правителството на проф. Ал. Цанков не получава действена поддръжка от Румъния по никой от засягащите я проблеми. В своята изолирана позиция обаче то приема с благодарност дори чисто словесните румънски декларации за добросъседство. За Съветска Русия обаче и наличието на такова платонично „добросъседство“ е неприемливо.

С винаги бурното си съзнание на съветски патриот Г. Димитров е на своя пост. Той настоява пред В. Коларов в едно свое писмо да повдигне въпроса за добруджанското и за тракийското движение с искане „русите да влязат във връзка с техните ръководители и тия движения да се използват за обща борба против Цанковото правителство“. Димитров изрично посочва: „Особено добруджанската организация би могла да ни бъде полезна, тъй като нейните действия в Добруджа ще бъдат един постоянен клин в отношенията между Румъния и Цанкова България“⁷⁸.

В средите на КИ най-значително внимание се отдава естествено на македонското националноосвободително движение, тъй като то е най-значително по размери и разполага с най-мощна организация. От това време започват да се прокарват в документите на КИ фантастичните тези за наличието на македонска и тракийска, а малко по-късно и на добруджанска нация. Видни български комунисти от ранга на Г. Димитров и В. Коларов не само възприемат и пропагандират, но и дейно участват при фабрикуването на подобни тези. Ето пример. Г. Димитров е председател на Изпълкома на БКФ. На 18 април 1924 г. това поделение на КИ приема важен документ, чийто текст носи чертите на стила на Г. Димитров. Това е решение за положението

на Балканите, в което се казва: „Въпросът за самоопределението на нациите на Балканите трябва да бъде превърнат в абсолютно ясен и конкретен на почвата на борба за това право. В нашата агитация ние трябва да поставим съвършено определени и ясни лозунги: самоопределение чак до отделяне и пълна независимост на Македония, Тракия, Добруджа, Хърватско, Бесарабия и други страни, които се угнетяват от балканските господстващи класи.“ В документа специално се препоръчва постигането на „единен фронт между автономисти и федералисти в Македония“ начело с комунистите⁷⁹.

За комунистите интернационалисти понятията „национално предателство“ или „национален нихилизъм“ не съществуват, освен ако не са адресирани към нечия буржоазия. То е защото по коминтерновска дефиниция интернационализмът е висша форма на патриотизъм към първата в света държава на победила революция, която е и родината на всичко прогресивно по земята. Интересно е при всичко това е, че В. Коларов и Г. Димитров упорито, подмолно и ловко работят сред ръководните съветски фактори, за да се наложат като най-добрите експерти по балканските национални въпроси. Те успяват да наложат БКП и българските комунисти като главни изпълнители на коминтерновските предначертания. Неслучайно в КИ, когато се разискват въпроси на балканските националноосвободителни движения, то те са преди всичко въпроси на българите извън пределите на България. Мислели ли са Коларов и Димитров, че като правят от българите нации на „македонци“, „тракийци“ и „добруджанци“ (оставащи все пак българи), то в бъдещата Балканска федерация българите биха имали решаващо влияние, още повече, че български комунисти са предлагани да бъдат нейните конструктори? Ако да, то те са имали наивността да вярват, че такова нещо като Балканска федерация изобщо е било осъществимо. Ако пък не, то отговорите биха могли да бъдат много и между тях едва ли би се намерил ласкав за българските комунистически водачи.

Преговорите между представители на ВМРО и съветски и коминтерновски хора текат трудно във Виена от началото на 1924 г. По същото време Цанковото движение търси сближение с Югославия и с Румъния на почвата на съвместна борба против „болшевизма“ и заедно с това против четите на националноосвободителните движения. През пролетта на 1924 г. властите в България предприемат арести и гонения на македонски дейци и това оказва катализиращо влияние върху хода на преговорите и те навлизат в решителна фаза през април и май.

Формално преговарят автономисти с федералисти, към които са се присъединили и „серчани“, някога водени от Яне Сандански. Коминтерновците играят роля на посредници. Те обаче са най-важни, защото у тях са парите и оръжието, а останалите са във Виена всъщност да се договарят не толкова помежду си, колкото с тях.

Преговарящите съставляват колоритен конгломерат от личности. ВМРО е представена от члена на ЦК Петър Чаулев и Димитър Влахов – известни революционери. Д-р Филип Атанасов преговаря от името на федералистите.

Към него се присъединява „серчанинът“ Тодор Паница, майстор на коварни четнически нападения срещу автономистки формации. Той е и извършителът на вероломното, хладнокръвно убийство на видните македонски дейци Борис Сарафов и Иван Гарванов през 1907 г. Коминтерновски представители са агентите на ГПУ Черски (Соломон Голдщайн) и Никола Харлаков. През 1932 г. Черски е ликвидиран като троцкист. Н. Харлаков е брат на палача на Ал. Стамболийски капитан Харлаков. Н. Харлаков два пъти е изключван от тесняшката партия – през 1908 г. като „анархолиберал“ и през 1921 г. като „ляв комунист“. Ходовите на коминтерновци се ръководят от невземашия непосредствено участие в преговорите Г. Димитров.

И трите страни участват във виенския пазарлък с предварително подготвени позиции. Т. Александров и приближените му предприемат значителен завой във възгледите си, особено видим след септемврийските събития през 1923 г. Те осъзнават, че партизанската война в Македония заплашва с разгром както организацията, така и България. Четническата дейност вече е привлякла европейското внимание върху проблемите на българското население в Македония. При тези условия би следвало да се упражнят дипломатически средства – да се въздейства върху силите-победители да принудят Югославия да изпълни задълженията си към македонското население съгласно подписания от нея Договор за малцинствата. Този подход (прилаган безрезултатно и преди войната) е насърчаван неофициално от някои влиятелни среди във Великобритания⁸⁰.

С такава нагласа Т. Александров изготвя в края на 1923 г. проект за споразумение със Съветска Русия (не с федералистите). Според проекта Съветска Русия се задължава да признае ВМРО като „единствен изразител на суверенната воля на Македония“. ВМРО пък приема да сътрудничи с „другите революционни организации на Балканите за федерирането на балканските държави в техните етнически граници, чиито добре разбрани политически и икономически интереси съвпадат с тези на Съветска Русия“. В отделна точка се декларира, че двете страни остават самостоятелни в своята външна и вътрешна политика. Този проект е даден като инструкция на участниците във виенските преговори от страна на ВМРО и така или иначе става известен на другите две страни. Подобна откритост при другите преговарящи няма.

Федералистите са приели съветската опека още през 1923 г. Същото прави и Т. Паница във Виена след разговори с Г. Димитров и Н. Харлаков. Интимната цел на Паница е не сътрудничество с ВМРО, а нейният разгром. С верен усет за съветските желания в писмо до ЗБ на БКП (Г. Димитров), съветския представител (Черски) и КИ (В. Коларов) от 6 април 1924 г. той излага подробен план за предаване на македонското националноосвободително движение под съветско ръководство. „Ние – пише Паница от свое и на „серчани“ име – винаги сме смятали, че между нас, федералистите, и лъжеавтономистите не може да има никакво обединение и примирие и че само борбата до пълно унищожение на лъжеавтономистите, оръдия на българската анексионистическа политика, може да разчисти пътя на истинското освободително македонско дви-

жение.“ Следват реверанси към комунизма, който единствен може да разреши националния въпрос на Балканите, включително и македонския, чрез създаване на Балканска федеративна република. За постигане на целта Паница настоява КИ да инструктира комунистическите партии на България, на Сърбия и на Гърция да поддържат „морално и материално“ федералисткото движение⁸¹.

По-нататък се излага разположението и състоянието на федералистките сили в сръбска Македония, като се изтъква, че те действат в сътрудничество „с органите на сръбските власти“ против четите на ВМРО. Подчертава се нуждата от материални средства за въоръжаване. Паница настоява още за създаване на нелегални бойни ядра за „активен терор срещу хората на Т. Александров и правителството“. Тези ядра ще подпомогнат нелегалната дейност на БКП и на БЗНС в подготовката им за въстание. След очакваното пълно унищожаване на ВМРО конкретният път за отдаване на движението под съветско разпореждане според Паница би следвало да изглежда така: в ръководството на движението да влязат двама „серчани“, по убеждение комунисти, един комунист от ЗК на БКП (Г. Димитров) и един съветски представител. По този начин ще се отстранят и „буржоазните елементи“. Като такъв е характеризиран и федералистският представител д-р Ф. Атанасов, който в момента е съюзник на Паница⁸².

Гнусотиите на Паница го правят достоен партньор на „посредника“ в преговорите. Неговата пък позиция Г. Димитров определя така: БКП следва по отношение на ВМРО определена политика, насочена към формиране на опозиционно течение – „революционна левица“. Чрез нея ще се изолира Т. Александров и след това „левицата“ ще се обедини с федералистите. Тази политика – пояснява Г. Димитров – е съгласувана с политиката на ИККИ по Македонския въпрос⁸³.

Според така изложените платформи преговорите във Виена наподобяват разбойнически покер между трима, двама от които имат валъори (силни карти) в ръкавите си и наддават в таен стговор срещу третия. Програмата на Т. Александров е наивна; на Паница – сервилна и подла; на Русия (и значи на КИ и на БКП) – коварна. В хода на „покера“ на Т. Александров му пробутват „белязани карти“, а го прилъгват да прави глупаво високи залози на „блинд“ (на „сляпо“). Куриозното е, че в самия край на „играта“ печеливши няма, но почти задължително е пръв да се издъни Т. Александров, както и става. Той най-малко е информиран за действителните намерения на останалите играчи.

В сложни, все още не докрай разкрити маневри двамата пълномощници на ВМРО П. Чаулев и Д. Влахов са вербувани от „посредника“⁸⁴. В средата на април и тримата членове на ЦК на ВМРО Т. Александров, Ал. Протогеров и П. Чаулев са във Виена, за да договорят и подпишат съответните документи. Подложени са на натиск и машинации, точните перипетии на които също не са изяснени. Не твърде доволен от съдържанието на преговорите, Т. Александров все пак упълномощава Протогеров и Чаулев да подпишат от негово име документите и на 1 май заминава за Лондон, за да прави „дипломация“ според възприетата вече от него линия. На 6 май е приет т. нар. Майски

манифест, който носи подписите на Т. Александров, Ал. Протогеров и П. Чаулев. Майският манифест е съставен от четири документа и има сериозни съмнения, че Т. Александров не е бил запознат със съдържанието на всичките. Месец след това той например пише на Протогеров: „Получиха се преписите от манифеста и декларацията на депутатите. Като ги четох, косите ми настръхнаха.“ Има от какво!

Съгласно манифеста двете македонски организации се помиряват и предстои обединяването им. В текста се прокарва принципът за предимства на класовата борба пред националната. С него организацията се нарежда в съюз с класовото движение в борба против социалното и класовото потисничество, против балканския и европейския империализъм. Потвърждава се курсът на въоръжена борба против денационализаторската политика на Югославия и Гърция в съюз с всички угнетени народности и с всички други революционни антицентралистични сили в Югославия, а също и в сътрудничество с балканските компартии и със Съветския съюз. Заедно с това се твърди, че в България „македонският народ“ също е подложен на денационализация, като дебело се подчертава разликата между българи и „македонци“.

Странно е, че Майският манифест е подписан само от членовете на ЦК на ВМРО. Това означава, че те са подписали не споразумение, а компромат срещу себе си, защото съдържанието на манифеста ги изобличава като „болшевиризирани“ изменници на националната кауза. Тъкмо това е и целта на коминтерновската игра, в която се включва дори съветският комисар на външните работи Г. Чичерин⁸⁵. Главният шантажист обаче е Г. Димитров. По негово настояване Майският манифест е публикуван въпреки изричното нежелание на Т. Александров. Целите са да се „демаскира“ Т. Александров и да се zlepостави пред управляващите и пред съидейниците си, а след това организацията да се оплави от верни на КИ хора. По първите две точки предвижданията на Димитров се оказват точни. Недоверието и напрежението между Цанковото правителство и Т. Александров нарастват. Вътре във ВМРО отдавна тлее вражда между него и безидейния главорез Алеко Василев, който е свързан и с правителствени кръгове. Косата на смъртта тръгва към върховете на организацията. На 31 август 1924 г. хора на Алеко прострелват в гръб Т. Александров в Пирин. Съществува подозрение, че Ал. Протогеров, който има остро лично съперничество с Александров, също е причастен към убийството.

Третото предвиждане на Г. Димитров, а именно, че ВМРО ще се оплави от „революционната левица“, не се сбъдва. Ред е на другите играчи в „покера“ да губят. Т. Александров е изваден с курушум от играта и заместилите го приемат да играят в този стил.

Гибелта на македонския вожд е запазена в тайна. Веднага след смъртта на Т. Александров един от младите дейци на организацията, Иван (Ванче) Михайлов, изготвя щателен план за отмъщение, който е проведен на 12 септември в Горна Джумая. Между убитите е Алеко Василев. Ген. Протогеров този път е пощаден. Вместо да застанат начело на движението левичари, комунисти и федералисти са подложени на изстребление. Екзекуторските екипи

на Ив. Михайлов вилнеят из цяла Пиринска Македония и в по-големите градове на България. След това убийствата се пренасят и в чужбина. През декември 1924 г. в Милано е убит П. Чаулев. На 8 май 1925 г. във виенския „Бургтеатър“ ефектно е прострелян по време на представление Тодор Паница. Хладнокръвната извършителка е бъдещата съпруга на Ив. Михайлов Менча Кърничева. Зловещата фигура на самия Ванче Михайлов със свойствения му стил започва да се налага бързо в организацията. След него вървят най-младите и най-енергичните хора на ВМРО. Ген. Протогеров обаче запазва значително влияние сред по-старите кадри. Съперничеството между Михайлов и Протогеров става видимо и се развива към конфликт, за което спомагат и важни тактически различия.

Дотогавашните форми на борба – масово движение, нахлувания на големи чети в Македония, обхващане на населението в конспиративна мрежа – стават все по-неприложими поради жестоката разправа на югославските власти и поради затрудненията, идещи от страна на българските. Хората около Протогеров обаче продължават да настояват за тяхното по-нататъшно използване. Методите на индивидуален терор, препоръчвани и прилагани от Михайлов, са по-безболезнени за населението в Македония. Пренесени и в редиците на самото движение обаче, би ги лишила и тях от перспектива. А тъкмо това ще се случи през следващите години.

След като не могат да превземат ВМРО, БКФ и КИ решават да създадат нова лява македонска революционна организация, която да бъде под пълен комунистически контрол. Програмните ѝ документи също са изработени от БКФ и КИ. Така през есента на 1925 г. се създава ВМРО (обединена) с периметър на действие главно Вардарска Македония. Като крайна цел се издига извоюването на независима Македония и Балканска федерация в зависимост от развитието на общата класова борба. Новата организация се противопоставя на всички други македонски организации, на които лепва етикетите „предателски“ и „шовинистични“. Способът за постигане на поставените цели се описва като масова революционна борба⁸⁶. Масовост обаче е една от характеристиките, от които коминтерновската рожба е лишена.

Печалният резултат от комунистическата намеса в македонското движение е отчетен в КИ като успех. По стереотипите на болшевишкото мислене той се прилага при всяка открива се възможност.

Явления, подобни на тези в македонското националноосвободително движение, се наблюдават и при специфичните условия на тракийското и на добруджанското революционно движение. След започването на преговори между ВМРО и Съветска Русия в писмо до В. Коларов Г. Димитров настоява представители на КИ да влязат във връзка и с ръководителите на добруджанското и на тракийското движение. Условията за действие на комунистите в организациите на българска територия обаче са крайно неблагоприятни.

„Десните“ от тракийското движение дейно подпомагат правителството в борбата му против БКП и готвеното от нея въстание през есента на 1924 г. На практика влиянието на „левите“ е премахнато във ВТРО.

В съюза „Добруджа“ командните позиции също се държат от привърженици на Ал. Цанков, макар че комунистите запазват известно присъствие със свои комунистически фракции. Иначе се наблюдава успоредност в действията на комунистите по отношение на ВМРО и ВДРО. На 7 май в ЦК на ВДРО е обсъден въпросът за подновяване на връзките със Съветска Русия с цел получаване на оръжие и материална помощ. С мисията е натоварен Върбан Петров, който търси съдействието на Коста Янков и на Г. Димитров. Във Виена той се свързва и с представители на ВМРО. До подписване на конкретни споразумения със съветски представители обаче не се достига⁸⁷. След убийството на Т. Александров и във ВДРО доверието към комунистите е подвено.

От есента на 1924 г. започва образуване на комфракции във ВДРО. ЦК на БКП отчита като грешка враждуването с автономистите. Сценарият, който довежда до убийството на Т. Александров, се прилага и тук. С решение на БКФ от 10 ноември изрично се казва: „Да се работи за приемане от добруджанското движение на революционна програма, подобна на изложението в Майския манифест на македонската организация за македонското движение“⁸⁸.

Комфракциите във ВДРО са тясно свързани с военната организация на ЦК на БКП и са въвлечени в българския вътрешнополитически живот. През пролетта на 1925 г. е нанесен комбиниран удар срещу ултралевичарската групировка във ВДРО, общо срещу левицата на националноосвободителното движение и срещу компартиите от страна на управниците в България и в Румъния. Десните във ВДРО по това време действат като наемници на Цанковия режим⁸⁹. Организацията фактически е разцепена.

Още в началото на март комунисти добруджанци вземат решение за неотложно „тактично“ отдръпване от ВДРО и за образуването на нова организация с наименование ДРО. Решението е одобрено от П. Вичев и ЦК на БКП⁹⁰. Учредителната конференция се провежда във Виена през септември 1925 г. Присъстват Георги Кроснев – представител на революционните комитети в Добруджа, Петър Нейчев – пълномощник на КИ, д-р П. Вичев – представител на революционно настроената емиграция в България и др. ДРО се появява почти по едно и също време с ВМРО(о) и между двете организации съществува принципно подобие. ДРО е съюз на комунисти и автономисти с вътрешнопротиворечива платформа. В програмните документи отново се срещат понятия като „добруджански народ“. Надделява комунистическо-федералистки вариант за задачите и целите на ДРО. Направляването на дейността ѝ е възложено на БКП и на РКП, между които не се поддържат необходимите контакти, а съществуват и различия в становищата им по редица въпроси⁹¹. Също като ВМРО(о) ДРО е малочислена конспиративна формация. И това става по време, когато правителството прилага ограничителни мерки и спрямо ВДРО, а сред дейците на легалното движение в Добруджа се шири дух на разцепление и враждебност.

БЕЛЕЖКИ

- ¹ Вж. *Ст. Груев*. Цит. съч., с. 160.
- ² Срв. анализа на правителствения състав у *В. Георгиев*. Народният сговор..., с. 176 и сл.
- ³ Държавен вестник, № 55, 11 юни 1923.
- ⁴ Вж. *Г. Марков*. Цит. съч., с. 51 и сл.
- ⁵ Подр. вж. *В. Георгиев*. Народният сговор..., с. 177 и сл.
- ⁶ Цит. по *М. Йонов*. Българската армия като държавна институция след Първата световна война 1919–1929 г. С., 1994, с. 142.
- ⁷ БКП в резолюции и решения. Т. 3, с. 326.
- ⁸ Цит. по *Th. von Laue*. Soviet Diplomacy: G. V. Chicherin Peoples Commissar for Foreign Affairs. 1918–1930. – In: The Diplomats 1919–1939. Vol. 1: Twenties. Ed. by G. Craig, F. Gilbert. New York, 1974, p. 245.
- ⁹ Цит. по *Historicus*. Stalin on Revolution. – In: The October Revolution and the Tactics of Russian Communists. – Foreign Affairs. January 1949.
- ¹⁰ БКП в резолюции и решения. Т. 3, с. 326.
- ¹¹ *М. Йонов*. Цит. съч., с. 145 и сл.; *Г. Марков*. Цит. съч., с. 53.
- ¹² *М. Йонов*. Цит. съч., с. 145.
- ¹³ *Г. Марков*. Цит. съч., с. 53.
- ¹⁴ *М. Йонов*. Цит. съч., с. 147.
- ¹⁵ Вж. пак там, с. 153.
- ¹⁶ Цит. по *Р. Първанова*. Демократическият сговор и неговото управление. – ИПр, 1994–1995, № 3, с. 27.
- ¹⁷ *В. Лечев*. Българските народнолиберали на кръстопът. Партията „Народно единство“ (1923–1925). Велико Търново, 1996, 22–23.
- ¹⁸ Пак там, с. 27; *В. Георгиев*. Народният сговор..., с. 264.
- ¹⁹ *В. Лечев*. Цит. съч., с. 30.
- ²⁰ *Р. Първанова*. Програмата на демократическия сговор. – ИПр, 1987, № 6, 27–28.
- ²¹ Цит. по пак там, с. 33.
- ²² Пак там.
- ²³ Пак там, с. 34.
- ²⁴ Пак там, 34–35.
- ²⁵ Цит. по *В. Стоянов, В. Тепавичаров*. Политическата алтернатива юни 1923 – 4 януари 1926. С., 1992, с. 330.
- ²⁶ Изложението оттук нататък за икономическата и социалната политика на първото сговористко правителство се основава главно на задълбочено проучване на *В. Стоянов, В. Тепавичаров*. Цит. съч., с. 330 и сл.
- ²⁷ Цит. по *Г. Наумов*. Атенатът в катедралата „Св. Неделя“ 16 април 1925. С., 1989, с. 13.
- ²⁸ *Р. Гришина*. Балканы в планах Коминтерна (1924). – Славяноведение, 1994, № 5, с. 7.
- ²⁹ Цит. по *П. Боев*. Цит. съч., с. 55.
- ³⁰ Цит. по *Г. Наумов*. Цит. съч., 14–15.
- ³¹ *К. Тодоров*. Цит. съч., с. 274.
- ³² Пак там, с. 275.
- ³³ Пак там, с. 278.
- ³⁴ Подр. за преговорите вж. пак там, с. 278 и сл.
- ³⁵ Цит. по *Й. Митев*. Георги Димитров за единния фронт и работническо-селската власт в периода 1923–1924. – В: Изследвания по българска история. Т. 5. Вътрешната политика на България през капитализма 1878–1944. С., 1980, с. 184.
- ³⁶ Вж. *Д. Мичев*. Четническото движение в България 1924–1925 г. С., 1964, с. 27 и сл., с. 37 и сл.; *Г. Наумов*. Цит. съч., с. 44 и сл.
- ³⁷ Вж. *Г. Наумов*. Цит. съч., с. 46 и сл.
- ³⁸ Вж. *М. Йонов*. Цит. съч., с. 161.
- ³⁹ Вж. *Г. Наумов*. Цит. съч., с. 27 и сл.

- ⁴⁰ Пак там, с. 19, 28.
- ⁴¹ Цит. по *Й. Митев*. Цит. съч., 186–187; *Д. Даскалов*. В. Коларов и Г. Димитров и революционните събития в България (1923–1925). С., 1978, 171–172.
- ⁴² *Й. Митев*. Цит. съч., с. 188 и сл.; *К. Тодоров*. Цит. съч., с. 304 и сл.
- ⁴³ Вж. *Г. Наумов*. Цит. съч., 38–39, 55–59.
- ⁴⁴ *Р. Първанова*. Демократическият сговор и неговото управление..., с. 27.
- ⁴⁵ Цит. по Септември и българската литература. С., 1973, с. 119.
- ⁴⁶ *П. Нейков*. Цит. съч., с. 280.
- ⁴⁷ *Г. Наумов*. Цит. съч., 68–69.
- ⁴⁸ Пак там, с. 91.
- ⁴⁹ Пак там, с. 92.
- ⁵⁰ Цит. по Септември 1923 г. и българската литература..., с. 119.
- ⁵¹ *Г. Наумов*. Цит. съч., 115–116.
- ⁵² През 1995 г. се запознах с документите по атентата в църквата „Св. Неделя“ от архива на БКП, които бяха влезли вече в ЦДА. Още много преди това обаче те са ползвани от много автори, като най-пълно и изчерпателно присъстват в изложението на цитираната тук книга на *Г. Наумов*, който ги поднася с подобаваща научна добросъвестност, а ги допълва и с други източници. Поради това, за да не удължавам излишно апарата, моля да се има предвид, че фактологическата страна на изложението ми за атентата (без непременно да се възприема интерпретацията) се основава върху труда на *Наумов* (с. 71 и сл., 102 и сл.).
- ⁵³ Вж. рецензията на *Д. Добринов* за труда на *Г. Наумов* във Военноисторически сборник, 1990, № 3, 209–210.
- ⁵⁴ Подр. вж. *В. Стоянов, В. Тепавичаров*. Цит. съч., с. 226 и сл.
- ⁵⁵ *Ст. Груев*. Цит. съч., с. 143.
- ⁵⁶ През 1935 г. е изменен чл. 598 от Углавното съдопроизводство, който освобождава царя от задължението да подписва смъртните присъди (*А. Левърсон*. Цар Борис III. Щрихи към портрета. С., 1995, с. 98).
- ⁵⁷ Подр. вж. *В. Стоянов, В. Тепавичаров*. Цит. съч., с. 263 и сл.
- ⁵⁸ Цит. по *Р. Първанова*. Формиране на правителството на Андрей Ляпчев (4 януари 1926 г.). – ИПр, 1991, № 11, с. 89.
- ⁵⁹ Цит. по пак там, с. 90.
- ⁶⁰ Пак там.
- ⁶¹ Подр. вж. *В. Василев*. Българо-британските отношения при Второто правителство на Демократическия сговор (1926–1931). – В: Юбилеен сборник в чест на акад. Димитър Косев. С., 1985, с. 368.
- ⁶² Цит. по *В. Стоянов, В. Тепавичаров*. Цит. съч., 478–479.
- ⁶³ Подр. вж. пак там, с. 475 и сл.
- ⁶⁴ Вж. *М. Куманов*. Деветоюнският преврат през 1923 г. – Векове, 1973, № 5, 43–44.
- ⁶⁵ Вж. *А. Кузманова*. От Ньой до Крайова..., с. 92 и сл.
- ⁶⁶ *Музеин Юсуф* (Й. Хербст). Кърпеж на чест или где го чукаш, где се пука. – Вик, № 4, 5 дек. 1923, 11–12.
- ⁶⁷ *I. Bitoleanu*. Din istorie Romaniei moderne 1922–1926. Bucuresti, 1981, p. 192.
- ⁶⁸ Ibidem, p. 194.
- ⁶⁹ Ibidem.
- ⁷⁰ *Г. Димитров*. Малцинствено-бежанският въпрос в българо-гръцките отношения. Благоевград, 1982, с. 156 и сл.
- ⁷¹ *J. Barros*. The League of Nations and the Great Rovers. The Greek-Bulgarian Incident 1925. Oxford, 1970, p. 5.71.
- ⁷² Вж. *Д. Добринов*. Последният цар на планините..., с. 101 и сл.
- ⁷³ *Д. Волкогонов*. Ленин руският демон. С., 1996, с. 372.
- ⁷⁴ За италианската балканска политика 1923–1924 г. вж. у *М. Pizzigallo*. Mediteraneo e Russia nella politica italiana 1922–1924. Milano, 1983; *A. Kuzmanova*. La France et la politique de l'Italie fasciste dans les Balkans la premiere annee apres l'avenement de Mussolini au pouvoir.

– Etudes balkaniques, 1990, № 3, 3–18; Idem. Un episode important de la rivalite franco-italienne dans les Balkans le cas de la Yougoslavie (1923–1924). – Etudes balkaniques, 1992, № 1, 34–50.

⁷⁵ Цит. по М. Pizzigallo. Op. cit., 34–35.

⁷⁶ Вж. подр. St. Troebst. Mussolini, Makedonien und die Machte 1922–1930. Die „Innere Makedonische Revolutionare Organisation“ in der Sudosteuropapolitik des faschistischen Italien. Koln, 1987.

⁷⁷ Подр. вж. П. Тодоров. Освободителните борби на Добруджанската революционна организация 1925–1940. С., 1992, с. 34 и сл.

⁷⁸ Цит. по пак там, 44–45.

⁷⁹ Р. Гришина. Балканы в планах Коминтерна..., с. 10.

⁸⁰ Срв. Д. Косев. Отношенията между България и Сърбо-хърватско-словенското кралство от 9 юни 1923 г. до 1925 г. – Известия на БИД, 35, 1983, 193–194.

⁸¹ Ел. Стателова. Биография на българския дух (родът Паница). С., 1997, с. 236.

⁸² Пак там, 237–239; вж. и Д. Добринов. Последният цар на планините..., 117–118.

⁸³ Цит. по Д. Добринов. Последният цар на планините..., с. 105.

⁸⁴ Тук преговорите се излагат според, както изглежда, най-достоверната и най-обективната версия, предложена от Д. Добринов (пак там, с. 120 и сл.).

⁸⁵ Пак там, с. 122.

⁸⁶ Подр. вж. пак там, с. 120 и сл.

⁸⁷ Вж. П. Тодоров. Цит. съч., с. 40 и сл.

⁸⁸ Цит. по пак там, с. 46.

⁸⁹ Подр. вж. пак там, с. 54 и сл.

⁹⁰ Пак там, с. 56.

⁹¹ Подр. вж. пак там, с. 63 и сл.

ТРУДНА НОРМАЛИЗАЦИЯ (1926–1931)

§ 1. УСПОКОЯВАНЕ НА ПОЛИТИЧЕСКИЯ ЖИВОТ

След оставката на Цанковия кабинет мандат за съставяне на ново правителство получава отново Сговорът в лицето на бившия демократ Андрей Ляпчев. Той е водач на най-многобройната част на „партийните среди“. Дотогава Сговорът оправдава определението си „демократически“ едва ли не само защото най-много негови членове са някогашни демократи.

Веднага се забелязва нов стил на управление. Сигнали за желано успокоение се излъчват във всякакви посоки – към собствената партия и към нейното парламентарно мнозинство, към опозицията и в по-широк смисъл към цялото общество, а също така към съседните държави и към Великите сили. Самият този подход вече отличава новото правителство от старото. В кабинета „партийните среди“ взимат връх: Ляпчев е министър-председател, Ат. Буров е външен министър, Владимир Моллов – министър на финансите. „Партийните“ обаче проявяват умереност и не са склонни да антагонизират „чистата“ част от Сговора. Ген. Ив. Вълков запазва ключовия си пост начело на военното ведомство. Други двама лигари – К. Георгиев и Славейко Василев – стават титуляри на второстепенни министерства, а Ал. Цанков е предложен и избран за председател на Бюрото на Народното събрание¹.

Още на 4 януари 1926 г., денят на поемането на властта, Ляпчев чете декларация в Народното събрание за належащите задачи, чието решаване ще преследва неговото правителство. Министър-председателят признава на предшествениците си „самоотвержени усилия“ за „спасяването на България“ и заявява, че ще продължи делото им. Не с техните средства обаче. Пасажът за правителствените намерения по стилистичните си характеристики контрастира на изявленията на довчерашните управници и всъщност осъжда тяхната вътрешна и външна политика. „Моето правителство – казва Ляпчев – чрез предвидливост ще вземе навреме нужните мерки за предотвратяване на злини намиране средства и пътища, които ще способват мирът да бъде не само едно желание, а една действителност, при благоденствието на която може да се радва народът. За осъществяването на тази политика на мир и лоялност и на добри отношения с всички държави правителството се надява, че ще бъде подпомогнато от всички страни.“ Смисълът на посланието е ясен – отказ от

противопоставяне чрез правителствен терор и стремеж към постигане на граждански мир.

В декларацията като неотложна задача се посочва бързото и ефикасно решаване на бежанския въпрос. За целта обаче е необходимо да се намери и външен заем. Той ще допринесе и за развитието на производството, което е най-добрият начин за издигане ролята на България в международните отношения².

Поставените цели са трудни, но постижими, което е и част от уменията да се управлява. Ляпчев и Буров, хората които главно дават облика на режима, са делови, изключително работливи и работоспособни и с опит. Работоспособността особено на Ляпчев е сякаш неизчерпаема. В парламента той стои „непрекъснато като часовей на опасен пост“ (Буров); фактически управлява „в по-голяма или по-малка степен всичките министерства“ (Григор Василев). И пак Буров: „Той свой живот нямаше. Той спортове не обичаше и не четеше романи. Той забавления нямаше... Целият му живот беше погълнат от обществени мисли, обществена дейност и обществени цели“³.

Такова масивно, качествено и дейно участие в живота на държавата налага влиянието на „партийните“ сговористки среди след 1925 г. доста повече, отколкото чисто цифровото им присъствие в управленските органи на страната предполага. Стремежът е това влияние да се упражнява в определените от конституцията рамки. Водещите фигури на режима лично са привързани към установения от нея ред. Малко преди смъртта си, в края на 1933 г., Ляпчев заявява на свои сподвижници: „Пазете конституцията! Пазете основите на държавата, в която живеем!“⁴ Това остава като негов завет, но то е и вопъл, предчувствие за задаващо се мрачно време, което отново ще разтърсва държавните основи. Има тук тревога от идващи беди, но не носталгия по някакъв образцов демократически ред, какъвто в България никога не е имало. И действително, когато не предупреждава, а констатира, Ляпчев казва: „Демокрацията е един идеал“⁵. Само че той и хората около него не са идеалисти. Те са действащи политици и тяхното гледище за разпределението на тежестите в триъгълника на властта – монарх, парламент, правителство – е прагматично.

Министър-председателят обичал да казва: „С англичаните, Светия синод и цар Борис не се карам никога“⁶. Това може и да е вярно, но е израз на уважение, а не на подчинение. Царят е в течение на правителствената политика, но не я ръководи. Отношението към народното събрание е също така сериозно и уважително. Много от времето си Ляпчев прекарва в него, като дава тон на дейността му. Според премиера парламентът е израз на представителния характер на политическата система и от неговото мнозинство се излъчва правителството. Веднъж това сторено обаче, изпълнителната власт е тази, която трябва да поеме ръководството на страната. На Народното събрание, сиреч на парламентарното мнозинство, се отрежда подпомагаща роля. То трябва чрез законодателната си дейност, пренията и пр. да съдейства за осъществяване на правителствените предназначения. Освен това по отношение на опозицията Народното събрание може да служи като полезна говорилня и отдушник и сво-

бодата на словото в него не би следвало да се ограничава. По един конкретен повод Ляпчев заявява: „Недейте отнема думата, нека си изговори всичко, което има, па ако ще и да е зехир“⁷ (отрова – б. а., С. Г.).

Възгледът за преобладаващото влияние на правителството в сферата на властта е съзвучно с модните тогава теории за ръководната роля на изпълнителната власт в държавния живот, но не е непременно вдъхновено от тях. Новите власти се вслушват внимателно, но предпазливо в идещите отвън веяния. Те не са пламенни техни привърженици като напр. Ал. Цанков. Опитът и възпитанието им в това отношение се коренят в предвоенното време, което е класическо за парламентарната демокрация и икономическия либерализъм в България. Проявените тогава добродетели и още повече недъзи, катастрофите във войните и последвалите политически експерименти и сътресения са главни стимули за оформяне умонастроението и практическата ориентация на управляващите.

Първите стъпки на режима целят да дадат удовлетворение на обществото, изтерзано и уморено от продължителната кръвнина. Те обаче се вършат с хладна деловитост. „Спасителите на отечеството“ от Военния съюз са все още силни, но терористичната дейност на „Порковата команда“ е сведена до възможния минимум. За това допринася и министър-председателят, който е поел и вътрешното министерство.

През февруари 1926 г. е гласувана амнистия. Тя е частична, условна и с явно подбоден характер. От освободените 7 хил. затворници малка част са осъдени по ЗЗД, и то при условие в срок от 3 години да не извършват политически престъпления. В противен случай те освен новата присъда ще трябва да излежават и старата⁸. Амнистията не е много благосклонна към комунисти и леви земеделци, още повече че ЗЗД продължава да е в сила. Процесите по този закон обаче се ограничават. Главният резултат от амнистията е, че благодарение на нея в страната започват да се завръщат голям брой емигранти, главно земеделци. Според данни на полицията общият брой на регистрираните политически емигранти след 9 юни е 1986 души. От тях до 20 юни 1929 г. се завръщат 1016 души, а след втората амнистия от 20 юли 1929 г. до 31 декември 1930 г. броят им достига 1099 души⁹. Така се пресушават източници на антиправителствена пропаганда в чужбина и се слага добро начало на успокояване вътре в страната. В негова полза е и разширяващата се свобода за дейност на опозиционните партии. При сравнително нормална обстановка се провеждат и изборите за местни органи на властта през януари и през ноември 1926 г.¹⁰

Най-красноречиво свидетелство за успокояването на политическия климат в страната е възстановяването на нормалната политическа дейност на комунисти и земеделци. Комунистическите профсъюзи под прозрачното маскировъчно наименование „независими“ са разрешени още през лятото на 1925 г. През февруари 1927 г. официално е регистрирана Българската работническа партия (БРП), легално проявление на БКП.

Интересните и полезни издирвания на Румяна Първанова сочат, че по-

явата на новата политическа формация става по инициатива не на кой да е, а на Ляпчев¹¹. Ходът е наистина изненадващ, но не и заложената в него идея. Макар и не често прилагана, стъпката да се легализират и да се изведат „на светло“ поне част от подмолно действащите противници е известна отдавна. Изненадата идва оттам, че това се прилага в България, страна, в която изтънчени похвати не вървят. Ляпчев разиграва отлично този труден лично негов гамбит, защото явно е, че идеята не би имала подкрепата на собствениците му привърженици, на буржоазната опозиция, на военните и, разбира се, на крайно десните кръгове. Министър-председателят добре познава комунистите и техните възгледи за легалните и за нелегалните форми на борба, чете внимателно Ленин по тези въпроси. Случвало се е в Народното събрание да порицава комунистически депутати за немарливост при усвояване идеите на идеолога им!

Според личния му секретар Ляпчев в качеството си и на вътрешен министър възприемал като „политическа задача нелегалната комунистическа партия да стане легална“. За целта на секретен сътрудник е наредено да подхвърли в комунистическите среди идеята представители на няколко групи, уж безпартийни, да се явят при него с искане да се допусне тяхното обединение. През януари 1927 г. делегацията му се представя и получава обнадеждаващ отговор на изявеното желание за основаване на Работническа партия. Председателят на Софийския окръжен съд също заявява, че ако се поиска регистрация на нова партия, няма основание за отказ, но че ако членовете ѝ нарушават ЗЗД, те ще бъдат санкционирани съгласно неговите постановления¹².

Пред колегите си от Министерския съвет Ляпчев излага следните доводи: „Страната е спокойна. Няма защо да се поддържат скрити огнища на напрежение, от които могат да избухнат нови сътресения. Легалната дейност, макар и комунистическа, е решение, което изключва нелегалните борби“¹³. Финалът трябва да се разбира не в смисъл, че нелегалните борби ще бъдат прекратени, а че те вече нямат никакво оправдание. Ляпчев прекрасно знае, че в нелегалност ще остане комунистическата партия, подчинена на КИ. БКП пък ще ръководи легалната БРП. Идеята е, че чрез легалните прояви на БРП по-ефикасно ще могат да се следят действията и намеренията на БКП, а по възможност и на Коминтерна.

Завършващата част по легализирането на комунистите Ляпчев провежда в безупречен конспиративен стил. Учредителната конференция на БРП се провежда без знанието на полицията. Малък брой доверени на Ляпчев лица се грижат за безопасността ѝ¹⁴.

Отказът на правителството от бруталните методи на предишния режим и успокояването на политическия климат намират израз и в снемането на политическата „карантина“, наложена на БЗНС. Това дава възможност да се открият важни характеристики на земеделското движение. То е масово и жизнено. Политическите сътресения и гонения не са притъпили вкуса на селячеството към обществена дейност. Българските селяни си остават най-политизираните селяни на Балканите, а може би и в Европа. Движението обаче не

е единно и това е, което изпъква преди всичко. Много са кандидатите, които претендират, че са носители на най-вярната и спасителна земеделска идея, но дълго време не се излъчва значителен водач. Резултатът е организационна разпокъсаност и поява на няколко БЗНС-та до края на 1926 г. Различията са главно по въпроса, дали да се действа самостоятелно, или не и ако се приеме сътрудничество с други политически сили, къде да се търси то – наляво или надясно в политическия спектър.

БЗНС „Стара Загора“ начело с Димитър Драгиев се оформя като самостоятелно крило още през 1923 г. и се обявява за „мирно и безметежно“ внедряване на капитализма на село. БЗНС „Оранжев“ е начело с Коста Томов, спечелил си прозвището „по-десен и от най-десните“ сред земеделците. „Оранжевите“ са за „народно помирение“, сиреч за сътрудничество с буржоазните политически сили и против сближение със социалисти и комунисти. Тези два съюза са малобройни.

БЗНС „Врабча 1“ има за привърженици основната маса от селяните. Той минава за лев, защото дълго време отстоява линия за самостоятелно действие. В него обаче се набелязват две крила, които водят борба за надмощие – едното начело с Георги Марков, а другото оглавявано от Георги Йорданов и Димитър Гичев. Към това крило се числят и малкото оцелели леви земеделци като Георги Драгнев, Лазар Станев и Бр. Братанов, които са за единодействие с комунистите.

От 1928 г. насетне започва да се оформя и друго течение около вестник „Пладне“, чието мото е: „Винаги справедлив – никога неутрален!“ Начело са млади хора като д-р Георги Михайлов Димитров (Гемето). В първия си брой от 2 септември 1928 г. „Пладне“ обявява, че е на страната на „демократията и парламентаризма, на страната на мира и напредъка, на страната на българския народ“. Впоследствие от пладненци се появява още един съюз с наименованието „Ал. Стамболийски“¹⁵.

Като цяло политическата картина в страната се отличава с разпокъсаност, боричкания, ежби между партиите и вътре в самите партии. Търсят се и се сключват нетрайни, а често и безпринципни коалиции. Най-авторитетната буржоазна партия е Демократическата. Тя твърдо държи на откошелните си принципи за парламентарно-демократично управление. Близко до нея в това отношение стои Радикалдемократическата партия. Социалдемократическата партия е в състояние на упадък. Двете националнолиберални партии гледат надясно.

Изборите за XXII ОНС, проведени на 29 май 1927 г., добре отразяват някои тенденции в политическия живот на страната. Демократическият съговор в коалиция с националибералите печели 44,16 % от гласовете и вкарва 173 депутати (от общо 273) в парламента. Мнозинството е наистина „здрavo“, но в сравнение с предишните избори бележи намаление с 14 %. Това обаче е и показателно за нормализацията на положението в страната, тъй като изборите през 1927 г. отразяват по-точно настроенията на избирателите, отколкото до голяма степен насилническите и манипулирани избори от

есента на 1923 г. БЗНС (главно „Врабча 1“) получава добро представяне с 42 депутати, Демократическата партия има 12 депутати, Работническата – 4¹⁶.

Политическите процеси през следващите години следват до голяма степен предпоставена вече логика. Те обаче са повлияни от избухналата в края на 20-те години световна икономическа криза, като действията на отделни лица и групи внасят нормално количество изненади.

Събитията, общо взето, потвърждават предвижданията на режима за поведението на комунистите. Легалната дейност на БРП наистина се оказва добра наблюдателница за действията на нелегалната БКП. През есента на 1928 и началото на 1929 г. след провали са арестувани членове и сътрудници на ЦК на БКП¹⁷. Органите на МВР проявяват не само агентурни качества. Интересно е, че докладите на политическата полиция от това време съдържат не само данни и наблюдения, но в ред случаи се приближават до социологически прогностични изследвания за развитието на политическите сили с препоръки за въздействия на властта в това развитие. Тази тенденция в дейността на полицията ще върви нагоре през следващите години.

По подобие на БКП и БКМС си създава свое легално проявление – Работнически младежки съюз (РМС), който е учреден на 24 май 1928 г. В края на 20-те и началото на 30-те години обаче и двете младежки комунистически организации не дават признаци на политическа дейност и на практика не съществуват¹⁸. Това се дължи и на борбите между вътрешното ръководство на БКП и неговото задгранично бюро, които имат и характерно поколенческо противопоставяне.

В края на 20-те години БКП и БРП в страната са оглавени от млади хора. Между тях и задграничното представителство възникват разногласия, които прерастват в конфликт. Впоследствие вътрешните комунистически ръководители са наречени леви сектанти. Всъщност обаче идейни различия между „вътрешни“ и „външни“ по същество липсват. Задграничните са също толкова „леви“ и също толкова „сектанти“, колкото и цялото коминтерновско движение тогава. Шестият конгрес на Коминтерна от 1928 г. избира за главен враг на комунистите социалдемократическите и селските движение, които съответно са наречени социалфашистки и аграрофашистки. Издигнат е лозунгът „Класа против класа, фронт против фронт“. Препотвърдени са Лениновите формули за единство на работниците и трудещите се „от долу“ под ръководството на комунистите. Тази линия с прилежащите ѝ клишета следват българските комунисти и в страната, и вън от нея. Така например на VI конгрес на КИ Г. Димитров неведнъж напада социалдемократията в България и на Балканите като „агент на буржоазията и проводник на социалфашизма“¹⁹. Същата позиция има и ръководството на БКП в България. Мнението му пък за БЗНС е, че „той се явява напълно контрареволуционна организация, която стои открито на базата на фашистката диктатура“. И още: „Историческа задача на партията е да унищожи, да разложи всички дребнобуржоазни, а за нашите условия особено земеделските организации, които представляват бариери, спирачки за освобождаването на масите окончателно от техните дребнобуржоазни илюзии“²⁰.

При пълното идейно единодушие между ЦК и ЗБ обаче ръководството на БКП в България предприема поход против теснячеството, като го обявява за „истинско нещастие за българската работническа класа“. В борбата за изкореняване „отрицателните страни на теснячеството“ се подмладяват не само ръководните органи на БКП и БРП, но и техният редови състав. Комсомолците и ремсистите се издигат в ранг на „истински болшевики“, понеже не са заразени от недъзите на теснячеството²¹. В. Коларов и Г. Димитров са изправени пред перспективата да останат генерали без армия.

Поведението на КИ по разногласията в БКП е двусмислено. Сталин вече е решил съдбата на своите болшевики от старата „октомврийска“ гвардия. Атаките срещу теснячеството не са далеч от неговото умонастроение. Резолюцията на ИККИ от август 1930 г. по българския въпрос с половин уста възстановява доброто име на тесняците. Заедно с това обаче (както с раздражение, но добре обяснява в една своя лекция Вълко Червенков) „тази резолюция балансираше между левосектантите и здравите сили на партията и от гледна точка на бъдещето по същество даваше предпочитание на левосектантските елементи, които още не бяха успели да смъкнат напълно маските си като заклетни фракционерни“²².

През 1933 г. следва нова резолюция на ИККИ по българския въпрос. Но Коминтернът взима окончателно страната на проверените и изпитани неведнъж „септемврийски“ кадри едва след Лайпцигския процес. Оттогава на сетне Съветският съюз не е здравословно място за левосектанти, както и за български комунисти въобще. Тези, които имат наивността да се появяват там, ги очакват чекистки куршуми или сибирски лагери, което става и с личното съдействие на В. Коларов и Г. Димитров.

Селяните по това време упорито продължават да търсят собствена политическа идентификация, което никак не е лесно. Между различните земеделски съюзи съществуват боричкания, нетрайни сдружения, преливания на членската маса, като най-значим и влиятелен си остава „Врабча 1“. И в него обаче разногласията между крилата не стихват, а през февруари 1929 г. се свикват два техни конгреса. През есента крилата на Г. Марков и на Гичев–Йорданов отново тръгват към обединение. По основния въпрос: самостоятелни действия (Гичев–Йорданов) или сътрудничество с буржоазно-политически сили (Г. Марков) се постига компромис чрез формулата: „По принцип БЗНС е за самостоятелна изборна борба, но предвид тежките условия, при които изборителните кадри на съюза са поставени да действат от 9 юни насам, допуска се коалиционно изборно действие с партиите в България, като се изключат крайно реакционните, а наляво онези, които възприемат революционните методи на борба“²³. Официалното обединение се извършва на конгрес, проведен между 21 и 23 ноември 1929 г. И след това обаче скритата борба между двете крила продължава с тенденция за налагане влиянието на Д. Гичев и на хората около него²⁴. От друга страна, след като вълните на световната икономическа криза заливат и България, политизацията на селячеството още повече се засилва и „Врабча 1“ става най-масовата политическа сила в страната.

Процесите в земеделското движение отблизко и с тревога се следят от режима чрез политическата полиция. В отношението на властите към него се набелязва смайващо подобие с това на комунистите. И за режима разложението на БЗНС е основна линия на поведение. „Интересите на страната и десните партии – се казва в един документ на политическата полиция – налагат, щото Земеделският съюз да не е единен. За да разслаби своите сили, Земеделският съюз би трябвало да се разкъса на 2 или 3 равни почти части, които да бъдат в услуга на десните партии, а не те в услуга на Земеделския съюз, което е мнение на Земеделския съюз.“ За целта политическата полиция предлага да бъде допуснато завръщането на някои от влиятелните земеделски емигранти, и то на вълни, та да се засилват ту левите, ту десните в Съюза, докато той се разцепи на две приблизително равни части. Като друг начин за разцепване на БЗНС се препоръчва „привличането на част от управата му във властта“²⁵.

Най-десният политически фланг се заема от организирани или неорганизирани хора с авторитарни, фашистки или фашизоидни настроения. Те възникват както навсякъде в Европа в условията след Първата световна война, а катализиращо влияние им оказва разрастването на комунистическото движение, на което се противопоставят. Повикът за силна власт естествено се свързва с национализма. Българският народен съюз „Кубрат“, образуван през 1922 г., подчертава в своя „катехизис“: „Аз съм българин, горд, че съм се родил такъв. За България и нейните идеали горд съм да умира“²⁶. В тайно окръжно на същия съюз от 1929 г., като специално се сочи комунистическата опасност, се изтъква: „Една от най-първите цели, ако не даже единствената цел на „Кубрат“, е в критически моменти по своя инициатива да вземе съответни мерки, самостоятелно или в съгласие с местните държавни власти, с риск на жертви да се брани родината от вътрешно и външно посегателство. БНС „Кубрат“ е обществена организация за запазване на днешния обществен строй в България“²⁷.

До края на 20-те години списъкът на авторитарно-фашистките формации се попълва още с „Българска народна защита“ (Съюз на българските фашисти), съюза „Сливница“, политическият кръг „Звено“ и др. Техният състав се набира преди всичко от запасното офицерство и подофицерство, но присъстват също малка група лумпенизирани чиновници, учащи се, кметове, бирници, полицаи и др. представители на средното съсловие²⁸.

По същото време се отработват някои важни фашистки идеологически елементи, но до създаване на стройна собствена тоталитарна концепция не се достига. Влиянието на италианския фашизъм, особено през 20-те години, а по-късно преобладаващото на германския националсоциализъм е много силно и оформящо в идеологическо отношение. Съотношението между собствено българските корени на фашизма и външните влияния за развитието му добре са схванати и изложени от представители на самите фашистки организации. В редакционна статия на вестник „Български фашист“ от 1 април 1929 г. се казва: „Основните начала на Съюза на българските фашисти, или накрай-

ко – българизма, са изработени в първите години след войната... те са аналогични с тия на италианския фашизъм, но в това няма подражание, а естествено съвпадение, защото българският фашизъм, както и италианският, е рожба на войната и следвоенните събития и единият, и другият са рожба на родолюбиви бойци на фронта. Ако българският фашизъм закъсня, причината е, че България беше победена и трябваше да държи сметка за съседите и че в нея имаше силно дружбашко движение, което беше подкрепено от победителите.“ В същия стил са и обясненията на привържениците на съюза „Родна защита“: „Рожба на местните условия – пишат те, – родозащитническото движение получи своя идеен облик в постоянно съприкосновение с българската действителност. Влиянието на италианския фашизъм и по-после на германския хитлеризъм дойдоха по-късно, но те само оформиха, без да изместят принципните начала на организацията“²⁹.

Шумотевицата на авторитаристи и фашисти, по принцип в добри отношения с властта, е доста по-силна от тяхната собствена тежест в обществото. Организациите им са малобройни, не добре споени и в постоянно съперничество, преминаващо във вражда. Съотношението между фашизъм и авторитаризъм в крайнодесничарския поток има свои български особености. Неговият изследовател Николай Поппетров намира, че симпатизантите на политическия консерватизъм от привързаност към авторитаризма често стигат до открита поддръжка на фашизма³⁰. Всъщност обаче авторитаризмът се разраства много повече, включително и заради опасение от идеите и практиката на фашизма³¹. Авторитаризмът така става своеобразна пречка за развитието на фашизма, за който остават „трохите от трапезата“³².

От всички крайно десни формации управленско бъдеще има само най-малобройната – „Звено“, – и то поради специални стечения на обстоятелствата. Политическият кръг се завърта през 1927 г. около бившия широк социалист, деветоюнеца Димо Казасов. В брошурата си „Звено без грим“ той откровено казва, че организацията има не повече от 300 членове и 2500–3000 съчувственици³³. Иначе в грима на „Звено“ има доста фашистки примеси. Но то си е само грим. В него обаче са забъркани и всякакви други съставки от съвременните му разнообразни десни идеологически построения. Политиканстващите интелегенти следят внимателно и премилат модното в Европа авторитарно-тоталитаристко меню, включително етатизма на Ататюрк, та царят обича да ги нарича „кемалисти“. С такава нагласа те отхвърлят класическата парламентарна система и икономическия либерализъм като безнадеждно овехтели. Според тях партиите са носители на „злокачествен тумор“ в обществото. Те пропагандират „нова“ дисциплинирана държава с корпоративен парламент, отглеждането на „селекциониран“ и компетентен елит, който да я управлява в условия на класов мир и пр.³⁴ Всичко това обаче е малко по-добре редактирано от ширещите се други подобни брътвежи в страната.

С миниатюрния размер на „Звено“ и неговото синкретично фашизоидно плямпане въвеждане на фашизъм в страната не може да се получи. „Звено“ няма и не търси обществена подкрепа, а и Д. Казасов не става за водач.

Шансът на политическия кръг се развива от почти случайното обстоятелство, че добива симпатията на влиятелни военни и преди всичко на неукротимо дейните Кимон Георгиев и особено на Дамян Велчев.

Впрочем Военният съюз страда от болест, поразила всички политически сили и безсилия в България – от комунисти до фашисти. Епидемичният бацил на разцеплението не щади и „спасителите на отечеството“. През 1926 г. ген. Ив. Вълков замисля „одържавяването“ на организацията и пълното ѝ подчинение на военното министерство. На тази линия се противопоставят млади офицери. През зимата на 1926–1927 г. те основават „капитанска лига“. Тя е взета под закрилата на секретаря на Военния съюз Д. Велчев. През есента на 1928 г. ген. Вълков успява да пръсне „капитанската организация“. Малко след това обаче военният министър е принуден да напусне поста си и е изпратен за пълномощен министър в Рим. Новият министър на войната ген. Никола Бакърджиев стои далеч от конспирации и се стреми да опитоми лигата. През това време Д. Велчев започва да създава Таен военен съюз (ТВС), като се отзовава за казионния ВС като за незаконен. Влиянието на ТВС доста бързо расте сред офицерството³⁵.

На 3 март 1928 г. довереният приятел на Д. Велчев Кимон Георгиев напуска правителството поради несъгласие с условията на преговаряния Стабилизационен заем. Той се присъединява към „Звено“, като отвежда там група сговористи и военни. С това започват правителствените и изобщо политическите сътресения на Сговора.

Първата министерска оставка има протестен характер. През лятото на 1928 г. възниква въпросът за присъствието на ген. Вълков в правителството. Той трябва да бъде прогонен и това не става лесно. Против него са Буров и Цанков с привържениците си. В основата на конфликта лежи „македонската връзка“ на военния министър, който почти открито поддържа крилото на Ив. Михайлов във ВМРО. Това е причината и за намесата на външни сили.

България става терен за итало-френски облъсък. Френската дипломация, бдяща за интересите на Югославия, се бори за изхвърлянето на Вълков от правителството по искане на Белград. На управляващите в западната съседка Вълков е почти толкова противен, колкото и сръбният организатор на атентати в Югославия Ванче Михайлов. Освен това Вълков се оказва и способен министър. Той съумява да осъществи сполучливо мирновременната организация на българските въоръжени сили, да пристъпи към тайно въоръжаване на армията, както и фактически отново да я направи наборна³⁶.

Съображенията, които мотивират френската позиция, са възприети и от италианската дипломация, но действат тъкмо в противоположната посока. Антиюгославските действия на михайловистите са добре дошли за Италия, откъдето им се отпуска и помощ в пари и в оръжие. Затова от Рим действат не само за оставането на Вълков на поста военен министър, но и за смяна на външния министър Ат. Буров, когото възприемат като франкофил³⁷.

Британската дипломация придобива арбитражна роля между Франция и Италия по българските работи и я разиграва в полза на Франция. На 11

август английският и френският пълномощен министър в София последователно посещават Буров и искат да се сложи край на действията на ВМРО, да се вземат мерки срещу ръководителите ѝ, да се постигне споразумение с Югославия³⁸. Няма съмнение, че атаката срещу ВМРО е и атака срещу министъра на войната. А. Ляпчев съветва Вълков да си подаде оставката. След неговия отказ министър-председателят дава оставката на целия кабинет. Следва криза в парламентарното мнозинство. 73-ма сговористи (предимно бивши демократи) се обявяват в полза на Вълков и той отново е военен министър в съставеното на 12 септември правителство³⁹. Не за дълго обаче. Англия и Франция държат в ръцете си мощен лост за въздействие и не оставят съмнение, че ще го използват. В края на 1928 г. са договорени условията на Стабилизационния заем. Посочва се, че той не ще бъде емитиран, в случай че ген. Вълков остане в правителството.

Вече нищо не може да спаси генерала. През януари 1929 г. той напуска правителството⁴⁰. В началото на следващия месец той е пълномощен министър в Рим. Заедно с официалните си задължения обаче, той е и таен представител на ВМРО⁴¹.

Развитието на трудната раздяла на правителството с ген. Вълков по обиден начин демонстрира крехкостта на българския държавен суверенитет и прекалено лесния достъп на вътрешнополитическата сцена за външна намеса. Успокоителни за управляващите са ясни сигнали на силните на деня в Европа – Англия и Франция, че доверието си към страната обвързват с оставането на власт на сговористкото правителство начело с Ляпчев и с Буров⁴². В Сговора обаче сговорчивостта отдавна е под въпрос, който с времето нараства.

В края на 1928 г. проф. Ал. Цанков създава вестник „Лъч“ и заедно с привържениците си се обявява за създаването на „идейно течение“ в Демократическия сговор, към който то продължава да се числи организационно. В „лъчистия“ си период (1928–1930 г.) Цанков наред със старите си идеи за силна, авторитетна, компетентна и морална власт започва да развива и нови възгледи. Прокрадат се все по-настойчиво внушения за преустройство на управлението – за корпоративен парламент, а и за необходимост от някаква тайнствена обществена институция като „символ на целокупното съзнание на една нация“. Още по това време Цанков оформя намерението си да мобилизира народните сили в „голямо обществено движение“, което в името на големите обновителни идеи на следвоенното време да спои нацията⁴³. Идеите и езикът, с който те са изложени, уверено вървят в посока към фашизъм.

През 1929 г. световната икономическа криза върхлита и върху България. Както навсякъде тя поляризира обществото и нанесените от нея несгоди се внасят като пасив на управляващите. Засилва се и натискът на опозицията за смяна на правителството и за провеждане на предсрочни избори. От своя страна още при кризата с ген. Вълков царят намежда за значението си като държавен глава. Тогава той се консултира и с водачите на опозицията⁴⁴.

За да потегне положението си, Ляпчев през февруари 1930 г. кани в правителството проф. Ал. Цанков. Цанков обаче е насочил погледа си към

премиерския пост и грубо отхвърля предложението – не можел бил да управлява с изхабени политици като Ляпчев и Буров⁴⁵. По това време Сговорът със своята несговорчивост е придобил чертите на другите буржоазни партии. Проф. Цанков, който има намерение да дисциплинира нацията, не смята за необходимо да спазва някаква дисциплина вътре в партията, към която принадлежи. Пак през февруари, по повод интерпелация за стопанската политика на правителството, се гласува вот на доверие. Депутатите, привърженици на Цанков, се присъединяват към опозицията и кабинетът едва оцелява.

Три месеца по-късно Ляпчев и Буров доказват, че все още не са изхабени политици. Прагматичен политик, министър-председателят в рядък за българските условия политически стил не таи злопаметство към своя опонент и съперник Цанков. Той приема по принцип и неговото мнение за нуждата от личностно обновление на Министерския съвет. На 15 май са сменени шестима министри и един от новите е Цанков, който оглавява просветното министерство⁴⁶. Промените са съгласувани с държавния глава, който без шум придобива нарастваща роля в държавата.

Ляпчев твърди, че новото правителство трябва да „обслужва идейно и волевото единство на Демократическия сговор“⁴⁷. Разногласията в Сговора си остават. Може да се отбележи обаче, че както преди Вълков във военното министерство, така и Цанков в просветното добре стои на мястото си и развива полезна дейност там.

§ 2. УЗРЯВАНЕТО НА ЦАРЯ

По думите на цар Борис III през първите 15 години от царуването си той не излиза на политическата сцена. Той не управлява, а трудно може да се каже, че и царува, особено в началото. Тогава страната „навърта“ история, която едва издържа... Военни бунтове, земеделски експеримент, преврат, комунистически метеж и атентати, правителствен терор, македонски убийства... И ако не се брои атентатът в Арабаконак, през това време царят не прави дори биография. Не че той не преживява случващото се в страната, но влиянието му върху хода на събитията е несъобразно слабо от гледна точка на официално отредената му конституционна роля. Това положение на нещата обаче дава някои предимства, които с времето могат да станат важни и дори решаващи. Борис съзрява като човек и като цар, без да носи преки (поне морални) отговорности за леещата се в страната кръв.

Съобразно нрава си царят повече се оглежда и ослушва и по-малко действа. С други думи, той събира информация. А дворецът е идеалната позиция за целта и по чисто обективни причини. Тук се подписват всички важни държавни документи. Те не могат да минат без парафа на царя. Като държавен глава и като главнокомандващ той задължително участва в назначаванията и изобщо във всички структурни и персонални промени във висшата цивилна и военна власт. В двореца влиза порой от оплаквания, изложения, мнения,

доклади и пр. В стремежа си да спечелят царя на своя страна пред него се излагат изцяло или частично проекти, комбинации, внушения или интриги от най-различно естество⁴⁸.

В началото на царуването си Борис може малко, но знае много. Той знае вероятно, че и информацията може да се превърне във власт. Във всеки случай, извънредно грижлив е към добиването, запазването, обработването, а впоследствие и към целевото ѝ използване. В това отношение му помага наследствено превъзходната кобургска памет, която често се проявява (пак наследствено) като злопаметство. Тук паметта естествено няма първостепенно значение. Други лични качества, че и недостатъци на Борис играят по-съществена роля.

Царят възприема сериозно и отговорно институцията, която възплащава, макар да изпитва някои съмнения за собствената си пригодност за нея и въпреки че е лабилен в настроенията си. По принцип тронът може да бъде доходоносен и да осигурява „сладък живот“. Румънският Карол II например не се отказва от благините, които положението му предоставя. Противно на него Борис усвоява „занаята“. Той не си създава камарила с цел лично обогатяване, а екип от предани служители. Резиденциите му не са луксозни бардаци. Дворецът е наблюдателница на живота в страната и работно място на върховна нейна инстанция. От Фердинанд Борис получава в наследство безупречния началник на дворцовата канцелария Страшимир Добрович. Той е с богат опит, компетентен, тактичен, работлив. Олицетворение е на дискретността. Може „да говори на четири езика и да мълчи на осем езика, но постоянно да се смее“⁴⁹. Постепенно, а през ноември 1923 г. окончателно го замества Павел Груев. Той няколко години е работил под ръководството на Добрович и притежава или е придобил главните от качествата му, но без смеха.

Извън заварените Борис намира и нови хора. Сам познава всичките. Церемониалът в двореца подчертава достойнството на институцията, без да е самоцел. Затова пък в двора има делова дисциплина и цари атмосфера на поверителност. Царят лично следи за уменията, дискретността и лоялността на служителите си. Недоверчив по природа, той понякога им поставя капани, без обаче да насажда дух на шпиономания и доносничество. Обича да работи с постоянен екип от хора. Много от тях остават пожизнено на служба. Царят прави възможното за увеличаване на техните познания и езикова култура. Самият той е работлив, но в разумни граници. Освен подбора на служителите разпределението на дейностите по направления и по степени на важност също е част от умението да се управлява. Борис го има. Той не допуска да бъде удавен от подробностите. При заплетени въпроси хората му изработват проекти с възможните изходи⁵⁰, но сам той взема крайното решение. Взима го обаче трудно и с колебание.

Интересно е, че при цар Борис III комбинацията от известна слабост, характерност и колебливост дава обикновено добри резултати. Тя го предпазва да не изпада под чужди влияния и да не предприема импулсивни ходове. Съпоставянето на различни гледни точки прави политическия му кръгзор по-

широк, отколкото би могло да се очаква при общо взето скромните му интелектуални възможности. В това отношение и съседните владетели не го превъзхождат. От тях и от баща си Борис се отличава обаче с нещо много съществено. Той е разумен и не рискува. Не се и самоизтъква. Всъщност е потаен. Предпочита добре разработена сложна и многостепенна комбинация с повече изпълнители, отколкото да се изтъпани отпред и да действа непосредствено дори и при минимална опасност за успеха на начинанието или за репутацията му. Също така внимателно гради собствения си образ пред отделни хора и пред обществото. Грижливо се подготвя за всяка по-важна аудиенция. Събира подробни сведения за характера и за интересите на гостите си. Обикновено ги смайва с познанията си за личността им и за областта, в която работят. И в това отношение не се впуска в импровизации. Всичко е предварително отработено. Въздейства с обаяние, симпатия, ласкателство, съчувствие или твърдост според случая – всичко добре премерено. Подходът е строго индивидуален. Така например, когато трябва да приеме новия ректор на Университета проф. Ал. Цанков през 1919 г., директорът на царските научни институти д-р Иван Буреш подготвя подробна справка за него. Накрая не е пропуснато да се спомене и следното: „Проф. Цанков е трудно достъпен човек, но когато се сближи с някого, е много предан и привързан. Мисля, че ще е добре, ако е възможно, да бъде задържан на обяд или вечеря – той обича да се храни добре“⁵¹. Без съмнение царската кухня в случая е допринесла да се разтвори сърцето на ректора. Невинаги обаче е така.

По повод кръщавката на първородната царска щерка Мария-Луиза Борис дава скромна почерпка – студена закуска и чаша вино. Според тогавашния министър на земеделието Константин Муравиев министър-председателят Никола Мушанов дори се бил възмутил. „Виж го скъперника – говорел той – какви прости сандвичи поднася и какъв киселяк е виното. Един обикновен селянин при първа рожба дава цяло пиршество, а той поднася сандвичи от старо филе!“⁵²

В случая едва ли скъперничеството е причината. Друг автор с повече основание напомня, че тогава е времето на голямата криза и че Борис – „човек пресметлив и предпазлив“, вместо да показва пред министрите си разточителство, разумно се представя „беден заедно с всички“⁵³. А иначе царят наистина е беден. От някогашното Фердинандово богатство за него не е останало почти нищо и той се издържа кажи-речи само от цивилната листа. Това му налага скромен стил на живот. В двореца се води строга отчетност, граничеща с дребнавост. Вписва се всичко, та и до неизбежните бакшиши⁵⁴.

Спестовността и неразточителността на царя правят добро впечатление, макар че трудно могат да се отличат от обикновена стиснатост, която Борис, изглежда, има по природа. С народа той обича да контактува непосредствено и го прави непредвзето, което неизменно печели симпатии. Остава спомена за човечен и народен цар със своята естественост в поведението и това впечатление едва ли е измамно. Но вярно е също така мнението на близки негови служители като Светослав Поменов например, че е „много

затворен човек и е не само недоверчив, но е даже и мнителен“⁵⁵. Такова контрастно съжителство на личностни особености всъщност е въобще разпространено при хората.

С времето истеричните изблици, характерни за младия цар, намаляват. Той обаче с родова изкусност умее да ругае (понякога вулгарно). За разлика от баща си обаче не ръси „бисерите“ си повсеместно, а го върши само в тесен кръг. При това самоиронията не го напуска до края на дните му и понякога е съпроводена с владетелска комплексираност. Прякорите, които обилно раздава, са обикновено находчиви, често язвителни, но точни⁵⁶. И в това отношение не отстъпва на Фердинанд.

Дворцов живот в смисъл на приеми, тържества, увеселения в първото десетилетие на Борисовото царуване почти не съществува. Борис обича природата и почива сред нея. Страстен ловец е. Приятелският му кръг е ограничен. В него влизат и интелектуалци като Елин Пелин и проф. Александър Балабанов. С тях царят е простодушен и достъпен, без обаче да допуска интимна близост. С интелигенцията не се държи отвисоко. Зачита нейните прояви. От време на време кани при себе си професорското тяло и творци на изкуството.

По време на Ляпчевото управление владетелското самочувствие на Борис доста укрепва. Спрямо него формално се спазват всички предписания на конституцията. Той, съгласно въплътения в нея принцип, наистина не управлява, но сякаш вече е започнал да царува.

През есента на 1927 г. Борис се среща в Швейцария със своя бивш учител Констан Шауфелбергер и му изповядва преживяванията си като държавен глава. И като има предвид извършващата се през последната година и половина нормализация в страната, той завършва с горчива усмивка, но все пак и с надценяване на собствения си принос: „Аз съм човекът, който залепва счупените чинии!“⁵⁷

По това време царят е надхвърлил 30 години и е трудно да се допусне, че е нямал никакъв сексуален опит. От друга страна, нагласата му не предполага склонност към романтични увлечения. Пък и времето му е погълнато предимно с усвояване и упражняване на монархическия занаят. При неговата потайност над най-интимните страни на личния му живот е спусната непрогледна завеса. Във всеки случай нищо не е известно за негови похождения или любовни изживявания. Както и да е, но става му време да се задоми и да осигури продължението на династията. Това е държавен въпрос и Борис гледа съвсем сериозно на неговото решаване като на свой дълг. Царят и в този случай подхожда с деловитост и с методичност, отиващи до пипкавост. Съставен и обсъден е списък на евентуалните невесты. Между тях фигурира Джованна Савойска.

Джованна Савойска е дъщеря на италианския крал Виторио Емануеле. Нисък и грозен човек, храбър войник, образован, скромнен, но и скучен, той е монарх без влияние в управлението на страната си⁵⁸. Майка ѝ Елена е дъщеря на бившия владетел на Черна гора – Никита. Джованна и Борис се виждат

за първи път на 25 септември 1927 г. при посещение на българския цар в Италия⁵⁹. Тогава Борис е на 33, а Джованна – на 20 години. Италианската княгиня е по-млада и по-привлекателна от други участници в царския списък. Това също играе роля за неговия избор в нейна полза. След като той е направен обаче, царят естествено не атакува пряко проблема, а предприема продължителни обходни маневри. Правят се сондажи в италианското кралско семейство. Към самата Джованна се подхожда многоходово. Предложението за брак се предава от ухо на ухо в следния ред: от Борис на брат му Кирил, той на Мафалда (сестра на Джованна), тя пък на майка си Елена и от нея до крайното си предназначение⁶⁰. Следва затишие. Самият Борис прави предложението си след повече от 2 години, през януари 1930 в Рим по време на сватбата на княз Умберто – брат на Джованна. После отново има колебания и проучване на църковните условия за брак между католичка и православен. Най-после, при друго посещение на Борис, на 4 септември същата година окончателното решение за сватбата е взето, но не е оповестено. Това става след един месец.

Сватбената церемония се провежда според католически обред на 25 октомври в катедралата „Сан Франческо“ в Асизи. На 31 октомври бракът е затвърден и с православна благословия в катедралата „Св. Александър Невски“⁶¹. Джованна Савойска става царица Йоанна.

Още преди това царят е загрижен за сватбените разходи и настоява да се избегнат разточителни церемонии. Такава е възприетата от Борис роля – скромен цар в бедна страна посред криза. Министър-председателят също знае ролята си. Ляпчев казва: „Ние може да не сме богати като италианците, но ще покажем на света, че българите знаят как да направят сватбата на царя си!“⁶² Трите държавни банки подаряват за целта на младоженците 5 млн. лева⁶³. Тържествата са пищни и многолюдни. Ликуването е неவிждано, искрено и изглежда всенародно. Царят е щастлив, но той знае и всичко за изменчивата природа на тълпите.

§ 3. ЗАГУБА НА ВЛАСТТА В ИЗБОРИ – ЕДИНСТВЕНАТА МЕЖДУ ДВЕТЕ СВЕТОВНИ ВОЙНИ В БЪЛГАРИЯ

Радостта от царската сватба подслажда политическото всекидневие, но не го променя. Ритъмът на политическите сблъсъци е поуокротен, но за кратко. Още преди да са заглъхнали тържествата, на 9 ноември се провеждат избори за окръжни съвети. Те са много важни. Резултатите им са показател за обществените настроения и проверка за разпределението на силите на политическите групировки преди парламентарните избори. Рамката на противопоставянията е изкована още през лятото. Поводите за борбите формално се определят от тълкуването на предстоящи събития, предвидени от текстовете на конституцията. Това е белег за цивилизоване на политическите нрави.

Ляпчев е склонен парламентарните избори да се проведат през есента на 1931 г. Така би се надхвърлил малко мандатът на XXII ОНС, който, стриктно погледнато, изтича. На 29 май същата година опозицията обаче настоява изборите да се проведат навреме и дори предсрочно, и то не от сговористкото правителство, а от „нова власт“. Демократите често я наричат „нова народна власт“⁶⁴. Пак се проявява вкорененият в българския политически менталитет шаблон (за който вече стана дума) всяка частна приумица да се облепва с етикета „народен“, „народна“, „народно“.

Възгледите на Демократическата партия и въсърност на цялата буржоазна опозиция са изложени от Александър Малинов в две последователни срещи с Борис III в края на лятото на 1930 г.⁶⁵ Опозиционните партии поддържат сходни позиции, постоянно контактуват, но не се обединяват в някаква коалиция. Това състояние на нещата продължава до края на пролетта на 1931 г. Предизборната борба обаче е в ход от средата на 1930 г.

Разногласията между опозиция и правителство позволяват на царя да влезе в ролята на арбитър. Тази роля е класическа за парламентарна монархия, каквато е България. Борис я използва, за да засили собствената си позиция, без обаче да излезе и с милиметър от допустимото от рамките на конституцията. Той не възприема идеята на Ляпчев за по-късни избори, но ясно дава да се разбере, че тази му позиция не е знак на недоверие към сговористките управници. Той не споделя и идеята на опозицията за предсрочно провеждане на избори с ново правителство, като при това запазва и тона на добро разположение към опозиционните буржоазни партии. Борис има свои собствени идеи за бъдещото развитие на нещата. Те не съвпадат нито с правителствените, нито с опозиционните и заедно с това са безусловно в съгласие с духа и буквата на конституцията. Премереното поведение на царя показва, че той добре е изучил „занаята“ си и че уверено вае облика си на цар на всички българи. Така предизборната борба започва още от лятото на 1930 г. Нейните формални въпроси продължават да са: кога да са изборите и какво правителство да ги проведе⁶⁶.

Изборите за окръжни съвети дават 43 % от гласовете на Демократическия сговор. След него се нареждат Трудовият блок, на практика ръководен от комунистите, БЗНС „Врабча I“ и т. н.⁶⁷ Сговорът е управляващ и първото му място е логично. Явно е обаче прогресивното намаляване на неговата популярност. Ярко е също и нарастващото олевяване на избирателите. Резултатите са интересни и предизвикват тревога и сред управляващите, и сред буржоазната опозиция. В. „Демократически сговор“ се отзовава на 15 ноември за броя на гласувалите за комунистите по следния начин: „Тая цифра е много тежка и страшно гнети душата на всеки здравомислещ българин.“ Демократическият в. „Знаме“: „Трудовият блок, тая очевидна еманация на комунистическия дух, се оказва с една цифра на гласове, която съвсем не свидетелства за изкореняването на комунистическата противодържавна опасност.“ Народният в. „Мир“: „По числената сила на опозиционните партии на първо място между тях стои така нареченият Трудов блок, който не е нищо друго освен прикрита комунистическа партия“⁶⁸.

Вероятно върху поведението на много избиратели действат политикопсихологически фактори, заложени още на 9 юни 1923 г. В прочутото си отворено писмо след септемврийските събития през същата година Коларов и Димитров пишат за „кървавата бразда между класата на потисниците и експлоататорите, от една страна, и трудещия се народ, от друга страна“⁶⁹. После многократно с повод и без повод, и с болшевишка терористична гордост те преповтарят тази постановка. Нали по тяхно внушение „кървавата бразда“ се задълбочава от септември 1923 г. до април 1925 г. Същия класов речник обаче използва и Ал. Малинов, за да опише положението в края на 20-те и началото на 30-те години, обръщайки внимание, че „при по-нататъшно следване на стария курс на управлението народът може да отиде още по-наляво, та и без това изкопаната вече пропаст между него и държавната власт да стане още по-дълбока“⁷⁰.

В случая под народ трябва да се разбират най-вече селяните, които до 1944 г. неизменно съставляват около 80 % от населението. Сговорът насилствено събаря БЗНС на 9 юни 1923 г. и смазва възникналата на места съпротива. „Пропастта“ се отваря, а комунистите правят каквото могат, за да я направят по-дълбока. В първите години на Ляпчевото управление в условията на скромно благоденствие напрежението позатихва. После се стоварват тежестите на кризата и правителството не е в състояние да ги премахне. Без значение е, че управление с какъвто и да е състав не би се справило с положението. Но тъкмо това правителство има и стари грехове. Отново се възражда споменът, че управляващите принадлежат към същия онзи Сговор, който започна да рие „пропастта“ през юни 1923 г.

Всичко това обяснява недоволството срещу властниците, но все още не дава отговор на въпроса защо толкова много избиратели (главно селяни) гласуват за комунистическия Трудов блок. Тъкмо тогава комунистическото ръководство в страната е на върха на сектантщината и на „уличната“ си политика. Лозунгът е „класа против класа“, а селяните се призовават към единна борба с работниците „в открито настъпление на улицата и за улицата“. Партийните документи гъмжат с призови за „национализация на индустрията и земята, премахване на капиталистическата частна собственост, монополизирание на външната и вътрешната търговия от държавата, колективизация и механизация на селското стопанство“⁷¹.

На селяните едва ли им е до битки за завладяване на улицата с последващо одържавяване на земята им. В случая роля играе нещо друго и то е агитацията в полза на непосредствените нужди на селските стопани в условията на кризата. И всички други политически сили слагат ударението върху мерки за изход от кризата, но най-привлекателни са приказките на комунистите. И не защото, както смята един автор, „Работническата партия беше успяла да налучка правилния път“⁷². Не, не го налучква! Партията много добре знае какво прави. Тя е безогледно щедра на обещания, защото е сигурна, че не ще ѝ се наложи да ги изпълнява. В предизборния манифест на БРП се съдържат неща като анулиране на дълговете на селяните; освобождаване от

данъци всяко селско стопанство с годишен доход до 60 000 лв. и въвеждане на прогресивно-подоходен данък за останалите; даване на безвъзмездна държавна помощ за посрещане тежестите от кризата; защита на селяните от екзекуциите и публичните разпродажби; безлихвен дългосрочен кредит; снижение на цените на индустриалните произведения до равнището на тези на земеделските; порицание на фискалните мерки на правителството⁷³. Всичко това накуп е непосилно за изпълнение. Но пък не се изискват кой знае какви интелектуални усилия, за да се съчини такава програма. А как елейно гали тя изстрадалата селска душа... И много селяни гласуват за нея, но не защото вярват в осъществимостта ѝ, а да дадат сигнал на другите политически сили за нуждите си и за необходимостта от промяна. Сигналът е разбран, дори прекалено добре, че предизвиква едва ли не паника.

Българските селяни като всички други селяни в модерния свят жадуват за ниски данъци, за високи цени на произведенията си и за ниски цени на индустриалните стоки и на селскостопанския инвентар и машини, за евтин кредит и др. облекчения. За разлика от селяните в много други страни обаче те обичат не само да коментират, но и да влизат активно в политиката. Там те носят чертите на своя манталитет, невинаги добре осъзнати, а често и подсъзнателни – първобитен демократизъм, съчетан с антибуржоазност (завист и враждебност към града и към непроизводителния, например интелектуалния труд), известна грубост на нравите. Не те създават облика на партиите, но те са средата, в която се развива политическият живот, те дават масата от членския състав на главните партии. От тях изхождат импулси, които не могат да не бъдат взети под внимание и дават особен колорит на политическата картина в България.

Времената на криза водят до осъзнаване на общите интереси на селското съсловие. Така например за листата на Трудовия блок гласуват членове и симпатизанти на всички земеделски съюзи, на буржоазните партии, че дори и на управляващата⁷⁴. Тъкмо това предизвиква ужаса на управляващите и на опозицията. На тях им се привижда ново издание на режима на Стамболийски с антибуржоазна същност, засилена и с отмъстителността заради понасяните насилия и жертви.

От своя страна обаче политизацията разбива монолитността на тези 80% българско население. Сред тях са привържениците на всякакви политически линии, най-често опростено разбирани. Това най-добре се вижда и в многобройните земеделски съюзи, пряко поели различните настроения, изхождащи от селската маса. Вярвам, че не греша К. Кацаров като пише за тях по това време: „В техните „крила“ и „крилца“ имаше калъпи за всякакви нужди – и за буржоазни кабинети при абсолютна защита на частната собственост, и за крайни кабинети при пълно отрицание на собствеността. Те бяха в състояние да дадат министри и за буржоазно управление, и за комунистическо, и за нещо средно. Идейната аберация на Земеделския съюз в годините преди и след 1944 г. води началото си от онова време“ – края на 20-те и началото на 30-те години, когато земеделци вярват и след Малинов, и след

Г. Димитров⁷⁵. Едно нещо тогава не е възможно – самостоятелна селска власт и все повече земеделски водачи вече разбират тази истина.

Най-масовата партия, БЗНС „Врабча 1“, постепенно и с уговорки се отказва от принципа си за самостоятелни политически действия и върви към коалиране с буржоазните опозиционни партии. Този процес се развива от пролетта на 1930 г.⁷⁶ Като основа за общи действия Гичев настоява за обща платформа, която да включва премахването на изключителните закони, политическа амнистия, „промяна на системата на управление“, а не само смяна на личностите⁷⁷. Заедно с това земеделското ръководство дава да се разбере, че съюзът излиза от съсловната си затвореност и че не е заплахата за съществуващия обществен ред. На 14 декември 1930 г. в. „Земеделско знаме“ пише, че опасенията на другите партии от БЗНС са неоснователни, защото съюзът „не е нито за капитализма, нито за комунизма и анархизма. Той е за конституционен парламентарен режим с царския институт“.

Такива успокоителни декларации са необходими, защото и царят, и буржоазните партии за дълго запазват подозренията си, че ако се върне на власт, БЗНС ще поднови съсловното бесуване от времето на Стамболийски с неговите антимонархически обертонове. Водачът на най-силната опозиционна партия Ал. Малинов през първата половина на 1930 г. предпочита дори да се коалира с Цанков, но не и със земеделците на Гичев⁷⁸. Във всеки случай при мъчителното сближение на „Врабча 1“ и опозицията Гичев върви с широки крачки, докато Малинов едва пристъпва. През почти цялата пролет на 1931 г. проблемът е по-скоро не да се привлече БЗНС към коалиция, а да се състави управление без неговото участие. За такова състояние на нещата силно влияние има позицията на царя.

През март 1931 г. Борис предприема първата си чисто политическа екскурзия из Северна България, за да се запознае с настроенията на населението. От нея той се завръща силно обезпокоен и надъхан срещу земеделците. Еволюцията на отношението на държавния глава към БЗНС (най-вече „Врабча – 1“) е значителна. Малко след деветоюнския преврат той смята, че БЗНС трябва да се „опитоми“ и дори да се привлече към властта. През ранната пролет на 1931 г. БЗНС „Врабча 1“ е вече „питомен“, но царят не иска да го види овластен, защото съюзът вече е много силен с членската си маса и защото ръководството му не се ползва с доверието на Борис.

На 20 март 1931 г. новият италиански пълномощен министър Джулиано Кора връчва акредитивните си писма и води дълъг разговор с царя. Борис споделя страховете си от „ново надигане на земеделците и комунистите“. Според него БЗНС възстановява предишното си влияние, а комунистическата партия се засилва поради икономическата криза и с „финансовата подкрепа от Белград и Москва“. Мнението на царя е, че опасността отляво може да се преодолее, като се проведат парламентарни избори, като Демократическият сговор разшири базата си, за да избегне изненади от страна на „екстремистките“ партии. После би могло да се насърчи умереното крило на БЗНС и

то да се привлече към властта, а чрез него да се спечелят земеделците, които съставляват мнозинството в страната⁷⁹.

Управляващите сговористи са уверени или поне си дават такъв вид, че ще спечелят предстоящите избори. Независимо от това обаче те прокарват в Народното събрание Закон за изменение и допълнение на изборителния закон. Според него от общото число мандати се отделят 43, които да се разпределят между участващите в изборите партии чрез така наречената централна листа, но при условие, че са получили не по-малко от 2 % от общия брой на гласовете. Забранява се още по места една партия да влиза в съглашение с други или членовете ѝ да гласуват за други, освен за своята партия или за съглашение, постигнато от централното бюро на партията им. Целта е ясна. Благосклонността към малките партии е насочена да ги отклони от коалиции срещу Сговора. Освен това със закона се насърчават онези среди на БЗНС, които са принципи противници на идеята за общо действие с буржоазни партии и така се цели да се осуети създаването на силна опозиционна коалиция⁸⁰.

На 18 април приключва последната сесия на XXII ОНС и на 20 април Ляпчев подава оставка на правителството. Държавният глава предприема консултации с водачите на осем парламентарни партии. От тези консултации е изключена само БРП.

В онези дни много употребявана е думата „център“. Смисълът е около коя водеща партия да се състави един коалиционен кабинет. Заявки за „център“ дават Демократическият сговор, Демократическата партия и БЗНС „Врабча 1“, включително и в разговорите на техни представители с царя. Борис дава да се разбере, че още е рано БЗНС да се привлича в управлението на страната. Условието на държавния глава са, че в преходното правителство, което ще провежда изборите, непременно трябва да участва Сговорът и че в него не може да се привлекат представители на левите партии, БЗНС, БРСДП и БРП⁸¹.

Ал. Малинов, който пръв получава мандат за съставяне на правителство, по принцип и не отрича „целесъобразността“ на тактиката на царя, която цели „с минимални рискове за вътрешното спокойствие в страната да се премине към една свършено нова власт“⁸². Самият Малинов обаче доста допринася за провала на тази тактика. Наистина в контактите си с „Врабча 1“ демократите отхвърлят претенциите на земеделците за „народна власт с център Земеделския съюз“ и дори изобщо не проявяват склонност да го допускат до властта съгласно желанието на царя⁸³. Не е много ясно само как Ал. Малинов си представя новата, и то народна власт, без „Врабча 1“. Преговорите Малинов–Ляпчев се провалят поради несъгласие за „центъра“ на новото правителство. Всеки от тях настоява да има мнозинството в него и най-важните министерски постове. Последователно се провалят по същата причина мандатите на Ал. Цанков (с него дори отказват да преговарят), и тези пак на Малинов и на Ляпчев. Поради това на власт отново се връща правителството на Сговора и изборите са насрочени за 21 юни 1931 г.

На 14 май по внушение на Борис Ляпчев вкарва в правителството два-

ма „смиловисти“ от Национал-libералната партия – Боян Смилов и Христо Статев⁸⁴. Предизборният съюз на Демократическия сговор с миниатюрната национал-libерална партия е наречен не иначе, а „Народна коалиция“. Естествено „народен“ е блокът, възглавяван от Демократическата партия. Той се оформя в края на май и включва още БЗНС „Врабча 1“, БЗНС „Стара Загора“, национал-libералите на Димо Кьорчев и Радикалната партия. Пред италианския пълномощен министър в София Малинов обяснява привличането на земеделците в Народния блок по следния начин: заставен бил да се споразумее с тях, след като Ляпчев открито им отказвал всякакви отстъпки; ръководителите на БЗНС заслужавали доверие; те били много по-различни от времето на Стамболийски – умерени и интелигентни. „Аз съм буржоа – заявява Малинов, – бях в Шуменския затвор, но земеделският феномен не може да се игнорира. Предпочетох да вкарам земеделците в управлението, обединени с опитни буржоазни политици, вместо да ги изоставя на „болшевишката анархия“⁸⁵.

Малинов пропуска само да каже, че без гласоподавателите на БЗНС неговата партия едва ли може да разчита на изборна победа.

Третата предизборна сила е така нареченият Работническо-селски (Трудов) блок. Тук присъства само една партия – БРП, а е блок само по име, защото призивът е: „Трудов блок отдолу под хегемонията на пролетариата и под ръководството на пролетарската партия.“ Други познати шампи са „никакви коалиции“, противопоставяне на „буржоазни и дребнобуржоазни блокове“, „против фашистка България, за работническо-селска България“⁸⁶.

В проведените на 21 юни избори за пръв и за последен път между 1919 и 1944 г. едно българско правителство е свалено чрез вота на гласоподавателите. Народният блок извоюва убедителна изборна победа.

§ 4. ДЪРЖАВНАТА СТОПАНСКА ПОЛИТИКА ВЪВ ВРЕМЕ НА ПОДЕМ С ПОСЛЕДВАЩА КРИЗА

През 1926–1929 г. България е в състояние на видим стопански подъем с особени характеристики. На него му липсва онази хармоничност на първото десетилетие на века. Най-изразителен е той в областта на индустриалното производство. За 6 години от 1923 г. то нараства с 88 %, като се увеличава с по около 11 % средно годишно и през 1929 г. съставлява 17 % от общата стойност на произведената в страната продукция. Темпът на растежа е по-висок от този в повечето развити страни. Производителността обаче е ниска. За 1929 г. тя е 15 долара на човек срещу 422 в САЩ, 330 в Англия, 254 в Германия, 200 във Франция, 128 в Норвегия, 50 в Полша и т. н. В това отношение българската индустрия е на равнището на мексиканската, гръцката, югославската и румънската, като на Балканите задминава само турската. При наличието и на множество занаяти съотношението селско стопанство – индустрия е равно на 67:33.

През 1926–1928 г. добивите на зърнени храни в абсолютни цифри са по-високи от тези през 1905–1912 г., но на глава от населението те са значително по-ниски от предвоенните. Продукцията на индустриалните култури обаче расте и в абсолютни цифри, и на глава от населението. Раздробяването на личните стопанства и наличието на селско свръхнаселение продължава да е хроничен проблем на земеделската икономика⁸⁷.

Последствията от втората национална катастрофа действат задушавашо върху българското стопанство. Според безспорния стопански авторитет Кирил Попов „стопанските и финансовите клаузи на Ньойския договор са неприложими и непоносими за България“. Тя единствена от победените страни започва да изплаща още от 1919 г. старите си дългове и само по отношение на нея репарационният въпрос се прилага с „пълна суровост и жестокост“. Неговите изчисления сочат, че България дължи глобалната сума от 2,250 млн. лв., което съставлява 22,5 % от цялото национално богатство. Това К. Попов нарича „небивала и нечувана в историята финансова и стопанска инквизиция“. Страната е пред финансово сгромолясване, „защото изтощението е пълно. Изтощи се всичко, което можеше да се изтощава“⁸⁸. Показателно е, че 44 % от държавните дългове отиват за стари дългове, репарации и разходи за поддържане на наемната армия⁸⁹.

Стотиците хиляди бежанци продължават да са в зле уредено или съвсем неуредено, или направо мизерно положение. Дошлият да се запознае с него през 1924 г. виден водач на белгийската и на европейската социалдемократия Емил Вандервелд не пести черните краски, наричайки го адът и позорът на Европа⁹⁰.

Финансите на страната са в плачевно състояние. Годишните бюджетни дефицити достигат до 20 % от приходната част, а вътрешният дълг нараства до грамадната сума от 4,700 млн. лв.⁹¹

Второто сговористко правителство внася важни размествания в ударенията на своята стопанска политика. Ляпчев и Буров, водещите личности в него, са държавници с остър поглед върху икономическите проблеми. За тях ценностите на стопанския либерализъм не са загубили значението си. Правителството оттегля пряката си намеса в икономическите отношения там, където това е възможно. То практически не прилага закона на Цанков за трудовите земеделски стопанства, като предоставя движението и прехвърлянето на земята от едни ръце в други да се извършва на основата на пазарния принцип. През 1928 г. то премахва и носителя на административния подход в поземлените отношения – Главната дирекция на трудовите земеделски стопанства⁹².

Още през 1926 г. се променя отношението към кооперациите в духа на класическия либерализъм. На 1 април със закон е създаден Върховен кооперативен съвет като „самостоятелно и независимо учреждение“, което контактува директно с министерствата по въпроси от неговата компетентност. Негов пръв председател става Кирил Попов, а след смъртта му през 1927 г. го замества А. Ляпчев⁹³.

За стопанската политика на Второто сговористко правителство е характерно степенуването на задачите по значимост⁹⁴. Най-неотложните проблеми са уреждането на бежанци и укрепването на държавните финанси, които пряко са свързани и с намаляването на репарационното бреме. Специалисти като К. Попов препоръчват да се търсят пътища за отсрочване на плащанията и за намаление на репарациите с довода да не се съсипва един длъжник, който „трябва да живее, да работи, за да бъде поне в бъдеще платимоспособен“⁹⁵. Правителството действа в тази насока, но проблемът въвлеча много заинтересовани страни и не може да се придвижи. Затова то се ориентира към търсене на заем с посредничеството на ОН. Такива заеми и по този начин са получили победени страни като Австрия и Унгария. Предишните две правителства също са правили безуспешни опити да осъществяват това начинание. Второто сговористко правителство е по-щастливо в това отношение.

Със сложни преговори през 1926 г. България получава т. нар. Бежански заем, възлизащ на над 3,3 млн. британски лири. Заемът е употребен по предназначение. В края на декември същата година се създава Главна дирекция по настаняване на бежанците, пряко подчинена на министър-председателя. До закриването ѝ през 1931 г. тя в общи линии се справя с поставените задачи. Изводът на изследователя на проблема за системата на стопанско управление Василка Танкова е, че съществуването на дирекцията „доказва правилността и ефективността на практиката да се създават самостоятелни държавни учреждения с временен характер, с ясни компетенции и отговорности“⁹⁶.

Още по време на преговорите по Бежанския заем започват сондажи (пак по линията на ОН) за сключване на друг, по-голям заем за стабилизиране на българските финанси. След значителни перипетии такъв заем е отпуснат през ноември 1928 г. В България той е посрещнат със смесени чувства. От една страна, нуждата от пари е вопиюща, но от друга – условията на заема са много тежки, поради което в Народното събрание той е прокаран със затруднения. Против тях се обявява не само опозицията, но и привържениците на Сговора. Между тях са професорите икономисти Георги Данаилов, Димитър Мишайков, Ал. Цанков. Депутатите са особено уязвени в националните си чувства от условията на Стабилизационния заем. Международните финансови кръгове още по време на Бежанския заем настояват Българската народна банка да се трансформира в частно акционерно дружество. През 1928 г. обаче това искане става задължително условие за получаване на заема. Друго подобно условие е назначаването от ОН на технически съветник към БНБ, който да следи за изпълнението на разпоредбите по заема. Правителството е принудено да отстъпи и да приеме по принцип превръщането на БНБ в акционерно дружество. Негово постижение е, че не е уточнен определен срок за изпълнение на това положение⁹⁷.

В Народното събрание се разгарят бурни дебати по ратификацията на заема. Г. Данаилов и Д. Мишайков произнасят дълги, издържани с убедителни доводи речи, с които отхвърлят условията на Протокола за заема. Ляпчев

на няколко пъти уверява, че гласуването на текста за БНБ въобще не означава, че той ще бъде приложен някой ден⁹⁸. То всъщност така и става.

На заемите, според техния съвременен изследовател, е трудно да се даде еднозначна оценка. Те обаче, общо взето, оказват оздравително въздействие върху българското стопанство⁹⁹.

Поради изтичането на срока на действието на Закона за насърчение на индустрията от 1909 г. през 1928 г. е гласуван нов такъв закон. В принципно отношение двата закона си приличат. В мотивите на закона се настоява закрилата да продължи още 15 години. Привързаността на управляващите към предвоенните либерални начала на държавната стопанска политика са посрещнати критично от авторитетни среди на българската икономическа мисъл.

В годината преди гласуването на насърчителния закон излиза книгата на Р. Берохов за индустриалния протекционизъм у нас. В нея въпросът е разгледан обстойно от самото му възникване нататък. Изводите му не са много утешителни. Авторът обосновава твърди, че „досега държавната протекция за индустрията е била в много отношения прекалена: насърчавани и окриляни с високи протекционни мита са били клонове на индустрията, които или не са се нуждаели от държавни протекции, или пък за които са липсвали всякакви условия за развитие“. По такъв начин държавната политика се е изродила в средство за обогатяване на шепа индустриални предприемачи за сметка на консуматорите и предимно на земеделското население¹⁰⁰. Към същия възглед се придържат и други автори¹⁰¹.

В характерна статия във в. „Слово“ от 10 април 1928 г. за националното свръхиндустриализиране проф. Константин Бобчев пише за „преситеност“ на някои клонове от промишлеността. Употребеното понятие скоро ще се официализира.

През 1929 г. започва да се разразява световната икономическа криза. Тя бързо достига и прехвърля границите на България. През 1930 г. е обявено състояние на „преситеност“ за редица индустриални клонове, което им отнема протекционистичните облаги.

Кризата се отразява най-зле на селското стопанство. Не могат да се отрекат все пак грижите на изпълнителната власт за развитието му в предхождащите кризата години. Към министерството на земеделието се създават фондове за стимулиране на различни земеделски производства, за построяване на елеватори с цел облекчаване износа на зърнени храни. Министерството проучва и определя райони за интензивно производство и изпраща там агрономи¹⁰². Трябва да се отбележи обаче недобрата последователност и приемственост в линията, провеждана от различните сговористки министри на земеделието. Димитър Христов наблюдава на машинизирането на земеделието и на увеличаването на зърненото производство. Той задължава селяните да купуват внасяните отвън машини и да ги внедряват в практиката. Заместилият го Григор Василев пък насочва вниманието си главно към развитието на интензивни култури¹⁰³.

Положението се отежнява от природни бедствия. Сушата от 1928 г. е последвана и от разрушителното Чирпанско земетресение същата година,

което нанася вреди на 1/6 част от територията на страната. И при неблагоприятните условия обаче Ляпчевото правителство не променя съществено либералистичната си ориентация към възможно ограничена държавна намеса в стопанския живот. При екстрени ситуации, предизвикани от природни или икономически колизии, продължава практиката за създаване на временни държавни учреждения, които да се справят с положението. Такава е Дирекцията за подпомагане пострадалите лица и населените места, която се финансира със специален фонд. Дирекция „Храноизнос“, учредена през декември 1930 г., е със същия временен характер (до 30 септември 1931 г.). Целта е да се защитят селскостопанските производители чрез изкуствено поддържане на високи изкупни цени на вътрешния пазар и да се осигури изхранването на непродоволствено население¹⁰⁴.

§ 5. ВЪНШНА ПОЛИТИКА И НАЦИОНАЛНООСВОБОДИТЕЛНИ ДВИЖЕНИЯ

По времето на Второто сговористко правителство международното положение на България продължава да е много сложно. Общото стабилизиране в Европа обаче е ознаменувано и с настъпването на нов етап във външнополитическите отношения на континента.

Неуспехът на Франция с окупацията на Рурската област през 1923 г. показва, че по основния за нейната външна политика въпрос – германския, за нея е невъзможно да следва политика противоположна, или дори само не съобразена с политиката на големите ѝ съюзници от войната. Това очертава нова тенденция в развитието на европейската политика на Франция, чийто изразител става външният министър Аристид Бриан. Една от първите стъпки на новия шеф на Ке д'Орсе (френското външно министерство) е подписването на Локарнските споразумения с Англия, Италия и Германия през октомври 1925 г. Договорите от Локарно гарантират границите в Западна Европа (преди всичко френско-германската чрез Рейнския пакт) и привързват по сигурно Англия към Франция в случай на война. Всъщност обаче чрез него Англия добива ролята на арбитър в германо-френските отношения. Германия пък за пръв път се третира като равна с победителите от войната. Липсата на гаранции за източните германски граници подкопава сигурността на малките страни в Централна и Югоизточна Европа. В Локарнските споразумения има нещо от духа на бъдещия Мюнхен, още повече, че те изолират Съветския съюз от европейските работи. Договорът между четирите западни сили фактически е насочен и срещу принципите на ОН за всеобща сигурност, защото гарантира такава само за Западна Европа и пренася „бурето с барута“ на изток. Германският канцлер Густав Щреземан, който подписва Локарнския договор, заявява: „Локарно запази за нас Рейнската област и ни откри нови възможности на изток“¹⁰⁵. А на изток са и френските съюзници, поради което Локарнският пакт има и скрита антифренска насоченост.

Преди и след сключването на Локарнските споразумения на Балканите настъпва голямо дипломатическо оживление. Предлагат се голямо количество балканско-локарнски (и най-често псевдолокарнски) комбинации с различно предназначение. Има обаче една обща черта в подхода на българските съседи в проектите за Балканско Локарно, която ги различава от класическото Локарно. Ако в последното Германия е въздигната в равноправен партньор на западните сили, то на Балканите никой не възнамерява да позволи на България подобен статут между нейните съседи. Много от проектите дори направо изключват България.

Второто сговористко правителство се появява в момент на най-усилена дейност на Англия, Франция и Италия за създаване на Балканско Локарно. Всяка от трите държави преследва собствени цели и предлаганите проекти се изключват и неутрализират един друг. Нито една балканска страна не е във възторг от идеята. Налага се общото желание да не се правят каквито и да било отстъпки на България. Българското правителство се отнася отрицателно както към френския, така и към британския проект, основани на запазване на статуквото. Италианските проекти за балкански комбинации дори по форма нямат много общо с Рейнския пакт.

Хегемонистичните стремежи на фашистка Италия на Балканите и в Дунавския район не са тайна за никого. За едно кратко време след подписването на итало-югославския договор от 1924 г. докъм началото на 1926 г. Мусолини мечтае да си проправи път към надмощие в балканско-дунавския район чрез итало-унгарско-югославски договор. Идеята е да се разбие Малката антанта и да се изтласка френското влияние. Мусолини изоставя този проект и се насочва към друг, подчинен на същата идея и също толкова нереалистичен, колкото и предният. Този път комбинацията трябва да включва освен Италия още Румъния, Унгария и България¹⁰⁶.

Италианската идея се проваля, но заедно с това дава добра възможност да се прояви един от основните принципи на българската политика, спазван чак до 1 март 1941 г. – принципът за необвързаност. До 1923 г. с непохватните си жестове за сближение с Югославия Ал. Стамболийски не спазва този принцип. До 1926 г. Ал. Цанков няма възможност да покаже отношението си към него, тъй като към България не се проявява интерес като към политически партньор. Едва дипломатическата шетня около Балканското Локарно предоставя на правителството на Ляпчев международна трибуна за проява на този български принцип.

Промяната в общия европейски климат и дипломатическата активност на Балканите леко повишава значението на България в международен план. Единствената практическа изгода, която страната може да извлече от това, е да се издейства външен заем за уреждане проблема с българските бежанци. Но и това не е никак леко осъществимо. Преговорите с английски и с американски банки вървят сравнително благоприятно. Югославия, Румъния и Гърция обаче обединяват усилията си, за да предотвратят постигането на този български успех. Те отправят меморандум до ОН, в който се отрича основа-

телността на българското искане за заем. На 11 юли 1926 г., в деня, когато Ляпчев съобщава в Народното събрание, че заемът за настаняване на бежанците е вече договорен по принцип, трите съседки на България отправят колективна нота с настояване да се вземат мерки срещу нахлуването на въоръжени български „банди“ в Македония и в Добруджа. Нотата е в заплашителен тон. Сведенията от чужбина, получавани от българската дипломация, недвусмислено потвърждават, че колективната постъпка на трите балкански държави е предприета с цел да се осуети получаването на Бежанския заем от страна на България¹⁰⁷.

В напъните на българската дипломация за получаване на заем влива усилията си и Борис III. Правителството здраво държи юздите на външната политика. Постепенно, но неотклонно се повишава оперативната значимост на царя. От 1926 г. нататък той започва да прави ежегодни обиколки из столиците на Европа. Личните му качества се оказват подходящи за трудната политика, която България е принудена да провежда в стеснения периметър на външната си дейност. За разлика от баща си Борис се държи без пози и снобизъм, естествено, скромно и умерено. Тактично той се опитва да разсее представата за България като войнствена, реваншистка държава и понякога успява, поне в личен план¹⁰⁸. Пълноводният бежански поток от Гръцка Тракия и Македония до голяма степен се дължи на политиката на гръцките правителства за систематично обезбългаряване на тези области. Това води до възникване на икономически проблеми между България и Гърция. За разрешаването им са сключени серия от споразумения. На 9 декември 1927 г. е подписана финансовата спогодба Моллов–Кафандарис, която урежда плащанията на задълженията на двете страни една към друга за обезщетяване на бежанците за изоставените от тях имоти в двете страни. Българските бежанци от Гърция са много повече от гръцките от България. Затова гръцкото правителство се задължава да изплати 1 050 000 000 лв. на българското¹⁰⁹. Управляващите в Атина обаче нямат намерение да изплатят тази сума и свързват въпроса с репарациите, които България дължи на Гърция. Неизпълнението на конвенцията от страна на Гърция преминава през различни конкретни перипетии¹¹⁰. След 1931 г. Гърция никога не подновява вноските по дълга си от спогодбата¹¹¹.

* * *

След 1926 г. в националноосвободителните движения продължават да се развиват тенденции, заложили в предния период. Те обаче дават често резултати, различни от очакваните. Най-голяма динамика отново се наблюдава в българското националноосвободително движение в Македония. Ив. Михайлов постепенно налага тактическите си виждания върху цялата организация и има намерение да оглави еднолично нейното ръководство.

През 1926–1928 г. налаганият от Михайлов курс на индивидуален терор довежда до извършване на успешни атентати срещу най-известни притесни-

тели на българското население от средите на югославската войска, жандармерия и администрация. Измежду тях са командирът на Брегалнишката дивизия ген. Ковачевич, както и В. Прелич, М. Каламатиев. Ранен е министърът на вътрешните работи Жиша Лазич. Заедно с това демоничната дейност на Ванче Михайлов се насочва в България. Там се подготвя поредният конгрес на ВМРО.

Ив. Михайлов не желае да се отдава на словесни пререкания с крилото на ген. Протогеров. Новият кандидат за вожд на движението е осъзнал, че силата му е другаде. Не в думите, а в делата. И то какви дела... На 7 юли 1928 г. е застрелян Ал. Протогеров. Обявената причина е участието на Протогеров в убийството на Т. Александров. Междоусобната война във ВМРО пламва отново. Изстребвани са най-вече протогеровистите. От тях обаче остават достатъчно хора, които имат храбростта и способността да оформят документи в смисъл, че и протогеровска ВМРО съществува. Освен с химически моливи и с пишещи машини, те се оправят и с пистолети. Михайловистите обаче ги превъзхождат и в едното, и още повече във второто.

Чрез терор и страх Ив. Михайлов става безспорен водач на ВМРО. Само че това вече не е старата организация. И не само заради саморазправите в нея. Тях ги има и преди. Но преди ВМРО се радва на доверието и подкрепата на населението в Македония и разполага с разклонена организационна мрежа там. От края на 20-те години обаче организацията бързо губи и популярността, и връзките си сред всички среди на българите в Македония. Катастрофално спада и популярността на организацията сред влиятелни политически и интелектуални кръгове в чужбина. ВМРО започва да се изразжда в затворена терористична организация със специалитет – ефектни убийства. Оттук насетне малко значение имат прокламираните цели – било то „независима Македония“ или „административна автономия“. За тях няма кой да се бори от името на ВМРО в самата Македония.

Изглежда сякаш, че чрез превъплъщението си и чрез своята дейност ВМРО сама разчиства почва за дейността на ВМРО (об.). Наистина има нещо такова. Освен комунистите към ВМРО (об.) са привлечени някои левичарски настроени млади автономисти (бивши привърженици на ВМРО) във Вардарска Македония. Броят на членовете на обединените обаче никога не надхвърля 201 души, като половината от тях са от Брегалнишко. ВМРО (об.) продължава да има бюрократичен лозунгаджийски подход. В ръководството ѝ съществуват принципи разногласия и лични съперничества. По сложен начин се съгласуват цели и конкретни прояви с непрекъснатоменящото си мнение си КИ и неговите поделения. Освен това между българската и югославската компартия съществуват различни и дори враждебни възгледи по македонския въпрос. Всичко това прави ВМРО (об.) неповратлива и я лишава от сериозни шансове да запълни вакуума, оставен от ВМРО. Присъствието ѝ се усеща някак в Македония докъм 1927 г. Тогава тя прави безуспешен опит да участва в парламентарните избори под формата на „група независими македонски граждани“. През 1929–1930 г. югославските власти нанасят разгромни удари на организацията.

Тя практически изчезва от политическата сцена, макар да продължава да се води по коминтерновските книжа като действаща¹¹².

В Югославска Македония нещата вървят от зле към по-зле. В края на 20-те и началото на 30-те години чуждонационалният терор продължава да бъде все така свиреп и често преминава в пълна непоносимост. Това става особено след нахлувания на чети или след михайловистки атентати. Услови-ята за дейност на каквато и да е българска организация са сведени до невъз-можен минимум. Освен това у населението, оставайки в масата си с българ-ско национално съзнание, си пробива път отчаянието, че не ще е възможно подобряване на положението му именно като на българско. В документ на ВМРО (об.) от април 1928 г. за положението на Вардарска Македония се казва следното: „Материалната беда и кървавият терор превърнаха го от ня-кога борбен и бунтовен народ в отчаян и безпомощен роб. Всякаква пропо-вед и зов за борба тежко могат да го загреят. Не вижда спасение отникъде“¹¹³.

Описаното състояние на нещата е твърде опасно. Отделни представи-тели на деловата буржоазия търсят и понякога намират начини за приспособ-яване към югославските власти. Мнозинството от младите интелектуалци забягва в България. Има обаче и такива, които търсят своите възможности в Югославия. Всичко това бележи първите все още бледи симптоми за бъдеща поява на националноразрушителни тенденции сред населението в Македо-ния, които да разчистят пътя за настъплението на македонизма.

Към това време либералната опозиция в Югославия отново започва да пропагандира доктрината за македонизма, препоръчвайки федерализирането на страната, като първо Македония, а после и България да станат части на федерацията. Към тази линия се присъединява и ЮКП. Развива се забавна игра на лозунги по отношение на Македония, която е изцяло във вреда на българското население. КИ, който дотогава поддържа идеята за Балканска федерация (разбира се съветска), започва да изоставя лозунга си, защото той вече се пълни не само с буржоазно, но и с хегемонистично югославско съ-държание. По същото време ВМРО на Ив. Михайлов започва да изземва и лозунга на КИ за „свободна и независима Македония“¹¹⁴. Началото на 30-те години подготвя условия за все по-пълно оформяне на най-опрощателни-те за българите коминтерновски тези по македонския въпрос.

На учредителен конгрес, проведен на 8–10 ноември 1924 г. в София, се създава Върховен комитет на бежанците от Западните покрайнини. На 16 де-кември 1928 г. се основава още една организация, чието пълно наименование с времето добива вида Вътрешна западнокрайска революционна организация „Въртоп“. Организацията проявява известна деятелност в духа на традициите на ВМРО. В началото на 30-те години обаче в двете организации се развиват разложителни процеси. За стимулирането им действат и югославските власти¹¹⁵.

При второто сговористко правителство десничарската Вътрешна тра-кийска организация се разпорежда в Източните и в Централните Родопи по начина, по който ВМРО върши това в Пиринска Македония. През октомври 1927 г. ВТРО се трансформира в Комитет за свободата на Тракия.

В устройството и в дейността на добруджанските организации се наблю-дават много типологически подобия с тези на македонските. ВДРО, в която преобладава десничарското крило на Кямилев, е добруджанското издание на михайловисткото ВМРО. В началото на втората половина на 20-те години тя има значително влияние в областта, но четническите ѝ прояви там носят вклю-чително и бандитски характер¹¹⁶. Левият автономист д-р Петър Вичев основа-телно защитава гледището, че всяка четническа дейност „в Добруджа и около границата е вредна както за населението в Добруджа, така и за България“¹¹⁷.

ДРО съответства на ВМРО (об.) и се ръководи главно от БКП и БКФ, откъдето идват оръжието, парите и печатните материали. При изграждането на ДРО в Добруджа главна роля играят Георги Кроснев и пропагандистките чети на Дочо Михайлов и на Димитър Дончев – Доктора. Четите на ДРО принципно се различават от тези на ВДРО и не се поддават на насилия, сво-еволия или грабеж. За отбелязване е обаче, че близкият до комунистите тога-ва П. Вичев се обявява и против четите на ДРО. Той по принцип е против всякаква четническа дейност за момента, тъй като тя дава поводи на властта за терор спрямо населението¹¹⁸.

Съюзът „Добруджа“ в България със своята масовост няма достоен ана-лог в македонското движение. В съюза има представители на всякакви възг-леди. Борбата се води между привържениците на ВДРО и ДРО. Комунистите нямат много шансове да се наложат в ръководството. Затова действат да прев-земат съюза „Добруджа“ „отдолу“ съвместно с автономистите на Вичев¹¹⁹.

Още в края на септември 1925 г. Деветият конгрес на легалната добру-джанска организация в България при решително надмощие на групата на Кямилев взема решения, които очертават стратегията и тактиката на съюза „Добруджа“ за години напред. Крайната цел е освобождаване и възвръщане на Добруджа към България. Добруджанският въпрос е български по своята същност, но е и международен, макар че да се търси помощ от СССР, е ги-белно. Не може да се разчита и на ОН. Трябва да се търси съдействието на други международни фактори, главно на западните държави, за мирното раз-решаване на добруджанския въпрос¹²⁰. Оценката на Петър Тодоров, най-доб-рият познавач на добруджанските движения, гласи: „Ясното и категорично формулиране на крайната цел на движението – освобождаване и възвръщане на Добруджа към България – която е неотклонно следвана от Съюза „Добру-джа“, отговаря изцяло на интересите на българското добруджанско населе-ние и на целия български народ. Нейното отстояване означава противопос-тавяне на рецидивите на автономистката стратегия и тактика и на комунист-ическо-федералистката платформа на ДРО“¹²¹.

Друга отлика от положението в Македония е възможността в Добруджа да действат български просветно-културни организации като Българските културни общества (БКО), а и отделни личности да развиват легална полити-ческа дейност. Въпреки всички притеснения на властите и на арумънските колонисти румънският режим в Добруджа е изобщо с малко по-ниска норма на тероризъм, отколкото югославският и гръцкият в Македония. Съществу-

ват и отделни кратки периоди на видимо либерализиране на порядките в областта. През 1926 г. обаче не е така. Условията за българите в Добруджа са много близки до тези на събратята им в Македония.

1926 г. е действително много лоша за добруджанци. С масовото заселване на арумъни от гръцка Македония в Добруджа след 1925 г. се задълбочават процесите на разоряване на българските стопани и на етническите промени в областта¹²². През 1927 г. излиза книгата на Йоан Влъдеску „Кадрилатерът. Какво е и какво трябва да бъде. Неговата колонизация и национализация“. Авторът е генерал, командир на IX дивизия, назначен през 1921 г. за командващ войските в Южна Добруджа. Между другото отношенията на колонистите със завареното местно население той характеризира като „лишени от всякакво разбиране, от какъвто и да било цивилизован и човешки характер, защото единствените им елементи на контакт са ножът и тоягата, които им служат винаги и точно така, както кутията с бонбони служи на един гостоприемен стопанин, за да почерпи гостите си“¹²³.

Колонистките първенци създават и крайно дясната терористична организация „Аксиуна румънска“ („Румънско действие“). Нейни чети редовно вършат насилия, включително убийства спрямо населението със съдействието на властите¹²⁴. Така действат и правителствени чети в югославска Македония.

През юли 1926 г. жандармеристи и цивилни бандити вършат масови убийства на селяни от Старо село и околни села. За няколко дни са убити над 70 души и други 500 са арестувани и хвърлени без съд в затворите¹²⁵. Месец след това българска полицейска потеря със съдействието на групата на Кямилев обгражда и след престрелка погубва Дочо Михайлов и трима негови четници¹²⁶.

По същото време всички съставки на добруджанското националноосвободително движение изпадат в остра и болезнена криза. Спадат престижът и членският състав на Съюза „Добруджа“. Настъпва разцепление във ВДРО. Слабо е влиянието на ДРО сред емиграцията в България и сред населението в Добруджа. Трябва да се отбележи все пак, че към есента на 1926 г. ДРО има повече от 50 селски комитета с 500–600 членове. Този състав е три пъти по-голям от този на ВМРО (об.) в най-доброто ѝ време. Бързо обаче настъпва отлив.

През 1927 г. следва ново преустройство на ДРО, продиктувано от КИ. Организацията преминава под ръководството на РКП. По това време Коминтернът попада под пълен контрол на Сталин. Новият курс на КИ е компартиите и ръководените от тях организации да имат готовност за конфликт от типа „класа против класа“. В новите програмни документи на ДРО организацията се прокламира като обединение на всички потиснати националности. Г. Кроснев е изваден от ръководството ѝ.

Промените в ДРО са ознаменувани с масово напускане на нейните комитети. Една от главните причини е, че РКП настоява ДРО да се включи в Работническо-селски блок. Програмно искане на блока е нежелана от селяните национализация на земята.

По същото време легалното движение в Южна Добруджа прави опит да създаде българска миноритарна партия, каквато имат унгарското и германското малцинство, но тя просъществува едва няколко месеца, раздирана от борби. Всъщност най-ефикасна дейност сред българското население развиват Българските културни общества. Там обаче също има фракционност и съперничества. Остри борби избухват при разпределяне на парите, тайно изпращани от българската държава. Опитите на комунистите да превземат ръководствата на БКО и да насочат тяхната дейност по класово-сектантски път също намаляват резултатността на усилията на обществата. Някои „класови“ комунистически акции предизвикват силна ответна реакция от страна на румънските власти и водят до преследване на всичко българско. Поради всичко това не може да се оползотвори достатъчно и настъпилата в някои отношения либерализация на режима в Добруджа след идването на власт на Националцъранистката партия през ноември 1928 г.¹²⁷

БЕЛЕЖКИ

¹ Вж. анализа на състава на правителството у Р. Първанова. Демократическият сговор..., с. 31.

² Дневници на ХХI ОНС. III р.с. Кн. 2, 623–624.

³ Цитатите са взети от Р. Първанова. Андрей Ляпчев в спомени на съвременниците. – Минало, 1994, № 3, с. 60, 63.

⁴ Цит. по пак там, с. 63.

⁵ Цит. по пак там, с. 64.

⁶ Цит. по пак там, с. 62.

⁷ Цит. по пак там, с. 64.

⁸ Държавен вестник, № 257, 13 февр. 1926.

⁹ Г. Наумов. Селското движение в България 1929–1934. С., 1975, с. 15.

¹⁰ Р. Първанова. Демократическият сговор..., с. 32.

¹¹ Р. Първанова. Андрей Ляпчев в спомени..., 64–65.

¹² Пак там, с. 65.

¹³ Пак там.

¹⁴ Пак там.

¹⁵ Подр. за различните съюзи, крила и течения в земеделското движение вж. у Г. Наумов. Селското движение..., с. 9 и сл.

¹⁶ Вж. анализ на изборните резултати пак там, с. 149; Р. Първанова. Демократическият сговор..., с. 36.

¹⁷ Подр. вж. В. Василев. Процесът на 52-мата, неговият обществен отзвук и значение. – Известия на Института за история, 16–17, 1966.

¹⁸ Вж. История на младежкото революционно движение..., с. 254, 258.

¹⁹ Г. Димитров. Съчинения. Т. 8. С., 1953, с. 367.

²⁰ Цит. по Г. Наумов. Селското движение..., 35–36.

²¹ История на младежкото революционно движение..., 255–256.

²² Сборник от лекции по история на Българската комунистическа партия. 2-ро изд. С., 1948, с. 327.

²³ Цит. по Г. Наумов. Селското движение..., с. 25.

²⁴ Пак там, с. 94 и сл.

²⁵ Цит. по пак там, 49–50.

- ²⁶ Цит. по В. Георгиев. Масонството в България..., с. 291.
- ²⁷ Цит. по Г. Наумов. Селското движение..., с. 54.
- ²⁸ Вж. пак там, с. 53 и сл.; В. Георгиев. Цит. съч., с. 274 и сл.; Н. Поппетров. Болгарският фашизм в балканском и европейском контексте (Краткое историографическое обозрение и опыт построения модели). – Bulgarian Historical Review, 1992, № 1; Същият. Теорията за тоталитаризма и българския фашизм. – Ново време, 1992, № 3; Същият. Типологии на основните политически потоци в българското общество 1918–1944. – Епохи, 1994, № 3; Същият. Авторитаризъм – фашизм (към модела на политическото развитие на България 1918–1944 г.). – ИПр, 1997, № 2.
- ²⁹ Цит. по В. Георгиев. Масонството в България..., с. 281.
- ³⁰ Н. Поппетров. Авторитаризъм – фашизм..., с. 32.
- ³¹ Пак там, с. 33.
- ³² Пак там, с. 42.
- ³³ Д. Казасов. Звено без грим. С., 1936, с. 5.
- ³⁴ Вж. В. Георгиев. Буржоазните и дребнобуржоазните партии в България 1934–1939. С., 1971, с. 50 и сл.; Ил. Димитров. Българската демократична общественост, фашизмът и войната 1934–1939. С., 1976, с. 15 и сл.
- ³⁵ Подр. вж. Г. Марков. Парола „Сабя“..., с. 61 и сл.
- ³⁶ Подр. вж. М. Йонов. Цит. съч., с. 216 и сл.
- ³⁷ Вж. Ил. Димитров. Българо-италиански отношения 1922–1943. С., 1976, с. 126 и сл.
- ³⁸ Documenti diplomatici italiani. Setima serie 1922–1935. Vol. 6. Roma, 1967, p. 484.
- ³⁹ Вж. Г. Наумов. Политическите борби в Демократическия сговор при управлението на А. Ляпчев. – ИПр, 1969, № 6, с. 34 и сл.
- ⁴⁰ Ил. Димитров. Българо-италиански отношения..., 132–133.
- ⁴¹ Г. Марков. Парола „Сабя“..., с. 70.
- ⁴² Вж. Р. Първанова. Демократическият сговор..., с. 39.
- ⁴³ Вж. пак там, 40–41; Д. Петрова. Създаване на Народното социално движение. – ИПр, 1994–1995, № 1, 36–37.
- ⁴⁴ Р. Първанова. Демократическият сговор..., с. 39.
- ⁴⁵ Д. Петрова. Създаване на..., с. 37.
- ⁴⁶ Вж. Р. Първанова. Демократическият сговор..., 41–42.
- ⁴⁷ Цит. по пак там, с. 41.
- ⁴⁸ Вж. конкретни примери у А. Леверсон. Цар Борис III. Щрихи към портрета. С., 1995, с. 41 и сл., с. 55 и сл.
- ⁴⁹ Й. Хербст. От вторник до вторник. Вик, № 1, 14 ноем. 1923, с. 4.
- ⁵⁰ Вж. конкретни примери у А. Леверсон. Цит. съч., с. 57 и сл.
- ⁵¹ Пак там, с. 53.
- ⁵² К. Муравиев. Събития и хора. Спомени. С., 1992, 228–229.
- ⁵³ А. Леверсон. Цит. съч., с. 181.
- ⁵⁴ Пак там, с. 170.
- ⁵⁵ Пак там, с. 244.
- ⁵⁶ Вж. примери пак там, с. 311.
- ⁵⁷ Ст. Груев. Цит. съч., с. 205.
- ⁵⁸ Вж. пак там, 209–210.
- ⁵⁹ Царица Йоанна. Спомени. С., 1991, с. 50.
- ⁶⁰ Пак там, с. 51 и сл.
- ⁶¹ Вж. пак там, с. 54 и сл.; Ст. Груев. Цит. съч., с. 211 и сл.
- ⁶² Ст. Груев. Цит. съч., с. 219.
- ⁶³ А. Леверсон. Цит. съч., с. 145.
- ⁶⁴ Р. Стоянова. Демократическата партия и политическата криза в България (1930 – май 1931 г.). – ИПр, 1993, № 1, с. 41.
- ⁶⁵ Пак там, 44–45.
- ⁶⁶ Срв. пак там, с. 44 и сл.; Р. Първанова. Демократическият сговор..., с. 43.

- ⁶⁷ Р. Първанова. Демократическият сговор..., 43–44.
- ⁶⁸ Цитатите са взети от Г. Наумов. Селското движение..., с. 86.
- ⁶⁹ В. Коларов. Избрани произведения. Т. 1. С., 1954, с. 613.
- ⁷⁰ Ал. Малинов. Под знака на острастени и опасни политически борби. 2-ро изд. С., 1991, с. 110.
- ⁷¹ Цитатите са взети от Г. Наумов. Селското движение..., 84–85.
- ⁷² Пак там, е. 84.
- ⁷³ Цит. по пак там, с. 85.
- ⁷⁴ Вж. пак там, с. 86 и сл.
- ⁷⁵ К. Кацаров. Цит. съч., с. 400.
- ⁷⁶ Подр. вж. Г. Наумов. Селското движение..., с. 126 и сл.
- ⁷⁷ Цит. по пак там, с. 133.
- ⁷⁸ Вж. Р. Стоянова. Цит. съч., с. 42.
- ⁷⁹ Ил. Димитров. Българо-италиански..., 191–192.
- ⁸⁰ Г. Наумов. Селското движение..., 118–119.
- ⁸¹ Р. Първанова. Демократическият сговор..., с. 45.
- ⁸² Ал. Малинов. Цит. съч., с. 110.
- ⁸³ Вж. Р. Стоянова. Цит. съч., 55–56.
- ⁸⁴ Вж. Г. Наумов. Селското движение..., с. 123.
- ⁸⁵ Цит. по Ил. Димитров. Българо-италиански..., с. 192.
- ⁸⁶ Цит. по Г. Наумов. Селското движение..., 146–147.
- ⁸⁷ Подр. за икономиката на страната през 1926–1929 г. вж. Икономиката на България. Т. 1. К. Попов. Финансовите тежести на България по изпълнение на Ньойския договор. – Списание на Българското икономическо дружество (СБИД), 1925, № 6–7, с. 211 и сл.
- ⁸⁸ Ил. Янулов. Стопанска България и репарациите. С., 1929, с. 10.
- ⁸⁹ Пак там, с. 17.
- ⁹⁰ Д. Вачков. Българският стабилизационен заем от 1928. – ИПр, 1994–1995, с. 25.
- ⁹¹ В. Танкова. Системата на стопанско управление в България между двете световни войни. Под печат във ВНК, 1999, № 3–4.
- ⁹² Р. Стоянова. Държавната политика към земеделските кооперации в България (края на XIX век – 1944 г.). – ИПр, 1993, № 6, с. 44.
- ⁹³ Вж. Л. Спасов. Икономическата политика на Първото и Второто сговористко правителство. – В: Проблеми от стопанската история на България. С., 1996, с. 144 и сл.
- ⁹⁴ К. Попов. Цит. съч., с. 217.
- ⁹⁵ В. Танкова. Цит. съч.
- ⁹⁶ Подр. вж. Д. Вачков. Цит. съч., с. 39 и сл.
- ⁹⁷ Пак там, с. 41 и сл.; вж. и Р. Първанова. Как националната банка не стана част от акционерно дружество. – Неделен стандарт, 14 март 1993.
- ⁹⁸ Д. Вачков. Цит. съч., 50–52.
- ⁹⁹ Р. Беров. Индустиалният протекционизъм у нас. С., 1927, с. 103.
- ¹⁰⁰ Вж. напр. Хр. Хинков. Покровителството на едрата индустрия у нас. – СБИД, 1926, № 9–10; К. Бобчев. Покровителство и насърчение на индустрията в България. – СБИД, г. XXVII, № 7–8; Д. Тошев. Индустиалната политика на България след Първата световна война. Варна, 1943.
- ¹⁰¹ Л. Спасов. Икономическата политика..., с. 148.
- ¹⁰² Г. Наумов. Селското движение..., с. 59, 69.
- ¹⁰³ Вж. В. Танкова. Цит. съч.
- ¹⁰⁴ Цит. по М. Baumont. La faillite de la paix (1918–1939). – In: Peuples et civilisations. De Remoudes a Stresa (1918–1935). Troisième éd. refondue et augmentée. Paris, 1951, p. 323.
- ¹⁰⁵ Изложението за развитието на европейските и балканските международни отношения е основано главно на анализите на А. Кузманова. От Ньой до Крайова..., с. 108 и сл., а също на Ил. Димитров. Българо-италиански..., с. 97 и сл.; К. Василев. Le système de sécurité collective de Locarno et les Balkans (1925–1926). – Etudes balkaniques, 1974, № 2–3, с. 99 и сл.

Ж. Аврамовски. Проект Балканского гарантийного пакта (1925–1926). – In: Actes du Premier congrès International des études balkaniques. T. 5. Sofia, 1970, p. 167 sq.; C. Svolopoulos. Le problème de la sécurité dans le Sud-Est européen de l'entre deux guerres. A la recherche des origines du Pacte balkanique de 1934. – Balkan Studies, 1973, № 2, p. 247 sq.; C. Jordan-Sima. Turquie kemaliste et l'idée du Pacte balkaniques dans les années 1925–1926. – Revue des études sud-est européennes, 1981, № 2, p. 311 sq. и др.

¹⁰⁷ Подр. вж. Д. Косев. Външната политика на България при управлението на Андрей Ляпчев 1926–1931. С., 1995, с. 23 и сл.

¹⁰⁸ История на България. 2-ро поправено и допълнено изд. С., 1998, с. 422.

¹⁰⁹ Подр. вж. Г. Димитров. Малцинствено-бежанският въпрос и българо-гръцките отношения 1919–1932. Благоевград. 1882, с. 296 и сл.

¹¹⁰ Подр. вж. пак там, с. 311 и сл.

¹¹¹ Пак там, с. 359.

¹¹² Подр. вж. Д. Добринов. Вътрешната македонска революционна организация (обединена)..., с. 249 и сл. Вж. и К. Палешутски. Македонският въпрос в буржоазна Югославия 1918–1941. С., 1983, с. 180 и сл.; Същият. Югославската комунистическа партия и македонският въпрос 1919–1945 г. С., 1985, с. 203 и сл.

¹¹³ Цит. по Д. Добринов. ВМРО (об.)..., с. 280.

¹¹⁴ Вж. пак там, с. 289 и сл.; К. Палешутски. Югославската комунистическа партия..., с. 219 и сл.

¹¹⁵ Подр. вж. М. Петров. Националноосвободителното движение в Западните покрайнини 1919–1934. С., 1995, с. 71 и сл.

¹¹⁶ Вж. П. Тодоров. Освободителните борби..., 75–76.

¹¹⁷ Цит. по същия, пак там, с. 76.

¹¹⁸ Пак там.

¹¹⁹ Пак там, с. 81.

¹²⁰ Пак там, с. 69.

¹²¹ Пак там, с. 70.

¹²² Подр. вж. П. Тодоров. Етнодемографски процеси в Южна Добруджа (1913–1940 г.). – В: Добруджа, № 1, Варна, 1984, 19–23.

¹²³ Цит. по А. Кузманова. От Ньой до Крайова..., с. 111.

¹²⁴ П. Тодоров. Освободителните борби на Добруджа..., с. 70 и сл.

¹²⁵ Пак там, 74–75.

¹²⁶ Пак там, с. 77.

¹²⁷ Подр. за кризата в добруджанското движение в края на 20-те и началото на 30-те години вж. пак там, с. 79 и сл.

НАРОДНИЯТ БЛОК 1931–1934 Г.: ОТ „КОРАВА“ ДО „ИЗДИХАЮЩА“ ДЕМОКРАЦИЯ

§ 1. „ПРОБИВ“ ИЛИ ПРИЕМСТВЕНОСТ НА ДЕМОКРАЦИЯТА

Резултатите от проведените на 21 юни 1931 г. парламентарни избори очертават доста точно пъстрата картина на съотношението между политическите сили в страната. Подадените 1 315 507 гласа са разпределени в следния ред: за Народния блок – 625 553; за Демократическия сговор в коалиция с националлибералите – 403 686; за Работническо-селския блок – 167 281; за Социалдемократическата партия – 27 323; за Социалдемократическата федерация (Македонска група) – 26 501 и пр.¹ В XXIII ОНС общият брой от 274 депутатски места се попълва, както следва: Народен блок – 151, Демократически сговор и Националлиберална партия (смиловисти) – 79, Работническо-селския блок – 31, Македонска група – 8, Социалдемократическа партия – 5. По партийна принадлежност депутатите се разпределят така: БЗНС – 74, Демократически сговор – 65, Демократическа партия – 41, Работническа партия – 31, Националлиберална партия (Димо Кьорчев, Георги Петров) – 29, Националлиберална партия (Боян Смилов) – 14, Македонска група – 8, Радикалдемократическа партия – 7, Социалдемократическа партия – 5².

Според изнесените данни състоянието на обществото е особено. И в този случай обаче фактите, или по-скоро числата, както обикновено, не могат да говорят сами за себе си. Могат, разбира се, да се съберат гласовете, подадени за Земеделския съюз, и тези, подадени за Работническата партия, и тогава двете сили биха имали водещо място в Народното събрание. На такава мечтателна аритметика са склонни да се поддават представителите на марксистката историография, но и те съзнават, че посочената комбинация по принцип е била изключена³.

От изборните резултати се извлича и изводът, че „ликвидирането на режима на Сговора се осъществява благодарение и на Работническо-селския (Трудов) блок⁴. Логиката не допуска такава констатация. Хилядите гласове, подадени за БРП, бездруго не биха отишли в полза на Сговора. Много от тях обаче положително принадлежат на някогашни, тогавашни или потенциални привърженици на БЗНС. Предизборната кампания на БРП и нейното изборно присъствие чрез Трудовия блок на практика намалява ка-

тегоричността на парламентарната победа на Народния блок. В този смисъл комунистите обслужват предизборната тактика на Сговора, която цели разцеплението на опозицията.

От своя страна властите оказват някои предизборни услуги на Работническата партия. Поради забраната на червения цвят тя регистрира за изборите сребърна бюлетина. Сребърната хартия в България липсва, но според свидетелството на д-р Г. М. Димитров Ляпчевото правителство с удоволствие я доставя от чужбина⁵. Пак той, привеждайки и конкретни примери, твърди, че полицията покровителствала застъпниците на Трудовия блок за набиране на гласуването и на изборните резултати⁶.

Представянето на политическите сили в Народното събрание през 1931 г. е от типичен за парламентарната демокрация вид. Само от състава на законодателния орган трудно може да се разбере, че изборите са проведени по време на криза. Това сочи, че кризата не е всеобща, каквато бе след войната, а се задържа основно в стопанските си измерения. Преди да вземат властта обаче, блоковите водачи изразяват обратно становище. Ал. Малинов например говори през октомври 1930 г., че страната изживява не само остра икономическа, но и дълбока политическа и морална криза. Подобно преувеличение очевидно се прави предизборно, за да се злепостави сговористкото управление, тъй като непосредствено след вземането на властта „политическата криза“ почти изчезва от речника на блокарите⁷.

От друга страна, икономическата криза естествено повишава интереса към политиката на повече хора. Набелязва се известна тенденция на олевяване, но за да добие тя оформен израз, пак трябва спекулативно да се обединяват гласовете, подадени за комунисти, за земеделци и за социалдемократи. Това прави малко над 40 % от гласоподавателите. В тях около 13 % принадлежат на БРП. Едва ли обаче всички хора, които съставят тези проценти, са готови да следват комунистите в авантюри като тези след септември 1923 г. При останалите 27 % гласували за БЗНС може да става дума само за леви настроения в стремеж към провеждане на социални реформи. Такъв характер има и Земеделският съюз, скъсал вече с крайностите на съсловната агресивност от времето на самостоятелното си управление.

Правителството на Народния блок поема задълженията си седмица след изборния ден. През този интервал в печата плъзват разнообразни слухове, предположения и внушения за облика на новата власт. Някои от тях чувствително се отдалечават от схемата на предизборните съглашения с тяхната агитация, че и от конституционните предписания. Така например някои сговористки среди не са чужди на настроения за запазване на властта с помощта на армията. Гадае се относно възможността за коалиране на Демократическия сговор с Демократическата партия в новия парламент. Подхвърля се настоятелно и идеята държавният глава да разтури XXIII народно събрание и да възложи на старото правителство провеждането на нови избори с цел запазване на неговата власт. А. Ляпчев обаче категорично заявява, че новият парламент е редовно избран и че от него ще се излъчи правителството по реда, предвиден от консти-

туцията⁸. Проявеното от вече бившия министър-председател парламентарно достолепие слага край на противоконституционните спекулации.

Идеята за провеждане на нови избори обаче продължава още за малко да се носи в политическата атмосфера, но вече като тактическо изкушение сред ръководителите на Народния блок. Според свидетелството на Ал. Малинов искането за това пред царя може да се подкрепи с мотива, че вече проведените избори не били „най-свободните“. При възлагането на избори на блоковата власт тя ще вкара още по-изразително нейно мнозинство в Народното събрание.

След кратко колебание идеята е изоставена, за да не бъде поставена „страната пред нови ожесточени борби“, както гласи обяснението на Ал. Малинов⁹. Може да се добави, че по времето, когато кризата все още стремително се задълбочава, не е много политично режимът да започне дейността си с начинание, изискващо значителни държавни разходи. По същото време е отхвърлена и идеята да се търси съдебна отговорност от сговористките правителства¹⁰.

В коалиционното правителство влизат по трима представители на Демократическата партия и Земеделския съюз, двама националлиберали, един радикалдемократ, като Министерството на войната запазва предишния си титуляр. Разпределението на министерските постове е следното: Ал. Малинов (демократ) – министър-председател и министър на външните работи и вероизповеданията; Никола Мушанов (демократ) – министър на вътрешните работи и народното здраве; д-р Александър Гиргинов (демократ) – министър на финансите; Константин Муравиев (земеделец) – министър на народното просвещение; Д. Гичев (земеделец) – министър на земеделието; Георги Йорданов (земеделец) – министър на обществените сгради, пътищата и благоустройството; Димитър Върбенков (националлиберал) – министър на правосъдието; Г. Петров (националлиберал) – министър на търговията, промишлеността и труда; Стоян Костурков (радикалдемократ) – министър на железниците, пощите и телеграфите; ген. Александър Кисъв – министър на войната.

Независимо от количественото равенство на министерските постове на демократи и земеделци водещата роля на Демократическата партия в правителството е очевидна, макар че Земеделският съюз дава най-голям принос за изборната победа. Демократите имат министърпредседателското кресло и трите най-важни министерства – на вътрешните работи, на външните работи и на финансите. Тяхно е и председателството на Народното събрание. БЗНС не е в състояние да поеме „първата цигулка“ на управлението, най-малкото поради подозренията, които имат към него дворецът и военните. Ръководителите му съзнават положението си.

Пладненецът д-р Г. М. Димитров, тогава ненавършил 30-годишна възраст (роден е през 1903 г.), но вече избран за депутат, дори съветва водача Д. Гичев земеделците изобщо да не влизат в първото правителство на Народния блок. Идеята на Гемето е БЗНС да дава „по европейски маниер“ само парламентарна подкрепа на кабинета. Според него след време Гичев ще бъде посочен „за заместник на Малинов и ще стане министър-председател на един нов

кабинет, който ще проведе онази част от платформата на Народния блок, която не е била проведена от първия му кабинет¹¹. Гичев, с десет години по-възрастен (роден е през 1893 г.), не приема изчаквателния вариант. Той не се възпротивява да приеме политическото попечителство на демократите. Надеждата му е, че с участието си в управлението земеделците на дело ще бъдат в състояние да докажат, че са се отказали от крайностите на земеделския режим от 1920–1923 г. и че в едно неопределено, но близко бъдеще ще могат отново да добият самостоятелна власт и да я упражняват в рамките и съобразно предписанията на Търновската конституция.

Навремето Г. Димитров определя управлението на Народния блок като пробив във фашистката диктатура. Последствие в марксистката българска историография се разгоря талмудистка дискусия при тълкуването на дефиницията на „вожда и учителя на българския народ“. „Пробивът“ се търсеше в какво ли не. Размерите му варираха от широка пробойна до микроскопичен процеп. Естествено сравнения между характера на блоковия и на втория сговористки режим почти не се правеха, защото сговористите по дефиниция бяха определени като фашисти. Дори да приемем, че е така, възниква тогава въпросът, с какво блоковото управление е по-малко фашистко от второто сговористко? Смислен отговор не бе даден. И не можеше...

Програмата на коалицията е оповестена преди изборите в „Манифест към българския народ“ и включва като основни положения: запазване на Търновската конституция и гарантираните от нея права и свободи; сваляне на Сговора и създаване на нова народна власт; бързи смели и радикални социални реформи; грижи за подобряване положението на наемните работници; облекчаване данъчния товар на народа; специални реформи и грижи за покровителството и напредъка на земеделието; премахване причините за ожесточените вътрешни борби и създаване условия за пълен граждански и социален мир¹². Документът е плод на коалиционен компромис, но изложените начала са ясни и смислени. След изборната победа те са потвърдени, а в Тронното слово са нахвърлени и първите законодателни намерения за осъществяване на някои от тях, свързани главно с оздравяване на финансите¹³. Основното в управленската концепция на блоковото правителство е такова съчетание на политически, социални и икономически начинания, при което установяването на вътрешен мир и ред да е предпоставка за стопанско съвземане на страната. Формулата на правителствената политика е изведена от министър-председателя, който окачествява победата на Народния блок преди всичко като „триумф на политиката на омиротворението и на радикалните реформи“. В официоза на БЗНС „Земеделско знаме“ същата формула е изразена във вида: „спокойствие, мир и творчество“¹⁴.

Програмните намерения на Блока са до баналност разумни, но затова и най-практичните и ефективните за момента. А в момента повърхността на политическото ежедневие отразява острите противопоставяния между бившите притежатели на властта и непосредствените им наследници. Дистанцията на времето обаче насочва по-скоро към приемствеността между двата

режима като същностно съдържание на протичащите процеси. Това, с което започват блокарите през лятото на 1931 г., наподобява много по своята логика на началото на Второто сговористко правителство през зимата на 1926 г. обществено омиротворение и граждански мир като основи за стопанското съвземане и напредък в решаването на многобройните проблеми на държавата. Ляпчевото правителство преодолява Цанковата авторитарност. При постигната вече нормализация и демократизация на политическия живот блоковото управление не се различава в основното от второто сговористко в разбирането си относно принципите за уредба на държавата и за функциониране на нейния организъм. Това не е за учудване.

Главните фигури на Демократическата партия Малинов, Мушанов и Гиргинов, подобно на сговористите Ляпчев и Буров, оформят началата на политическия си светоглед в духа на парламентарната демокрация по времето на нейния класически за България предвоенен период. За разлика от „партийните“ сговористи демократите обаче не са толкова верни и на принципите на предвоенния либерализъм, икономически и политически. В Програмните решения на Демократическата партия още през 1920 г. са вписани положения, които препоръчват намеса на държавата в стопанския живот и в социалните взаимоотношения. Намесата би следвало да се осъществява чрез наличието на държавен сектор в икономиката и посредством регулативната роля на властта в обществените и в производствените отношения.

Възгледът за държавен сектор в стопанството не получава развитие. Този за растящата роля на държавата обаче трайно засяда в програмния арсенал на демократите¹⁵. През пролетта на 1931 г. те изпращат на царя изложение за основните си политически виждания, състоящо се от 7 точки. Две от тях се отнасят до ролята на държавата в обществената сфера, а именно: „3. Държавна намеса в урегулирането на класовите и съсловни борби в името на обществената солидарност... 6. Особени грижи за трудещите се, като се направи всичко възможно, щото сегашното социално законодателство да не остане само едно книжно благопожелание“¹⁶.

Нововъведенията, отклоняващи се от либерализма, не противоречат, а се основават върху класическото изходно разбиране, че демокрацията има неограничени възможности за приспособяване къмменящите се условия и за самоусъвършенстване. Движението на вижданията сред елита на Демократическата партия по време на блоковото управление се заостря по посока на идеята за трансформиране на политическата демокрация в стопанска. Тази идея отразява и убеждението на демократите, че в трудните конкретни условия на икономическа криза нейните тежести е необходимо да се разхвърлят справедливо върху всички класи и прослойки на обществото¹⁷.

Важните светогледни промени, настъпили сред интелектуално издигнатите ръководители и членове на Демократическата партия, естествено се внасят отвън. Двадесетте и тридесетте години обаче са време на настъпление и на растяща популярност на крайни авторитарни идеи в преобладаващата част на света. Демократическата политическа мисъл е в състояние на за-

тишии най-вече в количествен смисъл на книжни издания и на публични прояви, но не е в застои. Най-добрите нейни представители проявяват жилавост, находчивост и смелост. Те не се колебаят да видоизменят и дори да отхвърлят принципи, смятани дотогава за органично причастни към демокрацията. Такова например е отношението към либерализма по отношение на обществото и на икономиката.

Още през XIX в. мнозина са забелязали, че и почувствали недъзите на прекаления либерализъм. Според сумарно и най-разпространено определение на Фьодор Достоевски абсолютната свобода е равнозначна на абсолютния деспотизъм, след като неограничената свобода на всеки означава неограничено право на по-силния¹⁸. Тогава обаче се смята, че сравнително простите механизми на протекционистичното и на социалното законодателство могат удовлетворително да обуздават отрицателните страни на либерализма, и практиката, общо взето, потвърждава това. Първата световна война коренно променя условията във всички воюващи държави.

Голямата война е и първата тотална война. Животът на сражаващите се народи е подчинен на военнополитическите цели в невиджана дотогава всеобхватност. Координацията и ръководната роля на държавата бързо стават необходимост и в непредполагаеми дотогава области. Този стил на управление не е разработван предварително теоретически или поне не в степенята, в която се проявява на практика.

Придобитият през войната опит става основа за възникване и за развитие на нови идейни конструкции, в които на държавата се отрежда по-реши телна, по-широка и дори ръководна роля в стопанския и обществения живот. Тези виждания се оказват особено пригодни и всъщност необходими по време на големи кризи като следвоенната и световната от 1929 г. нататък. При демократически настроените мислители и политици приемането на реалностите относно растящата роля на държавата не преминава обаче в пълно отрицание на либерализма и още по-малко в отричане на парламентарно-демократическия модел на управление.

Чест за българските демократи е, че те съумяват да следят развитието на перспективните тенденции на демократическата мисъл и критично да ги усвояват съобразно българските условия. Възприемат се важни нови принципи, препоръчват се идеи в различни, понякога противоречащи си комбинации. Плурализмът на мнения е дори малко хаотичен и не се достига до разработване от страна на партията на стройна и подробна концепция на българска почва. Но пък и времето не е подходящо за градеж на концепции.

Пред политиките стои спешна за разрешаване камара от конкретни проблеми. Важното е това да се върши, без да се нарушават принципите на парламентарната демокрация. И такова разбиране е налице. Ал. Малинов изтъква: „Демокрацията не е против съревнованията, защото без тях е немислим напредъкът. Но тя не може да се откаже от обществената си функция да притъпява класовите противоречия по пътя на едно вмешателство в обществения и стопанския живот на нациите, за да внесе чрез него по-голяма рационалност

в производството и по-голяма справедливост в разпределението на богатата. Нейното вмешателство може да отиде и много по-далеч – да се натовари с урегулирането на всички частноправни отношения на гражданите, когато това би се наложило от едни изключителни икономически обстоятелства (дава се пример със закона за облекчаване на данъците – б. а., С. Г.). Хармонията, обществената солидарност е един от големите идеали на демокрацията. В негово име тя може да жертва големите частни интереси на хората, но никога и за нищо – обществените. При конфликт в последните трябва да потънат първите. Но тя отрича, че за да се установи хармонията между разните стопански категории, трябвало да се измени бездруго системата на управлението, че само принудата е сигурният път, който води към нея“¹⁹.

При това българската наука не изостава в развитието си от водещите тенденции на обществената и на икономическата мисъл. В това отношение важен е приносът на един бивш виден демократ, преминал в Демократическия сговор. Думата е за бележития икономист проф. Г. Данаилов. В чисто теоретически план постижение е второто преработено издание на неговия общ курс по политическа икономия. Обобщеното си изложение той освежава с творчески плодотворни и перспективни виждания за възможностите за самообновление и саморазвитие на капиталистическата стопанска система, наричани тогава „трансформация на капитализма“²⁰. При това Данаилов успешно излиза вън от чисто икономическата сфера, разработвайки темата за капитала като творчески фактор на духовния напредък на човечеството²¹.

Особено стоят нещата при земеделците. Сговористкият вестник „Слово“ през лятото на 1931 г. често пише в смисъл, че дружбащите са по-опасни от комунистите. Комунистите са открит и ясен враг и тях ги има навсякъде. Такъв „чешит“ като българските земеделци обаче няма никъде и никой не знае как ще се държат²². Тук прозира най-вече страхът, че Земеделският съюз може да се поддаде на чувства на отмъстителност към деветоюнците. Това не става. Постоянното присъствие на БЗНС непосредствено след изборната победа издава Окръжно, в което се казва: „Ние няма да бъдем като своите мъчителни – на злото със зло няма да отвърнем... Ние ще издигнем бялото знаме на мира, всеопрощението и справедливостта...“²³ От тази си позиция БЗНС не се отклонява през цялото блоково управление. Доколкото има нещо вярно в писанията на сговористите, то се отнася до идейните и до програмните нагласи на земеделците.

Масабните идеологически приумици при тях са си отишли заедно със Стамболийски. Сред видните земеделци от всички крила вече няма чисти привърженици на неговите идеи. Името на трибуна обаче е легенда и знаме за редовите членове. Затова повечето от водачите се надпреварват да се изтъкнат като най-праведни идейни наследници на Стамболийски. Това не се отнася за старите негови противници Д. Драгиев и К. Томов, както и за водачите на крайната левица в движението. Последните влизат в Трудовия блок и заедно с финансовата поддръжка на Коминтерна приемат и идеологическата юзда на българските комунисти.

Всъщност идейният живот на БЗНС-тата е крайно оскъден и предъква без особено въображение отломъците от наследството на Стамболийски. Останало е нещо от съсловността. Всяко от тях се представя като най-последователен защитник на интересите на селячеството. Не е изоставена съвсем и идеята за самостоятелна земеделска власт, но тя вече не е така войнстваща и е изчистена от така типичните си рождени противоконституционни обертонове. В речника на земеделските водачи се е запазила старата фразеология за необходимостта от въвеждане на реформи в държавата, но в тях не се влага вече предишното безогледно радикалистично съдържание. Разнобоят в движението е лишен от идейна подплата. Той се диктува от въпроса за тактическите начини за добиване до властта: дали към нея да се върви самостоятелно; дали да се действа в коалиция с други политически сили и ако да – с кои? Надделява гледището на Д. Гичев за създаване на Народния блок.

В компромисната блокова програма не са включени важни постоянни дотогавашни искания на БЗНС „Врабча 1“: премахване на ЗЗД; обезщетение за всички пострадали по време на събитията от 1923–1925 г.; амнистия за земеделците, политически затворници и емигранти²⁴. Това обстоятелство обаче не носи отрицателни последици за коалицията.

Наистина непосредствено след изборната победа ръководството на БЗНС често дава сигнали, че „единият му крак е винаги на стъпалото за слизване“ от властта²⁵. Обстойно обяснение на тази позиция дава съюзният секретар Вергил Димов. „Ние дойдохме в управлението – казва той на една конференция през 1931 г., – за да спасим загиващото национално стопанство, да спасим родната частна собственост, гръбнака на държавата, да повдигнем западащия народен поминък и да смажем стоглавата хидра – спекулата, която съсипа и оголи народа ни; ние дойдохме, за да спасим България, но видим ли, че ни се пречи, ние ще си идем, защото за нас властта не е цел, а средство“²⁶. Вижда се, че ударението пада върху необходимостта от вземане на решителни антикризисни мерки, което по принцип се приема от всички коалиционни партньори. Дума не се споменава за ЗЗД или за амнистия. И то е обяснимо.

По отношение на ЗЗД още Ляпчевото правителство доказва, че когато се прилага към комунистите, и за политиката е валидна старата шахматна максима, че заплахата може да е по-силна от изпълнението. С настъпването на кризата обаче непредизвиканите провокации на комунистите постоянно нарастват. За дошлите на власт земеделци не е трудно да се убедят, че ЗЗД, като не се злоупотребява с него, може донякъде да служи за тяхна преграда. Колкото до амнистията, за нея е възможно да се работи без много излишен шум в правителството и в Народното събрание. Играят роля, разбира се, и личностни мотиви. Новите съюзни ръководители не бързат с амнистирането на забягналите през 1923 г. стари земеделски водачи, преди те самите да са затвърдили положението си. Действително по време на блоковото управление са гласувани две амнистии. В началото на 1933 г. се завръщат и видни емигранти, които не изместват стоящите вече начело на движението лица.

Същностни идейни и програмни противоречия между основните със-

тавки на Народния блок – БЗНС и Демократическата партия – липсват. Ради-калдемократите, отцепили се от Демократическата партия през 1902–1904 г., на практика нямат различия във вижданията си с нея. Националлибералите са доста по-ясно ориентирани, но относителната им тежест в Блока е много малка, за да внесе обезпокояваща дисхармония в него поне в началото на управлението му. Всичко това очертава сериозни предпоставки за плодотворна дейност на правителството. И все пак...

Все пак коалиционното управление е трудно начинание, особено по време на криза и особено в страна като България. Практическите неудобства възникват веднага. Преди всичко за коалицията е голям проблем да състави правителство, което да работи като екип. Това Народният блок не съумява да осъществи през цялото времетраене на властта си. Съперничества и търкания съществуват не само между министри от различни партии. Такива се наблюдават и между еднопартийци. Характерното описание на министър-председателя на второто блоково правителство (октомври 1931 г.) Н. Мушанов за взаимоотношенията между тримата демократи в него гласи следното: „Нека спомена, че немалко неприятности ми създаваха и другарите ми министри от Демократическата партия [Стефан] Стефанов и Гиргинов. Най-напред те помежду си не живееха добре. Стефанов си е подавал три пъти оставката, и то по каприз... Стефанов бе добър по практическите въпроси... Но когато се забъркваше в по-сложни политически въпроси, ставаше смешен. Гиргинов пък е един упорит тип, който не се поддава на задружна работа... И окръжаваше се с антураж много несимпатичен, с когото обичаше да гуляе и се излагаше в обществото...“²⁷.

Не е лесно да се въведе екипност, приемственост и ред в отделните ведомства, от което решително зависи компетентността на управлението и следователно резултатността от дейността на изпълнителната власт.

Проблемът за компетентността на управлението с цялата си сериозност непрекъснато стои във фокуса на общественото внимание още от възникването на Третата българска държава. Липсата на държавнически опит, невежеството и административната некадърност, проявени от земеделското управление от 1920–1923 г., особено остро провокират дискусиите по тази тема. В специално посветена на нея книга проф. Петко Стайнов обръща внимание на необходимостта от здрава и компетентна държавна администрация. Практиката в напредналите страни отдавна е решила въпроса чрез въвеждане на принципа за несменяемост на администрацията. В България този принцип е добре познат, но не и прилаган. П. Стайнов отново и настоятелно го припомня. Той насочва вниманието особено към главните секретари и към началниците на отделения в министерствата. Те би следвало да бъдат главните носители и двигатели на професионализъм в администрацията. Според автора техните канцеларии са „последното убежище на техническата компетентност“²⁸. Поради това той препоръчва освен несменяемост на посочените високопоставени бюрократи да им се даде и известна самостоятелност, отговорност и публичност²⁹. Този научнообоснован възглед е посрещнат с апло-

дисменти от буржоазните партии, без да е приложен в практиката. Сменящите се сговористки правителства продължават да следват предвоенните похвати за прочистване на чиновническия състав и за назначаване на свои партизани във ведомствата. Компетентността не е сред задължителните критерии при тези промени. Така се нарушава приемствеността в административния стил на работа и не може да се натрупа полезна рутина.

Партизанството и службогонството са рождени язви на българската демокрация. Поетата от Второто сговористко правителство тенденция за демократизация на живота в началото на блоковото управление се проявява тъкмо с посочените отрицателни черти. Съставът на административните органи на всякакво равнище се обновява съобразно партийната принадлежност на тези, които го оглавяват.

Според вестниците на опозицията „партизани на тумби, на тумби кръсват улиците, трупат се пред министерствата, пълнят коридорите и хвърлят в пълен парализ службите“. Най-големи опустошения търпят министерствата, ръководени от националлибералите и от радикалите³⁰. Земеделци и демократи, макар и не в същата степен, също не могат да устоят на партизанския натиск на членската си маса.

Най-разумен подход при новите назначения показват все пак демократите. Ръководството на партията им по принцип споделя положението, разкрити от П. Стайнов. Те нееднократно са внасяни и в програмните партийни документи. Във външното министерство обновяването на персонала, особено в чужбина, е до голяма степен наложително. Ат. Буров, предшественикът на Ал. Малинов като глава на това министерство, не се интересува от личностния състав на легациите в чужбина. П. Нейков споделя, че в това отношение „не можеше да има по-интересен министър“ от него. „Никого не назначавахе – продължава авторът, – никого не местеше. Петгодишното му управление може наистина да се нарече златна петилетка на чиновниците в чужбина. Добри или лоши, все едно. Тъй и тъй те нищо не вършеха.“ Когато има нещо да се върши, прави го сам министърът в срещи с чуждите си колеги. „Тъй щото всичко съдбовно се вършеше лично от него“³¹. Направеният от Малинов подбор на личности при промените в легациите е, общо взето, сполучлив и получава някои ласкави отзиви в чужбина³².

Подвластно на демократите е и вътрешното министерство. Титулярът му Н. Мушанов въвежда незначителни промени специално в полицейския апарат, което предизвиква отрицателна оценка в българската марксистка историография. Обстоятелството, че личният състав на сговористката полиция в основни линии е запазен, се преценява или като един от главните доводи за фашисткия характер на блоковото управление, или като елемент на двувластие, или като преход към монархофашизъм³³. Тази галиматия е любопитен пример на казионен историографски плурализъм от края на 60-те години. От него пастелността на марксистката историческа схоластика не се оживява особено. Изводите му трудно будят дори смях, а за сериозна дискусия съвсем не стават.

Идеологическите етикети са излишни, когато става дума за проява на разумна практичност. А тъкмо такъв е подходът на правителството и по-специално на демократите към полицията. В тогавашния конкретен момент полицията не е в състояние да се обособи като автономна от властта сила, каквито възможности войската например още притежава. Централните (вътрешното министерство) и местните (окръжни и околийски управители) органи на изпълнителната власт разполагат с достатъчно средства и начини, за да държат под контрол действията на полицията³⁴. После тя е с доказани качества и при поддържането на вътрешния ред, и като източник на сведения и на ценни анализи за настроенията в страната, включително за намеренията на политическите сили. И едното, и другото е важно за момента. В условията на разрастващата се криза естествено се разширява и недоволството на народните низини. БКП и подопечните ѝ организации се стремят да го оглавят и да го насочат към серия деструктивни действия, наречени „нов революционен поход“. Явно времето не е подходящо за разбутване на полицията и за подмяна на състава ѝ. В такъв случай едва ли би могло да се предотврати навлизането в нейния апарат и на препоръчани от БЗНС лица, което демократите не желаят и поради съображения за запазване на компетентността ѝ, а и поради теснопартийни сметки.

Вътрешното министерство пряко отговаря и за назначаването на местните административни органи. Апетитите към тези постове са значителни от страна на всички блокови партии. Министър Мушанов печели партизанска „битка“ в полза на партията. Той назначава един радикал и един националлиберал за окръжни управители и дава на същите партии по няколко места за околийски началници. В това отношение БЗНС е най-много ощетен. Той получава само две места за окръжни управители и 18 (от 82) – за околийски началници³⁵.

Народният блок приема управлението при много и сериозни за страната проблеми. Непосредствената най-важна задача на правителството е бързо и ефикасно да въведе мерки за ограничаване разрушителното действие на кризата и за оздравяване на финансите, като се направи възможното за облекчаване положението на населението. Министрите и Народното събрание веднага се захващат за работа. Между блоковите партии и вътре в тях обаче няма единство по въпроса за изхода от кризата. Различията изкрystalизират най-вече в дискусията за съдбата и функциите на Дирекцията за закупуване и износ на зърнени храни „Храноизнос“, чийто законен срок за съществуване изтича през октомври 1931 г. Мнозинството от ръководството на Демократическата партия се обявява за продължаване дейността на Дирекцията с някои корекции в нея. Националлибералите клонят към възстановяване на свободния режим за търговията със зърнени храни, като се въведат и експортни премии. БЗНС застава зад идеята за монополизиране на търговията със зърнени храни от държавата. Тази идея намира отзвук и сред представители на други партии, включително на Демократическата.

В Народното събрание се налага становището на демократите. Гласу-

ваният през октомври Закон за изменение и допълнение на Закона за закупуване и износ на зърнени храни запазва Храноизнос като голямо държавно търговско предприятие. За закона гласуват и сговористите. Дирекцията притежава широки, но не и монополни права в търговията. В следващите години се въвеждат някои изменения в закона. В началото на 1934 г. с наредба в страната се въвежда „монополен режим за пшеницата и ръжта“. Храноизнос получава „изключителното право за закупуване на пшеница и ръж от производители, както и външната и вътрешната търговия с тези продукти“³⁶.

Споровете за ефективността на Дирекцията за омокотяване последствията от кризата продължават дълго, че и след 9 септември 1944 г. Критичният тон през социалистическо време се изтегля до пълно отрицание на правителствените действия. Умишлено се забравя, че те са искрен израз на един настоятелен опит на държавата да подпомогне селото. Условията обаче са такива, че подобен опит не би могъл да бъде изцяло успешен.

Блокното правителство развива и друга дейност в подкрепа на селяните. По доклад на министъра на земеделието и държавните имоти Д. Гичев Народното събрание му дава мандат за смяна на администрацията на Българска земеделска банка (БЗБ). От доклада се вижда, че банката е нямала на преден план интересите на земеделския производител. Напротив, тя е действала по начин, че длъжникът селянин попадал под „пълно икономическо заробване“ от лихваря „под формата на БЗБ“³⁷. Тази стъпка за смяна на администрацията на БЗБ възвръща политиката на банката до голяма степен в руслото на нейното действително предназначение като кредитор на земеделските стопани.

При управлението на Народния блок се издават законодателни актове за насърчаване на цвеклопроизводство, оризопроизводство, розопроизводство, бубарство, градинарство. Повишават се митата за вносен памук и вълна. Българските индустриалци се задължават да изкупуват родни суровини при по-високи нормирани цени. Посочените мерки представляват опит за трансформиране на селскостопанското производство. Чрез него се цели да се ограничат площите, засявани със зърнени храни, за да се увеличи добивът на технически култури, чиито цени все още са сравнително високи.

Действията за трансформиране на земеделското производство не дават непосредствени резултати. Подобни преобразувания сами по себе си първоначално изискват влагане на средства и време. Освен това през втората половина на 1932 г. кризата удря и по цените на индустриалните култури, като силно ги намалява³⁸. Идеята обаче е перспективна и понеже не се изоставя, след преодоляване на кризата дава добри плодове вече при управлението на други политически режими.

Извънредно сложен въпрос по това време е този за задълженията на селянина. Към 1932 г. те надхвърлят 10 милиарда лева. Голяма част от длъжниците не са в състояние да изплатят необходимите суми дори с цената на цялото си имущество. Връщането на дълговете чрез отчуждаване на земите и изземване на банковите влогове на длъжниците реално заплашва с разорение на селското стопанство и оттам – с пълно разрушаване на националното стопан-

ство. Поради това в приетия през април 1932 г. Закон за закрила на земеделеца-стопанин заляга принципът за гарантиране на земята и на имуществото на селяните като условие за тяхната платежоспособност и за възстановяване на дълговете към държавните кредитни институти. Предприети са и други законодателни мерки за облекчаване на длъжниците чрез намаление на лихвите по дълговете, разсрочване на плащанията. Въвеждат се данъчни облекчения, които в Закона за бюджета за 1932–1933 г. достигат до практическо освобождаване на селяните от плащане на поземления данък. Законодателно се улеснява и оземляването на безимотни и малоимотни селяни³⁹.

Предприети са и мерки за контрол върху дейността на едрите капиталистически картелни обединения, като се посяга и на техните печалби, но без те да се омаломощават като носещи по своята същност и по-висока степен на организация на производството⁴⁰. Учредява се Комисарство по продоволствието, което в случай на нужда има правомощия да нормира цените на хранителните стоки. Въведени са някои облекчения и за занаятчиите.

Намесата на държавата в стопанския живот по време на криза се оказва необходима, а провеждането ѝ е резултатно почти до възможната степен. Въведените реформи и мерки обаче стават с голямо напрежение на бюджета. За да се покрият поне частично направените разходи, се пристъпва към познати действия, които няма как да не бъдат непопулярни. От средата на 1932 г. се създава Фонд за покриване загубите от храноизноса. Средствата за него се набират от облагане с различни такси на произведенията от зърнени храни. Този режим се запазва до началото на 1934 г., когато вече се усеща отминаването на кризата. Увеличават се и косвените данъци върху редица индустриални стоки за масова консумация като петролни продукти, сол, захар и др.⁴¹ Поради бюджетни затруднения се налага често забавяне в изплащане заплатите на служители в държавни учреждения. При необходимостта от икономии царят дава личен пример, като намалява цивилната си листа от 6 на 5 млн. лв. Примерът е последван от министрите, които намаляват заплатите си с 15 %⁴².

По времето на управлението на Народния блок са предприети и доста широки действия за централизиране на местното самоуправление и за подчиняването му до голяма степен на държавната администрация. Резултатите имат двойствен характер. От една страна, това довежда до премахването на местни органи, дублиращи в дейността си централните. Така се намалява местната бюрокрация и се осъществяват икономии. От друга страна обаче, този подход намалява възможностите на местното самоуправление, което най-добре познава нуждите на населението, експедитивно да решава ежедневно възникващите проблеми. А общините още от времето на Възраждането притежават значителен и оригинален полезен опит. Нужно е да се отбележи обаче, че във всички други балкански страни държавата фактически централизира и поставя в подчинение местното самоуправление още през XIX в. В този смисъл действията на блокския режим уязвяват (понякога небезоснователно), но не унищожават местното самоуправление.

Три месеца след поемането на властта от Народния блок се извършва

първата реконструкция на правителството. На 12 октомври министър-председателят Ал. Малинов подава оставка и мястото му е заето от Н. Мушанов. Ал. Гиргинов поема поста министър на вътрешните работи. Освободеното от него министерско кресло във финансовото ведомство е заето от дотогавашния председател на Народното събрание Стефан Стефанов. Ал. Малинов пък заема неговото място. Рокадите засягат само демократите. Малинов не е добре със здравето и предпочита по-спокойната позиция в Народното събрание. Така не е свързан пряко и с неизбежните непопулярни мерки, които властта трябва да предприема. Новият Министерски съвет излиза с декларация, че той изхожда от четирите блокови партии и че ще следва политиката на дотогавашния кабинет, а именно „за политически мир, стопанско повдигане и засилване на страната“⁴³.

Цитираната декларация сочи недостижимия връх на добрите правителствени намерения. Реално възможното е не политически мир, а избягване на политически хаос като през 1923–1925 г. и не стопанско повдигане, а предотвратяване на икономическата разруха. Блоковият режим постига това, а то съвсем не е малко.

Има обаче нещо много специфично в политическия живот на страната, което го отличава от много други сходни по стопански и социални структури държави. Навсякъде другаде в Европа икономическата криза води до установяване или до укрепване на авторитарни или фашистки режими. Не и в България.

Изборите през 1931 г. ясно показват демократичния инстинкт на масовите политически лидери. Силно раздробената партийна структура едва ли съответства на масовите настроения. И все пак в тежките времена на кризата в България се осъществява един от най-трудните управленски модели на демокрацията – коалиционният. Почти подвиг е, че твърде разнородният по състав Народен блок успешно и не без далновидност се справя с проблемите на страната.

Сред обществото обаче се развиват разнопосочни идейни и политически тенденции и не всички от тях са съзвучни с правителствения лозунг за политически мир. В отговор на това управляващите на практика „вкоравяват“ демокрацията, която изповядват. Няколко дни след като поема министърпредседателския пост, Н. Мушанов заявява: „Новият министър на вътрешните работи няма да държи само хубави речи, но и здраво ще пипа... Защото аз, па и всички започваме да разбираме методите на демокрацията малко по-другояче, отколкото преди. И нашата демокрация ще трябва да стане по-корава и да действа по-здраво“⁴⁴.

Премиерът знае какво говори. Той самият току-що е напуснал поста на вътрешен министър. Именно на него е придобил новото си разбиране за методите на демокрацията в смисъл на „здраво пипане“. Действителни и възможни смутители на реда са крайни леви и десни политически формации, както и македонстващите.

§ 2. „ХАВРАТА“ НА „ЧЕРВЕНАТА“ И НА „ЧЕРНАТА“ РЕАКЦИЯ

Комунистите са най-добре организираната сила в страната. Те са и най-дейни, защото младежта преобладава в състава и в ръководството на БКП, на легалното ѝ проявление БРП и, разбира се, в младежките им организации и създадения през 1930 г. Български общ народен студентски съюз (БОНСС). Зрелите московски сектанти от Задграничното бюро на БКП не гледат с добро око на подмладяването в комунистическото движение. Васил Коларов се отзовава така за ръководителите на партията в България: „Строиха не партия, а под маската на „нов тип“ партия създаваха фактически секта, и то от комсомолци. Беше момент, когато фактически нашата партия по своя състав беше една комсомолска организация. Разгонваха или не възстановяваха цели партийни организации с изпитани кадри, защото тези кадри в техните очи били „опортюнистически“ кадри. Почваха строителство на партийни организации отново с комсомолци, които механически провъзгласяваха за партийци и ги туряха начело на партийните организации в цели окръзи, правеха ги направо от комсомолци окръжни секретари, членове на Централния комитет и секретари на партията! Същото вършеха и с масовите пролетарски организации – профсъюзите, Работническата партия, МОПР (Международна организация за подпомагане на революционерите – б. а., С. Г.) – не ги строяха, а ги разваляха, насаждаха в тях командване, пасивност, механическо подчинение, сриваха тяхната дейност, убиваха инициативата им, култивираха схематизъм вместо жива болшевишка работа“⁴⁵.

Тъй е, макар да не е ясно как Коларов си е представял живата болшевишка работа без механическо подчинение и схематизъм, които осигуряват по всяко време желязната дисциплина в комунистическите редици.

Коларов не крие, че левосектантите в България получават вдъхновение и поддръжка от Коминтерна и по-точно от „троцкистките двурушници“ (двуличници – б. а., С. Г.) в него⁴⁶. Макар че в Москва никога не е сигурно кой и докога е сталинист. Там много лесно всеки може да се окаже „троцкист“, „опортюнист“, „шпионин“ и пр. Сигурното е, че в Коминтерна други освен двурушници-послушници не са останали. Дневникът на Г. Димитров гъмжи от доказателства за това, които са особено убедителни за автора му и за неговия „съратник“ Коларов. Сталин презрително нарича Коминтерна „лавката“⁴⁷ и естествено никой оттам не може да си позволи самоволно да оказва „вдъхновение и поддръжка“ комуто и да било.

Специално за България вдъхновителната поддръжка тогава включва и пълноводна река от парични средства. Чрез тях комунистите стават най-осигурената с печатни издания политическа сила. По време на блоковото управ-

*Хавра (тур. от евр.) – празнословие.

ление комунистическата книжнина достига върха на своя разцвет преди 1944 г., което между другото показва и широките измерения на една качествена демокрация. Периодичните издания са над 50. Гемето систематизира някои от тях по профил и по предназначение в следния ред: „Ехо“ – ежедневник, „Поглед“ с материали главно за Съветския съюз, „Жупел“ – хумористичен, „Релеф“ – седмичник за литература, „Роман-газета“ за публикуване на съветски романи, „Рабселкор“, „Единство“ – орган на Неутралния работническо-селски синдикат, „Работничка“ – на женската комунистическа организация, „Работническо дело“ – орган на нелегалната Работническа партия, „Село“ – за селяните, „Работническо-селско знаме“ – орган на парламентарната комунистическа група, „Младежка дума“ – орган на нелегалния комсомол, „Безработен“, „Свободомислещ“, „Научна трибуна“, „Безбожник“, „Трудов спорт“, „Преглед на антивоенното движение“, списание „Земеделски обзор“, „Вик“. Вестници по предприятия: „Текстилен работник“, „Фабрична трибуна“, „Пощенска борба“, „Звезда“, теоретично комунистическо списание⁴⁸.

Само за младежта през 1932 г. се издават 9 легални и 2 нелегални вестника, като не са забравени и децата. Срещат се и вестници със странни названия като „Ударник“ или пък ориенталско-екзотичното „Чаршийска борба“⁴⁹.

Извън периодиката се публикуват произведения на марксистките и на болшевишките класици и преводна съветска литература. Разходите по всичко това не могат да се покрият с членски внос, с абонаменти или със спестени закуски на комунистическите главатари по време на криза, нали? Може обаче да си го позволи „великата страна на Съветите“, където тъкмо по това време измират от изкуствено предизвикан болшевишки глад милиони човешки същества.

Кризисните условия винаги и навсякъде създават естествената и желана питателна среда за паразитно развитие на крайни движения. В България ръководните комунистически форуми обосновават постановката за „икономическата катастрофа“. Според нея в страната политическият живот и всичко останало върви надолу и се разлага. Разложението до такава степен обхващало специално стопанството, че общата икономическа катастрофа била неизбежна и нищо не можело да я спре⁵⁰. При такива благоприятни обстоятелства комунистите трябва да вложат и своя гласък, за да се гътне капитализмът в страната. Партията и подчинените ѝ организации се отдават на подклаждане и оглавяване на пакостни действия, за да се влоши положението и за да се нажежи обществената атмосфера. Този род провокации тогава комунистите наричат „нов революционен поход“.

Дейността по „подема“ се изразява най-вече в безразборна стачна борба. Стачките често са икономически необосновани и с безсмислена политическа насоченост. Безплодната конспиративност, веенето на червени знамена по комунистически празници, пръскането на позиви дават повод на полицията за разправа с партийни активисти, привърженици и симпатизанти. С такава „подемна“ дейност блоковият режим се среща още с поемането на властта.

Несносното положение на трудещите се дава почва за комунистически внушения. Стачки и протести припламват навред из страната. Те обаче не са подчинени на обоснована политическа платформа и са лошо мотивирани в икономическо отношение, за да придобият общонационален мащаб. Комунистическият функционер Енчо Стайков с горчивина споделя, че многобройни отряди на работническата класа, като металици и рудничари, слабо участват в стачното движение, а квалифицирани пролетарии като железничарите остават съвсем настрана (не ли защото са запазили лош спомен от стачката от 1919 – 1920 г.? – б. а., С. Г.). Стачните борби изостават в редица важни градски центрове като Русе, Плевен, Стара Загора и др.⁵¹

Всъщност комунистическите формации никога не са притежавали монопол върху работническата класа. Работници членуват във всички останали политически партии, като голям брой от тях са сред привържениците на проф. Ал. Цанков. Това не е изненадващо, защото социалната демагогия на цанковистите е не по-малко безогледна от тая на комунистите. Странно е, че значителна част от членската маса на такава типична буржоазна партия като Демократическата са работниците. То се дължи на модернизирания възглед на тази партия, които включват програмни цели за социална закрила на работническата класа, а също и на действителните усилия на демократите да ги приложат, когато участват в управлението, и то в условията на бушуваща криза.

БРП, РМС и селски комитети, ръководени от комунисти, успяват да поразбунят тук-там и някои села със свои лозунги и календарни акции⁵², но сред селяните перспективите за успех на комунистическата пропаганда са сравнително слаби.

От края на 20-те години и при управлението на Народния блок обаче комунистите са отново значителна политическа сила. Наличието на масови или сравнително масови крайни леви и десни движения и партии в България се подчинява на принципи, общи за появата им и другаде. Алексис дьо Токвил още през средата на XIX в. предсеща възникването на невиджани дотогава и по всеобхватност тирании – по същество тоталитарните държави. И тъкмо развитието на демокрацията би могло да доведе до нейното отрицание. Причината е във въвлечането на огромни маси хора в политиката. И понеже тълпата по природата си е ирационална, възможно е тя да бъде обладана и подчинена от вождове с ужасяващи идеологии, поднесени с прости и привлекателни формули. Тези възможности прерастат в действителност през следвоенната криза и създават масовата база на болшевизма, фашизма и националсоциализма. Симпатиите към тях обикновено растат в кризисни времена. Така е и в България.

Показател за влиянието на комунистите са изборните резултати. Със своите 31 депутати те се нареждат като четвъртата по сила самостоятелна партия в Народното събрание. Расте броят на подадените за Работническата партия гласове в общинските избори през 1932 г. Разгромен за блока и за другите политически сили е резултатът от изборите за Софийски общински съвет на 21 септември 1932 г. БРП печели 20 000 гласа срещу 10 000 гласа,

подадени за Народния блок, 6000 – за Цанковото движение, 3200 – за Сговора, 2200 – за националлибералите на Смилов, 1500 – за социалдемократите.

Своето влияние комунистите упражняват за изпълнение на приетата тогава основна линия за „повсеместно настъпление на трудещите се по всички линии“. На работниците се препоръчва да завземат фабриките и улиците и това се смята като въвеждане към обща политическа стачка и начало на революционни битки за смъкване на буржоазното господство и за установяване на съветска власт в страната⁵³. Сиреч усилията се насочват към насилствено сваляне на установения конституционен ред. А това означава, че в догмата за съчетаване на легални с нелегални форми на борба решително предимство придобива подмолната незаконна дейност. Позволените публични прояви носят спомагателен пропаганден характер, но дори те прекращават допустимото и редовно носят провокационен и противоконституционен облик.

В усилията за болшевиизиране на обществото важно място се отделя на разложението на армията и на революционизирането на войниците. През 1932 г. започва да излиза нелегалният вестник „Червен войн“. Към БКП конспиративно функционира Централна антимилитаристична комисия. Наименованието е напълно заблуждаващо. Целта е да се спечели войската за революцията, като в нея се създават нелегални тройки. „Антимилитаристичността“ на тройките се изразява и в кражбите на оръжие, за да се въоръжи партията. Съвсем по ленински е армията да се преобразува от бранител на държавата в неин опростател, което не се търпи никъде.

Опитите за разложително комунистическо внедряване не намират радужен прием сред войнишката маса. Редките случаи на подривно проникване бързо са разкрити и виновните са предадени на военните съдилища. Тази естествена защитна реакция комунистите окачествяват като „драконовска“, сякаш тяхната „антимилитаристична“ дейност е безобидно патриотично просветителство⁵⁴. При разследванията на властите обаче изтезанията са редовно прилаган метод. Това в българските условия вече е традиция. Тя ще продължи да се развива и занапред, за да достигне своя връх при комунистическия режим след 9 септември 1944 г.

В съгласие с възприетия от партията курс комунистическите избраници в Народното събрание и в местните органи на властта ползват позициите си като трибуна за пропаганда на своите възгледи, при което умишлено нарушават деловата работа. Те нямат необходимата компетентност и още по-малко желание, за да допринесат за градивно решаване на грамадата спешни проблеми в кризисното време. Изключения почти няма. Предложенията им са или демагогско-неизпълними, или откровено болшевишки и направо неконституционни.

Отношенията към останалите политически сили са враждебни, но в различна степен. За главни врагове БКП определя БЗНС и Социалдемократическата партия. Тази позиция е в пълно съгласие с коминтерновските постановки и със собствената омраза към левите конкуренти за влияние сред масите. В политическата резолюция на IV пленум на ЦК на БКП от септември

1933 г. се казва: „Партията в сегашния момент трябва още по-решително да заостри основния си стратегически удар против Земеделския съюз в цялата негова система от управляващи и опозиционни крила, особено решително удрияйки по пладненци, които излизат като все по-сериозна опасност – главна опора на буржоазията в село, и социалдемократията – главна опора на буржоазията в работническата класа...“ По-нататък Социалдемократическата партия се обявява за „фашизирана“, а Земеделският съюз като „преден отряд на фашистката контрареволуция“⁵⁵.

Комична е цялата тази идеологическа каша, но най-комичното е, че за един от главните врагове се изтъква бившата „широка“ партия, която тъкмо тогава страда от злокачествена анемия и е със слабо обществено влияние. Но пък иначе такова врагоопределяне е лесно обяснимо и е свидетелство за дисциплинираност и сляпо подчинение на КИ, след като чинно се изпълняват неговите постановки.

Назначената политическа стратегия се осъществява по отколешни, доказали обществената си вредност, тактически схеми. Главното е осъществяването на единен фронт „отдолу“ под ръководството на комунистите. То означава разлагане на БЗНС и „изпразване на дружбите от масите“. Със същата цел се създават Трудовият блок и селските комитети. Особено значение в този смисъл се отдава на левицата на БЗНС. Тя е творение на комунистите и е тяхна агентура в съюза. Характерен е примерът с нейния ръководител Лазар Станев. Той влиза в БЗНС през 1922 г., но бързо гравитира към БКП през следващите години. През 1927–1929 г. и през 1934–1936 е емигрант в Съветския съюз. През 1937 г. най-после попада на истинското си място като член на ЦК на БРП⁵⁶.

Основната „антифашистка“ дейност на БКП е съсредоточена срещу БЗНС. Остават обаче време, сили и омраза, насочени и към истинските фашисти и на първо място към Цанковото движение. Цанков е определен за фашист още през 1923 г. и в началото на 30-те години действително става такъв. Чувствата на земеделците към него са сходни. Това е една от малкото допирни точки между БКП и управляващия БЗНС. На тази основа не възниква сътрудничество, но се забелязва нещо като успоредност и еднопосочност на действията. И комунисти, и земеделци проявяват обструктивно поведение към Цанков в Народното събрание. Младежките им организации са основен двигател в акцията за изгонването на професора от университета в края на 1931 г. ЦК на БРП призовава към единна борба на земеделци (не само от левицата) и комунисти за „най-безпощадно физическо гонене на Цанков и неговите банди от градовете и селата“, за „прогонването и смазването на палаческата банда на Цанков“. ЦК обаче не е чужд и на идеята да използва похода срещу Цанков и като диверсия срещу управляващия БЗНС, като борбата срещу цанковистите после се пренасочи и против „терористическия курс на народноблокарското правителство“⁵⁷.

В началото на 30-те години видимо се оживяват фашистките и авторитарни тенденции в политическия живот на България. Крайно десният ъгъл

на политическия спектър не е хомогенен както крайно левия. Пък няма и външна сила, която да полага значителни усилия, за да отглежда своя политическа агентура в България под формата на партия със завършена фашистка идеология. Паричните подаяния, идващи първо от Италия и после от Германия за някои организации, не подлежат на съпоставка с вложенията на Съветския съюз в БКП. Още по-малко може да се търси някаква външна идеологическа и политическа опека над българските фашисти, която да има и намек от подобие на пълния контрол на Коминтерна над комунистите. Влиянието на италианския фашизъм и на германския националсоциализъм е значително, но се осъществява в идеен план.

Емоционалният градус у представителите на крайните политически тенденции, били те комунисти, фашисти или неоавторитаристи, е по правило висок. Те като носители на нови „спасителни“ за обществото идеи задължително са оптимисти. В десничарската периодика се срещат заглавия като „Млада воля“, „Възход“, „Прелом“, „Начало“, „Труд и вяра“, „Идеи и дела“, „Млада България“, „Устрем“⁵⁸. Не е така силно и борческо като, да речем, „Чаршийска борба“, но пък е ведро, бодро и стимулиращо... И е звънко, та чак кресливо.

Самочувствието е високо и несъзвучно с действителното място в обществото. Така например през 1931 г. ръководството на Българския съюз „Родна защита“ си въобразява, че е достатъчно силно, че да изпрати в Народното събрание поне десет депутати. Буйната кампания обаче не привлича вниманието на гласоподавателите към родозащитническата бюлетина през юлските избори. След този анемичен проблясък звездата на „Родна защита“ бързо започва да пада и с разцепленията през 1931 и 1933 г. тя изчезва от политическия небосклон⁵⁹. Появяват се обаче други подобни организации.

През 1930 г. е създаден Съюзът на българските национални легиони, сравнително масов и стройно организиран. Появяват се още организациите „Млада България“ (1932 г.), Български национален съюз (1933 г.). През 1932 г. страната се обзавежда с чисто хитлеристка Националистическа българска работническа партия. Нейната „кристална“ фашистка същност иде от това, че програмата ѝ чисто и просто е превод на програмата на партията на Хитлер⁶⁰.

Съвременният изследовател Н. Поппетров приемливо систематизира характерните белези на авторитарната идея от началото на 30-те години в България. Такива са: утвърждаване на върховната роля на държавата (власт на армия, полиция и висша администрация, но не на парламент); социален мир и стопанска справедливост; национализъм; отпор на левите „рушителни“, „антидържавни идеи“⁶¹. Всичко това присъства в идейния арсенал и на фашистката тенденция от това време у нас. Там обаче то е още по-категорично и по-всеобхватно, както личи от систематизацията на същия автор. Отрицанието на политическия и на стопанския либерализъм и на парламентарната демокрация е пълно и безусловно. Антикомунизмът е абсолютно радикален. Всички фашистки формации в една или в друга степен изповядват расистки възгледи. Всяка една от тях вижда в себе си единствената политическа партия с монополна политическа роля в страната. Концепцията за нацията

обаче заема водеща роля във възгледите им. Така неразработена остава идеята за тоталната ръководна роля на фашистката партия. Освен това българският фашизъм се съобразява с ролята на царя и проявява съгласителство с установения социално-политически ред. Фашистите в по-голяма степен са готови да го бранят от комунистическата опасност, отколкото да наложат ясно обоснована тоталитарна управленска система от фашистки тип⁶². „По такъв начин фашистката концепция е принудително лишена (съобразявайки се с условията в страната) от много важни, водещи компоненти“⁶³. То ще рече, че в идейно и в теоретическо отношение българският фашизъм е силно недъгав. По този показател неговият враг от противоположния край на политическата скала – болшеvizмът, нахлузил униформените ленинско-сталински одежди, стои доста по-добре.

През 30-те и началото на 40-те години между крайните идеологии се води ожесточена битка за контрол над българското минало и особено за това, кой е наследник на „идеите и заветите“ на Възраждането. Историята се елементаризира и отляво, и отдясно, за да се сведе до прости лозунги. Особено безогледни са комунистическите идеолози. Те разсичат Българското възрождане и отричат като реакционни църковно-просветната дейност и нейните носители. Схемата е ужасно груба и недолялана, но след 9 септември 1944 г. се налага за дълго време и в официалната наука.

След изборната победа на Народния блок проф. Ал. Цанков предприема продължително настъпление, за да оглави Сговора и да го превърне в „социално движение“⁶⁴. Това понякога сочи враждебно отношение към партиите като такива. Лъчистите заплашват, че ако водачът им не надделее, те ще се отцепят и ще преминат под знамето на „Звено“⁶⁵. Идеята за близост на Цанков със „Звено“ действително е доста плътна. Цанковистките идеи обаче имат своите корени още в дискусиите около създаването на Народния сговор в началото на 20-те години. Впоследствие професорът ги развива под влияние на италианския фашизъм и при все по-засилващото се въздействие на германския националсоциализъм. Той заема от тях отрицанието на парламентаризма, водаческия принцип, идеята за еднопартийно (естествено на неговото движение) тоталитарно управление и т. н.⁶⁶ Тъкмо когато плагиатства от по-зрелите фашистки идеологии обаче, Цанков безобразно лъже пред чужденци, че платформата му била „чисто български продукт“⁶⁷.

Действително оригиналното у Цанков е отчитането на селския характер на страната. Той вмениява като задължение на държавната власт да уреди въпросите на земеделието, за да се предотврати установяването на „селска диктатура“, на „един влошен режим на Стамболийски“⁶⁸.

През 1932 г. Цанков извежда от Сговора най-агресивната част от деветоюнците и две години по-късно нарича формацията си Народно социално движение (НСД). С него тръгват и някои депутати сговористи. Деветоюнците носят традиционна омраза към земеделци и комунисти. Заради това техните стрели се хвърлят не толкова срещу Блока, колкото срещу земеделската част от него. Хората на Цанков виждат като своя задача отпора на „дивия

дружбашки болшевизъм, който е параван на болшевишкия⁶⁹. Такъв подход попътно цели да предизвика и разцепление в Народния блок.

Народното социално движение се оказва най-привлекателната формация за хората с най-крайни десни възгледи. В него влизат деветоюнците генерали Лазаров, Стоянов, Станимиров, Вълков, Лекарски и още Сл. Василев, Н. Кямилев и други. След второто разцепване на „Родна защита“ голяма част от нейните членове отиват при Цанков. През есента на 1932 г. към НСД се присъединява Националлибералната партия начело с Хр. Статев. През 1931 г. цанковистите не изпълняват заплахата си да влязат в „Звено“. В началото на 1934 г. обаче голяма група от политическия кръг начело с Д. Казасов и Асен Цанков се влива в НСД. Приют намира там и група дегенерирани десни земеделци начело с К. Томов и Хр. Манолов (някогашни министри в кабинета на Ал. Стамболийски)⁷⁰.

Набъбването на Цанковото движение е значително. Според данни на неговото ръководство през пролетта на 1934 г. движението брои 19 809 членове⁷¹. Това е явно преувеличение, но действително с НСД фашистският полюс в обществото натежава значително. При всички случаи НСД в количествено отношение доста надвишава броя на членовете на двете комунистически партии. В проведените на 8 февруари 1934 г. избори за селски общински съветници НСД получава 115 хил. гласа и се нарежда на трето място след двете главни партии на блока⁷². През пролетта на 1934 г. в лицето на Цанковото движение фашизмът достига върха на своята обществена популярност в България. Той превъзхожда в това отношение другото крайно течение – на комунистите, които също са достигнали предела на своята привлекателност от времето на следвоенната криза насетне.

При действие на разнопосочни тенденции, дори когато отчетливо се открояват отделните фактори, резултатната е трудно предвидима. В началото на 30-те години крайните течения достигат максимума на своята политическа значимост. Те не са в състояние да завладеят въображението на масите до степен, че да наложат свои решения за по-нататъшното развитие на страната. Очертаващото се преодоляване на кризата действа за намаляване на тяхното влияние. В случай че се запазят обществените нагласи и тенденцията за демократизация от 1926 г. нататък, не е изключено Земеделският съюз да дойде на власт сам или като водещ в някаква коалиция, още повече, че мандатът на XXIII ОНС изтича през 1935 г. Подобна перспектива е нежелана от буржоазните политически среди и от представителите на крайните течения, но също от такива фактори като Военния съюз, двореца и ВМРО.

Освен всичко друго властта изхвърля управляващите партии. И не само тях. При управленията на Демократическия съговор и на Народния блок политическият живот изважда на показ всичките си стари язви и дори задълбочава развалата в буржоазните партии, от която не са имунизирани и организациите на БЗНС. Разочарованието от несъвършенствата и болестите на демокрацията, съчетани със страховете от крайните политически тенденции, подхранва почва за възприемане или примиряване с идеи, тласкащи към ре-

шения за авторитарно преустройство на управленската система. Това болезнено се проявява особено сред интелигентската младеж (родените през първото десетилетие на века).

К. Кацаров, като отбелязва слабото качество на блоковото управление, твърди, че „никой млад сериозен човек не участва в анемичния, покварен партийен живот“⁷³. Изразената тук апатия става впоследствие един от факторите, улесняващ налагането на авторитарния модел на управление. Съзнанието за покварата на съществуващата система обаче невинаги води образованите младежи до политическа пасивност.

За същото време Ст. Попов пише следното: „Картината към 1930 г. бе твърде странна: пълно зачитане на гражданските права и на човешката свобода, парламентарна смяна на властта, цъфтящи изкуство и култура и все пак политическият живот никак без субстанция и без замах. Всичко се въртеше в кръг, още повече стесняван от голямата стопанска криза. Коалиционно-правителство от 1931 г. донесе наистина лечебно примирение със земеделците, но в действителност то бламира партийната система напълно. Кого ползваше една политическа свобода, с която не знаеха какво да правят? Така попаднахме постепенно под влиянието на онези появяващи от Средна Европа идеологии, които вярваха да са заместили рахитичната буржоазна демокрация с властен авторитет“⁷⁴. Другаде Попов си спомня: „Повелята на времето, изглежда, гласеше: „Край на празната политическа безучастност“⁷⁵.

Своего поколение Попов нарича „трето“ и според него тогавашната действителност го лишава от идеали. „Други поколения имаха свои богове от революционната борба, свои водачи в строителството на България, свои кумири от военната бран. Кого имахме ние? Един убит Стамболийски, един очернен Цанков, един „дремещ“ Ляпчев и един болнав Малинов..., каращи се земеделци и даже предатели като Коста Тодоров. Бяхме истински „безпризорници“, без политическа стряха, дори и да бяхме искали да тръгнем по утъпкани пътища“⁷⁶.

„Безпризорниците“ от „третото поколение“ притежават обаче нещо, което кара самия Попов да определя ранните тридесет години като време на „сийнната лъчистост на свободата“ – политическа, стопанска, религиозна, културна и пр. Носталгията му е оправдана. „Говорехме, пишехме, протестирахме, увещавахме, обещавахме – свободна воля...“⁷⁷ – споделя той. За двете поколения след „третото“ това са непознати неща. Те обаче не са „безпризорни.“ „Страх“ не им е нужна, защото са затворени в кафез. И „идеали“ си имат – съвсем задължителни! За кумири са им наложени съмнителни герои, престъпни авантюристи, чужди послушници като Димитров, Коларов и прочие типове.

Та тогавашната си абсолютна свобода хората около Ст. Попов употребяват, за да създадат още една авторитарна организация „Млада България“ – националистична и антипартийна, но без позитивна политическа програма. И тя като други подобни на нея е готова да „превъзмогне духа на партизанството“ чрез насилие⁷⁸. Такъв род търсене на „нови пътища“ според самокритичната преценка на Попов всъщност „се изроди в безплодна и уморителна политическа хавра, която отнемаше и време, и сили“⁷⁹.

Тайният военен съюз (ТВС) мълчаливо и в сянка внимателно наблюдава политическия живот в страната. Ръководството на съюза е с възгледи, близки до тези на „Звено“ и на НСД. Целта си ТВС вижда в това да направи армията „мошен фактор, който с всичките си сили да работи за обединението на българското племе и за създаването на една голяма, силна и благоденстваща България“. За началото на 30-те години тази цел се конкретизира във вътрешното заздравяване на държавата, т. е. борба „срещу всички лица и групи, дейността на които създава опасности за независимостта и целостта на държавата“⁸⁰.

Начело на ТВС фактически е неговият политически секретар Д. Велчев. Той продължава да поддържа мнението си, че важното в съюза е качеството на неговия членски състав, а не неговото количество. В сила си остава и тайният конспиративен характер на организацията. В нея не се допуска членуването на офицери, членове на политически партии. Така например когато председателят на съюза ген. Лазаров влиза в НСД, той е отстранен и мястото му се заема по старшинство от ген. Атанас Ватев⁸¹.

Все пак и тайнствеността на съюза не е толкова строга, а и количествено той нараства. Поне във военното министерство съюзът не е никак таен. Там представителите му свободно се разхождат из коридорите⁸² и принадлежността им към ТВС е известна. През 1934 г. той брои вече 814 членове (от всичко 3000 офицери) и има свои групи във всички части и гарнизони⁸³. Младите офицери продължават да съставляват основната му членска маса, но много по-уверено отпреди расте броят и на старшите офицери. Със запазения порочен деветоюнски опит Лигата има готовност да излезе отново на политическата сцена, в случай че прецени това за необходимо.

На 26 януари 1934 г. органът на Демократическата партия в. „Знаме“ така определя разположението на политическите сили в страната: фронт на „червената реакция“ – комунистите; фронт на „черната реакция“ – НСД на Ал. Цанков; и „идейният фронт на демокрацията“ – буржоазните партии с БЗНС, които са „за вътрешен мир и напредък“. Главна опасност за парламентарнодемократичния ред и за режима представлява Народното социално движение и с него се води идеологическа борба. С коминтерновската си подчиненост и с призивите си за разрушителна революция комунистите не са идеен противник, който да се взема насериозно. Демократическият водач Ал. Малинов обаче ловко си служи с комунизма в идеологическите спорове с Цанковото движение. Той поставя на една плоскост Сталин, Хитлер и Мусолини. „Съветизмът и болшеvizмът – пише той, – фашизмът и хитлеризмът като диктаторски системи на управление при всичките им видими различия помежду им са едни и същи политически системи – разновидности на насилието“⁸⁴. Това е издържан, точно насочен и неотразим удар по най-уязвимото място във възгледите на Цанков. Той ревниво брани тяхната „оригиналност“, но разобличително е поставен на действителното му епигонско място, и то не само след Мусолини и Хитлер, но и след Сталин. Последното е особено унизително (но вярно) за професора-комунистоядец.

Малинов находчиво защитава парламентарната демокрация въобще като политическа система и специално нейната пригодност за България. Той не отрича недъзите на българския парламентаризъм, изтъквани от неговите противници. Сам показва и неспоменавани от тях недостатъци. Според него изпълнителната власт се изпълзва от контрола на Народното събрание. „Парламентарният контрол – пише Малинов – е сведен ако не до нула, то до размери, които го правят почти илюзорен“⁸⁵. За оправянето на нещата в държавата обаче не е необходимо отмяна на парламентаризма, а реформиране на обществото по демократичен начин. Корупцията например компрометира парламентарната система, но тя опорочава и диктаторските режими. При това в тях може по-добре да се укрива и е по-безнаказана⁸⁶. Доводите са отлични. Бедата е в това, че управлението на Народния блок на практика не се бори с корупцията, партизанщината и с други видими и признавани обществени пороци.

Борбата на режима против главния му противник НСД се води предимно върху идейна плоскост. Тя се допълва от постоянно полицейско наблюдение за проявите на движението. Същинската „коравина“ на демокрацията обаче се прилага към второстепенния противник – комунистите. Това е обяснимо. НСД и другите фашистки и националистически организации са оглушително шумни, но, общо взето, не нарушават сериозно конституционния ред. Не е така с комунистите. Подклаждат от тях стачки и демонстрации редовно придобиват провокационен и антиконституционен политически характер. Освен това те вече са добили значителен опит в съчетаването на легалните и нелегалните форми на борба. Конспирации, включително въоръжени, се ширят от училищата, та до казармите.

Отговорът на правителството също е лишен от конституционна галантност. То бързо усвоява комунистическите способности на съчетание на законни с незаконни средства на борба с БКП, БРП и подопечните им организации. Срещу тях са възбудени редица процеси по ЗЗД. През юни 1932 г. е заведен процес срещу ЦК на БКП и ЦК на БКМС, при което подследствените са подложени на инквизиции. През същата година Софийският окръжен съд касира избора на 15 комунисти, избрани за съветници в столичната община. През април 1933 г. въз основа на чл.20 от ЗЗД е касирана парламентарната група на БРП.

Съдебното преследване за противодържавна дейност е по-сурово по отношение на нелегалната БКП. Поради това в края на 1932 и началото на 1933 г. се набелязва отлив от редиците на БКП. В същото време членовете на легалната БРП нарастват от 15 на 35 000 души. Едно ядро обаче членува и в двете партии.

Извънсъдебното преследване на комунистите се практикува от полицията и от ВМРО. Според партийни данни само през 1931 г. са извършени 47 политически убийства. Дали всички те са на комунисти, БКП не обяснява⁸⁷. Въпреки че нелегалността на комунистите е повече или по-малко ежедневие, конспиративният им опит невинаги е на висота. Провалите са чести. Между жертвите, застреляни на улицата, са секретарят на ЦК на БКП Никола Кофарджиев и секретарят на ЦК на БРП Петко Напетов.

Курсът, следван от режима, включително в антикомунистическата му част, се споделя и от БЗНС. Политическият му секретар Вергил Димов заявява, че „на Земеделския съюз предстои да играе историческа роля в борбата с комунизма в България“ и че земеделците ще „заклучат“ селата за комунистите⁸⁸.

Съюзът наистина прави доста в това отношение. Това, което не му се удава обаче, е да извърши обединение на земеделското движение. И такъв проблем стои не само пред БЗНС.

§ 3. РАЗЛОЖЕНИЕТО НА БЛОКА: „ПАРТИЗАНСКИ РАЗВРАТ“ И „ДЪРЖАВЕН ПАРАЗИТИЗЪМ“

Българският политически свят все още „на крак“ прекарва вродената си болест – дробене и разпокъсване. В началото на 30-те години в страната официално са регистрирани над 40 партии. Тогава, както и много преди това, от разни страни се раздават множество разумни призови за преодоляване на болестното състояние. Особено дейни в това отношение са демократите. Сам Ал. Малинов обича да съставя целебни рецепти. Главната идея е, че усилията трябва да се насочат в създаване на два обединителни потока. В единия – да се влеят разните националлиберални фракции. Демократическият водач изразява готовност да окаже лична помощ в тази насока. Другият поток е целесъобразно да се състави от Демократическата партия, Ляпчевото крило на Сговора (или поне бившите демократи в него) и радикалите⁸⁹. Любимият му възглас към последните е: „Няма какво да ни дели.“ По-късно, при вече променено положение, изменение към по-голяма обхватност търпят и рецептата, и адресът на призива. При неспиращи провокации на крайно левите комунисти все по-застрашително расте опасността и от крайно дясно, особено след създаването на Цанковото движение. За да се парализират крайните тенденции, са необходими силите на цялата демокрация (разбирай всички буржоазни партии). Те, заключава Ал. Малинов, „принципиално няма какво да делят“. „Безумие е те да водят борба помежду си“⁹⁰.

Мнението на Малинов не се оспорва от страна на другите буржоазни партии. Липсват обаче и признаци, че някъде се вслушват в него. Пък и предлаганата схема явно цели да наложи Демократическата партия като обединителен център. За такава роля не ѝ достигат сили, а и другите буржоазни партии не са въодушевени да следват демократите. В действителност продължава не само „безумието“ на междупартийната, но и на вътрешнопартийната борба. Традиционните малки партии на националлиберали и радикали продължават да се дробят.

Сред националлибералите свои фракции или дори партии имат проф. Г. Петров, Димитър Върбенков, Б. Смилов, Н. Даскалов, Хр. Статев (преминал към Ал. Цанков). Стоян Костурков, проф. Георги П. Генов, Ангел Станков възглавяват отделни радикални партии. Настроенията на антикомунизъм и антифашизъм са естествени у тези буржоазни формации, но са застъпени в

различни пропорции, като националлибералите проявяват по-значителна търпимост към фашистите⁹¹.

Недостижима се оказва и винаги мечтаната от редовите земеделци монолитност на техния съюз. След влизането му в управлението в опозиция остават хората на Г. Марков, не получили облаги от властта. В подобно положение е и кръгът около в. „Пладне“. На 21 март 1932 г. пладненци образуват БЗНС „Ал. Стамболийски“. Редактор на неговия орган „Земеделско знаме“ (още едно!) е Никола Петков. Новият съюз е опозиционен, но в началото води доста анемичен живот. Излаганата на показ идейна линия и фразеологията му е от времето на Стамболийски и е несъобразена с новите условия. Този стил обаче е демагогски добре нацелен. На селяните се услаждат „народовластнически“ приказки и от 1933 г. БЗНС „Ал. Стамболийски“ става сериозен опозиционен конкурент на „Врабча 1“ за влияние сред селячеството. По това време в страната се завръщат влиятелни земеделци емигранти начело с Ал. Оббов, Хр. Стоянов, Недялко Атанасов и К. Томов. Те също се присъединяват към БЗНС „Ал. Стамболийски“. Надеждата на пладненци, че ще „изпразнят“ „Врабча 1“, не се сбъдва. Те остават след гичевистите по масовост, но са достатъчно силни, за да добият изразително присъствие в българската политическа действителност⁹². Тези два съюза, водейки самостоятелен живот, не допускат други земеделски дребосъци до влияние в селската маса.

По онова време доста внимание привлича цветистата личност на стария земеделски деец Георги Йорданов. И не толкова той, колкото неговите потури. Те са ежедневното му облекло и работата е в това, че Г. Йорданов не се разделя с него и когато поема поста на министър на обществените сгради, пътищата и благоустройството. Може да го прави за удобство, а не за демагогия, но при всички случаи поведението му е най-малкото странно. Не е ясно доколко подобни особености в одеждите на министъра ласкаят и приобщават селяните. Градското общество обаче се забавлява безудръжно и често небезобидно. Толкова е лесно да се върже БЗНС във властта с потурите. Дори чувство за хумор не е нужно. Затова пък сарказмът, особено политическият, ползва подарената възможност за многопосочни, най-вече унижителни коментари, посрещани със злоради усмивки и от коалиционните партньори на „Врабча 1“. Потурите бездруго са символ на БЗНС сред неговите противници, а в случая символът е и овеществен. Не е трудно да се събудят и все още пресните спомени от земеделското управление: потурите като знак за дебелашко поведение (включително политическо) и за управленска некомпетентност.

Сериозно погледнато обаче, тъкмо по това време земеделците на власт не изостават от коалиционните си колеги. Ресорите, оглавявани от представители на БЗНС (включително този на Г. Йорданов), не функционират по-некомпетентно от останалите. А и политическото възпитание на ръководството на „Врабча 1“ тогава е на равнището на установилите се в България норми.

Да си спомним, че при влизането си в управлението единият, дори обут в потури, крак на БЗНС, е „на стъпалото за слизание“. Съдбата на Народния блок зависи най-вече от „Врабча 1“. Съюзът обаче не злоупотребява с позицията

си. Ръководството му не изнудва съюзниците. Присъствието на земеделците във властта се характеризира с достойнство и цивилизованост, и то в по-голяма степен от това на партньорите му. Нелоялност към БЗНС проявяват демократите преди всичко в лицето на вътрешния министър Гиргинов. Неговата полиция по места преследва земеделците като политически противници, особено по време на общински избори. С публицистично преувеличение, но по същество вярно, на 15 юли 1932 г. „Земеделско знаме“ пише: „Никога в България автономията на общините не е тъпкана, както днес. Като че ли по директива представителите на Земеделския съюз по села и градове се третират като врагове на Народния блок... Министър Гиргинов мисли, че по пътя на нелоялността и чрез произволите на своите органи ще може да засили партията за сметка на останалите сътрудници в Народния блок. Обаче това няма да му се позволи.“ В земеделския орган се появява и рубриката „Съюзници разбойници“. Атаката на „Врабча 1“ е остра, но е логична, защото е предизвикана. Повече от година след изборната победа на Народния блок земеделското ръководство запазва завидно спокойствие и коалиционно благоприличие.

Стратегическата цел на „Врабча 1“ е да овладее властта по избран път в близкото бъдеще. Участието в блоковото управление трябва да докаже на практика, че земеделците вече притежават необходимите качества, за да ръководят страната съобразно принципите на парламентарната демокрация. И за да стане това по-убедително, през лятото на 1932 г. у Д. Гичев и другарите му се оформя решение съюзът да заеме по-сериозни позиции във властта. Към тази непосредствена цел те пристъпват с политически финес. Започва се с обуржозаване на тоалета на БЗНС. Съюзът сваля потурите и ги заменя с костюм. През август 1932 г. Постоянното присъствие решава на мястото на Г. Йорданов като министър да постави младия политически секретар В. Димов. На 8 септември царски указ санкционира промяната. Съгласно съюзния устав Димов напуска секретарския пост и той се заема от Стоил Стефанов⁹³.

Следващата стъпка е предприета в края на същата година, когато „Врабча 1“ иска от коалиционните си партньори пренареждане на Министерския съвет, така че земеделците да получат едно от министерствата със стопанско значение. Гичев обяснява на 28 декември в „Земеделско знаме“, че размяната на портфейли изразява и стремеж за „усилена реформена дейност, особено в областта на финансовия и стопанския живот на страната“. Същия ден тримата земеделски министри подават оставка поради нежеланието на демократи, националиберали и радикали да удовлетворят искането на БЗНС. Твърдостта на земеделците принуждава партньорите им да отстъпят. Земеделският съюз получава Министерството на търговията, промишлеността и труда вместо Министерството на просветата. Новият ресор се оглавява от Гичев, Муравиев поема Министерството на земеделието, а В. Димов остава титуляр на Министерството на обществените сгради, пътищата и благоустройството. При демократите министерски промени няма. Потърпевши са националибералите, които губят престижното търговско министерство. Но въпросът не се свежда само до престиж.

Разгулът на корупцията по това време се вихри с пълна сила. У нас, както навред из Балканите (пък и другаде), държавните служби се уподобяват на трапеза. Затова и министерствата се оценяват с кулинарен подход в зависимост от това до каква степен могат да задоволят партизанските апетити. Тогавашното „меню“ предлага „дробчета“: първо качество – „тлъсти“, и второ качество – „постни“. На националибералите е отнета „тлъстата“ порция (търговията) и им е пробутана „постната“ (просветата). Битката около „трапезата“ влошава отношенията в управляващата коалиция, а освен това няма изгледи за стихване на „трапезния“ конфликт.

На 6 януари 1933 г., два дни след отпразнуването на новия кабинет, „Земеделско знаме“ публикува окръжно писмо на Постоянното присъствие, което сочи, че правителствената реконструкция не удовлетворява напълно БЗНС. Изтъква се, че при 75 от всичко 275 народни представители Земеделският съюз притежава само 3 от 10 министерски поста. Става ясно, че постигнатото е само един етап. Заявката за увеличаване на броя министерски постове е дадена.

Прави впечатление методичността и постепеността, с която земеделците провеждат похода за заякчаване и увеличаване на позициите си във властта. Те влизат в нея „с единия крак на стъпалото за слизане“. Повече от година по-късно те предизвикват министерска промяна, но в собствения си екип. Личностната замяна на Йорданов с Димов се прави, за да се подобри земеделската позиция на подстъпите за атака. Месеци след това тя се провежда с нарастваща твърдост, но без прояви на максимализъм. Целта е получаване на по-качествено министерство, а не на повече министерства. Два дни след постигането на тази цел се поставя следващата – добиване на още едно кресло в кабинета и с това преобладаващо влияние в Народния блок. Но и в случая припряност няма. Намеренията само са заявени. Ръководството на „Врабча 1“ обаче не предприема действия, за да предизвика осъществяването им и така да носи упреците за внасяне на дисхармония в коалицията. То изчаква развитието на събитията да му предостави случай за натиск по посока на разширение позициите в държавното управление. Такава възможност леко започва да се открехва едва в късната есен на 1933 г.

На 28 ноември социалдемократът Гр. Чешмеджиев отправя в Народното събрание запитване до министъра на железниците, пощите и телеграфите, радикала Ст. Костурков⁹⁴. Исква се обяснение за масовите уволнения в неговото ведомство. По-късно министърът признава, че са уволнени 3400 служители. Чешмеджиев изнася и множество факти за своеволия и партизанщина в министерството. Не само социалдемократите са настроени срещу Костурков. В Блока също има недоволства срещу него. Сходно по съдържание и също толкова добре подплатено фактологически запитване отправя на 19 март 1934 г. и земеделският депутат Стоян Омарчевски. Костурков обаче сякаш се старае да докаже твърдението на Малинов, че „парламентарният контрол е сведен до нула“ и е илюзорен. Той се спотайва и огърничаво бави своя отговор.

Поведението на радикалския водач влошава твърде много обществени-

те нагласи по отношение на Народния блок. В печата (и не само в опозиционния) се разгръща мощна разобличителна кампания за всички партизански недъзи на блоковото управление. Доводите са многобройни, сами се натрапват и противниците на демокрацията я обстрелват с тях и като негодна управленска система. Това пък допринася, щото широки обществени слоеве да се озлобят срещу демократичните порядки или най-малкото да изпаднат в равнодушие към съдбата на демокрацията в България. Под силата на масирания вестникарски огън най-сетне за 4 май 1934 г. се насрочват дебати по двете интерпелации към Костурков.

В навечерието на парламентарните разисквания Демократическата партия предприема двусмислен ход. На заседание на нейната парламентарна група се взема решение да се гласува доверие на Костурков. Мотивът е, че партизанщината в неговото министерство е нещо характерно и за другите ведомства. Партийната сметка е добре направена. С оставането на Костурков в правителството се отстранява възможността за БЗНС да постави въпроса за заемане на овакантения министерски пост от земеделец. Мотивировката обаче означава примирение и дори узаконяване на ширещото се партизанство и корупция. Партията, която в идейно отношение най-добре защитава принципите на демокрацията, в практиката си им изневерява заради тесни, себични калкулации. В конкретния момент това поведение носи особено тежка обществена вреда, като внася нова силна струя обезверяване в ценностите на демокрацията сред населението. Тъкмо това си остава и единственият действителен резултат от решението на демократите. На 4 май в Народното събрание на Костурков е гласувано недоверие и той веднага подава оставка.

Следващите 15 дни са заредени с политическо напрежение. В Блока с бала на Костурков си отиват и последните остатъци на разбирателство. Подозрителността между партньорите още повече нараства, след като на 9 май царят загадъчно заменя военния министър ген. Кисъв с командващия Втора армейска (Плавдивска) област и председател на Тайния военен съюз ген. Анастас Ватев. На 11 май на заседание на парламентарната група на БЗНС с участието на тримата министри е взето решение за искане на поне още едно министерско място. Докладвано е също, че Националлибералната партия е готова да подкрепи земеделците. След като узнава за искането на „Врабча 1“ Централното бюро на Демократическата партия категорично отказва на земеделците да се дава четвърти министерски пост⁹⁵. На 15 май Н. Мушанов подава оставка на кабинета. Кризата не е само правителствена. Тя е и политическа, поради характера на взаимоотношенията на сили и фактори. Разрешаването ѝ става не по нормален конституционен път. Военният съюз отново излиза на политическата сцена⁹⁶.

§ 4. ПРЕВРАТЪТ

На 27 ноември 1933 г. в една офицерска квартира в София се провежда поредният конгрес на Тайния военен съюз. По внушение главно на политическия секретар Д. Велчев конгресът упълномощава Централното управление „да вземе решение за намеса в управлението на страната чрез военен преврат, ако вътрешното положение продължава да се влошава“.

Още на другия ден, 28 ноември, идва разобличителната интерпелация на Гр. Чешмеджиев срещу министър Костурков, която е един от първите белези на настъпващия разрыв сред управляващите. Тя сякаш е направена, за да премахне условното наклонение в конгресното решение на военните.

На конгреса на ТВС се разсъждава и за бъдещото правителство. Резолюцията по този въпрос гласи, че то „трябва да се облекне на по-широка общественост, представлявана от най-големите политически сили в страната – БЗНС, НСД и Демократическата партия“. Изрично се отбелязва, че Военният съюз ще се опира не на партийните ръководители, а само на най-подходящите представители на партиите. Поразително! Това решение е еднотипно с онова, което взеха за състава на правителството офицерите детронатори на княз Александър Батенберг на 9 август 1886 г. И тогава се силеха да съберат в един кабинет несъвместими политически формации и се провалиха. Офицерското политическо мислене явно не беше претърпяло качествено развитие. И още. Д. Велчев и хората му нямат спомен или поне знание за глупостите на себеподобните им в едно близко (по-малко от половин век) все пак минало. Хрумна ли някому от присъстващите на конгреса за дебнещото Лигата пародийно отмъщение на историята?

Друго важно решение на конгреса е „Тайният военен съюз да се справи с ВМРО и да установи държавна власт върху цялата територия на страната“.

Зимата на 1933–1934 г. лигарите посвещават на щателна подготовка преврата. Военният съюз разполага със свои хора във всяка войска част. Предвижда се военните да вземат властта в цялата страна. В края на април е готов обстоен план за провеждане на акцията. Подробностите са изпитани досконално. На летище Божурище в готовност са и два бойни самолета, за да бомбардират двореца или който и да е опорен пункт.

На 9 май, в разгара на блоковия разкол, в една вече твърде сложна обстановка се вклинява и цар Борис. Той поверява военното министерство на ген. Ватев. Естествено за царя не е тайна, че генералът е председател на Тайния военен съюз. На царското действие може да се гледа и като на диверсия, целяща да развали пасианса на Лигата. Наистина Ватев, който до този момент зове непрекъснато за преврат, веднага се сближава с противниците на ТВС. Освен това генералът е симпатизант на Цанковото движение, което планира голям свой конгрес в София на 21 май. По това време картата Цанков е изхвърлена от колодата на Д. Велчев поради отрицателното му отношение към Лигата.

Номерата на царя не смущават политическия секретар на ТВС, а само заострят още повече отрицателното му отношение към личността на Борис. Лигата, а не военното министерство държи в ръцете си и направлява войската. Велчев намира, че Ватев е несигурен и податлив на външни влияния още докато той стои начело на ТВС. Председателството на съюза се дава на ген. Пенчо Златев. Ватев започва да се третира като изменник. Политическият секретар уведомява гарнизонните началници, че съюзното ръководство е загубило доверието си към Ватев и че се налага акцията да се осъществи при първия удобен случай „вече без него и даже срещу него“. Цанковото движение също не притеснява Велчев. Той от самото начало тайно залага на „Звено“, главно защото там е неговият най-близък приятел и съидейник Кимон Георгиев.

От 15 май страната се управлява от правителство в оставка. Кабинетната криза спуска флага за състезание на различни платформи за разрешаване проблемите на политическото положение. Мисълта за оздравяване и преобразуване на политическата система в България е овладяла всички най-важни отговорни, неотговорни и безотговорни фактори.

Из столицата се носят много политически слухове. Оттогава насетне слуховите – верни, неверни или донякъде верни, възникващи спонтанно или специално пускани, ще придават специфичен оттенък на политическата атмосфера и ще играят важна роля в събитията. Та един от най-настоятелните слухове е, че по подобие на прословутия „поход към Рим“ на черноризците на Мусолини, след конгреса на Цанковото движение привържениците му щели да предприемат „поход към София“ и да завземат властта. Зад Цанков не стои никой друг освен неговите привърженици. И най-важното е, че той няма доверието на военните. С шумотевицата си около конгреса Цанков едва ли желае нещо повече от това да демонстрира обществената значимост на движението си. Според други слухове царят може да даде на Цанков мандат за съставяне на правителство. Пак слухове твърдят, че по идея на Борис III предстои разпадане на Народния блок и създаване на правителствена коалиция от сговористи и от демократи. Всъщност обаче умонастроението на царя е доста по-различно.

До 1934 г. Борис III се е учил да реагира на събитията, а не да ги предизвиква. Идейните разсъждения и строежът на дългосрочни политически програми не са най-силните страни на неговия интелект. Царят обаче е натрупал вече доста богат практически опит. Той беше съжителствал с различен тип управления – от оранжевия авторитаризъм на Стамболийски и кървавия на Цанков, през нормализацията на Ляпчев до „коравата“, но скапваща се от партизанщина демокрация на Народния блок. Поради износването на всички тези режими у Борис никне убеждението, че нишките на властта трябва да се съсредоточат в собствените му ръце.

През 1934 г. намеренията на царя са сходни с тези на Военния съюз, но той желае да постигне антипартийно и антипарламентарно реформиране на системата по конституционен път. Това означава на блоковия режим да му се

даде още малко време живот, за да се достигне до пълна степен на разложение на парламентарно-партийната демокрация.

Н. Мушанов представя планове на царя според един по-късен разговор с Борис по следния начин: да издигне за министър-председател ръководителя на Военния съюз при правителство от авторитетни, некомпрометиращи политически дейци или да състави кабинет от неизхабени представители на главните политически партии. Царят обаче се бави. Бави и разрешението на правителствената криза. „Но аз исках – обяснява той – всички, до последната колиба, да се убедят в негодността на партиите и водачите им да дадат управление на страната, преди да прибегна аз сам до помощта на войската“⁹⁷.

Малко по-друг, но в главното съвпадащ с горното вариант за намеренията на Борис се съдържа в доклада на американския пълномощен министър в София Ф. Сърлинг. „Легацията научи – пише той – от поверителен и твърдо достоверен източник, че Негово Величество наистина е обмислял план да отърве страната от политическото объркване, причинено от неспособността на партиите да постигнат споразумение в кабинетната криза. Заедно с общественото мнение той също бил отвратен от тяхната морална криза, корупция, егоизъм и упадък. И ако нито г-н Мушанов, нито г-н Гичев успеели да съставят правителство, което е най-вероятно, той щял да разтури Народното събрание. В очакване на общи избори, които трябвало да се състоят през двата месеца след разтурянето на камарата, той щял да назначи кабинет по свой собствен избор измежду най-добрите елементи в страната, без оглед на политическа принадлежност и стоящи над партийните интереси; едно честно, силно и патриотично правителство, което след изборите да може да се върне на власт. В общи черти политиката и програмата на неговото правителство щели да следват насоките на Цанковото движение. Всичко това трябвало да се постигне благодарение на влиянието на армията, в чиято поддръжка той не се съмнявал и да се довърши чрез конституционни средства. Няма съмнение, че ако този план бъде изпълнен, престижът на царя ще бъде много повдигнат“⁹⁸.

Планът обаче не се изпълнява. Лигата се оказва по-бърза и по-реши телна. Бъркотията в страната прави психологическите условия благоприятни за изпълнение на нейните намерения. А Военният съюз възнамерява да сложи край на „партизанския разврат“, на „държавния паразитизъм“ и изобщо на „издихающата демокрация“.

На 17 май Централното управление на Военния съюз единодушно назначава преврата за 19 май в 2,40 ч. Парола „Сабя“. Преосмислил опита от 9 юни 1923 г., Велчев настоява превратът „да се проведе, без да се удари шамар на някого!“. Така и става. На 19 май София и цялата страна са под властта на военните, без да се пролее кръв.

Превратът на 19 май 1934 г. е изпълнен още по-вещо и по-професионално от този на 9 юни 1923 г. Впечатлението на царица Йоанна е, че пучът е изпълнен „съгласно каноните и техниката на държавния преврат, разпространени от Троцки в неговата „История на руската революция“⁹⁹.

Има нещо много вярно в това мнение. Техническото изпълнение на преврата много наподобява действията на Троцки в Петроград през ноември 1917 г. При това през 1931 г. излиза нашумялата книга на Курцио Малапарте „Техника на преврата“. Тя прави широко достояние методите на Троцки за силово завземане на властта. Не е ясно дали Д. Велчев е чел Троцки или Малапарте. Дори и да не е, на Балканите усетът към успешни преврати е по-остър, отколкото другаде. Тъй или иначе Лигата действа по „троцкистки“ чисто. Превратът обаче не представлява изненада за царя и за някои по-първи хора в държавата като Мушанов, Гичев, Гиргинов, Цанков, ген. Ватев и др.¹⁰⁰

Тайната на преврата са принудени да разбулват самите му автори в неговото навечерие поради трескаво търсене на министри за бъдещото правителство. Кимон Георгиев ядосано споделя с Д. Велчев във вечерта на пуча: „Може ли в един ден от три партии, които чакат властта утре, да вземеш хора и да запазиш тайна за преврата?“¹⁰¹ На задвижената машина на съзаклатието обаче няма кой и с какво да се противопостави. Царят е изиграл хода си с ген. Ватев и се оттегля в познатата позиция на колебливо изчакване в размисъл за бъдещото си поведение при вече неизбежно други условия. Опозицията не е в състояние да предприеме каквото и да било. Енергията на демократическите формации се е вляла в „безумието“ на междупартийни и вътрешнопартийни разпри и там се е изчерпала. У властващите тегне умора, равнозначна на безпомощност и примирение. В деня преди акцията Гичев дори се колебае дали да не влезе в превратаджийското правителство. Същата вечер министър-председателят Мушанов слуша Вагнер в Народния театър¹⁰². Състоянието на политическа и психологическа неадекватност най-добре личи у Константин Муравиев.

Муравиев има орисията да е редовна политическа жертва на превратите между 1923 и 1944 г. Те винаги го свалят от власт, а той обикновено ги прозяпва. Също и този на 19 май 1934 г. На 18 май според собствените му спомени имал само „един неясен усет“ на песимизъм. Същия ден привечер той надълго разяснява на депутати земеделци за здравословното си начинание да се продават на селяните цигарени книжки, поради което „народът няма повече да се трови с вестници“. После той говори за „съзнание, дисциплина“ и „издигане моралния престиж на съюза“. След това отива малко да поработи в министерството. Почувствал обаче „някакво безпокойство“, той се среща с Мушанов в Народния театър, за да си приказва с него за правителствената криза. Какъвто си е неуморим, Муравиев посещава Гичев и едва там подусеща нещо. Намира време да се поразходи из София и да усети раздвижване на военни. Прибрал се накрая у дома си, през нощта констатира, че „превратаджиите бяха намерили, както се казва, село без кучета...“¹⁰³. Няма как да е иначе.

Наистина не всички офицери са лигари. Има между тях несъгласие и дори враждебни на помислите на Военния съюз. Те обаче са неорганизирани и значи слаби. И дори ако някой се опита да ги сплоти, те едва ли биха се изправили срещу другарите си. Пък и такъв някой липсва. Няма политическа сила или фактор с желание и с воля за противодействие на преврата.

Може би недъзите на българската система биха били изживени по естествения път на еволюцията „Опит – грешка – нов опит“ в едни по-спокойни времена. Но времената не са такива. Из цяла Европа атаките – идеологически (невинаги лишени от основание) и на практика срещу парламентарната система, са настойчиви и успешни. Може да се каже, че в мнозинството държави в световен мащаб демокрацията в междувоенния период е в позиция „грешка“. Новият успешен опит с нея ще дойде на Запад едва след Втората световна война. А в средата на 30-те години България дава очебийни доказателства за неефективност на партийно-парламентарните режими. Освен това страната не е нито толкова политически уравновесена, нито толкова богата като, да речем, Чехословакия, за да си позволи пълзящото придвижване по линията „опит – грешка – нов опит“.

Впоследствие се говори, че към 15 часа в деня на преврата предани на царя офицери му предлагали да поеме командването на войските и да възстанови положението. Тогава обаче то по собствена преценка на Борис било „вече изтървано“ и той не се оставил да бъде „кандардисан“. В лично писмо царят пише: „На двама от моите верни близки, които не виждаха ясно цялата грозота и печалност на положението, аз казах, че предпочитам да бъда или Б III или Б Последний, но в никой случай не ща да нося прозвището Дон Кихот Балканский. Ако не са съгласни с мен, нека ме застрелят те... Хубава работа! Оперетъчна постановка, не само с трагичен, но и, което е много по-лошо, с безсмъртно смешен край!“¹⁰⁴

§ 5. ВЪНШНА ПОЛИТИКА

Докъм 1933 г. проблемите на външната политика не стоят в центъра на дейността на блоковото правителство. Неособено активната дипломатическа работа е насочена главно към подпомагане усилията за разрешаване на проблемите, възникващи от икономическата криза. Непосредствено свързани с тях са и действията за облекчаване на репарационното бреме, а и за отхвърляне в някаква степен на военното неравноправие на страната според клаузите на Ньойския договор. Заедно с това се правят плахи опити за пробив в балканската изолация чрез натрупване на предпоставки за евентуално бъдещо сближение с Югославия. Резултатите по всички тези линии са далеч от насърчителни. Важно за перспективите на външнополитическото положение на страната обаче е обстоятелството, че по казаните проблеми българската дипломация се оказва по определен начин свързана с позициите на Германия.

По време на кризата за България е извънредно важно да намери външни пазари за своите земеделски произведения и тютюни. Тук обаче тя среща конкуренцията на останалите балкански и на други страни със сходни стопански структури от Югоизточна Европа. Всички те не могат да се съревновават с евтината продукция на земеделски гиганти като САЩ, Канада и страните от Южна Америка. Единствената държава, която проявява интерес към

българския износ, е Германия. Тя убедително заема първо място в българската външна търговия. Поради това на 24 юни 1932 г. България подписва първия си търговски договор след войната именно с Германия. На 22 август той е допълнен със спогодба за клирингово (чрез стоки) плащане. Така по време на кризата започва нарастващата стопанска обвързаност на България с Германия. При липсата на възможности за избор на други търговски партньори българското стопанство неизбежно попада в зависимост от конюктурата на германския пазар и трябва да се приспособява към него. Това внася промени и в структурата на земеделското производство (например осъществява се преориентиране към индустриални култури). Германия диктува и вида на разплащанията. При липса на солидна собствена валута тя внася в България клирингови машини и промишлени стоки. Стопанското съчетание на индустриална със земеделска страна има своите добри страни. Еднопосочното обвързване с Германия обаче крие големи опасности. В най-непосредствен план търговските операции винаги са по-неизгодни за България.

В перспектива българското стопанство може да се превърне в придатък към германското. Това пък неминуемо ще доведе до политически притеснения. Германия (и кайзерова, и Ваймарска) има традиции в използването на стопанското и културното проникване като оръжия за налагане на политическо влияние. Този подход се прилага и към другите балкански страни, но най-изразено спрямо България. След идването на националсоциалистите на власт в началото на 1933 г. натискът в тази насока става все по-настоятелен и брутален. Призивите на българските политици и на царя към Англия и Франция да се намесят, за да разхлбят задушавашата стопанска прегръдка с Германия, не получават съчувствен отговор, макар че и дипломатите на тези страни също дават настоятелни тревожни сигнали в този смисъл¹⁰⁵.

Възможностите за налагане на германско политическо влияние в България се увеличават поради съвпадението на главните външнополитически цели на двете страни. Българската дипломация по необходимост разчита, че всеки пробив на Германия във Версайската система би могъл в някаква степен да облагодетелства и България. След идването на власт на Народния блок германският пълномощен министър в София д-р Рюмелин окачествява отношенията с България като „изключително приятелски“, тъй като те имат „своето най-висше практическо значение за България в това, че всичко, което постигаме по въпросите на репарациите и разоръжаването, ще бъде и нейна полза“¹⁰⁶. Така е. И все пак българската дипломация е достатъчно разумна и сръчна, за да не допусне чак до 1941 г. политическото обвързване на България с Германия.

Идването на Хитлер на власт в Германия динамизира изключително много международните отношения в Европа и на Балканите. Съдено е на трима българи да изиграят известна роля в германската вътрешнополитическа история от онова време. По времето на кризата поляризацията в германското общество достига връхната си точка. На 30 януари 1933 г. Хитлер е назначен за канцлер. На 5 март 1933 г. са насрочени парламентарни избори. Победата

на националсоциалистите в тях съвсем не може да се смята за сигурна. Твърде силни са Социалдемократическата и Комунистическата партия. Тогава Хитлер и Гьоринг съчиняват една от най-големите политически провокации на века. Те нареждат подпалването на сградата на Райхстага на 27 февруари. Това дело е приписано на Комунистическата партия, която била действала в полза на широка международна конспирация, ръководена от Коминтерна. По същото време в Германия нелегално пребивават Г. Димитров, Благой Попов и Васил Танев. Те са арестувани и върху тях е хвърлено обвинението, че по инструкции на КИ са контролирали изпълнението на коминтерновския заговор от германските комунисти.

Непосредствената цел е постигната. В условията на развихрилият се масов терор националсоциалистите вкарват в Райхстага необходимото им количество депутати. На последвалия процес българите се държат мъжествено и достойно. Дръзки, красноречиви и откровено комунистически са речите на Г. Димитров пред съда. Той убедително разобличава провокацията с подпалването на Райхстага. В Европа и вън от нея се разгръща масово движение в защита на подсъдимите. Дори българският цар ходатайства пред Херман Гьоринг за оправдаването на българите.

В дневника си Г. Димитров предава любопитен разказ на съветския посланик в Анкара Лев Карахан за разговор с Борис III по повод ролята му в Лайпцигския процес. Записът е от 27 февруари 1937 г. и гласи:

„Миналата година пътувах в един влак с цар Борис. Турският пълномощен министър в София ни запозна. Цар Борис заяви, че „ние, българите, се гордеем с Димитров. По време на процеса аз получих покана да посетя Германия. Но аз заявих: не мога да направя официално посещение в Германия, докато Димитров не бъде освободен. И аз действах за неговото освобождение“.

Карахан: Но с това Вие сте направили услуга на комунистите, тъй като Димитров сега е генерален секретар на Коминтерна.

Цар Борис: Въпреки това аз съм доволен, че се застъпих за него. И порано имаше случай, когато в България искаха да го убият, но аз направих всичко, за да не се случи това.“

Коментар на Димитров: „Хитър цар!“¹⁰⁷

Има и друго обяснение за ролята на цар Борис в Лайпцигския процес. Ст. Попов твърди, че царят е посредничил между Германия и Съветския съюз: живота на Димитров срещу освобождаването на 11 германски инженери, осъдени на затвор в СССР¹⁰⁸. Така или иначе тримата българи са оправдани. Те получават съветско гражданство и през февруари 1934 г. заминават за Съветския съюз.

С поведението си пред съда Г. Димитров наистина нанася първия морален удар върху германския фашизъм, както е прието да се казва. Самият Димитров обаче е една едра илюстрация на онзи тип болшевишки революционери, който така добре е описан от Солженицин: неустрашим пред буржоазните власти и плах, безпомощен и сервилен пред сталинското сатрапство. На Димитров е даден постът Генерален секретар на Коминтерна, на който

покорно провежда линията, диктувана от Сталин. И от това високо място обаче той не може да помогне много на стотиците комунисти-българи (да не говорим за чуждестранните), измъчвани, изпращани и избивани в сибирските лагери. Не успява да спаси от тях дори Благой Попов.

След 1933 г. опасността от избухване на война в Европа нараства с всяка изминала година. Агресивният характер на политиката на фашистка Италия и особено на нацистка Германия е очевиден. Възможни жертви са голям брой европейски държави, между които и балкански. В европейската и световната политика се оформят два основни подхода към растящата военна заплаха. Единият от тях препоръчва „омиротворителен“ курс на отстъпки към агресивните държави. Главен негов представител и практически реализатор е Великобритания. Подобен подход не е в състояние да възпре агресията. Неговото предназначение е да я отклони от западноевропейските държави и да я насочи към страните от Централна и Югоизточна Европа и към Съветския съюз. Това е нереалистичен и опасен подход, включително и за привържениците му. Чрез него войната не можа да се предотврати, а и западноевропейските държави не бяха спасени от нейните ужаси.

Другият подход е твърдият съвместен отпор срещу всякаква агресия, т. е. политика на колективна сигурност. На видимата външнополитическа плоскост политиката на колективна сигурност най-последователно се провежда от Съветския съюз, тъй като той се чувства потенциално най-застрашен при евентуален голям военен конфликт. Нейната същност кратко и точно е формулирана от съветския външен министър Максим Литвинов в крилатия израз „Мирът е неделим“. Но 30-те години са един от най-нестабилните периоди в международните отношения.

Европейската и световната международна среда е разнородна. Към силовите и геополитическите противопоставяния са се прибавили силни социални и идеологически различия. Има демократични и фашистки държави и една комунистическа. Всичко това повишава до непозната степен подозрителността и недоверието. Липсва политическа съгласуваност между Англия, Франция и САЩ. Съперничества има между фашистките държави.

Могъщият вече международен потенциал на СССР е разгърнат и приложен с достойнство и сръчност от М. Литвинов – един от най-блестящите дипломати на времето си. Сред международната общност обаче съмненията в искреността на руската политика са твърде силни и небезоснователни. Те идват от характера на съветския режим, от ролята на официалната външна политика в него и от мястото на самия Литвинов в комунистическата йерархия. Той възглавява външните дела през 1930 г.

Комисариатът на външните работи не е много на почит сред съветските структури. При все това след 1933 г. на Литвинов е дадена пълна свобода да провежда политика на колективна сигурност. В Русия обаче винаги е имало привърженици на сближение с Германия. В Съветския съюз такъв е Сталин. Погледната в тази светлина, политиката на Литвинов може да се тълкува и като притискаща Германия към сближение със Съветска Русия¹⁰⁹. През веко-

вете, когато между Русия и Германия съществува сближение или съюз, в Европа няма голяма война. През 1939 г. това правило е опровергано. Но до-тогава има доста време.

След идването на Хитлер на власт особено се активизира италианският ревизионизъм. През март 1933 г. по предложение на Мусолини започват преговори за сключване на пакт между Италия, Германия, Великобритания и Франция – т. нар. Пакт на четирите. Целта му е да създаде своего рода директория, която да решава всички важни европейски въпроси. Пактът е насочен срещу Съветския съюз и срещу интересите на всички малки европейски страни.

Проектът и преговорите за сключване на Пакт на четирите са посрещнати със силна тревога от държавите от Малката антанта. Основната причина за нея е предвидената в проекта ревизия на договорите. Съществуват сериозни опасения, че в интерес на едно сближение с Италия и с Германия френското правителство би могло да се съгласи с евентуални промени на статуквото в Централна и Югоизточна Европа. Основателно безпокойство предизвиква и идеята за директория на четирите. Осъществяването ѝ ще издигне ролята на Германия и на Италия в международните отношения. Това би засилило позициите на държавите – противници на Версайската система от договори, ще намали значението на Франция и респективно ще отслаби външнополитическата роля на малките страни победителки.

През 30-те години основна цел на българската външна политика продължава да е постигането на мирна ревизия на Ньойския договор на основание на чл. 19 от Пакта на Обществото на народите. Това е далечна цел и нейното осъществяване зависи много повече от развитието на международните отношения, отколкото от собствените усилия на България. В практическата си дейност българската дипломация се стреми да намери изход от изолацията на Балканите чрез сближение с Югославия (бавно развиващ се процес през 30-те години), като се търсят пътища за установяване на добросъседски отношения и с другите балкански държави и особено с Турция.

Главен принцип на българската външна политика през този период е необвързаността към военнополитически блокове. Според концепциите на българските дипломати отстояването на този принцип ще се затрудни извънредно много при евентуална остра поляризация на големите империалистически държави. Поради това българската дипломация гледа благоприятно на опитите за сближение между западните буржоазно-демократични и фашистките държави и в кръга на възможностите си им съдейства. Въпреки естествения за всяка малка страна страх от установяване на директория на великите империалистически сили управляващите кръгове в България не посрещат така остро преговорите от първата половина на 1933 г. за сключване на Пакта на четирите, целящи именно такава директория. Предвиденият в проекта за този пакт принцип за ревизия на договорите дори предизвиква предпазлива симпатия към него.

Към идеята за изграждане на система за колективна сигурност срещу агресора с участието на СССР българската дипломация се отнася с недове-

рие и с подозрение. Осъществяването на тази идея би довела до крушение надеждите за разбирателство между големите западноевропейски държави. Освен това непосредствено след идването на Хитлер на власт един от елементите на идеята за колективна сигурност е противопоставянето на опитите за изменение на европейското статукво, доколкото това може да окуражи нацистите. Но то е в противоречие и с българската политика на мирен ревизионизъм¹¹⁰.

През есента на 1933 г. в столиците на българските съседи възниква идеята за сключване на балкански гаранционен пакт. Особено настоятелен е румънският външен министър Николае Титулеску. България формално също е поканена да участва в него. Но идеята е отклонена от министър-председателя и министър на външните работи Н. Мушанов. Това е естествено, защото от България се изисква да преподпише едно влошено издание на Ньойския договор, като се откаже от всяка възможност за неговата ревизия. Искане се българският отказ и от чл. 19 на Пакта на ОН. През октомври 1933 г. Титулеску посещава София. Тук той обяснява, че мирна ревизия по чл. 19 не е възможна, защото такава зависи от съгласието на заинтересованите държави, което те никога няма да дадат¹¹¹. Тезата му е, че ревизия, независимо каква, означава война.

Визитата на Титулеску се помни и с друго. Този твърд антиревизионист неустрашимо защитава идеите си и пред Великите сили. Неустрашим, но спазвайки пълно приличие. Към малките победени страни обаче той е надменен и дори обикновен грубиян. Когато го питат какво е значението на неговото посещение в София, отговорът му гласи: „Значението е, че аз съм тук“¹¹². И самочувствие, и стил, и добросъседско радушие, нали?

На 9 февруари 1934 г. в Атина външните министри на Румъния, Югославия, Турция и Гърция подписват Балканския пакт, който поставя основите на един нов военнополитически регионален блок – блока на Балканското съглашение (Балканската антанта). Чрез клаузите на Балканския пакт четирите страни взаимно гарантират сигурността на балканските си граници – даже и срещу евентуална мирна ревизия. Сключените по-късно в рамките на Балканския пакт двустранни, тристранни и четиристранни военна конвенция предвиждат съвместни действия и взаимно оказване на военна помощ на държавите членки в случай на агресия, в която би участвала някоя балканска държава, но само срещу балканската държава агресор (а в някои случаи и срещу Унгария)¹¹³.

Острието на Балканското съглашение е насочено срещу България и в известен смисъл срещу Албания и Унгария. В този си вид то не може да служи като средство за спиране на агресията, но влошава положението на България. Въпреки всичко обаче интересът към България расте. През август 1933 г. тя е посетена от френския министър-председател Едуар Ерио, а през април 1934 г. – от германския външен министър барон Фон Нойрат.

По времето на управлението на Народния блок кървавата взаимноизстребителна война между протогеровисти и михайловисти продължава. Протоге-

ровистите явно губят. В упадък е и тракийската организация, която се само-разпуска след 19 май 1934 г.

Известно организационно разрастване се набелязва в ДРО, но тя е в плен на левосектантството, чийто главен носител е Димитър Ганев. Вследствие на провали намират смъртта си видни ръководители на организацията – Д. Дончев-Доктора (1931 г.) и Велико Маринов (Урсу) (1933 г.). Българските културни общества в Южна Добруджа се разкъсват от безпринципни боричкания, подстрекавани и от ДРО. В България се влошават отношенията между комунистите и автономистите начело с д-р П. Вичев. След неговото убийство от хора на ВМРО през 1933 г. автономизмът прекратява съществуването си като идейно течение.

БЕЛЕЖКИ

¹ Статистически годишник на Българското царство. С., 1931, с. 368.

² Пак там, с. 452.

³ Вж. напр. Г. Наумов. Селското движение в България..., 149–150.

⁴ Пак там, с. 151.

⁵ Г. М. Димитров. Спомени. С., 1993, с. 105.

⁶ Пак там.

⁷ Р. Стоянова. Обществено-политическите възгледи на Демократическата партия (1931–1934 г.). – ИПр, 1989, № 11, с. 38.

⁸ Подр. вж. Д. Петрова. Създаване на Народното социално движение..., с. 40.

⁹ Ал. Малинов. Цит. съч., с. 113.

¹⁰ Пак там.

¹¹ Г. М. Димитров. Цит. съч., 107–108.

¹² Цит. по Г. Наумов. Селското движение в България..., 144–145.

¹³ Вж. Р. Стоянова. Демократическата партия и началото на блоковото управление (юни–октомври 1931 г.). – ИПр, 1991, № 2, с. 25.

¹⁴ Цитатите са взети от Г. Наумов. Селското движение в България..., с. 153.

¹⁵ Вж. Р. Стоянова. Демократическата партия по време на управлението на Народния блок (1931–1934 г.). Автореферат на непубликувана кандидатска дисертация. С., 1990, с. 16 и сл.; Същата. Обществено-политическите възгледи..., с. 40 и сл.

¹⁶ Ал. Малинов. Цит. съч., 110–111.

¹⁷ Вж. бел. № 15.

¹⁸ Вж. подр. Л. Колаковски. Политиката и дяволът. С., 1994, 171–172, 177–178.

¹⁹ Ал. Малинов. Цит. съч., с. 118.

²⁰ Г. Данаилов. Основни начала на политическата икономика. 2-ро прераб. изд. Пловдив, 1934.

²¹ Г. Данаилов. Капиталът и духовният прогрес на човечеството. – В: Годишник на Висшето търговско училище „Д. Ценов“. Т. 1. Свищов, 1936.

²² Вж. Д. Петрова. Създаване на Народното социално движение..., с. 40.

²³ Цит. по Г. Наумов. Селското движение в България..., 153–154.

²⁴ Пак там, с. 145.

²⁵ Пак там, с. 155.

²⁶ В. Димов. Изложение по политическото положение на страната и състоянието на БЗНС. Б. м., 1931, с. 17.

²⁷ Н. Мушанов. Спомени. Дневник. С., 1992, 30–31.

²⁸ П. Стайнов. Цит. съч., с. 151 и сл.

- ²⁹ Пак там, с. 154.
- ³⁰ Цит. по *Р. Стоянова*. Демократическата партия и началото на блоковото движение..., с. 22.
- ³¹ *П. Нейков*. Цит. съч., с. 319.
- ³² *Р. Стоянова*. Демократическата партия и началото на блоковото управление..., с. 23.
- ³³ Вж. *В. Хиджиников*. Още за фашизма и неговите особености в България. – ИПр, 1968, № 6, 58–59; *В. Василев*. За политическата обстановка в България непосредствено след парламентарните избори от 21 юни 1931 г. – Известия на Института по история, 19, 1967, с. 48; *Н. Цанев*. Фашистката диктатура и Народният блок. – ИПр, 1968, № 6, 49–50.
- ³⁴ *Р. Стоянова*. Демократическата партия в началото на блоковото управление..., с. 24.
- ³⁵ Пак там, с. 23.
- ³⁶ Подр. за Дирекция „Храноизнос“ и за различните гледища за нея вж.: Пак там, с. 25 и сл.; *Г. Наумов*. Селското движение в България..., с. 160 и сл.; *Д. Петрова*. БЗНС през периода на икономическата криза 1929–1934. С., 1979, с. 94 и сл.
- ³⁷ *Г. Наумов*. Селското движение в България..., 164–166.
- ³⁸ Вж. пак там, с. 172 и сл.
- ³⁹ Подр. вж. пак там, с. 174 и сл.
- ⁴⁰ Подр. вж. у *Р. Стоянова*. Демократическата партия в началото на блоковото управление..., с. 29 и сл.
- ⁴¹ *Г. Наумов*. Селското движение в България..., 186–187.
- ⁴² Пак там, с. 188.
- ⁴³ Цит. по пак там, с. 199.
- ⁴⁴ Цит. по пак там, с. 202.
- ⁴⁵ *В. Коларов*. Някои уроци от борбата срещу троцкистката агентура на фашизма. – Вжв: *В. Коларов*. Избрани произведения. Т. 3. С., 1955, 36–37.
- ⁴⁶ Пак там, с. 37.
- ⁴⁷ *Ил. Димитров*. Георги Димитров и неговият дневник. – В: *Г. Димитров*. Дневник (9 март 1933 – 6 февруари 1949). С., 1997, с. 24.
- ⁴⁸ *Г. Д. Димитров*. Цит. съч., 108–109.
- ⁴⁹ История на младежкото революционно движение в България..., 289–290.
- ⁵⁰ Вж. Сборник от лекции по историята на БКП..., 358–359.
- ⁵¹ Пак там, 341–342.
- ⁵² Вж. *Г. Наумов*. Селското движение в България..., с. 202 и сл.
- ⁵³ Вж. История на младежкото революционно движение в България..., с. 274 и сл.
- ⁵⁴ Данни за „антимилитаристичната“ дейност във войската вж. у *Ф. Христов*. Воспано-революционната дейност на БКП 1912–1944. С., 1959, с. 117 и сл.
- ⁵⁵ Цит. по Сборник от лекции по историята на БКП..., с. 357.
- ⁵⁶ Вж. биографична справка за него у *М. Куманов*. Политически партии, организации и движения в България и техните лидери 1879–1949. Кратък исторически справочник. С., 1991, 219–220.
- ⁵⁷ Цитатите са взети от *Г. Наумов*. Селското движение в България..., 253–254.
- ⁵⁸ *Н. Поппетров*. Авторитаризъм-фашизъм..., с. 34.
- ⁵⁹ Вж. *Ил. Димитров*. Българската демократична общественост..., с. 13.
- ⁶⁰ *В. Георгиев*. Масонството в България..., 297–298.
- ⁶¹ *Н. Поппетров*. Авторитаризъм-фашизъм..., 32–33.
- ⁶² Пак там, 41–42.
- ⁶³ Пак там, с. 41.
- ⁶⁴ *Д. Петрова*. Създаване на Народното социално движение..., с. 54.
- ⁶⁵ Пак там, с. 42.
- ⁶⁶ Вж. *В. Георгиев*. Буржоазните и дребнобуржоазните партии..., с. 46 и сл.
- ⁶⁷ Цит. по *Ил. Димитров*. Българската демократична общественост..., с. 12.
- ⁶⁸ Пак там.
- ⁶⁹ Цит. по *Д. Петрова*. Създаване на Народното социално движение..., с. 53.

- ⁷⁰ Вж. *В. Георгиев*. Буржоазните и дребнобуржоазните партии..., 44–46.
- ⁷¹ Пак там, с. 46.
- ⁷² *Вл. Мигев*. Утвърждаване на монархофашистката диктатура в България 1934–1936. С., 1977, с. 27.
- ⁷³ *К. Кацаров*. Цит. съч., с. 449.
- ⁷⁴ *Ст. Попов*. Българската идея..., 115–116.
- ⁷⁵ *Ст. Попов*. Безсъници..., с. 66.
- ⁷⁶ Пак там.
- ⁷⁷ Пак там, с. 68.
- ⁷⁸ *Ст. Попов*. Българската идея..., с. 27.
- ⁷⁹ *Ст. Попов*. Безсъници..., с. 78.
- ⁸⁰ Цит. по *В. Георгиев*. Буржоазните и дребнобуржоазните партии..., с. 59.
- ⁸¹ *Г. Марков*. Парола „Сабя“..., с. 92.
- ⁸² Пак там, с. 91.
- ⁸³ *В. Георгиев*. Буржоазните и дребнобуржоазните партии..., с. 58.
- ⁸⁴ *Ал. Малинов*. Цит. съч., с. 120.
- ⁸⁵ Пак там, с. 124.
- ⁸⁶ Пак там.
- ⁸⁷ История на младежкото революционно движение..., с. 297.
- ⁸⁸ Цит. по Сборник лекции по историята на БКП..., с. 336.
- ⁸⁹ Вж. *Р. Стоянова*. Обществено-политически възгледи..., 43–44.
- ⁹⁰ *Ал. Малинов*. Цит. съч., с. 129.
- ⁹¹ Подр. вж. *В. Георгиев*. Буржоазните и дребнобуржоазните партии..., с. 20 и сл.
- ⁹² Подр. вж. *Д. Петрова*. БЗНС и народният фронт. С., 1967, с. 8 и сл.; *Г. Наумов*. Селското движение в България..., с. 220 и сл., 247–249.
- ⁹³ Вж. *Г. Наумов*. Селското движение в България..., 264–265.
- ⁹⁴ Развитието на нещата около бламирането на министър Костурков се излагат съгласно фактологията у *Г. Наумов*. Селското движение в България..., 274–275.
- ⁹⁵ Вж. пак там, с. 278.
- ⁹⁶ Подготовката и изпълнението на преврата са изследвани най-пълно от *Г. Марков*. Парола „Сабя“..., с. 94 и сл. и следващото изложение се основава върху изнесените от него данни.
- ⁹⁷ Цит. по *Вл. Мигев*. Утвърждаване на монархофашистката диктатура..., с. 40.
- ⁹⁸ Цит. по *Ст. Груев*. Цит. съч., с. 260.
- ⁹⁹ *Царица Йоанна*. Цит. съч., с. 92.
- ¹⁰⁰ Вж. *Ст. Попов*. Българската идея..., с. 33; *Г. М. Димитров*. Цит. съч., с. 114 и сл.
- ¹⁰¹ *Г. Марков*. Парола „Сабя“..., с. 104.
- ¹⁰² Пак там, 103–105.
- ¹⁰³ *К. Муравиев*. Цит. съч., 236–239.
- ¹⁰⁴ Цит. по *Ст. Груев*. Цит. съч., с. 264.
- ¹⁰⁵ За българо-германските стопански отношения вж. *Д. Тошев*. Трайни насоки на външната търговия на България. – Архив за социална и стопанска политика, 1936, № 2; *Г. Димитров*. Външната ни търговия с Германия. – Стопански проблеми, 1937, № 5; *Г. Марков*. Българо-германските отношения 1931–1939. С., 1984, с. 21 и сл.
- ¹⁰⁶ Цит. по *Г. Марков*. Българо-германските отношения..., с. 20.
- ¹⁰⁷ *Г. Димитров*. Дневник..., с. 124.
- ¹⁰⁸ *Ст. Попов*. Безсъници..., с. 73.
- ¹⁰⁹ Доводи за тази теза вж. у *М. Гелер*, *Ал. Некрич*. Цит. съч.
- ¹¹⁰ Вж. *А. Кузманова*. От Ньой до Крайова..., с. 150 и сл.
- ¹¹¹ Пак там, 152–153.
- ¹¹² *Г. Кацаров*. Цит. съч., с. 459.
- ¹¹³ Подр. вж. *А. Кузманова*. Балканската политика на Румъния 1933–1939. С., 1984, с. 29 и сл.

Глава пета

АВТОРИТАРНИ ЕКСПЕРИМЕНТИ 1934–1935 Г.

§ 1. 19 МАЙ 1934 Г.
ВОЕННИТЕ НА ВЛАСТ

Цар Борис III обича психологическите ефекти. Ако на 9 юни 1923 г. изтормозва превратаджиите, като се скрива, то на 19 май 1934 г. той ги изненадва. Към 5 часа сутринта неговият адютант ген. Панов се появява пред тях, за да им заяви, че Негово Величество очаква Кимон Георгиев и ген. Пенчо Златев. Те веднага се отзовават. У себе си носят два документа – указ за назначаване на ново правителство и акт за абдикация. В случай че царят не подпише първия, превратаджиите ще го принудят да подпише втория.

В приемния салон на двореца се разиграва любопитна сцена. Борис, според собствените му думи, през последните два месеца е спал „само с едно ухо“. Той обаче облича униформата си от започването на преврата и посреща бодър поканените от него гости¹. Ген. Златев започва с извинение, че е вдигнал армията. Царят взема повод от думите му, за да го укори: „Сбъркахте, генерале, сбъркахте, задето избързахте.“ После в обичайната поза на обреченост „Величеството“ половин час развива една от любимите си теми – за тежестта на царската корона. Да, той ще подпише исканото от него, но не точно в момента и не по начина, диктуван от ръководството на Лигата. Следва малък урок по конституционализъм. Царят настоява да бъде освободен арестуваният „по бели гащи“ Оптимист (Н. Мушанов), който да върне мандата за съставяне на правителство и тогава Борис ще утвърди наложеното му с ношен преврат правителство. Постига се съгласие и се назначава час за нова среща. На излизане К. Георгиев се подхлъзва на излъскания предния ден паркет. Той губи равновесие и черните му обувки оставят петно на изящните тапети до вратата. Царят забранява на притичалия се лакей да изчисти белега. „Кимоновото леке“ трябва да му напомня за тази среща².

Случилото се е напълно в стила на Борис III. Той така добре владее ролята на слабия цар. Само че този път инициативата е негова: от поканата, през укорите и жалбите, до конституционната наметка за преврата. Не че иначе нещо в обстановката би се променило. Станалото обаче сочи нарастващо самочувствие и самостоятелност у държавния глава. Сочи и това, че прословутата му слабост скоро ще се ограда с кавички. И друго. Спомен от „Кимоновото леке“ за царя не е необходим. Това си е чиста театралщина.

Такива неща той не забравя. И вярното укора му към Златев е, че Лигата е сбъркала, но не и че е избързала. На Борис намесата на армията в политиката му е органично противна. Разбира се, царят е двуличен. Двуличието му обаче е подчинено на неговата скритост. А това, което крие, е, че вече „крои шапката“ на натрапниците във властта.

При подписване указа за назначаване на новото правителство на Борис му е връчен и списък за уволнението на 40 генерали и полковници начело с Ив. Вълков. От тях царят успява да спаси само полковниците Първан Драганов, Константин Лукаш и Малчо Малчев³.

В новия кабинет министерствата от 10 са намалени на 8. Те са разпределени както следва: Кимон Георгиев – министър-председател и министър на правосъдието, Петър Тодоров – на финансите, ген. П. Златев – военен министър, Петър Мидилев – вътрешни работи, Константин Бояджиев – народно стопанство, Константин Батолов – външни работи, Никола Захариев – съобщения, проф. Янаки Моллов – просвещение. Водещата роля е на хората от „Звено“ и от Военния съюз – К. Георгиев, П. Златев, П. Тодоров, П. Мидилев. П. Мидилев е велик майстор на масонската ложа и председател на Съюза на запасните офицери. Близък до „Звено“ е и банкерът К. Бояджиев. Останалите трима са третостепенни политически фигури. Н. Захариев е не много политически чистоплътен отцепник от „Врабча I“. Демократът К. Батолов е дотогавашен пълномощен министър в Париж. Той споделя много от възгледите на „Звено“, но иска и получава от Малинов разрешение за участие в правителството. Проф. Я. Моллов е цанковист. Съставът на правителството не е от естество да предизвика възторг у превратаджиите, но и до него те достигат трудно.

Още при планирането на преврата Централното управление на Военния съюз предлага, за да се избягнат всякакви изненади, правителството да се оглави от Д. Велчев с К. Георгиев като негов заместник. Д. Велчев отказва. По-късно и младите офицери настояват Велчев да е министър-председател или поне военен министър⁴. Следва нов отказ. Мотивите му са, че като правителствен шеф ще бъде изцяло погълнат от управлението на държавата, загубвайки връзката с войската, „единствената опора на режима срещу многобройните му врагове“⁵. От своя страна политическият секретар на Лигата препоръчва за министър-председател К. Георгиев като „умен, тактичен и далновиден политик“⁶.

В началото на април 1934 г. кандидатурата на К. Георгиев е одобрена от Централното управление и му е възложено да привлече за членове на кабинета сериозни и неопетнени личности от БЗНС, НСД и Демократическата партия. К. Георгиев приема с чувство, че мисията му предварително е обречена на неуспех⁷. Чувството му не го лъже. Историята започва да си отмъщава с пародийно повторение на явления, познати от 9 август 1886 г. При това с избухването на правителствената криза трябва да се бърза. Трескавото търсене на изявени личности за министри (вкл. на две срещи с Гичев на 18 май) продължава до вечерта на преврата. Получава се онова, което можеше да се получи, и то не е добро.

Управлението на деветнайсетомайци започва с отзиви, които звучат прокобно. На Мушанов, дошъл в двореца, за да върне мандата, царят казва: „Ще дам на военните да се науправляват. Нека усетят колко тежка е царската корона.“ Мушанов пък се обръща към наследника си на премиерския пост с думите: „Е, добре де, свалихте ме... Да видим докога вие ще управлявате“⁸.

Още на времето БКП оценява режима, наложен след 19 май, като открита военнофашистка диктатура. Това определение безропотно бе възприето от марксистката историография у нас, като в неговите рамки се даваха различни тълкувания. Тогавашната действителност сякаш дава основания да се твърди, че деветнайсетомайският режим е диктатура – и военна, и фашистка.

Пропагандната машина на режима веднага е пусната на високи скорости. Тя затрещява и засвятква с едни наистина твърде близки до фашистките фразеология и митотворчество. Дори онази изключителна роля на пропагандата, която ѝ отрежда новият режим, е заимствана от фашистките държави. И както в тях, и в България в нея много дейно се включват официални държавни органи и лица. Така още на 19 май е публикуван Манифест към българския народ, на 12 юли министър-председателят К. Георгиев произнася програмна реч, а на 27 юли военният министър Златев издава заповед с пропагандна оценка на извършената промяна. Тя е наречена „светло начало на обновителния процес“. Превратът е представен и като революция. Тя щяла да разруши ретроградната политическа система на диктатурата на „числата“ и на „тълпата“. Обещава се настъпването на „нова ера“, когато на мястото на тяснопартийния и класов егоизъм ще се установи управление в името и в интерес на цялата нация. На държавата и на изпълнителната власт се отрежда предимствено място. Икономиката ще бъде дирижирана от държавата, и то с обуздаване на „паразитния и спекулативен капитал“. Властта ще се упражнява от компетентни представители на политическия елит. Държавата щяла да въдвори социален мир, включително и чрез въвеждане на корпоративния принцип. И като връх на всичко това описаната система на управление се представя като възвръщане към традициите на Възраждането, прекъснати от Търновската конституция с нейните привнесени отвън и несвойствени на българската душевност принципи⁹.

Красноречиви са и действията на деветнайсетомайци. Те веднага захватват да рушат заварената система. Народното събрание е разпуснато. Предвижда се образуването на седем съсловни организации, от които да се формира намален по състав парламент, като в него да присъства и „политически коректив“, който да балансира съсловността¹⁰. Идеята се доближава и очевидно е заета от корпоративността на италианския фашизъм. Режимът започва да реди съсловните организации, но работата не му спори, пък и време не му достига.

Законността си правителството основава на чл. 47 от Конституцията, според който „ако би държавата да се заплашва от някоя външна или вътрешна опасност, то Министерският съвет ... може да издава наредби и да прави разпореждания, които имат задължителна сила като закон“¹¹. От 19 май 1934 г.

до 9 септември 1944 г. всички български правителства до някаква степен се опират на чл. 47. Невъзможно е обаче да се докаже, че те действат в условията на външна или на вътрешна опасност. Злоупотребата с чл. 47 прави тези правителства полунезаконни. Чрез чл. 47 деветнайсетомайският режим си присвоява правата на законодателната власт и започва да издава наредби, имащи сила на закон. Надпартийната власт се изявява като партийноразрушителна. Въведение към премахването на партиите е саморазпускането на политическия кръг „Звено“ на 30 май. Желаящи да последват този пример няма. На 14 юни е издадена най-значителната наредба-закон, с която се разтурят всички „партийно-политически организации и техните поделения“ и се забранява всякаква по-нататъшна политическа дейност. Изземват се имуществата и архивите на партиите. Заедно с това са премахнати конституционните права за свобода на словото, сдруженията, на мисълта. Въведена е цензура. Всъщност Конституцията, без официално да се отменя, на практика не се спазва в най-важните ѝ части¹².

Наредбата-закон за забрана на партиите не се прилага с еднакво усърдие към всички политически сили. Организационният живот на партиите е прекратен. На буржоазните партийни водачи обаче им се дава възможност за задкулисни разговори и събирания, внимателно следени от властите. Деветнайсетомайците не желаят да затварят напълно пътя за диалог с политически фигури. Те не изключват възможността да приобщят някои от тях към сътрудничество с режима или като присъствие в „политическия коректив“. Когато обаче контактите между политиките взимат антиправителствена насока, те биват прекъсвани, а политиките биват строго предупреждавани, интернирани или затваряни. ВМРО също попада извън закона. Нейни дейци са арестувани, но Ив. Михайлов се укрива и после забягва в Турция. Към протогеровистите обаче властите са по-снизходителни, тъй като те споделят външнополитическата ориентация на режима към сближение с Югославия и Франция.

Най-сурово режимът се отнася към комунистите. ЗЗД се прилага с цялата му строгост в проведените няколко големи процеса. Разгромени са конспиративните комунистически групи във войската. Само в началото на 1935 г. подсъдимите във войнишките процеси са 520 души. Издават се и се изпълняват десетки смъртни присъди¹³. Продължава да е в ход и извънсъдебната разправа.

Със самото завземане на властта деветнайсетомайци въвеждат ново териториално-административно деление. Шестнадесетте окръга са преобразувани в седем области: Софийска, Врачанска, Плевенска, Шуменска, Пловдивска, Старозагорска, Бургаска. Очевидната цел е централизация на административното управление и по-обхватното му подчинение на изпълнителната власт. Областите се оглавяват от областни директори с широки пълномощия, назначавани и подчинени на министъра на вътрешните работи. Съществуващите дотогава 2552 селски общини са уеднурени в 837. Много села се оказват отдалечени от централното селище и това създава редица трудности за населението¹⁴.

Все по същата линия на централизация зашеметяващ удар е нанесен върху местното самоуправление. От него то не може да се съвземе до 1944 г., а след това напълно деградира. На селските кметове е поверена почти цялата пълнота на властта. Особено многобройни и тежки са полицейските им функции. Те поемат за известно време и правомощията на разтурените мирови съдилища. Кметовете обаче се назначават и са подчинени на околийската и на областната администрация. От тях се изисква да бъдат със завършено висше гражданско или военно образование. Избираемият дотогава общински съвет е ограничен и формализиран, и сведен по същество до съвещателен орган на кмета.

Повечето от кметовете са службогонци от Цанковото движение, Сговора, адвокати, запасни офицери и др. Те са посрещнати като „нуждо тяло“ в селската среда, не познават проблемите на селото, нито дори пребивават постоянно в поверените им места. Наричат ги „леляци холандци“. Повечето от тях гледат на постовите си като на трамплин за скок в кариерата. По този начин в селата се насажда трайно отчуждаване, недоверие и враждебност към държавата¹⁵. Освен това полицейски документи разкриват, че селяните намразили режима, защото той им натрапвал за кметове бивши цанковисти¹⁶ (от 1923 г., гледани като врагове на селяните).

В стопанската политика деветнайсетомайците продължават възходящата линия за ръководство на икономиката от държавата. Въведени са монополи на спирта, солта, петрола, тютюна. Властта подпомага сливането на 19 банки, за да се образува банка „Български кредит“.

Режимът силно поощрява и кооперативното движение¹⁷. Разработва се дори петгодишен план за развитието на селското стопанство. В социалната област се предприемат стъпки за подпомагане на работниците и на занаятчиите. В градовете се създават трудови групи на безработните. Под ръководството на офицери от строителни войски те работят на военностратегически обекти, по ремонта на пътната и на железопътната мрежа, по благоустройството на населените места и пр.¹⁸

Деветнайсетомайският режим предприема и широкообхватно реформиране на държавния апарат. Той наистина страда от партизанска анархия, некомпетентност и неефективност. Уволнени са над 6000 чиновници¹⁹. Под лозунга за справяне с бюрократичните недъзи всъщност се извършва и чистка на политически неблагонадеждни за режима лица, като новозначените често не са по-способните.

Големият брой персонални промени в държавния апарат обаче има и друга страна. Той ясно показва, че в страната е налице голяма чиновническа маса. Тя се създава като следствие на партизански назначения в множество ведомства при смяната на всеки режим. Сред тази маса има много негодни служители, но и много вещи в административните дела лица. Формулата за решаване на чиновническия въпрос е проста: държавните служители да са несменяеми, но и деполитизирани. С тази формула са съгласни почти всички политически сили, но никой от тях не съгласува действията си по чиновни-

ческия въпрос съобразно нея, когато е на власт. След 19 май 1934 г. все пак се набелязва нарастващ стремеж за издигането на държавния служител като специалист, експерт в своята област. Този процес се развива, без да бъде изцяло завършен до 9 септември 1944 г., когато е рязко прекъснен, както и цялостното дотогавашно развитие.

При деветнайсетомайския режим полицията, без да бъде реконструирана изцяло, получава по-широки функции и авторитет. Дирекцията на полицията добива по-голяма самостоятелност и възможности за контрол върху поделенията си в провинцията. За да може по-лесно да се контролират движението на населението и особено противниците на режима, е въведена адресна регистрация по местожителство²⁰.

В началото режимът действа напористо и самоуверено. Военните добиват все по-голямо значение. Д. Велчев има и свой кабинет в Министерския съвет. Без да заема някакъв официален пост, той фактически е главната фигура във властта. Военният съюз делегира свои доверени офицери в министерства и по-важни ведомства. Те надзират осъществяването на правителствената програма и играят нещо като роля на комисари²¹. Военните не само контролират властта, но мнозина от тях и пряко преминават на работа в граждански служби²². Началникът на военното училище полк. Красимир Колев е и началник на щаба към Централното управление на Военния съюз. Той е привърженик на „тотална военна диктатура“²³ и дори настоява, преди да влязат за обсъждане в Министерския съвет, всички проектозаконови да минават през неговия щаб²⁴. Това не става, но поради сложените се обстоятелства военните все по-дълбоко се набъркват навсякъде из управлението на страната. Това е опасно.

При един от отказите си да заеме премиерския пост Велчев заявява, че ще служи на държавните интереси „без корист и без облаги“²⁵. Не може да се очаква, че този високопарен израз, дори да е искрен, ще бъде правило за поведение за всички членове на Военния съюз. Те не са имунизирани от действието на известната формула, според която степента на корупцията зависи от величината на упражняваната власт. Няма как корупцията и партизанството да не нахлуят сред лигарските редици и да нарушат единството им. Комично е, че първоначално разногласията избиват най-ярко в развитието около създаването и функционирането на една нова институция, чието предназначение трябва да е обединително. Става дума за Дирекцията на обществената обнова.

На организирането на обществото режимът отделя не по-малко внимание, отколкото на организацията на икономиката и на държавата. Според звенари и лигари то също трябва да се „дирижира“, макар употребяваните понятия да са по-благозвучни – например „народно единство“, „хармония на интересите“, „класов мир“ и др. подобни. За тази цел е създадена и Обновата на 9 юни. На нея се дават широки пълномощия за организиране на обществен живот, за идеологическа обработка на масите и за пропаганда. Обновата се смята и за нещо като мозъчен тръст на режима. Тя не само трябва да про-

учва и ръководи обществения живот, но на нея се възлага и изработването на политическата стратегия на режима, както и на неговата идеология.

Обновата обаче работи на импулси, често ѝ сменят директорите с различни виждания за нейното приложение. Единството сред деветнайсетомайците, както в цялото общество и в неговите съставки, е дефицитно. И по отношение дейността на Обновата има съществени различия за непосредствените ѝ цели, тяхната поредност, пътищата за постигането им, за мястото и силата на ударенията при нейното функциониране. Глухо съперничество между предимно млади, амбициозни офицери и звенари се набелязва още от самото начало. „Звено“ успява да наложи за пръв директор на Обновата своя човек Петко Пенчев, който е подчинен направо на министър-председателя. Първоначално Дирекцията, настанена в сградата на Народното събрание, се опира на административния апарат. Опитът да се привлекат в нея значими личности от областта на културата пропада. Тя става средоточие на интелегентски службогонци и развива трескава дейност: печатна и устна пропаганда на режима, цензура върху печат, театри, кина и пр.

Една от главните задачи на Обновата е да запълни вакуума в политическото пространство, създаден от забраната на партиите, чрез организиране на нова обществена сила. Възникват обаче разногласия относно нейния характер – дали тя да бъде държавна партия или движение. И както си му е редът, възникват подозрения, че обществената сила може да обслужва съпернически части на режима, било „Звено“ или различни фракции на Лигата. Идеята за обществената сила е подложена на прогресивна парализа. Започнала с буйно многословие през лятото, нейната пропаганда глъхне с отделни припламвания, за да бъде погребана в средата на есента.

Доста, но безрезултатни усилия се хвърлят за създаване на единна младежка организация. Малко по-резултатни, но, общо взето, неудовлетворителни са опитите за създаване на казионни професионални съюзи²⁶.

На 17 септември Централното управление назначава за директор на Обновата полк. Кр. Колев. Той вече е длъжен да докладва единствено пред ръководството на Военния съюз. От новия си пост проявилият вече властническите си амбиции офицер веднага открива огън пряко срещу министър-председателя К. Георгиев и косвено срещу главния в Лигата Д. Велчев. Георгиев е обвинен, че прокарва идеологията на „Звено“, а не програмата на Военния съюз и че скрито действа за създаване на своя партия под прикритието на все още пропагандираната обществена сила. Колев назначава на ключовите позиции в Обновата офицери. Добитата вече автономност на Дирекцията той неприкрито възнамерява да разшири до издигането ѝ в решаващ фактор на управлението. Поради това той настоява да участва в заседанията на Министерския съвет като равен и едва ли не като „пръв между равните“. Не успял в начинанието, предявява претенции Обновата да бъде въздигната поне в ранг на министерство. Този път категоричният отказ на К. Георгиев енергично е подкрепен и от Д. Велчев. На 16 октомври Колев е заменен с майор Петър Попзлатев²⁷. Офицерите опразват Обновата, а Ко-

лев, огорчен и озлобен, се връща във Военното училище. Монолитността на Лигата все повече започва да се превръща в спомен. Предстои разногласията да прераснат във вражди и после в борби, и то непримирими. Интересно е, че в хода на тези борби някои от „надпартийните“ и противопартийните звенари отново свърват към идеята за някакъв вид възобновяване на партийния режим. В едно интервю от края на 1934 г., непубликувано тогава, К. Георгиев заявява: „Отричаме политическите партии такива, каквито бяха в миналото...“ Групиран по подходящ начин обаче, те могат да участват като „политически коректив“ в един бъдещ парламент. Условието: „Няма да има право на представителство в парламента оная политическа партия, която не получи в изборите най-малко 100 000 гласа“²⁸. Стара, много стара идея! Нейното припомняне тогава, и то тъкмо от правителствения шеф, говори най-добре за провала на поредните „спасители на Отецеството“ в онова, в името на което заграбват властта: отрицанието на партийността в обществото.

Интензивната дейност на режима и особено на Обновата дава наченки на процеси и на институции, които ще се развият сетне. Постигнатото обаче е далеч от желаното и от очакваното. Главното – да се положат надеждни основи, върху които да се приведе българският народ в единство (морално и политическо, както сполучливо се изразяват по-късно) не ѝ се удава.

Не е трудно да се забележи, че много от реченото и от стореното от деветнайсетомайци звучи и изглежда по фашистки. Заетото от класическите фашистки държави творчески се прилага в българските условия. И както обикновено става в България, пропагандата е гръмка, но практически направеното не задоволява дори извършителите му. Деветнайсетомайци се показват добри рушители на парламентарно-партийната система. Създанието във фашистки стил, въпреки някои сполуки, им се удава значително по-трудно.

След всичко казано онова, което установяват деветнайсетомайци, наистина ли е военнафашистка диктатура, както настояват мнозинството историци-марксиста у нас? Че то е донякъде диктатура и че е военна, изглежда, няма спор. Членове на Военния съюз се настаняват и в множество чисто цивилни централни и местни ведомства и в техните поделения. Но фашизъм това все още не е.

С преодоляването на кризата започва отлив от интереса към политиката и от желание за намеса в нея от страна на мнозинството от населението. Заедно с това расте отвращението към партизанлъка в политическия живот поради недостойните борби и срамните съперничества из всички етажи на властта в края на управлението на Народния блок. Обикновените хора посрещат с апатия, може би с вяла симпатия и дори със спорадични приветствия преврата от 19 май и първите изявления на извършителите му. Жените са измежду най-симпатизиращите на първите стъпки на деветнайсетомайци най-малкото заради това, че превратът връща мъжете от кръчмите по домовете им. (Кръчмата открай време е особена институция – нещо като клуб за „бистрене на политика“ и място за среща за спорове на различно мислещи хора.) Деветнайсетомайци отнемат много от темите на политиканстващите бълга-

ри. Много странящи от политиката интелектуалци посрещат с предпазлива симпатия преврата с надежда, че той наистина ще отвори път на компетентността и професионализма в живота на страната. Важно е да се отбележи, че всички, които наблюдават дори с благожелателен интерес действията на деветнайсетомайския режим, остават пасивни. Този режим не може да се окаже като фашистки поради най-простата и очевидна причина, че не съумява да стане тоталитарен. Хората от това поколение са видели какви ли не управления, наслушали са се на какви ли не високопарни призиви (и още повече имат да видят, да чуят и да изстрадат не толкова през следващите десет години, колкото след тях). Традиционното недоверие и едва прикритата враждебност на българите към държавната власт мъчно може да ги вдъхнови да тръгнат в единен строй зад познати и непознати, цивилни и униформени фашизоидни демагози. Поне през 1934 г.!

На „военнофашистката диктатура“ не ѝ достигат и други важни фашистки белези. Тя не е антисемитска и изобщо ѝ липсват каквито и да са националистически фобии на един етноцентризм, от какъвто също е лишена. И при нея, както и при деветоюнската власт, виреят много масони. Един от тях, и то велик майстор на масонската ложа – П. Мидилев, – е и министър.

Особеностите на българското историческо битие по още по-странен начин се отразяват в марксистката историография. Едни от най-упоритите доказвачи на „фашисткия“ характер на деветнайсетомайския режим, многократно цитирани тук, в писанията си разкриват тъкмо обратното. При тях най-ярко личат белезите на шизофренно раздвояване, от което боледува марксистката историография. Защото как иначе да си обясним, че при безапелационно признат военно- или монархофашизъм освен „лошите“ фашисти и „добрите“ комунисти е имало и други? В. Георгиев, Ил. Димитров, Вл. Мигев и др., макар и под интерпретационната шапка на гранитните и непоклатими партийни оценки, с вещина и професионализъм разкриват наличието и силата и на такива „несъществени“ фактори и сили като буржоазните, дребнобуржоазните, селските и др. партии и организации, като фактически възсъздават картината на плуралистичното в политическо отношение българско общество. За времето, когато са писани въпросните трудове, и това не е малко! Има обаче и друго.

Обяснимо е да си наложиш задължителната „шапка“, защото иначе книгата ти никога няма да види бял свят и това е най-малкото, което може да ти се случи. Друго обаче е да доказваш, че „шапката“ е по-важна от „главата“. Своята книга Ил. Димитров започва така: „Деветнадесетомайският преврат е едно от най-злокобните с най-тежки последици събитие в най-новата българска история. С него бе поставен стартът на монархофашистката диктатура, до съсредоточаването на властта в ръцете на царя и групирани около него генерали, висши държавни чиновници и политически кариеристи, до лишаване на широките народни маси от елементарни политически права и граждански свободи, до въвлечането на България във Втората световна война на страната на фашисткия блок и изправянето ѝ пред трета национална катастрофа.“

рофа. Деветнадесетомайският преврат имаше много по-тежки последици за народа и страната, отколкото превратът на 9 юни“²⁹.

Привеждам тези оценки не само защото те са илюстративни за фалша на марксистката ни историография. Действително злокобното в тях е, че хуманитарната наука история, обяснявана и от способни марксистки автори, добива противочовешки характер. След 9 юни следват събития, които много наподобяват гражданска война. Те вземат живота на хиляди хора. Затова пък ръководството на БКП, на чиято съвест тежат повечето от жертвите, разиграва ефективна революционна роля. След 19 май постепенно се достига до относително успокоение на обществото, при което дейността на БКП се обезличава. И това било злокобно... Не забравяме, че съпротивата от лятото на 1941 г. насетне не възниква на българска почва, а е изкуствено насадена от Москва.

Утрото на 19 май ръководствата на буржоазните партии посрещат не много по-различно от народните низини. Тайната за преврата е известна на мнозина. Изненадата и стъписването идват след първите ходове на режима. Предишният опит не подсказва забрана на партиите и затова тя идва неочаквано. Политически живот в пълнокръвния смисъл на думата липсва. Политическа атмосфера обаче има, тъй като възможности за демонстрация на отношение по важните въпроси за положението в страната се намират. У повечето политически среди преобладава впечатлението, че суровостта на режима към партиите бързо ще премине. Друга обща черта е запазване на уважението към Търновската конституция и верността към короната.

Традиционните партии, общо взето, пасивно, но с интерес наблюдават импровизациите на деветнайсетомайци³⁰. Този интерес е различен – от отрицателен до благожелателен или смесен в различни пропорции. Демократи и гичевисти посрещат преврата с неодобрение, но препоръчват на членовете си да запазят спокойствие. В окръжно на централното бюро на Демократическата партия примирително се отбелязва: „Ние не можем да не порицаем начина, по който се създаде новото правителство. Призоваваме организациите на Демократическата партия да останат спокойни и твърди на своя пост, който особено в днешния момент е така ценен за българския народ, да стягат своите редове и да се предпазват от всякакви провокации.“ Подобна позиция „Земеделско знаме“ изразява на 27 май, но вече не с примирение, а бойко и със смешна храброст от вида: „Истински народни герои ще бъдат всички, които в тия тежки дни запазят хладнокръвие и спокойствие. Другари, пазете се от провокатори!“

У радикалите на Костурков преобладава злорадството, защото на 19 май са отстранени от власт БЗНС и националлибералите, т. е. тези, които „тероризирали“ Радикалната партия в Народния блок. Радикалната партия на проф. Г. П. Генов влага в изчаквателната си позиция предпазлива, но определена симпатия. На 1 юни в нейния орган „Радикал“ пише: „Ние желаем да видим делата на новата власт. Делата ѝ ще бъдат подкрепени от всички добри граждани, щом са полезни за страната.“

Още по-благожелателно се изразява д-р Г. М. Димитров в „Пладне“ още на 19 май, наричайки случилото се през нощта „един акт на спасение от партизанщината“. Той се надява също, че режимът ще поведе страната по „нови пътища... на гражданско помирение, мир и творчество“, и заключава: „Ако правителството тръгне по този народен път, то не може да няма нашата подкрепа.“ Д-р Г. М. Димитров поддържа и активни лични контакти с отговорни фактори на властта. Хитро, но наивно той се мъчи да изкрънка от режима срещу подкрепата на пладненци тяхното мнозинство в един бъдещ съсловен реформиран парламент. В писмо до К. Тодоров Гемето мечтае дори, че ще му се позволи да образува селска милиция и че ще постигне не само съюз с армията, но и че ще я спечели за пладнерските идеали.

Особено стоят нещата с Демократическия сговор и с Народното социално движение. Режимът набира обикновено от тяхната членска маса средните и нисшите си ръководни административни кадри. Сговористи и цанковисти с лекота събличат партийните си одежди, за да седнат зад чиновническите бюра. И някои от видните представители на Сговора се сближават с деветнайсетомайци. Единият от неговите секретари Стойчо Мошанов оглавява Дирекцията на труда. Бившият му секретар проф. П. Стайнов пък поема овакантия от Батолов пост на пълномощен министър в Париж. Ръководството на Сговора обаче остава на позицията си за запазване на конституционния ред в страната.

Ал. Цанков дава на превратаджиите безличния Я. Моллов за министър, но лично е огорчен, защото иска властта за себе си. Все пак идеите и програмата на деветнайсетомайци в основата си съвпадат с тези на НСД. Затова движението дава подкрепата си на новата власт. В окръжно от 29 май е записано: „Промяната в управлението на държавата и лозунгите, които издига новата власт, са най-красноречивото доказателство, че и вчера, и днес, и утре НСД е било и ще бъде най-верният страж на народа и държавата и че то единствено си остава най-мощният и най-верен пазител на възжеланията и копнежите на българската нация. Поради това Централното бюро подканва членовете и организациите под наше партийно знаме към пълно и сърдечно съдействие на новата власт. То апелира към членовете на движението, покани от новата власт, за да заемат известни постове и служби в държавната йерархия, лично да преценяват обективните условия и възможности за своето участие и давайки безрезервната си подкрепа, винаги и най-категорично да поддържат, че НСД трябва да бъде запазено като жив политически и социален организъм в неговата неизменна и организационна цялост.“ Тук претенциите на Цанков за властта едва-едва се подразбират. През септември обаче в друго окръжно те са открито оповестени: след като армията се отдръпне от властта, тя да бъде поверена нему.

Единствено социалдемократите посрещат преврата с ясно и категорично неодобрение и протест. На 20 май ЦК на БРСДП излиза с окръжно, в което превратът е окачествен като противоконституционен. В него пише още: „ЦК протестира против намесването на армията в политическия живот, счи-

та новото правителство такова на военна диктатура, конспиративно правителство, което не намира нашата подкрепа.“

Едно своеобразно опровержение на твърденията на деветнайсетомайци, че са задушили политическия живот, е обстоятелството, че след преврата разцепленията навсякъде се задълбочават или пък настъпват нови такива. Така например Ат. Буров извежда хората си от Сговора и възстановява Народната партия. Като самостоятелна партия се оформя и малочислената група на бившите сговористи начело с проф. Г. Данаилов и Гр. Василев. И двете нови партии са лоялни към деветнайсетомайци и критиките им са почти приятелски. На 11 юни пък Калфов и Русев изключват Ал. Цанков от водачество, но собствените им привърженици са малко. Цанков обособява своите хора в самостоятелна партия на 1 август.

Реакцията на БКП е типично сектантска. В резолюцията на ЦК по повод преврата са нанизани небивалици от рода „колкото по-зле, толкова по-добре“: – че 19 май доказал правилността на генералната политическа линия на партията, че той рязко изменил съотношението на класовите сили в полза на революцията, че е разкрил „фашисткото погромаджийско лице“ на всички буржоазни партии, в това число на БЗНС и БРСДП, че при новите условия масите по-лесно ще възприемат програмата на БКП за въоръжено въстание и съветска власт. ЦК веща пълно разложение на БЗНС и БРСДП и призовава към осъществяване на единен революционен фронт, за победа на съветската власт. Като първа стъпка ЦК приканва трудещите се да обявят обща политическа стачка³¹. В действителност обаче в страната не е отбелязана никаква проява на публично неодобрение или протест към преврата от страна на трудещите се. И за да не остане никакво съмнение, че ръководството на БКП е оглавено от пълни глупаци, ЦК обявява ликвидирването на БРП с апел членовете ѝ да влязат в БКП. Много малко от 35-те хиляди членове на Работническата партия обаче се вливат в БКП. И това е обяснимо, защото по 33Д членството в БКП се наказва с 5, 10 и 15 години затвор. Съответните присъди за членство в БРП са до 3 години затвор и много по-леки глоби³².

След 19 май цар Борис е поставен в притеснено положение. За втори път след 9 юни 1923 г. му се налага да узаконява с подписа си едно дошло по нелегитимен начин правителство. Алтернативата отново е абдикация, но този път водачите на режима – К. Георгиев и особено главната фигура на Военния съюз – потайният Д. Велчев, са доста по-зле настроени към царя. В правителствената прокламация, издадена след преврата, монархическата институция не се споменава. Новите власти не смятат да заменят установената форма на управление с републиканска. Те нямат стройна и в подробности разработена конкретна програма за политическата система, която ще наложат. Началата, върху които ще се основава тази система, обаче им са поясни. А в тях на монархията като институция не се отрежда съществена роля. И в идейно отношение, и в практическата си дейност деветнайсетомайци, първо, пренебрегват Борис III и второ отнемат важна част от неговите конс-

титуционни прерогативи. Например най-важните нововъведения, прилагани чрез наредбите-закопи, не се съгласуват с царя.

Накърняването на царския престиж и роля обаче имат отрицателно въздействие и върху положението на самите деветнайсетомайци. Буржоазната опозиция, общо взето, е за запазване на Търновската конституция. Така режимът действа в една среда, която може да се превърне във враждебна. От друга страна, царят става естествен център, около който се обединяват недоволните от вършещото се след преврата.

Собствената реакция на Борис III към Деветнайсетомайския режим е типична за неговата политическа психика. Той пасивно оставя на превратаджиите да му разчистят почвата за бъдещ негов авторитаризъм. Отказва се от възможната роля да застане начело на противниците на деветнайсетомайци. И това е естествено, защото за царя конституцията също е притеснителна. Борис обаче неангажиращо стимулира партийните ръководства да градят надежди, че той ще е фактор за възстановяване на конституционния ред. На офицерите, и особено на младите, царят намира начин да напомня клетвата им за вярност към него. А те са силно чувствителни към офицерската си чест. Заедно с това той прави каквото може, за да възпре откритата съпротива срещу Деветнайсетомайския режим.

Основната грижа на Борис III по това време е да събира популярност за себе си. Той преодолява личната си нагласа и започва да използва всякакви публични поводи, за да получава симпатии за особата си и за институцията, чийто носител е. И успява. Така например на тържествата по случай откриването на паметника на връх Св. Никола на 26 август появата му е посрещната с мощно „ура“ от хилядното множество³³. Успява царят и в политиката си на изчакване.

По това време в частни писма Борис се подписва „Търпениев“. В едно от тях той пише: „Аз съм твърдо решил да преглътна всичко, идващо от превратаджиите, без да им давам повод за обвинения, че аз конспирирам. Ще затворя очите си и ще чакам“³⁴. Такава тактика не може да не успее. „Короната“ все повече натежава на деветнайсетомайци. Времето работи за царя поради растящите промонархически настроения, а и поради развитието на разложителни процеси в режима.

Сред управляващите след 19 май липсва единство. Противоречия се набелязват между звенари и лигари. Има разногласия и за начина на налагане на новата система – дали старата система да се изкорени отведнъж, или да се използват някои традиционни нейни структури в един повече или по-малко плавен преход. Още по-важно е, че единство няма и в редиците на Военния съюз – материалната сила на преврата. Някои капитани и майори са недоволни от царя и смятат, че бавното им израстване в звания и длъжности се дължи на него. Повечето от офицерите обаче са политически не много добре ориентирани и от това накъде ще се люшнат те ще да зависи и развитието на Лигата. Естествено по възпитание, по манталитет и по начин на живот мнозинството от тези хора са монархисти.

През есента на 1934 г. напрежението между двореца и режима расте и понякога става видимо. Изходът от положението обаче не зависи от това коя от двете страни ще надделее, тъй като царят продължава да демонстрира пасивност. Изходът предстои да се реши в борбата между крилата във Военния съюз. Там ген. Златев все повече се ориентира към царя и към по-млади офицери, враждебни на Д. Велчев.

На 3 ноември се провежда конгрес на Военния съюз. На него Д. Велчев е обвинен, че се е сближил със звенарите и е пренебрегнал Лигата. Отклонено е и неговото предложение да се намалят членовете на Централното управление от 5 на 3. Напротив, то се увеличава на 7 души. С тайно гласуване в него са избрани и изявени вече противници на Велчев като полковниците Кр. Колев, Виктор Найденов и Радослав Календаров³⁵. Доскоро безспорният водач на Военния съюз, запазвайки поста си политически секретар, е на път да загуби решаващото си влияние. Между него и опонентите му освен лични дразги има и нещо като принципни различия. Той и К. Георгиев не успяват да слепят свястно правителство. Не могат да образуват обществена сила зад себе си. Не са в състояние да се сговорят с партийните политикани. Не привличат и младите авторитаристи. Тези несполуки са важни. Важни са, защото Велчев и Георгиев имат разумното разбиране, че военните трябва да се занимават със собствените си дела и да не се бъркат в управлението на страната, а да са само гарант на един „правилен“ режим. Но след изброените неуспехи те не успяват да докажат „правилността“ на режима, а освен това открехват на офицерството завесата пред благините на властта. Оказва се, че то също не е безразлично към тях.

В края на 1934 и началото на 1935 г. в челото на Военния съюз се оформят две противоположни гледища за подхода към властта. Единият: да има правителство с „военна фасада“, сиреч освен военния министър в него да има още трима или четирима офицери (между които задължително Колев и Календаров). Това мнение се поддържа от Централното управление без неговия политически секретар. Становището на Велчев, но изразено от министър-председателя, е, че такава промяна би нанесла „страшен удар върху принципа за компетентността“, провъзгласен в манифеста на 19 май³⁶. С други думи, трябва военните да се приберат в казармите.

По същото време се обсъжда и въпросът за създаване на Държавен секретариат. До съгласие не се достига поради остри спорове между щаба на Военния съюз и правителството. Държавният секретариат във всеки случай накърнява прерогативите на короната в полза на изпълнителната власт. От щаба обаче се иска Секретариатът да предлага на царя да утвърждава министър-председателя и членовете на Министерския съвет; пак Секретариатът да дава главните насоки на правителствената политика, да упражнява контрол върху нея, да утвърждава или да отхвърля решенията на кабинета. Секретариатът според щаба трябва да се състои от пет души военни³⁷.

В такава напрегната атмосфера развързката върви като в лош филм³⁸. Тези, дето правят политическа история, и не само военните, и не само в Бъл-

гария, рядко са хора с изискан артистичен стил и почерк. Комбинации и контракомбинации се плетат и тук, и там с коварни предложения за компромиси. Велчев допуска най-сетне да напусне позицията си на официално неучастие във властта, но го прави, когато вече не е така популярен в Лигата. При това мотивът му за такова решение е да пипне здраво юздите на офицерството и да го върне в казармите. За целта министър-председател трябва да е К. Георгиев или той самият, но да има задължително Министерството на войната или поне Министерството на вътрешните работи. По въпроса за правителството се провеждат продължителни обсъждания, пък и тайни сборища. Последното заседание на Централното управление се провежда на 21 януари 1935 г. и продължава в безкрайни разправии от 16 до 23 ч, когато единодушно се решава, че утрото е по-мъдро от вечерта, и въпросът се отлага за следващия ден. Съзаклятническата „мъдрост“ на превратаджиите обаче си е нощна. Нея и Д. Велчев, и К. Георгиев я владеят и успешно са я практикували. Този път обаче им предстои да я изпитат върху себе си. Двамата съюзници се оттеглят по къщите си в размисъл за „фасадното“ оформяне на правителството. Останалите от Централното управление обаче още същата нощ се събират в дома на ген. Златев. Решението им е К. Георгиев да подаде оставка на правителството, като съставянето на новото се възложи на председателя на Военния съюз. На същото заседание Д. Велчев е отстранен от поста си в Лигата. На другата сутрин полковниците Найденов и Тановски съобщават на К. Георгиев без всякакви подробности плодовете на нощната „мъдрост“ на Централното управление.

Начинът, по който са подхлъзнати политическият секретар на Военния съюз и министър-председателят, доста прилича на тих преврат. Скоро се оказва, че това наистина е така. Още същия ден следобед К. Георгиев подава оставка на правителството. Ген. Пенчо Златев съставя новия кабинет.

§ 2. „ФАСАДНОТО“ ПРЕХОДНО ПРАВИТЕЛСТВО НА ГЕН. ПЕНЧО ЗЛАТЕВ (23 ЯНУАРИ – 21 АПРИЛ 1935 Г.). ПРОВАЛ НА ВОЕННИЯ СЪЮЗ ВЪВ ВЛАСТТА

Префасонираната правителствена фасада е изчистена от звенарската си съставка: К. Георгиев, Петър Тодоров, П. Мидилев и Коста Бояджиев. Кабинетът придобива следния вид: ген. П. Златев – министър-председател и министър на войната, К. Батолов – министър на външните работи и на изповеданията, полк. К. Колев – министър на вътрешните работи и народното здраве, ген. Тодор Радев – министър на народното просвещение, Михаил Календаров (брат на полк. Р. Календаров) – министър на правосъдието и управляващ Министерството на финансите, проф. Я. Моллов – министър на народното стопанство, Н. Захариев – министър на съобщенията, проф. Любен Диков (от НСД) – министър на правосъдието³⁹. С този състав исканата от Централното управление „фасадна“ формула е изпълнена. Военните в каби-

нета са Златев, Колев и Радев, а и Календаров е напълно техен човек. Засилено е и присъствието на НСД с дотогавашния ректор на Университета и близък на Ал. Цанков проф. Л. Диков.

В правителствена декларация от 23 януари 1935 г. се заявява, че кабинетът ще продължи реализацията на 19 май, „така успешно почната от предишното правителство“, че ще издига авторитета на държавата и че за тази цел ще мобилизира усилията на всички професионални и родолюбиви организации⁴⁰. Същите идеи по-подробно са развити в голяма програмна реч на министър-председателя от 24 февруари в театър „Роял“. В нея обаче остро е нападната групата Велчев–Георгиев и е обвинена за намерението ѝ да посегне върху прерогативите на царя в полза на изпълнителната власт. Оттук Златев изтегля дебела верноподаническа линия в смисъл, че правителството ще зачита неприкосновеността на царския институт, че царят е символ на националното единство, че конституционно-монархическият принцип е „крайгълен камък на бъдещия държавен градеж“⁴¹.

„Държавният градеж“ се изразява най-вече в серия декрети за организиране на търговци, на занаятчии, на индустриалци и на държавни служители. За организирането на работниците са мобилизирани целият административен персонал, както и всички кадри на Обновата. В казионния Български работнически съюз са записани 60 хил. души. Обновата отново получава водещо място в идеологическата обработка на обществото и в практическата дейност по организирането му. Възобновява се нейната работа по изграждане на младежка организация. Налага се идеята на полк. Колев тя да има силно военизиран характер и в този смисъл е подготвена наредба-закон. Тя обаче не влиза в сила поради падането на правителството⁴².

Изглежда сякаш, че държавната машина, направлявана от Военния съюз, уверено се движи по деветнайсетомайския коловоз. Всичко това обаче е фасадно, сиреч показно, и непохватно кърпежно, което си личи. Правителствената промяна прогонва творците – епигони, скалтъпили и най-ярко формулирали идеите на 19 май и работили най-усърдно за някакво тяхно осъществяване. Деветнайсетомайската управляваща компания далеч не е образцова. Наследилите я във властта обаче са лишени и от умението дори да копират свястно. Новото правителство не издържа сравнение със старото. То е още по-посредствено по състава си и вече с това компрометира едно от най-важните деветнайсетомайски начала – това за компетентността. На министър-председателя му липсва държавнически опит. Той видимо се затруднява на поста си и като че ли не е много съблазнен от мисълта да упражнява за дълго време властта си. Той обаче опърничаво стои на мястото си, защото в него амбициозно се е вторачил вътрешният министър полк. Кр. Колев. Колев е най-дейният в правителството. Той работи най-вече по въпросите за организирането на обществото, за създаване на обществена сила под ръководството на обновената с негови хора Обнова. Неговата енергия обаче не е в състояние да задвижи колегите му и дейността на правителството създава оправдано впечатление за некомпетентно суетене.

Борбата с партизанщината е друг принцип на Военния съюз, който започва да издиша още при деветнайсетомайците, а при новите власти деградират още повече. Те бързо прочистват от звенари и от велчевисти държавния апарат и най-вече полицията. Нейният директор Владимир Начев си подава оставка. Интернирани са и над двадесет дейни протогеровисти, закриляни от предишното правителство⁴³.

Партизанският дух заразява и Лигата. Новата е доста по-немонолитна от Велчевата. На 8 февруари Велчев е изключен от Военния съюз. Той, К. Георгиев и хората им обаче нямат намерение да се оттеглят в частния живот и стават част от опозицията на режима. Така е отрязано още едно парче от и без това неособено силната социална база на режима.

Съставът на Централното управление е обновен. В него водеща роля започва да играе „тройката“ полковници Колев, Найденов и Календаров. Найденов получава и ключовия пост политически секретар. Златев остава председател на Съюза и е в колеблива опозиция на „тройката“. Още по-важно е, че много от младите офицери, ненамерили място на държавната трапеза, започват да проявяват готовност за подчинение само на върховния вожд – царя. Разцеплението по тази линия върви сред членовете на Лигата във всички гарнизони и силно я разклаща още от началото на февруари. В самото Централно управление също има привърженици на идеята, че офицерството трябва да се занимава само с преките си задължения, но не и с политика. Запасното офицерство ясно показва готовност да застане в защита на царските прерогативи. Невлизашите във Военния съюз офицери, подлагани на обработка и скрити ухажвания от двореца, все по-определено се сближават с него⁴⁴.

По едно време от името на несъюзното офицерство се появява тайнствена организация ЦУК. Името ѝ се дешифрира като Централно управление Кирил. Братът на царя едва ли има нещо общо с това. Едва ли и несъюзните офицери са въввлечени и едва ли изобщо има нова офицерска организация. Най-вероятно ЦУК е самоинициатива на група предани на царя офицери, като ротмистър Сава Куцаров, капитан Кирил Киселички, майорите Васил Монеv и Кочо Стоянов. Тази група, макар и слаба, дава признаци на съществуване. Такъв е позивът от 15 март, издаващ готовност за действие в защита на царя⁴⁵. ЦУК засилва объркването във войската във вреда на „тройката“, чиято изолация се засилва.

„Тройката“, водена от полк. Колев, обаче не забелязва, че започва да губи почва под краката си. Тя самонадеяно твърди, че правителството е мандатър на Военния съюз и е с лъжливото самочувствие, че държи положението в ръцете си. Ходовете ѝ трупат враждебност в двореца и в политическите среди. Под неин натиск на 6 март Висшият военен съвет изпраща в запаса група верни на царя генерали и старши офицери, между които флигел-адютантите ген. Константин Панов и близкият приятел на царя и бивш негов адютант полк. Първан Драганов. П. Златев дейно участва в тези кадрови промени, което царят естествено ще запомни. На мястото на овакантените

длъжности „тройката“ поставя свои хора. Така например приятелят на В. Найденов полк. Владимир Заимов е назначен за инспектор на артилерията⁴⁶.

Подобна инерция в подхода Лигата проявява и по отношение на бившите политически партии. Те, общо взето, с удовлетворение посрещат правителствената промяна, но влагат в това различен смисъл и различни надежди. Цанков, заради влизането в кабинета на неговия човек проф. Л. Диков, засилва оптимизма си за скорошно придобиване на властта, но заедно с това запазва силни подозрения към властниците. Групата на Калфов–Русев и пладненци за известно време се надяват, че ще могат да влияят върху дошлите на власт през 1935 г. Традиционните политици приемат новото правителство като временно и дават ухо на слухове, че царят държи положението в ръцете си и че скоро ще се ориентира към кабинет от граждански лица или към коалиция от бивши партийни дейци. Забелязва се и известно оживление. Малинов и Мушанов искат среща с министър-председателя, за да му изложат проектите си за изменение на държавното устройство. След отказа му те изпращат критично писмо на ген. Златев, останало без последствия. Пространно и наивно писмо изпраща на генерала и социалдемократическият водач Кръстю Пастухов. С много думи той настоява за възвръщане на парламентарнодемократичната система с всичките ѝ свободи, нещо, което е несъвместимо и противоположно на умонастроението на властващите⁴⁷.

Според нрава си правителството отговаря със заплахи. Вътрешният министър Колев съветва населението да не обръща внимание на „различните централи“ (бившите партии) и на пусканите от тях слухове. Полицейските органи получават нареждания да следят неотстъпно привържениците на бившите партии, включително и цанковистите. Кр. Пастухов е интерниран заради епистоларната си разточителност, но също и цанковистът Никола Пъдарев – за писане на лозунги⁴⁸. Режимът се доказва като грубиянски, но не премахва у бившите партии усещането, че е преходен. Напротив – такова впечатление се разширява и сред по-значителни обществени среди. Такова настроение за преходност се стреми да поддържа и Борис III от самото начало на Златевото правителство.

Дворецът се превръща в най-сериозен задкулисен противник на Военния съюз. Царското разузнаване е осведомено отлично за всички развития в Лигата. Там непрекъснато расте и броят на привържениците на „Величеството“. „Тройката“ обаче или не забелязва, или подценява опасността, идеща от него. А точно по това време царят започва да навлиза в най-дейния период на монархическата си кариера.

До средата на 30-те години Борис е вече доста напреднал в усвояването на „печалния си занаят“, но се е показал предимно като пасивен емпирик. Дори с такова поведение обаче той превъзхожда балканските си колеги. Българският цар не е тъй политически и обществено самотен в страната си като праволинейния и лишен от гъвкавост автократ Александър Караджорджевич. Борис не изпитва и травмите, на които е подложена гръцката корона от

следващите една след друга военни диктатури. Той не се поддава и на непопулярната емоционална импулсивност на румънския Карол.

В умонастроението на Борис скептицизмът и отрицанието преобладават над градивността. Той трудно си представя какви качества трябва да притежава българската държавна машина, но много добре знае каква тя не би трябвало да бъде. От практически опит той е отхвърлил като неефективни (а и за него неудобни) авторитарни режими от земеделски или военен тип, както и демократически управленски модели като блоковия с тяхната партизанска неразбория. Царят е убеден, че властта в страната трябва пряко и напълно да зависи от волята му и това е едва ли не единствената положителна опорна точка в политическото му мислене. Но в началото на 1935 г. и на нея Борис може да опрелост за собствено политическо действие. Положението дава достатъчно основания и поводи, които да изведат царя от състояние на бездействие. Обстановката му предлага непосредствена цел. Нейната емпирична формула е: военните да се приберат в казармите. Военните, и то от всякакъв десен – антимонархисти („кемалисти“, както ги нарича царят), умерени и монархисти, трябва да бъдат отстранени от сферата на властта. За изпълнението на тази задача Борис повече не желае да разчита на естествения ход на събитията, а и това вече би било вредно за изпълнението на замислите му. Измежду актьорите на тогавашната политическа сцена царят безспорно е най-добрият, а в сравнение с военните е направо „звезда“. Той има и артистичен вкус към сценичните ефекти. Това обстоятелство не прави българския политически „филм“ кой знае колко по-качествен, но пък Борис печели добре и дори с овации.

Преди всичко царят умее да крие намеренията си. Той се справя с ролята си в отличен задкулисен стил. Действа многопосочно, като прилага умело техниките на двойна и тройна политическа игра. Характерно е отношението му към Народното социално движение. Включването на двама цанковисти в правителството подхранва илюзии у проф. Ал. Цанков, че в близко бъдеще ще може да пипне юздите на властта. Царят не желае да допусне това, но без да разубеждава Цанков, успешно използва НСД като противотежест на Лигата в правителството. Цанков и движението му имат за Борис и друго предназначение в българския политически покер. Цанков е отлична карта за блъф пред буржоазните привърженици на Търновската конституция. НСД е крайна фашистка алтернатива по въпроса за властта. Борис размахва като плашило цанковистката опасност, когато желае да неутрализира буржоазната опозиция, и в повечето случаи успява. От друга страна, дворецът намира морална и обществена подкрепа от буржоазните политически среди в подмолната си борба с Военния съюз. Тези среди се надяват, че царят впоследствие ще възстанови конституционния режим. Борис и на тях не създава пречки в строежа на въздушни кули.

Описания владетелски стил българският монарх прилага до края на живота си. Той разиграва много политически сили, като дърпа нишките в желаната от него насока. Една от причините за сполуките му е, че успява да не

обезверява партньорите в благоразположението си към тях. Когато те са разочаровани от едно или друго развитие на събитията, царят дава вид, че станалото не е било по негово желание, а е бил принуден да го приеме вследствие действието на независещи от него обстоятелства и сили. По този начин той отстранява (или смекчава) недоволството към себе си и го насочва върху нечий други глави.

Първият значителен успех на самостоятелната политическа изјава на Борис III е отбелязан с елиминирането на Военния съюз, което протича в няколко етапа. Началото се слага със замяната на правителството на ген. П. Златев. Кабинетът е слаб, без обществена поддръжка и при войска, разколебана в политическите си предпочитания. Атаката срещу управляващите се провежда методично и скрито. Дворецът залага на противоречия, без да създава, да задейства и да вдъхновява своя собствена сила. При първото сериозно сътресение във Военния съюз в началото на февруари 1935 г. верни на царя офицери го съветват да предизвика оставка на правителството. Борис отказва и изчаква задълбочаване на разложението на Лигата. По това време самият монарх още не се чувства сигурен в себе си. Пред чужд дипломат той споделя, че подозира „всичко и всички“⁴⁹. Преглътва той и поражението си на Висшия военен съвет на 6 март, когато армията е прочистена от негови хора.

От началото на април обаче царят е готов за действие. Започва се със свикване по негово искане на Висшия военен съвет на 4 и 5 април. На него промонархическите елементи най-сетне придобиват известен превес. Решава се войската да се прибере в казармите, а офицерите да освободят заеманите от тях граждански постове. Изказват се и мнения за разтуряне на Лигата, а съюзната йерархия да се покрие с армейската. Уволнени са 42 офицери – борисофоби⁵⁰. Реваншът на царя е значителен и той изненадва Колев и хората му. „Тройката“ се готви за разправа с офицерите царедворци. Това все още не заплашва царя пряко. Настроенията във войската са в негова полза, но все пак важно е в чий ръце ще бъде инициативата в близките дни. Известна е колебливостта на царя, но изненадващо и комично на помощ му се притичва държавническата непохватност на противниците му от Военния съюз.

На 11 април К. Георгиев прави пред югославски журналисти критично изявление за способностите на властниците, които управляват обществото в казармен стил. На следващия ден се разпространява позив-окръжно на Ал. Цанков до съмишлениците му. В него те се призовават да стягат „редиците си за „прибиране в казармите“. Централното управление се събира, за да обсъди мерки да озаптяване на развилнелия се професор (не е ли инспириран от двореца?) и неговото движение. Чуват се различни мнения, между които и за интерниране на Цанков, а също и на К. Георгиев. Колев излиза да иска мнението на министър-председателя. Ген. Златев веднага издава разпореждане в този смисъл, макар че междувременно Централното управление решава да не дразни общественото мнение чрез насилствени мерки. Двамата бивши министър-председатели потеглят под стража на принудително изгна-

ние на о-в Света Анастасия в Бургаския залив. Материалът за политически скандал е готов. Цанковистите Я. Моллов и Л. Диков подават оставки и към тях се присъединява К. Батолов. На 18 април ген. Златев подава оставката на правителството⁵¹.

Във Военния съюз цари политическа слепота. Там си мислят, че става дума за обикновена кабинетна реконструкция. За министър-председател е предложен Димо Казасов, при когото Лигата има намерение да продължава да ръководи страната. Неочаквано царят отказва, като намира Казасов за „крайно неудобен“ и възлага мандат за съставяне на правителство на стария дипломат Андрей Тошев.

Внезапният ход на царя съдържа добре пресметнат, но реален риск. Пред Военния съюз съществуват две възможности – да приеме поражението си или да въведе диктатура с чисто военно правителство. За щастие на царя дори това състояние на нещата военните осъзнават твърде бавно. А когато го осъзнават, единство между тях няма – и двата варианта имат своите привърженици. На готовите да се разправят с царя („тройката“) им липсва конспиративна обособеност. Плановите си те обсъждат пред противниците на намесата на войската и пред колебаещите се и дворецът естествено е в течение на всичко, което става в Лигата и изобщо във военните среди. Трите дена след 18 април А. Тошев се опитва да привлече някак големците на съюза в трудни преговори за състава на правителството си. По време на тях могат да се чуят откровения като това на ген. Златев: „Както моят кабинет, така и предшестваният паднаха, защото нямаша обществена подкрепа, нямаше обществена сила, която да разнася и поддържа идеите, които искаше да прокарава за обновлението на страната.“

Царят също се намесва в бъркотията. На 21 април е Цветница. Борис вика при себе си представители на Военния съюз и щедро предлага на „тройката“ министерски постове. Царят знае, че Врѣбница е и денят, който Военният съюз е назначил, за да вземе решение за своята реакция. Затова той умишлено бави полк. Найденов при себе си. Не пропуска да го предупреди и че при намеса на съюза е „готов да вземе куфарите си“. „Тройката“ не много решително поема пътя към нов преврат. Неговите привърженици се събират едва след полунощ. Младите офицери са настроени бойко. Летецът капитан Никола Петков заявява: „Поведете ни. Готови са моите самолети. Готови са и бомбите!“ Чува се и други подобни пламенни призови. Полк. Найденов обаче пресмята съотношението на силите в столичния гарнизон в полза и против преврата и то се оказва 50 % на 50 %. При това в провинцията подготовката за намеса е много слаба. Тази сметка царят е направил още преди това и неговите 50 % също се готвят за отпор тази нощ. Офицерите около „тройката“ се настройват един друг и настроенията клонят към осъществяване на акцията. Избухват обаче нови препирни и часът за преврати минава. Към 4,30 ч се стига до временно споразумение, възлагащо на Централното управление да следи отблизо как правителството на Тошев изпълнява обещанието си да следва „идеите на 19 май“ и да не допуска уволнения във войската.

С това облаците над царя и правителството му не се разпръскват напълно. През следващата Страстна седмица превратаджиите се поокопитват. Те се сещат и за своя бивш наставник Д. Велчев. „Ах, защо го няма сега Дамян между нас“ – откровеничи Колев. А Дамян скланя на среща с „тройката“. Отказва им да възглави едно бъдещо правителство, но приема да бъде военен министър. Велчев стиска ръката на бившите си противници от „тройката“ и се оттегля, за да наблюдава действията им, почти убеден в неспособността им да се справят с такава тънка материя като успешен пуч. Оказва се прав. Врял и кипял в превратите, той ги подготвя с месеци. А „тройката“ се събира на Велика събота и назначава преврата за Великден в 3 ч след полунощ. После в пародиен вид горе-долу се повтарят събитията от „Врѣбнишкото приключение“. Самите инициатори на авантюрата заключават: „Войската е в състояние да извърши успешни действия, ако бъде обществено подкрепена. Не е ли одобрена и подкрепена от обществото – всяка акция е пропаднала.“ Достигнали до това прозрение, съзаклятниците вместо към казармите поемат към църквата „Свети Седмочисленици“, за да се черкуват⁵².

На Цветница и на Великден хората от „тройката“ показват, че не са чели нито Троцки, нито Малапарте. Не са научили много и от бившия си патрон Д. Велчев. Единственият им плюс е, че имат поне благоразумието да не предизвикат касапница в редовете на войската.

§ 3. ПРЕХОДНОТО ПРАВИТЕЛСТВО НА АНДРЕЙ ТОШЕВ (21 АПРИЛ – 23 НОЕМВРИ 1935 Г.) И ЗАЛЕЗЪТ НА ВОЕННИЯ СЪЮЗ

Правителството на Андрей Тошев е обявено с манифест на Борис III на 21 април 1935 г. В изследванията си В. Георгиев точно определя създаването се положение като царски контрапреврат⁵³. Никога дотогава Борис не е показвал толкова решителност накуп. Нейната поява възхищава, но и поуплашва и царските хора, и самия цар. Не забравяме, че на 21 април силите на Военния съюз не са сломени и че опасността от провеждане на преврат, и то тъкмо през нощта на 21 април, е реална. Поради това, като се гледат съставът на правителството и съдържанието на манифеста, важно е да се има предвид, че те отразяват както намерения за насоки на бъдещото управление, така и елементи, продиктувани от конюктурата на момента.

Обявяването на правителство с царски манифест е новост за България. То показва, че Борис III прави решителен излаз от позиция „царуване“ и встъпва в тази на „управление“. „Българи – се казва в манифеста, – от крачката, която се направи в живота на държавата на 19 май 1934 г., няма да се отстъпи.“ В манифеста има познати думи за преобразуване на държавата и за водещата роля, която ѝ се отрежда в живота на обществото с цел да се постигне „бързо съживяване на стопанството, решителна подкрепа на бедстващите слоеве на населението, заздравяване на вътрешния ред на страната

по пътя на помирението и омиротворението“. Обещава се, че „набелязаните преобразувания ще намерят израз в една одобрена от народа конституция, в която ще бъдат зачетени националните традиции от времето на Възраждането, както и идеите на 19 май, понесени с такъв идеализъм от армията ни“⁵⁴.

Царят слага подписа си под възхвала на противните му военни конспиратори и техния 19 май, но за да блъфира още силната Лига. Всъщност първата непосредствена цел на Тошевото правителство, според гледището на царят, е тъкмо преодоляване влиянието на военните във властта и изпращането им заедно с техния „идеализъм“ в казармите. Онова, което царят иска да запази от положението след 19 май, е да не се допусне възвръщането на парламентарнодемократичната система. В това пък се състои втората непосредствена за правителството и стратегическа за царя цел. Тя е насочена срещу партиите, защото след военните те са другите вероятни противници на планираната авторитарна власт на царя. Манифестът сочи, че нейното узаконяване ще се осъществи чрез въвеждане на нова конституция. Това за народното одобрение и възрожденските традиции е благозвучно, но не е сложено в манифеста само заради това. Подобни неща са задължителна съставка на авторитарния стил. Навсякъде в Европа диктатури от всякакъв вид неизменно си присвояват правото да говорят от името на народите си и непременно управляват, водени от духа на нациите си, въплътен в героични и бляскави периоди от историята им.

В правителството на Тошев има трима генерали: Стефан Цанев е министър на войната, Рашко Атанасов – на вътрешните работи и народното здраве, и Тодор Радев – министър на народното просвещение. Царят още от самото начало е решил, че в кабинета ще има трима военни, но не точно тези. В първоначалния му проект фигурира само ген. Т. Радев. В деня на оповестяване на правителството – 21 април, в 10 ч Борис лично предлага на извиканите от него Радев и полковниците Колев и Найденов министерски постове в следния ред: Радев – министър на войната, Колев – министър на вътрешните работи, Найденов – министър на железниците⁵⁵. Замисълът с поканата на двама от „тройката“ е прозрачен: да се заблуди Военният съюз за истинските намерения на царя към него, евентуално да се засили разцеплението в Лигата, и най-важното – да се предотврати забелязващата се насилствена реакция на „тройката“. За Колев и Найденов не е трудно да разгадаят царските кроежи и те отказват. Впоследствие генералският контингент в правителството получава ново предназначение, а именно да изкорени политическото влияние на Лигата.

Две са политическите лица в правителството: сговористът Стойчо Мошанов – министър на народното стопанство, и цанковистът Тодор Кожухаров – министър на железниците, пощите и съобщенията. Показателно за бъдещите намерения на царя е включването на трима безпартийни специалисти: Георги Кьосеиванов – министър на външните работи и изповеданията, финансиста Марко Рязков – министър на финансите, и прависта Ангел Карагьозов – министър на правосъдието⁵⁶. Най-важният измежду тях е Г. Кьосеиванов.

Той е способен дипломат от кариерата, бивш пълномощен министър в една от най-трудните балкански столици – Белград, и бивш началник на дворцовата канцелария. Той се отличава със спокойствие и изтънчени похвати в работата си, а освен това е убеден противник на демократично управление с много партии.

Тошевото е първото царско правителство. При него започва поредицата внимателни експерименти, за да се налучка верен път за трайно налагане на водеща позиция на царя в държавата и в обществото. Началото се полага с изработване на нова конституция. Да се състави основен закон по това време не представлява особена трудност. Конституционното многообразие в Европа е голямо. Възможно е да се компилират текстове и да се навържат те в каквато и да е желана посока. Освен това България разполага с изявени специалисти по конституционно право. И действително конституционният проект в два варианта (еднокамарна и двукамарна система) е готов за около месец и половина. Той е изготвен от екип, ръководен от главния секретар на външното министерство Николай Николаев⁵⁷. Работило се е очевидно много интензивно и на основата на огромен брой източници. От сборника с български конституции и конституционни проекти, съставен от Веселин Методиев и Лъчезар Стоянов⁵⁸, личи, че отделните текстове са съгласувани освен с Търновската конституция още с 16 съвременни конституции. Между тях: конституциите на всички балкански страни, вкл. на Албания, но без турската; тези на иберийските, скандинавските (включително Исландия), прибалтийските страни; и още на Германия, Полша, Чехословакия, Австрия и др. Бързината, с която се е работило обаче, според мен е оставила отрицателни следи върху качеството на проекта. Повечето от главните ѝ членове се повтарят в двата варианта, като различията засягат спецификите на еднокамарната и на двукамарната система.

Интересно изглежда чл. 1. В него се казва: „Българската държава, възродена и освободена с многобройни борби и жертви, трябва да бъде предавана в историческо наследство от поколение на поколение за общо благо на всички нейни членове.“

Всяко поколение е длъжно да увеличава силата и величието на държавата с усилията на собствения си труд и е отговорно пред потомството с честта и името си за изпълнението на това си върховно задължение.“

Ако разглеждаме този член, ще установим, че е налице типичен текст на националистично-авторитарния стил, ширещ се в Европа, за който става дума по-горе. И наистина той е компилиран от чл. 1 от Полската конституция от 23 март 1935 г. и от встъплението на Естонската конституция от 15 юни 1920 г. Вероятно затова звучи и малко непривично за българското ухо с привкус на националистичен мистицизъм и мисионизъм. Авторите на проекта дори не са измислили нещо за възрожденските традиции или нещо друго, отговарящо на българското минало, а просто са превеждали. Не стои добре този текст и като чл. 1. Ако действително е било необходимо още в самото начало да се даде националистично-авторитаристична насока на основния

закон, то по-добре би било такъв текст да присъства в специално въведение, а не във формален член. Работата е в това, че текстът има идеологически характер, с който не всеки гражданин би могъл да бъде съгласен. Освен това постановеното е в повелителна форма и вмениява във „върховно задължение“ цели, които могат и да са неизпълними. Ами ако едно поколение се окаже, че не е в състояние да увеличи „силата и величието на държавата“, то от тук следва ли, че то ще трябва да тегли последствията за неспазване конституционните предписания и кой ще му наложи съответните санкции?

Между впрочем нещо подобно се случи със страните, дали образец за чл. 1. Тогавашното полско поколение проявява „сила и величие“, но във война и при условия на чужда германска и съветска окупация. Две поколения естонци не могат да предадат държавата си „в историческо наследство“, а насилствено са присъединени от съветската империя, като много от тях са избити или въдворени в сибирските лагери.

Иначе проектът логично следва заложената в чл. 1 посока. „Върховното“ въздигане на нацията-държава в следващите членове е за сметка на народа, който сякаш изчезва, и за сметка на оряване правата на личността. Така например в еднокамарния вариант парламентът вече не се нарича Народно, а Законодателно събрание и това наименование може би повече отговаря на определените му вече стеснени функции. Нововъведенията в проекта вървят най-вече по линия на авторитаризиране на управленската система начело с монарха. Нему принадлежи изпълнителната власт (чл. 12), а законодателната я поделя с правителството и със Законодателното събрание.

Допуска се, „ако мъжката наследствена низходяща линия е прекъсната, престолонаследieto да следва женска низходяща права линия до явяването на мъжката линия“ (чл. 24). По това време царят все още няма син и този член осигурява наследството на династията по права женска линия съгласно холандския образец.

Чл. 44 въвежда Законодателен съвет с широки правомощия, който фактически ограничава компетенциите на камарата, каквито те са по Търновската конституция. Всеки законопроект, преди да се гласува в Законодателното събрание, трябва да се разгледа от Законодателния съвет, който подпомага и съгласуването на законите и тяхното кодифициране. Би могло Законодателният съвет да се тълкува като вид заместител на Горна камара в еднокамарния вариант. Той обаче се запазва и в двукамарния вариант, където се добива впечатление за натрупване на инстанции и още по-голямо усложняване на процедурата по приемане на законите.

Чл. 47 отговаря на чл. 47 от Търновската конституция и също се отнася до въвеждане на военно положение и до управление чрез временни наредби и закони. Условията за поставяне в действие на този член са уточнени и разширени. Той се задейства и при действия, застрашаващи „установения държавен и обществен строй“, както и когато са застрашени „важни стопански или финансови интереси на държавата и населението“. Увеличени в 6 точки са и изключителните мерки, които следват от неговото прилагане.

Изрично се подчертава, че упражняването на свободата на словото и на сдружаванията трябва да е в „границите на закона“ (чл. 79, 82).

Сравнението на Търновската конституция и проекта за нова конституция показва, че най-значителните изменения засягат състава на парламента и начина на неговото избиране (чл. 86). Законодателното събрание се състои от 90 представители, избирани за 4 години от „избираемите членове на общинските съвети“. Какво означава „избираемите членове на общинските съвети“, не е много ясно и ще се обяснява в избирателния закон, но не е трудно да се разбере, че ще се въвеждат ограничения. Другата категория депутати са влизащите по право. Това са бивши министри, ректорът на Университета, председателят на БАН, управителите на БНБ и БЗБ, председателите на Висшия касационен и Висшия апелативен съд, Върховната сметна палата, на търговско-индустриалните, занаятчийските и земеделските камари, запасни генерали (но не повече от 4). „Общият брой на избираемите и по право представители не може да бъде по-голям от 150 и по-малък от 120 души.“

В този член според мен има и намек за въвеждане на двустепенна избирателна система. Неяснотите около „начина за избиране и ограниченията в правата на избиратели и избираеми, редът за произвеждане изборите и всички други подробности... ще се изложат и определят в избирателния закон“.

Явен антипартиен характер носи чл. 87: „Представителите представляват целия български народ. Те не могат да приемат от никого и от никъде никакви задължителни за себе си инструкции (задължения).“

Чл. 91 постановява, че „Царят може наместо министрите или заедно с тях да назначава особни комисари, за да дават на Събранието обяснения по внесените проекти и предложения“. Не е трудно да се забележи, че личи тук тенденцията не само за подчиняване на законодателната власт от изпълнителната, но и линията на повишаваща се зависимост на правителството от царя. В следващите глави, дялове и членове на конституцията и двете тези тенденции се задълбочават. Така например с чл. 127 времетраенето на работата на Законодателното събрание се ограничава до 2 месеца годишно – от 15 октомври до 15 декември. От друга страна, Събранието запазва правото си на парламентарен контрол (чл. 106, 155), но още по-подчертана е личната отговорност на министър-председателя и министрите пред царя (чл. 153).

Ако направим анализ на проекта, ще видим, че в двукамарния вариант изцяло се запазва духът и повечето от текстовете на еднокамарния вариант. Тук долната камара вече се нарича Обикновено народно събрание. Тя ще се състои от 120 представители от избираемите членове на общинските съвети (чл. 86). Депутати по право не се предвиждат. Затова пък в горната камара се предвиждат представители и от двата вида. За депутати по право си остават същите, както в чл. 87 от еднокамарния парламент. Членове по избор – 30 на брой, могат да бъдат министри, бивши и действащи, висши магистрати, чиновници, банкери, индустриалци и прочие големци, навършили 45-годишна възраст. Функциите на горната камара, както и нейните взаимоотношения с долната не са описани задоволително. Проектът като цяло съдържа още не-

ясноти, но общата му характеристика не би трябвало да буди съмнение. Дълго време обаче проектът се определя като „легална основа на монархофашистката диктатура в страната“⁵⁹, като „фашизация чрез промени в основния закон“⁶⁰. Дори съставителите на конституционния сборник намират през 1990 г. (?!), че проектът е силно повлиян „от основните доктрини на фашизма“ и че „текстовете бяха заимствани от конституциите на страни с тоталитарно управление“. Явно те са пренебрегнали факта, че заемките от германската и от италианската конституция са незначителни и без същностно значение. Защото иначе са били длъжни да приемат, че всички или повечето държави – от Естония до Исландия – са тоталитарни, съгласно заимстванията, които самите те са открили. Откриването им впрочем стига дотам, че намират в проекта и неща като „корпоративния принцип“, каквито в него няма⁶¹.

Лично аз в проекта фашизъм не виждам, но редица негови отрицателни страни изтъкнах в коментарите си към текстовете му.

С подготвяне на конституция се занимават експерти, а не правителството. Негова главна грижа продължава да е унищожаването на Военния съюз. На 21 април той е победен и раздвижванията по Връбница и по Великден потвърждават това. Лигата обаче не е напълно сразена и още известно време продължава съществуването си с лъжливото, но угасващо самочувствие за значимост. А и царят със свойствения си маниер предпочита Лигата да се доразложи от собствените си противоречия и със съдействието на неговата агентура и чак тогава ефектно да я посече. Новоназначеният началник на контраразузнаването, царският човек капитан Кирил Киселички открито издевателства над омаломощените лигари: „Всички лиги досега са се олигавили, ще се олигавите и вие. Кога ще се лигавите“⁶². Тоест кога ще правят преврат.

На Гергьовден, 6 май, се свиква конгрес на Военния съюз. Няколко месеца преди планираната от двореца смърт на Лигата на конгреса окончателно се обособяват отдавна набелязалите се крила: крайно на велчевистите, умерено на „тройката“ и това на царедворците. Подхвърлена е идеята за сливане на армейското командване с ръководството на офицерската организация. На практика това означава подчиняване на съюза от военното министерство, защото начело на Лигата би застанал военният министър, царедворецът ген. Ст. Цанев, и той щеше да я умъртви. Мнозинството колебливо защитава независимостта на организацията от царя и от правителството.

Същевременно се прави възможното по официален път да се разстрои „тройката“ и да бъде тя лишена от влияние. На Гергьовден близкият до нея полк. Владимир Заимов е произведен в звание генерал, но въпреки това той остава в средите на умерените. Към самата „тройка“ подходът е друг. На полк. Колев още на 22 април е предложено да си избере пост на пълномощен министър или на военен аташе в някоя от големите европейски столици. Явно се цели отстраняването му от страната. След отказа му е назначен за директор на географския институт, престижна длъжност, от която обаче не е в състояние да упражнява служебно влияние във войската. В подобна позиция е изхвърлен и полк. Календаров с назначаването му за ревизор на Главното

интендантство. Полк. Найденов също отказва предложението му пост на военен аташе и запазва командването на важния конно-артилерийски полк. Става обаче така, че на 21 юни прашащият от здраве 43-годишен полковник умира при много съмнителни обстоятелства. Д. Велчев непрекъснато е тормозен от 7–8 полицаи, които следят всяка негова и на жена му стъпка. Той е наясно с положението си и на 6 юли със съдействието на полицията легално напуска страната. Дава вид, че ще замине за Франция. Установява се обаче в Белград, където продължава да бъде следен от български агенти.

За 18 юли е насрочен нов конгрес на Военния съюз. Преди откриването му ген. Вл. Заимов подготвя примирителен устав на организацията, в който се прокарва идеята за сливане на съюзното и на армейското ръководство. Прави го, за да придаде достоен вид на оттеглянето на Лигата от политическия живот и за да спаси от уволнения и преследвания членовете ѝ. Уставът е приет и ген. Заимов е избран за политически секретар. Само че председател по право става ген. Цанев, който отдавна вече е враг на офицерската организация. По време на конгреса той държи в бойна готовност войскови части, за да приложи наказателни мерки, в случай че се отхвърли новият устав. И след това Цанев е с поведение на царски министър, но не на съюзен водач. За него Висшият военен съвет е върховна инстанция, а Централното управление е без значение. Политическият секретар бързо разбира, че надеждите му, свързани с помирителната му линия, са провалени и че ген. Цанев „ще иска с големи уволнения на дейни съюзни офицери да смаже и унищожи Съюза“. На 27 август са уволнени „непоправимите“ полковници Колев, Календаров и още 7 техни хора. На уволнения и на унижителни премествания са подложени и млади офицери, привърженици на крайното и на умереното крило. Остава да се нанесе завършващият удар върху Лигата.

Вторият (и второстепенен) съперник на царя в стремежа му към авторитарно притежание на властта са политическите партии. Към тях подходът е разностранен, защото различни са и възможните успешни комбинации. За опитомяването на разноезичния политически свят на разположение са най-малко три чисти решения и не се знае още колко с тяхното комбинирание. Най-доброто е да се подмами членската маса на буржоазните партии и тя да се влее в някаква обществена сила или държавна (но царска) партия. При такъв силен кръвоизлив, положително съчетан и със законови наказателни мерки към ръководствата, партиите кротичко загиват. Ако такова приятно развитие се окаже невъзможно, то и обратното не е лошо.

Привличат се авторитетни политически фигури в управлението, но не като представители на партиите им. Остават съперничаещи второстепенни водачи и понеже са много, може и всички да не получат подобаващи държавни длъжности. В случай че те се опитат да възродят партийния живот, към тях и последвалите ги с цялата му суровост се прилага законът срещу партиите и те пак изчезват.

Третият, недотам добър, но все още приемлив вариант е съставянето на някакъв вид неестествена коалиция, например НСД с „Врабча 1“. Двете си-

ли взаимно се блокират и царят властва арбитражно и авторитарно. Естествено винаги има и нещо извън предвижданото и най-често това е, което става в действителност. Във всеки случай царят и направляваното от него правителство започват да опипват почвата и дори да я подготвят и за трите посочени варианта. Така се създава впечатление за колебливост на върха. И нея я има, но в един процес на избор. Крайната цел обаче решително е набелязана.

Партиите посрещат с одобрение свалянето на Военния съюз от власт. На царя се възлагат известни надежди за възстановяване на политическия живот, но със съзнанието, че връщане към положението отпреди 19 май няма да има. Поради това ходовете на Борис и на правителството се следят и с много подозрителност.

От всички политици най-доволен от правителствената промяна е проф. Ал. Цанков. И не само защото веднага е освободен от о-в Св. Анастасия. Във властта е вторият след него човек на движението Т. Кожухаров. НСД е важен политически фактор и то дава подкрепата си на кабинета. Министър-председателят разисква лично с Цанков мерките по укрепването на режима. Идилията продължава до края на юни, когато правителството предприема стъпки за създаване на обществена сила. Цанков е против образуването на държавна партия, защото смята движението си за най-значителната политическа сила, способна да сложи ред в страната и успешно да я управлява. Охлаждането на отношенията му с правителството не намаляват самочувствието на професора и хората му. Те продължават да напират към властта. Самоизтъкват се пред обществото и пред царя, нападателно убеждават и преминават границата на политическо приличие с груби опити за налагането си като най-годни да управляват⁶³, нещо, което пред Борис не върви.

Колкото до комунистите, те веднага обявяват Тошевото правителство за „военнофашистко“ и по навик призовават на масова борба против него⁶⁴, което естествено не намира отзвук.

В края на юни Министерският съвет издава наредба-закон за изменение и допълнение на наредбата-закон за забрана на политическите партии. С нея още по-тежко се наказват проявите на публична и на скрита политическа дейност. Възможностите в тази насока се съкращават до парализиращ минимум⁶⁵. Всъщност това е само на книга и за да се подсигури правителството законово, в случай че реши да удари по партиите. Иначе, макар и непрекъснато под неотстъпен полицейски надзор, на тях и особено на ръководствата им и на печатните им издания се дава достатъчно свобода на действие. И те я използват.

Повод за силно раздвижване дава конституционният въпрос, поставен и в Манифеста от 21 април. Нищо чудно тази дискусия да е дори желана от правителството, за да се премери пулсът на обществото по въпроса за конституцията. Равносметката е обезнадеждаваща за кабинета. Изказани са различни мнения, но общото е за запазването на Търновската конституция изцяло или с някои изменения. Обобщен извод се намира в статия на сговориста Гр. Василев, в която се казва: „Първата повелителна необходимост е да се

възстанови конституцията безусловно с всичките граждански правдини. Ако са необходими някои промени, за да се подобри парламентарната система, то те трябва да станат по конституционен път“⁶⁶. В защита на Търновската конституция се обявяват и комунистите⁶⁷. Правителството, и по-специално министър-председателят, още от самото начало дава противоречиви сигнали за конституционните си намерения. В края на управлението си Тошев изпада и в конфузно положение. За десетина дена в началото на ноември той отначало прави изявления за нова конституция, после хвали „широките основи на Търновската конституция“ и накрая уточнява, че в нея ще се включат „промени, съобразени с новото време“. Народните свободи нямало да се накърнят, а „само ще се засили компетентността на народните представители“⁶⁸. По-важното е, че след направения сондаж с конституционната дискусия царят предпазливо се отказва от смяна на конституцията за момента. Той до края на живота си няма да придобие решителност за това. В България (и другаде) отдавна в действие е правилото, че е по-лесно конституцията да не се прилага, отколкото да се въвежда нова.

През лятото и есента се усилват и междупартийните контакти. Най-значителна политическа сила продължава да е БЗНС „Врабча 1“, Демократическата партия, а на трето място се нарежда Народното социално движение. „Врабча 1“ и НСД са най-динамичните политически формации тогава. Водачите им дават самонадеяни изявления за големите си дори поотделно възможности. Те обаче се вслушват и във внушенията на двореца и влизат в тайни контакти. Стига се дотам, че по едно време Гичев твърди, че за момента най-правилно становище поддържа Цанков и че е възможна нова власт от земеделци, демократи и „движението“⁶⁹. Това не е сериозно. „Врабча 1“ следва старата и вече естествена ориентация към буржоазните партии и най-вече към Демократическата. Но и по отношение на нея земеделските големци се държат наперено. Вергил Димов заявява: „По-рано Малинов използва нас, за да свали от власт Андрея Ляпчев. Сега ние него ще използваме, за да свалим Андрея Тошев“⁷⁰.

Дворецът поддържа връзка с буржоазните политици, наясно е с всичките им преговори и проекти и дори тайно се намесва в тях. Царят умува върху изгодите от добрите си отношения с политиките. В най-непосредствен план те безспорно го улесняват в намерението му за разправа с Военния съюз, осигурявайки му обществена подкрепа и одобрение.

В летния кипез от разнообразни дейности се откроява поредният опит за създаване на обществена сила под наименованието Български национален фронт. За него работят хора от царедворското крило на Военния съюз като министър Р. Атанасов, но също така и умереният ген. Вл. Заимов. Този опит, както всички минали (а и бъдещи), се проваля⁷¹. А и Борис не гледа добре на него. Той изобщо гледа в друга посока.

През септември плъзват упорити и вероятно целенасочено пускани слухове, че Военният съюз готви нов преврат. Във войската действително има възбуда, особено сред по-младите офицери, но тя се дължи по-скоро на опа-

сенията от уволнения заради членство или близост с Лигата. Правителството обаче преднамерено възприема положението като крайно опасно и обмисля предпазни мерки⁷². Възбунност търси се повод за разправа с велчевистите. Тогава те нямат нито желание, нито сила за някаква нова авантюра, но с някои свои наивни и неразумни действия се поддават на провокациите на своите противници.

В Лигата се забелязва настроение за сближение на умерените с крайните. Шетнята на ген. Заимов около създаването на Национален фронт обхваща широк кръг контакти от традиционните партии до Цанковото движение, „Звено“, пладненци, та дори и БКП. Впоследствие очерталата се близост във възгледите с пладненци ще се приеме за заговорничене.

Военният съюз първо е разделен на крила и после и сред крайни, и сред умерени, но също и сред процарските обикновени членове цари дезориентираност и объркване. Довереният на Велчев майор Кирил Станчев настоява, че Велчев трябва да дойде в София макар за 2–3 дни, за да въздвори ред в организацията и за да повдигне нейния дух. Агентите на контраразузнаването и полицията са в течение на тези замисли. Още на 18 септември е издадено нареждане Д. Велчев да бъде арестуван, ако се появи легално или нелегално на българска територия. И той се появява. Изпеченият конспиратор, въпреки че съзнава опасността за себе си, допуска да се терзае и от скрупули от рода да не го помислят „за страхливец и беглец“.

На 1 октомври Велчев преминава легално границата. На следващия ден е заловен. На 3 октомври е обявено военно положение, което трае до 25 октомври. Разгаря се подстроена шумотевица за „опит за държавен преврат“. Започва подготовката на голям процес⁷⁸.

През есента расте и оживлението в партийните среди. Общо е недоволството от правителството на Тошев. Самият цар го намира за „трета класа“ и то доказва това с външнополитически гаф. След залавянето на Велчев той почти официално е представян като „маша на чужда държава“, т. е. Югославия⁷⁴. Царят насърчително наблюдава засилената дейност на партийните щабове. А там гъмжи от мнения за насоките относно бъдещото управление на страната и за състава на едно скорошно правителство. Всичко това се споделя с двореца.

В първата половина на ноември в дома на Малинов се провеждат съвещания на партийни водачи. Те достигат до съгласие за предприемане на съвместна акция пред царя и с адрес за смяна на Тошевото правителство. Няма единство обаче какво да се предложи в замяна⁷⁵. И докато политиците умуват, настъпва криза в правителството, която изглежда изкуствено предизвикана. Последователно подават оставки министрите М. Рязков и Т. Кожухаров. На 23 ноември Тошев подава оставката на правителството и Г. Кьосеиванов получава мандат за съставяне на ново⁷⁶.

БЕЛЕЖКИ

¹ Ст. Груев. Цит. съч., 263–264.

² Сцената е описана от Царица Йоанна. Цит. съч., с. 93, от Ст. Груев. Цит. съч., с. 263, от Г. Марков. Парола „Сабя“..., с. 108 с известна разлика в отчитане на времето и в някои подробности. Според Груев напр. „Кимоновото леке“ е направено при втората среща между царя и представителите на Лигата.

³ Г. Марков. Парола „Сабя“..., с. 108.

⁴ Вж. пак там, 98–99, 103.

⁵ Цит. по пак там, с. 98.

⁶ Цит. по пак там.

⁷ Пак там, с. 99.

⁸ Цит. по пак там, с. 109.

⁹ Вж. В. Георгиев. Буржоазните и дребнобуржоазните партии..., с. 70 и сл.; Ил. Димитров. Българската демократична общественост..., с. 39 и сл.; Вл. Мигев. Утвърждаване на монархофашистката диктатура..., с. 47 и сл.; Г. Марков. Парола „Сабя“..., с. 114 и сл.

¹⁰ Вж. Вл. Мигев. Утвърждаване на монархофашистката диктатура..., с. 52 и сл.

¹¹ Български конституции и конституционни проекти. Състав. В. Методиев, Л. Стоянов. С., 1990, с. 78.

¹² Разбор на наредбата-закон от 14 юни и свързаните с нея други декрети и разпореждания вж. у В. Георгиев. Буржоазните и дребнобуржоазните партии..., с. 79 и сл.

¹³ Вж. История на младежкото революционно движение..., с. 313 и сл.

¹⁴ Вж. В. Георгиев. Буржоазните и дребнобуржоазните партии..., с. 73; Вл. Мигев. Утвърждаване на монархофашистката диктатура..., с. 55.

¹⁵ Вж. В. Георгиев. Буржоазните и дребнобуржоазните партии..., 73–74; Вл. Мигев. Утвърждаване на монархофашистката диктатура..., с. 55 и сл.

¹⁶ Вл. Мигев. Утвърждаване на монархофашистката диктатура..., с. 57.

¹⁷ Икономиката на България до социалистическата революция. Т. 1. С., 1969, с. 556 и сл.

¹⁸ Вл. Мигев. Към въпроса за стопанската политика на кабинетите на Г. Кьосеиванов (ноември 1935 – септември 1939 г.). – В: Проблеми на новата и най-новата стопанска и културна история на България. С., 1992, с. 220.

¹⁹ Вл. Мигев. Утвърждаване на монархофашистката диктатура..., с. 59.

²⁰ Пак там.

²¹ В. Георгиев. Буржоазните и дребнобуржоазните партии..., с. 72.

²² Вл. Мигев. Утвърждаване на монархофашистката диктатура..., с. 67.

²³ Ил. Димитров. Българската демократична общественост..., с. 40.

²⁴ Г. Марков. Парола „Сабя“..., с. 115.

²⁵ Цит. по пак там, с. 99.

²⁶ За началната дейност на Обновата вж. В. Георгиев. Буржоазните и дребнобуржоазните партии..., с. 81 и сл.; Вл. Мигев. Утвърждаване на монархофашистката диктатура..., с. 49 и сл.

²⁷ Г. Марков. Парола „Сабя“..., 115–116; В. Георгиев. Буржоазните и дребнобуржоазните партии..., 85–86.

²⁸ Цит. по Вл. Мигев. Утвърждаване на монархофашистката диктатура..., с. 64.

²⁹ Ил. Димитров. Българската демократична общественост..., с. 25.

³⁰ Прегледът на отношението на партиите към преврата и денстнайсстоймайския режим се основава върху скрупулезното изследване на В. Георгиев. Буржоазните и дребнобуржоазните партии..., 90–121, откъдето са взети и приведените по-нататък цитати.

³¹ Цит. по Сборник от лекции по история на БКП..., с. 383.

³² Пак там, с. 385.

³³ Г. Марков. Парола „Сабя“..., с. 116.

³⁴ Цит. по Ст. Груев. Цит. съч., с. 269.

³⁵ Г. Марков. Парола „Сабя“..., 115–116.

³⁶ Цит. по пак там, с. 121.

³⁷ Пак там, с. 119; вж. и *В. Георгиев*. Буржоазните и дребнобуржоазните партии..., с. 78; *Вл. Мигев*. Утвърждаване на монархофашистката диктатура..., 72–73.

³⁸ Подробно за перипетиите около падането на правителството на К. Георгиев вж. у *Г. Марков*. Парола „Сабя“..., 117–122.

³⁹ *А. Цураков*. Правителствата на България. Ч. 2. 1913–1944. С., 1996, с. 124.

⁴⁰ Заря, 21 ян. 1935.

⁴¹ Пак там, 25 февр. 1935.

⁴² За дейността на правителството вж. у *Вл. Мигев*. Утвърждаване на монархофашистката диктатура..., 81–82.

⁴³ Пак там, с. 76.

⁴⁴ Вж. пак там, с. 84; *Г. Марков*. Парола „Сабя“..., с. 123 и сл.

⁴⁵ *Г. Марков*. Парола „Сабя“..., с. 124; *Вл. Мигев*. Утвърждаване на монархофашистката диктатура..., 84–85.

⁴⁶ *Г. Марков*. Парола „Сабя“..., с. 123; *Вл. Мигев*. Утвърждаване на монархофашистката диктатура..., с. 80.

⁴⁷ Вж. *В. Георгиев*. Буржоазните и дребнобуржоазните партии..., с. 146 и сл.; *Ил. Димитров*. Българската демократична общественост..., с. 58 и сл.; *Вл. Мигев*. Утвърждаване на монархофашистката диктатура..., с. 77 и сл.

⁴⁸ *Вл. Мигев*. Утвърждаване на монархофашистката диктатура..., с. 78.

⁴⁹ *Ил. Димитров*. Българската демократична общественост..., с. 61.

⁵⁰ *Вл. Мигев*. Утвърждаване на монархофашистката диктатура..., с. 85.

⁵¹ *Г. Марков*. Парола „Сабя“..., 126–127.

⁵² Фактологията и цитатите около правителствената криза и неуспешните замисли за преврат на Връбница и на Великден 1935 г. са взети от пак там, с. 126 и сл.

⁵³ *В. Георгиев*. Буржоазните и дребнобуржоазните партии..., с. 123.

⁵⁴ Държавен вестник, № 91, 22 апр. 1935.

⁵⁵ *Г. Марков*. Парола „Сабя“..., с. 129.

⁵⁶ *А. Цураков*. Цит. съч., с. 127.

⁵⁷ *Ил. Димитров*. Българската демократична общественост..., 66–67.

⁵⁸ Български конституции... Текстът на проекта в двата му варианта е на с. 100–135 и ползваните тук в по-следващото изложение цитати са взети оттам.

⁵⁹ *В. Георгиев*. Буржоазните и дребнобуржоазните партии..., с. 161.

⁶⁰ *Вл. Мигев*. Утвърждаване на монархофашистката диктатура..., с. 99.

⁶¹ Български конституции..., с. 11.

⁶² Цит. по *Г. Марков*. Парола „Сабя“..., с. 145. *Г. Марков* подробно и с много перипетии е изследвал залеза на Военния съюз. Изложението тук се основава на изпесената от него фактология. От него са взети и съдържащите се тук цитати по въпроса. Вж. пак там, с. 142 и сл.

⁶³ Вж. *Вл. Мигев*. Утвърждаване на монархофашистката диктатура..., с. 101.

⁶⁴ *Ил. Димитров*. Българската демократична общественост..., с. 64.

⁶⁵ Държавен вестник, № 151, 9 юли 1935.

⁶⁶ Цит. по *В. Георгиев*. Буржоазните и дребнобуржоазните партии..., с. 163.

⁶⁷ Вж. *Ил. Димитров*. Българската демократична общественост..., с. 72 и сл.

⁶⁸ *Вл. Мигев*. Утвърждаване на монархофашистката диктатура..., 114–115.

⁶⁹ Цит. по пак там, с. 102.

⁷⁰ Цит. по пак там, с. 107.

⁷¹ Вж. пак там, с. 104 и сл.

⁷² Пак там, с. 111; *Г. Марков*. Парола „Сабя“..., с. 159.

⁷³ Подробно вж. *Г. Марков*. Парола „Сабя“..., с. 151 и сл.

⁷⁴ Пак там, с. 165.

⁷⁵ *В. Георгиев*. Буржоазните и дребнобуржоазните партии..., 171–172.

⁷⁶ Вж. *Ил. Димитров*. Българската демократична общественост..., 99–100.

ЦАРСКИЯТ РЕЖИМ 23 НОЕМВРИ 1935 – 1 МАРТ 1941 Г.

Озаглавил съм така тази глава просто защото с първото правителство на Георги Къосеиванов царят става неоспорим държател на властта. Не употребявам понятието „диктатура“, тъй като режимът е лишен от нейните съществителни белези, макар и да притежава някои по-второстепенни. Не ползвам и определението „личен режим“, защото царят по правило не упражнява властта си лично, а чрез подчинени нему посредници. После „личен режим“, право или криво, българската историография нарича управлението на Фердинанд, а Борисовото доста се различава от него.

Възприемам като начало на царския режим датата 23 ноември 1935 г. и по това се различавам с една година и с две правителства от досега приетото, включително от самия мен¹. За начало на царския режим, но под названието монархофашистка диктатура, се смята 14 ноември 1936 г., когато се създава третото правителство на Къосеиванов. Доводите за избор на третото Къосеиваново правителство като окончателно налагане на царя в управлението на страната основно са два. Първо, защото двата първи кабинета на Къосеиванов са преходни, и второ, защото тогава царят се колебае какъв вид правителство повече ще подхожда на намеренията му – чиновническо (първия кабинет) или с привличане на политическите партии по някакъв начин (втория кабинет), докато накрая с третия кабинет възприема първия вариант.

Като започвам отзад напред, моето убеждение е, че в случая по-важно е притежанието на властта, отколкото начинът, по който тя се упражнява. Сиреч, по-важен е характерът на властта като царска, отколкото съставът на подчинените правителства. А че юздите на управлението здраво се държат от Борис още от първото Къосеиваново правителство, е общоприето мнение на специалистите. В. Георгиев пише, че това правителство е „чиста функция на царската воля“². И според Ил. Димитров с него „личната власт на царя е осигурена“³. Вл. Мигев също е категоричен, че „в края на ноември 1935 г. властта бе окончателно стабилизирана, последователно и целенасочено се изяви управленската линия на цар Борис...“⁴.

От друга страна, колебливостта не напуска монарха до смъртта му. Живи са съмненията му в избрания безпартиен и чиновнически модел на управ-

ление. Заиграванията му с партии и с политически водачи продължават и след третото правителство на Къосеиванов. Пък и всички правителства до 9 септември 1944 г. в един или в друг смисъл са преходни. На Ат. Буров се приписва изявлението, че „в България един режим се изхабява за две години, един кмет за година, един министър-председател за половин година“⁵. Наистина Къосеиванов и Богдан Филев се позастояват като премиери, но ако се вгледаме внимателно, схемата на Буров е валидна в основното и за царските правителства.

Самият цар, според собствените му думи, има „волско търпение“. В умонастроението му преобладава едно протяжно, ако не постоянно чувство за преходност. Според К. Муравиев някъде в края на 1935 или през 1936 г. довереният и твърде близък на Борис инспектор на дворците Димитър Генчев (наричан от царя Калигула) така се отзовава за намеренията на Величеството: „Царят си знае работата. За 10 години политическият строй в България ще бъде коренно променен. Дотогава много от политиките ще измрат, защото повечето от тях са стари, другите ще бъдат принудени да упражняват професията си, защото са бедни, а някои от тях ще капитулират и ще се приобщат“⁶. Следвайки смисъла на известната италианска поговорка*, може да се каже, че тези думи, казани или не, точно възпроизвеждат стила на царя. Той умее да чака. Трябват му 15 години, за да се разиграе на политическата сцена. Защо да не почака още 10, за да направи нещата такива, каквито ги желае, след като нишките на властта вече са съсредоточени в ръцете му? Пък и все още е само на 41 години. Може да си го позволи и цялото това време ще бъде все преходен период на царския режим. В такъв случай преходността на първите две Къосеиванови правителства се влива в общата характеристика на властта и няма какво да пречи началото на царския режим да тръгне още от 23 ноември 1935 г. За такова начало Тошевото правителство не става. Макар още при него Борис да се налага в управлението на страната, той има все още несломан съперник в лицето на Военния съюз.

* *Se non e vero, e ben trovato* – Ако не е вярно, е добре измислено.

§ 1. ЕДНА СИЛНА ПОЛИТИЧЕСКА ГОДИНА (ЕСЕН 1935 – ЕСЕН 1936 Г.)

Правителството от 23 ноември 1935 г. има следния състав: Г. Къосеиванов – министър-председател и министър на външните работи и изповеданията, о.з. ген. Георги Сапов – министър на вътрешните работи и народното здраве, о.з. ген. Михаил Йовов – министър на народното просвещение, Кирил Гунев – министър на финансите, Димитър Пешев – министър на правосъдието, ген. Христо Луков – министър на войната, Димитър Вълев – министър на народното стопанство, инж. Спас Ганев – министър на обществените сгради, пътищата и благоустройството, инж. Константин Стоянов – министър на железниците, пощите и телеграфите⁷.

Хората, влизащи в кабинета, са слабо познати в обществото и неизкушени от политиката. Правителството е царско, чиновническо и това би могло да означава различни неща: например, че има да решава въпроси на момента и следователно е преходно; или обратното, че обликът му е указание за началото на трайна тенденция в управлението. Възможни са и други разсъждения и на всички предположения отговор могат да дадат само следващите развития.

Открояващите се личности са министър-председателят и военният министър. Мнението на хора, добре запознати или близки с Къосеиванов, като Стефан Попов и Стефан Груев, е, че той е надарен, умен, почтен, прозорлив, спокоен, дискретен, с безупречни обноски, но лишен от енергия, воля, инициатива и темперамент. С тези си личностни черти той обещава гладко и приятно да сътрудничи на царя и да управлява според неговите поръки⁸. Посочените качества и липси една по една действително могат да се видят у Къосеиванов (или Къосето, както е известен в царското окръжение, сред колегите си и в обществото). Това, което му пречи обаче да бъде почти идеалният тип на царско оръдие, е, че той си позволява да има свои идеи, различни от тези на Борис. А съумява и да ги изразява, пък и деликатно да работи за приложението им.

Ген. Луков като че е психологически антипод на Къосеиванов. Той е енергичен, амбициозен и не повече от средно интелигентен. В същото време е убеден и вече доказал се противник на Военния съюз. Но и той, обладаван от свои или най-вече чужди разбирания, е готов да ги отстоява и пред царя. И вече не деликатно, а напористо, в съответствие с чепатия си характер... Всичко това през ноември 1935 г. обаче все още предстои.

Двамата запасни генерали Сапов и Йовов не са имали нищо общо с Лигата и са предани на династията. Останалите членове на Министерския съвет минават за специалисти⁹.

На 26 ноември е публикувана правителствена декларация. В нея се казва: „Правителството ще има за своя главна задача, продължавайки твърдо прилагането на манифеста от 21 април т. г., да създаде едно почтено, законно, справедливо и творческо управление, условия за нормализиране положение

нието на страната и да я доведе до правилен и спокоен политически живот. Правителството ще проучи възможностите и ще подготви условията за привличане на народа към участие в управлението на страната – ще работи за пълно успокоение на страната, търсейки обединението на всички здрави национални сили в името на върховните интереси на родината¹⁰.

С позоваването на манифеста от 21 април от официалния език почти изчезва омразната на царя дата 19 май и напълно каквито и да са положителни епитети към нея. Ироничното е, че манифестът от 21 април от своя страна се позовава на 19 май.

Декларацията е образец за неопределеност в съставянето на официални документи. Всички основни понятия в нея подлежат на многозначно тълкуване, та изглеждат чак загадъчни. „Нормализация на положението на страната“ и нейното „успокоение“ – да. Тя се нуждае от това. Но как ще се постигне и какво ще представлява то? „Привличане на народа към управлението на страната“ е неясно, но намира се на авторитаризъм и елиминиране на партиите, което впечатление се засилва от обичайния авторитаристки израз за „обединението на всички здрави национални сили“.

Малко по-късно министър-председателят в интервю пред кореспондент на гръцкия вестник „Елефтерон вима“ коментира правителствените намерения, като нещо изяснява, а друго дообърква още повече. Той споменава нещо за избори и за конституция, но когато се подготви почвата, поставяйки и двата въпроса на по-заден план. Казва и добра дума за партиите, че се окопитват от „партийния бяс“, без да се ангажира с каквото и да било. Кьосеи-ванов поне сочи като непосредствена централна задача успокояване и нормализиране на положението, конкретизирайки, че ще се започне с оттеглянето на армията от политическия живот¹¹.

И близки на царя хора тогава си блъскат главата, за да разберат какво собствено Величеството влага в прословутата „нормализация на положението“. Между тях е и П. Драганов, на дипломатическа работа в Берлин. При своя обиколка из Европа в началото на 1936 г. царят се вижда и с Драганов, който му е почти приятел. Дипломатът, жаден да научи намеренията на Началството (монарха), подхвърля и собственото си разбиране за „нормализацията“ като „един коригиран парламентаризъм“, без пренебрегване на старите партии, без „корпоративна държава“ и прочие „нови форми“. Ст. Груев, а той знае доста за неотразените в документите неофициални изявления на царя, предава по следния начин отговора на Борис: „Имам намерение да се направи опит с една избирателна система да се създаде отдушник и да се спечели малко време за общински избори. След това да направя реконструкция на кабинета, като махна някои от старите и направя комбинация от днешните „технически лица“ и някои по-млади хора от политическите партии. Аз видях, че със старите не мога да работя!... С така преустроения кабинет с втора ръка политически хора да се произведат избори за Народно събрание, което ще направи малки промени в Конституцията, и с това да се приключи“¹².

Програмата на царя е достатъчно пълна и конкретна. Впоследствие по-

голяма част от тази програма се осъществява, но не така лесно, както изглежда в думите на Борис. Също не и бързо, макар Величеството да не определя срокове.

Правителството започва работата си по „нормализиране“ и „успокоение“ на положението с дейност за пълното елиминиране на Военния съюз, макар това да е задача на вчерашния ден (и всъщност изпълнена вече). По повод предстоящия процес против „офицерската конспирация“ официалната шумотевица продължава да се разраства. В нея няма и следа от успокоение, а и излиза много извън нормата. Тя носи белези на маниякалност, като отразява и угажда на истеричната царска злопамятност. За чуждите дипломати и журналисти не е трудно да се досетят, че нещата около „опита за преврат“ умишлено се преувеличават, за да се предреши съдебната разправа с царските противници¹³.

В хода на следствието по делото на „офицерската конспирация“ на последствените не са им спестени инквизиции. На двама от тях им се случва да починат от естествена (?) смърт – запасния полковник Ставри Андреев от язва и подполковник Михаил Узунов от септична ангина¹⁴.

Съдебният процес започва на 18 декември и продължава повече от два месеца. Като подсъдими са привлечени и някои умерени лигари като ген. Вл. Заимов, а също и д-р Г. М. Димитров от „Пладне“. Не е за учудване. Умерените от рода на Заимов са неблагоприятно разположени към царя. В поведението си са кротки, а в помислите си? А пладнари като Гемето със задкулисен политически натюрел? Интересно, че по-късно и двамата развиват в биографиите си конспирация и шпионаж.

През повечето от времето, докато траят съдебните заседания, царят обикаля столиците на големите европейски държави. Между другото там той търси и получава искрено или недотам съчувствие заради нелоялната и спрямо него намеса на българските военни в политическия живот. Впечатлението на Запад за процеса срещу Велчев като монтиран и предрешишен обаче си остава¹⁵.

Връщайки се от Лондон в Париж, царят отново се среща с Драганов. При вълнението в Ламанша Борис си е ударил и разкървал главата. Изнервят го засилените мерки на френската полиция за неговата сигурност (нали е гузна, защото преди година и нещо допуска българинът Владо Черноземски да застреля в Марсилия югославския крал Александър и френския външен министър Луи Барту). Та в състояние на превъзбуда царят се отдава на рефлексорните си вече вайкания пред доверения човек. В откровенията му, въпреки силния истеричен градус, има и много истина. „Аз не мога повече – емоционалнически Борис. – След всичко това, което тази армия ми направи, аз я мразя. А аз съм по-лош в това отношение от монарха (Фердинанд – б. а., С. Г.), защото съм злопамятен и не забравям. Аз Ви се чувствам чужд (Драганов е полковник, изпратен същата година в запаса по настояване на Лигата – б. а., С. Г.)“¹⁶. Този изблик – „не мога повече“ – е оправдателно встъпление. Може царят, и ще може, защото главните неприятности с военните са зад гърба му. Офицерството (не армията) той не толкова вече мрази, колкото ще

подозира и ще му е чуждо, без да се показва отчужден. А че е злопаметен и не забравя, е самата истина.

В края на февруари 1936 г. военният съд произнася смъртни присъди на Д. Велчев и майор К. Станчев. Ген. Заимов и Гемето са оправдани поради недостиг на доказателства за виновност. Междувременно по повод Връбнишкото приключение с продължението му през Страстната седмица от април 1935 г. запасните полковници Колев и Календаров са арестувани на 15 януари 1936 г. и на 30 март са осъдени на смърт. Царят заменя по-късно четирите смъртни присъди с доживотен затвор¹⁷. Осъдените са амнистирани след възвръщането на Южна Добруджа през септември 1940 г.

Между двата съдебни процеса ген. Луков произнася и официална смъртна присъда над вече мъртвия Военен съюз. При такава процедура без прояви на лош вкус не може. Луков събира по повод Освобождението на България на 2 март офицерите от столичния гарнизон на публично събрание. Там е обявено разпускането на Военния съюз и войската не е поздравена, а порицана. Министърът на войната поднася извиненията на армията за намесата ѝ в политическия живот и обещава, че това повече няма да се повтори¹⁸. Посипването с пепел върху главите продължава и на празника другия ден. В предълга реч генерал Луков като че дири корените на тъпотата у военните и ги намира в прозрението: „Ние тръгнахме по погрешен път, искахме сами да строим държавата и пряко да се месим в нейната уредба. Не било все едно да се командват войскове части и да се управлява държава“¹⁹.

Генералът говори в първо лице множествено число, което значи, че включва и себе си в тази преценка. Това обаче се оказва, че е някаква генералска форма на учтивост, защото съвсем скоро Луков пряко започва да се набърква в строежа на държавата и да се меси в нейната уредба.

3 март не е краят на военната интрига. Последният тласък на инерцията срещу Лигата идва на 12 юни 1936 г. Тогава е издадена наредба-закон за запазване на моралната и материалната сила на войската. В нея се казва: „Забраняват се всякакви организации, групи и техните поделения, целящи да въвлекат войската или отделни нейни части и чиновци в обществено-политически борби или в други действия, противни на нейното предназначение. Забраняват се също всякакви тайни организации във войската, каквито и щели да преследват те.“ За нарушение на наредбата-закон се предвиждат много тежки наказания, включително смъртно²⁰. И все пак тя се нарушава. Малки групи военни предпазливо се събират от време на време и се отдават на противодържавни кроежи с левичарско-републикански облик. Дълго време тези групички не са опасни, но по-късно стават. Понякога, най-често чрез звенари и пладнари, те установяват конспиративни връзки с комунистите, а те, винаги усетливи към нелегална дейност, се опитват да насаждат своите виждания сред опозиционните военни, за да могат при нужда да ги използват като свое оръдие²¹.

С идването си правителството се поразкърва антипартийно. През декември са иззети архивите на партиите, а в началото на 1936 г. са разпрода-

дени техните имоти. Заповядано е и „най-внимателно разузнаване“ на партийните водачи²². Ударени са и някои фашизоидни формации. През януари 1936 г. е забранена дейността на Съюза на българските национални легиони и на Родна защита, разтурени след 19 май 1934 г. и легализирани отново по време на Тошевото правителство. Разформирован е и Съюзът на българската младеж²³. Полицията привиква и предупреждава видни политици заради дейността им, върши обиски след техни прояви и др. подобни. На практика обаче е даден значителен простор за политическа дейност, зад което стоят правителството и дворецът. Стига се дотам, че началникът на политическата полиция е принуден да оправдава грубото отношение към Малинов и Мушанов (викани в полицията за свое циркулярно писмо до съидейниците си в края на 1935 г.) с нетактичността на служителите си²⁴.

Сред народа продължава да съществува широк пласт от аполитични, разочаровани или временно незаинтересовани от политиката хора. Политическата апатия се подхранва от растящото подобряване на стопанските условия в страната вследствие преодоляването на икономическата криза. Поведението на толкова много хора при рязко изменение в политическата обстановка е непредсказуемо и с тях са принудени да се съобразяват всички политически фактори. Дори масовата политическа пасивност, ако е и враждебна, е в състояние да провали инициативи на двореца, на правителството или на партиите, когато те се нуждаят от обществена поддръжка: например създаване на някакъв вид обществена сила, държавна партия, партийна коалиция и др. подобни. Немалко обикновени хора обаче поддържат по традиция политическия си интерес и могат да бъдат въвлечени по един или друг начин в политическия живот.

В края на 1935 и първата половина на 1936 г. от десния ъгъл продължава да набира скорост движението на проф. Ал. Цанков. Отляво БКП с много по-малобройните си съчувственици не може да осигури необходимата противотежест на цанковистите. Българската комунистическа партия още не е изковала понятието „монархофашизъм“ и оценява новия кабинет като „чисто царски“, като „царско-генералско буржоазно правителство“, съставено от хора на монархическата кулика и на крупния финансов капитал²⁵.

От лятото на 1935 г. в тактиката на Коминтерна стават значителни изменения, които, както винаги, огледално се отразяват в дейността (или поне в официалния курс) на БКП.

През август 1935 г. в Москва се провежда Седмият конгрес на Комунистическия интернационал (КИ). На него Г. Димитров е избран за генерален секретар. Той изнася и основния доклад, който препоръчва на комунистическите партии по-гъвкав подход в тяхната дейност. Поредната комунистическа мимикрия трябва да придаде по-цивилизован външен вид на партиите, контролирани от КИ. Прокламираната цел се съдържа във формулата за изграждането на единни фронтове против настъплението на фашизма. Ленинско-сталинското гледище за тези фронтове, за изнемване „от долу“ на членската маса на пролетарски и други леви партии от страна на комунисти-

те временно е изоставено. Единните фронтове се разбират като широки коалиции дори с десни, но антифашистки партии, при което водещата роля на комунистите не се издига като непременно условие. Това дава възможност на комунистическите партии да се приобщи към нормалния политически живот и да проникнат дълбоко в него. За страни като България обаче съществува опасност чрез по-рафинирани похвати да се провежда една по-вероломна обществено вредна политика на комунистите.

Задграничното бюро тутакси диктува новите коминтерновски постановки на БКП и те са възприети от нейния ЦК на Шестия му пленум от февруари 1936 г. На него ръководството на партията е прочистено от враждебните на Димитров и Коларов левосектанти. Новият курс на партията повишава нейната тежест в политическия живот на страната, още повече, че тя официално се обявява за възстановяване на Търновската конституция²⁶, което обаче е неискрен тактически ход. Към БКП започват да гравитират леви крила от буржоазни и дребнобуржоазни партии, а също и нелегалните звенари и лигари. Въпреки винаги живите си съмнения към комунистите буржоазните партии не всякога са в състояние да отклонят диалога с тях. БКП успява да осъществи контакти и с БЗНС (във всичките му разновидности), със Социалдемократическата партия, с Радикалната партия и дори с Демократическата партия, без да споменаваме други дребни партийки. Така че комунистите разширяват своята почва за дейност и започват да стават политически фактор, без обаче да урівновесят влиянието, което цанковистите имат в десния фланг на политическата скала.

Казаното от царя на Драганов през януари 1936 г. дава контурите на неговата работна политическа програма. Тя сигурно е обмисляна дълго преди това, но в нея се предвиждат най-близки конкретни стъпки. Верен на емпиричната си политическа нерешителност, Борис се вслушва във всякакви внушения, изхождащи от правителството или от политически среди, наблюдава внимателно развитието на разнопосочни тенденции, като очаква обстановката да му подсказва някакви по-твърди ориентири за поведение. От края на 1935 г. обаче все по-често дискретно и без всякаква публичност и от двореца се подават насочващи сигнали към различни политически сили.

Политическата среда в България продължава да е аморфна и неуморно политиканстваща. Царят поддържа по различни начини диалога си с партийните среди. Той се връща под различни форми към идеята си за коалиция между цанковисти и гичевисти. Целта е да се обезсили лагерът на буржоазните партии, като в същото време се предотврати и опасността от самостоятелно цанковистко управление. Идеята е трудно осъществима, макар на моменти Цанков да изглежда склонен да я приеме. Дворецът не се уморява да лансира тази неестествена комбинация и това си има своите причини. В случай че цанковистко-гичевистка коалиция се окаже невъзможна, то това ще даде нови доводи за политическото безплодие на партиите и за нуждата от укрепване на царедворската безпартийна власт.

Тайно проявяваната благосклонност на двореца към НСД се засилва в края на 1935 и началото на 1936 г. Тя видимо се отразява върху поведението

и изразяваните от Цанков гледища. Фашизоидните крайности се ограничават, за да се вмести Движението в схемите на короната, а и за да стане то по-приемливо за обществото. В тайни срещи с министър-председателя професорът дори пледира да се увеличат възможностите за политическа изява на бившите партии и за известно оживяване на политическия живот²⁷.

На 1 декември 1935 г. на тържествено събрание на Българската академия на науките проф. Ал. Цанков е избран за неин действителен член. По този повод той е посетен от министър-председателя, от министри, от видни сановници, както и от официалния представител на двореца Павел Груев²⁸.

При избирането му Ал. Цанков чете реферат на тема „Идеите – регулатор на социалния живот“. В него той е по-близо до авторитарните си идеи от началото на 20-те години. Цанков се обявява против демократизма, но и против корпоративизма, от който нямало „нищо по-опасно и погрешно“. Опасността от практическото приложение на тези два принципа иде от това, че чрез тях „ще господстват или материално най-силните, или най-многобройните“²⁹. Като се спира на общите черти на фашизма, хитлеризма, социализма и болшевиизма, професорът твърди, че те са изиграли своята роля. Според него настъпва „нова ера“ и „нова култура“, чиито основи са „капиталът, трудът и земята (курсивът на Ал. Цанков).“ „Ний – завършва той – ще отидем към един строй, в който и работникът, и селянинът, и предприемачът, изобщо трудещите се ще имат своя дял и място по значение, строй с по-голяма хармония и равновесие на силите. Само възстановяването хармонията и равенството на силите ще възстановят здравното състояние на болния социален организъм (курсивът на Ал. Цанков)“³⁰.

Все по посока на нормализиране и на разхубавяване облика на НСД през февруари 1936 г. се избира ново негово Централно бюро. Цанков извърля от него крайни свои привърженици и ги заменя с умерени като Т. Кожухаров, Георги Чернооков, Йордан Мечкаров, Методи Янчулев и др.³¹

В края на февруари Кюсеиванов започва тайни преки срещи с представители на „Врабча 1“ и с НСД³². До нещо определено не се достига. По-късно Д. Гичев обяснява, че бил подлаган на натиск от „големи фактори“ за споразумяването с Цанков³³. Земеделският водач има предвид не само министър-председателя, но и двореца. „Врабча 1“ действително няма причини да влиза с НСД в комбинация, от която може само да загуби, включително популярност сред собствените си привърженици. Затова пък от началото на 1936 г. БЗНС е в период на усиlena дейност.

На 14 януари Д. Гичев изпраща до привържениците си окръжно писмо с наименованието „Време за губене няма“. С него настоятелно се иска „незабавно възстановяване на свободите и правата на народа и приобщаването му към управлението на държава и общини“ чрез всеобщо и тайно гласуване. „Търновската конституция – казва се още в писмото, – която формално не е отменена, трябва и фактически да бъде възстановена“³⁴.

Останалите партии също засилват изявите си. Това най-вече се отнася до Демократическата партия. Ал. Малинов продължава ноемврийската традиция

да събира в дома си партийни водачи, за да преговарят по изработване на обща линия на поведение. През януари 1936 г. те обсъждат възможността да поискат аудиенция от царя, за да се настоява за възстановяване на конституционния и на парламентарния режим и за излизане с манифест към народа. До съгласие не се достига. Забелязва се своего рода съперничество между Малинов и Гичев кой да оглавява акцията. „Врабча 1“ настоява за водачество в набелязания опозиционен блок с познат вече довод: „Сега не е 1931 г. Тогава бяхме под подозрение; сега вече имаме легитимация и нямаме нужда от опека“³⁵.

От ирационалната показност и шумотевица при разбиването на Военния съюз правителството и царят не печелят нищо. Те обаче създават удобна позиция за партиите. Партиите подкрепят и одобряват акта от 3 март. Затова пък след като смутителят на обществения ред – Лигата, е елиминиран, логично е да бъде върнат конституционният режим. На 16 март Демократическата партия и Радикалната партия на проф. Г. П. Генов изпращат писмо до царя, в което се казва: „Преградата, която бе поставена пред народа в упражняването на неговите права, е премахната. Остава сега народът да се призове на избори и избере свое представителство, чрез което да упражнява законодателната власт“³⁶. На същата позиция застават и повечето от забранените други партии³⁷. Вероятно под въздействието на този натиск на 24 и 25 март царят води разговори с Малинов³⁸, които обаче нямат непосредствени последици.

На 9 май със специален бюлетин своите гледища изразява и НСД. В него Ал. Цанков възвръща нахакания си и арогантен език. Посланието му е верно-поданическо към царя, но не и към правителството. Там се казва: „Ние считаме, че крайно време е след жеста на министъра на войната, който даде на Държавния глава пълна възможност да упражни своите конституционни прерогативи, да пристъпи твърдо и решително към едно истинско нормализиране на политическия живот, като захвърли несериозните и опасните препоръки, които днешните управляващи министерства му дават.“ След това бюлетинът стръвно се нахвърля върху партиите, които не бива да се възстановяват в никакъв случай. Отзивът за техните водачи гъмжи и от ругателства: „Безпризорните политици, злополучните герои от близкото минало са отново в ход. Те шумят, лъжат, интригуват, тропат по всички врати... Животът иска не блуждаещи министриабилни, а стегнати обществени организации, с ясно очертани позиции.“ Такава организация естествено е НСД. Поради това властта трябва да се даде на него и то да проведе парламентарни избори при всеобщо избирателно право, независимо при какъв избирателен закон³⁹.

През пролетта срещите между водачите на бившите политически сили продължават, но поради съперничеството между „Врабча 1“ и Демократическата партия възникват два обединителни центъра. Към „Врабча 1“ припълзват Демократическият сговор, БРСДП начело с Кръстю Пастухов, Радикалната партия на проф. Г. П. Генов и Националлибералната партия на Б. Смилов – Д. Върбенков. Около Демократическата партия се групират Народната партия на Ат. Буров и Радикалната партия на Ст. Костурков⁴⁰. Размяната на мнения между двата центъра обаче продължава.

За да осигури водещата роля на партията си, Малинов предлага да се сключи предварително споразумение между партиите на проектирания блок, като в него на равни начала влезат всички крила на БЗНС и евентуално НСД. По-късно Малинов е принуден да се откаже от идеята за предварително споразумение. На 22 май в дома на Гичев се събират водачи на партиите и от двата центъра. Решено е от името на всички да се изиска аудиенция от царя и да се настоява за възстановяване на парламентарния режим. При уточняване на процедурните подробности обаче възникват разногласия, пак поради съперничеството между демократи и гичевисти. Два дена по-късно се постига споразумение между партиите от центъра, ръководен от „Врабча 1“. Възниква партийна коалиция, наречена Петорка. Съставя се и текст на адрес до царя⁴¹.

За да изпревари инициативата на Петорката, централното бюро на Демократическата партия изпраща на 30 май писмо до царя с настояване да се възстанови суспендираната конституция и едва след това да се пристъпи към „съществени реформи, които страната чака“⁴².

На 29 май водачите на „Врабча 1“, Демократическия сговор, Радикалната партия (Г. П. Генов), Националлибералната партия (Б. Смилов) и някои други общественици (общо 30 души) подписват адреса до царя⁴³. На 1 юни Кр. Пастухов го връчва в царската канцелария. Адресът кратко и точно описва създаденото след 19 май 1934 г. ненормално положение. Търновската конституция е защитена от спекулации, противопоставящи я на Възраждането, и е наречена най-скъпа негова рожба. Настойчиво се изисква нейното възстановяване по инициатива на царя⁴⁴.

С действията от май 1936 г. на забранените политически сили и особено със създаването на Петорката картата за партийната безпомощност е избита от царската колода. Адресът предизвиква стъписване в двореца и в правителството. Идеите му са много близки до изразените в писмото на Демократическата партия. Малките „партии на реда“ също ги споделят. Комунистите подкрепят исканията за възвръщане на конституцията. Възниква опасност от обединение на цялата опозиция (без движението на Ал. Цанков) срещу царедворския режим. Това принуждава Борис отново да излезе иззад кулисите. И този път той играе ролята си умело.

От 6 юни царят провежда серия от аудиенции с водачи на партиите. Той разговаря с тях поотделно, като пренебрегва наличието на Петорката. Борис въвежда политиките в обсъждането на извънредно сложна материя за създаване на широко коалиционно правителство, но под негов контрол⁴⁵. Искрени или не, тези негови сондажи, както и да завършат, ще са от полза за двореца, тъй като инициативата е в негови ръце. Постигането на някакво общо междупартийно съгласие е съмнително, но ако това стане, то би дало на царя така необходимата му социална опора, за да реди правителство и държава по свое усмотрение. Ако ли пък не, той пак може да прави същото, оправдавайки се с несговорчивостта на партиите. В този случай съвместно противодействие на опозицията не се очаква. Комбинацията с широко царско коалиционно правителство пропада. Борис обаче дава неопределени надежди за възстано-

вяване в някаква степен на конституционния режим. Царят по-специално се съгласява с провеждането на законодателни избори⁴⁶. Поради това политиките и от Петорката, и от останалите партии решават лоялно да изчакаят царското решение.

Веднага след преговорите с партиите от двореца и от правителството отново се подема работа по старата идея за коалиране на НСД и „Врабча 1“ и за съставяне правителство с предимство на земеделци начело с Кьосеиванов. В един документ на Вътрешното министерство прогнозното въображение на властниците рисува в приятни за тях краски резултата от евентуалното осъществяване на правителствения хибрид „Врабча 1“ – НСД. Там се казва: „Цанковото движение е слабо, за да поеме властта. Комбинацията Цанков–Гичев ще гарантира едни законодателни избори. При тази комбинация Гичев ще бъде отслабен, Цанковото движение няма да се разрасне; ще има силна опозиция в лицето на другите партии, които ще възрастнат, понеже ще има безогледни комбинации“⁴⁷. За да стане това обаче, се изисква доста наивност и глупост, главно от страна на Гичев. Той отказва да ги прояви. Пък и Цанков не допринася за осъществяване на комбинацията с нахалните си и досадни претенции за самостоятелно поемане на цялата власт⁴⁸.

Следва пряка намеса на царя и на министър-председателя. На 2 и 3 юли Цанков има една среща с Борис и две с Кьосеиванов. Постига се съгласие бъдещото правителство да изработи нов изборителен закон и да проведе законодателни избори до края на октомври. Фиксиран е и крайният им срок – третият неделен ден на месеца. За НСД са определени две места в кабинета. Цанков и Кьосеиванов се разбират, че правителството ще се съобразява със закона за забрана на партиите, като за НСД се „гарантира малко нещо свобода и възможност за организационна дейност сред народа“⁴⁹. Характерът на преговорите определя официозно НСД като страна в споразумението. Това означава, че в противоречие с Наредбата-закон за забрана на партиите двамата цанковисти ще участват в правителство като представители на своята политическа сила. Това е новост след 19 май, защото в кабинетите на Златев и на Тошев Диков, Моллов и Кожухаров влизат формално като личности, неподчинени на партията си.

* * *

В обявения на 4 юли 1936 г. състав на новото правителство петима министри запазват старите си места. Това са Кьосеиванов, Луков, Гунев, Вълев и Ганев. От петимата нови министри цанковистите Д. Мишайков и Т. Кожухаров оглавяват съответно министерството на народното просвещение и това на железниците, пощите и телеграфите. Ангел Карагьозов става министър на правосъдието; Ради Василев – на земеделието и държавните имоти, и Иван Красновски – на вътрешните работи⁵⁰.

Красновски е софийски адвокат, вкаран по настояване на Кьосеиванов и против желанието на Цанков вътрешното министерство да се управлява от

военно лице. Цанковистите приемат Красновски, защото го познават като идейно близък до себе си, но всъщност той е човек на министър-председателя⁵¹. Р. Василев е бивш сговорист, приобщи се към безпартийната власт.

Второто правителство на Кьосеиванов също има преходен характер и направо си го заявява. То си поставя за цел да изработи нов изборителен закон и да проведе законодателни избори до края на октомври. Това е знаменателна стъпка. За пръв път един царедворски кабинет си поставя ясно определени задачи за ясно определени срокове. Правителствената програма отразява условията, наложени от Цанков в преговорите му с Кьосеиванов. Едва ли обаче дори всички министри вярват в осъществяването ѝ. На министър-председателя тя направо не му харесва и не е за вярване, че той ще прояви старание за изпълнението ѝ. Затова пък военният министър стремглаво се втурва да преследва програмните цели. Несъгласията между Кьосеиванов и Луков не са от вчера. Те лежат в основата на потулен сблъсък в бившето правителство от края на март и началото на април⁵². Въпросът не се свежда само до личните амбиции на Луков да вземе преднина пред Кьосеиванов, каквито наистина съществуват. Между двамата има не различия, а противоречия, и то принципи, по най-важния проблем на правителствената политика – нормализацията. Военният министър препоръчва бърз подход към нормализацията, което ще рече да се създаде здрава партийна коалиция, подчинена на царя и ръководена от него. Бавната нормализация, защитавана от министър-председателя, предвижда за продължителен период от време запазване на служебен, безпартиен облик на управлението. Царят стои неутрално между двете групировки и прави възможното, щото никой от тях да не вземе превес до окончателното му арбитражно решение⁵³.

Според Стойчо Мошанов с включването само на цанковисти в правителството от 4 юли царят се надявал, че пред перспективата НСД да вземе самостоятелно управлението земеделците щели да станат по-отстъпчиви и още преди изборите правителството ще може да се реконструира с тяхно участие в него⁵⁴. В този случай и разпадането на Петорката ставало неминуемо. През юли, август и септември Луков полага много усилия, за да приобщи земеделците към правителството. Същевременно дворецовите среди се опитват да откъснат от Петорката Демократическия сговор и да го тласнат към вливане в НСД. Идеята е по този начин да се създаде основа за обществено-политическа опора на режима чрез обединение на обезличени бивши партийни среди⁵⁵.

Контрадействията на Кьосеиванов срещу линията на ген. Луков са рафинирани. За голямо неудоволствие на Луков и на Цанков той непрекъснато подчертава, че независимо от присъствието в правителството на трима министри с принадлежност към бивши партии то е безпартийно. Министър-председателят изтъква, че кабинетът няма да създава своя партия и не ще участва в изборите. Той оповестява намерението да се измени изборителният закон, като се намали броят на депутатите и се увеличи изборителният ценз, като се предвидят депутати по право и представители на професионалните организации, като

се предоставят изборителни права на жените. Отново се поставя въпросът за изменения в конституцията, които да осигурят независимостта на изпълнителната власт от парламента и нейната безпартийност. И като връх на държавническия си порив Кьосеиванов изтъква амбицията си да даде „на България най-свободните избори, каквито е имало до днес“⁵⁶.

В лични срещи обаче интимните намерения на министър-председателя по отношение на изборите изглеждат иначе. На Ст. Мошанов той обяснява: „Аз ще настоявам докрай, че ще ги произвеждам, но (тук Кьосеиванов намига) партизаните не ще ми дадат възможност да изпълня обещанието си“⁵⁷.

Поради включването на хора от Движението в правителството проф. Ал. Цанков се чувства силно обнадежден. Той отново показва оптимизъм и решава, че едни скорошни избори ще докарат със съдействието на държавния апарат негово мнозинство в Народното събрание с последващо съставяне на самостоятелно правителство на НСД начело с него. Това като нищо може да се случи, особено ако провеждането на изборите се повери на хора от Движението. За целта Цанков лично настоява пред Кьосеиванов, че е необходимо „да се ремонтира цялата администрация“, тъй като била пълна с „противодържавни елементи“⁵⁸. Министър-председателят обаче не желае да се огражда с „верни“ на държавата цанковисти и отношенията между него и професора стават враждебни.

В похода си към властта Цанков взема спешни мерки за затягане на организацията си и за нейното масовизиране. Издадена е стопанска програма на НСД, в която се издигат искания за повишаване покупателната способност на народа, за ликвидирание на безработицата, хигиенични жилища за всички, гарантирана минимална надница за работниците, изравняване цените на земеделските и индустриалните произведения, уреждане на въпроса за задълженията, намаляване на данъците и др.⁵⁹ Въпреки че в реферата си по повод избирането му за действителен член на БАН Ал. Цанков обявява хитлеризма за изиграл своята роля, той заема много нещо от него. До края на юли в организационния строеж на НСД напълно е въведен водаческият принцип, като всички ръководства от горе до долу се назначават от Ал. Цанков⁶⁰.

По същото време започва да се създава и бойна организация на НСД. Под името „Национална отбрана“ или „милиция“ тя се комплектува от членове на фашистките организации Кубрат, Родна защита, Български фашисти и НСД. Върховен началник ѝ е самият Цанков⁶¹. Самонадеяното поведение на професора поставя движението му в пълна изолация не само по отношение на буржоазни партии, но и по отношение на двореца. Оттогава насетне тръгва и кривуличещото западане на НСД.

Характерна особеност на положението е, че не само НСД се радва на възможностите за организационна и печатна изява. През лятото и есента на 1936 г. на практика са възвърнати конституционните права и свободи относно словото, печата, събранията. Политическите сили са в състояние да изразят становищата си за положението и за изхода от него. Вестникарският пазар отново започва да се наводнява с комунистически издания⁶². Получава се

широкообхванат сондаж за настроеността и намеренията на политическите сили и за техния реален отзвук в обществото.

Възстановяването на организационния партиен живот върви с бързи темпове. През лятото почти всички партии провеждат конференции, на които изготвят и приемат свои платформи. На конференциите и в печата се разгаря интересна дискусия по материята на Търновската конституция, при което въпреки нюансите в мненията се демонстрира вяръност към изначалните ѝ устои. Сходни са и стопанските програми на партиите, които не се различават съществено от тази на НСД.

Самочувствието на партиите нараства значително. Те не само че искат пълно възстановяване на конституционния ред по инициатива на царя, но настояват и се надяват той да им повери властта, за да проведат парламентарните избори. Петорката поддържа изразени контакти с Демократическата партия и по-слаби с БРП.

Демократическата партия действа самостоятелно от Петорката, но успоредно в същата посока. Нараства значимостта и на БКП. Сътрудничество с нея установява лявото крило на БРСДП начело с Коста Лулчев, Гр. Чешмеджиев и Димитър Нейков. БЗНС „Пладне“ също търси сближения с БРП. Чрез „Пладне“ и някои уволнени офицери деветнайсетомайци поддържат връзки с комунистите⁶³.

В това кипещо с политика време обаче изневиделица става нещо странно. Става не какво да е, а криза. Но не точно тогава и не точно на практика, а в оценките на историографията. То за буржоазното общество понятието „криза“ според марксистките автори така добре приляга, че е станало чак прилепчиво. Употребата му е често фриволна. У Вл. Мигев „първите симптоми на назряващата политическа криза“ се появявали през пролетта и тя се дължала на „безизходицата“ на „управляващия лагер“⁶⁴. В последните дни на май с появата на Петорката кризата вече била факт и царят „готви трескаво фиктивно излизане“ от нея⁶⁵.

Макар и фиктивно, от кризата, изглежда, се е излязло, защото по-нататък това понятие не се среща. Напротив – с „края на втория кабинет на Кьосеиванов“ е завършил „първият етап от изграждането на откритата монархофашистка диктатура“⁶⁶.

У В. Георгиев кризата е само в правителството на Г. Кьосеиванов и „вече през септември“ то е „парализирано“⁶⁷, което не личи от контекста на изследването.

У Ил. Димитров нещата стоят съвсем убедено и един параграф е озаглавен „Политическата криза през лятото на 1936 г.“. Според него кризата тръгва през пролетта на 1936 г. и се изразява в „засилването на демократическите сили и безпомощността на управляващите фактори“⁶⁸. През лятото тя е обхванала „всички страни на обществения живот в България“⁶⁹, без обаче да са приведени данни за това. На всичкото отгоре буржоазната опозиция е обвинена, че е пропуснала „благоприятен момент за отхвърляне на диктатурата (каквато няма тъкмо в това най-свободно след 19 май 1934 г. време – б. а., С. Г.)“⁷⁰.

Най-странното е, че царят и министър-председателят, както по всичко личи, и не подозират, че страната преживява всеобхватна лятна политическа криза. Борис напуска България на 9 юли и два месеца пътува из Европа. Кьосеиванов едва го дочаква да се върне и заминава за участие в Общото събрание на ОН в Женева, където престоява до 13 октомври.

Колкото и безпомощни да са според историографията управляващите фактори, те все нещо вършат по посока на дадените от тях обещания в положителен, но още повече в отрицателен смисъл. Още първото правителство на Кьосеиванов нарежда в началото на юни да се започне съставянето на избирателните списъци⁷¹. Във второто Кьосеиваново правителство обаче министър-председателят тайно работи за миниране на споразумението с НСД. Поради това към подготовката на парламентарните избори се пристъпва с неохота. Министерският съвет започва разглеждането на избирателния закон едва в края на август⁷². Затова пък много дейна през тези либерални лято и есен е полицията. Тя неотклонно следи проявите на всички политически сили. Извън тази рутинна дейност обаче на нея ѝ се придава и ролята на прогностичен социологически център на правителството.

Министерството на вътрешните работи още на 5 юни 1936 г. разпорежда на кметовете да проучат „какво е настроението на населението“ с оглед на едни бъдещи избори. Министърът изрично отбелязва, че и занаят пред „партизанството не ще бъде допуснато и затова е необходимо да се знае народът държи ли на бившите партии или не“⁷³. Новото правителство продължава работата в тази насока. Организира се секретна анкета в горния смисъл. На 14 юли на кметовете, околийските управители и областните директори е изпратен списък от насочващи въпроси, на които трябва да се отговори в хода на анкетата. Направените проучвания са обобщени в специален доклад на Дирекция на полицията от 10 септември. Според него мнозинството от населението е аполитично или е в полза на безпартиен режим; него го интересуват най-вече местни интереси и затова настоява за общински съвети с изборни кметове; известна организираност има само у комунистите, НСД и земеделците, но по места различните партии имат различно влияние. При евентуално провеждане на парламентарни избори някъде е възможно „народът отново да се приобщи и гласува за партиите“⁷⁴.

В отговорите на местните власти се съдържат някои обясними залитания да се представи желаното за действително. Не без значение е и обстоятелството, че административно-полицейският апарат вече е заразен от „антипартийността“ и че неговите служители образуват нещо като своя партия на „безпартийните“⁷⁵. Анкетата обаче, общо взето, отразява обективно настроенията на населението. Този род социологични проучвания трайно ще останат във функциите на административно-полицейските служби и след това. Няма съмнение също, че анкетата изиграва своята роля при промяната на правителството и на тактическата линия на двореца през есента на 1936 г.

Сред Кьосеивановото мнозинство в кабинета нараства решимостта за възстановяване чисто безпартийния му характер. Тя иде главно от обстоя-

телството, че към такова развитие на нещата клони и царят. За Кьосеиванов не е трудно да предизвика недоволството на двамата министри цанковисти. Царят разговаря с тях и с министър-председателя на 21 октомври. На следващия ден Борис приема и Ал. Цанков. Царят му казва, че желае да продължи сътрудничеството си с цанковистите, но че военните са против тях, което е измислица. Накрая монархът издевателски подхвърля, че би се съгласил двамата цанковисти да останат в кабинета, но като частни лица. Това не задоволява Цанков и още същия ден Кожухаров и Мишайков изпращат оставките си на министър-председателя. Кьосеиванов не подава оставка на цялото правителство. На 23 октомври той като обикновена реконструкция назначава на мястото на излезлите министри ген. Михаил Йовов начело на Министерството на железниците и Никола Николаев, дотогавашен Главен секретар на външното министерство, за просветен министър⁷⁶. Така правителството напълно възвръща безпартийния си облик.

* * *

Според изследователите на този период от българската история със съставянето на третия кабинет на Кьосеиванов в България се случва нещо много важно и то е, че приключва процесът на утвърждаване на монархофашизма. А защо? Единственият, и то формален довод, който се сочи, е, че в България от края на 1936 г. до навечерието на деветосептемврийския преврат правителствата са все безпартийни. Иначе в най-едри щрихи между това, което се върши от втория и от третия кабинет на Кьосеиванов, едва ли биха могли да се видят някакви съществени разлики. Но вероятно различията се отдават на някаква зловеща прозорливост на цар Борис, която му липсва, но каквато неизменно му приписват историците марксисти. Та със своята пъклена сръчност царят водел всички за носа към своята заветна цел – установяване на монархофашистка диктатура. Че царят е първокласен политически играч монархо-емпирик – това да. Но да измисли монархофашизма?!

Съставянето на такава главоблъсканица е по силите само на диалектическия марксизъм. Колкото безсмислено във физиката звучи понятието дървено желязо, толкова в политиката същото значение има и понятието монархофашизъм. Освен това появи се и още по-абсурдното определение за Борис като „цар-фюрер“. Възможно е в една монархия да има фашизъм (Италия например), но никоя уважаваща себе си монархическа доктрина не би допуснала симбиозата между монархия и фашизъм. Според всяка недialeктическа логика въздигането на монарха във фюрер би означавало снижението му в ранг. На кой монарх би му притрябвало да бъде водач дори и на най-тоталитарната партия, след като той по дефиниция олицетворява в себе си единството на цялата нация. Да не говорим за това, че нашият цар и да бе имал безумието да става фюрер, той никога не бе имал на разположение такава „държавна партия“. Но в България не само монархофашизъм, но и обикновен фашизъм на власт няма. На 23 октомври 1936 г. режимът е толкова фа-

шистки, колкото и този на 19 май 1934 г. Линията за ръководната роля на държавата в общественно-политическия живот на страната продължава да върви във възходяща посока. Стига се до почти пълна регламентация на икономическия живот и до ефективна регулираща роля на държавата в отношенията между труда и капитала. Но всичко това, и дори още по-добре организирано, е присъщо не само на тоталитарните, но и на най-демократичните държави, особено в навечерието и по-време на Втората световна война. Тази държавна политика допринася за бързото преодоляване на последствията от кризата, за зараждането на видим стопански подем, за подобряване на общото жизнено равнище в страната.

В решаването на ежедневните въпроси на населението служителите специалисти в държавните ведомства, общо взето, се оказват по-кадърни от предишни партизански назначения. За това и безпартийните режими получават сравнително широка обществена подкрепа. При това обаче характерният за българското общество политически плурализъм под най-различни форми и със знанието на държавните институции вирее до самия край на „монархофашизма“ през 1944 г.

Тогава какво е управлението на цар Борис? На практика изглежда, че то е единственият, и то конституционно утвърден личен режим на монарха в България. Личен режим има и Фердинанд, но той не измени и една буква от конституцията, за да го облече в законни дрехи, както това правят повечето от балканските му колеги. Фердинанд ловко се ползва от незрелостта и недъзите на българския политически живот и безогледно качва и сваля правителства по собствено усмотрение и за собствено удобство. Борис впоследствие прокарва изменения, с които и формално въвежда Народното събрание в подчинено положение, при което Министерският съвет е отговорен само пред него. За разлика от фанфаронските похвати на баща си обаче, Борис много внимателно се ползва с прерогативите си, държейки, доколкото е възможно, сметка за промените в пулса на обществото. Режимът на цар Борис е значително по-умерен от този на другите балкански монархии. Така например в българския парламент при „монархофашизма“ винаги съществуват опозиционни групи и понякога те са силни.

Съблазнявам се да продължа с историческите паралели, макар да съзнавам, че те са опасно и несигурно нещо. Според мен режимът на Борис много малко наподобява съвременните нему тоталитарни и фашистки модели. Много по-близък е той в същността си до бонапартистките монархии от средата на XIX в. и особено на техния пруско-германски вариант. Монархът е начело. Той си назначава правителство. На парламента му се разрешава да гласува бюджета. Всичко това води до силно оряждане политическите права на гражданите. В законодателно отношение обаче правата на личността са не по-малки от тези в демократичните държави, а спазването им се съблюдава дори още по-строго. Става дума естествено за свобода на слово, печат, сдружавания, собственост, образование и т. н. Такъв тип управление желае да въведе княз Ал. Батенберг в зората на третата българска държава, но не

успява. Към осъществяване на мечтата му явно се стреми цар Борис през последното десетилетие на живота си. До голяма степен той съумява да наложи в България една обогатена с модерни етатистки похвати и доктрини бонапартистка, авторитарна монархия.

Правителството обявява, че „редица непредвидени обстоятелства“, както и „загрижеността да се запази пълното спокойствие в страната“, са го накарали да отложи законодателните избори за по-късна дата. Вместо тях се пристъпва към подготовката на общински избори, които ще се проведат след прегрупиране на общините и след изменението на изборителния закон и на закон за градските и селските общини⁷⁷.

Промяната в поредността на изборите от страна на управляващите вътрешният министър Красновски обяснява с резултатите от анкетата. Тя показва, според него, че народът не проявява голям интерес към законодателните избори, а е заинтересован повече от управлението на общините⁷⁸. Вероятно е така, що се отнася до мнението на правителството. От друга страна обаче, нещата се развиват всъщност според програмата на царя, изложена пред Драганов през януари същата година. А тя, припомням, предвижда първо промяна на изборителната система, после общински избори като отдушник и чак накрая законодателни избори и евентуално промяна на конституцията.

Петорката посреща правителствената промяна и отлагането на законодателните избори с нападателно разочарование. На 8 ноември тя депозира писмо до царя, в което за пръв път го упреква, че той е виновен, задето не се възстановява Търновската конституция. Настоява се Борис „да турне край на безотговорните управления... чрез възстановяване на конституцията с всички последствия на един нормален и свободен политически живот“⁷⁹.

Дворецът не обръща внимание на писмото. Тогава Петорката, съобразно предварително взетото решение, започва да подготвя пряко обръщение към народа. В хода на неговото изработване Петорката полага усилия за организиране на опозицията около себе си. Тя влиза във връзка с буржоазните партии въвн от нея, но също с НСД и с БКП⁸⁰.

В края на декември 1936 г. документът под названието „Всенародно искане“ е готов. Според някои сведения в съставянето му участва и представителят на БКП Митю Станев⁸¹. Написано с ясен стил и с прочувствен език, Всенародното искане предлага програма за изход от положението. Според нея необходимо е: „1) незабавно и пълно възстановяване на конституцията; 2) незабавно провеждане на законодателни избори; 3) отговорно конституционно правителство, което с подкрепата на народното представителство да съживи народното стопанство, в основата на което лежи българската земя, да облекчи непосилните тежести на всички производителни слоеве и да поведе една достойна национална политика на почтено, равноправно и дейно сътрудничество с всички съседи, като следва пътя на великите и малките нации, които се борят за мир и справедливост“⁸². Отпечатано в огромен тираж, под Искането поставят подписите си стотици хиляди български граждани.

Изработеният от правителството изборителен закон цели максимално да

стесни възможностите на опозицията. Той е публикуван на 18 януари 1937 г. Според него кандидатурите за общински съветници трябва да се поставят еднолично. Кандидатите не могат да се издигат от партии и организации. Специално се набляга, че кандидатите не трябва да изповядват „комунистически и анархистически идеи“, или „противодържавни разбирания“. Със закона се увеличава образователният ценз за кандидатите, които трябва да бъдат мъже над 30-годишна възраст. Утвърждаването на кандидата се възлага на кмета, който да гарантира лоялността му към режима. Забраняват се всякакви антиправителствени агитации и се предвиждат многобройни санкции за неизпълнението на закона. Законът разширява изборителните права и на омъжените жени майки. Обявява се, че изборите ще се проведат в различните области през четирите неделни дни на месец март⁸³. Това дава възможност да се съсредоточат значителни полицейски части там, където се провеждат избори.

С няколко наредби-законови се внасят промени в местното управление. С тях се укрепва още повече властта на централно назначавания кмет, подпомогнат от също така назначавана общинска управа. Освен това общинският съвет се състои от общинската управа и влизащи по право лица като директор на училището, агрономът и др. подобни. Изборните представители в съвета са от 5 до 10 души в зависимост от броя на жителите на населеното място⁸⁴.

Властта подхожда с решимост да спечели изборите. Много внимание се обръща на учредителния конгрес на Общия съюз на земеделските стопански задруги, проектирани като масова опора на властта на село. Членуването в задругите не е задължително, но всички селяни плащат задължителен членски внос. Впоследствие задругите се обезличават, не без съдействието на БКП и БЗНС.

Казионните организации, печатът и радиото дейно обслужват правителствената пропаганда. По предизборни агитации из страната тръгват и някои от министрите. Стегнат и впрегнат в работа е и административно-полицейският апарат. Провежда се и акция за проверяване благонадеждността на кметовете⁸⁵.

Властта полага усилия да притисне, да затрудни и да сплаши опозицията. Още в края на 1936 г. са спрени 22 политически издания. Забранени са публичните изяви. Политически личности се арестуват и понякога се подлагат на побоища в полицията. Честа практика са интерниранията⁸⁶. Този род настъпление срещу опозицията се води методично, дозирано и с нарастващ темп с приближаването на изборите. Режимът обаче държи да не се zlepоставя със свирепа бруталност и се стреми да се придържа в рамките на и без това суровото и репресивно антипартийно следдеветнайсетомайско законодателство. От своя страна опозицията използва всички възможности и развива впечатляващо широка дейност⁸⁷.

В края на януари 1937 г. се постига споразумение между Петорката, Демократическата партия, БКП и част от БЗНС „Пладне“. Всенародното искане за възстановяване на Търновската конституция се приема за обща платформа на опозиция. Споразумението предвижда съвместно създаване на конституци-

онни комитети по места. Намерението е комитетите да образуват мрежа, покриваща цялата страна. Такива се съставят обаче само в по-големите градове. Петорката изработва оригинален изборен план, който е одобрен и от опозиционните сили, свързани с нея. Агитира се в изборите да се участва с лозунг за възстановяване на конституцията, с недействителна бюлетина или с бял плик. Идеята е по този начин изборите да се превърнат в допитване до народа по конституционния въпрос. Опозицията се надява да получи два милиона лозунги и така да принуди двореца да възстанови конституционния режим

Изборните резултати са катастрофални за надеждите и за избраната от опозицията тактика. Те всъщност потвърждават правилността на изводите на полицейската анкета от 1936 г. Проведени в условия на терористичен натиск от страна на властите, изборите дават следното: от гласувалите 1 799 980 избиратели само 363 902 са гласували с лозунги и с недействителни бюлетини, а 1 436 078, или почти 80 % – с действителни бюлетини.

След продължителното напрежение около изборите в страната временно настъпва политическо затишие. Не и сред управляващите обаче. Резултатите от общинските избори дават увереност на правителството да пристъпи и към подготовка на парламентарни избори, за да се легализира царският режим. Вътре в кабинета обаче продължават да съществуват разногласия между групите на министър-председателя Кьосеиванов и военния министър Луков. Първият поддържа безпартийния вариант на управление, а вторият е за включване в него на политици от десните партии, като бъдещият парламентарен режим формално се придържа по-близо до предписанията на Търновската конституция. Поредната кабинетна реконструкция не премахва разногласията.

На 21 май от правителството са извадени Карагьозов, Вълев и Василев и на тяхно място са назначени Александър Огнянов – министър на правосъдието, Димитър Бъров – министър на търговията, и инж. Банко Банков – министър на земеделието и държавните имоти. В кабинета се оформят две групи. Красновски, Николаев, Ганев и Йовов са зад Кьосеиванов. Огнянов и Бъров се сближават с Луков, а Банков е някъде по средата.

На 16 юни 1937 г. 101 топовни салюта оповестяват раждането на престолонаследника княз Симеон Търновски. Френетичните възторзи в страната обхващат и опозицията. По повод събитието се опрощават неплатени данъци, освободени са четири хиляди затворници, а учениците получават малко смешния подарък от една единица повече към успеха си.

На 22 октомври е публикуван законът за законодателните избори. С него броят на депутатите се намалява от 274 на 160. Изборителните колегии се образуват произволно от 20 до 40 хиляди избиратели, така че да се дава преднина на правителствените кандидати. Поставянето на кандидатурите трябва да става еднолично, а не от партии или от организации. На министрите, както и на държавни и общински служители, се забранява да са депутати. В колегии, в които е поставена само една кандидатура, тя се провъзгласява за избрана без провеждане на избори. Потвърждава се изборителното право на омъжените жени, включително разведените и вдовиците.

Избирателният закон се смята за компромис между враждуващите групи в правителството. Законът е толкова далече от тези на основата на Търновската конституция, че Луков едва ли би могъл да намери някаква прилика с нея. Не е изпълнено обаче и желанието на Кьосеиванов за още по-голямо намаление броя на депутатите и за тяхното излъчване въз основа на корпоративния принцип. Впрочем от компромиса не са доволни и двете групи в кабинета и отношенията им се изострят до крайност в края на 1937 и началото на 1938 г.

Между 24 и 29 януари 1938 г. се извършва петата поред реконструкция на правителството на Кьосеиванов. От него излизат ген. Луков и сподвижниците му Бърков и Огнянов, докато министър-председателят губи само своя човек Красновски. Промените дават ясен знак, че дворецът скланя да поддържа линията на премиера за безпартиен облик на управлението и за неотстъпчивост към опозицията. Личностните промени в Министерския съвет са както следва: ген. Теодоси Даскалов – министър на войната, Н. Николаев – министър на вътрешните работи, Стоян Никифоров – министър на търговията, Илия Кожухаров – министър на правосъдието, и проф. Георги Манев – министър на просвещението. Новите цивилни министри имат партийно минало, но отдавна са прекъснали партийното си членство. Н. Николаев е бил привърженик на крилото Калфов–Русев в НСД, Г. Манев – радикал, Кожухаров – ляпчевист, Никифоров – цанковист. Тяхното привличане в правителството е проява на управленската тенденция да се използват второстепенни фигури на бившите партии, но без да се правят отстъпки на самите партии.

Министерският съвет въвежда нови ограничителни изменения в избирателния закон. Изборите са назначени за четирите неделни дни на март 1938 г. Правителствената програма в предизборната кампания се представя като „нова демокрация“ без „пакостното наследство на партизанството“, а „стегната и дисциплинирана“, пропита от идеята „за обществена солидарност“. Изтъква се за момента принципът за безпартийност на управлението при надмощие на правителството над Народното събрание. Небезуспешна е и атаката срещу „падението“ на бившите партии заради сътрудничеството им с комунистите, „най-заклетите врагове на държавата“, които „денонощно проповядват смъртта на днешния строй“. Специално внимание е обърнато и на жените избирателки.

Режимът има проблеми с представянето на собствени безпартийни кандидати. Поради това то предприема значителни усилия да приобщи голям брой привърженици на бившите политически партии, главно хора от местно значение. Намират се много лица, които се поддават на ухажванията на режима преди всичко поради кариеристични съображения. Това е и белег за упадък на буржоазните партии.

За изборите се готви и опозицията. Тя съумява да възстанови постигнатото на общинските избори единство. В началото на февруари е политически факт Демократическото споразумение между Петорката, БЗНС „Пладне“, БКП, Радикалната партия на Ст. Костурков и Демократическата партия. Те изработват обща програма. В нея се настоява за незабавно и пълно възста-

новяване на Търновската конституция и за премахване на всички наредби-закони след 19 май 1934 г. Подробна е и стопанската част на платформата.

В Демократическото обединение и дори в Петорката възниква обаче съперничество за депутатски кандидатури. В някои случаи на изборите се конкурират по няколко кандидати на опозицията. Предизборната борба носи напрегнат характер и се провежда в условия на притеснения. Вършат се множество арести и обиски. Против антиправителствените кандидати се подават контестации, въз основа на които съдебните власти им отказват регистрацията. Цензурата често окастря и обезобразява предизборните програми на опозиционните кандидати. Ал. Малинов се отказва от своята, заявявайки, че разлепената из столицата не е негова, а на полицията.

Малинов не успява да довърши предизборната си борба. На 23 март той се изправя пред препълнен салон, за да произнесе реч. Говори малко повече от половин час и рухва на трибуната, сразен от сърдечен удар.

Властта следва опита, придобит от общинските избори, и се стреми да не достига до репресивни прекалености. На 14 февруари например директорът на полицията напомня на полицейските служби да се избягват „насилствени инциденти, които биха опорочили изборите и изложили властта“.

Изборните резултати са много интересни. От 160 депутати 97 се смятат за правителствени и 63 – за опозиционни. От опозиционните 27 места са на „Врабча 1“, 9 – на БЗНС „Пладне“, 8 – на БРСДП, 5 – на БКП и т. н. В действителност парламентарната картина е много по-сложна. Сто и петдесет от всички депутати в миналото са членували в политически партии. На практика тези далеч нелиберални избори при едно намалено по състав Народно събрание вкарват политическа пъстрота, каквата дотогава не е имало. Иронията е, че това се дължи на безпартийността в правителственото мнозинство, защото и то не е единно. Свои групи в него имат Кьосеиванов, Иван Багрянов, Стойчо Мошанов, а съществуват и няколко колебливи депутати, склонни на моменти да се ориентират към опозицията.

Представителите на Демократичното обединение образуват самостоятелна парламентарна група, в която водеща роля има Петорката и най-вече „Врабча 1“. Най-значителна личностна изява обаче има сговористът Григор Василев. Той произнася най-силните речи от страна на опозицията и обикновено е автор на документите на Петорката.

Своя парламентарна група обособява фактически и БЗНС „Пладне“. Тя е по-радикално настроена от Петорката и изявите ѝ са не само противоправителствени, но и откровено противоцарски. През декември 1938 г. 6 нейни депутати са касирани. Още през юни същата година са касирани двама комунисти.

XXIV народно събрание е открито на 22 май с тронно слово на цар Борис. Проектотговорът на Петорката е съставен от Гр. Василев. Той в общи линии повтаря предизборната програма на Демократичното обединение – възстановяване на конституционния режим и общинското самоуправление. Съдържа също и обширна конкретна част за належащи стопански и социални мерки.

За правителството най-важното от дейността на Народното събрание е легализирането на царския режим и одобряването на всички наредби-законали от 19 май 1934 г. нататък. Те са над хиляда, но са прокарани с лекота от мнозинството. Иначе режимът не желае да отдава голяма значимост на парламента в живота на страната. Правителството не внася значителни законопроекти в него, а най-вече искания за редовни и допълнителни кредити по държавния бюджет.

Мнозинството налага твърде ограничителен правилник за вътрешния ред и дава несъобразно високи права на председателството на Народното събрание. Ограничено е времето за депутатски изказвания; законите се приемат с две, а не с три четения и др. Характерно е отношението към парламентарния контрол. Отговаря се на незначителна част от питанията и запитванията на опозиционните народни представители. На по-сериозните от тях най-честата резолюция е „отложено за неопределено време“. На депутатите от опозицията изобщо много рядко им се дава думата.

Един от малкото важни правителствени законопроекти, който се внася в Народното събрание, е този за печата. С него формално се отменя цензурата, но 43 члена предвиждат наказателни санкции – глоби и затвор. Законопроектът се посреща отрицателно от обществеността и от журналистическата колегия. В Народното събрание са изпратени множество протестни резолюции. Разискванията по законопроекта започват на 18 юли. Двамата изказали се опозиционери го отхвърлят. Още по-важно е, че против него са настроени и народни представители от мнозинството. Възникват опасения за отрицателен вот на законопроекта. Поради това сесията на Народното събрание преждевременно е закрыта на 22 юли.

По време на есенната сесия по един правителствен законопроект за допълнителен бюджетен кредит за нуждите на правителствения официоз вестник „Днес“ се разгарят бурни дебати. Гр. Василев заявява: „Това правителство не заслужава капка доверие. То трябва да си върви. Ако то не си върви, парламентът трябва да го събори. Ако парламентът не го събори, парламентът ще бъде съборен.“ Ораторът е акламиран от цялата опозиция и от част от мнозинството. От изказалите се седем народни представители четирима са правителствени, но само един от тях подкрепя законопроекта. В последвалото гласуване от 136 присъстващи 67 гласуват „за“ и 69 „против“. Кабинетът е бламиран. Последва включването на Ив. Багрянов, проф. Богдан Филев и Добри Божилов в кабинета. Това показва, че въпреки че правителството не се смята за отговорно пред Народното събрание, а само пред царя, дворецът донякъде се съобразява с правилата на конституционния режим.

В края на март 1939 г. обаче историята с бламирането едва ли не буквално се повтаря. Поводът е отново гласуване на кредит, този път за Дирекцията на строежите. И в случая важна роля за разобличаване финансовите машиниции на министър Спас Ганев играят депутати от мнозинството. До пълен правителствен провал чрез гласуване в Народното събрание не се достига само защото Ганев изтегля законопроекта си. Царят е наясно с „далавете“

на Ганев, но е вбесен от разцеплението в мнозинството и от засилващата се роля на Народното събрание, ако не в управлението, то сред общественото мнение. „Не мога да се съглася парламентът да вдига и да сваля министри“⁸⁸ – гневи се той пред близкия до него тогава Любомир Лулчев. И въпреки това Борис отново се подчинява на изразената от Народното събрание воля. След продължителни дискусии в царското обкръжение Ганев е изхвърлен от правителството, а на 8 април за управляващ на неговото Министерство на обществените сгради, пътищата и благоустройството е назначен министърът на железниците, пощите и телеграфите Владимир Аврамов⁸⁹.

При силната опозиция и при не твърде покорното мнозинство Кьосеианов не внася обещаните важни и опасни за съдбата на правителството законопроекти за печата и за длъжниците. На 27 април сесията на Народното събрание е закрыта.

По това време царят е изпълнил по-голямата част от своята политическа програма. Режимът, макар с неизбежни проскърцвания, функционира задоволително. Властта на монарха е твърдо установена, но в тогавашната си авторитарна форма няма своето конституционно съответствие. Правното положение на държавното управление продължава да е такова, каквото го описва ген. Златев още през февруари 1935 г.: „Нашата конституция поначало не е отменена. Отменени са само виртуално ония нейни постановления, които пречат на новия мироглед.“ Това стегнато твърдение обаче среща обоснован юридически коментар от К. Кацаров. „Тези обаче отменени части – пише той – са автоматически заменени с нови, макар и неписани. Това е суспендиране.“ Заключение е съкрушително: „Да се зачита конституцията, доколкото може и доколкото не е неудобна и да се заобикаля или нарушава, когато е нужно, защото тя е „виртуално“ отменена, без да е установено в коя част, кога и как. България се управляваше всъщност вече без конституция“⁹⁰.

Вероятно поради това царят включва като последна точка в своята програма изработването на нова конституция. Остава сякаш да се направи само това, за да се узакони съществуващото положение. Времето обаче не е подходящо тъкмо за такова нововъведение. Цялото развитие след 19 май 1934 г. не е особено насърчително за провеждането на успешен авторитарен конституционен експеримент. Търновската конституция се е превърнала в знаме на опозицията и нейно централно политическо искане е пълното ѝ възстановяване. В обществото са силни симпатиите към все още неотменената конституция. Доста депутати от мнозинството на XXIV ОНС с непокорството си сочат, че и дори привърженици на режима трудно приемат принизената роля на Народното събрание и грубото командаджийство на изпълнителната власт по отношение на законодателната.

Външнополитическата обстановка също не предполага разход на излишна енергия за осъществяване на крупни политически приумици със съмнителен оздравителен ефект. Година по-рано е извършен Аншлусът на Германия с Австрия, преминала е Мюнхенската криза през септември 1938 г. На 15 март 1939 г. Райхът поглъща и остатъка от Чехословакия. Шансовете на

мира се топят с всеки изминат ден. Новата световна война е на прага. На властта и на държавния глава повелително се налагат като първостепенни за разрешаване външнополитически въпроси, от които зависи самото съществуване на държавата.

У царя се налага разбирането, че обществото по-леко би приело съществуващото положение и без да бъде дразнено то с конституционни промени. Успехите на режима в стопанската и в социалната област дават сериозни основания за правилността на такъв извод.

§ 2. СТОПАНСКА, СОЦИАЛНА И ВОЕННА ПОЛИТИКА В ПРЕДВОЕННИТЕ ГОДИНИ

България по това време продължава да е неразвита в стопанско отношение страна. Според някои изчисления тя е от 10 до 30 пъти по-изостанала в сравнение с напредналите капиталистически държави⁹¹. Тази констатация може и да е преувеличена. Във всеки случай, съпоставена с държави със сходна икономическа структура, България съвсем не стои толкова зле. Кризата и последвалата я депресия са преодолені докъм 1935 г. Ако в страната има стопански разцвет между двете световни войни, то той се наблюдава от 1936 г. до края на мирновременния период и съвпада с установяването и развитието на царския режим.

Икономическият подъем до голяма степен се дължи на общия световен стопански климат. Конюнктурният стопански цикъл е в най-благоприятната си следкризисна фаза. В България се налага своевременно още по време на кризата политиката на ръководеното от държавата стопанство, което е световна тенденция.

Важно е, че по това време българската икономическа мисъл като цяло категорично подкрепя водещата роля на държавата в стопанския живот. Нейни представители обосновават тази роля, дават препоръки за ефективното ѝ приложение и сами участват в този процес като държавни служители на всякакви равнища. От тази констатация естествено се изключват икономистите марксиста, които отричат и капиталистическото стопанство, и капиталистическата държава във всичките им разновидности.

В науката обосновано се разграничават двата типа ръководено капиталистическо стопанство: авторитарно (Италия, Германия) и либерално (САЩ, Франция, Белия и др.). Определящ в случая е политическият режим. Не е пропуснато да се отбележи, че държавната намеса засилва принуждението. В либералното стопанство тя е по-слаба. Принудата в авторитарното стопанство е постоянна и икономическите насилствени мерки имат политически характер⁹².

В България ръководеното стопанство от либерален тип започва постепенно да се налага от 1930 г. при Второто сговористко и правителството при управлението на Народния блок. Пълния си облик, но вече в авторитарната

си разновидност, то добива след преврата от 19 май 1934 г. и особено след налагането на царския режим.

Авторитарният политически режим наистина получава дивиденди от настъпилния подъем. Режимът обаче не само се ползва от успехите на националното стопанство, но и допринася за тях. При осъществяването на икономическата си политика управляващите среди неизбежно влизат в противоречия с отделни групи на едрия и на средния капитал.

След приключване на стопанската криза по-нататъшно развитие получава Режимът на преситеност. През 1935–1936 г. в състояние на „преситеност“ са обявени повечето от старите браншове на индустрията, които дават общо 2/3 от промишлената продукция. Забранява се да се създават нови предприятия, както и да се увеличава капацитетът на наличните предприятия в тези браншове. Новият закон за индустрията от 1936 г. официално отменя облагите за насърчаваното промишлено производство.

Законът от 1936 г. се посреща по нееднакъв начин от българските стопановеди. Константин Бобчев го нарича „конституция на българската индустрия“⁹³. Отправят се обаче и силни критики. За Д. Тошев законът е „продължение на прякото насърчение на местната индустрия чрез нови методи“⁹⁴. Забраната за основаване на нови предприятия в дадени браншове според него цели да осигури по-благоприятни условия за работа на старите, като ги подсеца да сключват монополни съглашения. По този начин обаче не се постига капитализъм, а капиталистически паразитизъм⁹⁵. Действителното въздействие на закона е някъде между тези две крайни мнения. Общо взето, той логично се вписва в държавната стопанска политика, а и в установената икономическа действителност. Растежът на промишленото производство е скромен, но видим. Освен това законът дава нови права на държавните органи. Единствено с разрешение на министъра е възможно откриването на ново предприятие или разширяване на съществуващото. Същото се отнася до промяната на вида производство или преместването на предприятието от един район на страната в друг⁹⁶.

Министърът на стопанството Д. Вълев, коментирайки закона за индустрията, заявява, че тя се базира на три принципа: регламентация, рационализация, насърчения⁹⁷. Правителствените усилия обаче са съсредоточени най-вече върху принципа на регламентацията и не само към индустрията, но и към цялата национална икономика.

Държавният сектор в стопанството се разширява и рационализира. През април 1938 г. е издадена Наредба-закон за създаване на Дирекция на строежите, пряко подчинена на Министерския съвет. Това е значителна стъпка в развитието на държавния сектор, целяща да осигури прякото ръководство на военнoстратегическото строителство в страната⁹⁸. С невиджан дотогава мащаб държавата разширява пътната и железопътната мрежа. Това предвидливо е свързано с възможното избухване на война. Трайните му и дългосрочни благоприятни последствия обаче са очевидни.

Противоречиви поради самото му състояние са тенденциите на развитие

на селското стопанство. И по посока на неговата производителност, и в структурното съотношение между земеделие и скотовъдство, между зърнени и технически култури, развитието е, общо взето, възходящо⁹⁹.

По това време държавата фактически пряко контролира външната търговия посредством засилване на държавния монопол и чрез направлявания кооперативен сектор. През пролетта на 1938 г. министърът на търговията, промишлеността и труда получава и формално изключителни пълномощия за намеса във външната търговия. На същите принципи, но не в така драстичен вид, е подчинена и държавната политика във вътрешната търговия¹⁰⁰.

От 1936 г. нататък бюджетът става балансиран и непрекъснато нараства. Главният източник на държавните доходи са преките и още повече непреките данъци. След изменението на данъчната реформа през същата година преките данъци започват да растат устремно и за 4 години – до 1939 г. – е налице увеличение от 25 %. Относителният дял на косвените данъци нараства от 16,84 % през 1934 г. до 43,76 % през 1938 г. През 1939 г. държавният бюджет обхваща 22–23 % от националния доход, а облаганията отнемат 30 до 50 % от паричните доходи на отделните категории данъкоплатци. Това е една от най-високите степени на облагаемост в Европа тогава. Увеличението е възможно поради икономическия подем и подобреното на жизненото равнище. Нараства консумацията, разширяват се вътрешният и външният стокооборот и това дава веднага своето отражение върху ръста на държавните приходи¹⁰¹. През цялото това време обаче бюджетът не престава да страда от хронични проблеми, които пряко засягат голяма част от населението.

Засилват се недоборите, голяма част от които се наследяват от годините на кризата. Поради характера на санкциите в края на 1938 г. стотици български граждани трябва да отидат в затвора като неизправни платци, като общата сума от задълженията към фиска е повече от 1800 млн. лв. През пролетта на 1939 г. правителството дава голяма финансова амнистия. С нея се опрощават около 1 млрд. лв. задължения на близо 900 хил. български граждани¹⁰².

Следващите стъпки на държавата в тази насока, въпреки стремежа ѝ да облекчи състоянието на длъжниците, са неизбежно палиативни. Изследвачът на проблема Вл. Мигев обяснява: „Пълното опрощаване на задълженията би довело до претоварване на държавната хазна, до нови, непосилни финансови тежести на данъкоплатците. От друга страна, прехвърлянето на тежестите върху кредиторите би могло да съсипе кооперациите, а това би ударило сериозно по цялата кредитна система на страната“¹⁰³.

Разходната част на бюджета е предназначена за погасяване на вътрешния и на външния дълг, съответно 8300 млн. лв. и 13 700 млн. лв. в края на 1938 г. Преките военни разходи (без стратегическото строителство) през 1939 г. възлизат на 2368 млн. лв., като бележат увеличение за 4 години близо два пъти. Нуждите на отбраната налагат обаче да се вземат нови заеми¹⁰⁴. Важно е да се отбележи обаче, че към 1939 г. външният дълг е под контрол. Държавата не погасява дълговете, а само лихвите по тях. С избухването на войната разрешаването на проблема се отлага.

Без огромните разходи по отбраната и подготовката на страната за евентуална война стопанското положение на страната би било много по-добро. Грижите за войската обаче са абсолютно необходими и правилно разбрани. Държавата ги е проявявала през целия междувоенен период, но те рязко се засилват при царския режим.

В началото на 1936 г. цар Борис обявява модернизирането на армията за задача от първостепенно значение¹⁰⁵. Това включва повишаване качеството на уменията на офицерите и на останалите чинове, начините на комплектуване и управление на родовете войски, усъвършенстване на военната доктрина, доставянето на модерно въоръжение и др. подобни. За изпълнението на такава програма е нужно да се заобикалят или преодоляват ограниченията, наложени от Ньойския договор. Резултатите обаче са впечатляващи.

През 1936 г. Военното министерство разработва 5-годишен план за изграждане на здрава и боеспособна армия. Предвижда се пълно възстановяване на наборната система и въз основа на нея увеличаване на числения състав на войсковите части, изграждане на военни обекти и на предприятия и снабдяване на различните видове въоръжени сили с модерна техника чрез доставки от чужбина. Голямо внимание се отделя за повишаване военната подготовка на офицерския и на войнишкия състав. През 1936 г. наред с Морското училище във Варна, Военната академия и Военното училище в София функционират още 7 военни школи¹⁰⁶. Нараства броят на офицерите с висше образование. Около 3/4 от тях са възпитаници на Военната академия¹⁰⁷.

Чувствително се увеличават военните доставки от чужбина. Главен вносител е Германия. Българските управници полагат старания да избегнат едностранно военно обвързване с Райха. Този опит не по тяхна вина на практика е безуспешен¹⁰⁸.

Задачите на армията в навечерието на Втората световна война са главно отбранителни. Мнението на съветския военен аташе Бенедиктов, споделяно и от югославския му колега Соколович, е, че българската армия е способна да защити границите на страната, защото тя е добре обучена и организирана¹⁰⁹. На практика състоянието на войската е дори по-добро от описаното.

Успехите на авторитарно ръководеното стопанство в последния период от съществуването на буржоазна България не дават необходимите и достатъчните логични основания, за да може с научна сигурност да се твърди, че авторитарният политически модел на управление е най-благоприятният за развитието на националното стопанство. В българските условия примери за успешно справяне с икономическите проблеми исторически се наблюдават и при демократически, и при авторитарни политически режими. Безспорно постижение на царския режим обаче е, че при него България най-сетне получава постоянна и по-компетентна от всяка дотогавашна бюрокрация. Това се оказва много важно условие за резултатността на държавната икономическа и социална политика. Необходимо е да се преодоляват с вещина значителни обективни противоречия. Най-важното от тях е, че стремежът за повишаване на жизненото равнище на всички трудещи се слоеве от селото и от града, както

и това на интелигенти и служачи трябва да се постига, без да намалява производителността на селскостопанското, занаятчийското и промишленото производство. Поради това увеличаването на доходите на по-голямата част от населението е бавно и скромно, но видимо. Материалното положение на обикновените хора в България за целия период след Освобождението без съмнение е най-добро в петилетието преди избухването на Втората световна война.

И не само това. Безпристрастни сравнителни изследвания на чужди специалисти ясно сочат, че българските режими действат в стопанската и социалната област по-компетентно и по-резултатно от тези в други страни с подобна политическа и стопанска структура. Джон Ротшилд например пише: „В края на краищата докато българският междувоенен *политически* опит се съгласуваше с общата тенденция в Източна и Централна Европа на дегенериране от парламентарни към авторитарни решения, нейните *социални* институции бяха по-малко елитарни и бяха по-отворени, нейният *демографски* профил – по-хомогенен и стегнат и нейните *икономически* усилия – по-рационални и успешни, отколкото в повечето от другите страни в района (курс. авт. – Дж. Р.)“¹¹⁰.

§ 3. В НАЧАЛНИЯ ПЕРИОД НА ВОЙНАТА

След като Райхът завзема Чехословакия на 15 март 1939 г., събитията на континента се развиват шеметно. На 23 август е подписан германо-съветският пакт. С нахлуването на германски войски в Полша на 1 септември започва Втората световна война. Промените в международната обстановка пряко се отразяват върху вътрешнополитическите процеси в страната и внасят чувствителни промени в подредбата и разположението на политическите сили.

Докато трае сесията на Народното събрание, поведението на депутати-те следва възприетата инерция. През остатъка от пролетта и до избухването на световната война външнополитическите концепции и ориентации добиват нарастваща тежест в развитието на политическите фактори и актьори и във взаимоотношенията между тях. Трудно е дори да се следи главоломието на международните събития, а още по-трудно е то да се осмисли, за да се изтегли линия на поведение. Това не се отнася за БКП.

* * *

На БКП „истината“ се спуска и поведението ѝ се определя. Спуска се от Задграничното бюро, в което главен е Георги Димитров. Но и той не разполага със самостоятелност. Преди Лайпцигския процес му е отпусната доста голяма свобода за коминтерновска дейност на Балканите в рамките на постулата за Балканска или Дунавско-балканска комунистическа федерация. Начело на Балканския революционен център, Димитров активно забърква всевъзможни каша. Самостоятелно изготвя той и блестящата си защита на

процеса. След като е предрешено, че ще е генерален секретар на Коминтерна, получава още един шанс за самодейност. Разрешено му е да разработи и изнесе любимата си теза за единните фронтове срещу фашизма на VII конгрес на Коминтерна. За известно време народофронтовската политика става задължителна за комунистическите партии, включително за българската. На същия конгрес популярност добива и догматичната дефиниция за фашизма като открита терористична диктатура на най-реакционните, най-шовинистическите, най-империалистическите елементи на финансовия капитал. Тя се съдържа в доклада на Димитров, но не е негова, а възпроизвежда определението на Сталин от края на 20-те години.

Издаден е вече дневникът на Г. Димитров, воден от времето на Лайпцигския процес до 6 февруари 1949 г. Дневникът съдържа изумителни неща. След Лайпциг българинът е допуснат до най-близкото обкръжение на Сталин. А това, известно е, съвсем не е безопасно и осезателно се усеща от записите в дневника. Усеща се и това, че авторът се стреми да се представи за безпределно верен на вождата Сталин. На героя от Лайпциг му е ясно, че тогавашният Съветски съюз не е мястото, където може да води личен дневник, без той да се чете от тайните служби и да се докладва след това прочетеното на Сталин. А пък той е любопитен да знае всичко, което става около него. От една гледна точка това е полезно. Димитров не би си позволил да променя изказванията на Сталин, правени в почти интимна обстановка. Затова в дневника се съдържат истински бисери на философията и политиката на взелата властта в Русия утопия. Някои от тях са предизвикани от Г. Димитров. Така например на 7 април 1934 г. той говори за „исторически изкривилото собствено ядро“ на КИ: Мануилски, Пятницки, Куусинен, Кнорин под ръководството на Сталин. На това място „бащата на народите“ поучава: „Вие говорите за история. Но историята понякога трябва да се коригира“¹¹¹. Толкова е категорично, сякаш че Оруел е седял и слушал заедно с тях.

Интересен е записът от 7 ноември 1937 г. На обяд у Климент Ворошилов е голяма компания. Сталин е в отлично настроение. Той радушно разобличава като троцкисти английски, френски и царски агенти, доскоро висши съветски ръководители. Ръси и мъдрости от рода, че руските царе са извършили „много лоши неща“, но и „едно добро дело“ – създали „огромна държава – до Камчатка“. Болшевиките обаче са сплотили и обединили тази държава като „единна и неделима“. Следва „бисер“, който рядко може да се прочете другаде. „И ние ще унищожаваме всеки такъв враг – заявява Сталин, – дори той да е стар болшевик, ние ще унищожаваме целия негов род, неговото семейство. Безпощадно ще унищожаваме всеки, който със своите действия и мисли (да, и мисли!), посяга върху единството на социалистическата държава.“ Тоста си вождата продължава с пламенен призив: „За унищожаване докрай на всички врагове, на самите тях, на техния род!“ Присъстващите, както му е редът, подеват възгласи за „великия Сталин“. „Великият Сталин“ съвсем по кавказки прави тоста си безкраен и се отплесва по значимостта на средните кадри. Защото той с Молотов, с Ворошилов и с Калинин не е бил

така известен като Троцки, Зиновиев, Риков, Томски по време на революцията. Троцки не обръща „никакво внимание“ на средните кадри. Сталин и неговите хора обаче били поддържани от тях. Има нещо вярно в това. Сталин, като генерален секретар, овладява и подчинява средната бюрокрация, гръбнака на партийния и на държавния апарат. Чрез нея той си осигурява победата в съперничеството със старите болшевики.

Особено потискащо е поведението на Димитров на тази сбирка. Той през цялото време с унизителни реплики се стреми да се вклини с тост, за да си направи наколенките пред Сталин. И успява. Изказването му с чаша в ръка е безобразно подмазване от най-ниска проба. Не забравя да пробута и собственото си геройство в Лайпциг и завършва с това, че „не може да се говори за Ленин, без той да се свързва със Сталин (всички вдигат чаши!)“.

Следва укор на Сталин, че Димитров не се изразява марксистки¹¹². И не само тук, но и на други места „бащата на народите“ прави реплики, за да дегероизира лайпцигския герой. За Димитров такова поведение не ще да е много приятно, защото той твърде много държи на репутацията си, добита по време на съдебното приключение относно пожара в Райхстага. В запис от 23 септември 1938 г. се съдържа и следното изречение: „Петгодишнината от Лайпцигския процес не беше отбелязана никъде в съветския печат!“¹¹³ Тази неутрална констатация таи горчивина и тя може би е единствената в дневника, в която има сянка от укор към управляващите в Съветския съюз.

В работата си като генерален секретар на Коминтерна Димитров при изготвяне на всички важни документи сам търси и получава указанията на Сталин. Случва се при това обаче да търпи и язвителните плоски шегички на вожда: „Та нали Вие, Димитров, сте председател на КИ. Ние сме само секция на КИ“¹¹⁴. През 1939 г. и особено след подписването на германо-съветския пакт всички директиви на Коминтерна задължително минават през одобрението на Сталин. Дори известната статия на Г. Димитров „Войната и работническата класа в капиталистическите страни“¹¹⁵ е поправена от Сталин и едва след това е публикувана¹¹⁶.

Промените в поведението на БКП се набелязват от началото на 1939 г. От нейния речник започва да изчезва понятието „народен фронт“ и да се заменя с термина „националндемократичен фронт“¹¹⁷. Доколкото с Народен фронт се обозначава политика на сътрудничество с опозицията, промяната е белег за резервираност към нея. Пълният обрат настъпва след подписването на германо-съветския пакт на 23 август 1939 г.

Комунистическият интернационал сменя линията на VII си конгрес за изграждане на народни антифашистки фронтове¹¹⁸. Под негова диктовка БКП веднага одобрява пакта от 23 август и съобразно с насоките на съветската политика подлага на яростна критика партии и групировки с англо-френска ориентация. Това всъщност е опозицията, с която до съвсем наскоро комунистите сътрудничат.

* * *

На практика Демократическото обединение и Петорката престават да съществуват от пролетта на 1939 г. След окупацията на Чехословакия националибералите на Б. Смилов със своите прогермански симпатии бързо започват да отпадат от опозицията. Другите буржоазни партии са за отстояване на неутралитет с англо-френска насоченост. За неутралитет на страната, но съобразен най-вече с германската позиция, се определя и режимът. В общественото пространство обаче разграниченията по принципа на външнополитическите предпочитания съвсем не са отчетливи и ясни. Групи от опозицията споделят външнополитическите настроения на правителството. Наблюдават се колебания и различни отсенки в отношението към Съветския съюз след подписването на германо-съветския пакт и след навлизането на съветски войски в Полша на 17 септември¹¹⁹.

От друга страна, сред привържениците на режима има хора, които клонят към външнополитическите възгледи на опозицията с техните англо-френски симпатии. Такъв е и председателят на Народното събрание Стойчо Мошанов. Отношенията му с режима се усложняват от неговия независим характер и от политическото му възпитание. Той е племенник на Никола Мушанов. Още в началото на политическата си кариера, започнала в Демократическата партия, той променя една буква във фамилията си, за да подчертае, че не разчита на роднинство за политически напредък. Впоследствие влиза в Демократическия сговор. Поел председателството на Народното събрание, той не споделя възгледа, че неговата роля се свежда единствено до узаконяване на правителствените решения. Не са добри и личните му отношения с министър-председателя.

На 16 март 1939 г. опозиционните депутати Гр. Василев, Д. Гичев и проф. Петко Стоянов внасят в Народното събрание запитване до министър-председателя и министър на външните работи относно окупацията на Чехословакия от Германия и искат разяснения за следваната от правителството външна политика в променената международна обстановка. Мошанов изпраща интерпелацията по надлежен ред в Министерството на външните работи. Тогава, според спомените на Мошанов, царският адютант ген. Панов изразил пред него огорчението на държавния глава. Царят разчитал на парламентарната опитност на Мошанов, за да изглажда недоразуменията между правителството и Народното събрание. Вместо това обаче той с намесата си ги усложнявал. В достойния си отговор Мошанов отбелязва „лошите чувства на министър-председателя към правата на парламента“. „Аз пък – продължава той – имам задължението да пазя Конституцията и Правилника за вътрешния ред на Народното събрание.“ „Така приключи първият инцидент“ – заключава Мошанов¹²⁰. Първият инцидент е последван и от други. Противоречията между Кюосеиванов и председателя на Народното събрание се задълбочават през лятото на същата година. Тогава въпреки несъгласието на двореца и на кабинета Мошанов пред-

приема посещение в Париж и Лондон. Неговото поведение там е подчертано прозападно¹²¹. В Лондон той дори заявява, че 9/10 от народните представители смятат, че трябва да се държи страната на западните държави¹²². Скоро настъпва и разрывът между Мошанов и режима.

Царят не е много доволен от положението по върховете на държавата. В правителството Багрянов гледа към министър-председателския пост. По въпросите на селскостопанската политика си позволява да прави изказвания, несъгласувани с Кьосеиванов и звучащи близко до гледищата на опозицията. Освен това поддържа неафиширани връзки с неудобния вече Ст. Мошанов. Министър-председателят от своя страна проявява все по-подчертан стремеж към самостоятелност по въпросите на вътрешната политика (да се управлява без Народно събрание, сам да си избира министрите) и по начините на водене на външната политика. Народното събрание, с широко представена опозиция и с несигурно, неуверено и непокорно мнозинство също не буди доверие у държавния глава. През пролетта и лятото той проектира промени, но ги обмисля дълго и внимателно и през есента.

Междувременно в окръжението му са се появили нови хора – арх. Йордан Севов и Любомир Лулчев, близък на Петър Дънов, водач на популярната тогава секта на „Бялото братство“. Между двамата съветници съществува борба за влияние върху царя, но всички важни решения той взема сам и според собственото си убеждение. Във всеки случай по това време Борис доста често обсъжда ходовете си и с двамата.

Царят и този път прилага сложна комбинация, в която присъстват излишни сценични изпълнения. През втората половина на октомври Борис провежда широки консултации с 16 политически фигури, включително водачите на опозиционните партии за съставяне на ново правителство. Г. Кьосеиванов пак е натоварен да състави кабинета, но листата му е съставена от царя. В нея присъстват 4 нови лица. Никой от тях не е свързан с политически партии, но трима са препоръчани от Севов. На 24 октомври е обявен съставът на новото правителство. Оповестено е и провеждането на избори за ново, XXV народно събрание¹²³.

Изборите са проведени в неделите от края на декември 1939 г. до края на януари 1940 г. В ход с още по-голямо усърдие са пуснати всички познати похвати за печелене на избори. Увеличават се трудностите за регистриране на опозиционни депутати¹²⁴. Съществува обаче и подмолна борба между Кьосеиванов и Багрянов за налагане на свои хора за депутати¹²⁵. Правителството с 58 % от подадените гласове получава необходимото мнозинство в Народното събрание, като вкарва 140 от 160 депутати. Комунистите имат 10 депутати, БЗНС „Пладне“ – 5 депутати, а „Врабча 1“ нито един. Депутатите на Кьосеиванов са малцинство в мнозинството.

Преди, по време и след изборите обаче съперничеството между Багрянов и Кьосеиванов в правителството продължава да следва интригантския си ход. Министър-председателят „не желае да служи за трамплин на Багрянов за... неговото място“. На 23 декември Кьосеиванов изпраща в двореца остав-

ката си. Тя не е приета, но въпросът за смяната на правителствения шеф вече е поставен ребром.

На 15 февруари 1940 г. министър-председател става проф. Богдан Филов. Кьосеиванов е изпратен като пълномощен министър в Швейцария. След смяната „на върха“ не следва видимо изменение в политическата линия на правителството. Слизането на Г. Кьосеиванов от политическата сцена обаче е белег за намерението на двореца да осигури пълно подчинение над изпълнителната власт и в личостен план. Проф. Б. Филов е известен историк и археолог, но не е обигран в политиката. Като му поверява премиерския пост, цар Борис се надява, че още по-здраво ще държи в ръцете си нишките на вътрешната и особено на външната политика в пълното с изненади военно време.

Постепенно в правителството се формира ръководна четворка от стари министри – министър-председателя Богдан Филов, министъра на войната ген. Теодоси Даскалов, министъра на вътрешните работи Никола Габровски и министъра на външните работи Иван Попов. Четворката заедно с царя обсъжда ключовите въпроси от вътрешната и от външната политика на държавата и взема политически решения, понякога без дори да уведоми останалите членове на правителството.

Режимът с ускорен темп продължава линията за установяване на още по-категорично превъзходство на изпълнителната над законодателната власт. Гласувани са закони, които твърде много повишават правомощията на отделните министерства и на правителството като цяло. Комплексен характер има законът за гражданската мобилизация, приет през април 1940 г. Законът осигурява ръководната роля на правителството в организирането на държавата в условията на войната. Държавата взема върху себе си грижата да осигури снабдяването на всички отрасли на народното стопанство с работна ръка и със суровини и материали. Предвиждат се възможности за сключване на принудителен заем от населението.

На Министерския съвет се предоставят пълномощия за взимане на мерки за „опазване на народа от духовно и материално увреждане“. Това включва действия против шпионажа и зловредната пропаганда, като се установи надзор върху печата и кореспонденцията и като се ограничи правото на сдружаване и на събрания. Освен това се подлагат на съдебно преследване „укриването или унищожаването на стоките, повишаването на цените над нормите, снабдяването с излишни запаси и укриването на печалбите“. Законът за гражданска мобилизация отнема правото на работниците да сменят местоработата си и да искат увеличение на надниците си.

Друг комплексен закон е този за осигуряването и регулирането на цените. С него регулирането и надзорът върху цените се разпространяват почти над всички стоки. Създадената през юни 1940 г. Дирекция на външната търговия поставя под наблюдение всяка една експортна сделка.

Тежките икономически условия, в които изпада страната вследствие войната в Европа, задължително тласкат правителството към установяване на пълен стопански контрол и на дирижирана икономика. По този начин отри-

цателните последствия за жизнения стандарт на населението могат да се ограничат, но не и да се премахнат. Независимо от регулирането им цените растат. Разрастват се спекулата и „черната борса“¹²⁶. Увеличава се безработицата. В същото време войната приближава границите на страната. В скоро време събитията ще принудят управниците на България да определят по категоричен начин отношението си към воюващите и невоюващите велики сили.

§ 4. ВЪНШНА ПОЛИТИКА (1934–1941). ПРИСЪЕДИНЯВАНЕ КЪМ ТРИСТРАННИЯ ПАКТ

Деветнайсетомайският режим наред с всички нововъведения полага и нови ударения върху българската външна политика. Новото правителство установява дипломатически отношения със Съветския съюз и поема курс на сближение с Франция. Жестовите на българската дипломация не намират очаквания прием във френската столица. Франция не се възползва от възможността да установи влиянието си върху българската политика. От Париж сухо препоръчват на България да уреди отношенията си със своите съседи и да влезе в Балканското съглашение. Този път не може да доведе до българо-френско сближение. При това положение от София продължават усилията за постигане на българо-югославско сближение като възможен изход от външнополитическата изолация.

През средата на 30-те години външнополитическото напрежение в Европа расте. След италианската агресия в Етиопия ОН гласува икономически санкции срещу Италия. България е между страните, които приемат политиката на санкции¹²⁷. Решението ѝ не е взето леко. Тогава Италия все още мечтае да възглави недоволните от мирните договори страни и от нея България може да разчита, ако не на друго, то поне на морална поддръжка. Българската дипломация се решава да постави на риск тази поддръжка, за да застане зад скъпоценния за нея принцип за закрила на държавния суверенитет на малките държави от страна на международната организация.

На 16 март 1935 г. Германия отхвърля едностранно военните клаузи на Версайския мирен договор и въвежда задължителна военна повинност. Англия и Франция не реагират. На 2 май 1935 г. е подписан съветско-френски пакт за взаимопомощ. На 16 май 1935 г. е подписан и аналогичен съветско-чехословашки договор. Франция обаче следва британската политика на примирение с агресивната политика на Германия.

На 7 март 1936 г. Германия окупира с войските си демилитаризираната Рейнска област. Не следват надлежни стъпки за възстановяване на статуквото. Външнополитическата инициатива на континента преминава в ръцете на фашистките държави. Франция се обезличава като велика сила. Тя не съумява да реагира в защита на собствените си интереси и у малките нейни съюзници възникват основателни опасения, че тя не би им се притекла на помощ, в случай че бъдат заплашени от агресия.

Управляващите среди посрещат с предпазлива симпатия ударите, които рушат Версайската система. Те обаче не могат да одобрят начините, по които се върши това. У тях расте тревогата, че с действията си Германия може да предизвика европейски конфликт, в който България би била беззащитна.

В София не се поддават на съблазни да се копира германското поведение. Българските правителства много добре съзнават, че онова, което се позовава на Германия, не може автоматично да бъде допуснато и за България. Поради това те не отхвърлят открито военните клаузи на Ньойския договор, а поемат пътя на тайното въоръжаване. Единствената държава, която откликва на тези български намерения, е Германия¹²⁸. Едностранното обвързване на България с Третия райх в областта на въоръженията и бойната техника носи нерадостна политическа перспектива, по-нерадостна дори от растящата стопанска зависимост от Германия. По онова време обаче за Райха Югославия е много по-интересна от България. Привличането на Югославия към германската сфера на влияние има дълбок стратегически замисъл срещу Франция и подопечните ѝ блокове като Малката антанта и Балканското съглашение.

На 24 януари 1937 г. е подписан пакт за „вечно“ приятелство между България и Югославия. Пактът малко поразхлабва обръча около България, макар че не отменя задълженията на Югославия към Балканското съглашение в случай на негов конфликт с България. Българо-югославският пакт обаче е един от факторите, които могат да променят акцентите в политиката на България за мирна ревизия на териториалните клаузи на Ньойския договор.

Чрез договора с България Югославия се подsigурява срещу евентуални български претенции.

Гръцко-турската военна конвенция от 20 октомври 1937 г. слага началото на един допълнителен военнопотитически съюз (скрепен още повече с парафирането на 28 февруари 1938 г. на гръцко-турски допълнителен договор, официално подписан след два месеца), който гарантира двете страни срещу българския ревизионизъм, и то в случай че Балканският пакт по една или по друга причина не влезе в действие. Следователно в отношенията си с България само Румъния разчита единствено на Балканския пакт. Ясно е, че при това положение е възможно и логично при благоприятни условия евентуалните български претенции за ревизия на договорите да се насочат най-напред към Румъния¹²⁹.

От края на 1937 г. Великобритания добива решително водещата роля в англо-френския съюз и фактически подчинява политиката му на британската имперска стратегия. Преговорите между Хитлер и лорд Халифакс от ноември 1937 г. поощряват германския експанзионистичен натиск на Изток и очертават насоките на бъдещата мюнхенска политика. Англия обаче е силно заинтересована да предотврати германското придвижване през Балканите и Средиземно море към Близкия и Средния изток. Това довежда до значително активизиране на английската политика в средиземноморските и балканските страни и преди всичко в Турция.

В британското външно министерство смятат, че най-добре ще осъществят целите на политиката си при запазване на мирните отношения на Балканите, и се страхуват от такава ориентация на някои от балканските страни, която би могла да ги противопостави във враждебни блокове. За да не допусне прекомерно засилване на германското влияние в нежелана от нея посока, британската дипломация се стреми да попречи на евентуално насочване на България към Третия райх. С тази цел Англия поощряваше сближаването на България с Турция и с Гърция, а и с Балканското съглашение.

От своя страна от есента на 1937 г. Германия се стреми да препятства всяко сближение на България с Балканското съглашение и със западните държави. Едно от основните средства на хитлеристката дипломация за въздействие в тази насока е готовността на Германия да доставя на България оръжия и кредити. При това положение във Форин офис към края на годината се налага становището, че е възможно сближаване на България с Балканското съглашение на основата на договаряне относно отменяне на военните клаузи на Ньойския договор. Всички английски основания за приетия начин на приобщаване на България се засилват много и стават актуални след аншлуса на Австрия към Германия през март 1938 г.

С изпълнението на британската идея сред страните от Балканското съглашение се наема Турция. От турска и от английска страна е сондирана и България, чиято дипломация създава подходяща атмосфера за сключване на споразумение.

На 31 юли 1938 г. Г. Кьосеиванов и упълномощеният от Балканското съглашение ген. Метаксас подписват в Солун споразумение, което отменя военните ограничения за България от Ньойския договор¹³⁰. Споразумението задължава договарящите се страни да не прибегват до сила във взаимоотношенията си. Така Солунското споразумение по същество е мирна ревизия на важна част от Ньойския договор. При това България с него не поема нови ангажменти и не променя дотогавашното си отрицателно отношение за участие в Балканския пакт. Спогодбата ликвидира обаче демилитаризираната зона в Тракия (установена от Лозанската конференция). С това се укрепват гръцката и турската граница там и се засилват позициите на Гърция и на Турция, които под английско покровителство продължават да развиват своя съюз. Това значително намалява и без това нищожната възможност на България за някакви претенции към двете страни и конкретно по наболелия въпрос за излаз на Егейско море, против който е и Англия. Такова геополитическо положение естествено заостря вниманието на българската дипломация към дирене на възможности за решаване на въпроса за Южна Добруджа. И все пак...

Все пак за България най-важното не е поправянето на териториални несправедливости, особено ако за тях трябва да се плати цената на присъединяване към някой от враждуващите блокове. Главната грижа на България е да остане вън от възможен военен конфликт в Европа. Българската дипломация съдейства съобразно възможностите и вижданията си за избягване на

война между Третия райх и Западните демокрации. В горещите дни преди Мюнхенското споразумение лично цар Борис, привърженик на „омиротворителната“ политика, с готовност приема и сърчно изпълнява посредническа роля между Англия и Германия. Естествено българският цар не е съществен фактор за сключване на споразумението, но приносът му и според двете страни е неоспорим.

На 30 септември 1938 г. ръководителите на правителствата на Германия, Италия, Англия и Франция подписват Мюнхенското споразумение. Хитлеристите безпрепятствено получават Судетската област от Чехословакия. Но очакванията за „омиротворяване“ са напразни. Европейските международни отношения навлизат в нов етап, водещ към началото на опустошителния световен пожар, който избухва единадесет месеца след сговора в Мюнхен.

В официалната българска политика се засилват надеждите за мирна ревизия. Българският буржоазен печат настоява за мирно ревизиране на Ньойския договор в „мюнхенски дух“. Управляващите среди обаче са крайно внимателни да не предприемат действия, които в още не напълно ясното международно положение могат да доведат до влошаване отношенията на страната с нейните съседи.

Българското правителство, без официално да повдига въпроса за Южна Добруджа, се опитва да си осигури международна подкрепа, така че при подходящ момент да може да го постави. Първите стъпки в тази насока се правят в края на октомври и началото на ноември 1938 г. и продължават до началото на войната. Сондирани са правителствата на Турция, Германия, Югославия, Англия, СССР, САЩ, Франция. Те показват убеждението на европейските правителства и на американските дипломати, че рано или късно Румъния ще трябва да направи отстъпки в Южна Добруджа. Върху Букурещ обаче не се оказва никакъв натиск, за да не се изпусне Румъния като съюзник в назряващия конфликт. Стига се най-много до деликатни най-общи съвети за отстъпчивост спрямо България¹³¹.

В Мюнхен Хитлер изпълнява основното от „националната“ си програма. Смята се, че Германия се е обединила в етническите си граници. Версайските ограничения престават да съществуват за нея. На 15 март 1939 г. обаче германските войски окупират останалата част от Чехословакия. „Жизненото пространство“ престава да бъде само сфера на политически и икономически интереси. Започва неговото фактическо завоюване. По този начин илюзиите, че с изпълнението на „националната“ програма хитлеристката експанзия ще бъде прекратена, са пометени. В Европа горещото дихание на идващата война започва да се чувства съвсем осезателно.

На континента съществуват три центъра на сила: английско-френският блок, Германия и СССР и съответно три възможни комбинации между тях. Политиката на Великите сили става извънредно двулична и вероломна. През пролетта и лятото се водят англо-френско-съветски, англо-германски и германско-съветски преговори.

Балканите са един от най-важните пунктове в стратегията на всеки от

трите силови центъра. Всички балкански страни са подложени на извънредно силен натиск. Всеки предпочита да има на своя страна обединени в някакъв блок Балкани или поне повечето от балканските страни. Историята е доказала, че Балканите са необединими, или по-точно, че те могат да бъдат обединени в една съдба само под петата на един завоевател. Така и в навечерието на Втората световна война всяка балканска страна е заета със собственото си оцеляване. Условието, които създават Великите сили, никак не допринасят за създаване на балканска солидарност. Сходства по отношение на ориентацията се набелязват между Турция и Гърция, свързани с британската политика. България, Югославия и Румъния маневрират между Великите сили в една политика на неангажираност, която обаче клони към Германия и обслужва преди всичко нейните интереси.

Оказва се, че при сложната обстановка в Европа и в света най-много шансове за успех добива комбинацията между тоталитарните държави. Преговорите между Съветския съюз и Германия обаче не вървят гладко. Това дава възможност на България за втори (но не за последен път) да играе посредническа роля между Великите сили. В началото на лятото на 1939 г. германо-съветските преговори търпят поредно прекъсване при една изпълнена с напрежение международна обстановка. Тогава нервите на съветската дипломация не издържат. На 15 юни съветският шарже д'афер в Берлин Астахов се среща с българския пълномощен министър Драганов и разгръща пред него съветския проект за споразумение с Райха. Драганов разбира отлично ролята си, препредава проекта и в резултат на това преговорите са продължени. На 23 август Йоаким фон Рибентроп и Вячеслав Молотов подписват договор за ненападение. Секретната част на договора решава съдбата на Полша, прибалтийските държави и фактически на Бесарабия и на Северна Буковина. Договорът решава и съдбата на мира. На 1 септември германските войски нахлуват в Полша. На 17 същия месец ги последват съветските войски, които окупираат „своята“ част от Полша. Последвалите споразумения и съвместни действия на Германия и Съветския съюз оформят отношенията им до сътрудничество във форми, близки до фактически съюз¹³².

При започването на Втората световна война България обявява неутралитет, но го прави доста късно – едва на 15 септември. Г. Кьосеиванов обяснява това с желанието българският неутралитет да се разграничи по време и по форма от неутралитета на останалите балкански страни, като подчертае необвързаността на българската външна политика¹³³.

С избухването на Втората световна война въпросът за възвръщането на Южна Добруджа продължава да стои на първо място в българската външнополитическа програма за мирна ревизия. Времето обаче не е подходящо за непосредствени действия по решаването му. Запазването на сигурността на страната е главната грижа на ръководителите на българската външна политика. Те изпитват недоверие към всички съседи на България. Страх внушава турската военна заплаха в Тракия. В София са убедени в съществуването на антибългарско съглашение между Турция и Румъния. Българското правител-

ство е информирано и за приготовленията на турския, на гръцкия и на румънския генерален щаб за колективна превантивна акция против България с цел да я неутрализират в случай на германско нападение срещу Румъния или на италианско – срещу Гърция¹³⁴.

Българските управници са твърде загрижени за крайния изход от войната и за отражението му в България, което може да бъде съдбоносно. Лично цар Борис не вярва в победата на германците. На 2 септември, деня след немското нахлуване в Полша, Б. Филев пише в дневника си, че царят „не вярва много, че германците ще спечелят, и се чуди на какво разчитат“¹³⁵. Огромното предимство, което обаче има Германия в Югоизточна Европа в началния период на войната, тласка България подобно на Унгария, Югославия и Румъния към сближение с фашистките държави.

Подписването на германо-съветския договор внася затопляне и в българо-съветските отношения. Пактът оказва до известна степен възпиращо въздействие върху военната заплаха на българската южна и северна граница. Забелязва се прогрес в развитието на българо-съветските икономически, културни и спортни контакти. Българското правителство обаче внимателно избягва по-тясно сближение със Съветския съюз на политическа основа, дори и когато се предлага подкрепа по въпроса за Южна Добруджа.

До края на март 1940 г. българското правителство смята, че териториалните въпроси между България и Румъния ще се решат на бъдещата мирна конференция¹³⁶. То се надява, че тогава България ще може да получи Южна Добруджа, без да се подлага на рисковете от преждевременни действия. В началото на април обаче настъпват промени в българската позиция. На съвещание в българското външно министерство от 4 април се взема решение да се напусне изчаквателната позиция по въпроса за мирно възвръщане на Южна Добруджа и да се започне дипломатическа акция за разрешаването му. Това решение е плод на преценката, че и англо-френският блок, и силите на Оста, и Съветският съюз, и САЩ, и балканските съюзници на Румъния – Турция и Югославия – по принцип признават справедливостта на българските искания.

Решението да се действа по Добруджанския въпрос преди края на войната не внася елементи на хазартност в българската политика. Действията в тази насока продължават да са подчинени на главната грижа да се запази страната вън от конфликта, поради което се набляга, че възвръщането на Южна Добруджа трябва да стане мирно.

Основният обект на дипломатическите действия на България е Германия. Разчита се, че тя, заедно с Италия, ще може да склони Румъния към мирни отстъпки. В тази насока се използват всякакви доводи, но най-вече се спекулира с позицията на англо-френския блок и особено на Съветския съюз със скритата заплаха, че възвръщането на Южна Добруджа може да се извърши с тяхна подкрепа и без Германия.

През лятото на 1940 г. събитията се развиват главоломно бързо. На 22 юни капитулира Франция. На 26 юни съветското правителство връчва на Ру-

мъния нота за предаване на Бесарабия и Северна Буковина на СССР. Румъния приема съветските искания и на 30 юни 1940 г. новата съветско-румънска граница е вече установена. Така се поставя началото на процеса на ревизия на границите в Югоизточна Европа и обективно се създават условия за решителни български действия по добруджанския въпрос.

Българските дипломати продължават да търсят преди всичко подкрепата на Германия, като най-силна и въздействаща е „руската“ карта. Вече се говори за възможността България да получи Южна Добруджа „като подарък от ръцете на Съветския съюз“. В Берлин си дават сметка, че това няма характер само на блъф. След като на 2 юли Хитлер издава заповед да се изготви план за нападение срещу Съветския съюз, Германия не може да си позволи съветската позиция по добруджанския въпрос да доведе до разширяване на съветското влияние в България. Берлин упражнява силен натиск върху Букурещ и го принуждава да даде съгласието си да започне преговори с България.

Преговорите, започнали на 19 август в Крайова, протичат мъчително и трудно главно заради неотстъпчивостта на румънската страна, която се стреми да направи възможно най-малки отстъпки и да проточи решаването на въпроса. Румънските делегати настояват Силистра и Балчик да останат в румънска територия, или за Балчик да изтръгнат поне статут на свободен град. Сериозни затруднения създават и прекомерните румънски претенции по финансовите въпроси, искането за голяма продължителност на периода за изтегляне на румънците от Южна Добруджа (на различните заседания то варира от десет седмици до три месеца от момента на подписване на българо-румънското съглашение), искането българите от Северна Добруджа задължително да се преместят в България, а румънците от териториите, които предстои да бъдат възврънати на България (заселени там след 1919 г. – б. а., С. Г.), да имат свобода на избор.

Българските дипломати абсолютно категорично настояват за възвръщането на цяла Южна Добруджа и за двуседмичен срок за опразването ѝ от румънците и изискват размяната на населението да няма задължителен характер нито за българите от Северна Добруджа, нито за румънските колонисти в Южна Добруджа.

След продължителни спорове на 7 септември е подписан Крайовският договор за възвръщане на Южна Добруджа на България, допълнен с няколко спогодби и приложения. Крайовският договор съдържа и клауза за задължителна размяна на населението – да бъдат репатрирани равен брой румънци от Южна Добруджа и българи от Северна Добруджа.

Независимо че някои клаузи на Крайовския договор и редица изисквания във връзка с приложението му са неизгодни за българската страна и за интересите на българското добруджанско население, българският народ приема сключването му като акт на национално освобождение на Южна Добруджа. На 21 септември 1940 г., възторжено посрещната, българската армия започва да навлиза в областта.

В двореца и из върховете на българската дипломация времето на възторзи е кратко. През есента на 1940 г. тъмните облаци на нови грижи и опасности затлачват отвсякъде хоризонтите на българската външна политика. На 27 септември е подписан Тристранният пакт между Германия, Италия и Япония. В средата на следващия месец Фон Рибентроп официално кани България да се присъедини към пакта. Италия отправя същата покана, като я придружава с предложение България да участва и в предстоящото нападение срещу Гърция¹³⁹. Малко преди това Борис е предупреден от английския крал, че ако германски войски бъдат допуснати в България, територията ѝ ще се превърне в боен театър. И това не е всичко. През ноември същата година се водят тайни съветско-германски преговори, една от основните точки на които пряко засяга и България. Преговорите имат за цел да се сключи съюз между двете държави. Едно от съветските искания е СССР да разполага в България със същия статут, с който Германия се ползва в Румъния. Какво ще рече това?

След териториалните загуби на Румъния през лятото и есента на 1940 г. (Бесарабия, Северна Буковина, Трансилвания, Южна Добруджа) властта е поета от диктатора ген. Й. Антонеску, който обвързва страната с Германия. В Румъния навлиза огромно количество германски войски. Румънските пристанища и летища се превръщат в германски бази. Съветският съюз иска да има България за своя сфера на влияние, както Румъния е за Райха. Молотов представя това и други съветски искания на Хитлер и на Рибентроп при посещението си в Берлин през ноември. Хитлер не възразява, при условие че България сама помоли за това. В отговор на германското предложение за разделение на света на 26 ноември съветското правителство изпраща свой контрапроект. Една от точките му е, че България се смята за част от съветската зона на сигурност, като между нея и СССР се сключи пакт за взаимна помощ¹³⁸.

Два дни преди това в София пристига главният секретар на съветското външно министерство Аркадий Соболев. Със себе си той носи съветско предложение за сключване на пакт за взаимна помощ между двете страни. Предложението е прието учтиво, но категорично е отхвърлено от българското правителство¹³⁹. Това дава повод на БКП да проведе най-масовата си кампания за натиск върху управляващите среди за цялото си съществуване до 1944 г.

На 25 ноември Г. Димитров по искане на Сталин нарежда на ЦК на БРП в София да се разгърне масова кампания в подкрепа на сключване на пакта. Димитров разкрива и съдържанието на най-примамливите части от съветското предложение¹⁴⁰. Още преди това шведът Ериксон е изпратен в София и предава на БКП 6 хил. долара¹⁴¹. На 27 ноември ЦК на БРП обявява партийна мобилизация. Поставени са в действие и всички подопечни на комунистичните организации¹⁴². Манипулацията с русофилските настроения на населението има поразителен ефект. По време на така наречената Соболева акция до ръководните органи са изпратени стотици хиляди писма и подписи в защита на пакта. Има събрания, митинги, протести и какво ли още не. Такава гранди-

озна заблуда, превърната в масово движение в борба за попадане в политическа зависимост, българската (а друга?) история не познава.

На 6 декември ЦК на БРП с гордост може да докладва на Задграничното бюро: „Партията е мобилизирана. Изпратила е куриери по цялата страна; може без преувеличение да се твърди, че не е останал ъгъл в страната, дето да не се знае за предложението... Партията прояви удивителна енергия и организираност... Предложението навсякъде се посреща от народа с радост и въодушевление. Пощата е засипана с писма и телеграми за пакта“¹⁴³.

Естествено голямата част от буржоазната опозиция схваща действителния смисъл на съветското предложение, не се подвежда и подкрепя правителствения отказ. Това обаче малко може да успокои царя. Натискът на другата велика сила става все по-настойтелен и заплашителен.

Докато трае Соболевата акция, са се натрупали допълнителни фактори, които отежняват българската съпротива срещу присъединяването към Тристранния пакт. Към пакта вече са се присъединили сателитни на Германия държави като Унгария, Румъния, Словакия. От друга страна, на Мусолини не му „върви“ във войната срещу Гърция.

Хитлер пък не може да си позволи да започне война със СССР, докато в тила му, на Балканите, не настъпи спокойствие. Решението е германски войски да се справят с Гърция. Те трябва да бъдат изпратени от Румъния и задължително да минат през България, и то независимо от това, дали тя е или не е съюзник на Германия. Подробностите на това решение са разработени от върховното командване в известния план „Марита“.

Царят е в състояние, близко до паника. На 18 ноември той тайно отлита с външния министър Попов при Хитлер и Рибентроп в Бергхоф. Успява да отклони официалното присъединяване към Тристранния пакт, но фактически дава обещание да пусне германските войски в България в началото на март 1941 г.¹⁴⁴ Принципното съгласие за влизането в пакта към указаното време е дадено.

Решението е трудно взето, но за царя е единствено възможното с оглед оцеляването на страната. Ще му се да действа конституционно и със съгласието или поне със знанието на опозицията, но и това е трудно. Комунистите са отявлена агентура на Кремъл, откъдето се поемат и разносните за действията им. Пладненци са прононсирани англофили и впоследствие се оказват с платена дейност. Истинската национална опозиция в Народното събрание е представена едва ли не само от Н. Мушанов и от проф. Петко Стайнов, които са представители на различни политически кръгове. Така се идва до 13 декември 1940 г., когато царят вика при себе си Мушанов, за да го уведоми за намеренията си. Комично е, че пред най-слабо представените в Народното събрание...

Беседата е пространна и почти монологична. Борис е искрен. Изброява възможностите за България. За преговори с Русия не може и по принцип да става дума. То значи да се остави „вратата на кошарата отворена, за да влезе вълкът“. Не е за приемане и съветът на британския пълномощен министър Рендел „да гръмнем поне един артилерийски залп срещу преминаващите Ду-

нав германски войски, за да демонстрираме несъгласието си“. И препоръчаното от американския пълномощен министър Ърл по-скромно поведение на царско несъгласие, подобно на датския крал, също е нецелесъобразно. „Но имат ли българските политици манталитета на датските? Със стотици ще предложат услугите си да бъдат гаулайтери, а аз ще трябва да стоя безсилен в Евксиноград... пленник на собствената си страна.“ Това казва царят и стига до „алтернативата Германия или Русия“. Неговият избор е да се посрещнат германските войски като „лоялен съюзник“. Иначе България щяла да понесе „зарара“*, без да разчита на „кяра“ от победите на германците. (Борис използва отлично най-изразителното от турския език, останало в българския, без то да дразни, мисля, и до днес.) Накрая царят апелира опозицията да не пречи на политиката му. Мушанов разбира всичко, но не проявява готовност за подкрепа. И защо ли, след като партията му е във отговорност и е отстранена от участие дори в парламента? Той се обявява против присъединяване към Тристранния пакт и против съюзен договор със СССР. И сигурно без да издевателства, предлага невъзможното – пакт за ненападение със СССР¹⁴⁵.

Царят съзнава огромната отговорност, която поема с присъединяването към пакта, още повече че, както се изтъкна, никак не вярва в крайната германска победа. От друга страна, отлагането на окончателния отговор не може да продължава дълго. Близки до него по умонастроение в „Четворката“ са военният министър Даскалов и особено външният министър Ив. Попов. Последният заявява дори, че ще се самоубие, но няма да сложи подписа си под Тристранния пакт. (Той наистина не подписва пакта и по-късно се самоубива поради неговите последствия за България.) Останалите двама от „Четворката“ – Филов и Габровски – са с „чисти“ съвести. Те са убедени привърженици на пълното обвързване на България с Германия. На 20 януари 1941 г. на осемчасово заседание на Министерския съвет е обсъден въпросът за присъединяването на България към Оста. Алтернативата за отказ е формулирана във вида: „Можем ли да се противопоставим на евентуално германско преминаване през България?“ На този въпрос без пререкания е даден отрицателен отговор¹⁴⁶.

От тогава до наши дни дори в научната литература спорадично се появяват несъгласия с тази позиция. И днес могат да се чуят „съвети“ с късна дата към царя и правителството в стил: „Отказваме пакта. Със или без официално обявена война България е окупирана. Затова пък след войната България гордо се нарежда на страната на победителите.“ И в този случай познатата марксистка „жертвоготовност“ върви с пълна сила. Обаче...

Обаче колкото и многовариантна да е историята, възможност за подобен на гореописания вариант за България тогава не съществува. Липсват каквито и да са морални и психологически предпоставки за неговото изпълнение. Можеше ли българският народ и неговата армия да бъдат накарани да

* Зарар (тур.) – загуба, щети, вреди.

отидат на доброволно заколение? И то на страната на силите, които му наложила нъойското унижение и страдание? И то в непосредствена подкрепа на Гърция – противник в две скорошни войни и открит враг след тях? И то срещу държава, която макар и в собствен интерес, но подкрепи България по въпроса за Южна Добруджа.

Заседанието от 20 януари взема съдбоносното, но неизбежно решение за присъединяване към Оста. Царят, подкрепен и от някои министри, обаче е за максимално отлагане подписването на пакта. Той настоява то да стане едновременно с навлизането на германските военни части или непосредствено преди това. Царят иска също в България да има достатъчно силен контингент германски войски, който да може да се справи с евентуални враждебни действия срещу страната, идещи отвън.

На 1 март 1941 г. Богдан Филов подписва във Виена протокола за присъединяване на България към Тристранния пакт. Същия ден германските войски преминават Дунав по посока към Гърция. Българското население посреща чуждите войски без видими прояви на враждебност и дори с радушие. Такава е реакцията и на мнозина участници в Соболевата акция. Разликата за тях е несъществена. И СССР, и Германия са все още приятелски държави.

От 1 март 1941 г. нататък българският държавен суверенитет е поставен под една голяма, потискаща въпросителна.

* * *

След 19 май 1934 г. националноосвободителното движение в Македония загубва организиран си характер. Неговите ръководни центрове в България на практика престават да съществуват. Съпротивата срещу официалната югославска политика за сърбизация ляга върху самото население. Тази политика взема още по-драстични форми, след като членът на ВМРО Владо Черноземски на 9 октомври 1934 г. застрелва в Марсилия крал Александър Караджорджевич и ранява смъртоносно френския външен министър Луи Барту.

След 19 май 1934 г. в България са разтурени и добруджанските емигрантски организации. Легалното и нелегалното движение в Добруджа продължават да съществуват, но са разкъсвани от остри вътрешни борби и изпадат в криза. Докъм средата на 1935 г. сектантският курс продължава да властва в дейността на ДРО. Извършва се „техническа“ въстаническа подготовка и се провеждат необосновани акции, които през пролетта на 1935 г. довеждат до три големи провала и дават на румънските власти повод за закриване на Българските културни общества.

По същото време буржоазните дейци в Добруджа са заети в поредния опит за организиране на българска националномалцинствена партия. ДРО и РКП полагат много усилия да провалят този опит и да поставят в неблагоприятна светлина „миноритарите“ пред населението. Това се отразява крайно отрицателно върху състоянието на неговия дух, а в перспектива отежнява и дейността на самата ДРО.

От средата на 30-те години насетне насоките в работата на ДРО стават противоречиви и непоследователни, което е предпоставено от изменчивата политика на Коминтерна, следваща извивките на съветския външнополитически курс.

Народнофронтовската линия на Коминтерна се вписва в политиката на Съветския съюз за колективна сигурност. Поради това ИККИ задължава ДРО да заеме категорично антиревизионистична позиция. В крайните левичарски оценки българската политика за мирно възвръщане на Южна Добруджа се квалифицира като „шовинистична“, „фашистка“ и др. подобни. В някои моменти членовете на организацията се призовават да бъдат готови да воюват дори „с оръжие в ръка“ за териториалната цялост на Румъния срещу „фашистка“ България.

Антинационалната политика на ДРО внася объркване сред привържениците ѝ сред добруджанското население, а организационната и идейнополитическата криза в самата организация се задълбочава. Израз на това е големият Сребърненски провал през 1936 г., вследствие на който организацията в Силистренски окръг е разгромена (над 1200 души са арестувани, от тях 374 души са под следствие и 92 души – осъдени). Оттогава връх в развитието на ДРО взема ликвидаторската тенденция. Провежданият от ръководния актив на ДРО политически курс има пропагандно декларативен характер и на практика невинно се възприема от редовите членове на организацията¹⁴⁷.

През 1939–1940 г. организацията съществува в условия на фактическа самоликвидация.

БЕЛЕЖКИ

¹ История на България..., с. 450

² В. Георгиев. Буржоазните и дребнобуржоазните партии..., с. 132.

³ Ил. Димитров. Българската демократична общественост..., с. 101.

⁴ Вл. Мигев. Към въпроса за стопанската политика..., с. 217.

⁵ М. Топалов-Памукчиев. Среци с Буров. С., 1990, с. 51.

⁶ К. Муравиев. Цит. съч., с. 255.

⁷ А. Цураков. Цит. съч., с. 133.

⁸ Ст. Попов. Българската идея..., с. 37; Ст. Груев. Цит. съч., 284–285.

⁹ Ил. Димитров. Българската демократична общественост..., с. 104.

¹⁰ Зора, № 4925, 26 ноем. 1935.

¹¹ Съдържанието на интервюто вж. изложено у Вл. Мигев. Утвърждаване на монархофашистката диктатура..., с. 125–126.

¹² Ст. Груев. Цит. съч., 283–284.

¹³ Вж. Ал. Величков. Събитията около процеса срещу групата на Дамян Велчев и английската документация (януари 1935 – март 1936). – ИПр, 1981, № 6; Л. Спасов. Българо-югославските отношения и Дамян-Велчевият заговор. – В: Л. Спасов. България, великите сили и балканските държави 1933–1939 г. С., 1993, с. 35; Ил. Димитров. Българо-италиански политически отношения..., с. 252.

¹⁴ Г. Марков. Парола „Сабя“..., с. 168.

¹⁵ Вж. Ал. Величков. Цит. съч., с. 64 и сл.; вж. и Ст. Груев. Цит. съч., 286–287.

¹⁶ Сцената е предадена според описанието на Ст. Груев. Цит. съч., с. 287.

- ¹⁷ Подр. вж. *Г. Марков*. Парола „Сабя“..., с. 168 и сл.
- ¹⁸ *Вл. Мигев*. Утвърждаване на монархофашистката диктатура..., с. 136.
- ¹⁹ Цит. по *Г. Марков*. Парола „Сабя“..., с. 174.
- ²⁰ Държавен вестник, № 128, 12 юни 1936.
- ²¹ Данни за взаимоотношенията между военни, звенари, пладнири и комунисти, макар представени в превратна светлина, вж. у *Тр. Ангелова*. Началото на контактите и сътрудничеството между БКП и деветнадесетомайците. – Известия на Института по история на БКП. Т. 23.
- ²² *В. Георгиев*. Буржоазните и дребнобуржоазните партии..., с. 133.
- ²³ *Ил. Димитров*. Българската демократична общественост..., с. 106.
- ²⁴ *Вл. Мигев*. Утвърждаване на монархофашистката диктатура..., с. 131.
- ²⁵ *Ил. Димитров*. Българската демократична общественост..., с. 109.
- ²⁶ Вж. БКП в резолюции и решения. Т. 3, с. 330 и сл.
- ²⁷ *Вл. Мигев*. Утвърждаване на монархофашистката диктатура..., с. 133.
- ²⁸ Пак там.
- ²⁹ *Ал. Цанков*. Идеите – регулатор на социалния живот. Рсч на тържествено събрание на БАН на 1 декември 1935 г. С., 1935, 12–13.
- ³⁰ Пак там, с. 29.
- ³¹ *Вл. Мигев*. Утвърждаване на монархофашистката диктатура..., с. 134.
- ³² Пак там, с. 135.
- ³³ Пак там, с. 134.
- ³⁴ Цит. по *В. Георгиев*. Буржоазните и дребнобуржоазните партии..., с. 179.
- ³⁵ Цит. по *Ил. Димитров*. Българската демократична общественост..., с. 127.
- ³⁶ Цит. по *В. Георгиев*. Буржоазните и дребнобуржоазните партии..., с. 178.
- ³⁷ Пак там, с. 178 и сл.
- ³⁸ *Вл. Мигев*. Утвърждаване на монархофашистката диктатура..., с. 137.
- ³⁹ Пак там, с. 146; вж. и *В. Георгиев*. Буржоазните и дребнобуржоазните партии..., с. 196.
- ⁴⁰ *В. Георгиев*. Буржоазните и дребнобуржоазните партии..., с. 188.
- ⁴¹ За тези развития вж. пак там, с. 187 и сл.
- ⁴² Пак там, 192–193.
- ⁴³ *Ил. Димитров*. Българската демократична общественост..., с. 135.
- ⁴⁴ Текста вж. пак там, 135–136.
- ⁴⁵ Вж. *Вл. Мигев*. Утвърждаване на монархофашистката диктатура..., 148–149.
- ⁴⁶ Пак там, с. 149.
- ⁴⁷ Цит. по *В. Георгиев*. Буржоазните и дребнобуржоазните партии..., с. 197.
- ⁴⁸ Пак там.
- ⁴⁹ *Ил. Димитров*. Българската демократична общественост..., 148–149.
- ⁵⁰ *А. Цураков*. Цит. съч., с. 140.
- ⁵¹ *Ил. Димитров*. Българската демократична общественост..., с. 149.
- ⁵² Вж. *Вл. Мигев*. Утвърждаване на монархофашистката диктатура..., с. 137 и сл.
- ⁵³ Пак там, с. 138 и сл.
- ⁵⁴ *В. Георгиев*. Буржоазните и дребнобуржоазните партии..., с. 198.
- ⁵⁵ Пак там.
- ⁵⁶ *Ил. Димитров*. Българската демократична общественост..., с. 151.
- ⁵⁷ Цит. по *Вл. Мигев*. Утвърждаване на монархофашистката диктатура..., с. 166.
- ⁵⁸ *Ил. Димитров*. Българската демократична общественост..., с. 165.
- ⁵⁹ *В. Георгиев*. Буржоазните и дребнобуржоазните партии..., с. 199.
- ⁶⁰ Пак там.
- ⁶¹ Пак там, с. 200.
- ⁶² *Ил. Димитров*. Българската демократична общественост..., 162–163; *Вл. Мигев*. Утвърждаване на монархофашистката диктатура..., 162–163.
- ⁶³ Подробно за развихрилия се политически живот и за позициите на политическите сили през лятото и есента на 1936 г. вж. *В. Георгиев*. Буржоазните и дребнобуржоазните партии..., с. 210 и сл.

- ⁶⁴ *Вл. Мигев*. Утвърждаване на монархофашистката диктатура..., с. 143.
- ⁶⁵ Пак там, с. 147.
- ⁶⁶ Пак там, с. 176.
- ⁶⁷ *В. Георгиев*. Буржоазните и дребнобуржоазните партии..., с. 236.
- ⁶⁸ *Ил. Димитров*. Българската демократична общественост..., с. 151.
- ⁶⁹ Пак там, с. 189.
- ⁷⁰ Пак там, с. 198.
- ⁷¹ *В. Георгиев*. Буржоазните и дребнобуржоазните партии..., с. 203.
- ⁷² *Ил. Димитров*. Българската демократична общественост..., с. 166.
- ⁷³ Цит. по *В. Георгиев*. Буржоазните и дребнобуржоазните партии..., с. 203.
- ⁷⁴ Пак там, с. 204 и сл.; *Ил. Димитров*. Българската демократична общественост..., с. 158 и сл.; *Вл. Мигев*. Утвърждаване на монархофашистката диктатура..., с. 159 и сл.
- ⁷⁵ *Вл. Мигев*. Утвърждаване на монархофашистката диктатура..., с. 129.
- ⁷⁶ *Ил. Димитров*. Българската демократична общественост..., с. 187.
- ⁷⁷ Цит. по пак там, 187–188.
- ⁷⁸ Пак там, с. 188.
- ⁷⁹ Цит. по *В. Георгиев*. Буржоазните и дребнобуржоазните партии..., 251–252.
- ⁸⁰ Вж. пак там, с. 252 и сл.
- ⁸¹ Пак там, с. 264.
- ⁸² Целия текст вж. пак там, 261–262.
- ⁸³ Държавен вестник, № 11, 18 ян. 1937.
- ⁸⁴ Вж. *В. Георгиев*. Буржоазните и дребнобуржоазните партии..., 269–270.
- ⁸⁵ Вж. пак там, с. 270 и сл.
- ⁸⁶ Вж. пак там, с. 256 и сл.; с. 272 и сл.; *Ил. Димитров*. Българската демократична общественост..., с. 201 и сл.
- ⁸⁷ Изложението за политическото развитие от подготовката за законодателните избори от края на 1936 г. до началото на Втората световна война се основава главно на факти (и цитати), почерпани от книгите на *В. Георгиев* и *Ил. Димитров*. Взети са предвид и редица други изследвания, между които: *Ст. Колев*. Борбата на БКП за народен фронт в България 1935–1939. С., 1959; Същият. Парламентарните избори през март 1938 и участието на БКП в тях. – ГСУ Идеологически катедри. Т. 53. Кн. I. С., 1961; Същият. Участие на българската прогресивна младеж в борбата за мир в периода на Втората световна война. – ГСУ. ФИФ. Т. 55. Кн. I. С., 1962; *Д. Петрова*. БЗНС и народният фронт 1934–1939. С., 1967; *Д. Тишев*. Единодействието между комунисти и земеделци в борбата против фашизма. С., 1967; *Тр. Ангелова*. Начало на контактите...; Същата. Борбата за младежко единство в България. С., 1965; *Н. Недев*. Поглед върху дейността на Военния съюз (Офицерската лига) от основаването му до 9.IX.1944 г. – ИПР, 1963, № 2; *Г. Радев*. Борбата на БКП за народен фронт по време на общинските избори през март 1937 г. – Известия на Института по история на БКП. Т. 12. С., 1964; *Д. Сирков*. БРП и националната независимост на България (1 септември 1939 – 1 март 1941). – Известия на Института по история на БКП. Т. 14. С., 1965. Нищо или почти нищо в интерпретационно отношение не е взето от посочените автори и техните изследвания.
- ⁸⁸ *В. Вълков*. Любомир Лулчев като съветник на цар Борис III (1939–1943 г.). – Военно-исторически сборник, 1992, № 5, с. 50.
- ⁸⁹ Български държавни институции 1879–1986. Енциклопедичен справочник. С., 1987, с. 326.
- ⁹⁰ *К. Кацаров*. Цит. съч., 491–492.
- ⁹¹ Стопанска история на България..., с. 387.
- ⁹² *Т. Владигеров*. Ръководено стопанство. Теория и практика. Принос за проучване тенденциите на съвременното стопанство и на стопанската политика. С., 1939, с. 68 и сл.
- ⁹³ *К. Бобчев*. Покровителство и насярчение на индустрията в България. – Списание на Българското икономическо дружество, г. XXVIII, № 7–8, с. 347.
- ⁹⁴ *Д. Тошев*. Индустриалната политика на България след Първата световна война. Варна, 1943, 8–9.

- ⁹⁵ Пак там.
- ⁹⁶ *Вл. Мигев*. Към въпроса за стопанската политика..., с. 233.
- ⁹⁷ Цит. по пак там.
- ⁹⁸ Пак там, с. 235.
- ⁹⁹ Подробни данни вж. Стопанска история на България..., с. 408 и сл.
- ¹⁰⁰ Стопанска история на България..., с. 395 и сл.; *Вл. Мигев*. Към въпроса за стопанската политика..., с. 224, 233–234.
- ¹⁰¹ *Вл. Мигев*. Към въпроса за стопанската политика..., с. 225 и сл.
- ¹⁰² Пак там, 226–227.
- ¹⁰³ Пак там, с. 228.
- ¹⁰⁴ Пак там, с. 227.
- ¹⁰⁵ *Л. Спасов*. Формиране на модерна българска армия. – В: *Л. Спасов*. България, всилките сили..., с. 115.
- ¹⁰⁶ Пак там, с. 121.
- ¹⁰⁷ *Л. Петров*. Подготовка на офицери с висше военно образование от българската армия през 30-те и 40-те години. – Военноисторически сборник, 1992, № 5, с. 47.
- ¹⁰⁸ *Л. Спасов*. Формиране на модерна българска армия..., с. 118 и сл.
- ¹⁰⁹ Цит. по пак там, с. 137.
- ¹¹⁰ *J. Rotschild*. Op. cit., p. 355.
- ¹¹¹ *Г. Димитров*. Дневник..., с. 101.
- ¹¹² Пак там, 128–129.
- ¹¹³ Пак там, с. 139.
- ¹¹⁴ Пак там, с. 172.
- ¹¹⁵ *Г. Димитров*. Съчинения. Т. 11. С., 1954.
- ¹¹⁶ *Г. Димитров*. Дневник..., с. 184.
- ¹¹⁷ *В. Георгиев*. Буржоазните и дребнобуржоазните партии..., с. 387 и сл.
- ¹¹⁸ *Г. Димитров*. Войната и работническата класа..., с. 27 и сл.
- ¹¹⁹ Вж. *В. Георгиев*. Буржоазните и дребнобуржоазните партии..., с. 448 и сл.
- ¹²⁰ *Ст. Мошанов*. Моята мисия в Кайро. С., 1991, 9–10.
- ¹²¹ Пак там, с. 12 и сл.
- ¹²² Цит. по *Ил. Димитров*. Англия и България (1938–1941). Навсчерието и началото на Втората световна война. С., 1983, 81–82.
- ¹²³ Вж. *В. Вълков*. Цит. съч., 56–57.
- ¹²⁴ Вж. История на антифашистката борба в България 1939–1944. Т. 1. Септември 1939 – февруари 1943. С., 1976, с. 76 и сл.
- ¹²⁵ *В. Вълков*. Цит. съч., с. 57.
- ¹²⁶ Стопанска история на България..., с. 395 и сл.
- ¹²⁷ *Ил. Димитров*. Българо-италиански политически отношения..., с. 276 и сл.
- ¹²⁸ *Г. Марков*. Българо-германските отношения..., с. 95 и сл.
- ¹²⁹ *А. Кузманова*. От Ньой до Крайова..., с. 172.
- ¹³⁰ Българска военна история. Т. 3. С., 1986, с. 454 и сл.
- ¹³¹ *А. Кузманова*. От Ньой до Крайова..., с. 192.
- ¹³² *М. Гелер, А. Некрич*. Цит. съч. Т. 1, с. 513 и сл.
- ¹³³ I documenti diplomatici italiani. Nona serie (1939–1943). Vol. 1, № 264, p. 166.
- ¹³⁴ *А. Кузманова*. От Ньой до Крайова..., с. 227.
- ¹³⁵ *Б. Филов*. Дневник. С., 1986, с. 190.
- ¹³⁶ Въпросът за Южна Добруджа до възвръщането ѝ на България се излага според *А. Кузманова*. От Ньой до Крайова..., с. 256 и сл.
- ¹³⁷ *Д. Сирков*. Външната политика на България 1938–1941. С., 1979, с. 258.
- ¹³⁸ *М. Гелер, А. Некрич*. Цит. съч. Т. 1, 564–565.
- ¹³⁹ *Д. Сирков*. Външната политика на България..., с. 267.
- ¹⁴⁰ *Г. Димитров*. Дневник..., с. 203.
- ¹⁴¹ Пак там, с. 202, 205.

- ¹⁴² Вж. *В. Чичовска*. Соболевата акция. С., 1972, с. 117 и сл.
- ¹⁴³ История на антифашистката борба..., 120–121.
- ¹⁴⁴ *Б. Филов*. Цит. съч., с. 199.
- ¹⁴⁵ Най-пълно разговорът между царя и Мушанов се съдържа у *Д. Сирков*. Външната политика на България..., 275–276.
- ¹⁴⁶ *Б. Филов*. Цит. съч., с. 217.
- ¹⁴⁷ За последния период на дейността на ДРО вж. подробно *П. Тодоров*. Освободителните борби на Добруджа..., с. 259 и сл.

Глава седма

ЕПИЛОГЪТ НА ТРЕТАТА БЪЛГАРСКА ДЪРЖАВА
(1941–1944)§ 1. „НОВИТЕ ЗЕМИ“ И НАЧАЛО НА ВЪОРЪЖЕНА
КОМУНИСТИЧЕСКА СЪПРОТИВА

Веднага след като е оповестено присъединяването към Тристранния пакт, 17 народни представители (фактически цялата опозиция, включително комунистите) внасят в Народното събрание интерпелация, в която се сочи, че правителството е заблуждавало българския народ, че ще следва политика на мир и неутралитет, че е направена опасна историческа стъпка, че страната е изправена пред опасността от война¹.

ЦК на БРП (БКП се е вляла в нея през 1940 г.) нарича присъединяването към Тристранния пакт „фатална стъпка“ и отново призовава за сключване на пакт със Съветския съюз. Заедно с това ЦК обявява на своите, че е срещу „безнадеждни схватки“ с германските войски. Продължава клейменето на буржоазните опозиционни водачи като оръдия на чужда пропаганда².

Появява се и сянка от по-решителна съпротива срещу присъединяването на България към Тристранния пакт. Това обаче е по-скоро епизод от историята на неуспехите на британското разузнаване. Д-р Г. М. Димитров убедено се поставя в негова услуга през есента на 1940 г. Идеята е да се извърши преврат, за да се предотврати нахлуването на германски войски в страната. Предвижда се също в подкрепа на заговорниците в България да влязат югославски войски. Замисълът е наивен, а изпълнение всъщност няма. Има обаче поредица от смешки. Англичаните дават пари и взрив. Взривът е разпилян из езера и тоалетни. Дирите на парите се губят и значи всичко е ясно. Има и нещо като модерни радиопредаватели, с които няма кой да си служи. Гемето пък обявява, че „аз вече пушка нарамил“, след което си ляга на 25 февруари 1941 г. в сандък с архивни материали на британската легация и с него е изнесен в Цариград. В страната почти никой не знае, че някой си е „нарамил пушка“ или че призовава за „Свобода или смърт!“. Полицията не насочено, а в хода на нормалните си дейности попада на „голямата шпионска организация и противодържавния заговор в полза на Англия и Югославия“ през април 1941 г. Едва тогава полицаите се сещат да търсят и „революционера“ д-р Г. М. Димитров. Той сам се обаждат през юни по радиостанцията, предаваща от Кайро на български език от името на Българския национален комитет „Свободна и независима Бълга-

рия“. През есента е проведен първият от поредицата процеси срещу дейци на „Пладне“ от страната и в емиграция³.

Съветското правителство заявява, че присъединяването на България към Тристранния пакт води към разширяването на войната и въвлечането на България в нея. Англия и доминионите ѝ скъсват дипломатическите отношения с българското правителство. Съединените американски щати блокират българските авоари след влизането на германски войски в страната⁴.

Засилва се напрежението в българо-турските отношения. То не стихва до септември 1944 г., като пулсира в зависимост от динамиката на българо-германските отношения и от зигзагообразното сближаване на Турция с антихитлеристката коалиция. Всъщност нито България, нито Турция имат сериозни намерения да воюват една срещу друга, въпреки че взаимните подозрения постоянно присъстват. На 25 февруари 1941 г. между българския генерал-лен щаб и щаба на германските войски на Балканите под командването на фелдмаршал Вилхелм Лист е подписана спогодба, според която български части трябва да пазят фланга на немските сили в случай на турско нахлуване в България⁵. Това е основното стратегическо предназначение на българската армия в германските планове за цялото време на присъствието на войски на Райха в България. Наличието на българо-турско военно напрежение изиграва известна роля за опазването на българските въоръжени сили от пряко участие във военните действия до есента на 1944 г. Позоваването на турската опасност има първостепенно значение при отблъскване на всеки германски натиск за участие на български войски по фронтовете.

На 25 март към Тристранния пакт се присъединява Югославия. Два дни след това ген. Душан Симович извършва преврат и застава начело на правителството. Същия ден Хитлер подписва директива, която решава съдбата на Югославия. На 5 април СССР и Югославия сключват договор за ненападение и дружба. На следващия ден Германия и Италия атакуват Югославия. На 18 април влиза в сила подписаното предния ден споразумение за пълна и безусловна капитулация на Югославия. На 27 април е покорена континентална Гърция, а в началото на юни под окупация се намира вече цялата гръцка територия.

Преди началото на операцията за завоюване на Югославия водещите сили на Оста – Германия и Италия – предлагат на българското правителство да участва с войски в нападението. На заседание на Министерския съвет от 2 април предложението е отклонено с мотива, че цялата армия е струпана на турската граница; намесата във войната против Югославия би предизвикала нападение на Турция, която има съюзни задължения с Югославия и Гърция против България⁶.

Следващото предложение е български части да завземат Югославска Македония и част от Тракия, за да се освободят германските войски. Това предложение е прието с готовност⁷.

На 19 и 20 април български войски влизат във Вардарска Македония и в Беломорска Тракия. Тези земи, които в официалните документи и в печата

се наричат „нови“, „новоприсъединени“ или „новоосвободени“, остават под българска администрация до есента на 1944 г.

„Новите земи“ печелят на Борис прозвището „Обединител“. Тази мода на кръщаване обаче отдавна е отминала. Още през XIX в. владетелите не се кичат с такива средновековни прякори, макар че Фердинанд сигурно съжалява, че не е прикачил към името си някоя романтична дрънкулка. Но „Търпениев“ с лошото си настроение и с още по-лошите си предчувствия трябва да изтърпи и снобизма на държавниците си.

„Новите“ земи минават под българско управление, без да бъде пролята българска кръв. Окончателното решаване на териториалните въпроси обаче може да стане едва след края на войната, а дотогава има още много време. Със спогодбата Клодиус–Попов от 24 април 1941 г. се определя временният им статут като отдадени за администриране на България, а не като неразделна част от българската държава⁸. По този начин Германия разполага с още едно средство да изнудва България и да я държи в подчинение. Но дори и така под българско управление не попадат всички земи, към които България има справедливи аспирации. Германия запазва под собствен контрол част от Западна Тракия, създавайки неутрална зона на изток от линията Свиленград–Дедеагач. Неутралната зона фактически е германски протекторат с гръцка администрация. Егейска Македония е над 200 хил. души българско население остава в окупирана Гърция. В нея българите успяват да наложат свое общинско самоуправление. В Югозападна Македония обаче Германия налага гръцка администрация.

От придадените под българска администрация територии са образувани три области с главни квартали в Скопие и Битоля за Македония и в Ксанти за Тракия с Източна Македония и островите Тасос и Самотраки.

Правителството възприема най-добрия подход към „новите“ земи. То въвежда в тях изцяло българско законодателство. Продължилата и по времето на войната тенденция за нарастване на ролята на изпълнителната власт в „новите“ земи обаче е по-ярко изразена, отколкото във вътрешността на страната.

Българската администрация трябва да се справя с многобройни затруднения в „новите“ земи. Антибългарската политика на Гърция и на Югославия между двете световни войни е проредила твърде много българския етнически елемент, като при това е прогонила най-събудената негова част – интелгенцията. Много от бежанците не бързат да се завърнат по родните си места, основателно опасявайки се от неблагоприятни териториални промени след края на войната. Въпреки това до пролетта на 1942 г. от прогонените преди от Беломорска Тракия близо 200 000 души българи повече от половината пожелават да се завърнат. Това са предимно земеделски семейства. Българската администрация работи ефективно и успява да овладее процеса на завръщането, като не допуска стихийност, а заедно с това осигурява жилища и възможност за задоволяване нуждите от земя, инвентар и добитък.

Със завръщането на бежанците в „новите“ земи в тях се възстановяват български черкви, училища, читалища и културни центрове благодарение на

всеотдайния труд на множество учители, духовници и културни дейци, които освен всички други трудности срещат пасивната или въоръжената съпротива на местното инородно население⁹.

Днешните български политици обичат една крилата фраза и най-често я употребяват самовъзхвално. Интересно е, че тя може да се открие и в речника на Хитлер. На 24 март 1942 г. той заявява на цар Борис, че не иска от България нищо друго, освен тя да бъде „стабилизиращ фактор на Балканиите“¹⁰. Най-малко в едно отношение това искане е изпълнено, макар сигурно не и в смисъла, вложен от фюрера. Българското административно, стопанско и културно присъствие в „новите“ земи се различава чувствително от суровото поведение на германските и на италианските власти в окупираните от тях територии. Поради това земите под българска администрация се възстановяват най-бързо след войната.

На 22 юни 1941 г. хитлеристките войски нахлуват в Съветския съюз. Войната придобива коренен обрат. Голямата промяна на военнотрагическата и военнополитическата обстановка в света се почувства веднага и в България. В деня на нападението министър-председателят Б. Филов записва в дневника си: „Според получените сведения от София и провинцията войната между Германия и Русия се посреща от населението с изненада и униние“¹¹.

Същия ден ЦК на БРП издава позив, който окачествява войната на Германия срещу СССР като „най-разбойническата война“, която историята познава. Като главна задача се поставя искането „да не се допусне по никакъв начин използването на своята земя и на своята войска за разбойническите цели на германския фашизъм“. Освен това българските комунисти се призовават „да съдействат за пълния разгром на фашистка Германия и нейната армия“. Два дни по-късно разширеното заседание на Политбюро на ЦК на БРП по доклад на Трайчо Костов се изказва още по-категорично. Решението е да се пристъпи незабавно към подготовка за въоръжена борба срещу хитлеристките нашественици и българските монархофашисти¹². Вследствие дългия си опит партийното ръководство в страната този път не само предугажда, но и изпреварва решението на Задграничното бюро (Г. Димитров, В. Коларов, Ст. Димитров (Марек) и Георги Дамянов) за започване на въоръжена съпротива.

На 22 юни Сталин намира време да се срещне с Г. Димитров и да му даде указания. Те се свеждат до следното: „Засега Коминтернът не трябва да излиза открито. Партиите по места да разгръщат движение в защита на СССР. Да не се поставя въпросът за социалистическа революция“¹³. Същия ден Г. Димитров изпраща в този смисъл радиограма до ЦК на БКП и в нея няма изрично нареждане за започване на въоръжена борба, но то е само въпрос на време. Проблемът, който занимава вътрешното ръководство, е не да има или да няма въоръжена съпротива, а за нейните форми: да се вдига ли въстание или не. На 5 август Г. Димитров изпраща до Антон Иванов директива, която ясно показва и в чии ръце е поставено ръководството на комунистическата дейност: „След щателно обсъждане на въпроса в най-авторитетно място (явно с висши съветски органи, а защо не и със самия Сталин? – б. а., С. Г.) дойдохме единодушно

до извода, че въстание в настоящите условия би било преждевременно и обречено на разгром... Сега трябва да се набират сили, да се готвим, да укрепваме позициите в армията и в стратегическите пунктове“¹⁴.

Комунистите и тяхната наука никога не обясниха свястно защо на 1 март 1941 г. условия за въоръжена съпротива нямаше и как те изневиделица се появили на 22 юни същата година. Съществуват в марксистката историография стотици малки и големи изследвания, които разглеждат някои или всички аспекти на въоръжената съпротива през 1941–1944 г., и въпреки това отговор на някои немалко важни въпроси няма. Например беше ли съпротивата законна? Естествено пред марксизма като идеология такъв въпрос не може въобще да стои. Революцията и всякакво друго насилие за него е нормален и дори закономерен начин за извършване на коренни общественно-политически промени. Но това, че марксизмът не си задава някои въпроси, не означава, че те въобще не съществуват.

Някъде докъм края на 50-те години под влияние на комунистическата пропаганда от времето на войната се пишеше в историческите работи, че България след 1 март 1941 г. била под „немскофашистка окупация“. Впоследствие тази очевидно невярна постановка беше изоставена. И наистина страната беше запазила всички характеристики на своята държавност, а и важни черти на своя суверенитет. Тогава дойде пък марксистката историографска гордост, че България единствена от страните, сателити на Германия, имала силно изразена въоръжена съпротива. Но след като страната притежава всичките необходими държавнически атрибути, то единственият законен начин за противопоставяне на властта е легалната опозиционна дейност. При това в България тази дейност се ограничава, но се допуска. Насилието е противозаконно. То е и двойно противозаконно, защото съпротивата се ръководи отвън и в интересите на чужда държава. Извинението с присъствието на германски войски в страната е несериозно. Наистина от време на време изгаря по някой склад с кожухчета, предназначени за германските войски, или пък се оплячкосва по някоя мандра (любим борчески обект за партизани-те) с кашкавал за немските войници. Въоръжената борба обаче се води, с много малки изключения, против българската войска и полиция. Жертвите на индивидуалния терор също са българи.

Основание за съпротива имат може би само евреите, които според приетите закони се обявяват за втора категория граждани и са подложени на преследвания. Поради това и техният брой в съпротивителното движение е значителен. В един професионално изработен каталог се изброяват 593 имена на евреи от двата пола¹⁵. Има в съпротивата също арменци, мюсюлмани и други народности.

И нещо друго. Периодът 1941–1944 г. е покрит с плътна историографска „съпротивителна“ завеса, сякаш че по това време освен съпротива и ограбване на българското стопанство от германците друго не е имало. Други проблеми и аспекти се разглеждат спорадично и немарливо.

↑ Няма дума, че съпротивата е важен проблем, но поне докъм втората

половина на 1943 г. той не стои в центъра на политическата сцена. В началото съпротивата се изразява в саботажни действия на бойни групи в големите градове. Появяват се и малобройни партизански чети. По данни на полицията през 1942 г. върлуват 27 чети с 381 партизани¹⁶.

На 23 юли 1941 г. от съветска територия започва предавания радиостанция „Христо Ботев“. Тя се ръководи от ЗБ. По-късно през есента в разрез с международните норми пак от съветска територия започва да предава на вълните на Радио София и радиостанцията „Народен глас“ с говорител членът на ЗБ Станке Димитров (Марек). Емисии на български език има и Радио Москва, както и Радио Лондон.

През 1941 г. в страната има около 10 хил. комунисти и два пъти повече ремсисти, без да се броят симпатизантите¹⁷. Това не е значителна обществена сила, но със своята организираност, дисциплина, вкус към конспиративност и безогледност в използването на насилие те могат да създадат доста проблеми на властите.

Правителството, царят и военното разузнаване са наясно с намеренията на Хитлер на изток доста преди 22 юни. Изглежда, че между главните и недотам главни световни фактори само за Сталин хитлеристката агресия срещу Съветския съюз е пълна изненада.

Властите в България предусещат не само нападението, но добре познават и „своите“ комунисти, та предвиждат и реакцията им. На 22 юни заседава спешно не само Политбюро на БРП, но и правителството. Интересното е, че на тези заседания, както впоследствие се оказа, се е осъществило нещо като „национално съгласие“. Правителството не по-малко от комунистите желае да не допусне изпращане на български войски на Източния фронт. Но то се оказва готово и да нанесе превантивен контраудар срещу комунистическата конспирация. Взето е решение за засилване наблюдението над комунистите и за бързо неутрализиране на по-видните партийни и ремсови функционери. Комунистическите народни представители са поставени под домашен арест, а по-късно – касирани¹⁸.

Полицията действа бързо, брутално и сръчно. Арестувани са 222 активни комунисти, които са въдворени в концлагери. Открити и обезвредени са много от бойните групи в градовете. Разкритията и провалите на партийни и ремсови организации следват един след друг¹⁹. Това става главно чрез агент-провокатори, внедрени в партията. Техният брой е около 100²⁰. Може обаче да са и повече.

Държавна сигурност по онова време се ръководи от суперполиция Никола Гешев. Марин Георгиев написа книга за поведението на Никола Вапцаров по време на процеса срещу ЦК на БРП през 1942 г. въз основа на богат и първокласен документален материал. В нея има и много конкретни свидетелства за методите, ползвани от Гешев. Той е проникнал дълбоко в партийните структури чак до ЦК и Политбюро. Получава и агентурна информация от Москва, която носи подписа „Альоша“²¹. Много от документацията, свързана с агентурата и с разкритията на Гешев, отдавна и съзнателно е унищо-

жена, защото без съмнение по върховете на партията и на държавата след 9 септември 1944 стоят и негови хора. Името на Гешев е символ на поражението на партията в конспиративния ѝ двубой с полицията. Не ли затова в най-солидното изследване на Славка Петрова (над 100 стр.) за завземането на властта от комунистите името на Гешев не се споменава нито веднъж?²² Книгата е апологетична, а авторът е бил с позиция, осигуряваща му достъп до всички архивохранилища.

Съветските отговорници за българската съпротива не ще да са имали високо мнение за местното ръководство на партията. Вероятно и те са подозирали, че то е инфилтрирано от българските тайни служби. Затова НКВД (съветското МВР) подготвя свои хора, които да изпрати в България. За целта са мобилизирани над 50 български политемигранти в СССР начело с полковника от Червената армия Цвятко Радойнов. НКВД не се допитва до Задграничното бюро и В. Коларов дори се обижда от това незачитане. Г. Димитров и В. Коларов унижено се молят да им се даде възможност да проведат поне политически инструктаж със заминаващите²³.

През август и септември с две подводници и с няколко самолетни рейда (посредством парашути) в България са доставени 56 български политемигранти. Операцията търпи почти пълен провал. От Москва се обаждат с шифрограми „Альоша“ и обозначава мястото и времето на пристигане на политемигрантите²⁴. От 56-те 18 загиват в сражение, 3-ма се самоубиват, 28 са арестувани и само 7 оцеляват за предназначението си²⁵. Един от тях е Цв. Радойнов. И неслучайно. На 11 септември 1941 г. в поверително съобщение на Бюрото на Абвера в София до фелдмаршал Лист се казва, че „червеният командир (полковник) се спотайва в скривалище, което той смята за сигурно, но то всъщност е една подготвена от българската полиция клопка“²⁶. През октомври Радойнов пристига в София, а в първите дни на ноември оглавява Централната военна комисия към ЦК на БРП. До арестуването му през нощта срещу 25 април 1942 г. той е неотстъпно следен. Още тогава висшият полицай Павел Павлов заявява: „Радойнов не допусна, че в неговия кръг ние имаме свои хора, както е било винаги в миналото“²⁷.

1942 е годината на големи процеси срещу ЦК на БРП, нейната Централна военна комисия, политемигрантите. Подведените под обвинения са десетки. Технически сътрудник на ЦК и на Военната комисия е и Никола Вапцаров. Партията не оцени и не опази таланта му, възлагайки му помощни, но най-отговорни и опасни постове. Признанията са почти пълни, разкритията са големи, а смъртните присъди – много. По процеса на ЦК са прочетени 12 смъртни присъди (6 от които задочно). Една от тях е на Н. Вапцаров. Осъдените посрещат смъртта достойно и мъжествено. На един от тях – Антон Попов – е разрешено да се венчае непосредствено преди екзекуцията²⁸. Проведен е процес с 37 обвиняеми и срещу Пловдивската окръжна партийна организация. Смъртните присъди са 9²⁹.

Ударите на властта не дават възможност на БРП да разгърне що-годе организирана и масова въоръжена борба в първите две години от обявяването ѝ.

Голяма част от партизаните и техните ятаци са безпартийни симпатизанти, а също така членове и симпатизанти на различни крила на БЗНС. Партизанските чети приютяват и някои престъпни елементи.

Курсът на въоръжена борба на БРП е възприет и от среди на „Звено“ и на Военния съюз, които обаче не разчитат на партизанско движение, саботаж и пр., а на един успешен преврат. В основата на такова прагматично отношение присъстват мотиви за опазване на хората от излишни жертви чрез предизвикване на сурови репресии от страна на режима, при което може да се осуети и победата. В Москва обаче са теоретиците на тезата за пропастта между власт и народ и те настояват тя да се задълбочава. Въпросът за жертвите не ги интересува, а може би ги и улеснява. Поради това още на 1 септември 1941 г. в писмо до ЦК Г. Димитров напомня, че не преврат трябва, а „въстание на армията и народа“³⁰.

В първите няколко месеца след присъединяването към Тристранния пакт положението на България е сложно, но не по-тежко от това на останалите европейски съюзници на Германия. Най-значителният фактор за поддържане на що-годе външна и вътрешна стабилност е обстоятелството, че за разлика от Италия, Унгария, Румъния, Словакия и Финландия България съумява да остане вън от войната на Германия със Съветския съюз.

Месец след началото на германо-съветската война у Сталин възниква намерението за преговори с Хитлер за прекратяване на военните действия срещу териториални отстъпки от страна на СССР. Дали Сталин е искал да повтори „брестлитовския“ ленински номер, или замисълът е бил дезинформационно заблуждаващ, не е ясно. Решението е за установяване на връзка с Райха да се ползват български дипломатически канали. По-добър посредник едва ли би могло да има. Българската дипломатия вече е доказала, че притежава достатъчно такт, умение и дискретност за изпълнение на подобна мисия. При това България е запазила дипломатическите си отношения със Съветския съюз. Някоя от неутралните страни едва ли би могла да бъде предпочетена, тъй като връзките на европейските страни с Англия и САЩ са силни и съществува опасност от изтичане на информация, което за Съветския съюз е твърде нежелателно. Тъкмо по същото време се водят усилените англо-съветски сондажи за оформяне на техния антигермански съюз, които се насърчават от Щатите.

И още едно важно съображение. Българският пълномощен министър в Москва Стаменов е агент на НКВД, вербуван още през 1934 г. В края на юли на Стаменов са представени съветските предложения, които той трябва да предаде в Берлин. За да бъде изключен от военните действия, СССР предлага да отстъпи на Германия „Украйна, Белорусия, прибалтийските държави, Карелския провлак, Бесарабия и Буковина“³¹.

Крехката и относителна стабилност на България е описана в средата на октомври 1941 г. по следния начин от един добре информиран външен наблюдател – американският пълномощен министър в София Джордж Ърл:

„1. Царят е по-популярен от когото и да било преди, защото (първо) той пази страната вън от войната и (второ) спечели за България повече терито-

рия, отколкото някой е могъл да се надява. Неговата популярност ще продължава дотогава, докато страната му остане в мир.

2. Днес царят има абсолютна власт. По един дискретен и деликатен начин, без никога да показва своята намеса, той управлява България точно така, както желае.

3. Без да участва във войната, той подпомага Германия против Русия по всички възможни начини, считайки като почти всички състоятелни българи, че болшевизмът е далеч по-голяма опасност за България, отколкото германският националсоциализъм.

4. Аз мисля, че царят не обича германците, но вярва, макар и не толкова, колкото преди, че могат да спечелят войната. Обаче ако Германия започне да показва признаци на поражение, България ще бъде между първите, които ще напуснат потъващия кораб.

5. Че царят не желае да разруши всичките си мостове за отстъпление, личи от неговото крайно внимателно и приятелско отношение към мене лично и към легацията, макар някои от колегите ми да ме уведомяват, че в очите на германците „аз съм най-непопулярният човек“³².

Външнополитическото равновесие на България е много уязвимо. То се основава на обстоятелството, че България, бидейки съюзник на воюващата Ос, продължава да бъде невоюваща страна.

Всяко значително изменение на военнополитическото развитие в света поставя под въпрос това равновесие, още повече че то зависи и от способността на България да устои на германския натиск. Същността и действителните размери на българския суверенитет постоянно са подлагани на изпитание и проверка.

Не изминават и два месеца след написването на цитирания по-горе документ, когато идва японската атака над Пърл Харбър, което окончателно определя мястото на Съединените щати като участник в световната война. На 11 декември съюзниците на Япония, Италия и Германия също влизат във война със САЩ. Те искат България да се присъедини към тях. Правителството се подчинява и два дни по-късно с одобрението на Народното събрание е обявена война на САЩ и на Англия. На Н. Мушанов не се дава възможност да говори в НС. Обяснението на правителството е, че войната ще е „символична“ и без конкретни последствия за България. Естествено, както съюзът с една велика държава не може да бъде равноправен, така и войната с велика държава не може да бъде „символична“. Обявяването на войната е извършено по настояване на съюзниците, но невъзможността да се устои на техния натиск показва ограничеността на българския суверенитет. Царят осъзнава напълно състоянието. Той приема с раздразнение официалното въвлечение на България във войната. По вече утвърдения си навик той поне пред непосредственото си окръжение хвърля вината за новата неприятност върху правителството. Пред своя душеприказчик Любомир Лулчев царят заявява, че няма мал нищо общо с обявяването на войната, и ругае с нецензурни думи министрите си³³. Това е ненужно. Откакто царят е поел (макар и задкулисно) пъл-

нотата на властта, за всичко – и хубаво, и лошо, което става във и със България, отговорността носи лично той.

Международното положение на България е парадоксално. Тя няма никакви собствени мотиви да обяви война на САЩ, но го прави. Обратно – поведението на Съветския съюз дава поводи за скъсване на отношенията и за обявяване на война, но България не го прави. Враждебни и несъвместими с международното право са рейдовете на съветски подводници и самолети, нарушаващи българското териториално пространство и доставящи в страната въоръжена чужда агентура с очевидно противодържавно предназначение. В България е разкрита и широка съветска шпионска мрежа, ръководена от ген. Вл. Заимов. На всичко отгоре СССР заради свои интереси ръководи въоръжената комунистическа съпротива, чиято крайна цел е насилствено сваляне на официалната власт. Въпреки това България не само че не обявява война на СССР, но и всячески се стреми да я избегне. За щастие тя съумява в тези си усилия въпреки германските настоявания в обратен смисъл. Това българско поведение е оценено „по достойнство“ от Сталин. Доказателството: на 5 септември 1944 г. Съветският съюз без какъвто и да е повод вероломно обявява война на България, с което подготвя бъдещата си фатална намеса във вътрешнополитическия живот на страната.

България не стои много добре и спрямо малките държави в Оста. Те настояват в Берлин да се сложи край на „привилегированото“ ѝ положение и България да влезе във войната със Съветския съюз като всички тях. Румъния получава от германците огромни съветски територии (извън Бесарабия и Северна Буковина) заради участието си във войната. Тя обаче до август 1944 г. непрекъснато интригантства в Берлин срещу България с цел да получи обратно цяла Южна Добруджа или част от нея като по-верен и по-заслужил съюзник на германците³⁴.

Понякога се наблюдава и обратна тенденция – за съгласуване политиката между Унгария, България и Румъния по отношение на големия им съюзник Германия. Към края на войната се правят дори слаби сондажи за общо напускане на „потъващия кораб“. Взаимните подозрения обаче са силни, страхът от германското възмездие – голям. Поради това елементите на сътрудничество между малките германски съюзници се разпукват като сапунени балони едва ли не в момента на своята поява.

В първите 2–3 години от избухването на Втората световна война правителството успява сравнително добре да се справя със стопанската обстановка в страната. Не без значение е, че в България, както и в повечето от европейските страни, се е мислило по въпроса за поставяне на икономиката във военновременен режим дълго преди самото избухване на войната. Въпреки ограничените възможности на страната промените в стопанството не се въвеждат импровизирано, както през Първата световна война. Вземат се конкретни мерки, чиито темп и обхватност непрекъснато се засилват. Те естествено не могат да предотвратят отрицателните последствия за жизнения стандарт на населението, но ги ограничават до възможния минимум. В началото

на 1941 г. са приети закони за стимулиране на селскостопанското производство и животновъдството, за опрощаване на някои задължения, за данък върху военновременните печалби, за пенсиониране на членовете на селскостопанските задруги. Разходите по поддържане на свои и германски военни части и по погасяване на задълженията към Германия са големи и положението се влошава. Няма достатъчно фураж за добитъка и голяма част от него се изколва. Ограничава се консумацията на хранителни стоки. Въвеждат се дажби за хляб, растителни масла, месо и др. „Черната борса“ постепенно става елемент от ежедневието.

Режимът приема нови закони, ограничаващи дейността на опозицията. Чрез тях държавата засилва контрола си върху обществения живот и формите на сдружавания на гражданите. Нови регламентации са наложени в одържавените профсъюзи. Държавата поема пълния контрол и върху издаваните учебници. Премахва се на практика автономията на университета и на читалищата. В Народното събрание гласът на опозицията може да се чуе само чрез силните речи на Н. Мушанов и Петко Стайнов.

Специално внимание е отделено на законодателното преследване на въоръжената съпротива и разлагането на армията. През юли 1941 г. в Народно-то събрание са внесени 4 законопроекта за изменения във Военнопоказателния и Военносъдебния закон, в Закона за военните сили и Закона за запазване на моралната и материалната сила на войската. Целта е да се „отежнят“ наказанията и да се ускори процедурата „по време и по място“. Във Военнопоказателния закон се включват 11 алинеи, налагащи смъртно наказание. Измененията на ЗЗД от септември 1941 г. въвеждат нови 21 алинеи, предвиждащи смъртно наказание³⁵.

Много грижи и средства се отделят за усъвършенстване на работата на полицията, така че нейният контрол върху всички политически и държавни структури да стане възможно най-всеобхватен³⁶. За четирите години до 1 септември 1944 г. полицията осъществява 223 партийни провала; арестуваните са 4238; 3298 са осъдени, а 96 – екзекутирани³⁷.

През април 1942 г. е извършено обновяване на кабинета. Между шестте сменени министри са проявяващите съмнение в германската победа Ив. Попов и Т. Даскалов. Реконструкцията не е съпътствана с промени в политическия курс.

На 17 юли 1942 г. по радиостанция „Хр. Ботев“ от Москва е прочетена програма на Отечествения фронт за спасяване на България. За такава организация в страната никой не е чувал дотогава, но оказва се, че тя има и наименование, и разгърната програма. Вътрешното ръководство на БРП също не разполага с нейния текст. Партийните хора клечат около пукащите радиоприемници и могат да схванат само общия ѝ смисъл³⁸. По-късно през септември в брой 1 на вестник „Работническо дело“ е публикувана декларация на БРП, с която се обявява, че партията приема програмата на ОФ за своя програма. От тази декларация личи, че инициативата за изграждане на ОФ е принадлежала на „група общественици“.

Кои са тези общественици? Къде те се събраха, за да обсъдят такава една разгърната програма? Кога и за колко време я обсъдиха? Имаше ли разногласия по някои точки или алтернативни предложения? Тези въпроси са наивни. Понякога обаче историческото знание има нужда от отговор тъкмо на наивни въпроси, за да внесе яснота в сложната си материя.

„Обществениците“, знае се, са българските комунисти в Москва – Димитров, Коларов и други като тях, оцелели от сталинския терор. Тяхното революционно минало беше навнесло много кървави бъркотии в близката до онова време българска история в полза на съветски интереси. Московските „общественици“ право на инициатива нямат. Че Димитров и Коларов са автори на отечественофронтовската програма, съмнение няма. Те обаче не могат да я обявят без съответно височайше разрешение. Г. Димитров предава прередактирания текст на програмата в радиостанция „Хр. Ботев“ едва ден преди излъчването ѝ³⁹. Това обяснява поведението на вътрешното ръководство на БРП относно съдържанието на програмата.

В края на 1941 и началото на 1942 г. германските войски претърпяват голямо поражение под Москва. Малко след това обаче те се съвземат и през 1942 г. Германия достига своя военен апогей. Съветският съюз, върху когото лежи главната тежест на ужасяващия натиск на германската военна машина, повече отвсякога се нуждае от всякаква помощ и отвсякъде. Противогерманските действия от всякакъв вид в тила на Райха са една от важните грижи на съветската военновременна стратегия. Разстройването на единството на германските сателити с Райха и внасянето на противоречия и сред малките съюзници на Оста е съставна част на тази стратегия. Дванадесетте точки на отечественофронтовската програма трябва също да ѝ служат. Независимо от присъствието на неизбежен военновременен пропагандистки баласт положенията, залегнали в програмата, са много грижливо формулирани, за да привлечат колкото се може по-голяма част и от така наричаните буржоазни антифашистки сили.

Измежду дванайсетте неотложни задачи номер едно е „да не се допусне въвлечането на България в престъпната, гибелна за българския народ хитлеристка война“. Тази точка би могла да привлече цялата буржоазна опозиция. В нейна полза биха се произнесли и много от правителствените привърженици и с положителност – самият цар Борис, който на практика с маневрената си политика работи за изпълнение на най-важния пункт от отечественофронтовската програма. Както и тази, следващите точки приличат повече на призови, отколкото на изпълними в близко бъдеще предначертания. Искането за оттеглянето на българския окупационен корпус от Сърбия. (Според Н. Мушанов това не бивало да бъде непосредствена задача. Тя можела да се осъществи след решаването на българския национален въпрос⁴⁰, за който впрочем по стар комунистически рефлекс в програмата няма и дума. Има само общи фрази за споразумение с балканските народи чрез дружба и сътрудничество на България със СССР, Англия, САЩ и др. на основата на Атлантическата декларация. Становището на Мушанов се споделя от нефашист-

тките и некомунистическите сили.) Искане се още разкъсването на съюза на България с Германия и с Оста; спиране на износа на храни и материали за нея; политическа амнистия; премахване на антиконституционните закони; да се изтръгне армията от ръцете на „монархофашистката клика“ и да се дадат политически права на военните; да се разтурят фашистките организации; да се осигури народният поминък; да се изкорени расовата ненавист⁴¹.

Измежду многото официозни допреди десетина години тълкуватели на партийната идеология и тактика на Кирил Василев принадлежи най-подробният анализ на отечественофронтовската програма. Той първо цитира и после с упоение преразказва всички точки на отечественофронтовската програма и посочва коя от тях, как някога я е измислил и използвал Ленин в далновидната си (а тя беше вероломна) политика за завземане на властта. В анализа се съдържат бисери от рода, че процесът на „формирането и развитието на Отечествения фронт“ е „съзнателно предопределен“ (?!), та затова се ръководи от БРП. Елементарно невежество отваря през историцирания философ простор за дръзки и глуповати сравнения като: „Българският фашизъм беше един от най-жестоките фашистки режими в света“⁴². Краят на анализа съдържа хвалби не за това, което се съдържа в програмата, а за това, което липсва в нея, а именно специфично комунистическите, антикапиталистически задачи. Това било, за да се примамят масите („още неподготвени“) и буржоазията и да не би да се обидят Англия и САЩ. Успокоение, че социалните цели не са забравени, носи само партийното коварство в Лениновия стил – че в хода на борбата партията можело и трябвало да насочва масите към победа на демокрацията така, че да бъдат катурнати и демокрацията, и капитализмът, та да се установят диктатурата на пролетариата и „благоденствието“ на комунистическия тоталитаризъм⁴³. След като се свърши с апологията на партийното двуличие (обикновено наричано „реализъм“, „гъвкавост“ или „способност за компромиси“), започват жалбите от нефашистката опозиция в стил колко подозрителна и недоверчива била тя към „чистите“ подбуди на комунистите.

По нареждане на „групата общественици“ от Москва ЦК на БРП веднага започва дейност във връзка с програмата на ОФ. Отговорници за нея са Цола Драгойчева и Кирил Драмалиев. В работата се набелязват два подхода. При единия на ОФ се гледа като на партийна коалиция, при другия – като на движение. Първият подход се прилага към буржоазните водачи, а вторият – към масите.

ЦК на БРП бързо влиза във връзка с всички опозиционни партии и групи. Готовност за включване в ОФ проявяват само „Звено“ и БЗНС „Пладне“, представяни от Кимон Георгиев и Никола Петков⁴⁴.

В различните му варианти отказът на буржоазните дейци от взаимодействие с комунистите съдържа два основни мотива. Единият се отнася до отхвърляне на незаконните способности на съпротива, прилагани от БРП. Другият слага ударение върху нереалистичността и несвоевременността на формулираните в програмата задачи. Често в оценката на положението се чуват

и оптимистични изказвания за ролята на царя, който щял навреме „да напусне германците и да се прехвърли в служба на съюзниците“ (Н. Мушанов).

В същото време активистите на БРП и РМС получават указания да влизат в непосредствена връзка с масите. Започва организиране на комитети на ОФ по места, които, доколкото се създават, се превръщат преди всичко в поделения на партията.

§ 2. СПАСЯВАНЕТО НА БЪЛГАРСКИТЕ ЕВРЕИ

В изготвения през 1942 г. в Германия план за така нареченото окончателно решение на еврейския въпрос в цяла Европа срещу името на България е внесена цифрата 48 хил. евреи. Те трябва да бъдат депортирани в източните области на Райха (Полша) и върху тях да се приложи „окончателното решение“ – умъртвяването им.

В България антисемитски настроения можеха да се наблюдават, но не като масова и остра проява на обществена, етноцентрична и психологическа неприязън. Най-добрият познавач на обществените нагласи към евреите в България Н. Поппетров в скрупулوزно изследване на проблема за 1878–1944 г. обосновава твърди: „Ако в относително спокойни времена представата за евреите се движи между индиферентност и негативизъм, то при екстремални ситуации... обществото проявява завидна толерантност към евреите“⁴⁵.

Решило да се присъедини към Тристранния пакт обаче, правителството трябва да се приспособява и към противоеврейските фобии на своя голям съюзник. През октомври 1940 г. в Народното събрание е внесен законопроект за Закон за защита на нацията (ЗЗН). Опозицията разкрива антиконституционната същност на законопроекта. Множество обществени, професионални организации, Светият синод, отделни видни личности с протестите си подкрепят опозицията⁴⁶. Независимо от това на 24 декември 1940 г. ЗЗН е приет от правителственото мнозинство. В много отношения ЗЗН копира германските антиеврейски закони. Законът има комплексен характер. Първият дял е със „заклинателен“ характер и е озаглавен „За тайните и международните организации“, където се развива и преследва идеята за световния ционистки заговор. Ограничителните разпоредби забраняват на лица от еврейски произход да бъдат приемани за български поданици, да бъдат избираеми, да заемат държавни, общински и други служби, да се откупуват от военна служба, да встъпват в брак или в извънбрачно съжителство с лица от български произход, да държат български прислуга. Предвидени са и ограничения при постъпването в учебни заведения и т. н. Освен това се въвежда и разорителен данък върху еврейското имущество⁴⁷.

Тормозът над еврейското население, упражняван от властите, се засилва с натиска, идващ от германска страна. Жълти звезди, конфискации на имущества, устройване на принудителни еврейски бригади за тежка физическа

работа и др. подобни съставляват външната страна на едно неравноправно положение, налагано по „законен“ път.

Българското население, държавни служители (понякога срещу подкуп), включително висши чиновници и сановници правят възможното за обезсилване на практическото приложение на ЗЗН и за намаляване на отрицателните му последствия върху живота на евреите. Царят поощрява задкулиската съпротива срещу противоеврейските мерки и сам дискретно санкционира редица индивидуални действия в подкрепа на еврейски семейства. В многонационалната „синя“ кръв на Борис III положително има и няколко еврейски капки. Царят сигурно ще да си е спомнил, че навремето Кобургският дом сам търси сродяване с богатото унгарско покатоличено еврейско семейство Кохари и го получава чак като прикачва тяхното име към това на Кобургите. Впоследствие е необходимо специално разрешение от папата, за да отпадне тази плебейско-еврейска съставка от наименованието на аристократическия род⁴⁸.

Независимо от всичко обаче обръщат около българските евреи се затяга. През август 1942 г. е създадено Комисарство по еврейските въпроси (КЕВ). Неговият началник Александър Белев се е обучавал в Германия на антиеврейско законодателство и е черпил от богатия германски практически опит⁴⁹. Той започва педантична подготовка за изземване на еврейските имуществата, за съсредоточаване на софийските евреи в провинцията и за привеждане на цялото еврейство в готовност за депортация.

В Германия са доволни от Белев. Не всички са така старателни като него обаче и тайните служби на Райха с неудоволствие констатира, че на Белев се „създават трудности“, и то от министъра на вътрешните работи Петър Габровски и от царя. Според същия документ от 9 ноември 1942 г. „различни лица от Канцеларията на царя направиха постъпки непосредствено пред Белев и дадоха указания в смисъл да се прояви отзивчивост спрямо евреите и да им се дадат облекчения“⁵⁰.

През февруари 1943 г. е подписана спогодбата Белев–Данекер, според която 20 хил. евреи от „новите“ земи трябва да бъдат депортирани. Понеже в „новите“ земи няма повече от 14 хил. евреи, Белев е готов да включи в квотата 6 до 8 хил. български евреи. Царят обаче забранява тяхната депортация.

На 17 март 1943 г. 43 депутати начело с подпредседателя на Народното събрание Димитър Пешев изпращат остър писмен протест до министър-председателя по повод антиеврейската политика на правителството⁵¹. Между подписаните изложения е и проф. Ал. Цанков. Отношението към евреите се оказва проблем, който за първи път разбутва правителственото мнозинство в XXV народно събрание. Филов е бесен. На 19 март той пише в дневника си: „Това е голяма демонстрация, която ще има последици. Сега виждам действително какво голямо влияние имат евреите и колко са вредни“⁵². Решението е в Народното събрание да се проведат две гласувания – за отстраняването на Пешев и за доверие на правителството. В запис от 20 март 1943 г. в дневника на Филов може да се прочете и следното: „Разбира се, че и прави-

телството може да си отиде, обаче... предпочитам едно по-малко, но сигурно мнозинство...“⁵³ То е показателно и за нещо друго.

Година и половина преди падането си „монархофашистският“ режим не е загубил парламентарните си навици. Споменава се дори за бламиране на правителството. Това обаче е само една от драматичните пози, които Филов обича понякога да разиграва пред другите, а и пред себе си.

Закритото заседание на мнозинството от Народното събрание на 24 март е мъчително. За оставката на Пешев като подпредседател на парламента гласуват 66 души, а против нея 33. Доверието към правителството е пълно. За него дава гласа си и Пешев⁵⁴. Два дни по-късно на заседание на цялата камара предложението за бламиране на Пешев е „прието без разискване при голям шум и протести от страна на опозицията и някои приятели на Пешева“⁵⁵. Приятелите на Пешев естествено са от мнозинството.

Докато въпросът за съдбата на евреите в страната къса монолитността на парламентарното мнозинство, 11 400 евреи от Тракия, Македония и Пиротско са депортирани в Полша.

В началото на април Борис е в Берлин. В среща с Рибентроп той заявява, че дал съгласието си за прехвърлянето на евреите от Македония и Тракия в Източна Европа. Съгласието на царя не е от голямо значение, тъй като „новите земи“ не принадлежат към неговата държава. Той го изтъква обаче, за да омекоти отказа си за депортиране на евреите от страната, които му трябвали за „строителство на пътища“. Намеква, че може да се освободи само от „незначителен“ брой болшевишко-комунистически елементи. Отговорът на германския външен министър е кратък, но силно пресиращ: „Само му казах – обяснява Рибентроп, – че според нашето схващане единствено вярно решение е най-радикалното“⁵⁶. На това схващане убедено се подчинява и шефът на КЕВ в България.

Белев е не само убеден антисемит, но и ентузиазирано деен на комисарския пост. Той е в постоянна връзка с все още намиращия се в страната СС-хауптштурмфюрер Данекер. Съветите на Данекер, осъществил през 1942 „окончателното решение“ за френските евреи, естествено са ценни. Германската легация в София отчита като благоприятно обстоятелството, че за разрешаването на еврейския въпрос са „много хора с недостатъчен доход“. Те разчитат, че „ще бъдат лично облагодетелствани от отстраняването на евреите от стопанския живот“. Тези „много хора“ обаче явно не са достатъчни за разрешаване на въпроса и легацията предвижда, че „ще възникнат определени трудности“. В подробен преглед се изтъква, че в страната „няма нито идеологически, нито расови предпоставки, за да се представи решаването на еврейския въпрос пред българския народ като спешна и неотложна необходимост, какъвто е случаят в Райха“. Поради това германският пълномощен министър „трябва постоянно да подбутва, за да поддържа актуален въпроса с изселването“⁵⁷. Вследствие на тези усилия зловещата машина на КЕВ набира обороти.

През пролетта на 1943 г. опасността за българските евреи нараства ежед-

невно. Лом и Сомовит са избрани за етапни центрове, в които да се съсредоточат българските евреи, откъдето до края на септември трябва да бъдат депортирани. Започва се със заповеди за изселване на софийските евреи. Българската общественост настръхва. В защита на евреите се надигат общественици, политици (включително правителствени симпатизанти), висшият клир, най-значителните имена сред интелигенцията и много, много обикновени хора. Много дейни в борбата за спасяване на евреите са и комунистите. Напрежението в столицата достига своя връх по време на празника на българската култура 24 май⁵⁸. След това всичко някак утихва, без да последва някаква драматична развръзка с щастлив или нещастен край. Нещата се развиват в типичния за Борис маневрен стил на делнична неопределеност и сръткавост. Депортирането на българските евреи не е отменено, но и не се осъществява.

Царят дори със смъртта си на 28 август 1943 г. допринася за спасяването на евреите. Три дни след нея в германското външно министерство вече се е оформило впечатление, че „всяка постъпка от германска страна, даже и при най-голям натиск ще бъде отхвърлена от страна на българското правителство“. Съветът на легацията в София е, че „не само е без изгледи за успех, но и от общополитическо гледище е даже опасно в сегашния момент да бъдат предприемани постъпки по еврейския въпрос“⁵⁹. Спасяването на евреите вътрешният министър Дочо Христов резюмира на 2 октомври 1943 г. така: „Няма вече да изселваме евреи. Където са, там ще останат. Негласно ще им се дадат облекчения в смисъл да не тежат на държавата и населението“⁶⁰.

Българските евреи не споделят съдбата на повечето от съвременниците си от континентална Европа. В България евреите загиваха, но заедно с българи в борба за една лично от тях избрана политическа кауза, а не защото бяха евреи. България, наред с Дания, Финландия и частично Италия, единствено успява да спаси своите евреи през Втората световна война. Важният непосредствен политически смисъл на това явление се състои в това, че орязаният български суверенитет все още съществува и намира сили за изявата си. Това е постижение за цялата нация, без да се изпуска важната роля на двореца и дори съдействието на отговорни представители на властващия режим. Още по-големи са дълбоките исторически, морални и чисто хуманитарни измерения на спасяването на българските евреи.

Опазването на страната от пряко участие във войната, недопускането дори на символични български бойни формации на воюващите фронтове е другото голямо българско национално постижение в годините на войната. То има същия непосредствен политически смисъл, както и перспективни измерения, подобно на спасяването на евреите.

§ 3. „КАМУФЛАЖНО“ И КЪРВАВО ВРЕМЕ (ЕСЕН 1942 – ЕСЕН 1943 Г.)

Залезът на германската военна мощ започва да става видим от края на 1942 г. През октомври силите на британския генерал Бърнард Монтгомъри разгромяват при Ел Аламейн в Северна Африка армията на ген. Ервин Ромел. Още по-блестяща е съветската операция при Сталинград, където на 2 февруари 1943 г. е пленен остатъкът от 6-а армия заедно с командващия я фелдмаршал Фридрих фон Паулус. Стратегическата инициатива преминава в ръцете на съюзниците.

България е чувствителна към големите военнополитически промени в света. Германските поражения раздвижват различни тенденции в българската вътрешна политика.

Крайно десни и крайно прогермански кръгове не само че не се стъписват, но стават още по-„гласовити“. Те още от средата на 1941 г. насетне отправят остри критики срещу правителството и срещу Борис, че не са заели полагаемото място на България във войната на страната на Германия. Тази дясна опозиция се състои от НСД на проф. Ал. Цапков, от една страна, и от хората на ген. Хр. Луков и полковник Атанас Пантев – от друга страна. Зад последните двама стоят среди от Съюза на българските национални легиони и от Ратниците за напредъка на българщината, които са фашизоидни организации. У десните съществуват надежди, а у царя – опасения, че при определени условия и чрез натиск от страна на Германия те могат да застанат начело на властта. Луков и Пантев поддържат дейни връзки с германски официални и тайни служби. Някои германски фактори като бригаденфюрер Валтер Шеленберг, шеф на задграничното контраразузнаване към Главното управление на имперското контраразузнаване, са благоразположени към тях и зле настроени към царя⁶¹. Подобни настроения съществуват и у някои хора на външното министерство. В документ от 5 март 1942 г. например се препоръчва полк. Атанас Пантев „на мястото на сегашния непохватен министър на вътрешните работи Габровски“ в едно правителство „начело с ген. Луков, който същевременно би поел Министерството на войната“⁶².

Царят е наясно с домогванията на десните и се оплаква на Рибентроп при посещението си в Германия на 25 март 1942 г.⁶³ Въпреки успокоенията на външния министър и убеждението на Хитлер, че тъкмо царят е най-сигурната гаранция за стабилността на страната и на германското влияние в нея, притесненията на Борис продължават. През есента той все още се страхува, че Луков и Пантев могат да му бъдат наложени с германска помощ „даже против волята на Хитлер“. „В такъв случай обаче – според споделеното с Филов – той нямало да остане в България и нямало да играе ролята на датския крал“⁶⁴.

Буржоазната опозиция също се раздвижва. В разгара на Сталинградската битка на 24 ноември 1942 г. Ат. Буров посещава Филов и му заявява, че

„вярва в победата на Англия и смята, че още отсега трябва да се нагаждаме към тази евентуалност, най-малко да мислим за нея“ и „да не пропуснем удобния момент“⁶⁵. В същия смисъл говори и Мушанов на царя и сочи нуждата да се подготвя „отмятане от германците“⁶⁶. Зачестяват посещенията на буржоазни водачи в съветското посолство, за да се търси военнополитическа информация. Речите на Мушанов и на П. Стайнов в Народното събрание са остро критични към режима и понякога откровено антигермански⁶⁷. Буржоазната опозиция, наред с масата от обществото, дейно се включва и в борбата за защита на евреите.

По същото време Германия и Съветският съюз подлагат на силен натиск своите клиенти в страната. Райхът изисква от правителството да се справи с въоръжената опозиция. СССР чрез Задграничното бюро настоява пред „своите хора“ да се масовизират и да повишат своята вредителска дейност. В реакциите на властта и на БРП се наблюдава интересна успоредност и подобия.

От началото на 1943 г. най-важното направление срещу нелегалните въоръжени групи поема отдел Държавна сигурност на полицията. С германска помощ се подобрява полицейското въоръжение. През февруари е съставено „Ръководство за борба с противодържавните (нелегалните) прояви“. В него се излага система от тактически нововъведения: нощни засади, контрачети, ловни ядра, разкриване на партийни и ремсови организации, ликвидиране на ятаки, помагачи и укриватели на нелегални, денонощна охрана на населени места и пр. Обявяват се парични награди за разкриване или унищожаване на нелегални. Въвежда се принципът за постоянно разузнаване и организирано търсене на противника. При провеждане на блокади цялостното ръководство по преследването на партизаните се предоставя на военното командване⁶⁸.

ЦК на БРП от своя страна също разработва стратегически директиви, тактически ръководства, проявява стремеж да преустрои партизанските чети върху армейски принципи. Още през септември 1942 г. Емил Марков изработва „Общи указания за боевата подготовка и ръководство на партизанските отряди“. В нея се набляга на изненада, засади, избягване на открит бой, дисциплина и т. н.⁶⁹

През февруари 1943 г. ЦК на БРП излиза с Директива за въоръжено въстание. Условия за подобно деяние естествено няма. Поради това в директивата липсва всякаква конкретност. Тя е гръмогласен пропаганден документ с лозунги от рода, че националната катастрофа може да се предотврати чрез въоръжено въстание с участието на армията⁷⁰.

През пролетта на 1943 г. ЦК решава да обяви, че настъпва нов етап в развитие на антифашистките сили. Разработен е амбициозен оперативен план. Партизанските чети са претенциозно наречени Народноосвободителна въстаническа армия (НОВА) със свой Главен щаб. Страната е разделена на 12 въстанически оперативни зони (ВОЗ), също със свои щабове⁷¹. Повата шарка върху лицето на съпротивата обаче не променя нейната същност. Населе-

нието (включително комунистите) отказва да попълва партизанските чети. Тр. Костов дори от затвора предупреждава, че престараването с курса на масовизация на съпротивата може да вкара партията в изолация.

Известно оживление в дейността на партизаните настъпва през лятото на 1943 г. То е ознаменувано с разгром на редица мандри и с набези в незащитени села, където са наказвани кметове и сътрудници на властта.

Правителството пък през април издава наредба „Относно борбата за изстребление на разбойническите банди“, с която се предлага на нелегалните да се предадат в 10-дневен срок. Провеждат се и военно-полицейски блокади на Средногорието и Родопите. На 17 април е разкрита съветската шпионска група на Александър Пеев и ген. Никифор Никифоров. На 12 юли в схватка в София загива членът на ЦК и политкомисар на НОВА Емил Марков⁷².

БРП също е замислила възмездителна дейност. На Славчо Радомирски е възложено да формира група със задача да провежда наказателни акции. „Черните ангели“ на Славчо Радомирски успяват да хвърлят в паника столицата чрез изпитания метод на индивидуалния терор.

Като начало ексекюторски екип ликвидира един агент-провокактор. На 12 февруари 1943 г. в собствената му квартира е застрелян г-н. Христо Луков. Два месеца по-късно рано сутринта в центъра на София същата участ постига бившия социалдемократ, тогава редови правителствен депутат Сотир Янев. През май посред бял ден куршумите на терористите покосяват жестокия комунистически гонител, бившия директор на полицията полк. Атанас Пантев.

Софийските улици и дори собствените им домове стават опасно място за големци. В изпълнената със страх обстановка обаче има и ирония. Куршумите на убийците сякаш са предназначени да правят услуга на царя. Луков и Пантев са политически противници на Борис. За кратко време дори възникват подозрения, че дворецът има пръст в покушенията.

Следващата набеязана жертва е техническият отговорник за заглушаване на радиостанция „Хр. Ботев“. Този път в два последователни неуспешни атентата загуби понасят и терористите. Масираните действия на полицията заплашват да изстребят до крак малкото оцелели „черни ангели“. ЦК, смъмрен и от ЗБ, сменя четиримесечния курс на индивидуален терор⁷³.

След описаните събития нито Германия е доволна от ефикасността на правителството, нито Съветският съюз – от борческите възможности на ЦК на БРП. Интересно е, че в отговор и правителството, и ЦК прилагат една и съща оправдателна тактика. Те развиват широка камуфлажна дейност. През пролетта и лятото на 1943 г. правителството изготвя и се опитва да приложи план за създаване на обществено-политическа организация Български народен съюз, наречен по-късно Обществена сила, като ефективна трансмисия между властите и масите. Населението посреща с видимо безразличие правителствената инициатива.

Отечественият фронт също показва външни признаци на активност. След много преговори на 10 август се образува център на ОФ, който по-късно е

наречен Национален комитет (НК) на ОФ. В него БРП е представена с К. Драмалиев, „Пладне“ – с Н. Петков, Социалдемократическата партия – с Гр. Чешмеджиев, „Звено“ – с К. Георгиев и Д. Казасов – независим. „Значимостта“ на събитието по нищо не се усеща в страната. Пък и запазилите се различия парализират дейността на НК като ръководен орган на обединена национална опозиция. От влезлите в него буржоазни дейци само К. Георгиев приема въоръжената борба, но не разрушителните за народното стопанство саботажки. Н. Петков скланя най-много до антиправителствен преврат⁷⁴.

Междувременно на 10 юни 1943 г. официално е разпуснат Третият комунистически интернационал. Тази идея Сталин развива още през април–май 1941 г. главно за да се сложи край на обвиненията, че комунистите са агенти на чужда държава⁷⁵. На практика много от задграничните ръководства, свързани с КИ, стават резидентури на КГБ. Работата на бившия Коминтерн веднага се поема от специален Отдел за международна информация към ЦК на ВКП(б), ръководен на практика от Г. Димитров⁷⁶. От записите в дневника му не личи промяна в естеството на трудовото му ежедневие, освен че кабинетът в ЦК на ВКП(б) е „станал изключително удобен за работа“⁷⁷. С разпускането на КИ ръководенето на комунистическите партии от Москва става по-тайно и замаскирано, но вече пряко подчинено на съветските партийни и секретни органи. За българските комунисти промяната е несъществена. Командването на тяхната дейност отвън с нищо не се променя в начина на осъществяването си.

Лятото на 1943 г. е и време за активизиране дейността на буржоазната опозиция. През юли тя отново е свързана с петата извънредна сесия на XXV народно събрание. П. Стайнов и Н. Мушанов отказват да гласуват предложенията от правителството военни кредити и произнасят обвинителни речи срещу провежданата вътрешна и външна политика. Н. Мушанов атакува от принципи позиции и режима, и комунистите. Според него действията на държавата срещу еврейските имоти развиват „инстинкта на грабеж срещу частна собственост“. „Когато не пазите имота и частната собственост днес – заявява той, – утре комунистите с по-голямо право няма да ги пазят, защото имат и теоретическо основание.“ Има нещо доста вярно в тези думи, макар че комунистите не ще зачитат частната собственост, дори ако нямаше посегателство върху еврейската.

За индивидуалния комунистически терор Мушанов се произнася така: „Няма по-осъдителен и грозен атентат от онзи, който се върши от шепа хора, които смятат, че тяхната воля или тяхната утопия е закон, и искат да я наложат на един цял народ... Не мога да разбера хора, които искат да наложат своите разбирания чрез бомбата, чрез убийствата на видни хора в страната и по такъв начин да достигнат своите цели, разбира се, илюзорни, защото те никога не могат да се постигнат“⁷⁸. Посъбркал е Мушанов в края на това достойно изказване. Не успява той и в усилията си по същото време да организира около себе си буржоазна опозиционна концентрация, необвързана с ръководения от комунистите Отечествен фронт⁷⁹.

§ 4. ДЪРЖАВНАТА КРИЗА (1943–1944)

През лятото на 1943 г. в Европа протичат събития, които уверено водят към вече неизбежния край на войната. На 10 юли е извършен англо-американски десант в Сицилия. Към края на месеца Италия практически пълзи за от войната и дори ангажира значителни германски военни сили. През август на Източния фронт при Курската дъга се води гигантска битка. На 23 същия месец германците там претърпяват пълен разгром. Предстои навлизането на съветските войски в Полша и техният поход в Европа към сърцето на Германия – Берлин.

Но ако германското поражение вече се очертава, то пътищата за достигането му са много и между тях едва ли се виждат благоприятни за България. Възможно е тя да се превърне в бойно поле. Може да бъде окупирана от германски войски. Има вариант и за англо-американски десант на Балканите. Не е изключено мирно влизане на съветски войски. И накрая остава онова, което се случи в действителност – осъществяване на мирно съветско завземане на страната чрез обявяване на война. При това положение управляващите са длъжни много точно да пресмятат външнополитическото си поведение, и то при липса на време за дълго обмисляне.

До лятото на 1943 г. външнополитическият актив на режима се състои в това, че България не воюва активно. Въпросът за българско военно участие на Източния фронт всъщност не е и бил поставян сериозно от страна на Хитлер. По-скоро вътрешни, предимно млади натегачи и ентузиастични германската военна мощ проявяват желание за изпращане на батальон от български доброволци в началото на германско-съветската война. Царят не допуска да се осъществи подобно безумие.

Много по-остро от германска страна се поставя обаче въпросът за скъсване на българо-съветските отношения. Това е другият начин да бъде пряко въвлечена България във войната. Германските искания обикновено се засилват при големи поражения. Така е след отблъскването на германците при Москва в края на 1941 г. Така е и след сталинградския разгром през февруари 1943 г. Българската дипломация успява да отблъсне натиска. Царят лично убеждава Рибентроп в несвоевременността на подобна стъпка през март 1942 г.⁸⁰ Година по-късно за запазване на българо-съветските отношения са спечелени и две много важни личности: германският пълномощен министър Адолф Хайнц Бекерле и пълномощникът на Абвера в България Ото Вагнер, известен повече с оперативния си псевдоним д-р Делиус. Като излага доводите на двамата, както и на военния и военноморския аташета, Бекерле заключава в телеграма до началниците си, че скъсването на отношения „няма никаква практическа стойност“⁸¹.

Българската дипломация прави опити да влезе във връзка и със западните съюзници. През май в Цариград е изпратен търговецът Георги Киселов, за да се срещне с американски представители. Пълномощният министър в

Швейцария Г. Кьосеиванов осъществява връзка с неофициалната американска мисия. Установените контакти са неофициални, нерешителни и информативни. Не е случайно обаче, че те се вършат с американци. В Англия и в САЩ се наблюдават различия в отношението към България. Британското правителство е за сурово отношение към България и е склонно да поддържа интересите на Гърция и Югославия в българска вреда. То се отнася с безразличие и към съдбата на династията. Американската дипломатия е склонна да прояви по-голяма снизходителност към българите. В основата на поведението и на американци, и на англичани естествено стоят дългосрочни интереси, свързани със следвоенното устройство на Балканите и на Европа⁸².

По време на битката при Курската дъга Хитлер привиква цар Борис при себе си в Главната квартира на Източния фронт. Срещата се състои на 14 август. За разлика от много подобни срещи този път Хитлер изиграва пред царя буйствени, гневни сцени. Според някои сведения той безапелационно поискал българско военно участие на Източния фронт, но срещнал отпор от страна на Борис III⁸³. На 15 август, унил и обезсърчен, царят се завръща в София. На 28 август той почива.

Внезапната смърт на царя оттогава до наши дни поражда съмнения, че не е естествена. Възникват версии за отравянето му от германци, италианци, англо-американци, руснаци или български комунисти. Съществува мнение, че царят се е самоубил. Силни поддръжници има и тезата, че Борис III се е поминал от естествена смърт. Както и да е, но смъртта на царя е голямо събитие за България. Тя е посрещната едва ли не с общонационална скръб. С тъга и загриженост за бъдещето на България възприемат кончината му дори неговите политически противници.

Изглежда безспорно е, че смъртта на Борис Кобург-Готски е и последният негов крупен политически акт. Поради нея и след нея въпросът за изпращане на български войски на Източния фронт загубва своята сериозност. Германците смятат, и може би с основание, че царят като личност и като институция е единственият обединителен и стабилизиращ фактор в българското общество. В силата на режима, наследил Борис, те нямат голямо доверие. Не е много политично да се изпращат синовете на България на Изток във време, когато повсеместно в нея гаснат надеждите в непобедимостта на германското оръжие. Българските войници с русофилството си едва ли биха били полезни на руския фронт, пък и България вероятно би се превърнала в размирен и опасен за германците тил.

Малолетството на новия цар Симеон създава проблеми около уреждането на държавните върхове. За тяхното разрешаване различни външни и вътрешни фактори изразяват различни становища и действат по различен начин. На 1 септември в дома на Н. Мушанов се събират опозиционните водачи. Приема се декларация, с която се настоява регентството да се избере от Велико народно събрание, а изборите за него да се проведат в срок от един месец. Издига се призив за народно обединение. Декларацията е връчена на министър-председателя и на председателя на Народното събрание. Тя

е подписана от 10 видни политици с различна партийна принадлежност: Н. Мушанов, К. Георгиев, Ат. Буров, Кр. Пастухов, Ал. Гиргинов, П. Стайнов, Д. Гишев, В. Димов, К. Муравиев, Н. Петков⁸⁴. Всъщност декларацията е припомняне на конституционните текстове по въпроса. То съвсем не е излишно обаче, защото правителството смята изборът да се проведе от действащото в момента обикновено народно събрание и пак в противоречие с конституцията да предложи като един от регентите княз Кирил. Според основния закон член на царското семейство не може да влиза в регентството.

Представители на БРП не участват на срещата у Мушанов. Логично е, защото събралите се там се съвещават за конституционно уреждане на държавни проблеми, докато комунистите с оръжие се борят срещу държавата. Знаменателно е, че декларацията е подписана и от некомунистически представители на ОФ – от звенара К. Георгиев и пладнара Н. Петков. Това е начало на една тенденция. Възможно е непосредственият подтик за такава действие да е бил продиктуван от желанието на некомунистите в ОФ да започнат да играят някаква балансираща роля в политическия живот или да служат като свързващо звено за създаване в бъдеще на една широка антиправителствена опозиция. Не е изключено обаче те да са имали подозрения в искреността на комунистите поради изменчивата им и конюнктурна политическа линия. И действително „диалектическите“ промени в политиката на БРП след 9 септември превръщат съюзника ѝ Н. Петков в най-голям неин враг.

Германците също са много заинтересовани от решаването на въпроса за регентството и за правителството. За Рибентроп е „много желателно по възможност министър-председател да стане Цанков, тъй като той залага напълно на нашата линия и като силен човек повече от всичко друго представлява гаранция за приемствеността в българската политика и за по-нататъшния общ път на нашите страни на живот и смърт“⁸⁵.

Извън княз Кирил и Филев според част от мнозинството от Народното събрание Г. Кьосеиванов е подходящ за трети регент⁸⁶. Филев обаче прокарва без особени затруднения собствените си предпочитания. Народното събрание избира за регенти княз Кирил, проф. Б. Филев и бившия военен министър ген. Никола Михов. Новото правителство се оглавява от Добри Божилов. Филев е доволен, че „германците не се намесиха никак в избора на регентите, нито в образуването на новото министерство“⁸⁷. В Германия също са доволни, че „Регентският съвет и правителството в България имат решимостта и са в състояние и занапред да се придържат към политическия курс на цар Борис III“⁸⁸.

Началните ходове на режима не вещаят нищо добро. Регентството е противоконституционно и по състав, и по начин на утвърждаване. В страната възниква особено положение на незаконност. Напълно незаконната съпротива се противопоставя на полузаконния режим. Това напомня обстановката от 1923–1925 г., когато и правителствените, и комунистическите действия са незаконни. Правните аспекти на ситуацията са външен израз на държавната криза в България през 1943–1944 г. Тази криза все още не се е пре-

върнала в пълна обществена криза. Отказът на режима да проведе избори за ВНС очевидно говори за неувереност в обществената реакция и за страх той да се види изправен пред парламент с много опозиционни представители. От друга страна, съпротивата далеч не е така всенародна, както я представяха понякога комунистите. Режимът не е силен, а съпротивата е все още слаба. У тези две страни обаче е оръжието и въоръженото им противопоставяне внася задълбочаващи се черти на гражданска война в положението. Изменение в съотношението на силите вътре в страната зависи от общия ход в развитието на войната, а това означава отслабване на режима и засилване на съпротивата.

С първите стъпки правителството се заема да заздравя положението в страната. Министърът на вътрешните работи заявява, че на едната си ръка е навлякъл ръкавица от кадифе, а на другата – от стомана⁸⁹.

„Кадифето“ се изразява в освобождаването на 635 концлагеристи. Разгласено е и правителствено решение за помилване на разкаялите се партизани. Наред с това на чиновниците и на граждански мобилизираните е обещана по една извънредна заплата; увеличават се семейните надбавки за новородени деца и др. социални мерки. Регентите отново се връщат към идеята за създаването на „Обществена сила“⁹⁰. До стихване на въоръжената съпротива обаче не се стига.

„Стоманената ръкавица“ се задейства заедно с „кадифената“. Приведени са в изпълнение 30 смъртни присъди, произнесени отпреди няколко месеца⁹¹.

За борба с партизани през октомври 1943 г. започват да се създават военно-полицейски формирования, така наречените ловни дружини. Те трябва да придобият съответен опит, за да изпълнят предназначението си за водене на бойни действия в условията на партизанска война. Това е преход към създаване на държавна жандармерия в подчинение на МВР. Тя обаче трябва да има военна подготовка и дисциплина. Законът за държавната жандармерия е гласуван на 26 януари 1944 г. При това обаче между трите вида въоръжени формирования – войска, жандармерия и полиция – съществува взаимна неприязън и съперничество⁹².

Влошаването на положението на властващите става явно в края на 1943 и началото на 1944 г. Тогава натиск и заплахи идват отвсякъде. „Символите“ на войната с Англия и САЩ започват да се изсипват във вид на авиационни бомби над София и над големите градове. Бомбардировките стават все по-жестоки и внасят допълнително разстройство в живота на страната. Особено разрушителна е бомбардировката над София на 10 януари 1944 г. „Столицата – пише един очевидец – беше един разрушен, пуст изоставен град... град без власт, без полиция, без стопани“⁹³. На 20 март и регентшата Елена Филова записва в дневника си: „Край страха от бомбите има... и страх от шумци (партизани – б. а., С. Г.). Чувства се една разкапаност в цялата страна, едно дезорганизиране“⁹⁴. И пак след бомбардировката на 31 март: „София е разрушена и опожарена. София е мъртъв град. Над 1000 аероплана злодействаха над 2 часа над града“⁹⁵. Бомбардировките започват да стихват едва през юли.

На 22 януари съветската легация подава първата от серия ноти против улесненията за германските военни действия срещу СССР от българска територия и специално от Варна и от българското черноморско крайбрежие. През април съветското правителство иска възстановяване на съветското консулство във Варна и откриването на две нови – в Бургас и в Русе. Продължаващият съветски натиск става и конкретен повод за падането на Божиловото правителство в средата на май⁹⁶.

На 1 февруари режимът е притиснат и лично от Хитлер. В писмо до регентите той предлага единно германо-българско военно ръководство начело с генерал-фелдмаршал Вайхс, предвид възможността от влизането на Турция във войната и въобще от развитието на военните действия. Предложението е отклонено⁹⁷. Изобщо българската външна политика става все по-внимателна, но не и по-резултатна, защото се основава не на действителни, а на вероятностни фактори. Правителството разчита повече на надеждите си за развитието на събитията, отколкото на действителността. То се въздържа да поема нови ангажименти спрямо Германия, но не се решава да скъса с нея, пък и никой не му дава никакви гарантиращи подтици в тази насока. Безпочвени са надеждите му, че макар и загубила войната, Германия ще остане страна в бъдещата мирна конференция. Също толкова безпочвени са и прогнозите за разцепление в коалицията между Съветския съюз и западните съюзници. Продължаващите контакти с англо-американците вървят мудно и са лишени от позитивна конкретност⁹⁸.

Развитието на военнополитическата обстановка в света стимулира англо-американски ориентираната легална опозиция, която се превръща реално в трети политически фактор в страната. Комунистите от ОФ са в постоянна връзка с нея, но буржоазните партийни лидери отхвърлят участието си в него. Фактически те са единствената политическа сила, която действа със стриктно законни средства. В средата на януари в интерпелации и изказвания в Народното събрание П. Стайнов и Н. Мушанов пледират за излизане от Тристранния пакт, за решително засилване на връзките със Съветския съюз, за създаване на истинско национално правителство, което да въведе необходимите промени във вътрешната и във външната политика⁹⁹.

От началото на 1944 г. и БРП засилва дейността си. Тя добива практиката да сумира в окръжни писма статии на Г. Димитров или по-важни инструкции на Задграничното бюро. През пролетта се полагат все по-големи усилия за масовизиране на въоръжената съпротива¹⁰⁰. Тя се разраства, макар и не с темповете, желани от комунистите. Съпротивата постепенно започва да губи „мандраджийския“ си характер. Схватките и понякога сраженията с жандармерията добиват все по-ожесточен характер. Войната се води без всякакви правила и придобива изключително жесток характер и от двете страни. Безмилостното взаимно изстребление се разпростира и върху цивилното население, което дава много невинни жертви, безоснователно обвинявани, че сътрудничат на едната или другата страна. Затворите се пълнят. Съдилищата – правителствени или партизански – издават бързо изпълняващи се смъртни

присъди, но смъртта покосява виновни и невинни все по-често и без следа от някакво правно позоваване.

На 1 юни 1944 г. е назначено правителство начело с Ив. Багрянов. То продължава в същия стил маневреността на старото във външнополитическата област, засилва дистанцираността си от Германия, но без да мисли за скъсване с нея, което може да доведе до окупация на страната с всички ужасяващи последствия. Правителството е готово да излезе от състоянието на война с Англия и САЩ и да изтегли окупационния корпус от „новите земи“, за което особено настоява Съветският съюз. Надеждите са да се предотврати по някакъв начин носещото огромна опасност влизане на съветски войски в България¹⁰¹.

На 5 юни явно по искане на Сталин Г. Димитров му изпраща подробно писмо за позицията на Задграничното бюро към правителството на Багрянов. За него е казано, че е „призвано да реши неразрешимата задача... и вълкът да е сит, и агнето да е цяло“, поради което „неговото съществуване може да има само временен характер“. Димитров обещава, че БКП ще продължава да разгръща партизанското движение¹⁰².

Развитието на военните действия стеснява извънредно много маневреното пространство на режима. Пет дни след съставянето му в Северна Франция съюзниците откриват Втория фронт. Червената армия продължава настъплението си в Полша. Предстоящо е влизането ѝ в Румъния. При тази обстановка режимът решава да се справи поне с въоръжената съпротива вътре в страната. След неуспеха на призивите за примирение, помилване и установяване на граждански мир в края на юли и началото на август е предприет най-големият опит за смазване на партизанското движение. Изстреблението на партизаните и техните помагачи взема небивало жесток характер, като много често влизат в приложение комплект от военнопрестъпни мерки. И за двете страни вземането на пленници престава да бъде военен обичай. Съпротивата претърпява огромни загуби, но продължава да съществува.

МВР обявява награди – до 50 хил. лв. за партизанска глава. За известни и опасни функционери като Славчо Трънски, Денчо Знеполски, Стоян Чочолу обаче размерът им достига до 200 хиляди. За награди са похарчени 65 153 772 лв., получени от 3624 души¹⁰³.

На 20 юли е проведен неуспешният опит за атентат на полк. Щауфенберг срещу Хитлер. Тази илюстрация на военнополитическото отслабване на Райха пряко тласка управниците на България към по-решителни външнополитически действия. На 22 юли правителството моли бившия председател на Народното събрание англофила Стойчо Мошанов да проучи възможностите за излизането на България от състояние на война с Англия и Америка. Правителството праща официално предложение до американската страна да започнат преговори за сключване на примирие и мир. И в тази насока обаче нещата се развиват с безперспективна, макар и обяснима, мудност. На 10 август Ст. Мошанов заминава за Анкара и после за Кайро. У англичаните и американците обаче, изпълняващи някои договорености със Сталин, липсва

особена охота да преговарят в отсъствието на Съветския съюз. Възникват и проблеми около пълномощията на Мошанов за подписване на примирието¹⁰⁴.

Засилва се дейността на опозицията в лицето на ОФ и на буржоазните партии. От 2 август Националният комитет на ОФ фактически излиза от нелегалност¹⁰⁵.

На 6 август се състои съвместно заседание на представителите на двете опозиционни сили. Легалната опозиция предлага да се състави широка национална коалиция, която да поеме властта и съдбините на страната. В този дух е подписана декларация от 13 общественици. Четирима от тях са от ОФ, между които и 2-ма комунисти. Декларацията е връчена на регентството. В нея се искат бързи решения за предпазване на България от пламъците на войната; правителството да не се смята повече за обвързано с Германия, тъй като Трестранният пакт след излизането на Италия от войната повече не съществува; да се излезе от състоянието на война с Англия и Щатите; да се води приятелска политика спрямо Съветския съюз; да се спазва строго конституцията, прокламираща демократичните права и свободи на гражданите; да се образува конституционно правителство¹⁰⁶.

Изглежда сякаш, че целта, която БРП от средата на 30-те години преследва, е постигната. Декларацията всъщност може да послужи за основа за създаване на единен общонационален фронт на опозицията. В този момент обаче настъпва поредната извивка в комунистическото поведение. ЦК веднага оповестява подписването на декларацията от комунистите като тактическа грешка. БРП, насочвана от ЗБ, възприема курс на самостоятелно завземане на властта посредством доминирания от нея ОФ. В този смисъл от името на ОФ е издадена отделна декларация.

Правителството решава да прояви отстъпчивост. Между 17 и 21 август се състои извънредна сесия на Народното събрание. В програмната си реч Ив. Багрянов възприема много от внушенията на легалната опозиция, на която основа възникват търкания между правителството и регентството¹⁰⁷.

Шеметният ход на събитията обаче лишава България от възможността сама да си решава проблемите. На 20 август започва Яшкишиневската операция на Червената армия. На 23 август румънският прогермански режим е смъкнат. На 24 август новото румънско правителство обявява война на Германия. Съветските войски достигат в непосредствена близост до България.

На 26 август регентството решава да пристъпи към създаване на правителство от опозиционни сили. Същия ден излиза и окръжно № 4 на ЦК на БРП. То предвижда да се предприемат редица мерки в подготовка за завземане на местната власт от страна на Отечествения фронт. По отношение на централната власт не се казва нищо конкретно (свалянето на монархофашисткия режим, разбира се, присъства, но то си е припев на комунистическата пропаганда още от 22 юни 1941 г.). В окръжното липсват и всякакви конкретни срокове. Съзнавайки слабостта си, комунистите нищо не желаят да предприемат, без да имат пълната сигурност на съветските танкове зад гърба си. Така че с окръжно № 4 не се започва непосредствената подготовка за завзе-

мането на властта, както обикновено може да се прочете. В това отношение то си остава пълен „кърфишек“. Иначе обаче то изигрва своята психологическа роля, като подготвя партийните кадри за настъпващите съдбоносни дни. В политически смисъл окръжното оставя на партията развързани ръцете и за самостоятелно действие, и за преговори с партньорите от ОФ, и за преговори дори с режима.

Най-широкоплановото марксистко изследване на събитията около 9 септември 1944 г., излязло изпод перото на Славка Петрова, е снабдено и с многословен анализ на окръжно № 4, който трябва да убеди читателя в „зрелостта на партията и умението ѝ да осигури победа“, и то чрез въстание¹⁰⁸. Особено ценна проява на „зрелостта“ е обстоятелството, че въстанието не се обявява преждевременно. При това с типично комунистическо безочие и невежество се сравнява българската „зрелост“ с Варшавското и Словашкото въстание¹⁰⁹ – три несъпоставими събития. Особено нагъл е примерът с Варшавското въстание. Съветските войски са в непосредствена близост и хладнокръвно изчакват потушаването му от хитлеристите, защото се ръководи от Армия Крайова, свързана с лондонското емигрантско правителство.

На 26 август правителството обявява, че ще спазва „пълен неутралитет“ в германо-съветската война, ще продължи сондажите за примирие с Англия и САЩ, ще разоръжава чуждите войски, преминали на българска територия.

На 27 и 29 август регентите водят разговори с представителите на буржоазната коалиция. Мандатът за съставяне на правителство е предоставен на Константин Муравиев от „Врабча 1“. В кабинета влизат петима представители на БЗНС „Врабча 1“, трима на Демократическата партия, един – на Народняшката, и един безпартиен. Няколко министерства без титуляри се пазят за членове на ОФ, който под натиска на комунистите не участва в преговорите за съставяне на правителство. Според духовитото определение на Д. Гичев историята на България не познава подобно правителство: с три министерства без министри и с трима министри без министерства¹¹⁰.

Правителството на Муравиев е назначено късно вечерта на 2 септември. 3 септември е неделен ден, а и част от министрите не са още в София. Първото заседание на Министерския съвет се провежда на 4 септември. Така че фактически това правителство управлява не 7, а 5 дни.

Програмната декларация на правителството обозначава решителен преход към възстановяването на демокрацията. То заявява, че преустановява изпълнението на смъртните присъди, и обявява амнистия. Разпуска се XXV ОНС. Разтурят се всички фашистки организации. Отменя се антиеврейското законодателство. Разформирова се жандармерията, решава се освобождаването на Б. Филов от регентския съвет, обявява се за излизането от състояние на война с Англия и САЩ и за скъсване на съюзните отношения с Германия. На 6 септември на нея ѝ е обявена война.

Естествено такава широкообхватна програма не може да бъде осъществена за няколко дни. Репресивните структури на старата власт едва що започват да се рушат, и то отгоре надолу. През краткото управление на Мура-

виевото правителство и особено през първите му дни стълкновенията между полицията и партизаните не намаляват ожесточението си.

Отношенията с Германия са един от най-невралгичните проблеми на правителството. Скъсването с нея не трябва да доведе до окупация на страната (Унгария например беше окупирана от германски войски, въпреки че е германски съюзник). Тъкмо пленяването на Щаба на българската дивизия в Скопие на 4 септември довежда до решението да се обяви война на Германия. Министерският съвет заседава по въпроса, когато идва и другата разтърсваща новина – на България е обявена война от Съветския съюз. Денят е 5 септември 1944 г.

Ходът на съветското правителство е зашеметяващ. Не и за марксистите историци обаче. Сл. Петрова например обявява: „За СССР нямаше друг изход освен да обяви война на България“, защото войната си има своя логика¹¹¹.

Самите участници във войната – съветските съюзници, обаче не разбират тази логика. На британския пълномощен министър в Москва К. Кер изрично е наредено „да изрази учудването на неговото правителство“, че Съветите са обявили война на България „без предварителна консултация“ и точно когато „България, изглежда, силно желае да сключи мир със съюзниците“¹¹². Изявлението е направено на Вячеслав Молотов в присъствието на американския пълномощен министър Аверил Хариман.

Поводите за учудване не са малко. Още на 1 септември англичаните и американците преустановяват водените в Кайро преговори със Ст. Мошанов. Един от мотивите е да се вземат предвид и интересите на СССР и неговите представители също да вземат участие в преговорите. Освен това се предвижда, ако военнополитическата обстановка го наложи, то влизането на съветски войски в България да може да се извърши с някакво приятелско споразумение с демократичното и доброжелателно настроено към Съветския съюз правителство на К. Муравиев.

Актът от 5 септември лишава България от всякакъв шанс да заеме достойно място на бъдещата маса на мирните преговори. Запазването на дипломатическите отношения с един, и то най-главния, от съюзниците през цялата война ѝ открехва някаква възможност за по-снизходително третиране. Героичното, струващо много жертви участие на България в заключителния етап на войната може да разшири тази възможност. Болезнената от военностратегическа гледна точка война на СССР срещу България превръща всичко това в пепел. На всичкото отгоре България я чакат и унизителна окупация, и съюзническа контролна комисия, каквато има след Първата световна война. Говори се, че дори титовският представител в Москва Моша Пияде, след като научил за обявяването на войната, не скрил радостта си за това, което очаква България.

Не е случайно, че тъкмо на 5 септември Георги Димитров изпраща директива с последните си напътствия за подготовката и провеждането на въстание. Същия ден Политбюро на БКП с представители на Главния щаб на НОВА претворяват тези напътствия в оперативен план¹¹³.

Иначе комунистите също са изненадани от войната със СССР. Бързият ход на събитията и предстоящото влизане на Червената армия не им дава необходимото време да си „спретнат“ в страната една прилична революционна ситуация, за което са мечтали с години. Поради това „всенародното антифашистко въстание“ е пълна бутафория. Правителството е дало нареждане да не се оказва никаква съпротива на навлизащите съветски части, а по тяхно искане да им се предаде и българското оръжие. Местната власт е в състояние на пълна дезорганизация. На „героичното“ завземане на градове и села от партизаните всъщност никой не се противопоставя. Разбиването на вратите на затворите също не среща съпротива. В Русе и на други места комунистите се сещат да вдигнат „въстание“ едва на 9 септември, след като Червената армия се е настанила там на 8 септември, а на власт вече е Отечественофронтовско правителство¹⁴.

Най-смешно е в София. Твърди се, че там кипяла „трескава нелегална дейност“¹⁵. Сигурно е така, но пък е нямало и кой да ѝ пречи. Правителството няма нито сили, нито енергия и най-малко желание, за да се противопоставя на хода на събитията. И въпреки това комунистите не могат да измислят нещо що-годе сценично революционно преди идването на руснаците. Знае се, че главните части на съветската армия ще преминат Дунав сутринта на 8 септември. Така че нощта на 8 срещу 9 септември е определена за решителното сваляне на правителството.

Началникът на полицията полк. Чавдаров още на 6 срещу 7 септември е обещал неутралитета на столичната полиция и той се спазва. В София са вкарани някои партизански сили като Шопския отряд и някои други партизански части. Те обаче са толкова малобройни, че едва стигат и за охрана на ключовите сгради, които се очаква да се завземат. Главните военни сили, с които разполага ОФ, са военни части под контрола на офицери звенари или на техни симпатизанти. Поради всичко това „всенародното въстание“ в София по необходимост трябва да се осъществи чрез обикновен военен преврат. Това не представлява никаква трудност. Малко след 2 часа на 9 септември 1944 г. правителството е арестувано от верни на „Звено“ офицери.

След като всяка евентуалност от риск е отстранена, във военното министерство са докарани с коли членовете на Политбюро на БРП и стратегите на всички преврати от 9 юни до 9 септември – К. Георгиев и Д. Велчев. В 6 часа сутринта българският народ чува по радиото състава на правителството, което бил издигнал в резултат на вдигнато от него въстание, за което и не подозира. За министър-председател е обявен К. Георгиев. Комунистите, пладнарите и звенарите имат по четирима министри, социалдемократите и независимите интелектуалци – по двама. Регентският съвет е разпуснат и по решение на Министерския съвет за регенти са назначени Венелин Ганев, Цвятко Бобошевски и Тодор Павлов. За законността на тези ходове е излишно да се гадае. Тя сама се налага в ритъма на мирния марш на формированията на Трети украински фронт, чиито бойци и бойна техника са възторжено обкичени с прекрасните цветя на есенна България. В този Украински фронт много

скоро ще се влеят синовете на България и ще положат костите си под крилатия лозунг „Всичко за фронта, всичко за победата“, която за България се оказва поредна катастрофа.

За официозната следдеветосептемврийска историография не съществуват трудности катастрофата да се представи като победна революция. При това „помощта на Съветския съюз не беше „износ на революция“, нито намеса в определянето на програмата и линията на развитието на българското общество“¹⁶. Влизането на Червената армия в България само „изигра решаваща роля като външен фактор за победата“¹⁷. Как се съвместяват логически тези две твърдения, нека читателите преценят.

Няма съмнения обаче, че „Отечественофронтовската власт носеше историческо възмездие“¹⁸. И то какво. Най-възторженият изследвач на „социалистическата революция“ отбелязва, че при победния ѝ ход „в отделни случаи стихийният гняв се изля в саморазправа с омразни фашисти...“¹⁹. Но и тук логиката е желязна: „Според марксистко-ленинската теория критерият за законност във време на революцията е един: законно е всичко, което е в интерес на революцията“²⁰. От 9 септември 1944 г. предстояха десетилетия националноразрушителен живот на тази революция с нейната убиваща законност. И още нещо. През описваното тук време и след пораженията във войните 1912–1918 г. България е слаборазвита страна. Тя обаче не е на опашката сред себеподобните си на Балканите и другаде. Никому тогава не би хрумнало да отрича на България европейска принадлежност, нито пък, че ще дойде време тя да търси „път към Европа“...

БЕЛЕЖКИ

¹ Ил. Димитров. Буржоазната опозиция..., 48–49.

² Пак там, с. 50.

³ Подр. вж. Д. Петрова. Съдебните процеси срещу дейци на БЗНС „Плащие“ през годините на Втората световна война. – Във: Военноисторически сборник. 1995, № 1, с. 70 и сл.; Н. Котев. Война без правила. Британското разузнаване в България (1939–1945). С., 1994, с. 43 и сл.

⁴ В. Тошкова. България в балканската политика на САЩ 1939–1944. С., 1985, с. 100 и сл.

⁵ В. Тошкова. България и Третият райх (1941–1944). (Политически отношения). С., 1975, с. 51.

⁶ Б. Филов. Цит. съч., 181–182.

⁷ Пак там, 185–187; В. Тошкова. България и Третият райх..., 51–52.

⁸ Текста вж. у Л. Б. Валева. Болгарский народ в борьбе против фашизма (накануне и в начальный период Второй мировой войны). М., 1964, 290–292.

⁹ Вж. В. Стоянова. Беломорската област. 1941–1944. Автореферат на непубликувана кандидатска дисертация. С., 1991.

¹⁰ Ст. Нойков, В. Радев. Цар Борис III в тайните документи на Третия райх 1939–1943. С., 1995, с. 33.

¹¹ Б. Филов. Цит. съч., с. 326.

¹² История на антифашистката борба..., т. 1, с. 171.

¹³ Г. Димитров. Дневник..., с. 236.

- ¹⁴ Цит. по История на антифашистката борба..., т.1, с. 178.
- ¹⁵ Д. Донска, Л. Петрова. Каталог на евреи – антифашисти. – В: Проучвания за историята на еврейското население в българските земи XV–XX век. С., 1980, 215–268.
- ¹⁶ Д. Дочев. Монархофашизмът срещу народната съпротива. С., 1983, с. 41.
- ¹⁷ Пак там, с. 18.
- ¹⁸ Б. Филов. Цит. съч., 325–326.
- ¹⁹ История на антифашистката борба..., т.1, с. 200 и сл.
- ²⁰ Ст. Симеонов. Българската държавна полиция (1941–1944 г.). С., б.г. [1992], с. 38.
- ²¹ М. Георгиев. Третият разстрел. Роман-разследване. С., 1993, с. 65.
- ²² Сл. Петрова. Деветосептемврийската социалистическа революция 1944. С., 1981.
- Вж. показалеца на личните имена.
- ²³ Е. Валева. Стратегия Коминтерна в Болгарии и деятельность болгарских коммунистов 1941–1943. – Новая и новейшая история, 1994, № 6, с. 13.
- ²⁴ М. Георгиев. Цит. съч., с. 65, 289.
- ²⁵ М. Ерелийска. Героичният подвиг на българските политемигранти през 1941 г. – Известия на Института за история на БКП. Т. 10. С., 1963, с. 348.
- ²⁶ България – своенравният съюзник на Третия райх. С., 1992, № 37, с. 54.
- ²⁷ М. Георгиев. Цит. съч., с. 287.
- ²⁸ История на антифашистката борба..., с. 225.
- ²⁹ Пак там, с. 227.
- ³⁰ Пак там, с. 179.
- ³¹ Д. Волкоганов. Цит. съч., с. 289.
- ³² Цит. по Ст. Груев. Цит. съч., с. 371.
- ³³ Вж. В. Вълков. Цит. съч., 71–72; Ст. Груев. Цит. съч., с. 372.
- ³⁴ Вж. В. Тошкова. България и Третият райх..., 138–139.
- ³⁵ История на антифашистката борба..., т.1, 168–169.
- ³⁶ Ст. Симеонов. Цит. съч., с. 5 и сл.
- ³⁷ Пак там, с. 38.
- ³⁸ Ц. Драгойчева. Повеля на дълга (спомени и размисли). Т. 3. Победата. С., 1979, с. 9 и сл.
- ³⁹ Г. Димитров. Дневник..., с. 310.
- ⁴⁰ Ил. Димитров. Буржоазната опозиция..., с. 83.
- ⁴¹ История на антифашистката борба..., т. 1, с. 238.
- ⁴² Пак там, с. 236.
- ⁴³ Вж. пак там, 248–249.
- ⁴⁴ Ил. Димитров. Буржоазната опозиция..., 85–86.
- ⁴⁵ Н. Поппетров. Българското общество и евреите (От Освобождението 1878 г. до септември 1944 г.).
- ⁴⁶ Богата колекция от парламентарни речи, протести, изложения и пр. вж. в Борбата на българския народ за защита и спасяване на евреите в България през Втората световна война (Документи и материали). С., 1978.
- ⁴⁷ Държавен вестник, № 16, 23 ян. 1941.
- ⁴⁸ J. Konigslow. Ferdinand von Bulgarien (Vom beginn der Thronkandidatur bis zur Anerkennung durch die Grossmächte 1886 bis 1896). Munchen, 1970, 13–14.
- ⁴⁹ F. Chary. The Bulgarian Jews and the Final Solution 1940–1944. University of Pittsburg Press, s.a., p. 54.
- ⁵⁰ Ст. Нойков, В. Радев. Цит. съч., № 37, 178–179.
- ⁵¹ Борбата на българския народ..., № 103, 167–169.
- ⁵² Б. Филов. Цит. съч., с. 526.
- ⁵³ Пак там, с. 527.
- ⁵⁴ Пак там, с. 528.
- ⁵⁵ Пак там, с. 529.
- ⁵⁶ България – своенравният съюзник..., № 95, с. 129.
- ⁵⁷ Пак там, № 94, с. 130 и сл.

- ⁵⁸ Вж. Ст. Рачев. Борбата на българския народ за спасяване на евреите от унищожаване през Втората световна война (1939–1944). – В: Проучвания за историята..., с. 201 и сл.
- ⁵⁹ Борбата на българския народ..., № 147, 240–241.
- ⁶⁰ Пак там, № 148, с. 241.
- ⁶¹ Вж. напр. България – своенравният съюзник..., № 50, с. 70 и сл.
- ⁶² Пак там, № 52, с. 75.
- ⁶³ Пак там, № 54, с. 79.
- ⁶⁴ Б. Филов. Цит. съч. Запис от 1 септември 1942, с. 489.
- ⁶⁵ Пак там, 507–508.
- ⁶⁶ Ил. Димитров. Буржоазната опозиция..., 68–69.
- ⁶⁷ Вж. пак там, с. 67 и сл.
- ⁶⁸ Вж. Ст. Симеонов. Цит. съч., 42–43; История на антифашистката борба в България 1939–1942. Т. 2. Март 1943 – 9 септември 1944. С., 1976, с. 24.
- ⁶⁹ История на антифашистката борба..., т.1, 282–283.
- ⁷⁰ Въоръжената борба на българския народ против фашизма 1941–1944 г. Документи. Сборник. С., 1962, 195–196.
- ⁷¹ Вж. История на антифашистката борба..., т.2, с. 37 и сл.
- ⁷² Вж. пак там, с. 24 и сл.; Ст. Симеонов. Цит. съч., с. 45 и сл.
- ⁷³ Вж. Б. Стойнов. Бойните групи. С., 1969.
- ⁷⁴ Вж. История на антифашистката борба..., т.2, с. 54 и сл.
- ⁷⁵ В. В. Марына. Коминтерн: ликвидация или модификация (1939–1943). – Славяноведение, 1994, № 5, с. 23; вж. и Г. Димитров. Дневник..., с. 227, 233.
- ⁷⁶ В. В. Марына. Цит. съч., с. 26 и сл.; Г. Димитров. Дневник..., с. 381 (запис от 12 юни 1943 г.).
- ⁷⁷ Г. Димитров. Дневник..., с. 385.
- ⁷⁸ Цит. по Ил. Димитров. Буржоазната опозиция..., с. 104.
- ⁷⁹ Пак там, 110–111.
- ⁸⁰ България – своенравният съюзник..., № 54, с. 78.
- ⁸¹ Пак там, № 92, 124–125.
- ⁸² Подробно за контактите вж. Ил. Димитров. Буржоазната опозиция..., с. 100; В. Тошкова. България и Третият райх..., с. 126 и сл.; Същата. България в балканската политика..., с. 175 и сл.
- ⁸³ Вж. Ст. Груев. Цит. съч., с. 428.
- ⁸⁴ Вж. Ил. Димитров. Буржоазната опозиция..., с. 121 и сл.
- ⁸⁵ България – своенравният съюзник..., № 108, с. 143.
- ⁸⁶ Б. Филов. Цит. съч., 573–574.
- ⁸⁷ Пак там, с. 571.
- ⁸⁸ България – своенравният съюзник..., № 113, с. 156.
- ⁸⁹ История на антифашистката борба..., с. 69.
- ⁹⁰ Пак там, с. 66.
- ⁹¹ Пак там, 67–68.
- ⁹² Ст. Симеонов. Цит. съч., с. 62 и сл.
- ⁹³ К. Кацаров. Цит. съч., 637–638.
- ⁹⁴ Е. Филова. Дневник. Май 1939 – 15 август 1944. С., 1992, с. 186.
- ⁹⁵ Пак там, с. 187.
- ⁹⁶ Вж. В. Тошкова. България и Третият райх..., с. 173 и сл.
- ⁹⁷ Вж. пак там, с. 168.
- ⁹⁸ Вж. В. Тошкова. България в балканската политика..., с. 215 и сл.
- ⁹⁹ Вж. Ил. Димитров. Буржоазната опозиция..., с. 150 и сл.
- ¹⁰⁰ Вж. История на антифашистката борба..., т. 2, с. 86 и сл.
- ¹⁰¹ Вж. В. Тошкова. България в балканската политика..., с. 261 и сл.
- ¹⁰² Г. Димитров. Дневник..., 124–125.
- ¹⁰³ Вж. Ст. Симеонов. Цит. съч., 76–78.

¹⁰⁴ Обилни подробности за преговорите се съдържат в спомените на Ст. Мошанов. Изследователски проблемът е разработен от В. Тошкова. България в балканската политика..., с. 274 и сл.

¹⁰⁵ Сл. Петрова. Цит. съч., с. 120.

¹⁰⁶ К. Муравиев. Цит. съч., 299–300.

¹⁰⁷ Ил. Димитров. Буржоазната опозиция..., с. 181 и сл.

¹⁰⁸ Сл. Петрова. Цит. съч., с. 205.

¹⁰⁹ Пак там, с. 197.

¹¹⁰ Цит. по Ил. Димитров. Буржоазната опозиция..., с. 198.

¹¹¹ Сл. Петрова. Цит. съч., с. 174.

¹¹² В. Тошкова. България в балканската политика..., 287–288.

¹¹³ Сл. Петрова. Цит. съч., с. 216.

¹¹⁴ Пак там, с. 447.

¹¹⁵ Пак там, с. 326.

¹¹⁶ История на антифашистката борба..., т.2, в. 272.

¹¹⁷ Сл. Петрова. Цит. съч., с. 493.

¹¹⁸ История на антифашистката борба..., т.2, с. 253.

¹¹⁹ Сл. Петрова. Цит. съч., с. 446.

¹²⁰ Пак там, с. 439.

ПРИЛОЖЕНИЕ

ХРОНОЛОГИЧЕСКА ТАБЛИЦА

1878, 19 фев. (3 март)	Санстефански мирен договор
1878, 31 март	Начало на Българската армия – „Земска войска“
1878, 8 май	Княз Дондуков-Корсаков встъпва в длъжността на руски императорски комисар в България
1878, 1 юни – 1 юли	Заседава Берлинският конгрес
1878, 1 юли	Подписване на Берлинския договор
1878, 4 юли	Временно руско управление (ВРУ) в Свищов с губернатор Н. Геров и вицегубернатор М. Балабанов
1878, 18 септември	В Цариград международна комисия започва работа по изготвянето на Органически устав на Източна Румелия
1878, 5 октомври	Избухва Кресненско-Разложкото въстание
1879, 10 февруари	Открива се Учредителното събрание
1879, 14 април	Приет е Органическият устав
1879, 16 април	Приета е Търновската конституция
1879, 17 април	Избран е първият български княз, Александър Батенберг
1879, май	Руските войски и администрация напускат България.
1879, 5 юли	Съставено е първото българско правителство на консерваторите начело с Тодор Бурмов
1879, септ.–окт.	Избори за I ОНС
1879, 7 октомври	Избори за Областно събрание в Източна Румелия
1879, 22 октомври	Открива се I областно събрание в Източна Румелия
1879, 24 ноември	Разтурено е I ОНС и е назначено ново правителство начело с В. Друмев (Митрополит Климент)
1880, януари	Избори за II ОНС
1880, 26 март	Съставено е първото либерално правителство
1880	Първи опит за съединение
1881, 27 април	Извършен е държавен преврат
1881, 14–21 юли	Избори за II ОНС
1881, 1 юли	В Свищов е свикано II ОНС, което гласува пълномощия на княза
1882, ноември	Избори за III ОНС
1883, 6 септември	Пада режимът на пълномощията. Възстановяване на Търновската конституция
1883, 7 септември	Съставено е коалиционно правителство на умерени

1883, 5 декември	либерали и консерватори начело с Др. Цанков
1883, 31 декември	Приет е законопроект за изменение на конституцията
1884, 27 май	Съставено е правителство само от умерени либерали
1884, 30 юни	начело с Др. Цанков
1885, 10 февруари	Избори за IV ОНС
1885, 6 септември	Съставено е правителство на крайните либерали начело с
1885, 8 септември	П. Каравелов
1885, 24 октомври	В Източна Румелия е образуван БТЦРК
1885, 2 ноември	Обявяване на Съединението
1885, 5–7 ноември	Княз Александър I приема Съединението
1885, 16 ноември	Открита е Цариградската конференция
1885, 9 декември	Сърбия обявява война на България
1886, 19 февруари	Решителни босве при Сливница
1886, 24 март	Прекратяване на военните действия
1886, 9 август	Подписване на примирие
1886, 10 август	Подписване на Букурещкия мирен договор
1886, 12 август	Подписване на Топханенския акт, с който се признава
1886, 15 август	Съединението
1886, 22 август	Преврат на офицери русофили. Обявяване на митрополит
1886, 26 август	Климент за министър-председател
1886, 19 октомври	Начало на контрапреврат
1886, 29 октомври	Правителство начело с П. Каравелов. Създаване на
1887, 17–19 февруари	Регентски съвет
1887, 27 юни	Ст. Стамболов кани княз Александър I да се завърне
1887, 25 юни	Князът пристига в София
1887, 28 юни	Правителство начело с В. Радославов. Регентство в състав
1887, 29 юли	Ст. Стамболов, П. Каравелов и С. Муткуров. Абдикация
1887, 2 август	на княз Александър I
1887, 10 август	П. Каравелов подава оставка от Регентството и е заместен
1887, 20 август	от Г. Живков
1888, 23 юни	ВНС избира Валдемар Датски за български княз
1890, 18 май	Бунтове в Силистренския и Русенския гарнизон
1890, 5 юли	Избиране на Фердинанд Сакс-Кобург-Готски за български
1891, 15 март	княз
1892, 15 авг.–1 ноем.	В. Радославов подава оставката на кабинета
1893, 23 октомври	Съставено е правителство начело с К. Стоилов
	Фердинанд пристига в България
	Княз Фердинанд е коронясан в Търново за княз на българите
	Княз Фердинанд пристига в София
	Съставено е правителство начело със Ст. Стамболов
	Открита е жп линията Цариград–София–Вакарел
	Открита е жп линията Ямбол–Бургас
	Българското правителство издейства първите два берата
	за Екзархията – за Скопската и за Охридската епархия
	Атентат срещу Ст. Стамболов. Убит е министърът на
	финансите Хр. Белчев
	Първа земеделска промишлена изложба в Пловдив
	Създаване на ВМОРО

1894, 18 май	Пада правителството на Ст. Стамболов
1894, 18 януари	Ражда се престолонаследникът Борис
1894, 19 май	Съставяне на правителство начело с К. Стоилов
1895, 28 януари	Закон за защита на местната промишленост; Закон за
1895, 19–28 март	създаване на търговско-индустриални камари
1895, лятото	Създаване на ВМК
1896, 2 февруари	Четническа акция в Македония, организирана от ВМК
1899, 14 януари	Помирение с Русия и признаването на Фердинанд за княз
✓ 1899, 19 януари	на България от Русия, Турция и останалите Велики сили
✓ 1899, 1 октомври	Пада правителството на К. Стоилов
✓ 1900, 27 ноември	Съставяне на правителство начело с Д. Греков
✓ 1901, 9 януари	Съставяне на правителство начело с Т. Иванчов
✓ 1901, 19 февруари	Нов безпартиен кабинет на Т. Иванчов
✓ 1901, 21 декември	Нов служебен кабинет на генерал Р. Петров
1902, 31 май – 13 юни	П. Каравелов съставя коалиционен кабинет на
1902, септември	Демократическата и Прогресивно-либералната партия
✓ 1903, 3 май	Д-р Ст. Данев съставя хомогенен кабинет на Прогресивно-
1903, 4 май	либералната партия
1903, 2 и 19 август	Сключване на военна конвенция между България и Русия
1904, юли	Горноджумайско въстание
1906, 22 октомври	Съставено е правителство на Народно-либералната партия
1907, 3 януари	начело с безпартийния генерал Р. Петров
1907, 26 февруари	Убит е Г. Делчев
1907, 3 март	Избухване на Илинденско-Преображенското въстание
1908, 16 януари	Образуване на Общия работнически синдикален съюз
1908, 11 юли	Генерал Р. Петров е сменен от Д. Петков
1908, 22 септември	Откриване на Народния театър „Иван Вазов“. Студенти
1909, 6 април	освиркват княз Фердинанд
1911, 16 март	Убит е Д. Петков. Д. Станчов е назначен за министър-
1911, ноември	председател
1912, 29 февруари	Д. Станчов е заменен от д-р П. Гудев
1912, 16 май	Образувано е правителство на Демократическата партия
1912, юли	начело с Ал. Малинов
1912, юли	Избухва Младотурската революция
1912, 1 октомври	Провъзгласена е независимостта на България
1912, 2 октомври	Подписване на българо-турски протокол за признаване
	на независимостта
	Съставено е коалиционно правителство на Народната и
	Прогресивно-либералната партия
	Масови кланета в Щип (Македония)
	Сключване на съюзен договор между България и Сърбия,
	придружен от тайна военна конвенция
	Подписан е „отбранителен договор“ с Гърция, придружен
	от тайна военна конвенция
	Масови кланета в Кочани (Македония)
	Формиран е Балканският съюз
	Ультимативна нота на балканските държави до Турция
	Сключване на примирие между Турция и Италия

1912, 5 октомври	Започва Балканската война
1912, 29 октомври	Турция иска примирие. Княз Фердинанд скрива предложението от съюзниците и продължава войната
1912, 4 ноември	Започва атаката на българската армия при Чаталджа
1912, 20 ноември	Примирие с Турция, неподписано от Гърция. Мирни преговори в Лондон
1913, 10 януари	Младотурски преврат в Турция
1913, 17 януари	Прекъсване на мирните преговори в Лондон
1913, 21 януари	Подновяване на военните действия
1913, 13 март	Превземане на Одринската крепост
1913, 1 април	Съгласие между Турция и България за спиране на военните действия
1913, 26 април	Подписване на българо-румънски договор в Петербург за отстъпването на Силистра на Румъния
1913, 17 май	Подписване на мирен договор между балканските държави в Лондон
1913, 18 май	Правителството на Ив. Гешов подава оставка
1913, 19 май	Подписване на таен военнополитически договор между Сърбия и Гърция
1913, 1 юни	Съставяне на правителство начело със Ст. Данев
1913, 16 юни	Начало на Междусъюзническата война
1913, 27 юни	Румъния обявява война на България
1913, 30 юни	Турската армия започва настъпление на българска територия
1913, 4 юли	Съставено е правителство на трите либерални партии начело с В. Радославов
1913, 18 юли	Сключване на примирие и начало на мирни преговори
1913, 28 юли	Сключване на Букурещкия мирен договор
1913, 16 септември	Цариградски мирен договор между България и Турция
1914, 28 юли	Австро-Унгария обявява война на Сърбия
1914, 1 август	Начало на Първата световна война
1915, 17 септември	Аудиенция на Ив. Гешов, Ал. Малинов, Ст. Данев, Н. Цанов и Ал. Стамболийски при цар Фердинанд
1915, 14 октомври	България обявява война на Сърбия и влиза в Първата световна война
1916, 1 септември	България обявява война на Румъния
1918, 7 май	Букурещки мирен договор между Германия, Австро-Унгария, България и Турция, от една страна, и Румъния, от друга. България си връща Южна Добруджа
1918, 21 юни	Съставяне на коалиционно правителство начело с Ал. Малинов
1918, 18 септември	Пробив на съглашенските войски при Добро поле
1918, 29 септември	Солунско примирие между България и Антантата
1918, 3 октомври	Абдикация на цар Фердинанд
1919, март	Провежда се първият конгрес на Коминтерна
1919, 25–27 май	Провежда се XXII конгрес на БРСДП (т. с.), станал I конгрес на БКП
1919, 19 август	Парламентарни избори

1919, 7 октомври	БЗНС съставя коалиционно правителство
1919, октомври	Създаване на Военния съюз
1919, 27 ноември	Ал. Стамболийски подписва Ньойския договор
1919, ноември	Възникване на съюза „Добруджа“
1919, край	Възстановяване на ВМРО
1919, 29 ноем. – 1920, 3 януари	Обща транспортна стачка
1920, 15 януари	Учредителна конференция на Балканската комунистическа федерация в София
1920, 21 май	Ал. Стамболийски съставя самостоятелно правителство
1920, май–юли	Гръцки войски окупират Източна и Западна Тракия
1920, лятото	Създава се федеративна ВМРО и федеративни чети
1920–1921	Чрез двустранни договори между Румъния, Югославия и Чехословакия се образува Малката Антанта
краят на 1920 – началото на 1921	Ал. Стамболийски прави 100-дневна обиколка на европейските столици
1921, 11 април	Правителствата на Румъния, Гърция и Югославия подават колективна нота срещу преминаването на български чети на територията на съседните страни
1921, май	Министърът на външните работи Ал. Димитров се среща с Н. Пашич
1922, 21 май	Убит е Ал. Геров, председател на Народния сговор
1922, 6 юли	Създава се Конституционният блок
1922, юли	Убит е Пандо Чуклев, виден член на Народния сговор
1922, 17 септември	Масов събор на Конституционния блок и конгрес на цвеклопроизводителите в Търново
1922, 31 октомври	Разпратено е тайно окръжно за създаването на Земеделска народна гвардия (Оранжевата гвардия) начело с Р. Даскалов
1922, 8–9 ноември	Среща на Ал. Стамболийски с Н. Пашич в Белград
1922, 19 ноември	Референдум за съдене на кабинетите на Ив. Ев. Гешов (1911–1913), Ст. Данев (1913) и Ал. Малинов (1918)
1922, 22 декември	ВМРО прави неуспешен атентат срещу Р. Даскалов
1923, януари	Френски и белгийски войски окупират Рурската област
1923, 4 февруари	ВМРО прави неуспешен атентат срещу Ал. Стамболийски и други министри
1923, 8–10 февруари	Провежда се т. нар. „малък конгрес“ на БЗНС
1923, март	Сключва се Нишкото споразумение между България и Югославия
1923, 22 април	Предсрочни избори за Народно събрание
1923, 9 юни	Държавен преврат
1923, юни	Делегация на ВМРО се среща в Москва с представители на Коминтерна
1923, 5–7 август	ЦК на БКП взема решение за антиправителствено въстание
1923, 26 август	Р. Даскалов е застрелян в Прага от ВМРО
1923, 12 септември	Полицията арестува около 2500 най-дейни комунисти
1923, 13 септември	Преждевременно избухване на въстание в с. Мъглиж, Казанлъшко

1923, 17 септември	Нелегален конгрес на Тракийската организация в Хасково
1923, 23 септември	Въстание в Северозападна България
1923, 18 ноември	Парламентарни избори
1924, 6 май	Ал. Протогеров и П. Чаулев подписват Майския манифест на ВМРО
1924, 16–17 май	На Витоша се провежда нелегална конференция на БКП
1924, юли	Подписан е протоколът Калфов–Политис за закрила на малцинствата в България и Гърция
1924, 31 август	Убит е Т. Александров
1924, 12 септември	Хората на Ванче Михайлов провеждат терористични акции в Горноджумайско
1924, 10 ноември	Издадена е директива на Балканската комунистическа федерация за разцепление на Вътрешната добруджанска революционна организация
1924, декември	П. Чаулев е убит в Милано
1925, 13 април	Опит за атентат срещу цар Борис в прохода Арабаконак
	В София е застрелян генерал К. Георгиев
1925, 16 април	Комунистите извършват атентат в софийската църква „Св. Неделя“
1925, 8 май	Т. Паница е застрелян във Виена от М. Кърничева
1925, 9–11 май	Конференция на Малката Антанта в Букурещ в присъствието на български наблюдател
1925, лятото	Възстановени са Независимите работнически профсъюзи
1925, септември	Във Виена се провежда учредителната конференция на Добруджанската революционна организация
1925, октомври	Гръцки войски окупират Петричко
1925, есента	Създава се ВМРО (обединена)
1926, 4 януари	Ал. Цанков подава оставката на кабинета. Съставя се правителство на Демократическия сговор начело с Ан. Ляпчев
1926, февруари	Гласуване на частична и условна амнистия
1926, 11 юли	Правителствата на Румъния, Югославия и Гърция подават колективна нота срещу нахлуването на български чети в Македония и Южна Добруджа
1926, 26 юли	Румънски жандармеристи организират погроми вс. Старо село, Силистренско
1926, край	На България е отпуснат „бежанският заем“
1927, февруари	Образува се легална БРП
1927, май	Провеждат се парламентарни избори
1927, октомври	Вътрешната тракийска революционна организация се трансформира в Комитет за свободата на Тракия
1928, 7 юли	Застрелян е Ал. Протогеров
1930	Създава се Български общонароден студентски съюз
1931, април	Ан. Ляпчев подава оставка
1931, 21 юни	Провеждат се парламентарни избори
1931, край на юни	Назначено е правителство на Народния блок
1931, юни	Съдебен процес срещу ЦК на БКП и ЦК на БКМС
1931, 21 септември	Избори за Софийски общински съвет

1932, май	Крайната десница на Ал. Цанков излиза от Демократическия сговор и образува Народно социално движение
1933, 30 януари	А. Хитлер е назначен за канцлер на Германия
1933, 27 февруари	Нацистите инсценират подпалването на Райхстага
1933, август	Френският министър-председател Е. Ерио посещава България
1933, септември	Убит е П. Вичев, водач на добруджанските автономисти
1934, 9 февруари	Румъния, Югославия, Гърция и Турция сключват Балканския пакт
1934, февруари	Г. Димитров получава съветско гражданство и заминава за Москва
1934, 19 май	Държавен преврат
1934, 14 юни	Приета е наредба-закон за забрана на всички политически партии и организации
1934, 9 октомври	В Марсилия членът на ВМРО Вл. Черноземски убива югославския крал Александър и ранява смъртоносно френския външен министър Л. Барту
1935, 23 януари	Цар Борис назначава ново правителство начело с генерал П. Златев
1935, 16 март	Германия въвежда задължителна военна повинност
1935, 21 април	Цар Борис III назначава правителство начело с Ан. Тошев
1935, август	В Москва се провежда VII конгрес на Коминтерна
1936, 2 март	Разтурване на Военния съюз
1936, 7 март	Германски войски окупират демилитаризираната Рейнска област
1936, май	Образува се коалиция от 5 буржоазни партии, т. нар. Петорка
1936, 1 юни	Петорката подава адрес до царя с искане за възстановяване на Търновската конституция
1936, 23 ноември	Правителство начело с Г. Кьосеиванов
1937, 18 януари	Нов закон за избор на общински съветници
1937, 24 януари	България и Югославия сключват пакт за „вечно“ приятелство
1937, март	Избори за общински съветници
1937, есента	Правителството на Г. Кьосеиванов е бламирано
1938, 28 февруари	Парафиран е гръцко-турски договор
1938, 30 септември	Сключва се Мюнхенското споразумение за Судетите
1939, 15 март	Германски войски окупират Чехословакия
1939, 23 август	Подписан е германско-съветски пакт
1939, 1 септември	Германия нахлува в Полша. Начало на Втората световна война
1939, 15 септември	България обявява неутралитет
1939, 17 септември	Съветски войски окупират част от Източна Полша
1939, октомври	Разпуснато е XXIV ОНС
1939, дек. – ян. 1940	През неделните дни се провеждат избори за ОНС
1940, 15 февруари	Г. Кьосеиванов подава оставка. Б. Филов става министър-председател

1940, 4 април	Решение за мирно възвръщане на Южна Добруджа преди края на войната
1940, 26 юни	Съветското правителство подава нота до Румъния за предаване на Бесарабия и Северна Буковина на СССР
1940, 30 юни	Установена е новата съветско-румънска граница
1940, юни	Създава се Дирекция за външната търговия
1940, 19 август	В Крайова започват българо-румънски преговори за Добруджа
1940, 7 септември	Сключване на Крайовската спогодба за връщане на Южна Добруджа на България
1940, 21 септември	Българската армия навлиза в освободената Южна Добруджа
1940, октомври	Британските войски разгромяват армията на фелдмаршал Ромел в Северна Африка
1940, 24 ноември	В София пристига А. Соболев с предложение за пакт за взаимопомощ между България и СССР
1940, 25 ноември	Г. Димитров нарежда на ЦК на БРП да проведе кампания в подкрепа на предложението за българо-съветски пакт
1940, 24 декември	Приет е Закон за защита на нацията
1941, 1 март	Присъединяване на България към Тристранния пакт
1941, 27 март	Държавен преврат в Югославия
1941, 5 април	Югославия сключва договор за ненападение и приятелство със СССР
1941, 19–20 април	Германия дава съгласието си български войски да навлязат в Беломорието и Вардарска Македония
1941, 27 април	Континентална Гърция е завладяна от германски и италиански войски
1941, 22 юни	Германия напада Съветския съюз
1941, 24 юни	ЦК на БРП взема решение за подготовка на въоръжена борба
1941, 23 юли	От съветска територия започват предаванията на радиостанция „Христо Ботев“
1941, 11 декември	Италия и Германия влизат във война със САЩ
1941, 13 декември	България обявява „символична“ война на Англия и САЩ
1942, 17 юли	Програмата на Отечествения фронт е прочетена по радиостанция „Хр. Ботев“
1942, август	Създава се Комисарство по еврейските въпроси
1943, 6 февруари	Фелдмаршал фон Папен капитулира при Сталинград
1943, 12 февруари	Генерал Хр. Луков е застрелян в дома си
1943, февруари	Цар Борис забранява да се депортират евреи от предвоенната българска територия
1943, 17 март	Група депутати отправят протест срещу антиеврейската политика на правителството
1943, март	Около 11 400 евреи от Тракия, Македония и Пиротско са депортирани в Полша
1943, лятото	ЦК на БРП създава Народоосвободителна въстаническа армия и разделя страната на 12 въстанически зони
1943, 10 юли	Англо-американски десант в Сицилия

1943, 10 август	Създаване на Център на Отечествения фронт
1943, 14 август	Цар Борис се среща с Хитлер в Главната квартира на фюрера на Източния фронт
1943, 15 август	Цар Борис се завръща в София
1943, 23 август	Германските войски са разгромени при Курската дъга
1943, 28 август	Умира цар Борис III
1943, 9 септември	Избрано е регентство в състав: принц Кирил, Б. Филев и Н. Михов
1943, 14 септември	Назначено е правителство начело с Д. Божилов
1944, 1 юни	Назначено е ново правителство начело с Ив. Багрянов
1944, 20 юни	Неуспешен атентат срещу Хитлер
1944, 6 август	Декларация за национална коалиция, приста от легалната опозиция и Отечествения фронт
1944, 10 август	Ст. Мошанов заминава за Анкара за преговори с англо-американците за сключване на примирие и мир
1944, 12 август	Декларацията за национална коалиция е връчена на регентството
1944, 17–21 август	Извънредна сесия на Народното събрание
1944, 23 август	В Румъния пада правителството на генерал Йон Антонеску
1944, 24 август	Румъния обявява война на Германия
1944, 26 август	Окръжно № 4 на ЦК на БРП за подготовка за завземане на местната власт от Отечествения фронт. Правителството обявява пълен неутралитет в съветско-германската война и желание за примирие с Англия и САЩ
1944, 1 септември	Англо-американците преустановяват преговорите със Ст. Мошанов в Кайро
1944, 2 септември	Назначено е ново правителство начело с К. Муравиев
1944, 4 септември	Правителството на К. Муравиев обявява, че България излиза от състояние на война с Англия и САЩ и скъсва съюзните си отношения с Германия. Германците пленяват щаба на българската армия в Скопие.
1944, 5 септември	Съветският съюз обявява война на България. Г. Димитров изпраща директива за подготовка и провеждане на въстание
1944, 6 септември	България обявява война на Германия
1944, 8 септември	Главните части на съветската армия преминават Дунава
1944, нощта на 8 срещу 9 септември	Държавен преврат
1944, 9 септември	К. Георгиев обявява по радиото състава на новото правителство на Отечествения фронт

СЪДЪРЖАНИЕ

ДЯЛ ПЪРВИ: ВЪЗХОД И ПАДЕНИЕ	5
<i>Автор проф. д.и.н. Елена Стателова</i>	
Глава първа: Началото	10
§ 1. По пътя на демокрацията	10
§ 2. Първото изпитание	26
§ 3. Между държавната стабилност и политическата криза	40
Глава втора: Българското съединение 1885 г.	52
§ 1. Провъзгласяване на Съединението	52
§ 2. Дипломатическа и военна защита на Съединението	63
§ 3. Международно признание	81
Глава трета: Българската криза и Европа (1886–1894)	89
§ 1. На прага на гражданската война	89
§ 2. Желязната ръка на Стамболов	104
§ 3. Последните години на Стамболовото управление	121
Глава четвърта: България на синора между XIX и XX век (1894–1903)	130
§ 1. Помирението с Русия	130
§ 2. Просперитет в условията на демокрация	145
§ 3. Финансова криза и политическа нестабилност (1899–1903)	161
Глава пета: Стопански и културен подем (1903–1908)	176
§ 1. Осъзнато безсилие	176
§ 2. Модернизация в стопанството и културата	189
§ 3. Една кризисна година	205
Глава шеста: Обявяване на независимостта	214
§ 1. Към демократичен ред и държавна независимост	214
§ 2. В обръча на балканските противоречия	231

Глава седма: България в Балканските войни	246
§ 1. По хлъзгавия път на компромиса	246
§ 2. Победният марш на българските войски	261
§ 3. Проиграните възможности	278
Глава осма: Време на измамни надежди (1913–1919)	290
§ 1. Краткият отдих	290
§ 2. България в световния конфликт	307
§ 3. Вторият национален погром	326
ДЯЛ ВТОРИ: БЪЛГАРИЯ 1919–1944 Г.	341
<i>Автор ст.н.с. I ст., д.и.н. Стойчо Грънчаров</i>	
Глава първа: Режимът на БЗНС 1919–1923	346
§ 1. След войната: погром и покруса	346
§ 2. Оранжевото начало	356
§ 3. Състояние на политическите сили	368
§ 4. Външна политика и националноосвободителни организации	384
§ 5. Пътят към 9 юни	390
Глава втора: Противоборства между левия и десния политически полюс (1923–1925)	400
§ 1. Безумията на политическите крайности	400
§ 2. Външни затруднения и кървави неблагоприятия в националноосвободителните движения	424
Глава трета: Трудна нормализация (1926–1931)	439
§ 1. Успокояване на политическия живот	439
§ 2. Узряването на царя	450
§ 3. Загуба на властта в избори – единствената между двете световни войни в България	454
§ 4. Държавната стопанска политика във време на подем с последваща криза	460
§ 5. Външна политика и националноосвободителни движения	464
Глава четвърта: Народният блок 1931–1934 г.: от „корава“ до „издихающа“ демокрация	475
§ 1. „Пробив“ или приемственост на демокрацията	475
§ 2. „Хаврата“ на „червената“ и на „черната“ реакция	489
§ 3. Разложението на блока: „партизански разврат“ и „държавен паразитизъм“	500
§ 4. Превратът	505
§ 5. Външна политика	509

Глава пета: Авторитарни експерименти 1934–1935 г.	518
§ 1. 19 май 1934 г. Военните на власт	518
§ 2. „Фасадното“ преходно правителство на ген. Пенчо Златев (23 януари – 21 април 1935 г.). Провал на Военния съюз във властта	532
§ 3. Преходното правителство на Андрей Тошев (21 април – 23 ноември 1935 г.) и залезът на Военния съюз	539
Глава шеста: Царският режим	
23 ноември 1935 – 1 март 1941 г.	551
§ 1. Една силна политическа година (есен 1935 – есен 1936 г.)	653
§ 2. Стопанска, социална и военна политика в предвоенните години	576
§ 3. В началния период на войната	580
§ 4. Външна политика (1934–1941). Присъединяване към Тристранния пакт	586
Глава седма: Епилогът на третата българска държава (1914–1944)	602
§ 1. „Новите земи“ и начало на въоръжена комунистическа съпротива	602
§ 2. Спасяването на българските евреи	614
§ 3. „Камуфлажно“ и кърваво време (есен 1942 – есен 1943 г.)	619
§ 4. Държавната криза (1943–1944)	623
Хронологическа таблица	637

проф. Елена Боянова Стателова
ст.н.с. I ст. Стойчо Георгиев Грънчаров

ИСТОРИЯ НА БЪЛГАРИЯ. ТОМ III **ИСТОРИЯ НА НОВА БЪЛГАРИЯ (1878–1944)**

Редактор *ст.н.с. II ст. Илия Илиев*. Художник *Петър Петрунов*
Художествен редактор *Михаил Руев*. Технически редактор *Симеон Айттов*
Коректор *Татяна Джунцова*

Българска. Издание първо. 1999 г. Формат 70х100/16. Печатни коли 40,5

Издателска къща „Анубис“
1504 София, ул. „Кракра“ 2А, тел. 463 222
тел./факс 946 14 32, 946 739, тел. 946 16 76

Предпечатна подготовка ИК „Анубис“. Печатница „Полиграфия“ – Пловдив

ISBN 954-426-206-7 (Т.3)

11

11

ТОМ III
**ИСТОРИЯ
НА НОВА
БЪЛГАРИЯ
1878-1944**

Това е книга за новото
раждане на българската
държавност, за
сизифовските усилия на
няколко поколения
българи, разделяни от
отровните цветя на
политическата злоба.
В тази книга са записани
и някои от уроците на
Историята, които едва
днес започваме да
проумяваме...

20,00 лв.